

Acta musei napocensis

39-40-II
2002-2003

**MINISTERUL CULTURII ȘI CULTELOR
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI**

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS**

39-40

ISTORIE

II

2002-2003

**CLUJ-NAPOCA
2005**

COLEGIUL DE REDACȚIE:

MELINDA MITU – Director adjunct
TUDOR SĂLĂGEAN – Redactor responsabil
IOANA SAVU – Secretar de redacție

MEMBRI:

DOINA BOROȘ (restaurare), **LIVIA CĂLIAN** (numismatică și medalistică), **IOAN CIUPEA**, **DANIELA COMȘA** (istorie contemporană), **MELINDA MITU** (istorie modernă, muzeologie, patrimoniu), **OVIDIU MUNTEAN** (istorie modernă), **TUDOR SĂLĂGEAN**, **PAPP ANDREA** (istorie medievală, premodernă), **DIANA BINDEA**.

GRAFICA:

TÖRÖK KÁROLYI, CRISTINA ȚOPAN

FOTO:

SERGIU ODENIE

COPERTA:

TÖRÖK KÁROLYI

ILUSTRAȚIA COPERTEI:

Crucifix, bronz, secolul al XII-lea, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei

TEHNOREDACTARE: IOANA SAVU

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI
ISSN 1454-1521

EDITURA ARGONAUT
ISBN 973-7710-65-7

FONDATOR: Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicație a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Orice corespondență se va adresa: Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, 400020, Cluj-Napoca, str. C. Daicoviciu, nr. 2, Tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro; tsalagean@yahoo.com.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National d'Histoire de la Transylvanie. Toute correspondance sera envoyée à l'adresse: Musée National d'Histoire de la Transylvanie, 400020, Cluj-Napoca, rue C. Daicoviciu, n° 2, Roumanie, tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro; tsalagean@yahoo.com.

CUPRINS

SOMMAIRE – INHALT - CONTENTS

STUDII

IOAN MARIAN ȚIPLIC

Necropolele de tip <i>Mediaș</i> din Transilvania	9
<i>The Mediaș-Type Cemeteries from Transylvania (7th-10th C.)</i>	22

CĂLIN COSMA

Political Status of West and Northwest Romania in the 9 th and 10 th Centuries A.D. Archaeological Perspective	23
---	----

ALEXANDRU MADGEARU

Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9 th and 10 th Centuries	41
--	----

TUDOR SĂLĂGEAN

<i>Terra Ultrasilvana. Structuri teritoriale și realități politice în nordul Transilvaniei</i> în secolele X-XI	63
<i>Terra Ultrasilvana. Territorial Structures and Political Realities</i> <i>in Northern Transylvania (9th-11th C.)</i>	81

ANTÓNIA MARCSIK

Studiu antropologic al scheletelor umane descoperite în cimitirul din secolul al X-lea din Cluj-Napoca, str. Plugarilor	83
<i>Anthropological Study of Human Skeletons discovered in the 10th Century Cemetery</i> <i>from Plugarilor str., Cluj-Napoca</i>	90

MARIA-EMILIA CRÎNGACI ȚIPLIC, SILVIU OȚA

Piese inedite din colecția Muzeului Național de Istorie a României descoperite în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia	91
<i>Bislang unveröffentlichte Fundstücke aus der Sammlung des Nationalmuseums</i> <i>für Geschichte Rumäniens, die aus dem Gräberfeld der römisch-katolischen</i> <i>Kathedrale in Karlsburg /Alba-Iulia (12. Jh.) stamme</i>	106

ADRIAN ANDREI RUSU

Cahle din Transilvania (III). Trei motive decorative medievale	107
<i>Stove Tiles from Transylvania (III). Three Medieval Decorative Motifs</i>	114

MÁRIA LUPESCU MAKÓ

Considerații privind testamentele nobiliare din Transilvania la sfârșitul Evului Mediu	115
<i>Remarks concerning Last Wills and Testaments in Late Medieval Transylvania</i>	137

CĂLIN FELEZEU

Relații bilaterale politico-diplomatice transilvano-otomane	139
<i>The Bilateral Diplomatic and Politic Relations Between Transylvania and the Ottoman Empire</i> ..	152

IONUȚ COSTEA

Sub semnul lui Ianus. Relațiile dintre nobilime și principe în Transilvania în secolul al XVII-lea	153
<i>Under the Sign of Janus. Relations between Nobility and Prince in 17th Century Transylvania</i>	170

OVIDIU MUREȘAN

Un best-seller italian de la sfârșitul secolului al XVII-lea cu privire la orașele și cetățile din Banat și vestul Transilvaniei.....	173
<i>An Italian Best-Seller from the end of the 17th Century on the Towns and Castles from Banat and Western Transylvania</i>	185

OVIDIU MUNTEAN

Polonia în presa românească din perioada Unirii Principatelor	187
<i>La Pologne dans la presse roumaine pendant la période de l'Union des Principautés</i>	194

DANIELA COMȘA

Alexandru Vaida-Voevod între contestare, ignorare și reconsiderare (1872-1950).....	195
<i>Alexandru Vaida-Voevod between Contestation, Ignorance and Reconsideration (1872-1950)</i>	207

IOAN CIUPEA

O încercare privind obținerea de reparații pentru victimele ocupației și războiului, Cluj, 1946.....	209
<i>Attempt to obtain Reparations for the Victims of the Occupation and War, Cluj, 1946</i>	219

MISCELLANEA

OVIDIU PECICAN

Ideologie creștină și propagandă pentru Cruciada Târzie: circulara lui Ștefan cel Mare către principii creștini (25 ianuarie 1475).....	223
<i>Christian Ideology and Crusade Propaganda: the Circular Letter of Stephen the Great for the Christian Rulers (January 25, 1475)</i>	228

ALEXANDRU SIMON

Între porturi și cer. Chilia, Cetatea Albă, Istambul și Veneția în vara anului 1484	229
<i>Between the Harbours and the Skies: Chilia, Cetatea Albă, Istambul and Venice in the Summer of 1484</i>	271

ANDREA PAPP

Izvoare privind vestimentația aristocrației transilvănene în secolele XVII-XVIII	273
<i>Sources Concerning the Transylvanian Aristocratic Costumes in the 17th-18th Centuries</i>	280

TRAIAN RUS

Simion Balint. Mărturii documentare	281
<i>Simion Balint. Témoignages documentaires</i>	300

STELIAN MÂNDRUȚ

Anii de școală sibiană ai istoricului Andrei Oșetea.....	301
<i>Die Hermannstädter schuljahre des historikers Andrei Oșetea</i>	308

CLAUDIA URSUȚIU

Politici comunitare evreiești în Parlamentul României (1922-1929).....	309
<i>Judaic Community Politics in the Romanian Parliament (1922-1929)</i>	326

MARCELA SĂLĂGEAN

Tensiuni între comuniștii români și maghiari în Transilvania în anii care au urmat celui de-al Doilea Război Mondial	327
<i>Tensions between the Romanian and Hungarian Communists in Transylvania in the aftermath of WW II</i>	330

MONUMENTE

GHEORGHE PETROV, DANIELA MARCU ISTRATE

Biserica medievală din Sântana de Mureș (jud. Mureș) Contribuții arheologice la istoria monumentului	333
<i>Die mittelalterliche Kirche in Sântana de Mureș (Kreis Mureș). Archäologische Beiträge zur Denkmalsgeschichte</i>	344

GHEORGHE PETROV

O veche ctitorie munteană în Ardeal. Biserica Sf. Nicolae din Geoagiu (de Jos), jud. Hunedoara.....	345
<i>Eine Alte Walachische stiftung in Siebenbürgen. „Hl. Nikolaus“-Kirche, Geoagiu (kreis Hunedoara)</i>	356

MELINDA MIHÁLY

Casa Filstich-Kemény din Cluj.....	357
<i>The Filstich-Kemény House from Cluj</i>	365

NUMISMATICĂ ȘI MEDALISTICĂ

LIVIA CĂLIAN

Medalii românești din colecția numismatică a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (I) 1600-1947	369
<i>Romanian Medals in the Numismatic collection of National History Museum of Transylvania (I) 1600-1947</i>	417

CLAUDIA M. BONȚA

Medalie-casetă dedicată Păcii de la Hubertsburg	419
<i>Médaille cassette dédiée à la Paix de Hubertsbourg</i>	428

PATRIMONIU, MUZEOLOGIE, CONSERVARE-RESTAURARE

MELINDA MITU

Locuitori ai Clujului în fotografii realizate de Ferenc Veress (sfârșitul secolului al XIX-lea)	431
<i>Citizens of Cluj in Pictures taken by Ferenc Veress (end of the 19th Century)</i>	435

DOINA BOROȘ, CATALINA VAJDA

Reconstituirea unei piese de vestimentație din secolul al XVI-lea aparținând Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.....	437
<i>The Reconstitution of a Ribbon from the 16th Century belonging to the History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca</i>	440

CORNELIA ROTARIU

Restaurarea unei oglinzi venețiene	441
<i>The Restoration of a Venice Mirror</i>	442

ADRIANA BULBUC

Restaurarea unei cărți din secolul al XVIII-lea prin principiul minimei intervenții	443
<i>The Minimum Intervention Principle in the Restoration of a Book from the 18th Century</i>	445

CLAUDIA M. BONȚA

Restaurarea unui vas ceramic aparținând culturii Wietenberg	447
<i>La restauration d'une casserole de l'âge du bronze</i>	448

NOTE ȘI RECENZII

Leo Steinberg, <i>The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion</i> , New York, 1983, versus Caroline Walker Bynum, <i>The Body of Christ in the Later Middle Ages, a Reply to Leo Steinberg</i> , New York, 1992 (<i>Ioana Savu</i>)	451
Adrian Ioniță, Dan Căpățână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu, <i>Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei/ Archäologische Beiträge zur geschichte des Burzenlandes</i> , București, Editura Academiei, 2004 (<i>Daniela Marcu Istrate</i>)	456
Marius Porumb, <i>Ștefan cel Mare și Transilvania. Legături culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI</i> , Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004 (<i>Daniela Mîtreă</i>)	460
Karoly Vekov, <i>Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea</i> , Cluj-Napoca, Editura Studium, 2004 (<i>Andrea Papp</i>)	462
<i>Studii și Materiale de Istorie Medie</i> , vol. XXII, 2004, Brăila, Edit. Istros, pentru Academia Română, Institutul de Istorie Nicolae Iorga București (<i>Daniela Mîtreă</i>)	463
Repertorii de arhive universitare din Ungaria (<i>Stelian Mândruț</i>)	465
Florin Medeleț, Nicoleta Toma, Vasile Râmneanțu, <i>Muzeul Banatului. File de cronică</i> , I. (1872-1918), II. (1918-1948), Timișoara, Editura Mirton, 1997, 2003 (<i>Stelian Mândruț</i>)	467
Gheorghe Iancu, <i>Problema minorităților etnice din România în documente ale Societății Națiunilor 1923- 1932 / Le problème des minorités ethniques de la Roumanie dans des documents de la Société des Nations 1923-1932 / Ethnic Minorities from Romania in Documents from the Nations' Society 1923-1932</i> , Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2004 (<i>Marcela Sălăgean</i>)	468
<i>Südostdeutsche Vierteljahresblätter</i> , Jahrgänge 36-49, Register II, (1987-2000). Bearbeitet von Eduard Schneider. München. Südostdeutsche Kulturwerk Verlag, 2001 (<i>Stelian Mândruț</i>)	469

CRONICA ACTIVITĂȚII

DANIELA COMȘA , Cronică selectivă a activității secției de istorie medievală, modernă și contemporană a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (2002-2003)	473
<i>Selected excerpts from the Activity of the Department of Medieval, Modern and Contemporary History of the National History Museum of Transylvania (2002-2003)</i>	474

IN MEMORIAM

Ana-Maria Szöke	479
-----------------------	-----

ABREVIERI	481
------------------------	-----

STUDII

NECROPOLELE DE TIP *MEDIAȘ* DIN TRANSILVANIA

Istoria spațiului românesc în perioada secolelor VII-IX este una destul de controversată și aceasta datorită faptului că acestui segment temporal îi este atribuită perioada procesului de etnogeneză. Istoriografia română, cu începere din secolul al XIX-lea, a transformat discuția despre etapele de formare a poporului român într-o problemă politică și legată de problema statu-quo-ului politic al vremii. O radiografiere a temelor studiilor care au făcut referire la această problemă pune în lumină amestecul politicului în derularea cercetărilor legate de etnogeneza românească. Dacă în anii ce au urmat celui de al doilea război mondial s-a căutat cu orice preț să se demonstreze aportul masiv al populațiilor slave la procesul de formare a poporului român¹, în anii de comunism naționalist ce au urmat „primăverii de la Praga” s-a trecut la diminuarea acestui aport slav.

În cadrul discuțiilor legate de această tematică își găsește loc și analiza necropolelor birituale din spațiul românesc, atribuite când unor populații de slavi, când unor comunități slavo-romanice, necropole catalogate de K. Horedt ca aparținând grupului Mediaș². Denumirea acestui grup a fost făcută după descoperirea necropolei birituale din punctul Mediaș - *Dealul Furcilor*. Foarte interesant este faptul că în Transilvania, după ce se renunțase de mult la ritul incinerăției și s-a adoptat cel al înhumării defuncțiilor, în secolele VII-VIII apare o populație ce se incinerează. Curios este, de asemenea, faptul că în cadrul necropolelor de tip *Mediaș* găsim morminte de inhumație, bineînțeles într-un număr redus; despre acestea s-a spus că aparțineau elementelor locale ce conviețuiau cu noii veniți, slavii. De remarcat este faptul că în decursul a două secole numărul mormintelor de inhumație îl va depăși pe acela al mormintelor de incinerăție, lucru care s-a întâmplat, fără îndoială, sub puternica influență a creștinismului propagat în Transilvania îndeosebi după secolul al IX-lea.

Pe lângă faptul că o dată cu această populație reappare ritul incinerăției, se observă și o schimbare în cultura materială, în primul rând în ceea ce privește ceramica, ce nu mai este lucrată la roată, ca până acum, ci cu mâna și doar mai târziu la roata înceată; în cadrul acesteia poate fi observată și o influență locală. Din acest orizont al necropolelor birituale mai fac parte și descoperirile de la Ocna Sibiului³, Gușterița⁴, Boarta⁵, Târnava, Berghin⁶, Ghirbom⁷, Bratei⁸,

¹ O exemplificare a acestei preferințe este cuprinsul revistei *Studii și cercetări de istorie veche* din perioada anilor 1952-1964, fără a mai cita și alte publicații sau volume colective.

² K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7-9 Jh. in Siebenbürgen*, în *ZfA*, Berlin, 10, 1976, p. 39 sqq.

³ D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 153-159.

⁴ Th. Nägler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit*, în: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 14, 1971, p. 65 sqq.

⁵ S. Dumitrașcu, G. Togan, *Cimitirul de la Boarta* – „Pârâul Zăpezii-Șoivan”, în: *Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal*, 18, 1974, p. 94 sqq.

Turdaș⁹ etc. reflectând existența unor comunități de slavi în partea central-nordică a Transilvaniei, în special în spațiul legat de exploatarea sării. Cu toate că vorbim despre biritualism, componenta mormintelor de înhumatie este relativ lipsită de importanță, deoarece numărul acestora este nesemnificativ în comparație cu cel al mormintelor de incineratie (vezi Tabel nr. 1 și Grafic nr. 1). Nu se pot preciza, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, fără analize comparative pe resturile osteologice din cadrul mai multor necropole și chiar din cadrul aceleiași necropole, motivele pentru care, în cadrul cimitirelor grupului Mediaș, apar și morminte de înhumatie.

Un posibil repertoriu al necropolelor de tip Mediaș din Transilvania:

1. **Alba Iulia** (jud. Alba). În apropierea așezării datate în secolele VIII-X, în cadrul necropolei din punctul *Stația de Salvare – Stadion*, au fost descoperite și patru urne de incineratie, ornamentate cu benzi de linii în val¹⁰.

2. **Berghin** (jud. Alba). Una dintre cele mai mari necropole aparținând grupului Mediaș a fost cercetată între anii 1976-1979 la Berghin – *În Peri* sau *Zăcătoare*, fiind compusă din 360 de morminte databile între secolele VII-IX¹¹. Majoritatea mormintelor sunt de incineratie în urnă, dar există și de incineratie fără urnă precum și de înhumatie. Inventarul mormintelor este variat și bogat compus din ceramică, podoabe (cercei, mărgelile, fibule, brățări), piese de îmbrăcăminte, cuțite, amnare, rășnițe, monede¹².

3. **Bistrița** (jud. Bistrița Năsăud). Dintr-un punct neprecizat provin mai multe urne cu resturi cinerare, ce indică prezența unei necropole de incineratie¹³.

4. **Bratei** (jud. Sibiu) – localitate situată pe valea Târnavei Mari. Între 1964-1967 s-a cercetat la Bratei¹⁴ un cimitir biritual numit *Cimitirul nr. 2*, din care s-au dezvelit 244 de morminte, din care 210 de incineratie și 34 de înhumatie, necropola fiind datată în sec. VII-VIII. Deși este puțin diferită de celelalte necropole de tip Mediaș, cei mai mulți cercetători consideră că această necropolă face parte din acest grup¹⁵.

5. **Boarta** (comuna Șeica Mare, jud. Sibiu) – localitate situată pe valea Vișei, afluent al Târnavei Mari. Între 1965-1968 a fost descoperit la Boarta¹⁶ în locul numit *Șoivani*, o necropolă birituală, din care s-au dezvelit 35 de morminte, dintre care două de înhumatie și 33 de incineratie. Pe lângă urnele decorate cu linii drepte, paralele, orizontale și în val s-au descoperit și mici lame de cuțit și două inele de buclă. Pe baza ritului de înmormântare și a

⁶ Săpături inedite, executate de M. Blăjan în anii 1974 și 1977-1979.

⁷ I. Al. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, în *Apulum*, 18, 1980.

⁸ E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în sec. VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977.

⁹ I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incineratie din sec. VIII la Turdaș, jud. Alba*, în *ActaMN*, 10, 1973.

¹⁰ *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, I, A-C, București, 1994, p. 84; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII-VIII d. Hr. (II. Necropole și morminte izolate)*, în *Sargetia*, 30, 2001-2002, p. 224.

¹¹ Gh. Anghel, M. Blăjan în *Dacia, N.S.*, 22, 1978, p. 349; Idem, în *Dacia, N.S.*, 23, 1979, p. 356; Al. Aldea, E. Stocovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151; RepAB, p. 56.

¹² RepAB, p. 56.

¹³ M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele IV-IX*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 169-207.

¹⁴ E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977.

¹⁵ K. Horedt, *op. cit.*, p.13; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 64.

¹⁶ S. Dumitrașcu, G. Togan, *Cimitirul de la Boarta*, p. 93-109.

inventarului, cimitirul se încadrează în grupa cimitirelor de *tipul Mediaș*. Cimitirul se plasează cronologic după cimitirele slave, tumulare de la Someșeni și Nușfalău, contemporan cu cel de la Mediaș și Ocna Sibiului, mai timpuriu decât Blandiana A¹⁷.

6. Dăbăca (jud. Cluj). Dintr-un punct neprecizat provin urne de incinerare date în sec. VIII-IX¹⁸.

7. Dorolțu (jud. Cluj). În 1960, cu ocazia construirii unui grajd al CAP-ului, în punctul *Dâmbu Mic* situat la sud-est de sat, s-a descoperit o mare cantitate de fragmente ceramice, cenușă, cărbune și oase calcinate. Au fost reconstituite două vase lucrate cu mâna, datate la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea, care ar putea proveni dintr-o necropolă de incinerare de mai mari dimensiuni¹⁹.

8. Ghibrom (jud. Alba). În anii 1974-1975 au fost reluate cercetările la Ghibrom-*Gruul Fierului* fiind descoperite 7 morminte de înhumare²⁰, pentru ca după o perioadă de întrerupere de 20 de ani, în 1995, să se continue săpăturile în cadrul acestei necropole, fiind dezvelite alte 11 morminte de incinerare și două de înhumare²¹, rezultând un total de 20 de morminte, dintre care 11 de incinerare. Inventarul mormintelor conține pe lângă diverse obiecte din metal și ceramică și cataramă din bronz sau din fier. Această necropolă este încadrată și ea în grupul necropolelor de tip Mediaș fiind datată în a doua jumătate a secolului al VII-lea²².

9. Mediaș. Această necropolă este situată în estul orașului și a fost cercetată în cadrul unor săpături de salvare, fiind descoperite 17 morminte dintre care 14 de incinerare și 3 de înhumare²³. Necropola a fost descoperită întâmplător, cu ocazia nivelării terenului pentru amenajarea unor terase, pentru construcții edilitare. Muncitorii au sesizat vase umplute cu oase calcinate și cenușă. În cadrul săpăturii de salvare din anul 1960 au fost descoperite 10 morminte; în anul următor s-au mai dezvelit alte șapte morminte. Cimitirul de la Mediaș a însemnat în 1960 o noutate și a fost prima descoperire de acest fel din Transilvania. Mormintele de înhumare erau intercalate între cele de incinerare, fiind orientate E-V (cu capul spre est). Mormintele de incinerare conțineau ca inventar urne funerare și fragmente din metal provenind de la vârfuri de săgeți, cuțite și alte obiecte ce au constituit inventarul decedatului, fiind și ele incinerate odată cu acesta și apoi depuse împreună cu resturile calcinate în urnă. Pe baza materialului ceramic descoperit, constând din urne decorate cu linii orizontale, drepte, paralele și linii în val, dar și a obiectelor de inventar, destul de puține, dar și pe baza analogiilor, descoperitorul a datat cimitirul în sec. IX-X²⁴, ca mai apoi, pe baza descoperirilor ulterioare data de început a cimitirului să scadă până la sfârșitul sec. VII și începutul sec. VIII.

¹⁷ *Ibidem*, p. 105.

¹⁸ M. Rusu, *Transilvania și Banatul*, p. 205; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania în secolele VII-VIII d. Hr. (II. Necropole și morminte izolate)*, în *Sargetia*, 30, 2001-2002, p. 225.

¹⁹ Ferenczi I., *O descoperire slavă timpurie în Transilvania*, în *ActaMN*, 7, 1970, p. 565-573; Horedt, K., *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7.-9. Jh. in Siebenbürgen*, în *Rapports du III-e Congrès Interantional d'Archeologie*, I, Bratislava, 1979, p. 385-393; RepCJ, p. 191.

²⁰ I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghibrom*, p. 151-175.

²¹ Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghibrom (Gruul Fierului)*, județul Alba, în: *Apulum*, 34, 1997, p. 255-270.

²² *Ibidem*; RepAb, p. 100.

²³ K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e. n. La Mediaș*, în *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Historia*, fasc. 2, 1965, p. 7-25; S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, p. 134.

²⁴ *Ibidem*.

10. **Pișcolț** (jud. Satu Mare). În punctul *Nisipărie* a fost cercetată parțial o necropolă de incinerare datată în secolul al VII-lea, din care au fost dezvelite 7 morminte²⁵.

11. **Porumbenii Mici** (jud. Harghita). În cursul anului 1956 a fost descoperită și cercetată prin intermediul unui sondaj, în punctul *Galath*, o necropolă de incinerare, datată în secolul al VII-lea și începutul secolului al VIII-lea²⁶.

12. **Ocna Sibiului**. În primăvara anului 1961 s-a descoperit la Ocna Sibiului²⁷, pe platoul numit de localnici *Lab*, o necropolă asemănătoare cu cea de la Mediaș. Cercetarea cimitirului s-a făcut în mai multe campanii, descoperindu-se, în total, 136 de morminte, dintre care 118 de incinerare și 18 de înhumare²⁸. Din păcate, până în prezent s-a publicat doar prima campanie, când au fost descoperite doar 18 morminte de incinerare și unul de înhumare²⁹. Autorul descoperirii datează cimitirul în sec. VIII-IX³⁰.

13. **Sibiu - Gușterița**. Cercetarea arheologică a necropolei de la Gușterița-Sibiu a început ca urmare a descoperirii întâmplătoare, cu prilejul unor lucrări cu caracter silvic, în vara anului 1966, a unor fragmente ceramice. Necropola se află în punctul numit *Fântâna rece*, aflat în fața terenului numit *Către Hulă*, ce se află poziționat spre nord de locul unde a fost cercetată necropola. Între cele două terenuri se scurge *Pârâul Fântâna Rece*. Spre sud de amplasamentul necropolei se ridică un mamelon numit *Dosul la Fântâna Rece*. Informații despre descoperirea unor urne în punctul *Fântâna Rece* datează din anul 1856, când M. Ackner menționa descoperirea a două urne, ce au fost trimise la Kunsthistorisches Museum din Viena³¹. Săpăturile arheologice sistematice au început în anul 1966, de către N. Lupu și s-au desfășurat pe parcursul a cinci ani, până în anul 1970, dar din anul 1967 ele au fost conduse de Th. Năgler. În cadrul celor cinci campanii au fost cercetate 80 de morminte, dintre care 79 de incinerare și unul de înhumare, materialul arheologic descoperit aflându-se la Muzeul Național Brukenthal Sibiu. Un prim studiu dedicat cercetării necropolei birituale a fost publicat de Th. Năgler în anul 1967, pentru ca la finalul celor cinci campanii de cercetare să fie publicat un studiu sintetic³².

14. **Sighișoara** (jud. Mureș). În punctul *Dealul Viilor*, în apropiere de așezarea din secolele VI-VIII, a fost descoperită o necropolă birituală din care au fost dezvelite 14 morminte (13 de incinerare și unul de înhumare), dateate tot în secolele VI-VIII³³.

15. Soporu de Câmpie-

a. **Poderei**. În 1962 cu prilejul unor lucrări agricole s-au descoperit 7 morminte de incinerare, cărora li s-au adăugat alte șase sau șapte în anul următor³⁴, dar cu

²⁵ I. Nemeti, *Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei* (jud. Satu Mare), în: *SCIIVA*, 34, 1983, 2, p. 139-140; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 226.

²⁶ Szekely Z., *Raport preliminar asupra sondajelor executate de muzeul regional din Sfântu Gheorghe în anul 1956*, în *MCA*, 5, 1959, p. 233-235; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 226.

²⁷ D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 153-159.

²⁸ D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 165.

²⁹ D. Protase, *op. cit.*, p. 153.

³⁰ *Ibidem*, p. 156-157.

³¹ S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, p. 111.

³² Th. Năgler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer*, p. 63-73.

³³ Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, 9, 1979, p. 85; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 226.

³⁴ Nu știm cu exactitate numărul deoarece în repertoriul arheologic al Clujului este menționat în felul următor: ...s-au descoperit șapte morminte de incinerare cu urnă. În 1963 s-au dezvelit alte șapte morminte, astfel că numărul lor se ridică la 13 (sic!). ... RepCJ, p. 368.

siguranță este vorba de o necropolă de mai mari dimensiuni, din păcate distrusă în cea mai mare parte de lucrările agricole. Pe baza inventarului celor 13(14!) morminte, necropola a fost datată în secolul al IX-lea³⁵.

- b. **Răzoare-Sânișoara** – cu ocazia arăturilor au fost descoperite în acest punct două urne de incinerare ce se datează în sec. VIII-IX³⁶.

16. Șeica Mică (?) (jud. Sibiu) – localitate situată în apropierea văii Târnavei Mari. La Șeica Mică³⁷, într-un punct neprecizat s-a descoperit o urnă de *tip Mediaș*, databilă în sec. VIII-IX, indicând prezența unui cimitir de incinerare. Urna are formă de oală ovoidală și este lucrată cu roata, dintr-o pastă cenușie-castanie. Vasul este ornamentat cu șase benzi ondulate, compuse din două linii.

17. Târnava (fostă Proștea) (jud. Sibiu) – localitate situată pe valea Târnavei Mari. În 1974 a fost cercetat la Târnava³⁸ în punctul *Palamor*, un cimitir biritual, fiind descoperite 36 de morminte, dintre care cinci de înhumare și 31 de incinerare. Cimitirul se datează tot în sec. VIII-IX.

18. Toarcia (jud. Brașov). Într-un punct neprecizat de pe teritoriul localității se află o necropolă birituală datată în secolele VIII-IX³⁹.

19. Turdaș (jud. Alba). În anii 1969-1971 la Turdaș-*Valea Clocită* au fost dezvelite 18 morminte. Din inventarul acestora, pe lângă urnele funerare au făcut parte și cuțite de fier și un vârf de săgeată, care au permis datarea necropolei în secolul al VIII-lea⁴⁰.

20. Uioara de Jos (jud. Alba). În 1963, la Uioara de Jos (fostă Ciunga), în punctul numit *La Pârloage*, I. Mitrofan a descoperit 42 de morminte de incinerare datând din secolele VIII-IX⁴¹.

Caracteristici generale. Începând cu secolul al VII-lea în spațiul nord- dunărean își fac apariția necropolele birituale, marcând etapa de slavizare a unui teritoriu vast al Europei centrale și de sud-est. În spațiul transilvan acest orizont al necropolelor birituale este reprezentat de descoperirile de la Ocna Sibiului⁴², Gușterița⁴³, Boarta⁴⁴, Târnava (jud. Sibiu) și Berghin (jud. Alba)⁴⁵, Ghirbom⁴⁶, Bratei⁴⁷, Turdaș⁴⁸ etc. reflectând existența unor comunități de slavi în partea central-nordică a Transilvaniei, în special în spațiul legat de exploatarea sării și interacțiunea acestor slavi cu populația autohtonă, a cărei prezență o constatăm destul de greu și căreia îi este atribuit orizontul cultural Bratei (o formă transilvană a culturii Ipotești-Cândești).

³⁵ RepCJ, p. 368.

³⁶ Idem, p. 366.

³⁷ S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, p. 213.

³⁸ A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, București, 2002, p. 450.

³⁹ M. Rusu, *Transilvania și Banatul*, p. 205; O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 227.

⁴⁰ I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș (jud. Alba)*, în *ActaMN*, 10, 1973, p. 641-652; RepAB, p. 193.

⁴¹ RepAB, p. 196; H. Ciugudean, 1990, p. 72.

⁴² D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, p. 153-159; Idem, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (sec. VIII-IX)*, București, 2005.

⁴³ Th. Năgler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer*, p. 65 sqq.

⁴⁴ S. Dumitrașcu, G. Togan, *Cimitirul de la Boarta*, în *StComB*, 18, 1974, p. 94 sqq.

⁴⁵ Săpături inedite, executate de M. Blăjan, în anii 1974 și, respectiv, 1977-1979.

⁴⁶ I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151-175.

⁴⁷ E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania*, p. 91.

⁴⁸ I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș*, p. 651 sqq.

Grupul Mediaș se caracterizează prin preponderența ritului funerar al incinerăției în detrimentul celui al înhumăției și este răspândit în special în părțile centrale, vestice și sudice ale Transilvaniei (harta 1). Biritualismul acestor necropole rezultă din faptul că mormintele de înhumăție sunt intercalate printre cele de incinerăție și nu sunt separate de acestea din urmă (fig. 1). În cazul în care în mormintele de înhumăție s-au găsit și piese de inventar, acestea au dovedit contemporaneitatea mormintelor de înhumăție cu cele de incinerăție. Ca să dăm doar un exemplu, în necropola de la Boarta în mormântul 7A de înhumăție a fost descoperit un vas-oferandă, identic cu vasele folosite ca urne, descoperite în mormintele de incinerăție⁴⁹. O părere diferită este exprimată de Gh. Anghel, care consideră că, în cazul necropolei de la Ghirbom, mormintele de înhumăție sunt ulterioare celor de incinerăție sau aparțin ultimei faze de utilizare a necropolei⁵⁰. Nu putem să fim de acord cu această opinie atâta timp cât în cazul necropolelor de la Ocna Sibiului, Mediaș, Bratei nu a fost demonstrată anterioritatea mormintelor de incinerăție față de cele de înhumăție.

În ceea ce privește ritul funerar grupul Mediaș este caracterizat de existența ambelor rituri de înmormântare: incinerăția și înhumăția, prima predominând în proporții variabile de la o necropolă la alta. Mormintele de incinerăție pot fi clasificate în două grupe delimitate în general de modalitatea de punere a resturilor cinerare în groapă:

- a. morminte de incinerăție cu depunerea resturilor cinerare în urnă și în groapă;
- b. morminte de incinerăție cu depunerea resturilor cinerare în urnă;
- c. morminte de incinerăție cu depunerea resturilor cinerare direct în groapă.

Departajarea cronologică a acestor tipuri este greu de realizat deoarece în cea mai mare parte a perioadei în care evoluează grupul Mediaș ele sunt sincrone, așa cum rezultă și din analiza necropolei de la Bratei⁵¹ sau Ghirbom⁵². O departajare cronologică putând fi făcută pe baza analizei urnelor funerare și anume a formei și decorurilor acesteia:

- grupa I cuprinde ceramică lucrată cu mâna (sau de tip Ipotești-Cândești) sf. sec. VII – începutul secolului al VIII-lea.
- grupa a II-a cuprinde ceramică lucrată la roata înceată sec. VIII-IX.

Mormintele de înhumăție sunt mai puțin numeroase și formează un grup unitar cronologic și cultural, dar care este la fel de sărac în inventarul funerar și la care este prezent uneori în inventar și vasul ceramic cu ofrande. În cadrul necropolelor de tip Mediaș lipsa unui material funerar bogat reprezintă un lucru specific, deși sunt cunoscute podoabe, cuțite, amnare, vârfuri de săgeți, dar ele nu apar cu regularitate în morminte.

Atribuirea etnică. Studiul ceramicii descoperite în morminte pune în lumină unele caracteristici comune tuturor categoriilor de vase, vizând pasta, tehnica de modelare, arderea, tipologia și ornamentarea. Olăria lucrată cu mâna (două vase fragmentare) și cea făcută la roată înceată sau rapidă în majoritate are pasta degresată cu ingrediente comune și este arsă în condiții identice. Decorul format din caneluri, linii orizontale sau vălurite, incizate în benzi, se constituie adesea în motive compuse, caracteristice pentru secolul VIII. Unele motive ornamentale – decorul în ochi, registrul de linii oblice, incizat peste alte ornamente, inciziile în formă de virgulă culcată orizontal etc. – sunt întâlnite la olăria din cultura Dridu și se pot data în sec. IX. Analogii pentru ceramică putem menționa la Bratei⁵³, Turdaș⁵⁴, Sibiu-Gușterița⁵⁵,

⁴⁹ S. Dumitrașcu, G. Togan, *op. cit.*, p. 104.

⁵⁰ Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom*, p. 266.

⁵¹ E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania*, p. 91.

⁵² Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom*, p. 262 sqq.

⁵³ E. Zaharia, *Populația românească în Transilvania*, p. 62-70, fig. 14-28.

⁵⁴ I. Hica, M. Blăjan, *Un cimitir de incinerăție din sec. VIII la Turdaș*, p. 651, fig. 7-9.

Berghin⁵⁶ etc. de altfel, oalele din cele două grupe tipologice au o largă răspândire în cimitirele și așezările transilvane și carpato-dunărene⁵⁷. Caracterul sărăcăcios al inventarului, prezent doar într-un număr redus de morminte, arată existența unei populații sărace, prea puțin diferențiată sub aspect economic și social. Inventarul, care nu cuprinde arme, ci obiecte diverse (ustensile, vârfuri de săgeată, obiecte de podoabă, etc.) arată și caracterul nerăzboinic al acestei populații. Osemintele din ofranda animală de la ospățul funebru identificate în morminte indică mai multe specii de animale domestice: păsări de curte, porcine, bovine, ovicaprine, cabaline. Observațiile arheologice și antropologice sugerează ocupațiile populației înmormântate în cimitir: creșterea animalelor, agricultura, prelucrarea metalelor, olăritul și exploatarea sării. Schimbul în natură este atestat de obiectele de podoabă (cercei, mărgel) procurate din alte centre, în care meșteșugari specializați le prelucrau în serie pentru piață. Așa se explică circulația largă a acestor podoabe, frecvent întâlnită în mormintele de incinerație și inhumatie din întreaga Transilvanie.

Pe baza ritului și riturilor funerare, precum și a ceramicii, cimitirele aparținând grupului Mediaș trebuie atribuite unor comunități de slavi, așezați în sec. VII-IX în spațiul cuprins între Târnava Mare și Mureș, pentru exploatarea în principal a salinelor⁵⁸. Acest punct de vedere este susținut cu argumente bazate pe studiul antropologic al osemintelor provenite din morminte de la Ocna Sibiului și de la Gușterița⁵⁹. Autorii analizei antropologice, plecând de la criteriul arderii diferite a indivizilor pe sexe, au precizat că majoritatea mormintelor de incinerație studiate sunt *duble*, conținând, cu certitudine, resturile osoase, calcinate, de la doi indivizi de sex opus. Pe baza unor caractere morfo-funcționale est-baltice sesizate la scheletele de femeie, materialul osteologic din mormintele de incinerație este atribuit slavilor⁶⁰. Datele arheologice și literare referitoare la obiceiurile funerare practicate de slavi în ținuturile locuite de ei⁶¹ au permis autorilor să aplice aceste practici în explicarea unor fenomene sesizate la Ocna Sibiului. Astfel, s-a ajuns la acceptarea ritualului sacrificării soției la moartea bărbatului și a copiilor de sex opus, pentru justificarea căsătoriei simbolice a băieților decedați.

Necropolele grupului Mediaș fac parte din grupa primelor cimitire birituale cercetate prin săpături arheologice sistematice, începând cu Mediaș (necropolă slavă)⁶² și continuând cu cercetări ulterioare care au scos la iveală alte cimitire similare la Sibiu-Gușterița, Bratei, Dăbâca⁶³, Boarta, Turdaș, Târnava etc., dezvelite parțial sau în întregime. Seria acestor cimitire este completată cu descoperirile din anii 1977-1979 de la Berghin, unde s-au cercetat 350 de morminte, care reprezintă circa jumătate din necropola birituală identificată la sus-est de sat⁶⁴.

În mormintele de incinerație resturile oaselor calcinate, cenușă și cărbuni sunt depuse fie în urne, fie direct în gropi. Gropile nu sunt săpate special, ele sunt de obicei circulare, sau

⁵⁵ Th. Nägler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer*, p. 66-68, fig. 3-6.

⁵⁶ Materiale inedite.

⁵⁷ M. Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, p. 60-107, fig. 40-73; Cf. și E. Zaharia, *Données sur l'archéologie des IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia*, N. S., 15, 1971, p. 269-287.

⁵⁸ D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, p. 158; vezi și M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romană din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, 9, 1971, p. 720.

⁵⁹ D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar*, p. 165-248.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 228.

⁶¹ *Ibidem*, p. 212-218.

⁶² K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e. n. la Mediaș*, p. 7-22.

⁶³ Idem, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe*, p. 48.

⁶⁴ I. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom*, p. 151-175.

ovale în cazul în care în groapă au fost depuse două urne. Urmele au fost puse în groapă cu gura în sus și nu au fost acoperite; au fost depuse la o adâncime destul de mică, fapt pentru care majoritatea cimitirelor *grupei Mediaș* au fost distruse, mai ales din cauza lucrărilor agricole. Urmele au fost descoperite, în general, în stare fragmentară, ele fiind distruse de lucrările efectuate pe terenurile respective. O. Dulea distinge trei variante ale mormintelor de incinerare⁶⁵:

- morminte cu depunerea resturilor cinerare direct în groapă – Bratei *Cimitirul nr. 2*, Sighișoara *Dealul Viilor* (sec. VII-VIII);
- morminte în groapă și urnă – Turdaș *Valea clocită* (sec. VIII)
- morminte în urnă – Ocna Sibiului, Gușterița, Alba Iulia, Sopor de Câmpie (sec. VIII-IX)

În cadrul grupeii mormintelor de incinerare un caz aparte îl au mormintele duble – fie conținând două urne, fie fiind vorba de resturi osteologice de la doi indivizi, care au fost depuse în aceeași urnă – descoperite, spre exemplu la Ocna Sibiului⁶⁶, dar această situație este posibil să fie prezentă și în cazul altor necropole. Analiza osteologică realizată pe un lot de 88 de morminte de incinerare de la Ocna Sibiului a evidențiat în cazul a 82 prezența în aceeași urnă a resturilor de oase calcinate provenite de la doi indivizi: bărbat și femeie⁶⁷. O situație asemănătoare a fost depistată și la Gușterița, unde în cazul unui mormânt dublu au fost depistate resturi de oase calcinate aparținând unui bărbat și unei femei, fiecare fiind depuse în urnă separată, dar în aceeași groapă⁶⁸.

Mormintele de inhumare, într-un număr foarte mic, descoperite în aceste necropole nu sunt neapărat creștine, scheletele fiind orientate cu capul spre vest în foarte puține din cazuri⁶⁹, orientarea majoritară fiind nord-sud. Indiferent de această orientare nici chiar cele cu orientare vest-est nu pot fi considerate creștine doar în baza orientării lor⁷⁰.

Analiza datărilor existente pentru descoperirile funerare aparținând grupului Mediaș permite creionarea limitelor inferioare și superioare, care se circumscriu secolelor VII-X, existând o singură excepție, în cazul căreia datarea pornește de la sfârșitul secolului al VI-lea. Urmărind graficul nr. 1 se poate observa cu ușurință că cele mai mari necropole din Transilvania aparțin orizontului secolelor VII-VIII și VIII-IX, fapt ce ne permite să admitem că pătrunderea masivă a unor populații slave dinspre sud-est s-a efectuat în această perioadă. Incinerarea, adusă de noua populație, a fost rapid impusă în spațiul sud și central transilvănean, datorită, cel mai probabil, faptului că și populația locală utiliza același rit funerar⁷¹. Ideea este susținută de analizele osteologice din necropola de la Gușterița, unde s-a demonstrat că avem de a face cu o populație de tip mediteranoid, fiind vorba, deci de o populație locală, spre

⁶⁵ O. Dulea, *Considerații privind locuirea în Banat și Transilvania*, p. 211.

⁶⁶ D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (secolele VIII-IX)*, în *ActaTS*, 4, 2005, p. 151 sqq.; D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar*, p. 194.

⁶⁷ D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar*, p. 212-218.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 260.

⁶⁹ K. Horedt, *op. cit.*, p. 61.

⁷⁰ Ne limităm aici la a menționa doar necropola de la Orăștie – Dealul Pemilor X2, unde toate mormintele sunt orientate vest-est, dar inventarul funerar nu îndreptățește atribuirea necropolei unei comunități creștine (I. M. Țiplic, Z. K. Pinter, M. Căstăian, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor X2*, în: *CCA.Campania 2003*, Cluj-Napoca, 26-29 mai 2004, p. 224-225) iar exemplele ar putea continua.

⁷¹ I. Stanciu, *Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească*, în *Eph.Nap.*, 11, 2002, p. 131.

deosebire de necropola de la Ocna-Sibiului, unde avem de a face cu o populație de tip est-european⁷².

Inventarul mormintelor este relativ sărac, fiind compus din unelte (cuțite, amnare), accesorii de îmbrăcăminte (fibule, cataramă, piepteni), podoabe (cercei, mărgelă, inele, brățări). Obiectele care alcătuiesc inventarul funerar au fost descoperite atât în interiorul urnei cât și în afara ei, iar în cazul mormintelor de înhumare, pe schelet sau în apropierea lui.

Ceramica, reprezentată de urne, este principalul material arheologic din mormintele grupului Mediaș și este descoperită de cele mai multe ori în stare fragmentară, datorită adâncimilor mici la care se află, adâncimi ce au favorizat distrugerea părții superioare a vaselor ca urmare a lucrărilor agricole. Urnele sunt lucrate cu mâna, la roată înceată sau la roata rapidă, acestea din urmă reprezentând un procentaj extrem de mic, marea lor majoritate fiind lucrate cu mâna sau la roata înceată. Decorul urnelor este realizat cu un bețișor sau cu pieptenele, rezultând linii vălurite sau benzi de linii vălurite. Acest tip de ceramică este considerat ca fiind propriu slavilor, nefiind de neglijat nici influența locală și se datează, conform opiniei lui K. Horedt, în cursul secolelor VII-IX⁷³.

Problema originii și momentului pătrunderii slavilor în Transilvania. Această problemă a făcut obiectul unei veritabile dispute științifice în anii '60 ai secolului trecut și mai nou I. Stanciu a rezumat stadiul cercetărilor cu privire la pătrunderea slavilor timpurii în Transilvania și nord-vestul României.

În Transilvania, în sec. VI și în prima jumătate a sec. VII, sunt cunoscute așezările și necropolele de tip Band-Noșlac-Morești⁷⁴. Prin urmare, dacă în regiunile extracarpătice prezența triburilor slave este documentată încă din sec. VI, în Transilvania slavii au putut veni abia mai târziu, pe la mijlocul sec. VII, după dispariția culturii de caracter gepidic⁷⁵. Prezența unor grupuri slave în Transilvania, venite fie independent, fie împreună cu avarii, poate fi semnalată prin fibulele digitate, descoperite la Sarmizegetusa, Vețel (jud. Hunedoara)⁷⁶. Tipurile mai vechi ale fibulelor digitate din Transilvania își găsesc analogii apropiate în complexe slave răsăritene din regiunea Niprului mijlociu, mai ales la Pastirsk. În Transilvania, ele apar adesea în necropolele avare, deși se cunoaște că ele nu reprezintă o podoabă avară. Întrucât în complexe slave cu ceramică de tip Praga (aparținând sclavinilor), datele anterior venirii avarilor în Câmpia Pannonică, astfel de podoabe nu sunt cunoscute, prezența lor în necropolele avare poate fi explicată numai prin faptul, că avarii în drumul lor spre vest au antrenat cu ei și unele grupuri slave din regiunea Niprului mijlociu⁷⁷.

⁷² D. Nicolaescu-Plopșor, W. Wolski, *Elemente de demografie și ritual funerar*, p. 228, 262.

⁷³ K. Horedt, *Ceramica slavă din Transilvania*, în *SCIV*, 2, 2, 1951, p. 208-211.

⁷⁴ *Istoria Românilor*, III, București, 2001, p. 736.

⁷⁵ Idem; I. Nestor, *Câteva considerații cu privire la cea mai veche locuire a slavilor pe teritoriul R. P. R.*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 147; M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romană*, p. 718; M. Comșa, *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine, aux VI-X siècles sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia N.S.*, 12, 1968, p. 363.

⁷⁶ *Istoria României*, I, București, 1961, p. 737; K. Horedt, *Ținutul hunedorean în secolul IV-XII*, în *Sargeția*, 2, 1956, p. 106-108.

⁷⁷ *Ibidem*.

Tabel nr. 1⁷⁸
Necropolele aparținând grupului Mediaș

NR.CRT.	LOCALIZARE	DATARE	INCINERAȚIE	INHUMAȚIE
1.	Alba Iulia Stația de salvare - Stadion	VIII-IX	4	-
2.	Berghin În Peri	VII-IX	360 (?)	?
3.	Bistrița	?	2	-
4.	Bratei Cimitirul 2	VII-VIII	210	34
5.	Boarta Șoivani	VIII-IX	33	2
6.	Dăbâca	VIII-IX	16	-
7.	Dorolțu Dâmbu Mic	VI-VII	2	-
8.	Ghirbom Gruitul Fierului	IX-X	11	9
9.	Mediaș	VII-VIII(IX)	14	3
10.	Pișcolț Nisipărie	VII	7	-
11.	Porumbenii Mici Galath	VII-VIII	?	-
12.	Ocna Sibiului Lab	VIII-IX	120	15
13.	Sibiu-Gușterița Fântâna Rece	VIII-IX	79	1
14.	Sighișoara	VI-VIII	13	1
15.	Soporu de Câmpie Poderei și Sânișoara	IX VIII-IX	13(14) 2	- -
16.	Șeica Mică	?	1	-
17.	Târnava	VIII-IX	31	5
18.	Toarcia	VIII-IX	1	?
19.	Turdaș	VIII	18	-
20.	Uioara de Jos	VIII-IX	42	?
		TOTAL	979(980) + x	70 + x

Totuși, cercetările arheologice efectuate în așezările de la Cernat, Poian (jud. Covasna), Bezid, Sălașuri (jud. Mureș), Filiaș, Eliseni (jud. Harghita), Hărman (jud. Brașov) au dovedit că primul grup de slavi pătrunde în colțul de sud-est al Transilvaniei în sec. VI-VII⁷⁹ sau sec. VII-VIII⁸⁰. Aceste așezări reflectă, în opinia multor cercetători, o simbioză a populației autohtone cu slavii timpurii, mai ales că în zona respectivă lipsesc descoperirile ce ar putea fi atribuite gepizilor din sec. VI-VII⁸¹. Din punct de vedere cronologic cele mai timpurii necropole ale grupului Mediaș sunt cele de la Dorolțu și Turdaș, unde întâlnim urne funerare lucrate cu mână, asemănătoare ceramicii de tip Praga⁸².

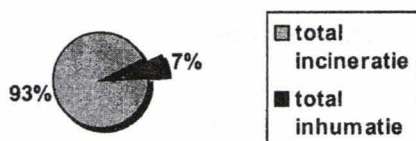
⁷⁸ Numărul total al mormintelor de incinerare este cu siguranță mai mare și aceasta deoarece în multe dintre necropole cercetarea arheologică nu s-a efectuat până la dezvelirea integrală a necropolei, iar pe de altă parte chiar operând doar cu cifrele puse la dispoziție de bibliografia existentă nu există niște cifre exacte pentru fiecare dintre punctele menționate în repertoriul descoperirilor. Prin urmare, totalul rezultat în cadrul tabelului nr. 1 reprezintă doar un reper orientativ și nu unul absolut.

⁷⁹ I. Stanciu, *Slavii timpurii în cercetarea arheologică românească*, în *Ephem. Nap.*, 11, 2001, p. 121; C. Beldiman, *Cercetări privind sec. III-IX în estul Transilvaniei (județul Harghita)*, în *Symp. Thrac.*, 5, 1987, p. 23.

⁸⁰ Székely Z., *Contribuții la cultura slavă în sec. VII-VIII în sud-estul Transilvaniei*, în *SCIV*, 13, 1, 1962, p. 47-56; Idem, *Slavii și populația băstinașă în sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 1971, p. 129-134; I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în *RRH*, 3, 1964, p. 404-406; E. Zaharia, *Câteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII-XI pe teritoriul R. S. România*, în *Aluta*, I, 1969, p. 117-118.

⁸¹ M. Rusu, *Transilvania și Banatul*, p. 182; M. Comșa, *op. cit.*; I. Nestor, *Les données*, p. 404.

⁸² K. Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 66-73.

Grafic 1. Procentajul incinerăției

Eresteghin (jud. Covasna)⁸⁴.

Din regiunea Tisei superioare, pătrund până în centrul Transilvaniei triburi de slavi împreună cu avarii, cultura lor materială fiind documentată la Morești, Moldovenești și Cipău-Sf. Gheorghe. În aceste localități s-au descoperit fragmente ceramice, ce au unele trăsături comune cu ceramica de tip Hlincea I, în ceea ce privește formele și decorul de alveole sau creștături pe muchia buzei oalelor, dar și fragmente ceramice, ce au afinități cu vasele din complexe avarice de pe valea Dunării mijlocii. Pe baza ceramicii se poate afirma, că în aceste complexe din centrul Transilvaniei se îmbină elemente de cultură slavă răsăriteană și elemente de cultură avară din Câmpia Pannonică, alcătuind un aspect deosebit al culturii Luca-Raikovețkaia-Hlincea I propriu-zise⁸⁵.

Schimbarea structurală a culturii materiale constatată pe întreg teritoriul Transilvaniei, începând cu sfârșitul sec. VII, a fost explicată prin venirea din diferite direcții a unor grupuri masive de slavi, care s-au revărsat în valuri succesive până în preajma anului 800, dar și prin pătrunderea avarilor târzii pe valea Mureșului⁸⁶. Se pare că un grup masiv de slavi pătrunde până în centrul Transilvaniei din direcția nord-vest, cam în jurul anului 700, ca o consecință a constituirii celui de-al doilea caganat avaric din Slovacia și câmpia Tisei, probabil și ca urmare a dislocării lor de către avari, în cadrul unei alianțe impuse de către noii lor stăpâni, vor ocupa anumite zone, îndeosebi pe văile Mureșului, Someșului și Crișurilor, după cum ar indica jalonarea drumului descoperirilor de la Culciu Mare (jud. Satu Mare), Dăbâca, Țaga⁸⁷, Cluj-Cordoș (jud. Cluj), Noșlac (jud. Alba), Cipău-Sf. Gheorghe (jud. Covasna)⁸⁸. Aceste grupuri slave au avut, probabil, rolul unor detașamente militare, care în cadrul alianței lor cu avarii erau destinate menținerii controlului și pazei unor regiuni⁸⁹. Așa se explică creșterea bruscă a numărului de necropole și totodată a numărului de morminte în cadrul necropolelor.

⁸³ Ibidem; I. Nestor, E. Zaharia, *Săpăturile de la Sărata-Monteoru*, în *MCA*, 6, 1959, p. 509-513; M. Comșa, *Discuții în legătură cu pătrunderea și așezarea slavilor pe teritoriul R.P.R.*, în *SCIV*, 11, 1, 1960, p. 160.

⁸⁴ Szekely Z., *Așezări din sec. VII-VIII*, p. 169-197; Idem, *Sud-estul Transilvaniei în secolele IV-XIV*, în *Symp. Thrac.*, 5, 1987, p. 137-138; I. Mitrea, *Elemente comune în cultura materială și spirituală din spațiul est-carpatic și sud-estul Transilvaniei în secolele VI-LX, expresie a unității etnice de pe ambele versante ale Carpaților*, în *Symp. Thrac.*, 5, 1987, p. 103.

⁸⁵ M. Comșa, *Slavii pe teritoriul*, p. 70.

⁸⁶ M. Rusu, *Note*, p. 721.

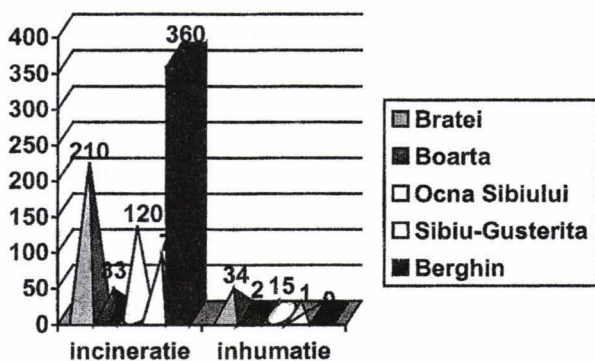
⁸⁷ D. Protase, *Țaga. Două așezări din perioada finală a etnogenezei românilor (sec. IV-VI și sec. VII-VIII)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 55-74.

⁸⁸ M. Rusu, *Transilvania și Banatul*, p. 187; D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e. n.*, Iași, 1981, p. 44.

⁸⁹ Ibidem.

Cimitirele, din sec. VII-IX⁹⁰, contemporane cu aceste așezări, pot fi împărțite în două grupe⁹¹.

- Din prima grupă fac parte necropolele de incinerare, ca Soporu de Câmpie (jud. Cluj), Turdaș, Uioara de Jos (jud. Alba) și birituale, ca cele de la Boarta, Bratei, Gușterița, Ocna Sibiului (jud. Sibiu), Ghirbom (jud. Alba), aparținând *grupului Mediaș*, cele birituale cuprinzând în cea mai mare parte morminte de incinerare, 85-90%, cu oasele calcinate depuse fie în urne, fie în gropi simple de diferite forme și dimensiuni, precum și 10-15% morminte de înhumare, orientate cu precădere în direcția nord-sud⁹².
- A doua grupă cuprinde necropolele de înhumare databile în sec. VII-IX, aparținând grupurilor Gâmbaș, Ciumbud și Cluj. Coincidența, că cea mai mare parte a necropolelor de înhumare atribuite avarilor: Câmpia Turzii (jud. Cluj), Aiud, Teiuș, Heria, Stremț, Lopadea (jud. Alba)⁹³ masate în bazinul mijlociu al Mureșului, datate cu precădere tot în sec. VIII, nu este lipsită de importanță. Pe valea Mureșului, pătrunde un grup de avari târzii, dar și unul masiv de slavi, tot ca o consecință a constituirii celui de-al doilea caganat, care vor cuceri de la populația locală, zona ce cuprinde salinile de la Ocnișoara, Ocna Mureșului (jud. Alba) și Turda (jud. Cluj)⁹⁴. Faptul că în apropierea altor saline transilvănene ca Ocna Sibiului, Sic (jud. Cluj), Ocna Dejului, Ocnița nu sunt semnalate descoperiri avar, ci slave, arată că atât unii, cât și alții, au fost aliați în lupta dusă împotriva localnicilor pentru cucerirea acestor saline. Această ipoteză este confirmată și de prezența așezărilor și cimitirelor slave (Noșlac, Ciunga, Turdaș), în zona centrală a descoperirilor avar, iar la Bratei, mormântul unui luptător avar apare în imediata apropiere a necropolei de incinerare din secolul al VIII-lea⁹⁵. Alianța și simbioza slavo-avară în secolul al VIII-lea este confirmată și în alte regiuni, de exemplu, necropolele slavo-avare din Slovacia de la Devinska Nova Ves, Nove Zamky, Holiare, Zelovce⁹⁶.

Grafic 2. Repartiția numărului de morminte în cadrul necropolelor de la Bratei, Boarta, Ocna Sibiului și Sibiu-Gușterița

⁹⁰ I. Stanciu, *op. cit.*, p. 120-121.

⁹¹ M. Rusu, *Transilvania și Banatul*, p. 187.

⁹² Pentru exemplificare au fost realizate analize grafice asupra siturilor de la Ocna Sibiului, Boarta, Bratei și Sibiu-Gușterița.

⁹³ K. Horedt, *Contribuții*, p. 61-105.

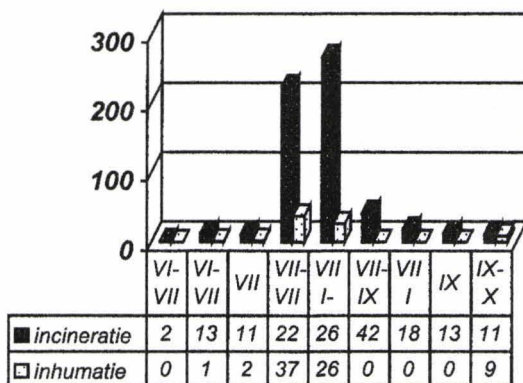
⁹⁴ D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 48; M. Rusu, *Note*, p. 720.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*; M. Comșa, *Sur l'origine*, p. 363.

Concluzii. Față de numărul descoperirilor cartate de K. Horedt s-au mai adăugat câteva, ajungându-se la cifra de 20 de necropole, dintre care sunt cercetate integral doar 3. Deși numărul necropolelor nu a crescut foarte mult (de la 16 cunoscute de K. Horedt, la 20 în prezent), numărul mormintelor a crescut cu aproximativ 50% (de la 650 la 980).

De remarcat este cazul mormintelor duble, când în aceeași urnă s-au descoperit resturi de oase calcinate provenind atât de la o femeie cât și de la un bărbat. Acest caz este mai des întâlnit în necropola de la Ocna Sibiului. Această situație este posibil să fi existat și în cazul altor necropole.

Grafic 3.

Repartiția numărului de morminte de incinerare și de inhumație pe secole

Această situație este posibil să fi existat și în cazul altor necropole. Studiul antropologic efectuat pe conținutul mai multor urne provenind de la Ocna Sibiului a relevat acest fapt al înmormântărilor duble; în 82 din totalul celor 88 de morminte de incinerare, ce au fost supuse studiului antropologic, conțineau resturile a câte doi indivizi, bărbat și femeie. S-a demonstrat că moartea indivizilor din mormintele duble a fost concomitentă sau aproape concomitentă. O serie de izvoare scrise semnalează în unanimitate existența în perioada respectivă a obiceiului sacrificării femeilor la populațiile slave. Mormintele duble de copii și tineri atestă existența obiceiului căsătoririi simbolice a tinerilor după moarte.

Se pare că și în cazul mormintelor de incinerare în care s-au descoperit două urne este foarte posibil ca resturile de oase calcinate să provină tot de la doi indivizi, femeie și bărbat. Și în cazul câtorva resturi de oase de la Gușterița s-a efectuat un studiu antropologic. Printre mormintele studiate a fost și unul cu două urne. S-a constatat că în una dintre urne erau resturile oaselor calcinate ale unui bărbat, iar în cealaltă, ale unei femei. Totuși, și la Gușterița, într-o urnă au fost descoperite resturile oaselor calcinate ale unui bărbat și ale unei femei într-o singură urnă, dar faptul că oasele aparținând bărbatului sunt destul de puține, precum și datorită faptului că această situație este izolată în cadrul necropolei de la Gușterița, pune sub semnul întrebării caracterul de înmormântare dublă, lăsând loc liber presupunerii că resturile au putut eventual nimeri în urnă în mod întâmplător, fiind rămase de la o incinerare anterioară sau căzute pe vatra rugului, de unde au fost culese o dată cu osemintele femeii. Studiul antropologic a relevat faptul că la Ocna Sibiului, tipul de populație înmormântat, atât în mormintele de incinerare, cât și de inhumație, este același și se identifică cu tipul est-european, deci slavi, în timp ce populația înmormântată la Gușterița aparține tipului mediteranoid, autohton. Din păcate ne lipsesc analize antropologice comparate între mai multe necropole

aparținând grupului Mediaș, fapt ce îngreunează atribuirile etnice ale celor 20 de necropole cunoscute până în prezent.

Analiza detaliată a acestor necropole, precum și raporturile lor cu orizonturile culturale paralele, anterioare sau posterioare din punct de vedere cronologic va putea oferi o imagine mai completă asupra modului de desfășurare a procesului de etnogeneză. În opinia noastră aceste necropole din grupul Mediaș marchează momentul de topire a celor *două pânze de populație* - așa cum definea P. P. Panaitescu coexistența unor grupuri etnice în același teritoriu - slavii și romanicii. Gh. Anghel consideră, la rândul său, că necropolele birituale din centrul Transilvaniei aparțin unui grup cultural aflat într-o fază de tranziție spre ritul înhumatiei, grup atribuit populației slave aflată în proces de asimilare⁹⁷.

Procentul în care variază mormintele de incinerare în raport cu cele de înhumare facilitează unele informații cu privire la pătrunderea pe scară largă a creștinismului în spațiul transilvan, începând cu secolul al VIII-lea, fenomen ce se va finaliza în cursul secolelor IX-X. Considerăm că orizontul mormintelor de la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, atribuite grupului Ciunbrud, reprezintă ultimele influențe slave apusene în procesul de definitivare a poporului român și totodată primele pătrunderi ale unor comunități creștine organizate instituțional. Astfel, începând cu secolul al IX-lea putem vorbi de o revenire a creștinismului în spațiul transilvan și de impunere treptată ca religie predominantă. Procesul de creștinare a populațiilor din bazinul carpatic a fost patronat de puterea politică, fiind impus de autoritatea regală, terminându-se după apariția ultimului mare val de migratori timpurii și constituirea regatului arpadian.

O problemă deosebit de importantă dar cu foarte puține date cunoscute este cea a raportului demografic între populația locală și comunitățile de slavi ce pătrund în Transilvania de la sfârșitul secolului al VI-lea și cu precădere în cursul secolelor VII-VIII. Arheologia românească este în imposibilitate de a furniza argumente rezultate din cercetări arheologice, argumente capabile să permită emiterea unor concluzii pertinente privind existența sau non-existența unor puternice comunități locale, autohtone, în cursul secolelor VIII-X. Aceasta se datorează în special lipsei cercetărilor antropologice în cadrul necropolelor aparținând perioadei de timp menționată.

O analiză completă a grupului Mediaș nu poate fi făcută fără a introduce în ecuație și așezările aferente necropolelor sau acelora care, pe baza materialelor arheologice, pot fi atribuite ca aparținând acestui grup. Această analiză va face obiectul unui alt studiu, urmând ca în final să se obțină o imagine cât mai clară asupra evoluției acestui grup arheologic.

THE MEDIAȘ-TYPE CEMETERIES FROM TRANSYLVANIA (7TH-10TH C.)

Abstract

The archaeological excavation made during the past 40 years revealed some cemeteries, named by K. Horedt *Mediaș group*, cemeteries such as Mediaș, Boarta, Biertan, Sibiu-Gușterița, Ocna Sibiului, Berghin etc. In spite of field researches this *Mediaș group* is not so well known. This article has the purpose to put together the main scientific contribution of Romanian historiography related to the history of the *Mediaș group*. Till now, in Transylvania, are known over 900 graves from 20 cemeteries and the most important are: Bratei - *Cimitirul nr. 2* (jud. Sibiu), Sibiu - *Gușterița Fântâna Rece*, Ocna Sibiului *Lab* (jud. Sibiu), Berghin *La Zăcătoare* (jud. Alba).

⁹⁷ Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de a Ghibom*, p. 270-271.

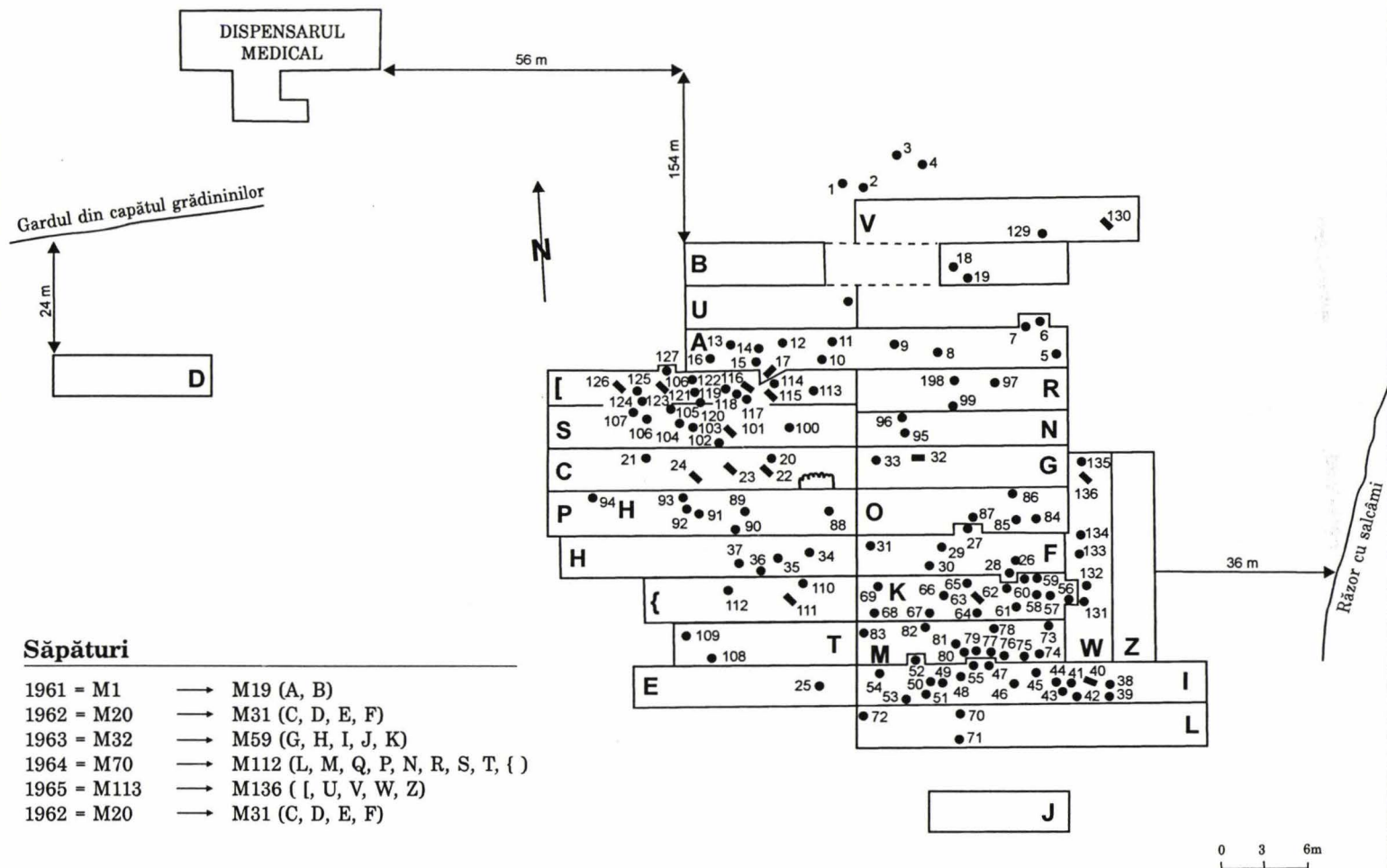
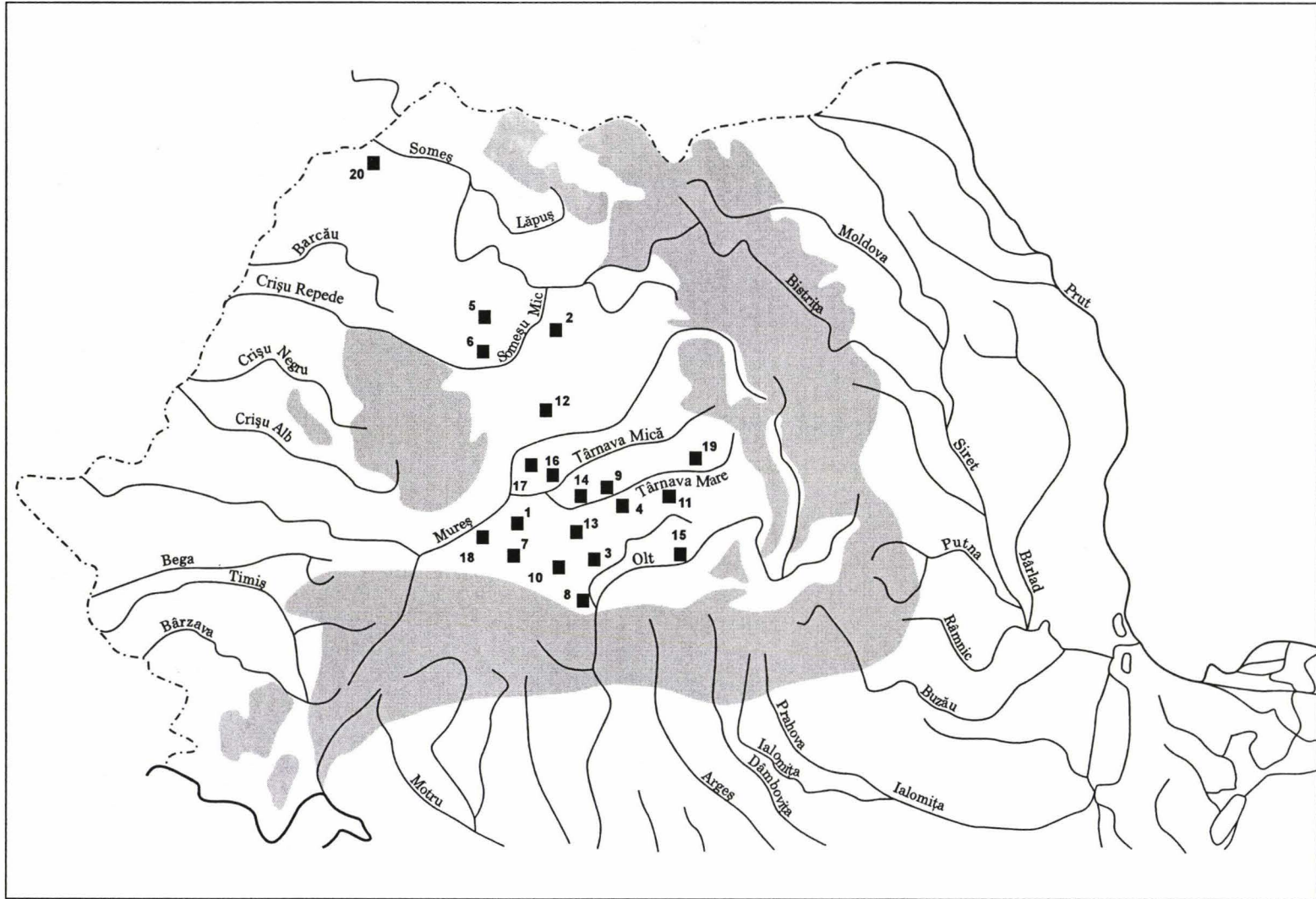

Fig.1. Planul necropolei birutale de la Ocna Sibiu (după D. Protase, 2005).

REPARTIȚIA NECROPOLELOR DE *TIP MEDIAȘ*

1. Berghin 2. Bistrița 3. Boarta 4. Bratei 5. Dăbâca 6. Dorolțu 7. Ghirbom 8. Gușterița 9. Mediaș 10. Ocna Sibiului 11. Sighișoara 12. Sopor de Câmpie 13. Șeica Mică 14. Târnava 15. Toarcla 16. Turdaș 17. Uioara de Jos 18. Alba Iulia 19. Porumbii Mici 20. Pișcolț

**POLITICAL STATUS OF WEST AND NORTHWEST ROMANIA
IN THE 9TH AND 10TH CENTURIES A.D.
ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE**

Including the present provinces of Crișana, Sătmar, parts of Sălaj county, as well as Maramureș, the west and northwestern region is a distinct entity in Romania's geography. The geographical boundaries of the region are Mureș river to the south, the Maramureș Mountains northeastwards, the Western Carpathians to the east and, by convention, the present frontier of Romania to the west and northwest, although we should note that in the past the latter was not a clear-cut line of demarcation within the area that stretches farther to the west and northwest (Ill. 1-2)¹.

A series of political-military events, occurred during the 9th-10th centuries in the Carpathian Basin, the geographical area including west and northwest Romania, reshaped the political domination system in the area and led to changes in its political status. At the end of the 8th and beginning of the 9th century (791-804), the Avar chaganate, whose center was in the Pannonic Plain, disappeared as a political entity following the successive and concerted military actions taken by the Frankish kingdom under Charlemagne and the first Bulgarian czardom during khan Krum². After the events in the first decade of the 9th century, the borderline between the two powers was established somewhere on the lower Tisza³. In the respective area, the conflicts between the Carolingian empire and the Bulgarian czardom continued during the 2nd and 3rd decades of the 9th century and eventually ended with the peace of 829. The expansionism of the first Bulgarian czardom in the second half of the 9th century also envisaged the area between the Tisza and the Danube, where the Bulgarians had set strategic marks along the Tisza from its mouth to its middle basin⁴. In the second half of the 9th century, the Bulgarians came to be neighbors to the state of Great Moravia, which was strongly manifesting expansion tendencies in the basin of the middle Danube and the Tisza in

¹ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 16-19.

² M. Rusu, *Transilvania și Banatul în secolele IV-IX*, in *Banatica*, 4, 1977, p. 177-178; D. Ovcarov, *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 171-190; I. Bóna, *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 67-75; H. Wolfram, *Der Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit*, in *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben von W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 218-221; M. Rusu, *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568*, in *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca 1997, p. 231.

³ M. Rusu, *Transilvania și Banatul*, p. 178; S. Dumitrașcu, *Note istoriografice privind anul 800 e. N.*, in *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 720.

⁴ D. Ovcarov, *Die Protobulgaren*, p. 171-190.

the respective period⁵. In 892, the peace between Bulgarians and Carolingians was reinforced with the definite aim at checking the expansionism of Great Moravia⁶. The death of the energetic Moravian prince Sviatopluc in 894 marked the dissolution of the state, many of whose territories were taken over by Germans and Czechs. A smaller nucleus of the old state would survive, limited to the present territory of Slovakia, ruled by knez Mojmir II between 895 and 906, when the political entity was conquered by Hungarians⁷. In the last decades of the 9th century, Magyar warriors, who got involved in the conflicts between the state of Great Moravia, the first Bulgarian czardom and the Bavarian state, raided the Carpathian Basin with the effect that the Hungarian tribes eventually took over the Pannonic steppe in 896⁸. The first half of the 10th century witnessed many predatory incursions of the Magyar warriors, chiefly towards western Europe⁹, but also to its east¹⁰. After the Hungarians' defeat in 955 on Lech river, the Hungarian society started a process of growing sedentarization, whose outcome was the emergence of the state proper, stage officially marked by the conversion to Christianity occurred in 1000¹¹.

Starting from the archeological facts recorded up to now in west and northwest Romania¹², the present paper aims at noting the impact of the political-military events occurred during the last two centuries of the first Christian millennium on the region under investigation. Knowledge of the material and spiritual culture in the area, a comparative analysis of the archaeological situation identified in the neighboring regions will offer a better understanding of the relations between the political power, the political center and the fringe areas of the ruled territory, which will eventually reinforce or invalidate the data supplied by written sources. Archeological sources are solid evidence that could provide an answer to the question as to how strong the political rule was and how it was exercised in the area, the way in which the relations between the "political center" and the "politically dominated periphery" manifested themselves.

⁵ L. Galuška, *Great Moravia*, Brno, 1991, p. 40-47.

⁶ *Ibidem*, p. 42-46.

⁷ *Ibidem*, p. 45-47.

⁸ Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert* (Herausgegeben F. Daim), Wien-Köln, 1989, p. 195-197; V. Spinei, *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX-X*, in *ArhMold*, XIII, 1990, p. 103-148; M. Schulze-Dörlamm, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35. Jahrgang 1988, p. 373-377, 439-446.

⁹ M. Schulze-Dörlamm, *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 n. Chr.)*, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 3. Jahrgang 1984, p. 473-514; V. Spinei, *Migrația ungurilor*, p. 124, 127, fig. 2-4; M. Schulze-Dörlamm, *Bemerkungen zum Beginn der ungarischen Landnahme, in Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert*. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábajník), Bratislava 1996, p. 361-365.

¹⁰ V. Spinei, *Migrația ungurilor*, p. 127; I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 96-103.

¹¹ Cs. Bálint, *Die Archäologie der Steppe*, p. 196; D. Caplovic, *Central Europe in the 8th-10th*, in *Central Europe in 8th-10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert*, International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995, Bratislava, 1997, p. 11-12.

¹² The discussion in the following pages is based on the catalogue of discoveries drafted by ourselves at the end of 2001. We should also mention that due to the fact that many of the archaeological finds recur all along our analysis, we will not always make specific reference to one archaeological find or another. For reference, see: C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 163-242.

We should also take into consideration the archaeological facts in the region from the period right before the 9th-10th centuries as in many cases the chronology of the archaeological finds cannot be restricted to one century or another in the epoch under investigation. As concerns the funeral field, in the second half of the 8th century, there are four sites in west and northwest Romania where graves and necropolises have been found (III.1.1). The burial sites are the necropolis of Socodor and the graves of Dindești and Săcuieni (the latter case is perhaps a necropolis with a great number of graves). Ethnically speaking, all these finds can be ascribed to the Avar world¹³. According to the absolute chronology of the Avar age, the necropolises of Socodor and Săcuieni belong to the third phase of the late Avar age, which began around 760 and ended around 810/830¹⁴. The grave of Dindești, as well as the buckle accidentally found in Cicârlău, which most certainly comes from a grave, can be placed within the same time span. Incineration is attested by the tumular necropolis of Nușfalău, which ethnically belongs to a group of Slavs come straight from Eastern Europe¹⁵. Although the necropolis can be chiefly dated back to the 8th century, several metal pieces reveal that it reaches the end of the third phase of the late Avar age (810/830).

By perusing the maps of territorial distribution of funeral finds in west and northwest Romania, one may note the fact that, besides the very small number of discoveries that belong to the late Avar age, the latter are to be found only in the plain area, mostly in the upper basin of the Er (III. 1.1). Except for two Avar buckles found in Girișul de Criș (probably in a grave), there are no funeral discoveries of any type, including Avar ones, dating back to the 8th century or the next period, between the middle and lower basin of the Er up to the Crișul Alb. There is a single Avar necropolis, the one discovered in Socodor, in the plain between the Crișul Alb and the Mureș (III.1.1).

Even if we take into account the discoveries in west and northwest Romania dating back to the first half of the 8th century, which can be certainly ascribed to the Avars (chiefly limited to isolated graves)¹⁶, the funeral discoveries belonging to the Avar environment are quite few (III.1.1). The group of funeral finds in the upper basin of the Er is located east of the so-called "Sarmatian waves", whose north-south line approximately corresponds to the present western frontier of Romania¹⁷ and, at the same time, on the right of the segments of earth waves identified in the Plain of Er (at about 70 km north of Valea lui Mihai) and Carei (between the Crișul Repede and the Crasna, between the towns of Oradea and Beltiug and in the area of Unimăt locality)¹⁸. In the northwestern region, the only exception is the Avar buckle discovered in Cicârlău, settlement located in the plain of Someș towards Oaș, at a considerable distance from the aforementioned earth waves. The Socodor necropolis is located on the right of the segments of waves in the western Romanian plain, which start on the left of the Crișul

¹³ *Ibidem*, p. 59-63.

¹⁴ For the chronology of the Avar age see, for instance: É. Garam, *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 191-202; P. Stadler, *Die Seriation awarischer Gürtelgarnituren, unverhofft. Diss., Univ. Wien*, 1985 (study which we did not have access to), apud Medgyesi 1992, p. 253-267 and Szameit 1993, p. 217.

¹⁵ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 63-70.

¹⁶ I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul avar*, in *ActaMP*, XXIII/I, 2000, p. 403-451; Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 57-63, 71-80.

¹⁷ For questions related to the so-called "Sarmatian waves" see V. Balás, *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XV, 1963, 1-4, p. 309-336. There are several opinions according to which the respective earth waves were made by Avars only: M. Rusu, *Continuitatea daco-romană*, p. 264-266.

¹⁸ I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 422-423 and n. 159.

Repede and intermittently stretch across the Mureş to the north-south. We should emphasize that, in west and northwest Romania, including the territory west of the waves in the Plain of Er and Carei, there are no great Avar necropolises with rich funeral inventory like those discovered in the central area of assertion of the Avar state. Across the line of demarcation corresponding to the aforementioned waves, there is the Slavic tumular incineration necropolis of Nuşfalău, located in a hilly area, in the upper basin of the Barcău, at a considerable distance from the group of Avar graves in the Er basin (III. 1.1).

The overall perspective offered by the geographical distribution of the non-fortified settlements identified in west and northwest Romania is as follows. In the 8th century, besides the quite small number of human settlements in the west and northwestern region of Romania, one should also note their absence in the western plain between the Mureş and the Crişul Negru. They are also very few in the depression of Beiuş and on the left of the Crişul Repede. The number of sites dating back to the aforementioned period is considerably higher in the northwestern plain, in the Crasna and Lăpuş basins (III. 1.2). In the 8th-9th centuries, one may notice a considerable increase in the number of sites that attest the presence of settlements, which are to be found now in all geographical areas (III. 2.2). Most of the sites are massed in the plain area of the northwestern region, both on the right and on the left of the earth waves in the basin of the Er and Crasna. We should also mention the presence of sites in the upper basins of the rivers that cross northwest Romania, many settlements being located in hilly areas, along tributary streams, next to the eastern and northeastern mountain range of the investigated region (III. 2.2). We should keep in mind that the settlements dating back both to the 8th and to the 8th-9th centuries are much more numerous as compared to the funeral discoveries. At the same time, human settlements are also present in the hilly area or even within depressions, where there are no graves to be ascribed to the Avars (III 1-2).

Under these circumstances, a comparison between the material culture revealed by the settlements of the investigated region and the cultures identified in closer or remoter areas turns out to be quite relevant. In west and northwest Romania there are no settlements of "yurt" type or surrounded by trenches, peculiar to the Avar settlements in the area west of the "Sarmatian waves" to the Tisza and between the Tisza and the Danube¹⁹. In the west and northwestern territory of Romania one can find neither "yurt" type dwellings nor "niches" in the walls or floor of houses, attested in eastern Europe, in the Pannonic area, on the Czech and Bulgarian territories²⁰. At the same time, as compared to other areas, there are no fireplaces carved in one of the walls of the house²¹.

In west and northwest Romania, in the settlements of the 8th-9th century there isn't

¹⁹ I. Bóna, *VII. Századi Avar Települések és Árpád-kori Magyar Falu Dunaiújvárosban*, Budapest, 1973, p. 63, 68; Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, Budapest, 1991, p. 27, 31, 77.

²⁰ Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 21-22; I. Bóna, *VII. Századi*, p. 63, 67-68; I. Pleinerová, *Brezno, Experiments with building old slavic houses and living in them*, in *PamArch*, LXXVII, 1986, p. 155-156; P. Šalkovský, *Frühmittelalterliche Volkshausbaukultur im Mitteldonauegebiet*, in *Central Europe in 8th-10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert*, International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995, Bratislava, 1997, p. 101; V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice în Moldova Meridională în secolele X-XII. Români şi turanici*, Iaşi, 1985, p. 106; Z. Văjaro, *Slajawski i slajvanobrlgarski selista v bălgariskite zemi VI-XI vek / Slawische und slawisch-bulgarische Siedlung auf dem territorium Bulgariens vom Ende des VI-XI Jahrhundert*, Sofia, 1965; Z. Văjaro, *Strednovekovno selisce s. Garvan silistrensku okrġ. VI-XI vek / Mittelalterliche Siedlung Garvan, Bezirk Silistra (VI-XI. Jhd.)*, Sofia, 1986.

²¹ C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 38-39, n. 91.

either yellowish pottery characteristic to the Avar chaganate or a series of specific Avar vessels, such as decanters like those discovered in the settlements up to the "Sarmatian waves", including the area east of the Tisza²². Neither stamped, "lattice-work" decorated pottery, also present in the Avar sites of Pannonia, has been discovered²³. Speaking about pottery, we should also mention that, in west and northwest Romania, daily use pottery molded on fast rotation wheels is present in various settlements as early as the 8th century, but chiefly in the 9th-10th, as compared to other areas where this category is poorly represented or absent or belongs to a type of vessels not used in the every day life of a household²⁴. An example in point is Eperjes settlement, a locality on the left of the Tisza²⁵. Common pottery molded on fast rotation wheels is missing in this settlement – the one executed by the aforementioned technique belonging to the type of decanter vessels – and hand-made pottery prevails, representing 80% of the total discovered ceramic material. The daily use pottery molded on medium rotation wheels, which represents the main part of the inventory of the settlements in west and northwest Romania (quantitatively speaking), finds counterparts on a wide geographical area in the 8th-10th centuries, both in the east and west of the investigated territory, without being a relevant term of comparison in what concerns material culture²⁶.

The literature in the field has suggested the idea that the territories east to the "Sarmatian waves" were not of special interest for the Avar chaganate because they did not have natural conditions favorable to the Avars' life style²⁷. The concentration of archaeological finds, chiefly the funeral ones that can be ascribed to the Avars, in the upper basin of the Er, may indicate the expansion of the chaganate's borderlines to the ridge of earth waves in the Plain of Er and Carei²⁸. In the western area, the borderline is marked by the wave between the Crișul Repede and the Crișul Alb, very close to the present western border of Romania.

As compared to other territories ruled by the Avar chaganate, one may assume that west and northwest Romania was at the fringes of the Avar world. It was not of special interest for the chagans who resided in the Pannonic Plain or for the secondary Avar center of power, located on the territory of Nyíregyháza town, which also ruled over the northwestern Romanian area²⁹. The chaganate's expansion in the 8th century eastwards, notable in the Transylvanian Basin³⁰, did not affect west and northwest Romania. According to the present archaeological data, one may assert that most of the region under discussion, chiefly the pre-mountain and mountain area to the Apuseni and Rodnei Mountains was not included within the actual borderlines of the Avar chaganate, that is it was not under its political rule.

²² Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 71; G. Fusek, *Formanalyse vollständiger Gefäße oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäße aus der Slowakei zu klassifizieren*, in *Slawische Keramik* 1995, p. 29; T. Vida, *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh)*, *Varia Archeologica Hungarica*, VIII, Berlin-Budapest, 1999.

²³ Apud E. Istvánovits, *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékménye*, Nyíregyháza, 2003, p. 251.

²⁴ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 40-41, 109-112.

²⁵ Cs. Bálint, *Die spätawarenzeitliche*, p. 35-76.

²⁶ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 103-109.

²⁷ I. Bóna, *A honfoglalás előtti kultúrák és népek*, in *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra*, Nyíregyháza, 1993, p. 115.

²⁸ I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 423.

²⁹ I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 116-118; I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 423.

³⁰ K. Horedt, *Contribuții la Istoria Transilvaniei*, București, 1958, p. 61-108; Idem, *Das Awarenproblem in Rumänien*, in *Studijné Zvesti (Nitra)*, 16, 1968, p. 103-120, p. 103-120; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 66-72; É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, in *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 178-180.

Nevertheless, one should display a more nuanced perspective. We know that in the 8th century the chagans controlled certain areas remoter from the center and without special economic importance through the agency of local chieftains of other ethnic source than Avar, whom they associated in their effort to dominate the territory³¹. In the last decades of the 8th century, such a significance can be attached to the discovery of Socodor, where only one of the graves contains funeral inventory likely to have belonged to such a character, the rest of the graves in the necropolis being ascribable to the common population. A community that buried their dead according to Avar rites was that of Săcuieni. The grave recovered from the necropolis belongs to an important member of the Avar elite (possibly even a warrior). The isolated grave of Dindești probably belongs to an Avar warrior.

It has been asserted that the Avar chaganate had developed a defence system of the main access roads to and from Pannonia in the areas outside the borderlines proper of the eastern territory ruled by Avars³². The defense was exercised by warriors or local elements coopted by the Avars in the domination of the territory. From this perspective, the discoveries of Nușfalău, Cicârlău and maybe Moigrad are highly interesting. All three are located without the boundaries marked by the earth waves attested in northwest Romania (Ill.1.1, 2.1). The buckle found in Cicârlău most certainly belongs to a warrior of the Avar elite, who participated in the defense and control of the "strategic road" that linked the upper basin of the Tisza and the Someș Plain³³. The geographical disposition of the Slav necropolis of Nușfalău, located along another important access road from the Pannonic steppe into Transylvania (which crossed the Tisza at Solnoc and advanced farther in Transylvania through the Crasna basin, then crossing the Meseș Gates to the Transylvanian Basin), may have been the result of the Avar chagans' wish to control the access from Transylvania to the west through the agency of local elements, Slavs in this case³⁴. The pieces of impress decorated precious metal or those of gilded bronze (appliques, buckles and belt ends), also discovered in the graves of Nușfalău, can be ascribed to the elites of the Avar communities³⁵. One may assume even an "official colonization"³⁶ initiated by the Avar chagans who, by granting badges of rank, endowed certain Slav chieftains with the right to politically rule, on behalf of the chagan, the territory where the necropolis was located. Such Slav members of the elite may be laying in the big size tumuli of Nușfalău, around which other smaller ones are gathered. The importance of the communication road that linked the basin of the middle Tisza and Transylvania in the 8th-9th century along the old "salt road" to the northwest, is also attested by the earrings found in the neighborhoods of the Roman town Porolissum (Ill.2.1). There is still a question whether the Avar chagans were interested in exercising control over the copper, iron and salt ore in the Maramureș depression. We should remind the fact that there is no evidence that should attest an Avar presence in

³¹ M. Comșa, *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromanischen Bevölkerung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropas Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 229; U. Fiedler, *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhanat. Versuch eines Vergleichs*, in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník), Bratislava 1996, p. 195-214.

³² I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 115; E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 253-254.

³³ E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 254.

³⁴ I. Stanciu, *Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nușfalău-Someșeni (Nordwesten Rumäniens)*, in *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 263.

³⁵ É. Garam, *Der awarische Fundstoff*, p. 195; Z. Cilinská, *Soziale differenzierung und ihre spiegelung im Bestattungsritus des 7.-8. Jahrhunderts in der Slowakei*, in *ActaArchCarp*, XXX, 1991, p. 187-212.

³⁶ I. Stanciu, *Über die Slawischen*, p. 263.

Maramureş, even in the case of a remote control over the area, over the human communities recorded in the territory (III.1.2, 2.2). At this stage of research, the map of archaeological discoveries does not allow us to attest an extraction activity of the respective ores³⁷, during the late Avar age, as it has been presumed before³⁸.

Knowledge of the Avar culture during the 9th century raises many questions, even in the area of maximal development of the material culture of the chaganate throughout its existence as a political entity³⁹. As concerns the western areas of the former Avar chaganate, actually controlled by the Carolingian empire (on the right of the Danube, Zalavár region), recent researches of Hungarian historical writing note that the traces of the Avars, vassal to the Franks, may be found in graves, including a series of specific ornaments, peculiar both to the male and female costume⁴⁰. Following these analyses, it has been suggested that the mid-9th century can be regarded as the last stage of the Avar age⁴¹.

Except for the three Avar funeral discoveries (Socodor, Săcuieni, Dindeşti, already analyzed), which, chronologically, can be dated back up to the beginning of the 9th century (810/830), in the time span after the third decade of the 9th century there is no funeral find that can be ascribed to the Avars in west and northwest Romanian. From this point of view, the situation is quite similar to the case of the upper basin of the Tisza, both in what concerns the territory that was within the borderlines of the Avar chaganate in the 8th century and the areas east of the "Sarmatian waves"⁴². Things are almost the same in the area east of the Tisza and in the Transylvanian depression⁴³. But one may still wonder how true the assertions according to which there was a massive withdrawal of the Avars east of the Tisza at the end of the 8th and the beginning of the next century are⁴⁴. It has been asserted that the Avars were living here in smaller human communities, which had deliberately isolated themselves, both politically and culturally, from the surrounding environment⁴⁵. This is one of the arguments used when they compare the archaeological situation evinced in the territory on the right of the Danube (Zalavár region)⁴⁶ and in the area east of the Tisza, including the upper basin of the river, geographical area in which Avars and Slavs are supposed to have cohabitated during the 9th century⁴⁷.

Theoretically speaking, as compared to the previous epoch, the emergence of a significant number of settlements on the map of discoveries from west and northwest Romania in the 8th-9th centuries, their presence in depressions, hilly and pre-mountain areas substantiates the

³⁷ I. Stanciu, *Teritoriul nord-vestic*, p. 425-426.

³⁸ K. Horedt, *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 26.

³⁹ É. Garam, *Der awarische Fundstoff*, p. 200-201; Idem, *Die Awaren*, p. 178-180; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence a 9. században*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 77-84.

⁴⁰ B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 77-84.

⁴¹ P. Medgyesi, *Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez*, in *A nyíregyházy Jósza András Múzeum. Évkönyve, XXX-XXXII* (1987-1989), Nyíregyháza, 1992, p. 253-267; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 81-83.

⁴² E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 252-254.

⁴³ K. Horedt, *Contribuții*, p. 61-108; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 66-72; I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 118-119; É. Garam, *Die Awaren*, p. 178-180; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 82-83.

⁴⁴ É. Garam, *Der awarische Fundstoff*, p. 198-199; É. Garam, *Die Awaren*, p. 179-180; E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 253; M. Rusu, *Continuitatea*, p. 231.

⁴⁵ I. Bóna, *A honfoglalás*, p. 119; B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 82-83.

⁴⁶ B. M. Szöke, *A Kárpát-medence*, p. 77-83.

⁴⁷ E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 252-254.

idea that certain sedentary Avar communities had really withdrawn, including in the area east of the "Sarmatian waves". An argument may be the pottery molded on medium rotation wheels, among its users being also the Avars of the 9th century⁴⁸. As we have already mentioned, in practice, the absence of elements characteristic to the Avar culture at the center of the Avar chaganate, which can be dated back to the 8th century, their presence in the 9th century too (different ceramic types and categories), as well as the absence of funeral discoveries, at least up to now, contradict a massive Avar migration to the western and northwestern Romanian areas. Anyway, if the phenomenon had really affected the respective area it would be hard to identify it in the field of the material cultural at the present stage of the research.

The period between the 9th and 10th centuries does not bring about significant changes as concerns the presence and geographical distribution of the settlements. In a smaller number as compared to the previous epoch, they can be found both in the plain area of the western and northwestern parts and along the upper basins of the rivers in the hilly and pre-mountain area east to the region under investigation (Ill. 3.2). In the settlements of west and northwest Romania, dating back to the 9th or 9th-10th centuries, we have found neither refined grey pottery with polished ornaments or made by oxidating burning with polished decoration nor a series of ceramic patterns, such as pitchers and pots with tubular ears, pottery discovered in huge amounts in the sites on the left and on the right of the basin of the lower Danube⁴⁹, area included within the borderlines of the first Bulgarian czardom. In the area on the right of the lower Danube, many dwellings discovered in settlements are irregularly oval in shape, quite similar to the "yurt" type houses, and provided with fireplaces carved in one of the walls⁵⁰. In the case of the sites in west and northwest Romania, we have found no dwelling or type of fireplace of the aforementioned type. In the western and northwestern areas of Romania we have discovered, at least up to now, no isolated graves or necropolises, dating back to the 9th century, that could be ascribed to the Bulgarians.

The present archaeological situation in west and northwest Romania enables us to assert the fact that the military and political expansion of the first Bulgarian czardom, manifested throughout the 9th century, did not affect the territory under discussion. The west and northwest Romanian region was not included in the spreading area of the Dridu or Balkan-Danubian culture, characteristic to the basin of the lower Danube, archeological culture in whose shaping the proto-Bulgarians had played a significant part. The respective territory was neither incorporated nor politically controlled by the first Bulgarian czardom. The area was not affected by the conflicts between the Bulgarians and the state of Great Moravia in the second half of the 9th century. If the situation were different, most certainly the political or military rule should have had left some traces in the material culture or the funeral field, as it happened in other areas, such as intra-Carpathian Transylvania⁵¹, the Banat or in the south of the great Hungarian plain (Alföld), areas that were under the military and political control of the first Bulgarian czardom after the fall of the Avar chaganate⁵².

In the second half of the 9th century, it has been assumed that Crișana region was

⁴⁸ Idea asserted in the case of the area of the upper basin of the Tisza: E. Istvánovits, *A Rétköz*, p. 251-252.

⁴⁹ There is a rich bibliography on this question. For comparison see: M. Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978, p. 80-91, 103 with bibliography.

⁵⁰ Z. Văjarova, *Slajawski i slajvanobrlgarski*; Z. Văjarova, *Strednovekovnobo selisce*.

⁵¹ M. Comșa, *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX-X*, in *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 70-81; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 78-80.

⁵² D. Ovcarov, *Die Protobulgaren*, p. 171-190.

politically ruled by the state of Great Moravia⁵³. Such a hypothesis is hard to substantiate as long as there is no reliable archeological evidence in west and northwest Romania. But of an actual Moravian presence one may speak in the case of intra-Carpathian Transylvania, where it is attested by the necropolises that make up the Cimbrud-Orăștie group⁵⁴. The Moravian presence in intra-Carpathian Transylvania may be the consequence of their interest in the salt from the respective area. It seems that the peace treaty between Carolingians and Bulgarians, reinforced in 892 with the specific view to check the Moravs' access to the salt, was in effect in the Transylvanian depression. It was implemented by setting up defence posts controlled by Bulgarians and Carolingians with the view to lay an "embargo" on the "salt road" along Mureș valley⁵⁵. From this perspective, we should mention the very interesting presence in northwest Romania of the necropolises of Zalău and Sălacea, dating back to somewhere at the end of the 9th and the first half of the 10th century. Ethnically speaking, the two cemeteries belong to communities come from the Kottlach cultural area (archaeological culture in whose shaping the Carolingians had played a significant part)⁵⁶. The two necropolises have nothing to do with the funeral finds peculiar to the Moravians of the 9th century and the beginning of the next period. The cemeteries of Zalău and Sălacea are located along the ancient "salt road" in northwest Romania (Ill. 2.1). One may nevertheless assume, as a working hypothesis, that the two cemeteries could have belonged to some Carolingian communities, most probably charged with controlling and checking the salt transport to Great Moravia along the northwestern "salt road". This hypothesis is still under discussion. There are no finds that could be ascribed to the Moravs and substantiate an actual political control exercised by Great Moravia over the respective region in west and northwest Romania, including along the "salt road". At the same time, the present archaeological situation contradicts a direct Moravian presence, an actual political control exercised by Great Moravia in the area of the upper basin of the Tisza⁵⁷, which was to a certain extent a buffer area between the actual borderlines of Great Moravia⁵⁸ and the present northwest Romanian territory. One cannot exclude influences from Great Moravia, chiefly manifested in the field of economy and culture, but the present stage of the research on the mapped sites in west and northwest Romania does not enable us to identify them in the field of material culture.

The interest of the Carolingians, Bulgarians and Moravians to dominate the territory that had belonged to the Avar chaganate up to the beginning of the 9th century did not result in the occupation of west and northwest Romania. After the dissolution of the Avar chaganate, throughout the 9th century up to its end, one may speak of the absence of one or another political structure, of a void of power in west and northwest Romania. The considerable

⁵³ Apud Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 168.

⁵⁴ K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 78-80; Z. K. Pinter, *Piese de armament și echipament militar de proveniență carolingiană de pe valea Mureșului*, in *SCIIVA*, 49, 2, 1998, p. 141-143; Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Neue Mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8. in Transsilvania. Archäologische Untersuchungen Zur Älteren Geschichte Des Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, (herausgegeben von N. Boroffka und. T. Soroceanu), Verlag Marie Leidorf GmbH - Rahden/Westf, Berlin, 1999, p. 313-330; Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciumbrud de la Orăștie-„Dealul Pemilor”*, *Punct X8*, in *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 319-346.

⁵⁵ Z. K. Pinter, *Piese de armament*, p. 141-143; Z. K. Pinter, N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciumbrud*, p. 334-336.

⁵⁶ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 89-91.

⁵⁷ E. Istvánovits, *A Rétköz*.

⁵⁸ L. Galuška, *Great Moravia*, p. 45-47; D. Caplovic, *Central Europe*, p. 7-14, fig. 1-2.

increase in the number of sites that substantiate the presence of settlements in west and northwest Romania in the 8th-9th centuries was the consequence of the aforementioned situation, of the "peace" established in the area throughout the 9th century⁵⁹. It has been noted that these human communities, the material culture they created, were the cornerstone on which the political entity ruled by Menumorut was built. The geographical distribution of the non-fortified settlements, the human dwellings endowed with all kinds of fireplaces, as well as the sites playing the part of household annexes and the entire discovered material substantiate the presence of a sedentary population in west and northwest Romania, of rural communities that exploited and turned to account the natural environment. Even though present data are too few to clearly demonstrate the presence of a well defined economic structure in the west and northwest Romania (a marked specialization of various fields, as well as the presence of the whole range of economic activities in the investigated region, comparable to other areas, chiefly in western Europe, but similar to those of southeast Europe), one cannot deny the concern in the economic field⁶⁰. At least in what concerns some fields, one may note a certain evolution in time, the most relevant example in point being the presence in settlements of daily use pottery made on fast rotation wheels, which began to be used by the human communities at the end of the 8th century, and more widely beginning with the 9th century. In the 9th-10th centuries, the presence of pottery molded on fast rotation wheels in west and northwest Romania may be interpreted both as an inner evolution and as the result of external influence. In the 9th century, the absence of a political structure that should control the west and northwest region enabled a greater mobility of the human factor throughout the territory. This meant that it was easier to cross the area or even possible for certain human groups (more probably come from Transylvania, but also from the west) to settle in the territory and influence the evolution of the material culture.

As for the economic, social and political organization of the region, the settlement concentration visible on the map of discoveries, should be regarded with much caution. On the one hand, one should emphasize the fact that most of the respective settlements were not systematically unearthed, which makes more difficult a precise chronological ranging in many cases. On the other hand, it is well-known that the human communities of the respective period were highly mobile, in constant search for agricultural fields or pastures. For these reasons, the apparently high number of settlements mapped on a relatively small area is very possible to have been much smaller; many of them could have belonged to the same human community. It is possible that the organized movements had taken place within certain geographical sub-units, which represented well-delineated micro-regions as a rule (the valley of a river, depressions, etc.), that could have corresponded to the area of economic influence of one or more communities, their number being actually much smaller in each chronological stage apart than the one revealed by the map of discoveries.

Starting from the fact that a Khabar group had settled in the upper basin of the Tisza before the year 896, they have suggested the hypothesis that Crișana had been conquered by the Khabars somewhere in the second half of the 9th century and that even Menumorut himself had been a Khabar⁶¹. The main argument is grave no. 5 of Biharia-Dealul Șumuleu where, side by side with other artifacts, they have discovered a Jumsk type applique and a pear-shaped stirrup dated before 896. But the two pieces do not represent a very accurate chronological or ethnic

⁵⁹ S. Dumitrașcu, *Note istoriografice*, p. 723-724.

⁶⁰ C. Cosma, *Considerații privind structura vieții economice în spațiul vestic și nord-vestic românesc în secolele VIII-X d. H.*, in *Crisia*, XXVI-XXVII (1996-1997), 1997, p. 67-79.

⁶¹ Al. Madgearu, *Românii*, p. 137.

indicator⁶². In order that things should be very clear, we have to mention the fact that the comparative analysis of the artifacts discovered in the graves from the necropolis of Biharea-Dealul Șumuleu substantiates their dating back only to the first half of the 10th century, or to be more specific, somewhere in the mid-10th century, anyway before the beginning of the first stage of the Bjelo-Brdo culture⁶³. A similar chronology holds true in the case of the Hungarian necropolises of Șeitin and Șiclău, cemeteries located in the plain between the Crișul Alb and the Mureș. Neither the latter have anything in common with the funeral finds from the second half of the 9th century in the Carpathian Basin, which could be ascribed to the conglomerate of warrior populations come from the far east of Europe⁶⁴. We should also mention the fact that more recent archaeological studies question an alleged Khabar-Khazar hegemony in Pannonia at the end of the 9th and in the first half of the 10th century⁶⁵.

The present archeological situation raises questions as to the veracity of the pieces of information transmitted by Anonymus concerning the expansion of the political entity led by Menumorut in Crișana around the year 900⁶⁶. On the one hand, we should note the prevailing concentration of the non-fortified settlements chiefly north of the Crișul Repede. They are not absent in the areas between the Mureș and the Crișul Repede, but they are in a smaller number. On the other hand, in the territory under investigation, except for the fortified center of Biharia, which had most probably existed since the beginning of the 10th century, all the others strongholds recorded in the area can be dated back only to the second half of the 10th up to the mid-11th century⁶⁷ (III. 3.2).

Starting from the fact that there is a substantial number of funeral discoveries from the second half of the 9th century in the Tisza plain, which can belong, as seen above, to the conglomerate of warrior tribes that had come from eastern Europe and got involved in the Moravian-German conflicts⁶⁸, it is hard to assert that Menumorut's rule extended to the Tisza as long as the region was controlled by the respective warrior tribes that had a strong force of impact. At the same time, the absence of strongholds that would have played a strategic part of control and defense in the area between the Crișul Repede and the Crișul Alb, raises questions as to whether Menumorut has exercised or not his authority over the territory mentioned as being under his rule, where from human settlements are not absent even though they are not many. If Menumorut really existed, he was most probably a character who had taken advantage of the 9th century void of power to set up his own political entity somewhere at the end of the

⁶² Even the author of the paper that suggests the dating of G. 5 before 896 on the basis of the two artifacts (dating adopted by Al. Madgearu) notices the fact that the applique was in fashion in eastern Europe (where it originated from) at the end of the 9th century, and she accepts the fact that the stirrup can be dated back not only to the 9th century. At the same time, the author asserts the fact that the group of discoveries, which the Jumsk type buckle may be ranged with, belongs to a general central-Asian and east-European nomad environment. In the area where the pieces originated from there were Hungarians, Khazars, Pechenegs, Bulgarians, Uzes and many others, so it is difficult to identify the precise origin of the ethnic group who had used the artifacts under discussion: M. Schulze-Dörlamm, *Untersuchungen*, p. 385-387, 422-423, 439-446.

⁶³ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 92-97.

⁶⁴ M. Schulze-Dörlamm, *Untersuchungen*, p. 373-478.

⁶⁵ L. Révész, *Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 145-146.

⁶⁶ I. A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 95-112; N. Edroiu, *Formațiuni statale pe teritoriul României. Procesul de constituire a formațiunilor statale pe teritoriul României (secolele VIII-XI)*, Cluj-Napoca, 1999, p. 75-77.

⁶⁷ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 42-54.

⁶⁸ M. Schulze-Dörlamm, *Bemerkungen*, p. 373, 445-446.

respective period. But the territory he controlled must have been much smaller than mentioned in Anonymus's Chronicle, being limited to a small part of the present northwestern Romanian area, namely between the Crișul Repede, the Someș and up to the Er basin, where most of the archeological discoveries are concentrated (Ill. 3.2). Menumurut's origin can be ascribed to none of the ethnic groups that made up the conglomerate of warriors who penetrated into the Carpathian Basin in the second half of the 9th century.

As concerns the 10th century, there is a number of 18 sites in west and northwest Romania where necropolises and burial graves have been discovered, corresponding to a number of 14 localities (Ill. 3.1). To these we may also add 7 localities in whose neighborhoods several artifacts have been accidentally discovered, most probably belonging to one or several graves (Ill. 3.1). Chronologically, a first group of funeral finds can be dated back to after the year 896, to be more specific, by the mid-10th century, before the emergence of the Bjelo-Brdo cemeteries. Ethnically, all the necropolises of the first half of the 10th century belong to the old Hungarian environment⁶⁹. The second chronological layer is represented by the Bjelo-Brdo necropolises, in which the Hungarian ethnic group is prevailingly represented⁷⁰.

Both the necropolises dating back to the first half of the 10th century and the group from the second half of the period can be found only in the plain area west of the region under investigation. In this area too, they are at a certain distance from the range of hills near the Apuseni Mountains. With one exception (Răpsig, uncertain funeral character, locality in the Crișul Alb canyon), the finds are absent in the area beyond the hilly borderline, in the depressions or along the great rivers, territories where, as noted above, human settlements dating back to the 9th-10th centuries are attested (Ill. 3).

In the western plain there are three areas where the funeral sites are chiefly concentrated. A first area is on the left of the lower basin of the Crasna and the upper basin of the Er, on the right of the river. A single discovery, quite uncertain nevertheless (Vetiș), is present on the right of Crasna river, near the Someș basin. However, in the northwestern area on the right of the Someș and in the whole region up to the Rodnei Mountains necropolises dating back to the 9th-10th centuries have not been found, at least up to now. The Crișul Repede Plain, next to the present western frontier of Romania, on both sides of the river, is the second area where funeral finds are concentrated. Here a first group is present in the neighborhoods of Biharia stronghold, the second being made up of the funeral sites around Oradea town. The plain between the Crișul Alb and the Mureș represents the third area of necropolis concentration (Ill. 3.1).

Archaeological data do not substantiate a Khabar domination over Crișana in the second half of the 9th and in the first half of the 10th century. One may speak of a political control exercised by the old Hungarians over the western and northwestern areas of Romania only after 896. According to the chronology of the necropolises, the Hungarians' expansion to west and northwest Romania most probably occurred beginning with the 2nd or 3rd decades of the 10th century. The "political domination" was exercised through the agency of the so-called "military escorts" politically subordinated directly to the Hungarian centers of power from the upper basin of the Tisza and between the Criș, the Mureș and the Tisza, at least in the first decades after 896⁷¹. From among the ranks of these "military escorts" they used to elect the chieftains who led the warrior units in military raids and/or exercised their control over the

⁶⁹ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul*, p. 82-92.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991; L. Révész, *Vezéri sírok*, p. 139-150; B. Kürti, *Honfoglalók a Maros-torok táján*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 161-170.

conquered areas which were at a distance from the center, military leaders who had their own "military escorts"⁷². The rich funeral inventory, as well as the metal pieces bearing symbols of rank peculiar to the Hungarian military elites, reveals that the necropolises of Biharia-Dealul Șumuleu, Șeitin and Șiclău can be ascribed to these "military escorts"⁷³. Beginning with the 2nd or 3rd decade of the 10th century, the stronghold of Biharia became the residence of a Hungarian leader with his own "military escort", who politically controlled the area on behalf of the strong Hungarian center of power located in the upper basin of the Tisza⁷⁴. The warriors with badges of rank buried in the necropolises of Șeitin and Șiclău, directly subordinated to the center of power between the Criș, the Mureș and the Tisza, have most certainly played a part in the control and defense of the eastern borders of the territory occupied by the Hungarians in the area as early as the first decades of the 9th century⁷⁵.

As for the first half of the 10th century, it still is quite difficult to estimate how extended the Hungarian domination towards the Apuseni Mountains had actually been, as well as the impact of the Hungarian tribes' penetration into Crișana upon the human settlements, in the areas where the latter were present. On the one hand, we should note the absence in west and northwest Romania of settlements surrounded by trenches like those found in Pannonia after its occupation by the Hungarians⁷⁶. On the other hand, in the 9th-10th centuries, one should note the absence, in west and northwest Romania, of certain types of vessels that the Hungarians used when they conquered Pannonia, such as fluted-neck pots, two-ear pitchers or different kinds of clay cauldrons⁷⁷. All these types of vessels appear in the area under discussion within archaeological contexts that date back beginning with the end of the 10th and in the 11th centuries⁷⁸.

In west and northwest Romania we have not found traces of violent destruction in the settlements dating back to the 9th and 10th centuries. From this perspective, the situation is quite similar to the areas on the left of the Tisza, where there is no trace of devastation in the settlements of the territory conquered by the Hungarian tribes. At the same time, things are quite different in the area between the Tisza and the Danube, where the Hungarian occupation occurred in a violent manner⁷⁹. One may thus assume that, as compared to the situation in the area east of the Tisza, the occupation of the western Romanian region by the Hungarian tribes was rather peaceful, without conflicts with the human communities present in the area. Nevertheless, it is hard to estimate what the relationship between the human communities and the new-comers was (if it existed) and how the mutual influences manifested themselves in the material culture, chiefly in the first half of the 10th century. According to the present archaeological data, one may suggest that both historical Maramureș and the Oaș area were in

⁷² L. Révész, *Vezéri širok*, p. 139-150; E. Gáll, *Tipologia mormintelor de secol X cu însemne de rang din Bazinul Carpatic*, in *Buletinul cercurilor științifice studențești*, Alba-Iulia, 7, 2001, p. 121-150.

⁷³ L. Révész, *op. cit.*, p. 139-150; E. Gáll, *op. cit.*, p. 121-150.

⁷⁴ L. Révész, *op. cit.*, p. 139-150.

⁷⁵ Cs. Bálint, *Südungarn*; B. Kürti, *Honfoglalók*, p. 161-170.

⁷⁶ I. Bóna, *VII. Századi*, p. 63, 68; Cs. Bálint, *Die späta-warenzeitliche*, p. 31, 77.

⁷⁷ For these ceramic types see: K. Mesterházy, *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai*, in *FolArch*, XXVI, 1975, p. 99-115; P. Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania*, in *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 589-598; M. Takács, *Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts Kleinen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XLVIII, 1996, 1-3, p. 135-195.

⁷⁸ S. Dumitrașcu, *Ceramică românească descoperită în Crișana (sec. VIII-XI)*, in *Crisia*, VIII, 1978, p. 79-83; S. Dumitrașcu, *Biharia. Săpături arheologice (1973-1980)*, I, Oradea, 1994, p. 205-213.

⁷⁹ B. Kürti, *Honfoglalók*, p. 169.

no way affected by the Hungarians' expansion eastward. The two regions remained outside the Hungarian sphere of influence throughout the 10th century.

Signs of a more marked control over the area can be noted beginning with the second half of the 10th century. We have found Bjelo-Brdo type necropolises of ordinary people, where the Hungarian element is quite notable, which ascertains the fact that the Hungarians have cohabited with the human communities present in the area. Biharia stronghold continued to be inhabited in the second half of the 10th century, possibly by a high rank character⁸⁰. Bihor acquired a privileged status within the possessions of the future Hungarian kingdom. The Hungarians' growing interest in the actual political domination of western Romania and in the military defense of the ruled territory is attested by the strongholds found in the area. We have already mentioned that, except for Biharia, all the other strongholds can be dated back only beginning with the second half of the 10th century, which substantiates the idea that they have probably been built by the Hungarians or at their command with the specific aim at defending the conquered territory, whose eastern borderlines were set at the Meseş Gates⁸¹.

The group of strongholds in northwest Romania is located along the access road from Pannonia to the Transylvanian depression, along the old "salt road" that crossed the ancient Porolissum. The distribution map of fortified centers indicates the route of the Hungarian conquest advance into the Transylvanian depression in the second half of the 10th century (III. 3.2). Even though archaeological data are not quite conclusive yet, one may assume that, besides offering shelter to the surrounding human communities, the strongholds – such as those of Moigrad, Ortelec, Şimleul-Silvaniei-Cetate – have most certainly played a strategic part in controlling the area and its economic traffic or in marking its borderlines, which was much more stressed than one can see now, in the light of the present stage of the research. The considerable size of the fortified buildings, as well as the sometimes highly elaborate defense system (Ortelec, Moigrad), imply the presence of a quite numerous community that was able to support the efforts of defense and maintenance of the defense system, coordinated by a central authority. The fall of the strongholds in northwest Romania must have been the outcome of the struggle between the Hungarian kingdom and the Pecheneg tribes, events occurred during the first half of the 11th century, chiefly in its second quarter⁸². At the same time, we should also take into account the fact that, beginning with the aforementioned period, the Arpadian kingdom started its systematic military campaigns to conquer Transylvania⁸³. Following the conquest of new territories, the strongholds in the northwestern region lost their initial role in the defense of the borderlines. Their place was taken by county residence castles, which appear in documents beginning with the second half of the 11th century⁸⁴.

As concerns the other group of strongholds between the Crişul Alb and the Mureş, their dating back beginning with the second half of the 10th century, as well as their territorial

⁸⁰ C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul*, p. 49-50.

⁸¹ Anonymus, cap. XXII; K. Horedt, *Contribuţii*, p. 109-157; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 111-158.

⁸² M. Rusu, Şt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Şirioara*, in *File de istorie*, Bistriţa, 1972, p. 57-62; V. Spinei, *Realităţi etnice şi politice*, p. 68; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 134; V. Spinei, *Migraţia ungurilor*, p. 130-132.

⁸³ K. Horedt, *Contribuţii*, p. 109-157; Idem, *Siebenbürgen*, p. 111-158; V. Spinei, *Migraţia ungurilor*, p. 127-148; R. R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.

⁸⁴ A. A. Rusu, *Consideraţii istorice asupra cetăţilor medievale timpurii din judeţul Sălaj*, in *ActaMP*, II, 1978, p. 89-103; P. Iambor, *Izvoarele istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX-XIII*, in *ActaMN*, 26-30, II, 1989-1993, p. 11-25; M. Rusu, *Aspecte ale genezei târgurilor şi oaşelor medievale din Transilvania*, in *Historia Urbana*, II, 1994/1, p. 23-42.

distribution, agrees with the political events depicted in the chronicles, which mention the political entity led by Ahtum in the Banat up to the Crişul Repede at the end of the first millennium A.D. The strongholds between the Mureş and the Crişul Alb had probably played a part in the control of the salt traffic along Mureş river, as well as the military role of counteracting potential attacks from the Transylvanian depression, the area north of the Crişul Alb or Pannonia. The end of these strongholds, somewhere in the first half of the 11th century, may be ascribed to the military campaigns initiated by the Hungarian kingship against Ahtum⁸⁵.

Our analysis reveals the fact that, during the 8th-9th centuries and until the first decades of the 10th century, west and northwest Romania was not affected by the political interests of the great powers of the epoch, which were struggling to gain control over the Carpathian Basin. In the 8th century, the western and northwestern Romanian area was at the "fringes" of the Avar world. It was not a habitation area for the classic Avar communities found between the Tisza and the Danube or in the small Hungarian plain on the right of the Danube. But it is certain that Sătmăr and Crişana up to the range of hills next to the Apuseni Mountains were under a certain military control, most probably exercised through the agency of Avar warriors or local chieftains of other ethnic source, whom the chagans had coopted in the rule of the territory. One may speak of a remote control that had no impact on the material culture of west and northwest Romania, either by imposing certain standards peculiar to the Avar culture in its center of maximal development or by checking its evolution. In the 9th century, the areas under discussion were still a fringe zone, not affected by the political interests of the great powers of the epoch. One may speak of a void of power throughout the 9th century, which a certain Menumorut, mentioned in Anonymus's chronicle, had probably taken advantage of in order to set up its own political entity. But his territory was much smaller than the one mentioned in the chronicle and Menumorut's origin had nothing to do with any of the ethnic groups that made up the conglomerate of warrior tribes that penetrated into the Carpathian Basin in the second half of the 9th century and got involved in the German-Moravian struggle. The aforementioned political entity was most probably very short-lived, between the end of the 9th up to the first decades of the 10th century. Beginning with the 2nd-3rd decades of the 10th century, the old Hungarian tribes started the conquest of the western and northwestern Romanian region, which led to a change in its political regime. In the first half of the 10th century, the Hungarians stopped in the western plain up to the range of hills before the mountain area in the east of the investigated territory. Their actual political domination increased in the second half of the 10th century, when they manifested a growing interest in defending the conquered territory, its eastern borderlines being set at the Meseş Gates. Both Oaş and historical Maramureş up to the Rodnei Mountains remained without the area politically ruled by the Hungarians.

Translated by Simona Fărcăşan

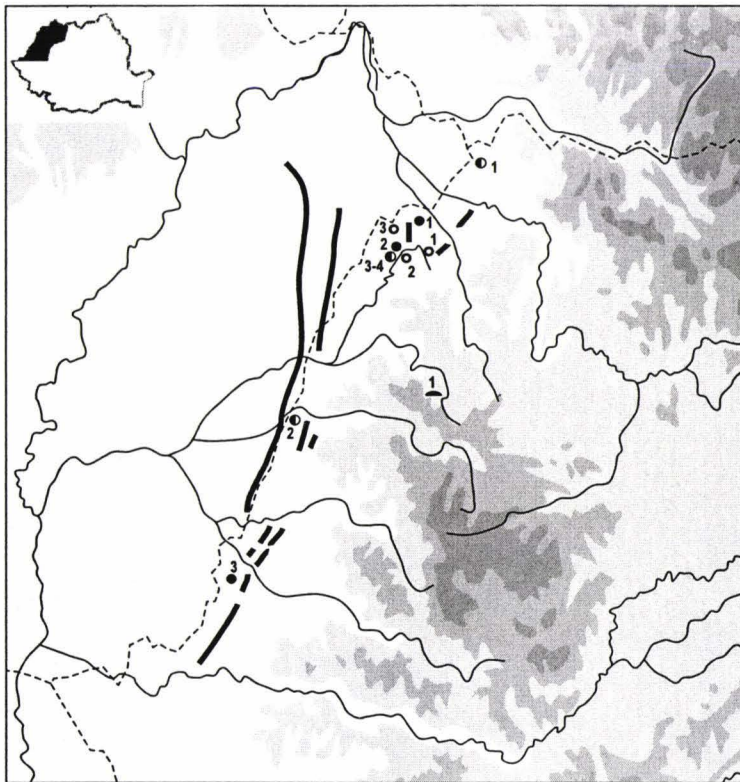
⁸⁵ Al. Madgearu, *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănăţean Ahtum şi Regele Ştefan I al Ungariei*, in *Banatica*, 12, II, 1993, p. 5-12; Al. Madgearu, „*Gesta Hungarorum*” despre prima pătrundere a ungurilor în Banat, in *Revista Istorică* (Bucureşti), VII, 1996, 1-2, p. 20.

BIBLIOGRAPHY:

- Anonymus, *Gesta Hungarorum*, in G. Popa-Liseanu, *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. I, București, 1934.
- Balás, V., *Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XV, 1963, 1-4, p. 309-336.
- Bálint, Cs., *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert* (Herausgegeben F. Daim), Wien-Köln, 1989.
- Bálint, Cs., *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.
- Bálint, Cs., *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*, Budapest, 1991.
- Bóna, I., *VII. Századi Avar Települések és Árpád-kori Magyar Falu Dunaiújvárosban*, Budapest, 1973.
- Bóna, I., *A honfoglalás előtti kultúrák és népek*, in *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. I. Kötet-Történelem és kultúra*, Nyíregyháza, 1993, p. 115-121.
- Bóna, I., *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 67-75.
- Caplovic, D., *Central Europe in the 8th-10th*, in *Central Europe in 8th 10th/Mitteuropa im 8.-10. Jahrhundert*, International Scientific Conference, Bratislava, October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995, Bratislava, 1997, p. 7-14.
- Cilinská, Z., *Soziale differenzierung und ihre spiegelung im Bestattungsritus des 7.-8. Jahrhunderts in der Slowakei*, in *ActaArchCarp*, XXX, 1991, p. 187-212.
- Comşa, M., *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX-X*, in *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, București, 1960, p. 69-81.
- Comşa, M., *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Comşa, M., *Slawen und Awaren auf rumänischem Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frührumänischen Bevölkerung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 219-230.
- Cosma, C., *Considerații privind structura vieții economice în spațiul vestic și nord-vestic românesc în secolele VIII-X d. H.*, in *Crisia*, XXVI-XXVII (1996-1997), 1997, p. 67-79.
- Cosma, C., *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002.
- Dumitrașcu, S., *Ceramică românească descoperită în Crișana (sec. VIII-XI)*, in *Crisia*, VIII, 1978, p.51-111.
- Dumitrașcu, S., *Biharia. Săpături arheologice (1973-1980)*, I, Oradea, 1994.
- Dumitrașcu, S., *Note istoriografice privind anul 800 e.n.*, in *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 719-724.
- Edroiu, N., *Formațiuni statale pe teritoriul României. Procesul de constituire a formațiunilor statale pe teritoriul României (secolele VIII-XI)*, Cluj-Napoca, 1999.
- Fiedler, U., *Die Slawen im Bulgarenreich und im Awarenkhaganat. Versuch eines Vergleichs*, in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert*, Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994 (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábajník), Bratislava 1996, p. 195-214.
- Fusek, G., *Formanalyse vollständiger Gefäße oder ein weiterer Versuch, frühmittelalterliche Keramikgefäße aus der Slowakei zu klassifizieren*, in *Slawische Keramik*, 1995, p. 15-33.
- Gáll, E., *Tipologia mormintelor de secol X cu însemne de rang din Bazinul Carpatic*, in *Buletinul cercurilor științifice studențești*, Alba-Iulia, 7, 2001, p. 121-150.
- Galuška, L., *Great Moravia*, Brno, 1991.
- Galuška, L., *Keramik des Marchtyps*, in *Slawische Keramik* 1995, p. 97-106.
- Garam, É., *Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), Südosteuropa Jahrbuch, München/Berlin, 1987, p. 191-202.
- Garam, É., *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, in *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 171-181.
- Heitel, R. R., *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.
- Horedt, K., *Contribuții la Istoria Transilvaniei*, București, 1958.
- Horedt, K., *Das Awarenproblem in Rumänien*, in *Studijné Zvesti (Nitra)*, 16, 1968, p. 103-120.
- Horedt, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.

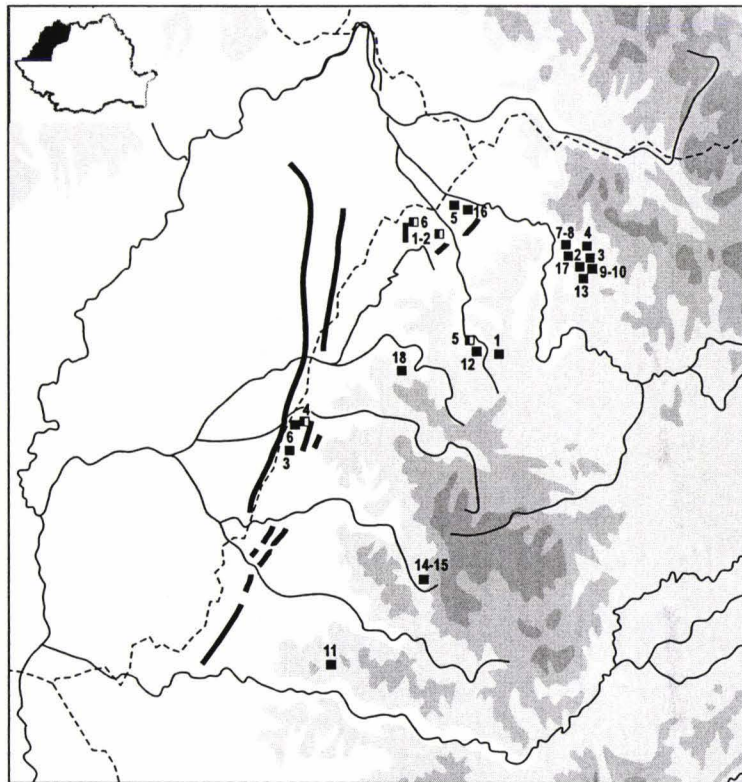
- Horedt, K., *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert, Probleme und Ergebnisse*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), *Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 11-26.
- Iambor, P., *Vase cu gât canelat descoperite în așezări feudale timpurii din Transilvania*, in *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 589-598.
- Iambor, P., *Izvoarele istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX-XIII*, in *ActaMN*, 26-30, II, 1989-1993, p. 11-24.
- Istvánovits, E., *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*, Nyíregyháza, 2003.
- Kürti, B., *Honfoglalók a Maros-torok táján*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 161-170.
- Madgearu, Al., *Contribuții privind datarea conflictului dintre ducele bănățean Ahtum și Regele Ștefan I al Ungariei*, in *Banatica*, 12, II, 1993, p. 5-12.
- Madgearu, Al., *„Gesta Hungarorum” despre prima pătrundere a ungarilor în Banat*, in *Revista Istorică* (București), VII, 1996, 1-2, p. 5-22.
- Madgearu, Al., *România în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.
- Medgyesi, P., *Néhány megjegyzés a közép és a késő avar kor időrendjéhez*, in *A nyíregyházy Jós András Múzeum. Évkönyve, XXX-XXXII (1987-1989)*, Nyíregyháza, 1992, p. 253-267.
- Mesterházy, K., *Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai*, in *FolArch*, XXVI, 1975, p. 99-117.
- Ovcarov, D., *Die Protobulgaren und ihre Wanderungen nach Südosteuropa*, in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert* (Herausgegeben von B. Hänsel), *Südosteuropa Jahrbuch*, München/Berlin, 1987, p. 171-190.
- Pinter, Z. K., *Piese de armament și echipament militar de proveniență carolingiană de pe valea Mureșului*, in *SCIVA*, 49, 1998, 2, p. 135-144.
- Pinter, Z. K., N. G. O. Boroffka, *Neue Mittelalterliche Gräber der Ciombrud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8. in Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen Zur Älteren Geschichte es Südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt, (herausgegeben von N. Boroffka und. T. Soroceanu)*, Verlag Marie Leidorf GmbH - Rahden/Westf, Berlin, 1999, p. 313-330.
- Pinter, Z. K., N. G. O. Boroffka, *Necropola de tip Ciombrud de la Orăștie-„Dealul Pemilor”*, *Punct X8*, in *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 319-346.
- Pleinerová, I., *Brezno. Experiments with building old slavic houses and living in them*, in *PamArch*, LXXVII, 1986, p. 101-176.
- Pop, I. A., *România și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.
- Révész, L., *Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 139-150.
- Rusu, M., *Transilvania și Banatul în secolele IV-IX*, in *Banatica*, 4, 1977, p. 169-213.
- Rusu, M., *Cetățile Aradului*, in *Ziridava*, XII, 1980, p. 165-178.
- Rusu, M., *Aspecte ale genezei târgurilor și orașelor medievale din Transilvania*, in *Historia Urbana*, II, 1994/1, p. 23-42.
- Rusu, M., *Continuitatea daco-romană în perioada 275-568*, in *Istoria României. Transilvania*, Cluj-Napoca 1997, p. 177-450.
- Rusu, A. A., *Considerații istorice asupra cetăților medievale timpurii din județul Sălaj*, in *ActaMP*, II, 1978, p. 89-103.
- Rusu, M., *Șt. Dănilă, Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, in *File de istorie*, Bistrița, 1972, p. 47-66.
- Šalkovský, P., *Frühmittelalterliche Volkshausbaukultur im Mitteldonauegebiet*, in *Central Europe in 8th-10th/Mitteleuropa im 8.-10. Jahrhundert*, *Internationāl Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995/Internationale Wissenschaftliche Konferenz, Bratislava 2.-4. Oktober 1995*, Bratislava, 1997, p. 98-104.
- Schulze-Dörlamm, M., *Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungareneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa (899-955 n. Chr.)*, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 3. Jahrgang 1984, p. 473-514.
- Schulze-Dörlamm, M., *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken*, in *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 35. Jahrgang 1988, p. 373-478.

- Schulze-Dörrlamm, M., *Bemerkungen zum Beginn der ungarischen Landnahme*, in *Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis 11. Jahrhundert. Symposium Nitra 6. bis 10. November 1994* (Herausgegeben von D. Bialeková, J. Zábojník), Bratislava 1996, p. 361-365.
- Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, Band I, (Herausgegeben von C. Stana), Kolloquium Mikulčice, 25.-27. Mai 1993, Brno, 1994.
- Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung*, Band II, (Herausgegeben von L. Poláček), Kolloquium Mikulčice, 24.-26. Mai 1994, Brno, 1995.
- Spinei, V., *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XII. Români și turanici*, Iași, 1985.
- Spinei, V., *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX-X*, in *ArchMold*, XIII, 1990, p. 103-148.
- Stadler, P., *Die Seriation awarischer Gürtelgarnituren*, unverhofft, Diss., Univ. Wien, 1985, apud Medgyesi 1992, p. 253-267 și Szameit 1993, p. 217.
- Stadler, P., *Die zeitliche Einordnung des awarischen Fundmaterials von Baardorf, Grabelsdorf, St. Peter bei Grafenstein und vom Kanzianiberg in Kärnten anhand der Seriation des gesamten awarischen Fundmaterials aus Männergräbern*, Annexe to Szameit 1993, p. 235-242.
- Stanciu, I., *Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nusfalău-Someșeni (Nordwesten Rumäniens)*, in *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 245-263.
- Stanciu, I., *Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul avar*, in *ActaMP*, XXIII/I, 2000, p. 403-541.
- Stanciu, I., *Cercetarea arheologică a epocii migrațiilor și perioadei de început a epocii medievale timpurii (sec. V – IX S. Chr) în teritoriul nord-vestic al României*, in *Studia Archaeologica Et Historica Nicolae Gudea Dicata* (Editori C. Cosma, D. Tamba, A. Rustoiu), Zalău, 2001, p. 479-498.
- Szameit, E., *Das frühmittelalterliche Grag von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten. Ein Beitrag zur Datierung und Deutung awarischer Bronzen im Ostalpenraum*, in *ArchAust*, 77, 1993, p. 213-242.
- Szőke, B. M., *A Kárpát-medence a 9. században*, in *Honfoglalás és Régészet* (Szerkesztette L. Kovács), Budapest, 1994, p. 77-84.
- Takács, M., *Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts Kleinen Tiefebene*, in *ActaArchHung*, XLVIII, 1996, 1-3, p. 135-195.
- Văjaro, Z., *Slajawski i slajvanobrlgarski selista v bálgariskite zemi VI-XI vek / Slawische und slawisch-bulgarische Siedlung auf dem territorium Bulgariens vom Ende des VI-XI Jahrhundert*, Sofia, 1965.
- Văjaro, Z., *Strednovekovno selisce s. Garvan silistrensku okrg. VI-XI vek / Mittelalterliche Siedlung Garvan, Bezirk Silistra (VI-XI. Jhd.)*, Sofia, 1986.
- Vida, T., *Die awarenzeitliche Keramik I. (6.-7. Jh)*, *Varia Archeologica Hungarica*, VIII, Berlin-Budapest, 1999.
- Wolfram, H., *Der Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit*, in *Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung* (Herausgegeben von W. Schuller), Band 29, Böhlau Verlag Köln; Weimar; Wien, 1994, p. 209-223.

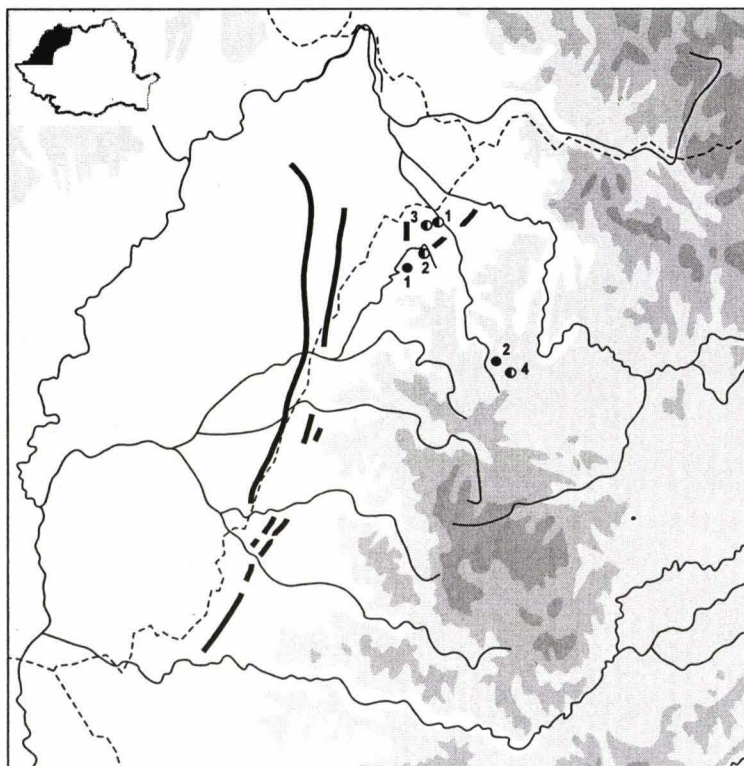
III. 1.1 - Funeral Discoveries of the Eighth Century.

- - Avar isolated graves and inhumation necropolises of the first half of the 8th century: 1 Cheșereu; 2 Căuaș; 3 Valea lui Mihai.
- - Avar isolated graves and inhumation necropolises of the second half of the 8th and the first three decades of the 9th century: 1 Dindești; 2 Săcuieni; 3 Socodor.
- - Slav incineration necropolis of the 8th and the first three decades of the 9th century: 1 Nușfalău.
- - Uncertain funeral discoveries of the 8th century: 1 Cicârlău; 2 Girișul de Criș; 3-4 Săcuieni.

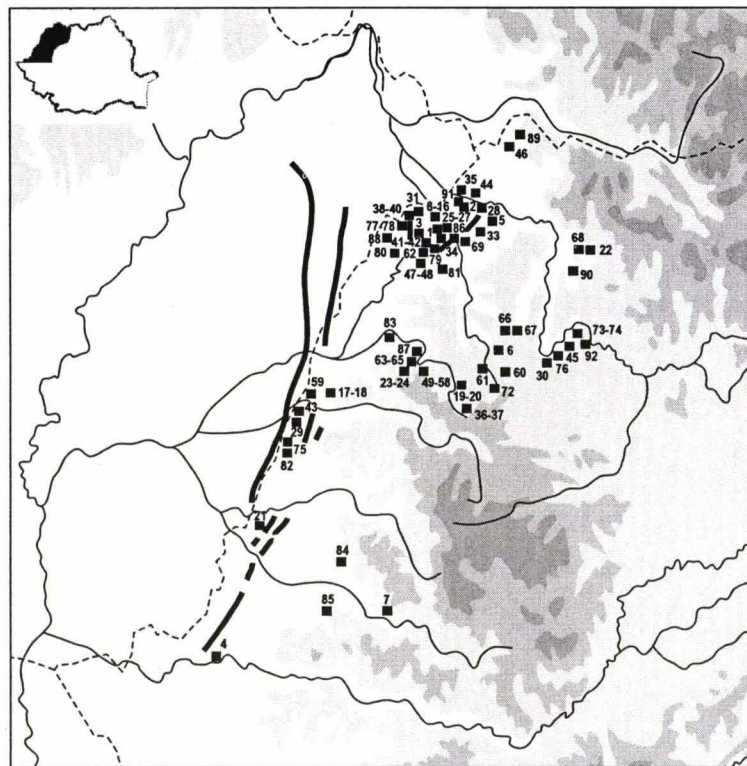
III. 1.2 - Settlements of the Eighth Century.

- - Settlements of the second half of the 7th and the first half of the 8th century: 1-2 Berea; 3 Bozânta Mică; 4 Girișul de Criș; 5 Nușfalău; 6 Sanislău.
- - Settlements of the 8th century: 1 Badon; 2 Bozânta Mică; 3 Cefa; 4 Chechiș; 5 Culciu Mic; 6 Girișul de Criș; 7-8 Lăpușel; 9-10 Mesteacăn; 11 Moroda; 12 Nușfalău; 13 Oarța de Jos; 14-15 Petrani; 16 Tătărăști; 17 Vălenii Șomcutei; 18 Voievozi.

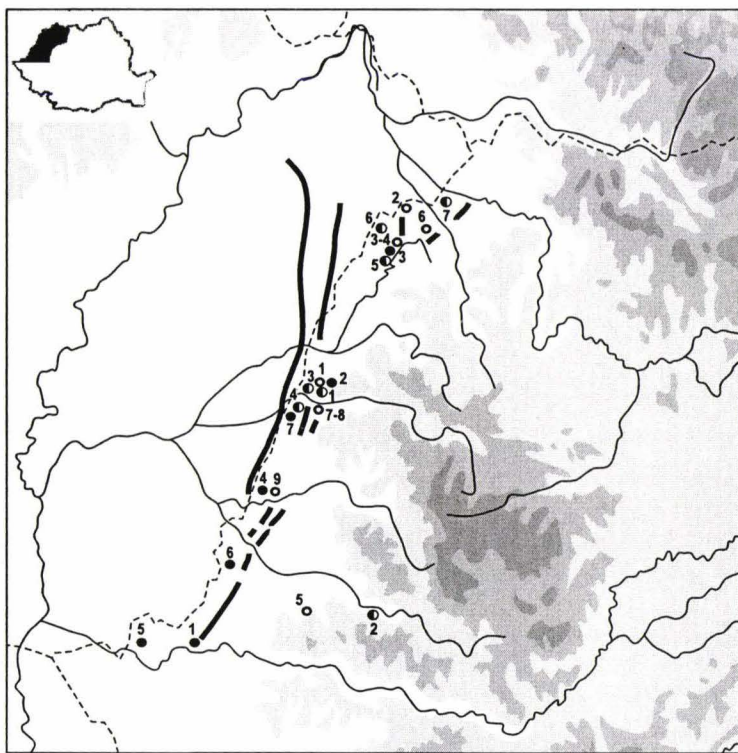
Ill. 2.1 - Funeral Discoveries of the Eighth-Ninth and the First Half of the Tenth Centuries.

- - Uncertain funeral discoveries of the 8th-9th centuries: 1. Dindești; 2. Ghenci; 3 Irina; 4 Moigrad.
- - Köttlach inhumation necropolises of the first half of the 10th century: 1 Sălacea; 2 Zalău.

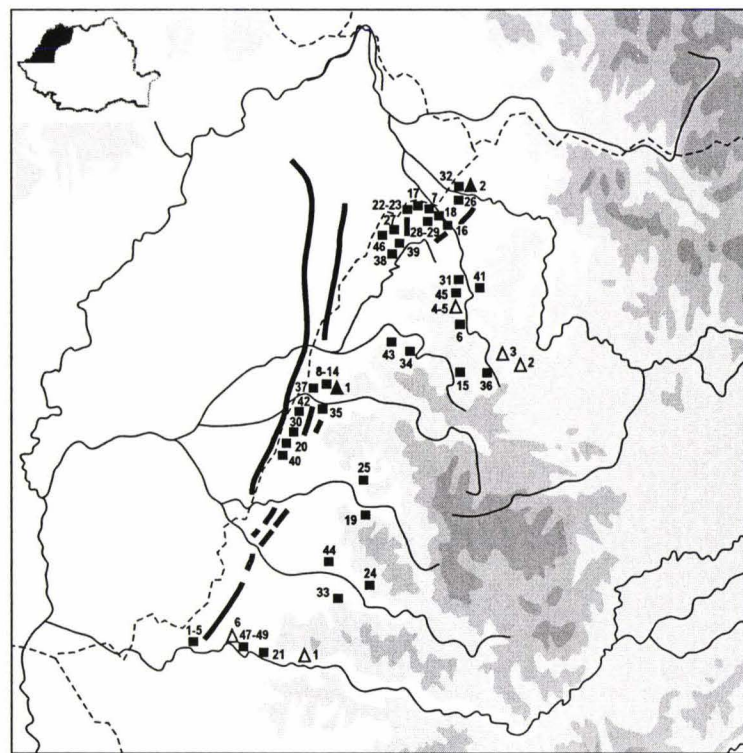
Ill. 2.2 - Settlements of the Eighth-Ninth Centuries.

- - 1 Acâș; 2 Aliza; 3 Andrid; 4 Arad; 5 Baba Novac; 6 Badon; 7 Beliu; 8-16 Berea; 17-18 Biharia; 19-20 Boghiș; 21 Boiu; 22 Boiu Mare; 23-24 Bozieș; 25-27 Carei; 28 Căpleni; 29 Cefa; 30 Ciocmani; 31 Ciumești; 32 Cociuba Mare; 33 Crișeni; 34 Dindești; 35 Dorolt; 36-37 Drighiu; 38-40 Foieni; 41-42 Ghenci; 43 Girișul de Criș; 44 Lazuri; 45 Lemniu; 46 Livada; 47-48 Mișca; 49-58 Nușfalău; 59 Oradea; 60 Panic; 61 Pericei; 62 Pir; 63-65 Plopiș; 66 Popeni; 67 Popeni/Cuceu; 68 Prislop; 69 Rădulești; 70-71 Râpa; 72 Recea; 73-74 Rogna; 75 Roit; 76 Rus; 77-78 Sanislău; 79 Săcășeni; 80 Săcuieni; 81 Sărăud; 82 Sănnicolaul Român; 83 Suplacul de Barcău; 84 Șicula; 85 Tauț; 86 Unimăt; 87 Valcău de Jos; 88 Valea lui Mihai; 89 Vama; 90 Vălenii Șomcutei; 91 Viile Satu Mare; 92 Zălha.

III. 3.1 - Funeral Discoveries of the Tenth Century

- - Bjelo-Brdo necropolises and isolated graves of the second half of the 10th century: 1 Biharia; 2 Ciumești; 3-4 Curtuieșeni; 5 Măsca; 6 Moftinu Mic; 7 Oradea; 8 Oradea; 9 Salonta.
- - Uncertain funeral discoveries of the 10th century: 1 Cauaceu; 2 Răpsig; 3. Sântăul Mic; 4 Sântandrei; 5 Tarcea; 6 Valea lui Mihai; 7 Vetiș.
- - Hungarian necropolises and isolated graves of the first half of the 10th century: 1 Arad; 2 Biharia; 3 Galošpetreu; 4 Salonta; 5 Șeitin; 6 Șiclău; 7 Tărian.
- - Settlements of the 9th-10 centuries: 1-5 Arad; 6 Bădăcini; 7 Berea; 8-14 Biharia; 15 Boghiș; 16 Carei; 17 Cămin; 18 Căpleni; 19 Cărăsău; 20 Cefa; 21 Cicir; 22-23 Ciumești; 24 Clit; 25 Cociuba Mare; 26 Culciu Mare; 27 Curtuieșeni;

III. 3.2 - Settlements and Strongholds of the Ninth-Tenth Centuries.

- 28-29 Ghenci; 30 Girișul de Cris; 31 Giurtelecul Șimleului; 32 Lazuri; 33 Moroda; 34 Nușfalău; 35 Oradea; 36 Recea; 37 Sântăul Mic; 38 Săcuieni; 39 Sălacea; 40 Sănnicolaul Român; 41 Săncraiul Silvaniei; 42 Sântandrei; 43 Suplacul de Barcău; 44 Șicula; 45 Șimleul Silvaniei; 46 Valea lui Mihai; 47-49 Vladimirescu.
- ▲ - Strongholds of the 10th century (the dating could possible goes back as early as 10th centuries): 1 Biharia; 2 Satu Mare ?.
 - △ - Strongholds of the second half of the 10th century and the first decades of the 11th century: 1 Cladova; 2 Moigrad; 3 Zalău/Ortelec; 4-5 Șimleul Silvaniei.

Illustration 3 - Archaeological Discoveries of the Ninth-Tenth Centuries.

TRANSYLVANIA AND THE BULGARIAN EXPANSION IN THE 9TH AND 10TH CENTURIES

The victories of the Frankish armies over the Avars in the late 8th century opened a new era in the history of Central Europe. The qaganate was divided between the Frankish Empire and Bulgaria; new Slavic ethnies and polities came into being in the peripheral regions escaped from the Avarian control (Moravia, Croatia, and Serbia). The history of the Middle Danubian basin in the 9th century will be the history of the shifting power balance in which were involved the Frankish Empire, Bulgaria, and Moravia (a new state born in one of the former peripheries of the Avarian qaganate).

Transylvania was peopled by sedentary communities subjected to the Avars, who were interested in the rich salt resources, around whom were concentrated their cemeteries¹. The ethnicity of the sedentary people is difficult to discern by archaeology, since the most finds consist in slow wheel made pottery, an artifact spread all over Central and Eastern Europe after the 8th century (the so-called *Donau-Typus*), which cannot be associated with a single ethnicity. Recent researches suggest however that other kind of pottery, worked on the fast wheel, can be ascribed to the Romance population, because the Slavs did not borrow this technique of Roman origin². More suitable for ethnic identifications are the cemeteries, but even in this case, the situation is fuzzy. Most cemeteries belong to the Mediaș group, a local variant of funeral discoveries spread over large areas in Central Europe peopled by Slavs³; there is no clear evidence for the existence of a not Slavic population on the basis of the funeral rite or of the inventory of these graves. There is no doubt that Transylvania was settled by Slavic tribes after the end of the 6th century, but the presence of the Romance population that became later the Romanian people remains a conundrum, if it is searched only through archaeology. In fact, the study of the Roman continuity in Transylvania requires a comparative approach that includes archaeological, linguistic, and ethnological data.

The subjection of the local population to the Avar masters meant the payment of a tribute, but not only. There are some indications that a local military force has appeared in the 8th century Transylvania within the Avarian qaganate. The cooperation of the Slavic chiefs with the Avars is attested elsewhere (especially in Slovakia). In Transylvania, two spurs dated in the

¹ M. Rusu, *Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romane de Transylvanie (VIe-Xe siècles)*, in *Les Slaves et le monde méditerranéen, VIe-Xe siècles (Symposium international d'archéologie slave, Sofia, 23-29 avril 1970)*, Sofia, 1973, p. 196; K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 66-72; A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania*, in *EphNap*, 11, 2001, p. 271-273.

² I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, in *AMed*, 3, 2000, p. 127-191.

³ K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 60-66.

8th century (at Șura Mică and Medișoru Mare⁴) could testify the existence of a military force that was not of Avarian origin (the Avars did not use spurs), but still under Avarian control. Both sites are located near salt mines (Ocna Sibiului and Praid). The end of the Avarian domination gave freedom to these small local chiefs, but for a short time, because the southern Transylvania entered under another domination, the Bulgarian one.

Some historians placed the moment when the Bulgarians conquered Transylvania in 804, when it is supposed that the Bulgarian qan Krum (813-814) moved his armies against the eastern and southern parts of Avaria⁵. Another opinion emphasizes that no contemporary source supports this idea, and that the Avars recorded as fighters in the Bulgarian army in 811 where allies and not subjects. According to this viewpoint, the extension of the Bulgarian domination in Transylvania took place at once with the conquest of the territory between Tisza and Danube (previously a no man's land), fulfilled by the Bulgarian qan Omurtag (814-831) in 827; before this offensive, the Transylvanian Avars were supposed to be under Frankish sovereignty⁶. The offensive western policy of Omurtag (who launched a campaign up to Sirmium in 827⁷), the troubles attested in the Timok area between 818 and 824⁸, and the

⁴ A. Madgearu, *Pinteni datați în secolele VIII-IX descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei*, in *Mousaios*, 4, 1, 1994, p. 155-157; A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare*, p. 276.

⁵ A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973, p. 12; R. Browning, *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975, p. 68; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981, p. 235-236; W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988, p. 322; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction*, in *Byzantine Studies*, NS, 3, 1998, p. 96.

⁶ K. Horedt, "Zeligrad"-Blindiana. Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens im 9.-10. Jahrhundert, in Idem, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 126; V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs.*, in *Byzantinobulgarica*, 2, 1966, p. 20-25; S. Brezeanu, "La Bulgarie d'au dela de l'Ister" à la lumière des sources écrites médiévales, in *EB*, 20, 4, 1984, p. 123; I. Fodor, *Die Bulgaren in den ungarischen Ländern während der Ansiedlungsperiode der Ungarn*, in *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, 6, 2, 1984, p. 47; A. Schwarcz, *Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem Ostfränkischen Reich und den Bulgaren*, in *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, ed. by W. Pohl, H. Reimitz (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 287), 2000, p. 100-101; B. M. Szöke, *Political, Cultural and Ethnic Conditions in the Carpathian Basin at the Time of the Magyar's Conquest*, in *Europe's Centre around AD 1000. Contributions to History, Art and Archaeology*, ed. by A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart, 2000, p. 137; C. Szalontai, *Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica*, 6, 2000, p. 265.

⁷ V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen*, p. 25-34; W. Pohl, *Die Awaren*, p. 327; H. Bulin, *Aux origines des formations étatiques des Slaves du Moyen Danube au IXe siècle*, in *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie, 1968, p. 168-170; A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung*, p. 12-13, 18-19; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 284-286; C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991, p. 100; A. Schwarcz, *Pannonien im 9. Jahrhundert*, p. 102-104.

⁸ The so-called *Timociani* took refuge in the Frankish Pannonia because their land was occupied by Bulgaria. See *Annales Regni Francorum*, a. 818 (*Fontes ad Historiam Regni Francorum Aevi Karolini illustrandam*, ed. by R. Rau, Berlin, 1960, I, 116); A. Bărcăcilă, "Dacia de la Dunăre" a anelor france din secolul al IX-lea. Evenimente și probleme, Craiova 1947, p. 6-11; V. Gjuzelev, *Bulgarisch-fränkische Beziehungen*, p. 25; H. Bulin, *Aux origines*, p. 173; A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, in Idem, *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 51; W. Pohl, *Die Awaren*, p. 327.

reestablishment of the Bulgarian-Frankish boundary on Tisza after 832⁹ are showing that Bulgaria moved its western frontier on Tisza. The space between Tisza and Danube was left neutral¹⁰. This westward extension implies that also Transylvania was in the core of the Bulgarian interests at least since the reign of Omurtag. Bulgaria had the same reason like the Avars to master this territory: the salt (and perhaps gold) resources.

The Frankish annals recorded in 824 that the people called *Abodriti*, neighbors of Bulgarians, settled in Dacia near the Danube (*contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*), were attacked by Bulgaria¹¹. Einhard has specified that this Dacia was located on the other bank of the Danube, in front of Pannonia (*...utramque Pannoniam et adpositam in altera Danubiae ripa Datiam*)¹². He had in mind the Banat and not Dacia Ripensis. For the western authors of that century (the Anonymous Geographer from Ravenna, or Alfred the Great), Dacia was only the North-Danubian province. On the other hand, the Bulgarian domination was already extended in the former Dacia Ripensis. The territory conquered by Bulgaria in 824 was therefore somewhere in Banat¹³.

How far to the north was extended the Bulgarian territory along the Tisza River? In several 9th century settlements from the Hajdu-Bihar and Békés Counties (north-eastern Hungary) was found a kind of pottery very similar with the Dridu A type¹⁴, but it was later observed that these sites belong to the Saltovo-Majack culture, because the amphoroidal jugs are missing, while other types specific for the Saltovo area were found¹⁵. The Dridu culture was specific for the Lower Danubian area. Its sources were Roman, Slavic and Protobulgarian, but the result was a poliethnic culture, under the influence of the Byzantine civilization. The Dridu culture was not Romanian or Bulgarian. It was the archaeological expression of a certain level of civilization and economic life, spread in the area where the products of the pottery workshops located in the lower Danubian area were able to penetrate. This is the reason why this pottery was not found south of the Balkan Mountains (where the Byzantine influence was much stronger and the economy was better developed). If these pots do not illustrate relations with the Lower Danubian area, they cannot be used as a proof for an extension of Bulgaria

⁹ V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 286; A. Schwarcz, *Pannonien im 9. Jahrhundert*, p. 103-104.

¹⁰ C. Szalontai, *Kritische Bemerkungen*, p. 268-274, has demonstrated that no archaeological data can support the Bulgarian domination in the region between Danube and Tisza.

¹¹ *Annales Regni Francorum*, a. 824, *loc. cit.*, p. 138.

¹² Einhardi, *Vita Karoli*, c. 15, *loc. cit.*, p. 184.

¹³ A detailed discussion in A. Madgearu, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, in *Studii și materiale de istorie medie*, 16, 1998, p. 194-195. The North-Danubian location of Dacia is also supported by A. Bărcăcilă, "Dacia de la Dunăre", p. 22-25; P. P. Panaitescu [A. Grecu], *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, in *Studii și cercetări de istorie medie*, 1, 1, 1950, p. 229; H. Bulin, *Aux origines*, p. 169; P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen und die Altmagyaren*, in *Študijné Zvesti archeologického ústavu Slovenskej Akadémie*, Vied, 1968, p. 214, footnote 17; S. Brezeanu, "La Bulgarie d'au dela de l'Ister", p. 123; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart 1996, p. 64-65.

¹⁴ K. Mesterházy, *Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiß im 9. Jh.*, in *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1, 1979, p. 539-541; B. M. Szöke, *Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert im Lichte der Siedlungsforschungen*, in *Trudy V mezhdunarodnogo kongressa arkheologov slavistov* (Kiev, 1985), 4, Kiev, 1988, p. 199-201.

¹⁵ B. M. Szöke, *Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert*, p. 202; C. Szalontai, *Kritische Bemerkungen*, p. 272.

north of the confluence Mureș-Tisza¹⁶. The region called Crișana was most probable out of the Bulgarian sphere of interests, since what mattered was the control over the salt traffic on the Mureș valley. The relations with the Saltovo-Majack culture can be explained as an archaeological evidence of the settlement of the Khazars or Kavars in this area, recorded by *Gesta Hungarorum*. The territory escaped from the Avarian domination at the beginning of the 9th century, and evolved as a duchy about which we know that it was ruled by Menumorout in the early 10th century¹⁷.

Downstream on the Danube, Bulgaria has occupied another region. The precise date when an area from Wallachia came under the Bulgarian domination is not known, but it certainly happened before 813, when Krum has deported there thousands of prisoners taken from Adrianople and Macedonia. The Byzantine sources recorded that they were settled in the so-called "Bulgaria beyond the Danube"¹⁸. The location of this territory caused many discussions that cannot be detailed here. The right solution was given by the archaeological evidence: 9th century artifacts of Byzantine urban origin (clay water pipes, bricks, and a kind of pottery specific for the Byzantine towns) were found especially in several points west and north-west of Oltenița (Chirnogi, Căscioarele, Greaca, Radovanu, Curcani, Mironești), but also in other places from Wallachia. They can be ascribed only to these Byzantine people moved north of the Danube, on the road to the salt mines of the present day Prahova and Buzău Counties¹⁹. Similar objects were found in some points (Dragosloveni, Budești, Câmpineanca, Gugești, Șendreni) near the mouth of Siret River, the end of other salt roads²⁰. The brick fortress of Slon (Prahova County) was built for Bulgaria by these Byzantines resettled beyond the Danube. The fortress was located in the Prahova salt area to defend the Tabla Buții pass (an important way to Transylvania)²¹.

The North-Danubian territories from Wallachia and southern Moldavia were conquered for the salt resources (vital for any medieval society), but also for strategic reasons (defence against the Khazars, next against the Hungarians and the Byzantine outpost installed at the Danube's mouths). The Byzantine sources are showing that this North-Danubian region was ruled by its own commanders, but the control was not very strong. The prisoners escaped quite easily in 838, because the Bulgarian forces were weak²².

Another Bulgarian buffer area was located in the southeastern corner of Moldavia (the so-called Bugeac). Its mission was the defence against the Khazars. Some older works consider

¹⁶ Admitted by Gh. I. Brătianu, *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, in *Acta Historica. Societas Academica Dacoromania*, München, 10, 1972, p. 109; K. Mesterházy, *Die ethnischen Probleme*, p. 539-541; S. Brezeanu, "La Bulgarie d'au dela de l'Ister", p. 129-130; H. Dimitrov, *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, in *EB*, 22, 2, 1986, p. 69.

¹⁷ A. Madgearu, *Voievodatul lui Menumorout în lumina cercetărilor recente*, in *Analele Universității din Oradea. Istorie-archeologie*, 11, 2001, p. 38-43.

¹⁸ P. P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării*, p. 226-227; S. Brezeanu, "La Bulgarie d'au dela de l'Ister", p. 121-122; D. Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles n.e.*, in *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol"*, Iași, 24, 2, 1987, p. 2-3.

¹⁹ D. Gh. Teodor, *Quelques aspects*, p. 9-12; O. Damian, *Considérations sur la citadelle en brique de Slon-Prahova*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, 9, 2003, p. 485-487.

²⁰ M. Comșa, *Un drum care lega ținutul Vrancei de Dunăre și existența unui cnezat pe valea Putnei în secolele IX-X*, in *Vrancea. Studii și comunicări*, 5-7, 1987, p. 39-44.

²¹ O. Damian, *Considérations*, p. 487-491 (with previous bibliography).

²² V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 354; S. Brezeanu, "La Bulgarie d'au dela de l'Ister", p. 128-129; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 87-90.

that this was the single North-Danubian region dominated by Bulgaria and that the Byzantine prisoners were settled there²³, but the archaeological discoveries are clearly showing the place where the prisoners were moved²⁴.

An extension of the Bulgarian control over Transylvania, a land so rich in salt, was the natural continuation of this expansionist policy. If Bulgaria mastered the Tisza-Mureş confluence, it can be supposed that the Mureş valley was a way of penetration toward Transylvania. Transylvania was out of the Frankish sphere of interests. After 832, between Bulgaria and the Frankish Empire were established peaceful relations that lasted until the end of the Frankish domination in Pannonia. The territories of these powers were separated after 832 by a neutral area between Tisza and Danube, called by a 10th century source *Avarorum et Pannoniorum solitudines*²⁵. The word *solitudines* refers to a region out of political organization, a buffer area, and not to an uninhabited area²⁶. The name of the Avars is only reminiscence and it does not prove the survival of an Avarian power center²⁷.

A major change in the political situation in the Middle Danubian area that had consequences also for Transylvania was the emergence of Moravia. The following discussion will pay attention to this state not only because it was a new factor in the international relations, but also because the location of Moravia is crucial for the understanding of the position held by Transylvania in the Bulgarian expansionist policy.

The Slavs settled in the territories conquered by the Franks from the Avars were organized under the rule of several chiefs. Among them, the Moravians became the most prominent. The first known ruler of Moravia was Moimir, around 830. He occupied in 833 the neighboring duchy of Nitra led by Privina. In 838, Privina found refuge in Pannonia, under the Frankish protection. His duchy included the western Pannonia (the residence was at Mosapurg – Zalavár). The next Moravian ruler, Rastislav (846-870) was put as a vassal in the place of Moimir by the emperor Ludovic the German, but he rebelled in 855. Confronted in 863 with a new Frankish aggression, Rastislav asked the Byzantine Emperor Michael III (842-867) for a Christian mission. His country was already the field of a missionary activity exerted by the German bishoprics and by the patriarchate of Aquileia. Rastislav wished a strong ally – Byzantium – against the Franks and the Bulgars, who closed an alliance against Moravia in 863. The emperor has sent the Saints Constantine and Methodius, who established the Slavic church in Moravia. Included in the Christian world, Moravia emerged soon as a major threat for the Frankish possessions in Pannonia, but also for Bulgaria, and a valuable partner for the Byzantine Empire. The expansion of this state occurred during the reign of Svatopluk (871-894). Based in Nitra, he conquered the principality of Rostislav and next a large part of the Frankish Pannonian possessions. His state became thus a neighbor and enemy of Bulgaria. The end of Moravia was the result of the Hungarian inroads. These steppe warriors were first allied

²³ N. Bănescu, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, p. 29-31; Idem, *Les frontières de l'ancien État bulgare*, in *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest, 1948, p. 6-10; A. Decei, *Români*, p. 45-59; S. Brezeanu, "La Bulgarie d'au delà de l'Ister", p. 128-129.

²⁴ Without knowing this archaeological evidence, P. P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării*, p. 228, has shown the impossibility of the location of the North-Danubian Bulgaria in Bugeac (the settlers were agricultors, and that area is not suitable for this occupation).

²⁵ Regino, *Chronicon*, a. 889 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 601).

²⁶ N. Pétrin, *Philological Notes for the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 72, 2000, p. 37-38.

²⁷ W. Pohl, *Die Awaren*, p. 324.

with Svatopluk²⁸, but later, in 892, they were summoned by the German king Arnulf against Moravia, when a new war began, in cooperation with Bulgaria. At the end of the 9th century, the Moravian state was divided between the sons of Svatopluk, collapsed, and its core was occupied by the Hungarians. The last ruler, Svatopluk II, reigned between 894 and 906 over a lessened state, unable to be defended against the Hungarians²⁹.

Until 1971, nobody doubted that Moravia, the state where the Saints Cyril and Methodius fulfilled their mission, was located in the present-day region of the Czech Republic. A reexamination of the Western, Slavonic and Byzantine sources suggested to an American scholar of Hungarian origin, Imre Boba, the idea that this country was located in Serbia, near the Morava River, that its political and religious center was Sirmium, and that the expansion in the northern Moravia and Slovakia was a later achievement, after 870³⁰. Many historians, especially Slovaks and Czechs, rejected the theory, while other researchers provided new arguments for a southern location of Moravia, but with different solutions than Boba. The most important adherent of Boba is Martin Eggers, who wrote a large book that concludes that, before its expansion toward north and west, Moravia was located in the lower Tisza basin, and that its capital Moravon was the same with Morisena (Cenad). Its population was composed from South-Slavic colonists from Serbia and Bosnia settled there as defenders of the boundary in the service of the Franks, who finally rebelled against their masters. Senga Toru has proposed (before Eggers and with some differences) a location in the southern area between Tisza and Danube, while Charles Bowlus has argued that the defence of the Pannonian Frankish possessions was directed to south-east, hence Moravia should be located there. He developed Eggers' ideas, but he failed too in explaining the absence of any fortress in the area where he thinks it was Moravia, although he acknowledged that Moravians won in 855 because they used strong fortifications³¹. The Slavist Horace G. Lunt denied the usual identification of the principality of Rostislav, but he recognized that none of the proposed relocations is convincing³². The most recent contribution, based on the identification of Moravon with

²⁸ S. Nikolov, *The Magyar connection or Constantine and Methodius in the steppes*, Byzantine and Modern Greek Studies, 21, 1997, p. 79-92 suggests that the Hungarians became in 861 Byzantine allies against Bulgaria and the Frankish Empire, after the diplomatic mission of Sts. Constantine and Methodius in Khazaria. Moravia was included together with the Hungarians into a coalition directed against the rival empire and Bulgaria. The first Hungarian raids in the Frankish Empire (862 and 863) were most probable stimulated by the Byzantine envoys.

²⁹ H. Bulin, *Aux origines*, p. 173-204; A. C. Sós, *Die slawische Bevölkerung*, p. 29-42 (for Privina); M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 302-305, 316; C. R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788-907*, Philadelphia, 1995, p. 104-267; D. Čaplovič, *Central Europe in the 8th-10th Centuries*, in *Central Europe*, 1997, p. 9-11; P. Barford, *The Early Slavs: culture and society in early medieval Eastern Europe*, Ithaca, 2001, p. 108-111.

³⁰ I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971. He developed the theory in many other studies published until his death in 1996 (also a posthumous one in 1999).

³¹ S. Toru, *La situation géographique de la Grande Moravie et les Hongrois conquérants*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 30, 4, 1982, p. 533-540; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*; C. R. Bowlus, *Franks, Moravians and Magyars* (the affirmation about the fortifications at p. 119). M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 168-180 considered that the fortifications consisted only in the earthen walls of Roman origin, but this is unthinkable. The sources are clearly speaking about strongholds.

³² H. Lunt, *Cyril and Methodius with Rastislav Prince of Morava: where were they ?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 87-112.

Morisena, supposes that the Moravian city Dowina was the Transylvanian Deva³³. One consequence of this theory on the location of Moravia is the rejection of the Bulgarian domination in the Belgrade-Morava area and in Banat³⁴. If its supporters would be right, than the political map of 9th century Central Europe would radically change.

Short time after Boba has put forward his ideas, many historians and linguists have shown their inconsistency. Besides the Czech and Slovak historians (disturbed by the removing of Moravia from their history), other scholars brought solid arguments against the Boba-Eggers-Bowlus theory. Because we do not have space here for an extensive commentary, we will refer only to two of them. One of the most important specialists in Slavic philology, Henrik Birnbaum, has emphasized the linguistic proofs for the composing of the early Slavonic texts in the Bohemian environment (a consequence of the mission in Moravia), and in the same time the undoubted meaning of the archaeological discoveries made in the northern Moravia and Slovakia for the location of the Sts. Constantine and Methodius' mission. He also pointed that valuable contemporary sources like the Bavarian Geographer (845) or the so-called English Orosius (written by Alfred the Great in 890) do really support the North-Danubian location of Moravia³⁵. Another outstanding scholar, a historian, Herwig Wolfram, has demonstrated that the knowledge of Constantine Porphyrogenitus about the Middle Danubian area was so poor that his information on the southern location of Moravia (invoked by Boba and Eggers for their theories) was just a confusion between the land of Svatopluk and another region, called with the same name, that was indeed located in the northern Serbia. He also has proved that the attribute 'Great' given by the emperor concerns its position outside the former frontiers of the Roman Empire, and not the size or its ancientness in comparison with the other Moravia³⁶. The inconsistency of the arguments put forward by Eggers was also examined by Eduard Mühle, who emphasized, among other instances, that the area between Danube and Tisza has no archaeological relics that can justify the location of the Moravian state³⁷.

We agree that the theory introduced by Boba cannot be accepted and we think that any discussion about the location of Moravia should take into account three certain premises, which are based not only on the written evidence, but also on archaeological arguments (usually ignored or misunderstood by Boba and his supporters):

1- The only churches that can be ascribed to the Byzantine mission in Moravia (but also to the previous missions started from the Frankish Empire) were discovered in the northern Moravia and Slovakia. The archaeological researches performed since the '50-ies and especially in the last decade are clearly showing that the churches from Uherské Hradiště-Sady, Mikulčice, and Nitra were built in the 9th century, and that they could accommodate a

³³ N. Trunt, *In quadam civitate, quae lingua gentis illius Dowina dicitur*, in *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 61, 1, 2002, p. 1-24.

³⁴ M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 57-69 denied the Bulgarian domination in Banat and Transylvania with the clear purpose to find a space for his Great Moravia.

³⁵ H. Birnbaum, *Where was the Center of the Moravian State ?*, in R. Maguire, A. Timberlank (ed.), *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists (Bratislava, August-September 1993). Literature, Linguistics, Poetics*, Columbus, 1993, p. 11-24; Idem, *Where was the Missionary Field of SS. Cyril and Methodius ?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 47-52.

³⁶ H. Wolfram, *The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus*, in *Constantine VII Porphyrogenitus and his age*, ed. by A. Markopoulos, Athens, 1989, p. 8-11.

³⁷ E. Mühle, *Altmähren oder Moravia? Neue Beiträge zur geographischen Lage einer frühmittelalterlichen Herrschaftsbildung im östlichen Europa*, in *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 46, 2, 1997, p. 205-223.

Byzantine mission. Moreover, the most recent finds suggest that even the grave of St. Methodius was at Uherské Hradiště. These churches were built in the area where the excavations fulfilled in the second half of the last century unearthed several fortresses which continued 8th century sites. In the same area was found a large amount of 9th century spurs that testify the existence of a strong military organization and also various rich artifacts³⁸. On the contrary, the area between Danube and Tisza did not produce such finds. The concentration of spurs is crucial for the location of a military center.

2- Belgrade was mastered by Bulgaria during the whole history of Great Moravia. This fact was denied by Nicole Pétrin³⁹, who thinks that there is no proof that the bishop Sergius recorded in the letter of Pope John VIII to King Michael (878) was under Bulgarian jurisdiction. In fact, the letters said that the superior of Sergios was a certain George. She did not know that sometimes between 866 and 893, the archbishop of Bulgaria was called George⁴⁰. The list of the participants at the Constantinople Council of 879 is showing that the bishop of Moravon (Morava on the Danube) was too in Bulgaria⁴¹. On the other hand, from *Vita S. Clementi* results that Belgrade was the residence of a Bulgarian commander Radislav, who bore the title of *Bori Tarkhan*⁴². Therefore, Belgrade and Morava were in Bulgaria when the state of Svatopluk reached its largest area. Eggers thinks that the *Bori Tarkhan* was settled at Belgrade after 882 when Bulgaria has attacked Moravia, and that the city of Belgrade recorded in the letter of Pope John VIII was Berat in Albania⁴³, but he has no arguments for these statements. On the contrary, Boba admitted that Belgrade was controlled by Bulgaria⁴⁴. Likewise true can be a continuous Bulgarian occupation of Belgrade since 827 (and until the end of the Bulgarian state). Eggers also denied that Bulgaria occupied the territory between Tisza and Danube, because this does not fit with his ideas.

3- The area between the lower Tisza valley and Danube could not be the core of Moravia because it was not a territory proper for sedentary populations. There are no archaeological finds that can illustrate the emergence of a state. The identification of Morava city with Morisena is impossible. The river name *Mureş / Moris* is too different from *Morava*, and the excavations made at Morisena (Cenad) do not support the existence of a church since the 9th century. The church of Morisena was built around 1000 for Ahtum. As for the identification of Dowina with Deva, this idea is a big fantasy.

³⁸ J. Poulik, *Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Großmähren*, in *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*, ed. by J. Poulik, B. Chropovský, Prague, 1986, p. 24-27, 65-79; T. Štefanovičová, *Das Großmährische Reich zwischen Ost und West*, in *Central Europe*, 1997, p. 135-140; L. Galuška, *The Sacral Area in Uherské Hradiště-Sady and its Significance to the Beginning of the Moravian State in the 9th Century*, in *Central Europe*, 1997, p. 142-147; J. Poulik, *Zur Frage der Lokalisierung der "ineffabilis munitio" und "urbs antiqua Rastizi" nach den Fuldauer Annalen*, in *Central Europe*, 1997, 122-131.

³⁹ N. Pétrin, *Caranthani Marahenses: Philological Notes on the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 70, 1998, p. 44, 56.

⁴⁰ I. Jordanov, *Korpus na pečatite na srednovekovna Bălgarija*, Sofia, 2001, p. 79-81.

⁴¹ A. Kuzev, *Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870*, in *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method*, ed. by K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (*Selecta Slavica*, 13), Neuried, 1988, p. 187-188.

⁴² V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 352; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 101, 103-104.

⁴³ M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 55-60.

⁴⁴ I. Boba, *Moravia's History*, p. 85.

We can conclude that there were two regions called Morava. One of them was placed in the present Czech Republic: the core of the state of Rostislav and Svatopluk. Another one was located around the Morava River in northern Serbia; the latter was in the 9th century a part of Bulgaria and it had no relation with the evolution of the state where Saints Constantine and Methodius acted as missionaries. The northern Moravia became for a while, under Svatopluk, a regional power, that achieved the conquest of some territories in the Pannonian Frankish marches and in the buffer space between those and Bulgaria. The land south of the Danube (in the present Serbia) remained under Bulgarian control during all the 9th and 10th centuries, up to the Byzantine conquest.

The expansion of Moravia during the reign of Svatopluk made this state a neighbor of Bulgaria along the Tisza valley. This fact explains why Bulgaria was attracted in the Frankish-Moravian conflicts after 863. Bulgaria was interested to preserve the control over the rivers used for salt traffic and perhaps to extend its domination north of the Mureş valley, in Crişana, where the Moravian and Bulgarian spheres of interest interfered. The name of Menumorout mirrors some relations between his duchy and Moravia, even his ethnic origin was most probable Khazarian. The conflicting relations between Bulgaria and Moravia started in 863, when the Frankish emperor Ludovic the German asked Boris for cooperation in the war against Rostislav, but Bulgaria was not able to support the Franks because it was attacked by Byzantium. The first true Bulgarian attack over Moravia occurred in 881 or 882, most probable through the disputed area of Crişana. The Moravians defeated the Bulgarians, and the result was the expansion of Svatopluk's realm in the region between Danube and Tisza⁴⁵. It was supposed that Moravia also acquired "the left-bank along the Middle-Tisza territory including the salt route on the lower Maros river", an area called "unbaptized Moravia" by Constantine Porphyrogenitus, whose position is defined by the rivers mentioned in *De Administrando Imperio*, chapter 40⁴⁶. This would mean that the western Banat and Crişana were included in Moravia, but we cannot be sure about that. No artifacts testifying a Moravian influence were found until now in these regions, although many 9th centuries settlements and funeral assemblages were researched. The single fact that can suggest the extension of Moravia in Crişana is the name of the ruler Menumorout.

An 11th century Persian source (Gardizi) that preserved data from the last decades of the 9th century gives some geographical details about the position of Moravians. We are quoting here the last English translation: "Above the Nandur [Bulgarians] along the banks of the river there is a great mountain [range]. Beyond that mountain [range] there are a people belonging to the Christians and they are called the Moravians [Morvat]. Between them and the Nandur is a ten days journey. They are a numerous people. Their clothing resembles that of the Arabs, [consisting] of a turban, shirt and waistcoat. They have agriculture and vines for they have [an abundance of] water. Their water runs over the ground for they have no ditches. It is reported

⁴⁵ P. Ratkoš, *The Territorial Development of Great Moravia (Fiction and Reality)*, in *Studia Historica Slovaca*, 16, 1988, p. 145-147; L. E. Havlík, *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome*, in *Palaeobulgarica*, 13, 1, 1989, p. 16; Idem, *Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts*, in *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum*, ed. by W. Katzinger, G. Marckhgott (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, 4), Linz, 1991, p. 112.

⁴⁶ P. Ratkoš, *Territorial Development*, p. 147, 149. See also B. Dostál, *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, in *Magna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae*, Prague, 1965, p. 370; P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen*, p. 195-198; L. E. Havlík, *Bulgaria and Moravia*, p. 18; L. E. Havlík, *"He megale Morabia" and "he chora Morabia"*, in *Byzantinoslavica*, 54, 1, 1993, p. 78.

that their number is greater than [that of] the Byzantines. They are two separate [religious] communities and the greater part of their commerce is with the West"⁴⁷. The description was used in order to establish the distance between Bulgaria and Moravia at about 350-400 km, measured along the buffer space between Danube and Tisza⁴⁸. However, it can be observed that the relation is quite confusing. It is not possible that the Moravians were much more numerous than the Byzantines. The description of their dressing seems to be equally wrong, unless it concerns an Oriental people like the Kavars settled in Crişana. Even the ten days could be a stereotype, since the same distance is mentioned between Pechenegs and Khazars, between Hungarians and Saqlabs, and between Pechenegs and Saqlabs. The moment of the description is not certain (before or after the eastern expansion of Moravia in 882). In these circumstances, we consider that this source cannot provide certain facts about the position of Moravia, even if it contains several details.

More clear is the description made by Alfred the Great in 890 (translation in modern English made by R. Ekblom): "...these Moravians [Maroara] have west of them the Thuringians, and Bohemians, and part of the Bavarians; and south of them, on the other side of the Danube, is the country of Carinthia, south to the mountains called the Alps. Towards the same mountains lie the boundaries of the Bavarians and the Swabians; then east of the country of Carinthia, beyond the wilderness [westenne⁴⁹], is Bulgaria, and east of it is Greece; and east of Moravia is the Vistula country, and east of it are the Dacians, who were formerly Goths"⁵⁰. The data reflect the situation around 871, when the English Wulfstan has visited Ratisbona⁵¹. From this contemporary description results without any doubt that Moravia was located east of Bohemia. Bowlus made no comment on this passage, while Boba and Eggers tried to interpret the name *Moroara* as a reference to a different Slavic people, *Moricani*⁵² (but the Moricani are attested on the lower Elbe and they can not be identified with a people with such a location⁵³).

After this discussion about the location of Great Moravia, we arrive at our main concern: the evidence for a Bulgarian domination in Transylvania. The main argument is based on an event occasioned by the Frankish-Moravian wars. In 892, the emperor Arnulf asked the Bulgarian tzar Vladimir to stop the salt export in Moravia. This was a condition of the new alliance treaty⁵⁴. To be effective, this embargo required the existence of a total Bulgarian control over the salt resources in the areas close to Moravia, otherwise the German demand would be meaningless. Of course, the salt was transported from Transylvania, which suggests that this region was mastered by Bulgaria. Some historians thought that Bulgaria was able to set this embargo only because it exerted a control over the mouth of Tisza, or over its middle valley⁵⁵. This opinion ignores the

⁴⁷ P.A. Martinez Martinez, *Gardizi's two chapters on the Turks*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 161.

⁴⁸ P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen*, p. 196-197; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 48; P. Ratkoš, *The Territorial Development*, p. 149-150; Cs. Bálint, *Südungarn*, p. 101.

⁴⁹ This word concerns the buffer space between Danube and Tisza (*Avarorum et Pannoniorum solitudines*, see footnotes 25 and 26).

⁵⁰ R. Ekblom, *Alfred the Great as Geographer*, in *Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology*, Uppsala, 14, 1941-1942, p. 117. Alfred meant that Greece lies south-east of Carinthia, and Dacia south-east of Moravia (*Ibidem*, p. 122, 142).

⁵¹ P. Ratkoš, *The Territorial Development*, p. 146.

⁵² I. Boba, *Moravia's History*, p. 157-158; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'*, p. 116-121.

⁵³ P. Ratkoš, *The Territorial Development*, p. 128.

⁵⁴ *Annales Fuldenses*, a. 892 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 408).

⁵⁵ N. Bănescu, *L'ancien état bulgare*, p. 47-48; Idem, *Les frontières*, p. 11-13; A. Decei, *Românii*, p. 54; D. Gh. Teodor, *Quelques aspects*, p. 7.

fact that even in this case the Moravians could receive salt, by the way that reached Slovakia along the Someș valley and by Szolnok. We consider that only a Bulgarian domination over the Transylvanian salt mines could explain the clause included in the treaty of 892⁵⁶.

The Bulgarian domination in the salt mines area is illustrated by archaeological facts. The fine gray polished pottery discovered in some 9th century sites concentrated around Alba Iulia (Alba Iulia⁵⁷, Blandiana⁵⁸, Călnic⁵⁹, Sânbenedic⁶⁰, Sebeș⁶¹) indicates the existence of a cultural enclave (this pottery is not specific for the rest of the Transylvanian cemeteries and settlements, but is common in the Lower Danubian area, where it is known as the Dridu B type). A similar pottery was also found in the south-eastern corner of Transylvania, at Poian and Cernat⁶². In these sites were also found amphoroidal jugs, which are too specific for the Dridu culture, but not also for the Saltovo-Majack culture, which is too defined by the same gray pottery. This means that the Transylvanian sites are indeed related with the Dridu culture. Several archaeologists have emphasized that the presence of the fine gray polished pottery and especially of the amphoroidal jugs into an isolated area in Transylvania testifies the penetration of the Dridu culture in that area⁶³. Contrary to a quite common idea, the Dridu culture was not spread all over Romania, because the B type of pottery was not found in Moldavia or in the most part of Transylvania. Only the existence of this type defines this culture, because the A type (with carved decoration) is a local form of the *Donau-typus* pottery⁶⁴.

We consider that the penetration of the pottery produced in the Lower Danubian area into a well-defined area around Alba Iulia (and in a lesser extent in the south-eastern Transylvania) could testify close contacts with Bulgaria. Both areas belong to the regions with high density of salt mines. Two cemeteries found in the first area, at Ciurnbrud and Orăștie, are very significant for the problem of the Lower Danubian influences in this central part of Transylvania. The

⁵⁶ P. P. Panaitescu, *Bulgaria în nordul Dunării*, p. 229-230 stressed this.

⁵⁷ R. R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, in *SCIVA*, 34, 2, 1983, p. 103-107; Idem, *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia*, NS, 38-39, 1994-1995, p. 407-408; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba, Alba Iulia*, 1995, p. 37, 43; H. Ciugudean, *Catalogul expoziției "Anul 1000 la Alba Iulia - între istorie și arheologie"*, Alba Iulia, 1996, p. 4-8.

⁵⁸ K. Horedt, *"Zeligrad"-Blindiana*, p. 112-118; I. A. Aldea, H. Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)*, in *Apulum*, 19, 1981, p. 145-149; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 72-78; Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)*, in *Apulum*, 24, 1987, p. 179-196; R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 407; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 60.

⁵⁹ R. R. Heitel, *Unele considerații*, p. 104; Idem, *Die Archäologie*, p. 415; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 80-81.

⁶⁰ I. Bóna, *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271-895)*, in *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 104; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 173.

⁶¹ V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 167; N. M. Simina, *Considerații asupra mormintelor medievale timpurii descoperite în anul 1865 la Sebeș (jud. Alba)*, in *AMed*, 4, 2002, p. 47-50.

⁶² Z. Székely, *L'aspect de la culture matérielle des VIIIe-Xe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, in *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle* (Mitteilungen des Archaeologisches Instituts der Ungarische Akademie der Wissenschaften, Beiheft 1), Budapest, 1972, p. 127-128; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 50; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 415.

⁶³ M. Rusu, *Notes sur les relations*, p. 198; R. R. Heitel, *Unele considerații*, p. 103-104; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 49; P. Diaconu, *Extension du premier État bulgare au Nord du Danube (VIIIe-Xe siècles). La culture matérielle*, in *EB*, 21, 1, 1985, p. 110; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 75-76; N. M. Simina, *Considerații*, p. 52.

⁶⁴ P. Diaconu, *Extension*, p. 108-110.

cemetery from Ciumbrud consists from 32 graves W-E oriented, disposed in lines. The inventory included earrings, pendants, beads, knives, but not also pottery or weapons⁶⁵.

The argument for the Moravian origin of the people buried at Ciumbrud was the similarity between some of the earrings found in the graves and a kind of earrings said to be specific for the Great Moravian sites in Slovakia. Based on this archaeological evidence, several researchers inferred that the Ciumbrud cemetery belonged to a Moravian colony settled for the salt traffic or to a group of refugees, expelled from Moravia because their faith or as a consequence of the Hungarian inroads⁶⁶.

When the Ciumbrud cemetery was published, the knowledge about the Moravian earrings was not well developed. The Nitra type (which is indeed a close analogy for the Ciumbrud pieces) was not yet defined by B. Chropovský (in 1962). More recent studies have shown that the so-called Nitra type earrings (fig. 4) were indeed produced in the area around Nitra, but their models were borrowed from northern Serbia. They are different than the usual adornments found in northern Moravia and Slovakia and, as has supposed Tatiana Štefanovičová, they could testify an immigration of a southern Slavic group in the Nitra area, sometime in the second half of the 9th century, after the troubles occasioned by the expansion of Moravia under Svatopluk⁶⁷.

The analogies between the Nitra earrings and several pieces found in the northern Serbia (Vinča, Kurvingrad, Prahovo) were also remarked since long time ago, and explained as the result of the cultural unity shaped by the Great Moravian state⁶⁸. Other earrings of Nitra type were found in cemeteries from Wallachia (Obârșia Nouă, Sultana), Moldavia (Arsura, Răducăneni), and Bulgaria (Trojan, Galice)⁶⁹. The cemetery of Sultana provided seven pieces of this kind, associated with pottery and other objects dated in the 9th and 10th centuries⁷⁰. This shows that the earrings discovered at Ciumbrud are not necessary Moravian imports. They belong to a cultural area that included Bulgaria and Great Moravia, two areas influenced by the

⁶⁵ A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud*, in *MCA*, 6, 1959, p. 605-610.

⁶⁶ A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice*, p. 610-611; M. Comșa, *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologische Forschungen*, in *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 419; B. Dostál, *Zur Interpretation der grossmährischen Funde in den Nachbarländern*, in *Ier Congrès international d'archéologie slave*, 3, Varsovie, 1970, p. 188-189 (but he accepted a Byzantine origin); M. Rusu, *Notes sur les relations*, p. 200; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 78, 80; R. R. Heitel, *Unele considerații*, p. 106, 113; A. Madgearu, *Pinteni datați*, p. 158-159; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 408; Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber der Ciumbrud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8*, in *Transsilvania. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, hrsg. von N. Boroffka, T. Soroceanu, Rahden, 1999, p. 328; N. M. Simina, *Considerații*, p. 52.

⁶⁷ T. Štefanovičová, *Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert*, in *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 15, 1990, p. 215-219.

⁶⁸ M. Ćorović-Ljubinković, *Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbiens im IX. Jahrhundert*, in *SlovArch*, 18, 1, 1970, p. 113-115. For Prahovo: M. Janković, *Some informations on production of non-ferrous metals in the Region of Ključ in the Danube Valley from 9th to 11th C.*, in *Zbornik Narodnog Muzeja, Arheologija*, Beograd, 11, 1, 1983, p. 103, T. II/5.

⁶⁹ B. Dostál, *Das Vordringen*, p. 405; V. Grigorov, *Obeštite v starobălgarskata kultura na sever ot Dunav (Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgaire au nord du Danube)*, in *Arheologija*, 40, 3-4, 1999, p. 24-36 (a typology of the earrings), especially 34 for the earrings as testimonies of the Bulgarian domination in the southern Transylvania).

⁷⁰ B. Mitrea, *La nécropole birituale de Sultana. Résultats et problèmes*, in *Dacia*, NS, 32, 1988, Pl. 1/5/3, 2/7/3, 3/20, 3/28, 10/82/7, 15/127/3, 18/158/5.

same Byzantine civilization. By this reason some researchers are thinking that the cemetery of Ciumbrud is Bulgarian, not Moravian⁷¹.

More recent researches unearthed a similar cemetery at Orăștie-Dealul Pemilor, point X8. Ten inhumation graves with the orientation W-E were found in the excavations fulfilled in 1991-1994. The bones were so bad preserved that the anthropological analysis is not possible. Only the inventory can suggest the gender and the age of some skeletons. Seven graves have inventory, consisting from bronze temple-rings (*Kopfschmuckringe*), glass beads, silver earrings, lead and bronze pendants, bronze necklaces, and an iron knife⁷². The chronology and the typology of the temple-rings show that the cemetery was used in the 9th century, by a population that had relations with the spreading area of the Kóttlach culture, i.e. with the West Slavic milieu. The inventory presents many similarities with that of the Ciumbrud cemetery, and by this reason the excavators have called their discovery a "necropolis of Ciumbrud type". The most interesting pieces are five silver earrings, found together in the grave number 7 (the richest in the cemetery). They have hammered crescent pendants with small ovoid sub-pendants (fig. 5). This type of earrings is of Byzantine fashion (evolved from the earrings with star-shaped pendant), but it was found in many sites in the area of Great Moravia. Similar earrings are also known at Ciumbrud, but also at Sultana⁷³. As well as those from Orăștie, they were hammered and not cast, like the crescent-shaped earrings typical for the Kóttlach culture⁷⁴.

Similar crescent-type earrings were also found in the cemetery Alba Iulia II⁷⁵, a site defined by a significant presence of the fine gray polished pottery. This means that these earrings were associated in the same cultural milieu with the pottery of Lower Danubian fashion, not present in Moravia or Slovakia. The coexistence of the Dridu B pottery with crescent-type earrings in the 9th century site of Alba Iulia means that the community buried in the cemetery Alba Iulia II used both artifacts.

To the same cultural group belongs the cemetery of Ghirbom-Gruicul Măciuliilor, dated in the 9th century on the basis of the gold earrings that can be included in the Nitra type⁷⁶.

Another artifact specific for the Lower Danubian area but also for Moravia is the lead interlaced circular pendant. These pendants were found at Ciumbrud and Orăștie. Another one comes from Berghin (the discovery place is near the cemetery of Ghirbom-Gruicul Măciuliilor)⁷⁷. This kind of pendants was used between the 9th and the 11th century, mostly in the north-eastern Bulgaria. The new discovered piece from Berghin seems to be later than those from Ciumbrud and Orăștie, because its ornamentation indicates a relationship with the pieces

⁷¹ I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 49-50; I. Bóna, *Völkerwanderung*, 104.

⁷² Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber*, p. 313-327.

⁷³ B. Mitrea, *La nécropole*, Pl. 2/14/2, 3/28a; V. Grigorov, *Obeštite v starobălgarskata kultura*, p. 31-32.

⁷⁴ Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber*, p. 325.

⁷⁵ Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul*, p. 195; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 408; H. Ciugudean, *Anul 1000*, p. 8.

⁷⁶ I. A. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (comuna Berghin, jud. Alba)*, in *Apulum*, 18, 1980, p. 154, 173; E. Stoicovici, M. Blăjan, *Objets de parure en metal précieux découverts à Ghirbom (dep. de Alba)*, in *Acta Musei Porolissensis*, 14-15, 1990-1991, p. 237-247; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul*, p. 100. The real chronology was established by R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 410 and Gh. Anghel, *Necropola birituală prefeudală de la Ghirbom (Gruicul Fierului)*, in *Apulum*, 34, 1997, p. 270.

⁷⁷ A. Dankanits, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice*, p. 608, fig. 3/8; Z.-K. Pinter, N. Boroffka, *Neue mittelalterliche Gräber*, p. 321, Abb. 7/7; S. Nemeti, *Un pandantiv bizantin de la Berghin, jud. Alba*, in *EphNap*, 12, 2004 (forthcoming).

dated in the last decades of the 10th century and in the 11th century⁷⁸. Even so, the pendant from Berghin suggests that the contacts between the area around Alba Iulia and the Lower Danubian region continued after the restoration of the Byzantine administration.

The earrings and pendants found around Alba Iulia testify the inclusion of this area into a space of cultural exchanges that encompassed the Lower Danubian region and Moravia. The circulation of these prestige goods in all these areas was a consequence of the trade that linked them, namely the salt trade. The above-mentioned salt embargo implies a significant amount of this trade and, therefore, an outcome that meant exchange of other goods.

Because the geopolitical situation examined in the first part of our study suggests a Bulgarian domination in Transylvania or in some points of this region, it can be inferred that the sites that provided artifacts with Bulgarian analogies can be ascribed to a population originated from Bulgaria or with strong relations with this kingdom⁷⁹. However, it is high probable that Bulgaria has exerted its domination with the aid of the local population subjected to the tribute, Romanian and Slavic. This indirect way of control seems to be a general feature for all the North-Danubian regions dominated by Bulgaria. It consisted in the delegation of the power to subjected or allied populations settled in the peripheral areas. Some researchers consider that the North-Danubian territories were ruled by a kind of governors that enjoyed autonomy (for instance, Glad, recorded by *Gesta Hungarorum* in Banat)⁸⁰. The same model could be true for Transylvania.

The pair of 9th century Frankish spurs from Tărtăria (Alba County) is not Moravian imports⁸¹; they belong to a group of pieces came in Transylvania from the Frankish eastern possessions, as like as the Köttlach type earrings from Sălăcea and Zalău⁸². The same grave discovered at Tărtăria included weapons of Frankish origin: a sword, a spearhead and a javelin head⁸³. The grave was located few kilometers from the settlement of Blandiana. Other 9th century spurs were found in the settlement of Iernut (Mureș County), together with horse gear and

⁷⁸ S. Nemeti, *Un pandantiv bizantin*, with previous bibliography. A typological study on these pieces was prepared by Stela Doncheva, *The Lead Medallions – Amulets or Elements of Decoration (About Some New Finds from Bulgaria)*, paper presented at the international conference “Cultură și civilizație la Dunărea de Jos”, Călărași, 4th October, 2004.

⁷⁹ K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad- Alba Iulia*, in *SCIV*, 5, 3-4, 1954, p. 496; M. Comșa, *Die bulgarische Herrschaft*, p. 397, 411-412; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 49-50; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 75-76, 94; Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul*, p. 195; I. Bóna, *Völkerwanderung*, p. 103-105; A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 190-194.

⁸⁰ R. Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 87; P. Koledarov, *Administrative Structure and Frontier set up of the First Bulgarian Tsardom*, *EB*, 14, 3, 1978, p. 135, 137; V. Beševliev, *Die protobulgarische Periode*, p. 354; Dimitrov 1986, 69; I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 85: “this control was often very nominal and in many cases delegated to allied but internally autonomous non-Bulgarian ethnopolitical units”.

⁸¹ As has considered K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 80, 103, 185.

⁸² The Köttlach earrings are not Moravian objects, as considers I. M. Țiplic in his book review at A. Madgearu, *Românii (Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, 2002, p. 217-218). The Köttlach culture was spread in Austria, Slovenia and Croatia, during the Frankish domination; the specific objects found in cemeteries from Crișana and Transylvania testify the presence of people came from the Frankish possessions, not from Moravia.

⁸³ N. M. Simina, *Descoperiri aparținând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, in *Buletinul cercurilor științifice studențești. Arheologie-istorie*, Alba Iulia, 2, 1996, p. 155; Z.-K. Pinter, *Im Miereschal entdeckte Bewaffnungsstücke und Teile militärischen Ausrüstung karolingischer Herkunft*, in *AMed*, 2, 1998, p. 145-153.

weapons and, very significant, with pottery made on the fast wheel⁸⁴. It can be observed that Iernut is not too far from another salt area (the mines of Praid and Ocland). This association between salt mines and spurs is significant for the relation between salt trade and warfare⁸⁵.

We have already seen that local military elite appeared in Transylvania during the Avarian domination. These sedentary warriors introduced the use of the spurs. After the Bulgarian expansion, they turned to the new masters, preserving their positions and military skills. The Frankish spurs were imported in this area as a consequence of the good Frankish-Bulgarian relations. The grave can be ascribed to one of those warriors who defended the salt road on the Mureș valley.

The center of the Bulgarian Transylvanian enclave was the former Roman city of Apulum (Alba Iulia), where several groups of graves dated in the 9th and 10th centuries and a settlement from the same period were researched. The sites of Blandiana, Sebeș, Orăștie and Ciumbrud are all around Alba Iulia⁸⁶. The old Romanian name of the city was *Bălgrad*. It was supposed that this name of Slavic origin was given because the ancient ruins made of white stone still existed in the early Middle Ages⁸⁷. Of course, this can be true, but we should observe that other such Roman ruins were still visible (for instance, at Sarmizegetusa) and they were not called in the same way. Nobody thought until now that a relation can be established between this name and the other Belgrade, the former Singidunum. As we have already mentioned, Belgrade was in the 9th century a Bulgarian border town and the residence of a bishop. If we admit that the Transylvanian *Bălgrad* belonged too to Bulgaria, then we can suppose that this pair of names is not a coincidence. The color white can refer to the position of the cities, because for the Türkic populations, the West was symbolized by this color⁸⁸. The Bulgarians continued to preserve Türkic traditions and institutions even after the Christianization. Our opinion is that both fortresses received their name because they were placed in the western corners of the Bulgarian state. The Transylvanian *Bălgrad* was the residence of the ruler who exerted the power on behalf of Bulgaria. It cannot be excluded that this power center emerged just after the breakdown of the Avarian qaganate, as a polity organized by the local Romanian and Slavic population, subjected by Bulgaria after some time, most probable in the 830s⁸⁹.

The survival of the Roman precinct of Apulum was the reason why this place became the center of the Bulgarian enclave. The most interesting discovery from Alba Iulia is the round chapel or baptisterium (*rotonda*), identified under the 12th century church through the excavations made by Radu R. Heitel. This monument shows the existence of a power center, whatever was the ethnic origin of its ruler⁹⁰. It was ascribed first to the Byzantine mission fulfilled in 948 by the bishop Hierotheos among the Hungarians, but later researches have shown that the area where Hierotheos exerted his activity was located elsewhere, which means that the monument from Alba Iulia could have another origin. Taking into account the Frankish model of this kind of chapel and the archaeological context, the building of the monument

⁸⁴ I. Stanciu, *Despre ceramica medievală*, p. 137, 155, Pl. IX/4-7.

⁸⁵ A. Madgearu, *Salt Trade and Warfare*, p. 279; N. M. Simina, *Considerații*, p. 53.

⁸⁶ I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 51-52; K. Horedt, *Siebenbürgen*, p. 75; N. M. Simina, *Considerații*, p. 54.

⁸⁷ Gh. Anghel, *Alba Iulia*, București, 1987, p. 21.

⁸⁸ O. Pritsak, *Orientierung und Farbsymbolik*, in *Saeculum*, 5, 1954, p. 377 (Idem, *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum, London, 1981, I).

⁸⁹ K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad*, p. 491-492, 504.

⁹⁰ Gh. Anghel, *Alba Iulia*, p. 21 sustained that Alba Iulia was the center of a Romanian principality.

could also be placed in the 9th century, during the Bulgarian domination⁹¹.

The Mureş River was the northern limit of the territory dominated by Bulgaria in Transylvania⁹². The most advanced point was perhaps Ocna Mureş, the salt mine located near the cemetery of Ciumbrud. Within the area between Mureş and the Southern Carpathians there is a significant concentration of Old Bulgarian place-names⁹³. A small creek called Preslav on the territory of Ohaba village⁹⁴ is located just few kilometers east of the cemeteries of Berghin and Ghirbom. This unusual place-name that recalls the name of the Bulgarian capital was therefore preserved in the area that provided artifacts with close Bulgarian analogies. The cemetery and the settlement from Blandiana are located in a place called Țeligrad or Țiligrad, whose name comes from the Old Slavic word *celi* "entire". The same place-name is attested two more times in Transylvania, near the medieval fortress Cetatea de Baltă and at Dăbâca⁹⁵. We do not know why the inhabitants gave this name to the hill of Blandiana, since no fortress exist there. However, the existence of a name derived from the Slavic word that means "fortress" suggests that the settlement was considered quite important in the period when the name was given.

The northern half of Transylvania remained free, although it had too important salt resources (for instance, the mines of Sic and Cojocna). The analysis of the data recorded by *Gesta Hungarorum* in comparison with other sources and with the archaeological finds allowed us to prove that a Romanian and Slavic polity emerged in the region of the Someşul Mic valley, around Cluj, sometimes in the 9th century. Its birth and development were too enabled by the salt traffic⁹⁶. This free territory was perhaps inhabited by what Alfred the Great has called "Dacians". Of course, they were not the ancient Dacians. The name was geographic, and it was given by the author according to its source, Orosius. The existence of a distinct "Dacian" polity results from the explanation provided by Alfred: "the Dacians, who were formerly Goths"⁹⁷. For the early medieval authors, such ethnic labels reflect the mastership over a territory and not the population itself. If the Goths were the masters in the time of Orosius, things changed in the age of Alfred. The new masters are called with the old name of the province.

The building of several fortifications in this northern part of Transylvania was considered a result of a Moravian influence⁹⁸. The fortresses of Dăbâca, Ortelec and Şirioara display indeed similarities with the *Burgwall*-type Moravian fortresses, but their chronology is not yet established. In fact, there is no clear evidence for their building before the downfall of Svatopluk's state⁹⁹. It is also true that such analogies do not necessary mean a Moravian presence, since similar contemporary fortresses are known in areas certainly not dominated by Moravia (for instance, in Bukovina).

⁹¹ A. Madgearu, *Românii*, p. 194, with previous bibliography. In his last work, R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 417, 427 chose the later date, in the middle of the 10th century.

⁹² The same opinion at L. Makkai, *Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jahrhundert*, in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, ed. by K. Benda, I, München, 1987, p. 36, 44-45.

⁹³ E. Petrovici, *Daco-slava*, in *Dacoromania*, 10, 2, 1943, 269; I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 50; V. Frăţilă, *Lexicologie şi toponimie românească*, Timişoara, 1987, p. 113.

⁹⁴ V. Frăţilă, *op. cit.*, p. 113.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ A. Madgearu, *Românii*, p. 159-205; Idem, *Salt Trade and Warfare*, p. 280.

⁹⁷ P. Ratkoš, *Die grossmährischen Slawen*, p. 196 sustained that "das Gebiet am oberlauf der Theiß bildete eine nicht näher bekannte, aber etwa unabhängige provinz - Dazien".

⁹⁸ Heitel, *Unele consideraţii*, p. 95; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 416, footnote 85.

⁹⁹ A. Madgearu, *Românii*, p. 159-181.

The end of the Bulgarian domination in Transylvania was a consequence of the Hungarian land-taking of Pannonia, but it did not happen very soon. The first attacks of the Hungarians in the last years of the 9th century were directed against Moravia and next against the Frankish possessions in Pannonia. Another target was the western part of Bulgaria (most probable the area around Belgrade). The source that remembers these inroads said that the Hungarians ravaged *Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*¹⁰⁰. I. Fodor has supposed that Simeon closed an alliance with the Pechenegs in order to defend Transylvania against Hungarians¹⁰¹, but there is no clear proof for this assumption. In the next years after the occupation of Pannonia, the Hungarians directed their invasions only to the west, until they suffered a first defeat at Merseburg in 933. In the following year occurred the first inroad against Bulgaria and Byzantium. The invaders crossed by the duchy of Banat led by Glad, a polity split from Bulgaria few years before, in the aftermath of Symeon's defeat and death¹⁰².

The Hungarian aggression in Banat signified the end of the Bulgarian hegemony north of the Danube. The Hungarians were already the masters of the area between Danube and Tisza. The Hungarians entered in Transylvania by north-west, but they succeeded to conquer also the area around Alba Iulia. The excavations made at Alba Iulia attest the burning of the settlement developed in the 9th century. The destruction level was followed by another one defined by Hungarian relics. Bălgrad was conquered by a Hungarian group of warriors, who established a new power center, ruled by the bearer of the title of *gylas*. We consider that this happened soon after 934, when the Hungarians began the eastern campaigns¹⁰³.

If the Bulgarian territories from Wallachia survived most probable until 971, those from Banat and Transylvania were lost as a consequence of the Hungarian inroads started in 934. There is no evidence for the existence of local rulers subordinated to Bulgaria after Glad¹⁰⁴. Both regions changed subjection from south to west. It is true that the Bulgarians were still the eastern neighbors of Hungarians across the Danube in a passage from *De Administrando Imperio*, ch. 40, written around 950, but the date of the source used by Constantine Porphyrogenitus is not sure. For instance, it can be placed in 927, when a monk Gabriel visited the Hungarians¹⁰⁵, and when Bulgaria was indeed extended east of the Danube, in Banat and Transylvania.

The recent idea expressed by a young Bulgarian scholar from USA that the Hungarian chief established at Bălgrad accepted the Bulgarian sovereignty has no proofs¹⁰⁶. He tried to extend as much as possible in space and time the Bulgarian domination north of the Danube, sometimes with valid arguments, but sometimes with exaggerations¹⁰⁷. More likely seems to be the opinion of F. Makk, who supposed that the local Bulgarian ruler from Bălgrad kept the

¹⁰⁰ Regino, *Chronicon*, a. 889 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 601).

¹⁰¹ I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 51.

¹⁰² A. Madgearu, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean*, p. 197-199.

¹⁰³ I. Fodor, *Die Bulgaren*, p. 52; R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 407-408; H. Ciugudean, *Anul 1000*, p. 8-11; A. Madgearu, *Români*, p. 142-145, 153-157; N. M. Simina, *Considerații*, p. 55-56.

¹⁰⁴ Except the period of the short revival of the Bulgarian state under Samuel, when the duke Achtum was his vassal. See A. Madgearu, *Geneza și evoluția voievodatului bănățean*, p. 205-207.

¹⁰⁵ L. E. Havlik, "He megale Morabia" and "he chora Morabia", in *Byzantinoslavica*, 54, 1, 1991, p. 110-111.

¹⁰⁶ I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 124.

¹⁰⁷ He ignores (I. Mladjov, *Trans-Danubian Bulgaria*, p. 106, footnote 137) that the document of 1231 that remembered a *terra Bulgarorum* in the southern Transylvania is a 19th century forgery (N. Bănescu, *L'ancien état bulgare*, p. 49-50).

power under Hungarian control (he located at Alba Iulia the residence of Kean, the duke from the period of Stephen I, allied with Gyula)¹⁰⁸. A similar idea was put forward by G. Kristó: Kean was a ruler of Bulgarian origin subjected by Stephen I¹⁰⁹. In any case, even if this Kean was indeed a duke somewhere in Transylvania¹¹⁰, this does not mean that his territory was still under Bulgarian domination.

BIBLIOGRAPHY:

- Aldea, I. A., H. Ciugudean, *Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba)*, in *Apulum*, 19, 1981, p. 145-149.
- Aldea, I. A., E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghibom (comuna Berghin, jud. Alba)*, in *Apulum*, 18, 1980, p.151-177.
- Anghel, Gh., *Alba Iulia*, București, 1987.
- Anghel, Gh., *Necropola birituală prefeudală de la Ghibom (Gruicul Fierului)*, in *Apulum*, 34, 1997, p. 255-271.
- Anghel, Gh., H. Ciugudean, *Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)*, *Apulum*, 24, 1987, 179-196.
- Bálint, C., *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991.
- Barford, P., *The Early Slavs: culture and society in early medieval Eastern Europe*, Ithaca, 2001..
- Bănescu, N., *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947.
- Bănescu, N., *Les frontières de l'ancien État bulgare*, in *Mémorial Louis Petit. Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines*, Bucarest, 1948, p. 4-14.
- Bărcăcilă, A., *"Dacia de la Dunăre" a anelelor france din secolul al IX-lea. Evenimente și probleme*, Craiova, 1947.
- Beševliev, V., *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam, 1981.
- Bimbaum, H., *Where was the Center of the Moravian State ?*, in R. Maguire, A. Timberlank (ed.), *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists (Bratislava, August-September 1993). Literature, Linguistics, Poetics*, Columbus, 1993, p. 11-24.
- Bimbaum, H., *Where was the Missionary Field of SS. Cyril and Methodius ?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 47-52
- Boba, I., *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, The Hague, 1971.
- Bóna, I., *Völkerwanderung und Frühmittelalter (271-895)*, in *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 62-106.
- Bowlus, C. R., *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788-907*, Philadelphia, 1995.
- Brătianu, Gh. I., *Le thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme Hongrois*, in *Acta Historica. Societas Academica Dacoromania*, München, 10, 1972, p. 105-112.
- Brezeanu, S., *"La Bulgarie d'au dela de l'Ister" à la lumière des sources écrites médiévales*, EB, 20, 4, 1984, p. 121-135.
- Browning, R., *Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study across the Early Medieval Frontier*, London, 1975.
- Bulin, H., *Aux origines des formations étatiques des Slaves du Moyen Danube au IXe siècle*, in *L'Europe aux IXe-XIe siècles. Aux origines des Etats nationaux*, Varsovie, 1968, p. 149-204.
- Čaplovič, D., *Central Europe in the 8th-10th Centuries*, in *Central Europe*, 1997, p. 7-14.

¹⁰⁸ F. Makk, *Relations hungaro-bulgares au temps de prince Géza et du roi Étienne Ier*, in *Hungaro-Bulgarica, V. Szegedi Bolgarisztika*, Szeged, 1994, p. 29. Kean was located in the south-western Transylvania, but not at Alba Iulia, by K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad*, p. 505-506.

¹⁰⁹ G. Kristó, *Les Kean dans le bassin carpatique*, in *Hungaro-Bulgarica, V. Szegedi Bolgarisztika*, Szeged, 11-24, 1994, p. 11-18.

¹¹⁰ Other historians identified him with Samuel.

- Central Europe in 8th-10th Centuries. International Scientific Conference, Bratislava October 2-4, 1995, Bratislava, 1997 (Central Europe).
- Chropovský, B., *Das Großmährische Reich*, in *Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*, ed. by J. Herrmann, München, 1986, p. 161-182.
- Ciugudean, H., *Catalogul expoziției "Anul 1000 la Alba Iulia - între istorie și arheologie"*, Alba Iulia, 1996.
- Comșa, M., *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologische Forschungen*, in *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 395-422.
- Comșa, M., *Un drum care lega finutul Vrancei de Dunăre și existența unui cnezat pe valea Putnei în secolele IX-X*, in *Vrancea. Studii și comunicări*, 5-7, 1987, p. 39-44.
- Ćorović-Ljubinković, M., *Der Zusammenhang des Schmuckes des Nitra-Gebietes und Nordserbiens im IX. Jahrhundert*, in *SlovArch*, 18, 1, 1970, p. 113-117.
- Damian, O., *Considérations sur la citadelle en brique de Slon-Prahova*, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, 9, 2003, p. 483-496.
- Dankanits, A., Ferenczi I., *Săpăturile arheologice de la Ciunbrud*, in *MCA*, 6, 1959, p. 605-615.
- Decei, A., *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, in *Idem, Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 15-117.
- Diaconu, P., *Extension du premier État bulgare au Nord du Danube (VIIIe-Xe siècles). La culture matérielle*, in *EB*, 21, 1, 1985, p. 107-113.
- Dimitrov, H., *Bulgaria and the Magyars at the Beginning of the 10th Century*, in *EB*, 22, 2, 1986, p. 61-77.
- Dostál, B., *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, in *Magna Moravia. Commentationes ad memoriam missionis byzantinae ante XI saecula in Moraviam adventus editae*, Prague, 1965, p. 361-416.
- Dostál, B., *Zur Interpretation der grossmährischen Funde in den Nachbarländern*, in *Ier Congrès international d'archéologie slave*, 3, Varsovie, 1970, p. 184-191.
- Eggers, M., *Das 'Großmährische Reich'. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart, 1995.
- Ekblom, R., *Alfred the Great as Geographer*, in *Studia Neophilologica. A Journal of Germanic and Romanic Philology*, Uppsala, 14, 1941-1942, p. 115-144.
- Fodor, I., *Die Bulgaren in den ungarischen Ländern während der Ansiedlungsperiode der Ungarn*, in *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*, 6, 2, 1984, p. 47-54.
- Frățilă, V., *Lexicologie și toponimie românească*, Timișoara, 1987.
- Galuška, L., *The Sacral Area in Uherské Hradiště-Sady and its Significance to the Beginning of the Moravian State in the 9th Century*, in *Central Europe*, 1997, p. 142-148.
- Gjuzelev, V., *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs.*, in *Byzantinobulgarica*, 2, 1966, p. 15-39.
- Grigorov, V., *Obeštite v starobălgarskata kultura na sever ot Dunav (Les boucles d'oreilles dans la culture protobulgaire au nord du Danube)*, in *Arheologija*, 40, 3-4, 1999, p. 21-42.
- Havlík, L. E., *Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome*, in *Palaeobulgarica*, 13, 1, 1989, p. 5-20.
- Havlík, L. E., *Mähren und die Ungarn am Ende des 9. und am Anfang des 10. Jahrhunderts*, in *Baiern, Ungarn und Slawen im Donauraum*, ed. by W. Katzinger, G. Marckhgott (Forschungen zur Geschichte der Städte und Märkte Österreichs, 4), Linz, 1991, p. 105-120.
- Havlík, L. E., *"He megale Morabia" and "he chora Morabia"*, in *Byzantinoslavica*, 54, 1, 1993, p. 75-82.
- Heitel, R. R., *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, in *SCIVA*, 34, 2, 1983, p. 93-115.
- Heitel, R. R., *Die Archäologie der Ersten und Zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, in *Dacia*, NS, 38-39, 1994-1995, p. 389-439.
- Horedt, K., *Voievodatul de la Bălgard-Alba Iulia*, in *SCIV*, 5, 3-4, 1954, p. 487-512.
- Horedt, K., *"Zeligrad"-Blindiana. Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens im 9.-10. Jahrhundert*, in *Idem, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 112-137.
- Horedt, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Janković, M., *Some informations on production of non-ferrous metals in the Region of Ključ in the Danube Valley from 9th to 11th C.*, in *Zbornik Narodnog Muzeja, Arheologija*, Beograd, 11, 1, 1983, p. 99-118.

- Jordanov, I., *Korpus na pečatite na srednovekovna Bălgarija*, Sofia, 2001.
- Koledarov, P., *Administrative Structure and Frontier set up of the First Bulgarian Tsardom*, in *EB*, 14, 3, 1978, p. 132-140.
- Kristó, G., *Les Kean dans le bassin carpatique*, in *Hungaro-Bulgarica*, V. Szegedi Bolgarisztika, Szeged, 1994, p. 11-24.
- Kuzev, A., *Bemerkungen über einige Bistümer in Bulgarien während der ersten Jahrzehnte nach 870*, in *Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensburg (17. bis 24. April 1985) zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method*, ed. by K. Trost, E. Völkl, E. Wedel (Selecta Slavica, 13), Neuried, 1988, p. 187-192.
- Lunt, H., *Cyril and Methodius with Rastislav Prince of Moravia: where were they?*, in *Thessaloniki-Great Moravia*, 1999, p. 87-112.
- Madgearu, A., *Pinteni datați în secolele VIII-IX descoperiți în jumătatea de sud a Transilvaniei*, in *Mousaios*, 4, 1, 1994, p. 153-163.
- Madgearu, A., *Geneza și evoluția voievodatului bănățean din secolul al X-lea*, in *Studii și materiale de istorie medie*, 16, 1998, p. 191-207.
- Madgearu, A., *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.
- Madgearu, A., *Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania*, in *EphNap*, 11, 2001, p. 271-283.
- Madgearu, A., *Voievodatul lui Menumorut în lumina cercetărilor recente*, in *Analele Universității din Oradea. Istorie-arheologie*, 11, 2001, p. 38-51.
- Makk, F., *Relations hungaro-bulgares au temps de prince Géza et du roi Étienne Ier*, in *Hungaro-Bulgarica*, V. Szegedi Bolgarisztika, Szeged, 1994, p. 25-33.
- Makkai, L., *Politische Geschichte Siebenbürgens im 10. Jahrhundert*, in *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó*, ed. by K. Benda, I. München, 1987, p. 33-50.
- Martinez, A. P., *Gardizi's two chapters on the Turks*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 1982, p. 109-217.
- Mesterházy, K., *Die ethnischen Probleme des Gebietes östlich der Theiß im 9 Jh.*, in *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, 1, 1979, p. 539-541.
- Mitrea, B., *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, in *Dacia*, NS, 32, 1988, p. 91-139.
- Mladjov, I., *Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction*, in *Byzantine Studies*, NS, 3, 1998, p. 85-128.
- Moga, V., H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.
- Mühle, E., *Altmähren oder Moravia? Neue Beiträge zur geographischen Lage einer frühmittelalterlichen Herrschaftsbildung im östlichen Europa*, in *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 46, 2, 1997, p. 205-223.
- Nemeti, S., *Un pendant bizantin de la Berghin, jud. Alba*, *EphNap*, 12, 2004 (forthcoming).
- Nikolov, S., *The Magyar connection or Constantine and Methodius in the steppes*, in *Byzantine and Modern Greek Studies*, 21, 1997, p. 79-92.
- Panaiteșcu, P. P. [A. Grecu], *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX-X-lea*, in *Studii și cercetări de istorie medie*, 1, 1, 1950, p. 223-236.
- Pétrin, N., *Caranthani Marahenses: Philological Notes on the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 70, 1998, p. 39-63.
- Pétrin, N., *Philological Notes for the Early History of the Hungarians and the Slavs*, in *ESY*, 72, 2000, p. 29-111.
- Petrovici, E., *Daco-slava*, in *Dacoromania*, 10, 2, 1943, p. 233-277.
- Pinter, Z.-K., *Im Miereschthal entdeckte Bewaffnungsstücke und Teile militärischen Ausrüstung karolingischer Herkunft*, in *AMed*, 2, 1998, p. 145-153.
- Pinter, Z.-K., Boroffka, N., *Neue mittelalterliche Gräber der Ciumbud Gruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg/Dealul Pemilor X8*, in *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, hrsg. von N. Boroffka, T. Soroceanu, Rahden, 1999, p. 313-330.
- Pohl, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr.*, München, 1988.
- Poulik, J., *Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Großmähren*, in *Grossmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit*, ed. by J. Poulik, B. Chropovský, Prague, 1986, p. 9-89.
- Poulik, J., *Zur Frage der Lokalisierung der "ineffabilis munitio" und "urbs antiqua Rastizi" nach den*

- Fuldauer Annalen, in *Central Europe*, 1997, p. 121-132.
- Pritsak, O., *Orientierung und Farbsymbolik*, in *Saeculum*, 5, 1954, p. 376-383 (Idem, *Studies in Medieval Eurasian History*, Variorum, London, 1981, I).
- Ratkoš, P., *Die grossmährischen Slawen und die Altmagyaren*, in *Študijné Zvesti archeologického ústavu Slovenskej Akadémie Vied*, 1968, p. 193-219.
- Ratkoš, P., *The Territorial Development of Great Moravia (Fiction and Reality)*, in *Studia Historica Slovaca*, 16, 1988, p. 121-156.
- Rusu, M., *Notes sur les relations culturelles entre les Slaves et la population romane de Transylvanie (VIe-Xe siècles)*, in *Les Slaves et le monde méditerranéen, VIe-XIe siècles (Symposium international d'archéologie slave, Sofia, 23-29 avril 1970)*, Sofia, 1973, p. 189-201.
- Szalontai, C., *Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen*, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica*, 6, 2000, p. 263-286.
- Schwarz, A., *Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem Ostfränkischen Reich und den Bulgaren*, in *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, ed. by W. Pohl, H. Reimitz (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 287), 2000, p. 99-104.
- Simina, N. M., *Descoperiri aparținând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, in *Buletinul cercurilor științifice studențești. Arheologie-istorie*, Alba Iulia, 2, 1996, p. 155-161.
- Simina, N. M., *Considerații asupra mormintelor medievale timpurii descoperite în anul 1865 la Sebeș (jud. Alba)*, in *AMed*, 4, 2002, p. 47-58.
- Sós, A. C., *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München, 1973.
- Stanciu, I., *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, in *AMed*, 3, 2000, p. 127-191.
- Stoicovici, E., M. Blăjan, *Objets de parure en metal précieux découverts à Ghirbom (dep. de Alba)*, *Acta Musei Porolissensis*, 14-15, 1990-1991, p. 237-247.
- Székely, Z., *L'aspect de la culture matérielle des VIIIe-Xe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, in *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle (Mitteilungen des Archaeologischen Instituts der Ungarische Akademie der Wissenschaften, Beiheft 1)*, Budapest, 1972, p. 125-128.
- Szőke, B. M., *Südost-Ungarn im 9. Jahrhundert im Lichte der Siedlungsforschungen*, in *Trudy V mezhdunarodnogo kongressa arheologov slavistov (Kiev, 1985)*, 4, Kiev, 1988, p. 199-204.
- Szőke, B. M., *Political, Cultural and Ethnic Conditions in the Carpathian Basin at the Time of the Magyar's Conquest*, in *Europe's Centre around AD 1000. Contributions to History, Art and Archaeology*, ed. by A. Wiczorek, H.-M. Hinz, Stuttgart, 2000, p. 137-139.
- Štefanovičová, T., *Schmuck des Nitraer Typs und seine Beziehungen zu Südosteuropa im 9. Jahrhundert*, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 15, 1990, p. 215-230.
- Štefanovičová, T., *Das Großmährische Reich zwischen Ost und West*, in *Central Europe*, 1997, p. 133-141.
- Teodor, D. Gh., *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles n.e.*, in *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”*, 24, 2, 1987, p. 1-16.
- Thessaloniki-Great Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16-19 October 1997*, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki, 1999 (Thessaloniki-Great Moravia).
- Toru, S., *La situation géographique de la Grande Moravie et les Hongrois conquérants*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF, 30, 4, 1982, p. 533-540.
- Trunt, N., *In quadam civitate, quae lingua gentis illius Dowina dicitur*, in *Zeitschrift für Slavische Philologie*, 61, 1, 2002, p. 1-24.
- Wolfram, H., *The Image of Central Europe in Constantine VII Porphyrogenitus*, in *Constantine VII Porphyrogenitus and his age*, ed. by A. Markopoulos, Athens, 1989, p. 5-14.

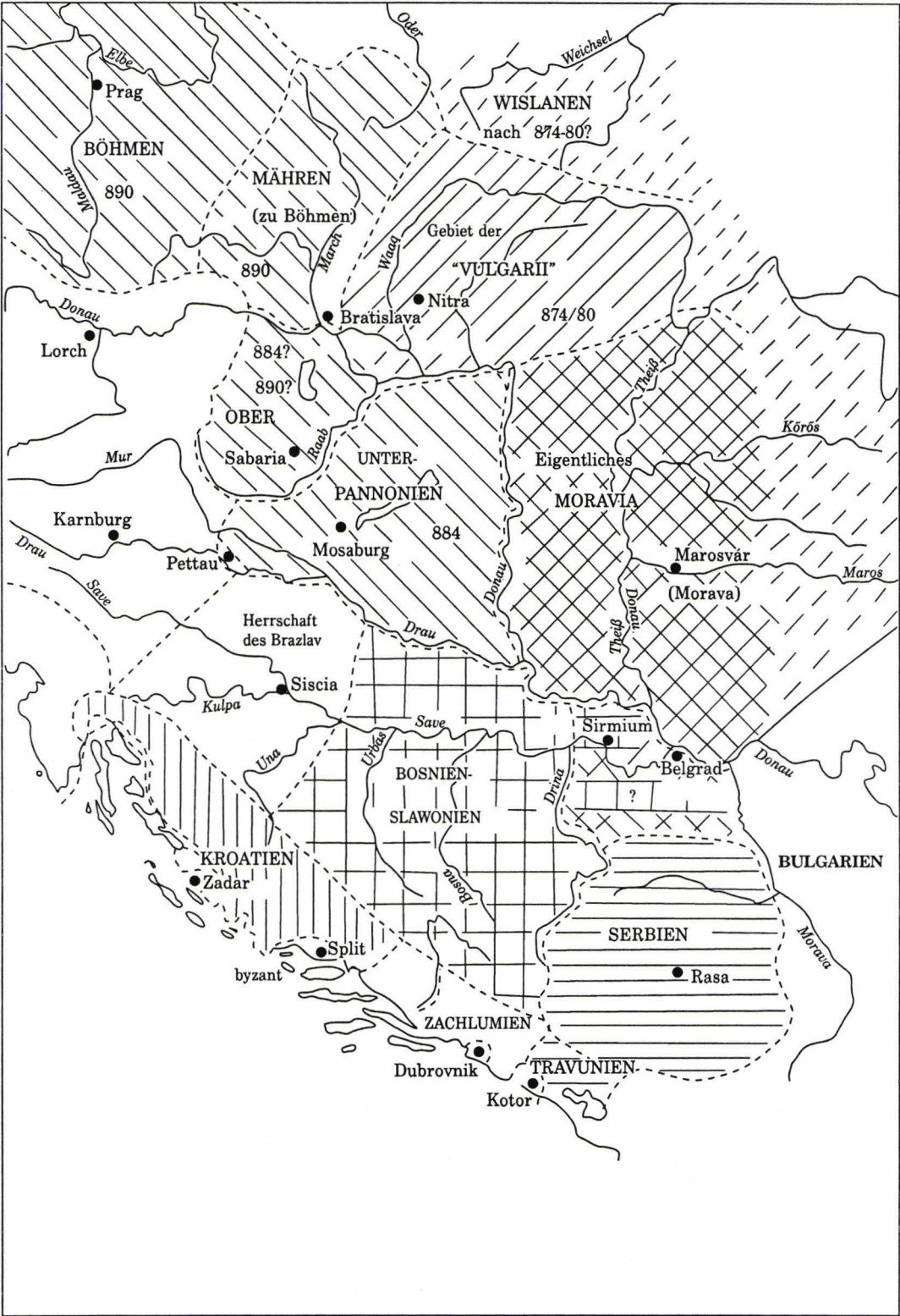

Fig.1. Moravia according to Eggers 1995, map 18.

Fig.2. Moravia according to Bowlus 1995, 198.

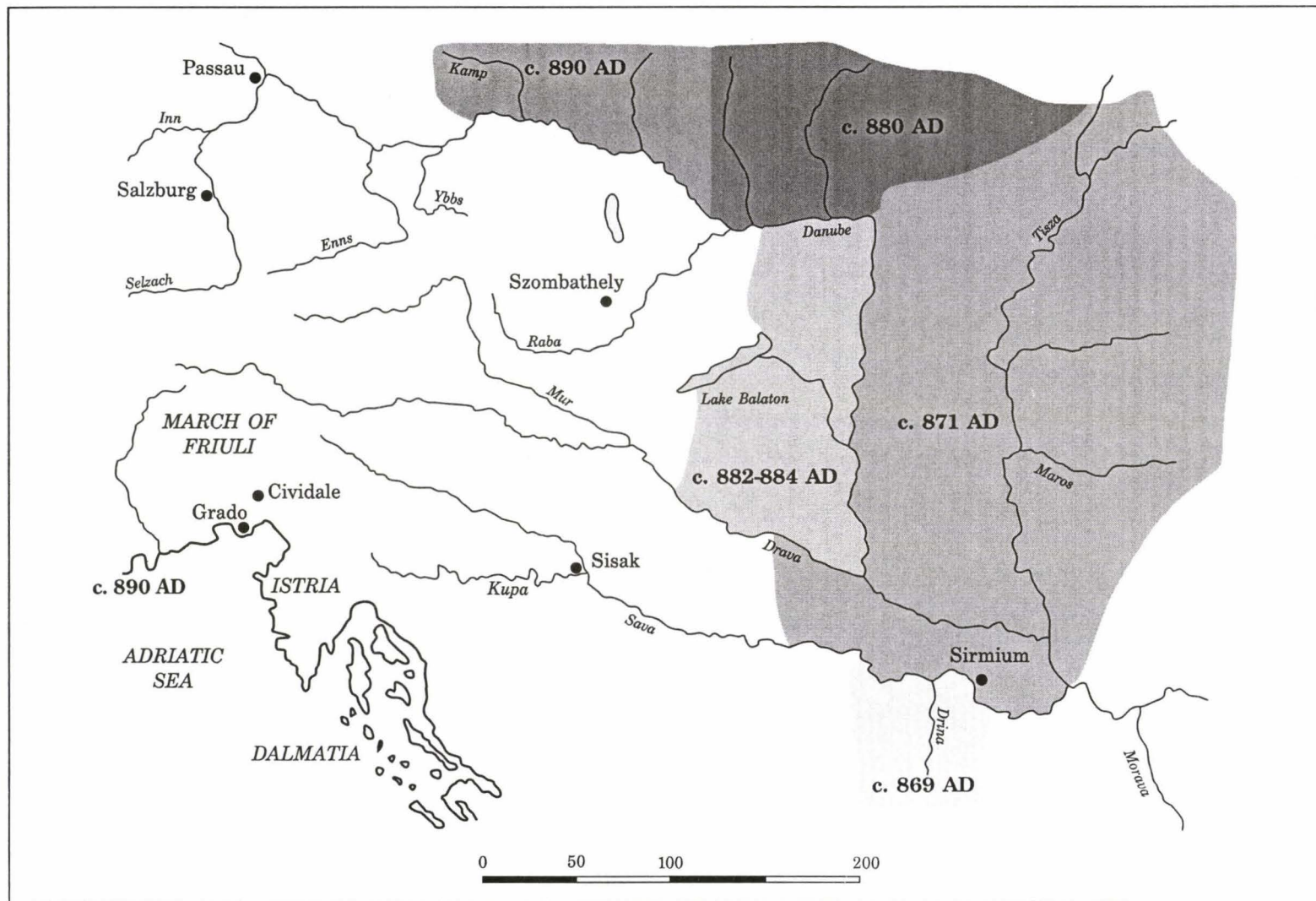
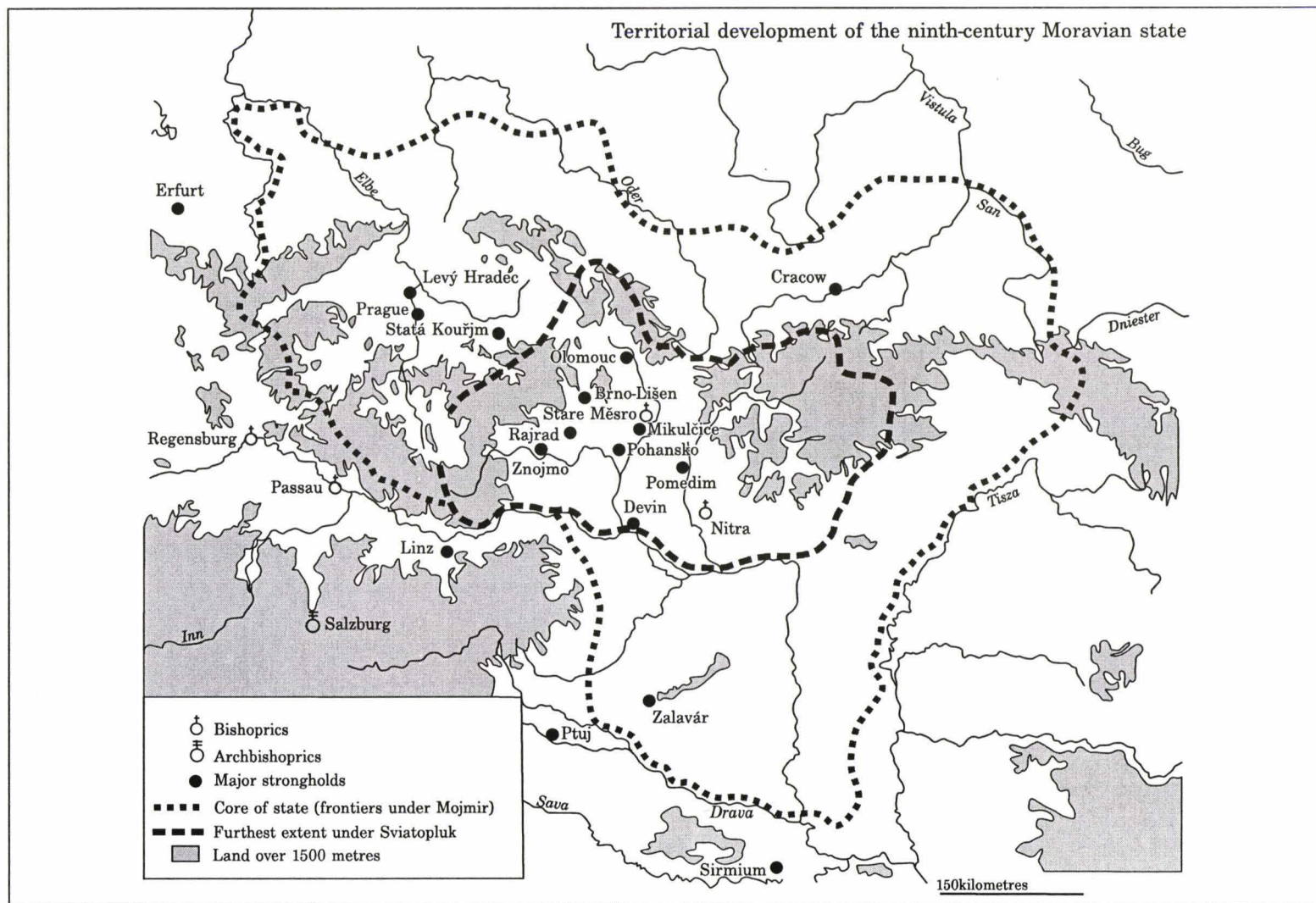
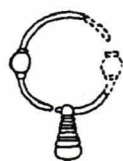
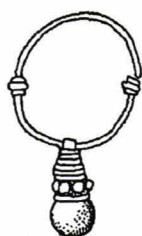

Fig.3. The real extension of Moravia (after Barford 2001, fig.33).

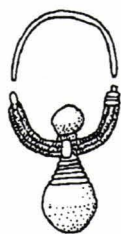

Ciumbrud

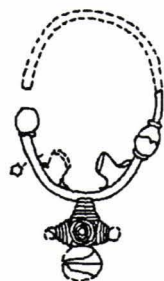
Brno

Nitra

Orăștie

Liptovská Mara

Blatné

Trnovec

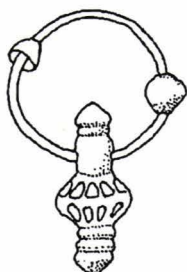
Northern Serbia

Obârșia

Sultana

Arsura

Trojan

Galice

fig.4

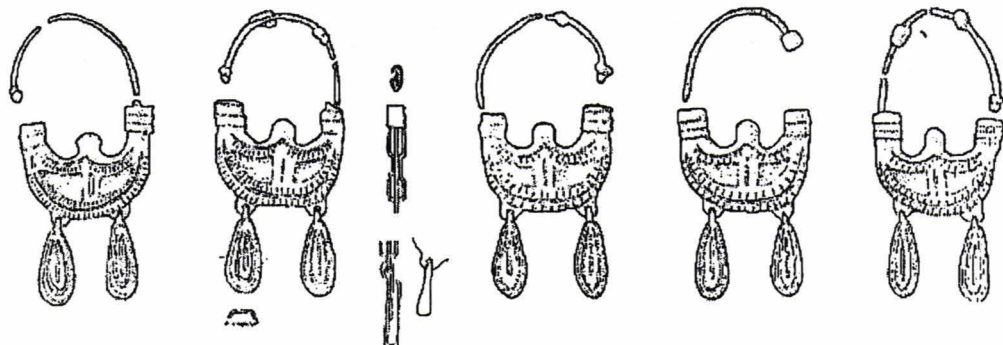

fig.5

Fig.4. Earrings of Nitra-type (after Dostál 1965, 405, Abb. 7; Štefanovičová 1990, 223, 227-229; Pinter, Boroffka 1999, 317, fig. 4/6);
Fig.5. Earrings of Orăștie-type.

**TERRA ULTRASILVANA.
STRUCTURI TERITORIALE ȘI REALITĂȚI POLITICE
ÎN NORDUL TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE IX-XI**

Dintre cele trei formațiuni politice menționate de *Gesta* Notarului Anonim al regelui Bela în regiunile de la răsărit de Tisa, *terra ultrasilvana* condusă de *Gelou, dux blacorum* este aceea care a ridicat în fața criticii istorice cele mai dificile probleme de interpretare. Acestea sunt departe de a se limita la controversa – perfect inutilă, de vreme ce nu există nici un izvor istoric medieval care să pună afirmațiile lui Anonymus sub semnul întrebării – generată de menționarea rolului conducător pe care românii (*blaci, blachi*) îl dețineau în cadrul respectivei formațiuni statale și a originii etnice a conducătorului ei (*Gelou quidam blachus*). Generos în relatarea împrejurărilor în care s-a produs cucerirea „țării ultrasilvane”, Notarul Anonim este, în schimb, mai puțin precis în privința unor informații care ar fi putut contribui în mod substanțial la restituirea istoricității ei. În primul rând, el nu ne oferă o descriere a întinderii și a limitelor teritoriale ale acestei țări, așa cum procedează în cazul „ducatelor” lui Menumorout și Glad, sau a stăpânirii lui Salanus. De asemenea, el nu indică denumirea cetății de reședință a „ducelui” *Gelou*, oferindu-ne doar o localizare aproximativă a acesteia (*castrum suum iuxta fluvius Zomus positum*).

Omisuniile Notarului Anonim au fost făcute din diferite cauze: ignorarea unor detalii care nu mai erau îndeajuns de bine cunoscute în secolul al XII-lea și căroră nu li se mai acorda suficientă importanță; trecerea sub tăcere a unor realități istorice care ar fi putut pune sub semnul întrebării drepturile casei regale Arpadiene; relativa lipsă de interes pentru o regiune care, în epoca anterioară colonizării săsești (care nu este menționată în *Gesta*, foarte probabil datorită faptului că ea nu avusese încă loc), era doar o provincie de graniță, un teritoriu periferic, încă incomplet controlat de către Regatul Ungar. În perioada în care Anonymus își redacta opera, acestei *terra ultrasilvana* îi era încă pusă sub semnul întrebării apartenența la patrimoniul de drept al urmașilor lui Árpád, în calitate, autoasumată de aceștia, de moștenitori ai stăpânirii lui Attila¹.

Indiferent de cauzele cărora le sunt datorate, omisiunile lui Anonymus se află la originea unui lung șir de speculații istoriografice asupra întinderii țării lui *Gelou* și a localizării reședinței acestuia. În ceea ce privește aprecierea întinderii acestei formațiuni statale, istoricii s-au dovedit, în general, extrem de generoși, considerând că *terra ultrasilvana* ar fi acoperit fie întreg Ardealul, fie părțile nordice ale acestuia, având, în orice caz, o suprafață comparabilă cu

¹ Această realitate pledează pentru datarea *Gestei* în preajma anului 1150, și pentru calitatea lui *P. dictus magister* de notar al regelui Béla al II-lea; argumente în sprijinul acestei datări au fost aduse recent de Alexandru Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 19-25; v. și S. Brezeanu, „*Romani*” și „*Blachi*” la Anonymus. *Istorie și ideologie politică*, în *Revista de Istorie*, 34, 7/1981, p. 1313-1340.

aceea a „ducatelor” lui Menumorout sau Glad. Primele tentative de valorificare a datelor rezultate din cercetarea toponimiei în vederea identificării limitelor teritoriale ale acestei „țări” au fost făcute, cu rezultate promițătoare, de Ladislau Makkai, care a propus ca limită sudică a teritoriului transilvănean cucerit inițial de maghiari (și, prin urmare, a țării lui Gelou) înălțimile dintre Cluj și Turda². În remarcabilul său studiu consacrat etapelor cuceririi Transilvaniei de către maghiari – asupra căruia vom reveni în cele ce urmează – Kurt Horedt³ a aprofundat investigarea toponimiei, inaugurând în istoriografia medievală transilvăneană o direcție de cercetare care se anunța promițătoare. Acest curs al cercetării, care reușise să ofere rezultate credibile și semnificative, a fost însă abandonat în anii '60 ai secolului al XX-lea, care au fost martorii unei entuziaste relansări a arheologiei medievale din spațiul transilvan. Încă lipsiți de criterii metodologice ferme, cercetătorii acestei perioade nu au avut prea multe ezitări în a data cetățile de pământ și lemn din Transilvania centrală și de nord în conformitate cu propria lor viziune asupra istoriei acestei provincii. Ca urmare, aproape invariabil, începuturile acestora au fost plasate în secolul al IX-lea⁴. Mai mult decât atât, ei au considerat, ca pe un lucru de la sine înțeles, că așezările fortificate databile în această epocă trebuie să fi aparținut stăpânirii lui Gelou, fără ca, aparent, să își fi pus vreodată problema că lucrurile ar fi putut sta și altfel. S-a ajuns astfel la includerea în (sau, cel puțin, la sugerarea apartenenței la) teritoriul stăpânit de Gelou nu numai a cetăților de la Cluj-Mănăstur, Dăbâca, Șirioara sau Cuzdrioara, dar și a acelora de la Moldovenesti, Morești, Dedrag și Chinari. Mai mult chiar, s-a sugerat apartenența la această stăpânire a cetăților de la Moigrad și Ortelec-Zalău⁵, deși Anonymus, care menționează această din urmă localitate, îi indică cu destulă claritate situarea în țara lui Menumorout⁶. În acest fel, s-a putut afirma că țara lui Gelou se întindea „până la marginea sudică și estică a Podișului Transilvaniei”⁷, ba chiar că ea ar fi putut include Bălgradul (Alba

² L. Makkai, *Erdély népe a középkorban* [Populația Transilvaniei în evul mediu], Budapest, 1934, p. 323.

³ K. Horedt, *Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, în Idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 109-131.

⁴ M. Rusu, *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th-11th Centuries*, în *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, Bucharest, 1975, p. 201-218; Idem, *Cetățile transilvănene din secolele IX-XI și importanța lor istorică*, în *Ziridava*, 10, 1978, p. 159-171; Idem, *Considerații privind situația socio-economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, în *ActaMN*, 21, 1984, p. 181-195; R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, în *SCIVA*, 34, 1983, p. 93-115. Cercetări la principalele obiective arheologice: Șt. Pascu, M. Rusu și colab., *Cetatea Dăbâca*, în *ActaMN*, 5, 1968, p. 153-202; P. Iambor, Șt. Matei, *Cetatea feudal-timpurie de la Cluj-Mănăstur*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, 18, 1975, p. 291-304; P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur (sec. IX-XIV)*, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 215-224; M. Rusu, Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, în *File de istorie, Bistrița*, 2, 1972, p. 47-66. Cetatea de la Cuzdrioara nu a fost cercetată arheologic. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X dH*, Cluj-Napoca, 2002, restrânge, în orice caz, datarea cetății de la Moigrad (p. 201) și a așezării fortificate de la Ortelec-Zalău (p. 210-212) la a doua jumătate a secolului al X-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea.

⁵ Lista cetăților puse în legătură cu stăpânirea lui Gelou atinge amplitudinea maximă la M. Rusu, *The Autochthonous Population and the Hungarians*, p. 204. V. și Th. Năgler, *Românii și sașii până la 1848 (Relații economice, sociale și politice)*, Sibiu, 1997, p. 22-23; Idem, *Transilvania între 900 și 1300*, în *Istoria Transilvaniei*, I, (până la 1541), coord. I.-A. Pop, Th. Năgler, Cluj-Napoca, 2003, p. 204-205; N. Edroiu, *Formațiuni statale pe teritoriul României (sec. VIII-XI)*, Cluj-Napoca, 1999, p. 84-87.

⁶ *Et sic ascendentes usque ad zyloc peruenerunt, contra eos nemine manum leuante; qui dux menumorout et sui non sunt ausi pugnare contra eos sed fluium crī custodire ceperunt* – Anonymus XXII.

⁷ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 31.

Iulia)⁸ și, în consecință, aproape întreg teritoriul voievodatului transilvănean din secolele centrale ale evului mediu.

În ceea ce privește reședința fortificată a lui Gelou (*castrum suum*), propunerile de localizare a acesteia la Dăbâca sau la Cluj-Mănăstur nu au putut fi întrutotul confirmate de rezultatele cercetărilor arheologice desfășurate în cele două așezări⁹. Aceste ipoteze s-au sprijinit, de altfel, doar pe informația directă oferită de *Gesta (iuxta fluvius Zomus positum)* – față de care, trebuie s-o spunem, varianta Dăbâca este una mai degrabă improbabilă¹⁰. Ele nu au ținut seama de *ansamblul* operei lui Anonymus, de *contextul* în care aceasta a fost redactată și, mai cu seamă, de calitatea de *notar regal* (!) al autorului acesteia. În secolul al XII-lea, când a fost redactată *Gesta*, aceste două localități erau cu siguranță – prin funcțiile lor administrative, militare și ecleziastice, prin rolul lor economic și politic – cele mai importante centre din nordul Transilvaniei. Ele se numărau de asemenea, alături de Alba Iulia și Turda, printre cele mai importante patru localități din întreaga provincie intracarpatică. În consecință, este extrem de dificil de acceptat ideea că un fost notar regal – care se dovedește, pretutindeni, excelent informat în legătură cu localitățile mai mult sau mai puțin importante de pe întreg cuprinsul regatului¹¹ – ar fi putut să le ignore denumirea. Nu există, practic, nici un alt loc în *Gesta* în care Anonymus să treacă cu vederea denumirea reședinței fortificate a unui conducător local; de asemenea, nici un alt loc în care el să ignore denumirea unui centru de comitat din epoca sa. Așadar, faptul că Anonymus nu menționează numele cetății (*castrum*) lui Gelou pare a avea o singură explicație plauzibilă: locul în care fusese situată aceasta devenise atât de puțin important în secolul al XII-lea încât, cel puțin din punctul de vedere al unui notar al cancelariei regale, denumirea sa nu mai era cunoscută și nu mai prezenta interes.

După 1990 cercetătorii au revenit la poziții mai prudente în legătură cu întinderea țării lui Gelou, restrângându-și referirile la aria geografică în care sunt localizate toponimele și hidronimele menționate de Anonymus. Istoriografia nu a abandonat însă cu totul mai vechile interpretări arheologice pe care noile generații de cercetători ai culturii materiale le privesc cu destulă circumspecție. Firește, o cercetare arheologică inspirată dintr-o anumită viziune asupra istoriei nu își putea exercita în mod credibil rolul de martor obiectiv al trecutului; ea nu putea accepta și produce decât concluzii favorabile propriei sale viziuni. Alexandru Madgearu, în recenta sa monografie consacrată *Gestei* Notarului Anonim, a fost în măsură să realizeze o analiză coerentă a acestor date arheologice. El a arătat că, pentru o parte a așezărilor fortificate incluse de cercetători între hotarele „țării ultrasilvane”, informațiile arheologice nu pot susține datarea lor în secolul al IX-lea. El a realizat, de asemenea, una dintre cele mai credibile determinări ale întinderii stăpânirii lui Gelou de până în acest moment; aceasta ar fi cuprins, în

⁸ *Ibidem*, p. 46

⁹ Analiza acestora la A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 159-172. Fortificația de la Dăbâca nu pare a fi anterioară secolului al X-lea, chiar dacă pe platoul cetății există urme de locuire din secolul al VIII-lea (p. 159-168). Pentru fortificația de la Cluj-Mănăstur este admisă și posibilitatea datării în secolul al IX-lea; ea este însă considerată a fi doar una de refugiu, improprie pentru rolul de reședință a unei formațiuni statale (p. 168-172). Această ultimă apreciere este, firește, discutabilă.

¹⁰ O formulare similară din cap. XI – *castro suo iuxta Morisio*, unde este vorba despre Cenad, localitate situată pe cursul Mureșului – ne oferă indicii asupra sensului pe care Anonymus îl dă acestui adverb de loc. Castrul lui Gelou ar trebui astfel căutat pe Someș sau în imediata sa apropiere, și nu la Dăbâca, așezare situată pe o valea laterală, la Lonei, la cca 11 km de vărsarea acesteia în Someșul Mic. Alte argumente împotriva acestei localizări la I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2003, p. 177; A. Madgearu, *op. cit.*, p. 165.

¹¹ Pentru care oferă, uneori, și denumirile trecute: v. cap. XI (*castrum Ohtum ... quod castrum nunc Sunad nuncupatur*) sau XXI (*quod primo castrum Thosu nominatum fuit nunc uero Saruuar uocatur*).

opinia sa, „actualul județ Cluj, precum și părți din județele limitrofe Sălaj, Bistrița-Năsăud și Mureș”. El nu exclude însă posibilitatea ca cetatea de la Șirioara să fi fost, la rândul ei, inclusă în această stăpânire; el crede, de asemenea, că Gelou ar fi controlat, pe lângă ocele de sare de la Sic și Cojocna, și pe celea de la Dej și Turda¹².

Experiența ultimelor decenii a arătat că arheologiei nu îi poate fi atribuit un statut mai important decât acela pe care îl are în realitate. Ea este nici mai puțin, dar nici mai mult decât o disciplină auxiliară a istoriei. Aportul său la cercetarea acestei epoci poate fi unul foarte important. Ea poate oferi soluții pentru clarificarea a numeroase probleme, dar nu rezolvări miraculoase ale tuturor. Pe de altă parte, generozitatea de care istoricii au dat dovadă în aprecierea întinderii acestei țări se află într-o stridentă contradicție cu datele oferite de *Gesta Notarului Anonim*. O serie de indicii foarte clare, prezente în opera lui Anonymus, ne arată că „țara ultrasilvană” cucerită de Tuhutum era una cu o întindere modestă.

Notarul Anonim despre *terra ultrasilvana*. Să analizăm, pe rând, aceste indicii:

1. *Terra ultrasilvana* este, potrivit *Gestei*, singura formațiune statală cucerită de un singur conducător tribal ungar (*Tuhutum*), și aceasta ca urmare a unei singure expediții armate.

Într-adevăr, nici o altă cucerire relatată de Notarul Anonim nu pare să fi fost mai puțin dificilă. Pentru cucerirea țării lui Menumorout a fost nevoie de două războaie, desfășurate la un interval de timp apreciabil. Cea dintâi campanie împotriva „ducelui” bihorean, având drept rezultat cucerirea părții nordice a stăpânirii acestuia (*a fluuio Zomus usque ad Crisium*), a fost purtată de trei dintre conducătorii ungarilor: *Thosu*, *Zobolsu* și *Tuhutum*. După plecarea lui Tuhutum către „țara ultrasilvană”, petrecută la încheierea celei dintâi faze a acestei expediții, *Thosu* și *Zobolsu*, rămași singuri, au eșuat în încercarea de a traversa Crișul Repede, opriți fiind de oștenii lui Menumorout (Anon. XXVIII). Cea de a doua campanie împotriva lui Menumorout a fost condusă de *Usubuu* și *Veleg* (*Veluc*), *nobilissimi milites ducis Arpad*, aflați în fruntea unei oștiri puternice (*cum ualida manu*); imediat după trecerea Tisei acestora li s-au alăturat și secuii (*siculi*) (Anon. L, LI). Expediția împotriva lui Zubur, *dux Nitriensis*, a fost purtată de frații *Zuardu* și *Cadusa* – fiii lui *Hulec*, unchi dinspre mamă al lui Árpád – și de *Huba*, *unum de principalibus personis*, cu o oaste destul de numeroasă (Anon. XXXIII, XXXV, XXXVI). În prima fază a campaniei, după cucerirea fortăreței *Varod*, acestora li s-a alăturat un alt conducător tribal, *Borsu* (Anon. XXXIV). Cucerirea fortărețelor *Hung* (urmată de spânzurarea lui *Loborcy*, *duca, comes eiusdem castris*) și *Borsoa* – aparținând stăpânirii lui Salanus – a fost făcută cu întregul efectiv al ungarilor, sub comanda directă a ducelui Almus (Anon. XIII), respectiv a succesorului său Árpád (Anon. XIV). Marea campanie împotriva lui Salanus, încheiată prin victoria de la *Portus Grecorum*, a fost purtată, de asemenea, de „întreaga armată a ducelui Arpad” (*totus exercitus ducis Arpad*) (Anon. XXXIX). Continuarea campaniei împotriva lui Salanus (traversarea Dunării și cucerirea Belgradului) este pusă pe seama liderilor *Lelu*, *Bulsuu* și *Botond* (Anon. XLI). Campania împotriva lui *Glad* a fost purtată de comandanții maghiari *Zuardu* (cu fratele său *Cadusa*) și *Boyta*. Campania a fost îndelungată și dificilă, desfășurându-se în nu mai puțin de patru etape. În relatarea sa, Notarul Anonim vorbește despre o luptă sângeroasă în câmp deschis, urmată de cucerirea succesivă a două cetăți (*Keuee* și *Urschia*) (Anon. XLIV). Luptele împotriva garnizoanei „romane” a cetății *Bezprem* au durat 11 zile, campania fiind purtată de doi dintre liderii confederației tribale: *Usubuu* și *Eusee* (Anon. XLVIII).

Multiplicarea acestor exemple este inutilă. Cu excepția țării lui Gelou, nici o altă cucerire relatată în *Gesta* nu a fost realizată de un singur conducător tribal al ungarilor. Până și

¹² A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 184.

victoriile asupra simplilor comandanți de cetate sunt puse pe seama a cel puțin doi conducători maghiari. De asemenea, nici un alt *dux* menționat de Notarul Anonim nu a fost definitiv înfrânt ca urmare a unei singure lupte.

2. Dintre toți conducătorii de „ducate” menționați în *Gesta*, *Gelou este singurul care iese personal în întâmpinarea invadatorilor, imediat după încălcarea hotarelor stăpânirii sale*. În cazul „ducadelor” lui Salanus și Menumorout, maghiarii au avut de înfruntat, succesiv, o întreagă serie de comandanți locali aflați în subordinea acestora. Nominalizați (cazul *Loborcy*) sau nu, aceștia par să fi reușit să creeze dificultăți atacatorilor, provocându-le uneori chiar înfrângeri, așa cum a fost aceea suferită de Thosu și Zobolsu în încercarea de a traversa Crișul Repede (Anon. XXVIII). Confruntarea directă cu Salanus și, respectiv, atacul împotriva Bihariei au loc mult mai târziu: practic, doar într-un al doilea război purtat împotriva fiecăruia dintre acești conducători. Confruntarea directă cu Glad (la *Vadum Arenarum*) are și ea loc abia după cucerirea prealabilă a teritoriului dintre Mureș și Timiș (Anon. XLIV). Chiar și campania împotriva lui Zubur – a cărei relatare prezintă câteva elemente comune cu aceea desfășurată împotriva lui Gelou – a fost precedată de cucerirea fortăreței *Varod* și de ridicarea cetății *Borsu* (Anon. XXXIV).

Prin comparație, ieșirea lui Gelou însuși în întâmpinarea lui Tuhutum constituie un indiciu al faptului că „țara ultrasilvană” avea, din punct de vedere militar, un nivel de organizare aproape rudimentar. Ea ne arată, de asemenea, că reședința lui Gelou nu se afla la o distanță prea mare de hotarele stăpânirii sale, și că între ea și aceste hotare nu exista nici o fortificație de acoperire.

3. *Terra ultrasilvana este prima „țară” cucerită de maghiari în întregul ei*. Potrivit relatării lui Anonymus, cucerirea acesteia s-a produs la scurt timp după stabilirea maghiarilor în Pannonia, într-o etapă în care ei nu luaseră încă în stăpânire decât teritorii periferice ale „ducadelor” lui Salanus și Menumorout. Abia mai târziu, după consolidarea pozițiilor lor în regiune, maghiarii conduși de Árpád se vor considera în măsură să întreprindă expediții împotriva nucleelor stăpânirilor lui Salanus, Glad, Zubur sau Menumorout. Tot ulterior acestui episod se produc primele confruntări (încununate de succes, potrivit *Gestei*) cu trupele „romane” ale Regatului Franc Răsăritean. Așadar, cucerirea „țării ultrasilvane” s-a produs, potrivit Notarului Anonim, într-o perioadă în care maghiarii nu se simțeau încă destul de puternici pentru a angaja confruntări decisive împotriva unor formațiuni statale cu o structură ceva mai complexă.

4. În cazurile celorlalte cinci formațiuni politice amintite în *Gesta*, întinderea acestora este acoperită aproape în totalitate de toponimele menționate de Notarul Anonim. Chiar dacă Anonymus nu ar fi descris explicit hotarele stăpânirilor lui Menumorout sau Glad, așa cum procedează în capitolul al XI-lea al *Gestei* sale, întinderea acestora s-ar fi lăsat cu ușurință reconstituită prin cartarea toponimelor și hidronimelor pe care el le menționează¹³. Aceeași situație în cazul „ducadelor” lui Zubur: chiar dacă reședința acesteia este cucerită de maghiari într-o etapă timpurie a campaniei, Anonymus nu uită să enumere celelalte cinci *castra* – *Stumtey*, *Colgoucy*, *Trusun*, *Blundus et Bana* – luate în stăpânire ulterior, împreună cu numeroase alte toponime (Anon. XXXIII-XXXVII). Or, în cazul „țării ultrasilvane”, toponimele și hidronimele menționate de Notarul Anonim (*fluuium Almas* – râul Almaș; *fluuium Zomus* – Someșul Mic; *fluuium Copus* – râul Căpuș; *loco... qui dicitur Esculeu* – Așchileu: Anon. XXVI, XXVII) sunt situate într-o arie teritorială foarte restrânsă. Prin comparație, aceasta ar putea sugera faptul că teritoriul „țării” nu putea depăși cu mult arealul în care acestea sunt cuprinse.

¹³ Vezi I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p.127-184; hărțile (între p. 128-129).

5. Gelou este considerat a fi *minus tenax* (*et dux eorum Geleou minus esset tenax*), iar oamenii săi sunt caracterizați ca *viliores*. Este într-adevăr posibil, așa cum propun traduceri efectuate până în prezent, ca sintagma *minus tenax* să se refere la „slăbiciunea”¹⁴ lui Gelou, la lipsa sa de „putere”¹⁵, de „statornicie”¹⁶ sau de „fermitate”¹⁷. Se impune însă precizarea că – spre deosebire de Menumorout, de pildă, care abandonează Biharea asediată pentru a se refugia în pădurea Ygfon – „ducele” român este departe de a se dovedi lipsit de vitejie, el neezitând să iasă în întâmpinarea lui Tuhutum și să angajeze bătălia cu acesta. Am putea crede mai degrabă că *minus tenax* este o caracterizare care se referă nu atât la personalitatea lui Gelou, la calitățile sale individuale, cât la resursele de care el putea dispune; prin urmare, la stăpânirea acestuia. De altfel, în prima traducere a acestui pasaj în limba română, încă neinfluențată de precedente, Gheorghe Șincăi dă termenului *tenax* sensul de „strângător”: „și povățuitorul lor, Gelou, nu e strângător și nu are buni ostași lângă sine”¹⁸. În orice caz, această caracterizare face inacceptabilă ideea că Gelou ar fi stăpânit un teritoriu comparabil cu acela al „ducatelor” lui Menumorout sau Glad. Ea face, de asemenea, foarte puțin probabilă controlarea de către „ducele” român a unui număr mai mare de cetăți.

Luată fiecare în parte, desprinsă din contextul operei, argumentele prezentate mai sus ar putea ridica diferite semne de întrebare, referitoare mai cu seamă la acuratețea reflectării de către Anonymus a unor realități anterioare cu două secole momentului redactării *Gestei* sale. Luată însă împreună, aceste afirmații și indicii converg cu hotărâre spre o concluzie care nu lasă loc nici unui echivoc: Gelou era conducătorul unei țări cu o întindere modestă; învins fără dificultăți majore, de către un lider tribal care nu putea dispune de efective foarte mari, el nu era un stăpânitor „puternic” (*tenax*); el dispunea, aparent, de un singur *castrum*. Chiar dacă, din punct de vedere al statutului său politic, Gelou este recunoscut ca *dux*, deținător al unui *dominium*, el nu depășea, prin forța și resursele sale, nivelul unui comandant de cetate din teritoriile stăpânite de Menumorout, Salanus sau Zubur. Datele pe care ni le oferă Notarul Anonim ne obligă, fără nici o rezervă, la acceptarea acestei concluzii. Dimpotrivă, în tot cuprinsul *Gestei* nu poate fi găsit nici cel mai mic indiciu sau detaliu care ar putea sprijini o altă interpretare.

Cel mai semnificativ element al relatării Notarului Anonim, extrem de important pentru reconstituirea realităților acestei epoci, este reprezentat de faptul că *maghiarii au cucerit „țara lui Gelou” în întregul ei*; mai mult decât atât, *stăpânirea acestora a fost recunoscută de notabilii acestei țări*. Afirmația Notarului Anonim ne conduce către următoarele constatări preliminare: a) această „țară” și-a păstrat, pentru o anumită perioadă de timp, anumite structuri de bază ale „statalității” sale; b) ea a constituit nucleul stăpânirii maghiare în Ardeal; c) structura sa socială a păstrat o serie de elemente ale vechilor realități.

O „țară” este o creație umană ce aparține „duratei lungi” a istoriei. Urmele sale supraviețuiesc întotdeauna mult timp după încetarea funcțiilor „statalității” sale, chiar dacă formele pe care le-a îmbrăcat aceasta nu se numără printre cele mai evolute. Ele se păstrează, timp de mai multe secole, în *toponimie*, în *structura și evoluția proprietăților*, în *specificul relațiilor sociale* din regiunea în care această formațiune politică a funcționat. Reflexe ale

¹⁴ A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 145, nota 5.

¹⁵ I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 170-171.

¹⁶ Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum / Faptele ungarilor*, traducere, prefață, introducere și note de G. Popa-Lisseanu, ed. a II-a, București, 2001, p. 103: „și ducele lor Geleou e puțin statornic”.

¹⁷ P. L. Tonciulescu, *Cronica notarului Anonymus, Faptele ungarilor (traducere de pe fotocopia originalului de la Viena)*, București, 1996, p. 55: „și ducele acestora Geleou este mai puțin ferm”.

¹⁸ Gh. Șincăi, *Cronica românilor*, ed. F. Fugariu, București, 1978, vol. I, p. 128.

acestor realități politice sunt adeseori moștenite în *structura sistemului administrativ*. Astfel au stat lucrurile în cazurile „țărilor” Hațegului, Maramureșului sau Oltului (Făgărașului), ale căror structuri politice au putut fi reconstituite prin analiza unor informații cu mult ulterioare încetării existenței lor de sine stătătoare.

În cazul „țării ultrasilvane” menționate în *Gesta* Notarului Anonim, cea mai importantă lacună metodologică a cercetărilor efectuate până în prezent a fost reprezentată de faptul că informațiile referitoare la aceasta au fost, de obicei, căutate într-un orizont cronologic mult prea întârziat: acela al secolelor XVIII-XX, în care urmele sale se estompaseră aproape cu desăvârșire. Cercetarea sistematică și riguroasă a izvoarelor documentare anterioare acestei perioade, cu precădere a acelor din secolele XIII-XIV, face însă posibilă regăsirea unei întregi serii de informații care demonstrează realitatea existenței unor structuri teritoriale care pot fi puse în legătură cu o mai veche organizare politică de tip statal. Ele ne permit să reconstituim configurația teritorială a acestei formațiuni și ne oferă repere asupra evoluției sale istorice. Ele ne oferă, de asemenea, indicii prețioase asupra regiunii în care era situat nucleul său politic.

Importanța toponimiei. Cea mai importantă contribuție la studierea liniilor întărite de tipul prisăcilor din Transilvania rămâne, până astăzi, lucrarea *Etapale de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, aparținând istoricului și arheologului Kurt Horedt¹⁹. Concluziile sale sunt reluate – uneori fără ca numele autorului lor să mai fie menționat – în lucrări de referință, sinteze, compendii și manuale școlare. Kurt Horedt a fost cel dintâi care a aplicat în cercetarea istorică românească o metodă de lucru bazată pe studierea toponimiei, care reflectă existența unor forme de fortificare a frontierelor specifice evului mediu timpuriu. El a urmărit deplasarea acestor linii fortificate dinspre nord-vestul către sudul și sud-estul Transilvaniei, reușind astfel să reconstituie în mod credibil principalele etape ale cuceririi Transilvaniei de către maghiari. Sporadicele reluări ulterioare ale problemei nu au făcut decât să confirme actualitatea metodei utilizate de K. Horedt, fără să îi aducă, însă, acele finisaje metodologice care ar fi făcut posibilă obținerea unui surplus de date istorice credibile. Chiar abordările recente²⁰, care aduc noi argumente în favoarea originii slave a acestui tip de fortificații și contribuie la precizarea configurațiilor teritoriale ale acestora, nu fac, cu mici excepții, decât să reutilizeze toponimele identificate de Kurt Horedt în 1958.

Metodele de lucru folosite de Kurt Horedt îi pot fi aduse astăzi câteva inevitabile îmbunătățiri. Lista de toponime oferită de acesta este, în mod evident, una încă abia schițată. Ea cuprinde mai cu seamă toponime majore (denumiri de localități, cursuri de ape), și mai puțin date din sfera microtoponimiei, pentru obținerea cărora este necesară consultarea unor hărți mai detaliate, completată eventual prin cercetarea de teren. Condiționat de stadiul în care se afla, în acel moment, publicarea izvoarelor medievale referitoare la istoria Transilvaniei, el a fost nevoit să se mulțumească cu datele obținute din surse aparținând secolelor XIX-XX. Cele mai semnificative informații din acest domeniu sunt însă oferite de izvoarele mai timpurii, care oferă date de primă mână asupra unor realități supuse, în durata lungă a istoriei, unui proces de transformare.

O mare parte a toponimelor prezentate în cele ce urmează au fost identificate în documentele secolelor al XIII-lea și al XIV-lea. Denumirile existente încă în această epocă au fost, în general, uitate între timp, locurile respective purtând astăzi nume diferite. Am încercat, în limita posibilităților existente, verificarea acestor date prin obținerea unor informații din

¹⁹ Publicată în K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p.109-131.

²⁰ I. M. Țiplic, *Considerații cu privire la liniile întărite de tipul prisăcilor din Transilvania (sec. IX-XIII)*, în *Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, 2002, p. 147-164.

teren. Am urmărit, în principal, toponimele consacrate²¹ – *kapu*, *gyepű*, *ör* – fără a exclude altele câteva, semnificative în contextul dat: *reci*, *récsé* („șanț”)²², indicând o formă timpurie de delimitare a unui hotar, respectiv *katona* („oștean”), mărturie a specializării militare a locuitorilor unei așezări. Apropiată de sensul termenului *kapu*, însă cu mult mai timpurie ar putea fi denumirea Clujului, derivată de o serie de autori din latinescul *clusa*²³, desemnând, în contextul istoric dat, un loc de trecere străjuit.

Am extins căutarea acestor toponime în întreg nordul Transilvaniei: bazinele Someșului Mic, Someșului Mare, Almașului, Agrijului, ținutul Chioarului și depresiunea Lăpușului. Atestările sunt însă concentrate, în exclusivitate, în bazinul Someșului Mic și în jumătatea răsăriteană a actualului județ Sălaj. La nord de cursul Someșului și în cea mai mare parte a actualului județ Bistrița-Năsăud nu au putut fi identificate toponime din categoria celor menționate²⁴.

Lista toponimelor. Până în momentul de față, am reușit identificarea următoarelor toponime:

Kapu (Porta, Poarta): 1.1. *Porț* (*Porcz*). Derivat, eventual, de la *Porta Mezesina*²⁵. 1.2. *Vaskapu* („Poarta de Fier”, azi Poarta Sălajului, SJ)²⁶. Prima atestare: *Waskapw*, 1525²⁷. 1.3. *Kopus*, vale și „munte”, în hotărnicia posesiunilor Sânmihailu Almașului și Sântă Măria, SJ (1334)²⁸. Ar putea fi identică cu o vale a Căpușului, situată la V de Sutor (Zutor), SJ, către înălțimile care despart văile Almașului și Agrijului²⁹. 1.4. *Poarta de Fier*, deal situat la N de Huedin³⁰. 1.5. *Kopus* (Căpușu Mare, CJ), poss. episcopală 1282³¹. Pârâu care se varsă în Someș în apropiere de Gilău³². 1.6. *Felkopusi* (Căpușu Mic, CJ), poss. episcopală 1219³³. 1.7. *Kaputat*, pădure, în apropierea pârâului Căpuș³⁴. 1.8. *Kopus*, creastă (*byrch*), la hotarul nord-vestic al posesiunii Băgara (*Bogarteluk*), aparținând abateiei din Cluj-Mănăstur (1299)³⁵. 1.9. *Capul*, deal între Hășdate și Săvădisla, pe cumpăna apelor dintre valea Hășdatei și bazinul

²¹ Pentru care vezi, mai recent, Kristó Gy., *Ardealul timpuriu (895-1324)*, Szeged, 2004, p. 78-83, 163-165; S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, p. 192-260, 274-282. I. M. Țiplic, *Considerații cu privire la liniile întărite*, p. 151-164.

²² Kristó Gy., *Ardealul timpuriu*, p. 56.

²³ De unde provine și termenul „clisură”, loc întărit între munți. Pentru *clusa* – Cluj vezi S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, p. 278; I. M. Țiplic, *Considerații cu privire la liniile întărite*, p. 157; A. Madgearu, *România în opera Notarului Anonim*, p. 182.

²⁴ Cu excepția Rodnei (sl. *Rogna*, „șanț” – Kristó Gy., *Ardealul timpuriu*, p. 56); denumire dublată de toponimicul românesc Șanț, existent în imediata sa apropiere. Aceste toponime nu prezintă însă interes pentru obiectul lucrării de față.

²⁵ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1967, II, p. 47; Petri M., *Szilágy vármegye monographiája* [Monografia comitatului Sălaj], IV, Budapest, 1904, p. 768.

²⁸ Jakó II. 806: *ab illa valle ascensus fieret supra quendam montem Kopus nuncupatum*.

²⁹ Informația ne-a fost furnizată de istoricul și arheologul Ștefan Matei, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³⁰ *Repertoriul Arheologic al județului Cluj*, 1992, p. 234.

³¹ *DIR* II, p. 239-240.

³² K. Horedt, *loc. cit.*

³³ *DIR* I, p. 87-88.

³⁴ K. Horedt, *loc. cit.*

³⁵ *Prima meta incipit ex plaga occidentali in uno Byrch Kopus nominato, ubi convicinatur cum possessione eiusdem domini abbatis Egeres vocata*: Wenzel V. 219-221; *DIR* II. 473-475; Jakó I. 591 (consideră documentul un fals din secolul al XIV-lea, fapt care nu afectează însă autenticitatea hotărniciei).

Someșului Mic³⁶. 1.10. *Kerthvelykapus* (1307), pe hotarul dintre Giula și Ciunăfaia³⁷. 1.11. *Kapus*, toponim în hotarul fostei localități Someșeni³⁸. 1.12. *Kepus*, posesiune (așezare dispărută) la SSE de Orman (CJ), pe actualul deal Dumbrava, între văile Ormanului și Ghiroltului (1338)³⁹. Aparținea comitatului Solnocul Interior. Menționat pentru prima oară în 1312, sub forma *Kepesteluk*, între Ghirolt și Orman⁴⁰. În 1620 apare (*Kapus*) în hotărnicia satului Ghirolt (CJ)⁴¹. 1.13. *Kapusvölgy*, menționat în 1576 în hotărnicia satului Bonț (CJ)⁴². Reapare, ulterior, în hotărnicile satului învecinat Hășdate: 1715 – *Kapus csereje*; 1754 – *Kapustorok*; 1898 – *Kapus*⁴³. 1.14. *Kapustető*, menționat în 1754, într-o hotărnicie a localității Sic (CJ)⁴⁴. 1.15. *locum Kapuus nominatum*, menționat în 1350, între Suatu (CJ) și Țicud (Valea Largă, MS); este străbătut de drumul dintre aceste două localități, „lângă pădurea ce ține de Arankuth”⁴⁵. 1.16. *Kapusd, via*, între Unguraș (*Balvanus*), (CJ), și Malin (*Malun*), (BN) (1334)⁴⁶. Un deal *Kapus* este menționat în 1353⁴⁷. Ar putea fi identic cu un deal *Kapus*, semnalat de K. Horedt „lângă pârâul Becleanului”⁴⁸. 1.17. *Kapus*, menționat în 1696 în hotarul localității Sânmărtin (CJ)⁴⁹. 1.18. *magnus Kapus* (1329), între Buza (CJ) și Jimbor (BN)⁵⁰. 1.19. *Geuchkapusa, vale*, menționată în 1326, în hotărnicia posesiunii Ghiolț (*Geuch*)⁵¹. 1.20. *Kopur* (Copru, CJ), 1329: *terra Kopur*⁵². 1.21. *Kapus, mons*, menționat în 1329 între Wylak (Delureni, BN), *Septeer* (Șopteriu, BN), *Budateleke* (Budești, BN), *Khychyd* (Miceștii de Câmpie, BN), *Wyzuliateleke* (Vișina, BN), *Zentiwan* (dispărut, CJ)⁵³. 1.22. *Căpuș*, deal, între Mociu și Zoreni de Vale (CJ)⁵⁴.

Gyepű (gepus, indagine, Presaca): 2.1. *Presaca*, SJ, deal între vechile comitate Dăbâca și Crasna⁵⁵. 2.2. *Gyepesfar* (1576), *Gyepűsfar* (1580), menționate în hotărnicii ale satului Bonț (*Boncznyires*, CJ)⁵⁶.

³⁶ N. Beuran (coord.), Șt. Poenaru, *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*, 1:135.000.

³⁷ *Deinde vadit versus Chomafaya ad unum Zeek, abhinc ulterius procedendo versus Chamafaya ad Kerthvelykapus et deinde procedendo super Kurzberek versus occidentem inter Gyula et Chomafaya pervenit ad unum Kerekdumb: DIR III. 57-58, 391 (1307, oct. 6).*

³⁸ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115; L. Makkai, *Erdély népe a középkorban*, p. 323.

³⁹ *DIR V. 461, 463-464; Bánffy I. 99-100, 100-101: et deinde, cum ad faciem possessionis Kepus vocate...*

⁴⁰ *DIR III. 204.*

⁴¹ Kádár III, p. 539.

⁴² Kádár II, p. 239.

⁴³ Kádár IV, p. 27.

⁴⁴ Kádár VI, p. 423.

⁴⁵ *DIR VI. 555-556; Bánffy I. 173-174: ...silvae suae hereditariae Agaserdeu vocatae, a parte orientali iuxta silvam ad ...kuth pertinentem existentem, a quandam viam incipiens, quae a parte Zuath transit per quendam locum Kapuus nominatum versus Cykud...*

⁴⁶ Jakó II. 808: *quandam viam vulgo Kapusd nominatam.*

⁴⁷ Kádár III, p. 133.

⁴⁸ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 117.

⁴⁹ Kádár VI, p. 432.

⁵⁰ Jakó II. 644: *et per idem Beerc vadit usque ad magnum Kapus, quod separat a parte terre Sumbur ad terram Buza et per idem Beerc vadit ad montem Lumpeyrthege vocatum. DIR V. 280-281; Anjou II. 394-401.*

⁵¹ *DIR IV. 180-181; Hazai okl. 196-199; Jakó II. 556: in quo Berch per vallem Geuchkapusa descendit ad fluvium Zorwosthou, in quo ascendit versus orientem ad quoddam molendinum, quod est in fine ville Geke.*

⁵² *DIR V. 280-281; Jakó II. 644.*

⁵³ *DIR V. 280-281; Jakó II. 644: et in eodem rivulo ascendit ad montem Kapus, ubi ex utraque parte vie in ipso Kapus in Beerc sunt due mete, quarum una dividit a terra Wylak et alia a terra Septer./.../ Abhinc tendit et currit in eodem Beerc usque ad priorem locum Kapus vocatum et sic mete ipsius terre Budateleke terminantur.*

⁵⁴ N. Beuran (coord.), Șt. Poenaru, *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*, 1:135.000.

⁵⁵ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115.

⁵⁶ Kádár II, p. 239.

2.3. *Gyepü, rét* (1622), în hotarul satului Sântejude (CJ)⁵⁷. 2.4. *Gepusberche* (1334), în hotarul posesiunii *Ligyn* (Legii, CJ). Pe *Gepusberche* / „Dealul Prisăcii” se află un semn de hotar capital (*meta capitalis*), de la care este începută trasarea hotarelor⁵⁸. 2.5. *Gyapul, terra* (1334), aparținând domeniului cetății Unguraș. Localizată în apropierea hotarului cu *Apanagyfalwa* (Nușeni, BN)⁵⁹. În 1756 este menționat, în hotarul Ungurașului, toponimul *Gyepüsajja*⁶⁰, a cărui localizare rămâne incertă. 2.6. *Gyepü*, toponim menționat în 1754 în hotarul localității Strugureni (Veresegyháza, BN)⁶¹. Pare a fi localizat între văile Jimborului și Meleșului. 2.7. *Gepuserdeu* (1326)⁶², *silva Gepus* (1336)⁶³, ținând de posesiunea *Zenthguthard* (Sucutard, CJ).

Recea (Reche). Azi Recea-Cristur, CJ. Până în secolul al XV-lea, *Reche* și *Keresztur* erau două localități distincte, menționate ca atare în 1320: Paul de Reche, Kereztur⁶⁴. Cristurul (*Sancta Cruce*) avea în 1332 o parohie catolică și deci, probabil, populație maghiară⁶⁵. Nebeneficiind de asemenea atestări, Recea era, cu siguranță, o localitate cu populație necatolică. Unificarea celor două localități, atestată pentru 1478⁶⁶, a fost probabil realizată mult mai de timpuriu.

Ör (Eur, sl. *straža*, rom. *straja*): 3.1. *Eurmezeu* (Szamosörmező, Var, SJ), localitate situată la vărsarea Almașului în Someș. Prima atestare documentară: 1320⁶⁷. 3.2. *Wrtelek*, așezare dispărută. Potrivit documentului din 19 aprilie 1320 era situată între *Miluad* (Miluani, SJ) și *Kyuseskuleu* (Așchileul Mic, CJ)⁶⁸. În hotarul comunei Așchileu, deasupra izvorului Borșei, către Dolu (SJ), la cumpăna apelor dintre văile Borșei și Almașului, există un deal cu numele *Ortelec*⁶⁹. 3.3. *Orneghiu* (Ör-nagy, „straja mare”), deal situat în hotarul comunei Sânpaul (CJ), la vest de satul Sânpaul, între acesta și „Dealul Cetății”⁷⁰. 3.4. *Alewr, Al Ewr* (Urișor, CJ). 1405: *villa hungaricalis Alewr*; 1495: *Al Ewr*; 1582: *Alsó-Eör*⁷¹. 3.5. *Vrlman, Vrman, Orman* (Orman, CJ). 1292: *Vrlman*; 1312: *poss. Vrman*; 1333: *sacerdos de Orman*⁷². 3.6. *Eur* (Iuriu de Câmpie, CJ). 1320: *villa Eur*; 1392-1393: *poss. Eur (filiorum Beke de Ikoud)*; 1448 *kenezius in Ewr commorans*; 1461: *census quinquagesimalis de Ewr*⁷³. 3.7. *Straja Mică, Straja Mare* – dealuri; *Straja* – sat. 3.8. *Fel Ewr, Felewr* (Uriu, Uriu de Sus, CJ). 1405: *villa Felewr*; 1495: *Fel Ewr*⁷⁴.

K. Katona, Cătina (CJ). Prima atestare: *Kathana*, 1327⁷⁵. Denumirea, unică în spațiul transilvănean, pledează pentru o întemeiere mai târzie a acestei localități, probabil într-o etapă de consolidare a acestei

⁵⁷ Kádár VI, p. 341.

⁵⁸ DIR V. 326-327, 578-579; Jakó II. 817: *Prima enim meta capitalis oritur seu incipit in loco Gepusberche vocato. /.../ Ab illo loco incipiens pergīt ad Gepusberche.*

⁵⁹ Jakó II. 808: *terre Gyapul vocatę pertinentis ad castrum Baluanus prenotatum.*

⁶⁰ Kádár II, p. 133.

⁶¹ Kádár VII, p. 95.

⁶² DIR IV. 180-181; Jakó II. 556: *et ibi reflectitur versus meridionalem et ascendit per montem seu Berch circa silvas Keurusedeu et Gepuserdeu et abhinc protenditur versus occidentalem et descendit ad duas aquas fluentes Ambuzthu nominatas et ibi terminatur.*

⁶³ DIR V. 383, 585-586: *quondam silvam suam Gepus nuncupatam ad villam suam Zenthguthard vocatam pertinentem et prope ac in vicinatu cuiusdam silve Kevruserdew ad villam Geke /.../ predictam silvam Gepus simul cum fundo et terra in qua est situata...*

⁶⁴ Jakó II. 369.

⁶⁵ Jakó II. 1066.

⁶⁶ *Reche-Keresztur*, la Suciu II. 73.

⁶⁷ A. A. Rusu, *Începuturile cetății medievale de la Bologa*, în *ActaMP*, IV, p. 414-416; Jakó II. 362.

⁶⁸ A. A. Rusu, *loc. cit.*; Jakó II. 362.

⁶⁹ Informație oferită de istoricul și arheologul Ștefan Matei.

⁷⁰ N. Beuran (coord.), Șt. Poenaru, *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*, 1:135.000.

⁷¹ Suciu II. 220.

⁷² Suciu II. 19; DIR II. 384, III. 204, V. 168.

⁷³ Suciu I. 320.

⁷⁴ Suciu II. 220.

⁷⁵ Jakó II. 594; Suciu I. 129.

linii fortificate, pe parcursul secolului al XI-lea. Locuitorii acestui sat îndeplineau o funcție similară acelor din localitățile, evident mai timpurii, care poartă numele *Ōr* (sau un nume compus din acesta). Localitatea a fost întemeiată, cu certitudine, pe un pământ "regal". Intrarea sa în posesia neamului Wass s-a petrecut, odată cu întreaga vale a Fizeșului, nu mai devreme de sfârșitul secolului al XII-lea.

Câteva remarci cu privire la originea acestor toponime: persistența denumirilor slave sau româno-slave (slave ca origine, asimilate însă în limba română: *straja, presaca, recea*), care coexistă cu cele maghiare (niciodată asimilate în românește) oferă argumente solide în sprijinul preluării de la români și slavi atât a modalităților de delimitare, cât și a traseelor hotarelor. Este interesant de observat că aceste toponime, atâtea câte se păstrează în acest areal, sunt situate la vest de linia de prisăci Bonț-Mociu. Cazul Clujului este unul singular, în care denumirea din care își extrage originea pare să fie una de origine latină. Unicitatea acestui caz impune însă tratarea sa cu precauție, până la obținerea eventualelor confirmări.

Interpretare: cumpene de ape. Trebuie să remarcăm, de la bun început, una dintre cele mai semnificative caracteristici ale acestor toponime, extrem de importantă pentru reconstituirea realităților istorice specifice evului mediu timpuriu: *ele sunt situate pe cumpenele de ape*. Constatarea se referă atât la cele trei linii de prisăci pe care le vom prezenta în cele ce urmează, cât și la locurile de trecere și punctele de strajă atestate în întreg acest teritoriu. Această realitate implică existența unor structuri teritoriale legate de văi, al căror sistem de organizare a fost păstrat în primele secole ale stăpânirii ungare. Vechile hotare ale voievodatului Transilvaniei respectă și ele acest principiu.

Nu altfel se explică faptul că zona Călatei, situată la răsărit de izvorul Crișului Repede, aparținea, în evul mediu, comitatului Bihor. Este destul de evidentă, în acest caz, moștenirea unor realități din epoca anterioară cuceririi, reflectată de numeroasele toponime care subliniază importanța punctului de trecere („poartă”, *kapu*) situat în zona Căpușului (1.5, 1.6, 1.7). În zona Călatei se regăsește, dealtfel, și toponimul *Marothlaka* (Morlaca, CJ), care poate fi pus în legătură cu numele „ducelui” bihorean Menumorout și a bunicului acestuia, Morut⁷⁶. Însuși numele localității *Kalatha, Kalata* (Călata, CJ), care, prin extindere, a dat numele întregii zone, provine de la termenul turcic *kal'at / kalaat*, cu sensul principal de „cetate”⁷⁷. Nu avem, în această zonă, atestări ale pecenegilor sau cumanilor; toponimul *kalat* ar putea avea, prin urmare, o origine chazară. Trebuie remarcat faptul, singular în Transilvania, că acest toponim nu a suferit transformarea în *Galați*, specifică zonelor de conviețuire româno-pecenegă. Această realitate sugerează o suprapunere directă a cuceritorilor maghiari peste un eventual grup chazar de păzitori ai hotarelor, cu excluderea, în acest caz, a oricărei intermediere românești. În ceea ce privește posibila localizare a acestei cetăți, zona Călatei este una destul de generoasă în oferte: un deal Cetățel, situat între Ciuleni și Călățele, a fost considerat de Șt. Ferenczi ca fiind propice pentru ridicarea unei fortificații, deși periegeza efectuată acolo nu a oferit urme arheologice⁷⁸; toponime de tipul „Cetate”, „Dealul Cetății”, „Măgura Cetății”, „Cetatea de pământ” sau „Cetatea Lupilor” sunt atestate la Huedin, Bicălatu sau Bedeciu⁷⁹. Trebuie să reținem, de asemenea, și posibilitatea ca prin termenul *kalat* să fi fost desemnată, în realitate, o tabără întărită sau o altă formă de fortificare ceva mai puțin evoluată, specifică unor războinici ai stepei, care să prezinte doar asemănări minimale cu ceea ce înțelegem astăzi prin

⁷⁶ L. Borcea, I. Țepelea, *Menumorut*, București, 1988, p. 95; *Marothlaka*, 1493, v. Suciu I. 408.

⁷⁷ Pentru care vezi S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale*, p. 131-145, care a scăpat însă din vedere acest toponim.

⁷⁸ *RepCj* 113.

⁷⁹ *RepCj* 54-55, 232.

termenul „cetate” și care să nu lase în teren urme arheologice foarte evidente⁸⁰. În ceea ce privește denumirea maghiară a acestei regiuni, Kalotaszeg, ar putea fi eventual reținută interpretarea pe care Stelian Brezeanu o propune pentru termenul *szeg* („sec”): acesta putea desemna, în evul mediu timpuriu, un teritoriu aflat în legătură cu o prisacă sau cu o cetate, o „pustie”, o zonă de frontieră militară aflată sub controlul nemijlocit al regelui/suveranului⁸¹. Acesta a fost, neîndoiește, și statutul acestei regiuni: la începutul secolului al XIV-lea, în momentul ridicării cetății de la Bologa și al constituirii domeniului acesteia, cea mai mare parte a așezărilor zonei Călatei aparțineau încă domeniului regal⁸². Este, în orice caz, destul de clar că acest statut își avea originea într-o perioadă în care aici au fost așezați locuitori cu rosturi și privilegii militare, iar această regiune a fost organizată ca o de zonă de frontieră.

O altă cumpănă de ape este, desigur, cea a Meseșului, limită tradițională a Transilvaniei de-a lungul evului mediu. Toponimele delimitează însă și văile interioare: ele se regăsesc între bazinele Agrijului și Almașului (1.2, 1.3), Almașului și Nadășului (1.8, 3.3), Almașului și Borșei (3.2), Almașului și Lonei (R), Mărului-Ghirolțului și Ormanului (1.12, 3.5). Linia de prisăci Bonț-Mociu (2.2, 2.3, 2.4; 1.13, 1.14, 1.15) urmează, în principiu, cumpăna de ape dintre afluenții Someșului Mic și cei ai Fizeșului; ea a fost împinsă însă, în anumite zone, către est pentru a face posibilă cuprinderea exploatărilor de sare de la Sic și Cojocna. În sfârșit, cea mai estică linie de prisăci din interiorul Transilvaniei de Nord, aceea dintre Unguraș și Copru/Cătina (2.5, 2.6, 2.7; 1.16, 1.17, 1.18, 1.19, 1.20, 1.21; K), delimitează văile Fizeșului și Meleșului.

Acest principiu de delimitare a fost păstrat până în secolul al XII-lea. El poate fi regăsit în liniile de delimitare dintre comitatele medievale Dăbâca și Cluj, pe traseul dintre văile Borșei și Nadășului și, în continuare, între cele ale Fizeșului și Căianului; de asemenea, între comitatele Cluj și Turda și, în segmentul dintre izvorul Lonei și cursul Someșului Mic, între comitatele Dăbâca și Solnocul Interior, această din urmă linie de demarcație constituind, de altfel, până în secolul al XIII-lea, limita nordică a Voievodatului Transilvaniei. Dincolo de linia de prisăci dintre Unguraș și Cătina, pe teritoriile intrate efectiv în administrarea regalității Arpadiene după sfârșitul secolului al XI-lea, acest principiu de delimitare nu mai este respectat. În nord-estul și estul Transilvaniei, liniile de demarcație dintre comitatele Solnoc și Dăbâca, Cluj și Turda, constituite pe parcursul secolului al XII-lea, secționează cursurile de ape, încetând să mai includă văile în întregul lor.

Delimitarea pe cumpenele de ape era practică și pentru stăpânirile neamurilor nobiliare din nord-vestul Transilvaniei istorice, înainte de ieșirea din indiviziune a diferitelor ramuri ale acestora, petrecută la limita dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea. În hotărnicia posesiunii *Gyula* (Giula, CJ), din anul 1307⁸³, este indicată diferența dintre vechile hotare capitale (*meta capitalis*), situate pe cumpenele de ape, deasupra izvoarelor cursurilor de apă, și semnele de hotar obișnuite, care delimitau stăpânirile individuale ale membrilor neamului. În formele lor mai vechi, aceste hotare capitale erau, probabil, continue (*meta continua*); ele aveau aspectul unor *indagines* mai puțin pretențioase, delimitând teritoriile stăpânite de diferiți potențați. Un astfel de exemplu poate fi surprins, în aceeași regiune, în hotărnicia Deușului (1280)⁸⁴.

⁸⁰ Dacă acceptăm pentru *kalat* doar sensul de „cetate” de tip tradițional (de pământ-lemn sau piatră), relația cuvânt-lucru nu poate fi demonstrată nicăieri în cazurile toponimelor *Galați* din Transilvania și Banat. S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale*, p. 135-136, poate oferi în acest sens doar toponime foarte comune, de tipul „Cetatea Veche” (Galați/Făgăraș), sau atestări ale unui *castrum* sau *forum* (!) *Byssenororum* (Galați/Banat).

⁸¹ S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale*, p. 198-260; despre *Kalotaszegh*, p. 210, 252.

⁸² A. A. Rusu, *Începuturile cetății feudale de la Bologa*, în *AMP*, 4, 1980, p. 406-407, 420 (fig. 2).

⁸³ *DIR* III. 57-58, 391; Jakó II. 68.

⁸⁴ *DIR* II. 251-253; Jakó I. 400.

Linii de prisăci. Atestarea toponimică a liniei apusene de *indagines*, cea de pe culmile Meseşului, nu este una impresionantă; este însă extrem de important faptul că ambele toponime semnalate până în prezent, *Presaca* (2.1) şi *Porţ* (1.1), par, datorită originii lor, să dateze din perioada anterioară cuceririi maghiare. Linia de prisăci de aici constituie, în schimb, o prezenţă semnificativă în izvoarele narrative medievale⁸⁵. Culmile Meseşului reprezentau, la sfârşitul secolului al IX-lea, limita răsăriteană a stăpânirii lui Menumorout; pe parcursul secolului al X-lea, acestea s-au transformat în graniţa dintre ducatul lui Árpád şi „ţara ultrasilvană” stăpânită de succesorii căpeteniei maghiare pe care Anonymus o desemnează sub numele Tuhutum. Am putea considera că odată cu integrarea Transilvaniei în Regatul Ungar⁸⁶ această linie de fortificaţii ar fi trebuit să îşi piardă rolul. Se pare, însă, că lucrurile nu au stat aşa, de vreme ce atacul peceneg din 1068 ne arată această linie de *indagines* ca fiind în continuare activă⁸⁷. Menţinerea unei graniţe fortificate între Transilvania şi Ungaria la o dată la care dinastia lui Gyula sau ramurile sale colaterale îşi pierduseră vechile drepturi de stăpânitori ai Transilvaniei ar putea fi pusă, eventual, pe seama unei anumite inerţii legate de funcţionarea unui asemenea sistem complex. Ea ar putea indica însă şi persistenţa, în a doua jumătate a secolului al XI-lea, a unei diferenţe de statut politic care îşi aşteaptă încă explicaţiile.

Mergând de la vest spre est, cea de a doua linie de prisăci, ale cărei urme pot fi surprinse pe traseul Bonţ (2.2) – Sântejude-est (2.3) – Legii (2.4), completată de toponimele care desemnează locuri de trecere (*kapu*) şi puncte de strajă (*őr*) semnalate în fig. 1, trebuie interpretată ca reprezentând limita răsăriteană timpurie (cu siguranţă din secolul al X-lea) a stăpânirilor transilvănene a maghiarilor din grupul Tuhutum-Gyula. Este posibil ca ea să fi fost constituită pe traseul hotarelor răsăritene ale mai vechii stăpâniri a lui Gelou; acest lucru nu poate fi însă afirmat cu siguranţă, de vreme ce nu am reuşit să identificăm, pe acest traseu, existenţa vreunui toponim paralel slav sau româno-slav. *Putem fi, în schimb, cât se poate de siguri că stăpânirea lui Gelou nu depăşea această linie înspre răsărit şi nord.* Poate fi remarcat faptul că această linie lasă în afara sa exploatarea de sare de la Dej şi, de asemenea, întreaga vale a Fizeşului; acestea nu făceau parte, prin urmare, din stăpânirea timpurie a grupului maghiar aşezat în Ardeal. Urmând un traseu care depăşeşte în anumite puncte cumpăna apelor dintre bazinele Fizeşului şi Someşului Mic, această linie includea, în schimb, exploatarea de sare de la Sic şi Cojocna, importante resurse economice ale acestei formaţiuni statale. Ea includea, de asemenea, întreaga vale a Căianului, făcând apoi o cotitură spre apus, pe cumpăna de ape dintre bazinele Someşului Mic şi Arieşului, unde este marcată prin toponime care indică vechi locuri de strajă: *Ewr* (3.6), dublat de forma româno-slavă *Straja* (3.7). Este aşadar plauzibil ca, cel puţin în acest punct, hotarele stăpânirii maghiare să se fi suprapus, pentru o anumită perioadă, peste vechea limită teritorială a stăpânirii lui Gelou.

Cea de a treia linie de prisăci – şi, de asemenea, cea mai răsăriteană dintre acestea – este, în acelaşi timp, şi cea mai bine reflectată de toponimia istorică. Aceasta, fireşte, datorită faptului că este mai recentă decât celelalte două, urmele sale fiind mai bine păstrate în izvoarele documentare. Traseul ei, care urmează o altă cumpănă de ape, delimitează bazinele hidrografice ale Someşului Mic şi Someşului Mare. Extrem de bine conturată, această linie

⁸⁵ Anonymus XXII; *SRH*, I, p. 366.

⁸⁶ Identificarea momentului în care s-a produs această absorbţie – desigur, cândva pe parcursul secolului al XI-lea – continuă să rămână problematică. Legarea acestui eveniment de expediţia lui Ştefan I cel Sfânt împotriva lui Geula Minor (c. 1002) nu poate fi considerată încă o certitudine absolută. Pentru o discuţie legată de această problemă v. T. Sălăgean, *Societatea românească la începuturile evului mediu (secolele IX-XIV)*, în I. A. Pop, I. Bolovan (coord.), *Istoria României. Compendiu*, Cluj-Napoca, 2004, p. 153-155, 162-164.

⁸⁷ *Chronicon Pictum Vindobonense*, LV, în *SRH*, I, p. 366.

include exploatările de sare de la Dej și cetatea de la Cuzdrioara; de asemenea, pe traseul său pot fi surprinse urme ale unor colonizări de populație relativ importante, care nu puteau fi operate decât de către regalitatea maghiară, așadar în epoca de după integrarea Transilvaniei în Regatul Arpadian. Aceleași linii de fortificații ar putea să-i aparțină și cetatea de pământ de la Feldioara (CJ), eventual reutilizată în această epocă, care nu a beneficiat încă de o cercetare arheologică sistematică⁸⁸. Situată la limita dintre localitățile Feldioara și Buza, această cetate pare să fi avut rolul de a străjui principalul punct de trecere dinspre bazinul Someșului Mic către nord-estul Transilvaniei, desemnat în documente sub forma *Magnus Capus* (1.18).⁸⁹ Alte puncte de trecere sunt semnalate la Unguraș (CJ) (1.16), Sânmărtin (CJ) (1.17), Ghiolț (CJ) (1.19), Copru (CJ) (1.20) și *mons Kapus* (BN, vezi nota 53) (1.21). Numeroasele „porți” existente la limita sudică a acestei linii explică, de altfel, necesitatea apariției unei localități ai cărei locuitori aveau atribuții militare: este vorba despre *Katona* (Cătina, CJ) (K). „Prisăcile” sunt atestate la Unguraș (2.5), Strugureni (BN) (2.6) și Sucutard (CJ) (2.7). Linia continuă către sud-vest, incluzând „poarta” (*Kapu*) de la Suatu-Țicud (1.15); documentul care o menționează indică cu claritate faptul că aceasta era mărginită de două „păduri” (vezi nota 45), sugerând, prin urmare, existența prealabilă a prisăcilor.

Această linie de prisăci trebuie privită, în orice caz, ca reprezentând limita răsăriteană a stăpânirilor maghiare din nordul Transilvaniei în epoca războaielor cu pecenegii. Ea a funcționat, cu siguranță, pe parcursul întregului secol al XI-lea. În absența argumentelor care să ateste o instalare semnificativă din punct de vedere numeric a maghiarilor în nord-estul Transilvaniei, devine însă foarte plauzibilă menținerea în funcțiune a acestei linii de *indagines* până în epoca colonizării săsești.

În ceea ce privește momentul constituirii acestei linii de prisăci, el este evident legat de unificarea, sub una și aceeași stăpânire, a două entități politice care au fost până la un moment dat distincte: pe de o parte, *terra ultrasilvana* din bazinul Someșului Mic, iar pe de alta, nucleul reprezentat de exploatările de sare de la Ocna-Dejului și de cetatea de la Cuzdrioara. Paradoxul reprezentat de menținerea, în nordul Transilvaniei, a unor importante drumuri de uscat pentru transportul sării⁹⁰, de a căror existență au fost asociate numeroase privilegii, nu poate fi explicat decât prin rolul istoric al acestora: ele își au originea într-o epocă în care entitățile politice din bazinul Someșului Mic gestionau prin propriile forțe extragerea și comercializarea sării de la Cojocna și Sic, asigurând transportul acestui produs către centrele de desfacere din Câmpia Tisei. Acest anevoios transport de uscat, grevat de numeroase obligații și impuneri la străbateră vâmlor, funcționa în paralel cu transportul pe apă al sării extrase la Ocna Dejului. Forța tradiției și complexul sistem de privilegii asociat acestei importante activități economice au asigurat menținerea drumurilor de uscat ale sării și în epoca Regatului Arpadian. Ele reprezentau o afacere „transilvăneană”, legată așadar de privilegiile voievodatului autonom; importanța transportului pe uscat al sării a început, astfel, să scadă abia după alipirea la

⁸⁸ *RepCj*, p. 76.

⁸⁹ Pe aici trecea principalul drum între nord-vestul și nord-estul Transilvaniei, încă obligatoriu în secolul al XIV-lea – *DRH XII. 46-47: per viam Kalyan versus villas Buza, Teke, Regun, Sarpatak, Monyorow et Forum Siculorum*, dar și spre *Byztricia* (drumul Căianului, către Buza, Teaca, Reghin, Șarpotoc, Măierău, Târgu-Mureș,... Bistrița, 23 oct. 1361). Acest drum principal, constituit pe parcursul extinderii teritoriale maghiare spre răsărit, reflectă cu destulă fidelitate direcția și etapele acesteia. Faptul că acesta, și nu altul, era principalul drum de la vest la est este reflectat cu claritate de documentul citat: paradoxal, pentru a ajunge la Bistrița, negustorii din Dej sau Reteag erau obligați să îl străbată, achitând vama la Bonțida (!!!).

⁹⁰ Vezi P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 75-86; Cornelia Măluțan, *Drumurile sării din nord-vestul Transilvaniei medievale*, în *AMP*, 8, 1984, p. 249-255.

Transilvania a comitatului Solnoc Interior – aşadar şi a Dejului şi a ocnelor sale –, realizată în preajma anului 1260⁹¹. Este destul de evident faptul că această dualitate în funcţionarea transportului sării reflectă o diferenţă de statut politic, existenţă de timpuriu între aceste regiuni. Faptul că această zonă situată la confluenţa Someşurilor a rămas, până târziu, o regiune exterioară Transilvaniei voievodale constituie, fireşte, un argument suplimentar în acest sens. Un nucleu politico-militar de tipul aceluia de la Cuzdrioara-Dej – acoperind o arie teritorială restrânsă, protejat de trei puncte de strajă care au lăsat urme în toponimie: *Alewr*, Urişor, CJ (3.4); *Vrlman*, *Vrman*, *Orman*, Orman, CJ (3.5); *Fel Ewr*, *Felewr*, Uriu de Sus, CJ (3.8) – nu putea funcţiona decât în legătură cu un centru politic situat la capătul traseului fluvial al sării, aşadar în Câmpia Tisei. Astfel, sprijinindu-ne pe vechea denumire a centrului fortificat (*Kozar*, *Kozarvar*, „Cetatea Chazarilor”⁹²), căreia i s-ar putea asocia numele localităţii *Chazarteluke* (Cesariu), din aceeaşi regiune⁹³, pe menţiunea lui Anonymus⁹⁴, pe datele toponimice care confirmă legătura dintre chazari şi ţara lui Menumorout⁹⁵, vom ajunge, în mod firesc, la ipoteza dependenţei acestui nucleu faţă de ducatul bihorean. Mai sigur este faptul că pe parcursul secolului al X-lea acest nucleu se afla deja sub controlul ducatului ungar din Pannonia, de sub conducerea urmaşilor lui Árpád; hotarul dintre acest nucleu şi „ţara ultrasilvană” a lui Gyula, reflectat de toponimele indicate în fig. 1, a fost de altfel moştenit de delimitarea administrativă dintre comitatele Dăbâca şi Solnocul Interior, care a constituit, până în secolul al XIII-lea, şi limita nordică a Voievodatului Transilvaniei. Este, aşadar, evident că această linie de *indagines* unică, care proteja atât teritoriul „transilvănean”, cât şi pe acela „ungar” de pe teritoriul viitorului comitat Solnoc, a putut fi realizată abia după integrarea „ţării ultrasilvane” în sistemul politic al statului ungar: în orice caz, nu mai devreme de începutul secolului al XI-lea.

Structura internă a „ţării ultrasilvane”. Numeroasele toponime „interioare”, situate între prisăcile Meseşului şi cele de pe linia Bonţ-Mociu, ne oferă repere pentru reconstituirea structurii interne a „ţării ultrasilvane”. Aceasta avea o organizare pe văi – sau, mai exact, pe grupuri de văi –, comună, de altfel, întregului spaţiu românesc medieval. Cele câteva unităţi interne se lasă surprinse cu destulă uşurinţă:

I. Bazinul superior al Someşului Mic, cu afluenţii acestuia, împreună cu valea Nadăşului. Limita vestică este marcată de toponimele din zona Căpuşului (1.5, 1.6, 1.7), care marchează, de altfel, şi hotarul apusean al Transilvaniei medievale. Limita nordică, marcată de toponimele 1.3, 3.3 şi 1.10, va supravieţui, la rândul ei, în linia de demarcaţie dintre comitatele medievale Cluj şi Dăbâca. Spre sud, toponimul marcat cu 1.9 ar putea fi considerat mai puţin sigur; acesta se află însă, la rândul său, pe hotarul dintre comitatele Cluj şi Turda. Mai puţin sigură este limita răsăriteană, pentru determinarea căreia s-ar putea dovedi utilizabile doar toponimele *Chusa* – Cluj şi *Kapu* (paralelă maghiară a celei dintâi ?) din apropierea Someşeniului. Semnificaţia primului toponim nu poate fi, deocamdată, considerată sigură, iar localizarea celui de-al doilea este incertă: el se putea afla, în realitate, pe înălţimile de la limita nordică a fostului domeniu Someşeni, şi mai

⁹¹ T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregaţional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 108, 142-143.

⁹² Jakó I. 175 [1234-1235].

⁹³ Suciu I. 134; *DIR* IV. 102. Disparută, pe teritoriul actualei comune Țaga (CJ).

⁹⁴ Anonymus XI: *et terram illam habitarent gentes cozar qui dicuntur*.

⁹⁵ A. Madgearu, *Voievodatul lui Menumorout în lumina cercetărilor recente*, în *Analele Universităţii din Oradea*, Istorie-Arheologie, 11, 2001, p. 39-41; Idem, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 137. Nu par să existe în schimb, până în acest moment, evidenţe arheologice ale unei prezenţe chazare, v. C. Cosma, *Vestul şi nord-vestul României*, p. 38-42.

puțin probabil pe valea Someșului Mic. În acest caz, această primă unitate se putea prelungi către est, incluzând centrul de exploatare a sării de la Cojocna.

II. Văile Borșei, Lonei, Lujerdiului și Mărului, de la izvoare până la vărsarea lor în Someșul Mic. Limita vestică este marcată de toponimele Ortelec (3.2) și Recea (R), iar cea nordică de *Vrman* (3.5) și *Kapus* (1.12). Și în acest caz, limitele sudică și nordică au fost păstrate în hotarele comitatului medieval Dăbâca. După cum se poate cu ușurință constata, așezarea fortificată de la Dăbâca se află în centrul acestei unități teritoriale.

III. Valea Almașului, reprezentând o singură unitate de la izvoare până la vărsare; hotarele sale sunt marcate către vest (1.2, 1.3), sud (1.4), est (1.8, 3.3, 3.2, R) și nord (3.1). Este interesant de observat că, mai târziu, valea Almașului a fost împărțită între trei comitate (Bihor, Cluj, Dăbâca), vechea sa unitate fiind astfel anulată. Din punctul de vedere al organizării ecleziastice situația va deveni chiar mai complicată, teritoriul său fiind divizat între patru arhidiaconate: Solnoc, Dăbâca, Cluj și Călata, acesta din urmă subordonat episcopiei de Oradea.

Este posibil ca alături de aceste trei unități principale să fi existat alte două. Acestea sunt însă marginale, nesigure și, în orice caz, nu foarte importante. Este vorba despre: IV. Valea Agriului, care însă, datorită îngustimii sale, poate să nu fi fost, în realitate, decât o așa-numită „zonă de prisacă”, un teritoriu aflat sub supravegherea apărătorilor liniei de *indagines* de pe culmile Meseșului. Poarta de Fier (*Vaskapu*), situată pe drumul principal dinspre valea Almașului, putea reprezenta, în acest caz, o dublură a principalului punct de trecere de la *Porta Mezesina*. V. Valea Căianului, o formațiune marginală cu o identitate destul de bine conturată, aflată însă, foarte probabil, în relație cu prima dintre unitățile menționate mai sus.

Existența acestor linii de demarcație internă, preluate, în bună parte, de limitele administrative ale comitatelor constituite în secolele XI-XII, nu poate avea decât o singură explicație logică: „țara ultrasilvană” nu era o formațiune statală unitară, cu o organizare complexă și cu un grad accentuat de centralizare. Ea reprezenta probabil, în epoca cuceririi maghiare, o uniune de voievodate/cnezate de vale româno-slave, reunite, în anumite raporturi specifice, sub conducerea românului Gelou. Structura și suprafața acestei uniuni de voievodate/cnezate, de aproximativ 7.000 km², se încadrează, de altfel, în modelul general al statalității medievale românești incipiente, care poate fi exemplificat prin situația „țărilor” Hațegului, Maramureșului sau Oltului (Făgărașului), în Transilvania, sau prin aceea, reflectată în *Diploma Ioaniților*, a voievodatului oltean al lui Litovoi. Nici o asemenea structură confederativă nu putea reuni un număr prea mare de unități componente; în cazul multiplicării acestora, un asemenea sistem, lipsit de o autoritate centrală puternică, și-ar fi pierdut, firește, funcționalitatea.

Existența unei asemenea structuri este, de altfel, confirmată de una dintre cele mai valoroase și semnificative informații pe care ni le oferă *Gesta*, asupra căreia vom reveni pe larg cu un alt prilej: cea referitoare la „alegerea” lui Tuhutum, învingătorul lui Gelou, ca „domn” al „țării ultrasilvane” de către „locuitorii” acesteia. Iată desfășurarea acestui eveniment în relatarea Notarului Anonim: „Atunci locuitorii țării, văzând moartea stăpânului lor, din propria lor voință, dându-și dreapta, l-au ales domn al lor pe Tuhutum, tatăl lui Horca. Și în acel loc numit Esculeu și-au întărit credința prin jurământ. Iar din acea zi locul acela este numit Esculeu pentru că acolo au jurat. Iar Tuhutum din acea zi a stăpânit acea țară cu pace și cu fericire”⁹⁶. Trebuie să remarcăm că, potrivit acestei relatări, începutul domniei lui Tuhutum este legat nu de momentul victoriei asupra lui Gelou, ci de acela al „alegerii” sale și al primirii jurământului

⁹⁶ Anonymus XXVII: *Tunc habitatores terre uidentes mortem domini sui, sua propria uoluntate dextram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horca. Et in loco illo qui dicitur Esculeu fidem cum iuramentum firmauerunt. Et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo quod ibi iurauerunt. Tuhutum uero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter.*

„locuitorilor”. Mai mult decât atât, locul în care se desfășoară această adunare a notabililor „țării ultrasilvane” este unul excentric față de zona în care se desfășuraseră operațiunile militare dintre Tuhutum și Gelou. Prin urmare, de ce Esculeu (Așchileu)? Consultarea hărții de la fig. 1 ne pune în fața evidenței: Așchileul se află, după cum se poate constata, exact în locul de întâlnire a hotarelor celor trei unități teritoriale care alcătuiau „țara ultrasilvană”. Această adunare de la Așchileu pare să fi fost, prin urmare, o instituție fundamentală a sistemului politic al „țării ultrasilvane”; ea putea avea caracterul unei întâlniri periodice a factorilor de decizie din cele trei voievodate/cnezate. Potrivit *Gestei*, ea avea atribuții electivă, stăpânirea asupra întregii țări putând deveni efectivă doar ca urmare a deciziei componentelor ei.

Rezultă, prin urmare, că luarea în stăpânire a „țării ultrasilvane” de către Tuhutum s-a desfășurat în două etape. În prima dintre acestea, maghiarii l-au învins și ucis pe conducătorul român al acestei structuri confederative, ocupând teritoriul aflat în stăpânirea directă a acestuia. Acest voievodat sau cnezat, care constituia nucleul „țării ultrasilvane”, a intrat în stăpânirea nemijlocită a lui Tuhutum și a urmașilor săi, în baza dreptului cuceritorului. Cele câteva indicii oferite de Anonymus (*fluvius Copus*, posibila asociere a antroponimului *Gelou/Geleou* cu denumirea localității Gilău) pledează deja pentru identificarea nucleului „țării ultrasilvane” cu unitatea teritorială existentă în zona izvoarelor Someșului Mic. O serie de alte argumente transformă această localizare într-una foarte greu de contestat.

În primul rând, în această regiune se află cel mai mare număr de localități maghiare sau cu populație predominant maghiară din întreaga zonă cercetată, reunite într-o grupare extrem de semnificativă (vezi fig. 2)⁹⁷. Această aglomerare – care acoperă, cu câteva prelungiri spre vest și sud, regiunile accesibile și fertile ale unității teritoriale din bazinul superior al Someșului Mic (I, fig. 1) – ne indică, cu siguranță, cea mai timpurie zonă de așezare a maghiarilor în Ardeal. O asemenea instalare masivă de populație, având ca rezultat constituirea de așezări maghiare, era, firește, posibilă doar ca urmare a dislocării populației locale. Ea putea fi realizată, prin urmare, doar într-o zonă luată în stăpânire ca urmare a unei victorii armate complete, care să anuleze orice fel de drepturi ale stăpânitorilor anteriori; o zonă asupra căreia maghiarii dispuneau, așadar, de un „drept al cuceritorului”. Dimpotrivă, în celelalte două unități teritoriale care intrau în alcătuirea acestei „țări ultrasilvane” timpurii localitățile majoritar maghiare nu reprezintă decât excepții. Grupurile maghiare prezente în câteva dintre localitățile unităților II și III (fig. 1) și-ar putea avea originea într-o perioadă ceva mai târzie, posibil în legătură cu procesul de constituire a curților nobiliare. Pot fi remarcate, de asemenea, instalările de populație maghiară pe traseele liniilor de prisăci din secolele al X-lea și al XI-lea.

Este, de asemenea, firesc să presupunem că, odată cu înlăturarea urmașilor lui Gyula și cu ocuparea de către regalitatea ungară a teritoriilor „ultrasilvane” pe care ei le stăpâneau, proprietățile directe ale acestora au devenit domenii regale. Or, în bazinul Someșului Mic, singurul domeniu regal întins și relativ unitar a fost acela din valea superioară a Someșului Mic și de pe valea Nadășului (vezi fig. 3). Pe la sfârșitul secolului al XI-lea, după extinderea controlului regal asupra nord-estului Transilvaniei ca urmare a victoriei asupra pecenegilor, acest domeniu regal a fost donat unor instituții ecleziastice, în principal episcopiei Transilvaniei și abăției benedictine întemeiate, în această perioadă, la Cluj-Mănăstur. Regalitatea a păstrat în stăpânire

⁹⁷ B. Crăciun, I. Bolovan, *Consignatio statistico topographica singulorum in magno principato Transylvaniae (Transilvania la 1829-1831)*, Cluj-Napoca, 2003; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1850. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1857. Transilvania*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, 1997; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1880. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1900. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1910. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999.

doar cursul inferior al Someșului Mic, în aval de Apahida; în această zonă ea controla, însă, doar cursul propriu-zis al râului, și foarte puțin din văile laterale.

În această perioadă timpurie (secolul al X-lea) Gilăul pare să fi avut o importanță politică și economică care pledează pentru deținerea unui rol preeminent. Acest lucru este subliniat, printre altele, de faptul că principala cale de comunicație dintre valea Someșului Mic și cea a Arieșului (cu salinele și exploatarea sale aurifere) era, în această perioadă, drumul dintre Turda și Gilău. Pe traseul acestuia au fost instalate, din vechime, o întreagă serie de așezări maghiare, a căror prezență într-o asemenea zonă ar fi, în alte condiții, greu de explicat. Pentru protecția aceluiași drum a fost ridicată cetatea de la Moldovenești. Este posibil ca această importanță politică și economică a Gilăului să fi fost reflectată în organizarea timpurie a vieții ecleziastice catolice din teritoriul intracarpatic. O tradiție a situării în această localitate a celui mai vechi sediu al episcopiei catolice a Transilvaniei pare să fi existat încă în secolul al XVI-lea, din moment ce umanistul român Petru More a putut sugera – stârnind reacția dezaprobată a lui Anton Verancsics – transferul la Gilău a scaunului episcopal din Alba Iulia⁹⁸.

În cea de a doua etapă a luării în stăpânire a „țării ultrasilvane”, liderului maghiarilor cuceritori i-a fost recunoscut statutul de *dominus* al celorlalte unități componente ale acestei structuri confederative, pe baza unei înțelegeri prin care părțile contractante își defineau reciproc drepturile și obligațiile. Trebuie să remarcăm aici două lucruri. În primul rând, utilizarea formulei *dextram dantes*, unică în întreaga operă a Notarului Anonim, sugerează mai degrabă un raport de parteneriat decât unul de subordonare; această interpretare este întărită de importanța, subliniată fără înconjur, pe care Notarul Anonim o acordă momentului „alegerii” lui Tuhutum. În al doilea rând, termenul *iuramentum*, specific relațiilor vasalice din perioada în care a fost scrisă *Gesta*, pledează pentru cunoașterea de către Anonymus a unei tradiții legate de existența unei clase autohtone de stăpânitori de pământuri, care și-ar fi păstrat aceste stăpâniri în perioada care a urmat cuceririi maghiare. Or, potrivit datelor de care dispunem în acest moment, unitatea teritorială din văile Nadășului, Borșei, Lonei și Lujerdiului reprezintă regiunea de origine a majorității familiilor nobiliare autentic transilvănene atestate în evul mediu central și târziu. Vechimea acestor stăpâniri este, dealtfel, confirmată și de extrema fragmentare a acestora, constatabilă deja în preajma anului 1200, după cum se poate observa în schița prezentată în figura 3.

La un moment istoric dat, în împrejurări pe care nu le cunoaștem, s-a produs o deplasare a centrului de greutate al regiunilor nord-transilvănene către așezarea fortificată de la Dăbâca. Este posibil, așa cum sugerează interpretările lui A. Madgearu, ca acest eveniment să poată fi pus în legătură cu războiul dintre Ștefan I și Geula Minor⁹⁹. Epoca de glorie a așezării de la Dăbâca va fi însă, în orice caz, legată de confruntările cu pecenegii din cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea.

Concluzii. Cel mai bun mijloc pentru a controla veridicitatea unui izvor istoric (în cazul de față: *Gesta* Notarului Anonim al regelui Bela) este verificarea informațiilor sale prin confruntarea lor cu surse cu totul independente de acesta. Datele toponimice prezentate aici demonstrează existența, în nordul Transilvaniei, a trei linii succesive de *indagines*, care marchează etapele progreselor teritoriale realizate de maghiari în această regiune. Cea mai timpurie dintre aceste linii, situată pe culmile Meseșului, este atestată în exclusivitate prin toponime de origine non-maghiară. Teritoriul inițial de cucerire din provincia intracarpatică,

⁹⁸ I.-A. Pop, *Națiunea română medievală: solidarități etnice românești în secolele XIII-XVI*, București, 1998, p. 124-126; v. și A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 139-140.

⁹⁹ A. Madgearu, *op. cit.*, p. 163.

delimitat de primele două linii de *indagines*, prezintă, din punctul de vedere al structurii sale, trăsăturile unei organizări pe văi, caracteristică formațiunilor politice românești sau româno-slave. Limitele acestei structuri politice confederative, alcătuite prin asocierea a trei unități majore, pot fi surprinse în toponimie; acestea au fost parțial păstrate în organizarea administrativă și ecleziastică a comitatelor și arhidiaconatelor din evul mediu central. Maghiarii au beneficiat de drepturi directe de cucerire în doar una dintre aceste trei unități: cea situată în zona superioară a Someșului Mic și în valea unuia dintre afluenții acestuia, Nadășul – sigura în care se înregistrează constituirea unui grup compact de localități majoritar maghiare. Celelalte două unități teritoriale au avut, în perioada care a urmat cuceririi, un statut diferit. Este, prin urmare, perfect plauzibil ca prima dintre aceste unități să fi constituit stăpânirea directă a unui lider local învins de maghiari pe câmpul de luptă. O serie de indicii pledează pentru localizarea centrului acestei unități teritoriale undeva în zona Gilăului. În actualul stadiu al cercetărilor, varianta Cluj-Mănăstur nu ar trebui să fie nici ea cu desăvârșire exclusă. Nu același lucru poate fi spus, în schimb, despre Dăbâca, pentru a cărei identificare cu centrul de reședință al acestei structuri confederative din perioada anterioară cuceririi nu mai poate fi adus nici un argument acceptabil.

TERRA ULTRASIVANA.

TERRITORIAL STRUCTURES AND POLITICAL REALITIES
IN NORTHERN TRANSYLVANIA (9TH- 11TH CENTURIES)

Abstract

The Anonymous Notary (*P. dictus magister*) of King Bela II, in his *Gesta Hungarorum*, describes *terra ultrasilvana*, a realm conquered by the Hungarian leader Tuhutum from its previous ruler, *Gelou, dux Blacorum*, as a territorial unit with a modest surface: amongst the early Hungarian conquests, only this one was made by a sole Hungarian leader, after the winning of only one battle; Gelou is the only „duke” mentioned in *Gesta* that fought personally against the invaders, right after they crossed his borders; *terra ultrasilvana* is presented as the first realm integrally conquered by Hungarians; the places mentioned by Anonymus as belonging to the realm of Gelou covers a very small area; „duke” Gelou is described as *minus tenax*.

The historical toponymy of Northern Transylvania confirms this description. Our analysis, conducted on sources belonging to 13th-17th centuries, indicates the existence in this area of three successive lines of *indagines*, signing the territorial progress made by the conquering Hungarians. The early Transylvanian conquered area, having as limits the first two lines of *indagines*, presents all the structural marks of a valley-type organization, having a probable Romanian or Romanian-Slavic background. The territorial limits of this confederative political structure, created through the association of three major units, left obvious traces in the toponymy; also, they were conserved in the administrative and ecclesiastical organization of the medieval counties and arch deaneries. The Hungarians had the full right of conquest in only one of these three units, located in the upper valley of Someșul Mic and in the neighbouring valley of Nadăș. It was the sole area where it was recorded a massive settlement of Hungarian inhabitants, resulting in the creation of a compact group of Hungarian localities. The other two units had, in the first post-conquest period, a more privileged status.

The political center of the realm of Gelou it was, probably, somewhere in the Gilău area; another possibility would be at Cluj-Mănăstur. There is no more proof supporting the previous identification of this center with the stronghold of Dăbâca.

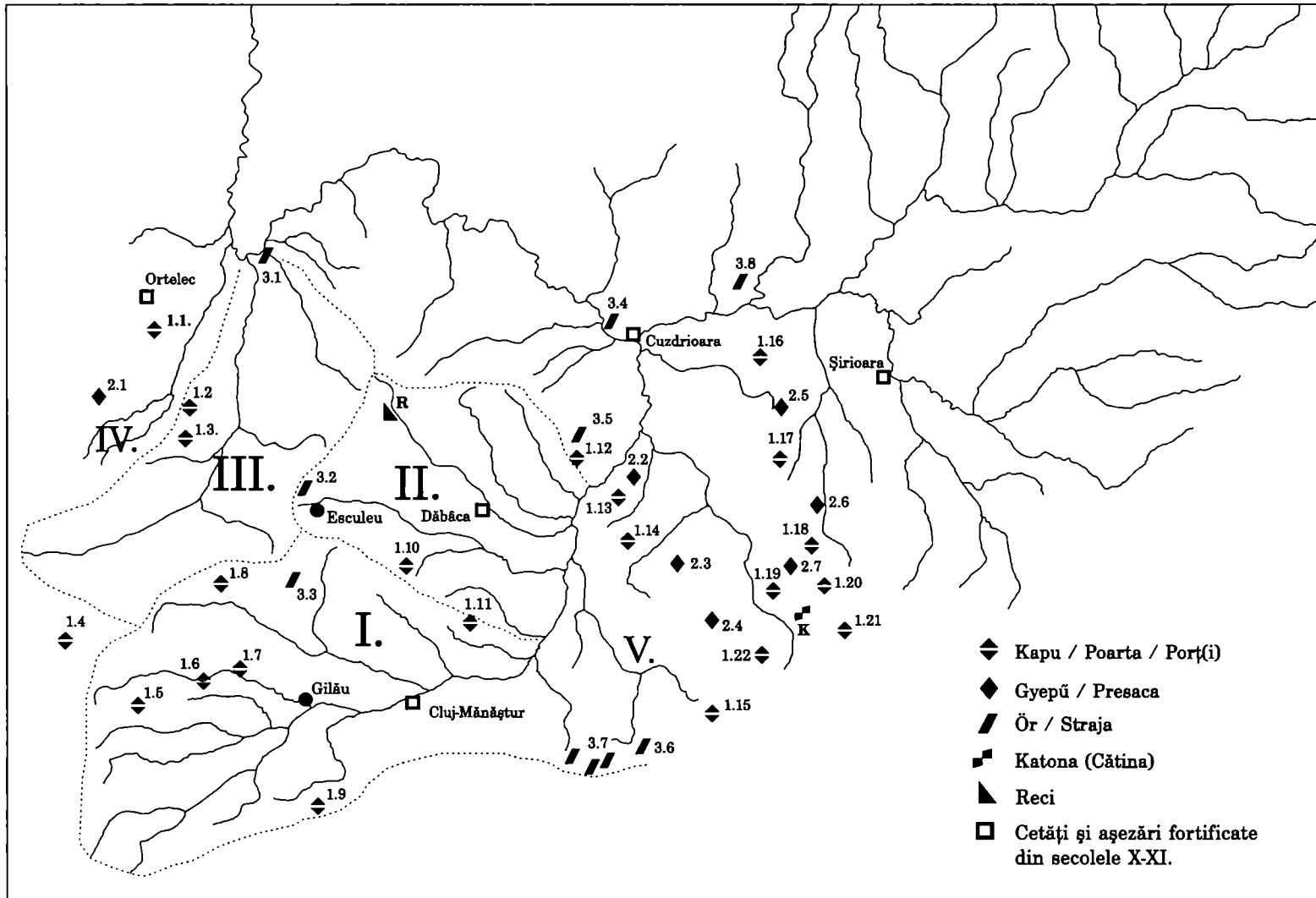

Fig.1. Toponime semnificative pentru reconstituirea structurilor teritoriale. Structura internă a "țării ultrasilvane".

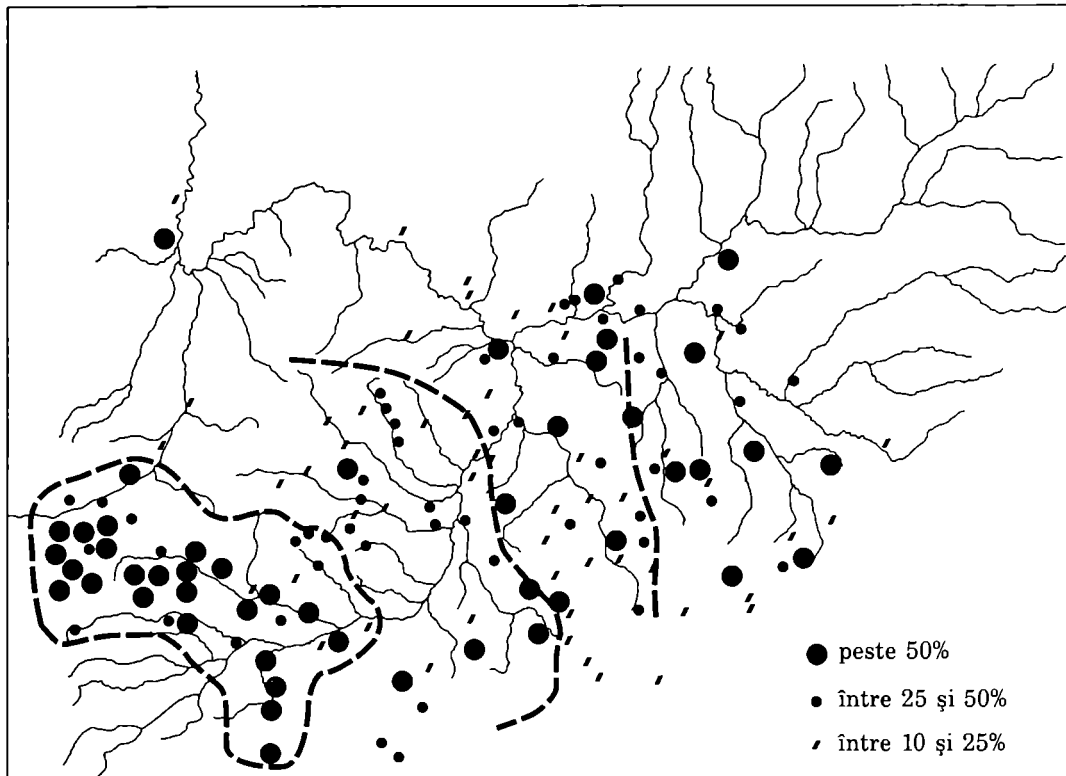

fig.2

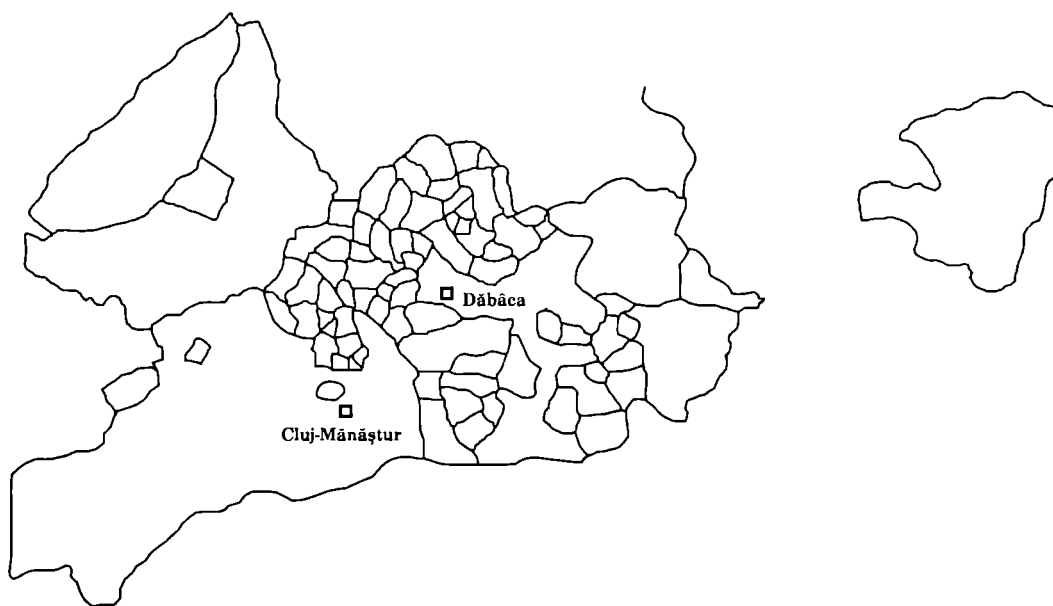

fig.3

Fig.2. Distribuția teritorială a localităților cu populație maghiară în nordul Transilvaniei.

Fig.3. Structura proprietăților în nordul Transilvaniei în preajma anului 1200.

STUDIUL ANTROPOLOGIC AL SCHELETELOR UMANE DESCOPERITE ÎN CIMITIRUL DE SECOL X DIN CLUJ-NAPOCA, STR. PLUGARILOR

Introducere. Ca urmare a cercetărilor arheologice efectuate în partea sud-estică a municipiului roman Napoca, pe parcursul mai multor decenii, a fost descoperit, aproape în totalitate, un cimitir de mari dimensiuni (sec. II-IV d.Chr.). În anii 1985-1986, la marginea acestui cimitir roman, în partea sud-vestică a acestuia (str. Plugarilor), s-au descoperit 26 de morminte care, cronologic, pe baza ritualului de înmormântare și a inventarului arheologic, datează din al treilea sfert al secolului al X-lea.

Mormintele erau poziționate în șiruri ordonate, direcționate nord-vest – sud-est. Defuncții au fost așezați cu membrele alungite, culcați pe spate. În trei dintre cele 26 de morminte nu a fost descoperit material auxiliar. În mormântul nr. 21 s-au găsit urme de sicriu, iar în mormintele nr. 4 și 15 resturi de materiale organice, care pot fi identificate ca fiind piei de cai. În mormântul nr. 25, lângă scheletul uman, au fost descoperite craniul și membrele unui cal, iar în mormântul nr. 11 s-au găsit vase de lut, depuse probabil cu scop ritual. Prelucrarea arheologică a cimitirului nu a fost finalizată până în momentul de față. (Informațiile de mai sus ne-au fost comunicate de către dr. Ioana Hica).

Cercetarea schelelelor umane provenite din săpătura de pe strada Plugarilor, Cluj-Napoca, a fost efectuată în anul 2003, în cadrul unei vizite de studiu la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Scopul cercetării a fost studiul antropologic al acestor schelete umane.

Studiu antropologic

Materiale și metode de lucru. Dintre cele 26 de morminte descoperite au putut fi cercetate 24 de schelete umane. Mormântul nr. 13 nu conținea oase umane; în cazul mormântului nr. 18, cercetarea nu a putut fi efectuată din cauza poziției mult prea izolate a craniului.

Starea de conservare a oaselor se află la un nivel inferior celui mediu. Deteriorările suferite pot fi datorate faptului că, în paralel cu săpăturile arheologice, în zona respectivă s-au desfășurat și lucrări de construcții (informații de la dr. Ioana Hica).

Stabilirea vârstei la care s-a produs decesul se face, în cazul copiilor, pe baza erupției dinților, a dezvoltării rădăcinilor dentare și a dimensiunilor oaselor lungi¹, în cazul tinerilor pe baza structurii oaselor, iar la adulți pe baza gradului de uzură a suprafeței ocluzale a dinților, a măsurii de obliterație, a schimbării formelor în cazul facies symphyses, coastelor și capătului claviculei sternale. Stabilirea sexelor s-a făcut pe baza a 22 de caracteristici specifice². În cazul

¹ Stloukal, M., Hanáková, H., *Die Läder Längsknochen altslawischer Bevölkerungen – Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen*, Homo, 29, 1987, 53-69.

² Éry K., Kralovánszky A., Nemeskéri J., *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja*, In *Anthrop. Közl.*, 7, 1963, 41-90.

caracteristicilor metrico-morfologice am luat în considerare lucrările elaborate de Martin-Saller³ și Lipták⁴, pentru determinarea caracteristicilor patologice lucrarea lui Ortner⁵, la analiza dentară publicația lui Hillson⁶. Stabilirea staturii s-a făcut potrivit metodei lui Sjøvold⁷.

Vârstele defuncților și distribuția pe sexe. Starea de conservare a oaselor nu ne-a permis stabilirea exactă a vârstei, pe care am putut-o încadra doar între anumite intervale. Aceste intervale de vârstă, repartizate în grupuri mai largi potrivit studiilor specifice de antropologie, împreună cu divizarea sexelor pot fi observate în tabelul nr. 1. (Sexul și vârsta indivizilor este precizată mai jos în descrierea individuală a fiecărui mormânt.)

Tabel nr. 1
grupele de vârstă ale defuncților și distribuția pe sexe.

Sex:	masculin	feminin	nedeterminat	Total
Grupe de vârstă:				
Infantia I (0-7)	-	-	3	3
Infantia II (8-14)	-	-	4	4
Juvenis (15-22)	-	-	1	1
Adultus (23-39)	1	4	-	5
Maturus (40-59)	4	2	-	6
Senium (60-x)	1	2	-	3
Vârstă nedeterminată (23-x)	1	1	-	2
Total	7 (44%)	9 (56%)	8	24
Adulți	16 (67%)			24
Copii și tineri			8 (33%)	

Profilul demografic al seriei descoperite nu este uniform. În cazul copiilor, grupa de vârstă cuprinsă între 0-1 și 1-2 ani lipsește în totalitate, iar pentru grupa juvenis s-au găsit foarte puține exemple. Decesul bărbaților apare la grupa de vârstă cuprinsă între 40 și 59 de ani, iar cel al femeilor între 23 și 39 de ani. Din punct de vedere osteoarheologic, distribuția între adulți și copii, de 67% la 33%, poate fi considerată ideală⁸. În cazul adulților, între bărbați și femei există un ușor decalaj în favoarea femeilor. La craniile și scheletele postcraniene cu nr. 5, 17, 21 se observă semne de senilis atrophia.

Descriere metrică și morfologică (taxonomie, patologie). Stabilirea valorilor metrice în cazul craniilor a fost făcută prin cercetarea a 5 exemplare (3 bărbați, 2 femei); pentru stabilirea valorilor staturii au fost analizate 10 schelete (5 bărbați, 5 femei). Acest număr este relativ mic pentru stabilirea unor valori statistice (de biometrie); astfel, la caracterizarea individuală și la aceea a seriei a fost necesară accentuarea caracteristicilor morfologice. Tabelul nr. 2 arată valorile metrice ale craniilor și oaselor lungi. Caracteristicile metrico-morfologice (taxonomie și patologie) ale indivizilor au fost descrise la prezentarea mormintelor.

³ Martin, R., Saller, K., *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart, 1957, 3, Auflage.

⁴ Lipták P, *Embertan és emberszármazástan*, Budapest, 1980.

⁵ Ortner, D. J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Second edition, Amsterdam-Tokyo, 2003.

⁶ Hillson, S., *Dental Anthropology*, Cambridge, 1996.

⁷ Sjøvold, T., *Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation*, In *Human Evol.*, 5, 1990, 431-447.

⁸ Éry, K., Marcsik, A., Suskovics, Cs., Rendes, T.K., Tóth, G., *Infant Mortality Patterns in Osteoarheological Samples*, In *Acta Biol.*, 42, Szeged, 1997, 25-29.

Tabel nr. 2

valorile metrice ale craniilor și oaselor lungi.

2.1. Dimensiunile craniului:

Nr. mormânt	Sex	1	5	8	9	17	20	40	45	46	47	48	51	52	54	55	65	66	69
2	F	169	95	140	89	133	105	-	-	-	-	-	-	-	-	-	126	105	34
3	F	180	-	145	101	-	105	-	-	-	-	-	-	-	-	-	115	99	30
4	M	172	-	150	105	-	101	-	-	-	-	-	-	37	-	-	132	118	36
6	M	190	-	143	105	-	111	-	-	102	-	77	40	34	32	56	-	114	41
10	M	188	-	140	103	-	-	-	-	-	-	-	38	34	26	-	-	-	40

2.2. Index cranian:

Nr. mormânt	Sex	8:1	17:1	17:8	20:1	20:8	9:8	52:51	54:55
2	F	82.84	78.69	95.00	62.13	75.00	63.57	-	-
3	F	80.55	-	-	58.33	72.41	69.65	-	-
4	M	87.20	-	-	58.72	67.33	70.00	-	-
6	M	75.26	-	-	58.42	77.62	73.42	85.00	57.14
10	M	74.46	-	-	-	-	73.57	89.47	-

2.3. Dimensiunile oaselor lungi și statura

Nr. morminte	Sex	humerus		radius		ulna		femur		tibia		fibula		statură
		dreapta	st.	dr.	st.	dr.	st.	dr.	st.	dr.	st.	dr.	st.	
2	F	314	317	-	-	-	255-	432	432	358	360	355	356	164
3	F	302	-	222	224	-	245	415	415	338	-	-	-	159
4	M	-	-	-	253	-	265	-	-	-	-	369	-	(170)
6	M	-	-	257	-	-	-	477	477	383	381	-	-	174
8	F	-	297	-	-	-	-	410	412	335	338	336	338	157
10	M	-	-	-	-	-	-	462	-	377	-	-	-	(171)
22	M	-	-	258	-	-	-	468	470	386	388	-	-	174
23	F	-	-	-	-	-	-	-	393	319	-	316	-	(151)
25	M	333	-	-	-	-	-	468	470	379	378	-	-	173
26	F	-	-	-	-	-	-	430	434	340	342	-	-	161

Descrierea indivizilor pe nr. de morminte:

M 1: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unui copil de 3-4 ani. O mare parte a oaselor membrilor inferioare lipsește. Pe medialis incisivus inferior, la 2 mm de la marginea inferioară a coroanei, poate fi observată o hypoplasie lineară.

M 2: Oasele craniene și postcraniene ale unei femei de 30-35 de ani (indicator de sex: - 0.93). Stare de conservare: medie. Craniul este de tip brachycran, hypsicran, metriocran, orthocran, tapeinocran, iar fruntea stenometop. Din punct de vedere taxonomic este europoid brachycran cu ușoare trăsături mongoloide (distanța biorbitală este de 25 mm, incisivii superiori în formă de „lopată”, torus mandibularis, și linea temporalis îngustată). Profilul cefei curvo-occipital, fossa canina adâncită. Pe ambele oase parietale, paralel cu sutura sagittalis există o porțiune de formă de „sâmbure de prună” de apr. 4 cm lungime și 2 cm lățime. O porțiune asemănătoare se observă și pe obelion, pe sutura sagittalis. Statură: 164 cm. (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 3: Oasele craniene și postcraniene ale unei femei de 23-30 ani (indicator de sex: -1.73). Stare de conservare: medie. Craniu: brachycran, orthocran, tapeinocran. Fruntea: eurymetop. Din punct de

vedere taxonomic: europoid brachycran. Profilul cefei: curvoccipital. Între sutura sagittalis și sutura lamdoidea se observă urmele unor formații-„pit” (cribra cranii) și ale unei rețele puternice de artere. Statură: 159 cm (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 4: Oasele craniului și o parte a oaselor scheletului unui bărbat de 35-39 ani (indicator de sex: +1.5). Stare de conservare: medie. Craniu: hyperbrachycran, orthocran, tapeinocran. Fruntea: eurymetop. Din punct de vedere taxonomic: europoid brachycran cu trăsături cromagnoid. Trigonum mentale de forma unui „T” inversat, partea gonionului foarte accentuată. Lateralis incisivus superior în formă de „lopăță”. Pe suprafața ambelor premolaris occlusionis din partea inferioară există crista margoid. În partea obelionului există o porțiune adâncită de-a lungul suturii sagitale, iar în sutura lambdoidiană se observă oase de tip Worm. Profilul cefei: curvoccipital. Apertura piriformis anthropin, alveolaris prognathis de intensitate medie. La nivelul vertebrelor lombare (în special la L5) se observă urme de osteophytosis accentuat, iar pe corpusul vertebrelor toracale urme de discus hernia. Statură: 170 cm (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 5: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unei femei de 50-59 ani (indicator de sex: -). Toate oasele sunt foarte atrofiate, pe suprafața mediană a mandibulei. În regiunea spinei mentalis se observă adâncituri pe ambele părți, dar și urme ale unei rețele puternice de artere endocraniale care pot fi puse în legătură cu vârsta înaintată.

M 6: Oasele craniene și postcraniene ale unui bărbat de 50-59 de ani (indicator de sex: +1.71). Stare de conservare: medie. Craniu: mesocran, orthocran, tapeinocran. Fruntea: eurymetop. Ochii: hypsikonch. Nas: chamaerthin. Din punct de vedere taxonomic este europoid, cu caracteristici cromagnoid și trăsături ușor mongoloide. Oasele sunt robuste, partea gonionului foarte accentuată, corpus mandibula foarte înalt, facies malaris cu umflături. Profilul cefei curvoccipital, fossa prenasalis, fossa canina puțin adâncită, alveolaris prognathia medie, frunte ușor spre spate. Tuberositas deltoidea foarte dezvoltată. Se pot observa urme de entesopathia ușoară pe aspera ambelor linii femurale și pe suprafața patellelor anterioare. Pe vertebrele toracale (Th7-12) se conturează imaginea tipică de idiopathicus skeletal hyperostosis difuz (DISH). Aceeași semne se văd și pe prima vertebră lombară (L2-L4 lipsesc post mortem), iar pe L5 se observă un spondylitis degenerativ mediu. Statură: 174 cm. (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 7: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unui copil de 12-14 ani.

M 8: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unei femei de 40-59 de ani (indicator de sex: -0.5). Stare de conservare: medie. (Unele trăsături ale craniului sugerează masculinitate, dar oasele scheletului prezintă indiscutabil caracter feminin). Statură: 157 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2)

M 9: Oase craniene și postcraniene foarte fragmentare ale unei femei adulte (23x ani). (indicator de sex: -)

M 10: Oasele craniene și postcraniene ale unui bărbat de 40-59 ani (indicator de sex: +1.8). Stare de conservare: medie. Craniu dolichocran, fruntea eurymetop, ochii hypsikonch. Din punct de vedere taxonomic are caracteristici de europoid cromagnoid cu ușoare trăsături mongoloide. Oasele sunt robuste, craniul este archeomorph (fruntea spre spate), partea gonionului foarte accentuată, corpul mandibulei foarte înalt, trigonum mentale de forma unui „T” inversat, facies malaris cu umflături. Pe suprafața premolaris occlusos se observă margoid crista. Profilul cefei curvoccipital, apertura piriformis anthropin, fossa canina puțin adâncită, alveolaris prognathia nu există. Există o contradicție între măsura uzurii dinților (foarte mică) și gradul obliterației (4). Statură: 171 cm. (valori metrice: vezi tabelul nr. 2)

M 11: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unui bărbat de 40-59 ani (indicator de sex: -). Craniu cu caracteristici europoid. Pe ambele rădăcini M3 perle de smalț, PM2 stânga în torsionare.

M 12: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unui bărbat adult (23x) (indicator de sex: -). Pe mandibulă trigonum mentale este de forma unui „T” inversat.

M 14: Fragmente de oase craniene și postcraniene al unui copil de 6-8 ani.

M 15: Dinți și fragmente din scheletul unui copil de 8-10 ani. Incisivus și caninus superiori în formă de „lopăță”.

M 16: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unui copil de 6-8 ani.

M 17: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unei femei de 60-x ani (indicator de sex: -0.3). Trăsăturile feminine ale craniului nu sunt accentuate. Vârsta înaintată este indicată de lungimea oaselor, atrofierea accentuată a tibiilor, absorbția totală a alveolei mandibulare.

M 19: Oase craniene și postcraniene ale unui copil de 7-9 ani, foarte bine păstrate.

M 20: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unui copil de 10-12 ani.

M 21: Fragmente de oase craniene și postcraniene ale unei femei de 60-x ani (indicator de sex: -1.5) Vârsta înaintată se presupune din atrofierea oaselor și absorbția totală a alveolei mandibulare.

M 22: Fragmente de oase craniene și postcraniene, relativ bine păstrate, ale unui bărbat de 40-59 ani (indicator de sex: -1.5). Din punct de vedere taxonomic este un europoid cu trăsături cromagnoide. Există o contradicție între măsura uzurii dinților (foarte mică) și gradul obliterației (4). Pe vertebrele lombare spondylitis degenerativ mediu, în articulația sacroiliocală fuziune ușoară. Există o adâncitură pe osul frontal (deformare în urma unui traumatism sau urmă de lovitură efectuată cu un obiect tare). Ca urmare se observă o mică umflătură pe suprafața endocraniană, și încă o urmă de traumatism (adâncitură de mici dimensiuni) pe suprafața ramus mandibulae. Statură: 174 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr.2)

M 23: Fragmente de oase craniene și postcraniene, relativ bine păstrate, ale unei femei de 35-39 ani (indicator de sex: -1.25). Profilul cefei curvoccipital, apertura piriformis anthropin, fossa canina puțin adâncită, sutură metopică. Statură: 151 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2).

M 24: Oasele craniene și postcraniene, relativ bine păstrate, ale unei tinere de 18-20 ani. Incisivii mediali și laterali superiori sunt în formă de „lopată”; pe incisivus medialis hypoplasie de smalț linear dublu (de la marginea inferioară a coroanei la 6, respectiv 8 mm).

M 25: Fragmente de craniu și oase postcraniene, relativ bine păstrate, ale unui bărbat de 60-x ani (indicator de sex: +1.4). Craniu europoid cu trăsături brachymorphe. Torus palatinus. Pe vertebrele lombare spondylitis degenerativ ușor. Statură: 173 cm. Pentru valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2.

M 26: Fragmente de craniu și oase postcraniene relativ bine păstrate ale unei femei de 25-39 ani (indicator de sex: -41.5). Statură: 161 cm. (valorile metrice ale oaselor lungi: vezi tabelul nr. 2).

Sinteză. Menționăm că analiza metrică a fost posibilă numai în unele cazuri (vezi tabelul nr. 2). Craniile bărbaților sunt: foarte scurt la nr. 4, de lungime medie, respectiv puțin mai lung la nr. 6 și 10; la măsura nr. 20, în toate cele trei cazuri, înălțimea este medie. Fruntea lată, statura (la 5 indivizi) de 172 cm. Din punct de vedere taxonomic sunt europoizi; între aceștia, în patru cazuri (4, 6, 10, 22) cu caracteristici cromagnoide, iar pe două cranii (6 și 10) apar și trăsături ușor mongoloide.

Craniile celor două femei sunt scurte și de înălțime medie, cu fruntea îngustă, respectiv lată. Statura (media celor 5 schelete feminine): 158 cm. Din punct de vedere taxonomic sunt, de asemenea, europoide (craniul nr. 2 prezintă și ușoare trăsături mongoloide).

Din totalitatea caracteristicilor morfologice ale ambelor sexe subliniem următoarele: pe partea superioară a craniului, în regiunea obelionului, în două cazuri (2 și 4) se observă mici adâncituri. Având în vedere vârsta tânără putem exclude osteoporoza; fenomenul poate fi așadar considerat o variație de tip anatomic. Fruntea înclinată spre spate nu este caracteristică tuturor cazurilor din această serie; ea se manifestă doar la craniul cu nr. 10. Lățirea spre margini a oaselor fălcii este mai accentuată la trei dintre bărbați (4, 6, 10); la doi dintre aceștia (6, 10) aspectul scheletului, în ansamblu, pare a fi mai robust. Zona bărbiei este de forma unui „T” inversat, foarte accentuat la bărbații cu nr. 4, 10, 12. Incisivii superiori au forma de „lopată”. La nr. 2, 4, 15 și 24, în aspectul oaselor frunții se observă oase auxiliare. Umflături pe suprafața interioară a fălcii se observă doar în unele cazuri (4, 23, 24, 25) iar modificări la dinții inferiori doar în două cazuri (4, 10). În aspectul craniilor cu nr. 10 și 22 există o contradicție între cele două trăsături care determină vârsta: gradul de osificare a craniului și gradul de uzură a suprafeței dinților. În ciuda vârstei înaintate, uzura dinților este minimală. Modificările osoase care apar în urma efortului fizic prea intens nu sunt semnificative, ele putând fi remarcate doar bărbatul cu nr. 6.

Modificările patologice în această serie nu sunt semnificative. O boală gravă, hyperostosis idiopathic difuz, apare în cazul bărbatului cu nr. 6; în cazul bărbatului cu nr. 4 se

observă un spondylitis degenerativ în stadiu foarte avansat. Aceleași semne, dar în stadiu incipient, apar în alte trei cazuri (6, 22, 25). Un caz interesant este acela al bărbatului cu nr. 22. Pe suprafața interioară a craniului acestuia, în zona frunții, poate fi observată o umflătură, rămasă probabil după recuperarea în urma unei lovituri puternice. Această umflătură a generat, cu siguranță, o presiune asupra zonei respective a creierului. Probleme de alimentație primară sau secundară (posibile urmări ale unor boli contagioase sau de altă natură) se observă din hypoplasia smalțului dentar, în cazurile 1 și 24, și dintr-o cribra cranii, existentă într-un singur caz (nr. 3).

Concluzii. Având în vedere analiza taxonomică și caracteristicile morfologice, presupunem că bărbații din mormintele cu nr. 4, 6, 10 și 22 puteau aparține aceluiași grup (cerc de rudenie?); acestuia i s-ar putea eventual asocia nr. 12. Pe craniul bărbatului din mormântul nr. 25 nu se observă nici una dintre trăsăturile morfologice ale grupului mai sus amintit. (Craniul din mormântul nr. 11 este foarte fragmentar). În cazul femeilor, pe baza caracteristicilor taxonomico-morfologice nu este posibilă o grupare a acestora, ca și în cazul bărbaților.

Interesant pentru tot ansamblul seriei este faptul că nu apar tăieturi, fracturi, contuzii rezultate din diferite traumatisme. O singură urmă de lovitură poate fi observată la un singur individ. Aceasta înseamnă fie că membrii grupului erau foarte pricepuți în luptă, fie că ei evitau folosirea armelor.

Modificări care s-ar putea referi la modul de viață al populației din perioadă, cum ar fi efortul fizic excesiv, se observă, de asemenea, într-un singur caz; presupunem, prin urmare, că membrii grupului nu depuneau un efort fizic deosebit. În același sens pledează și procentul nesemnificativ al îmbolnăvirii degenerative a vertebrelor: un singur caz ceva mai grav.

În legătură cu obiceiurile alimentare se observă că, în două cazuri, gradul scăzut de uzură a dinților este în contradicție cu vârsta înaintată. Membrii comunității respective nu sufereau de malnutriție sau de lipsuri alimentare. Nu se observă cribra orbitalia, și avem doar un caz de cribra cranii. Hypoplasia lineară a smalțului dinților apare în numai două cazuri.

Nu se observă manifestări de tip osos ale unor boli contagioase de tipul tuberculozei sau leprei, și nici malformații sau modificări în dezvoltarea oaselor.

Discuție. În diferite regiuni ale Transilvaniei începe, din sec. IX/X, procesul de stabilire a maghiarilor descălecători. Una dintre mărturiile cele mai timpurii este cimitirul descoperit în fosta strada Zapolya (fostă Dostoievski, în prezent Gen. T. Moșoiu), la est de orașul roman Napoca (Cluj-Napoca). Din această zonă cunoaștem 12 morminte. În cinci dintre aceste morminte s-au descoperit schelete de bărbați înarmați, piei de cai împăturite, cu harnașament întreg, sau cai împăiați, cu harnașament, culcați lângă defunct. Amintim faptul că unul dintre craniile defuncților era trepanat. Vestimentația femeilor și fetelor era ornată cu plăcuțe de argint; ele purtau cercei din argint și nasturi decorativi. Materialul mormintelor din strada Zapolya este considerat arhaic în șirul altor descoperiri din cultura maghiarilor descălecători (ornamente de harnașament cordiforme, ornamente de brâie și harnașament). Cimitirul a fost deschis imediat după descălecare; se presupune că acolo au fost înmormântați membri ai cortegiului militar sau membri ai familiei unei persoane de rang înalt stabilită în interiorul zidurilor romane.

Conform informațiilor primite de la dr. Ioana Hica, materialul cimitirului din secolul al X-lea din strada Plugarilor este foarte asemănător cu materialul arheologic descoperit în strada Zapolya, între anii 1911-1948. Distanța dintre cele două cimitire este de numai 200 de metri. Este însă improbabil să fie vorba despre unul și același cimitir. Între cele două puncte se află de fapt o pantă, zonă în care sunt situate mormintele cimitirului roman. Compararea acestor două serii de materiale va constitui obiectul unor cercetări viitoare.

Secolul al X-lea este destul de bine reprezentat, în Ungaria, prin descoperiri de schelete. Au fost realizate numeroase studii despre originea și structura antropologică a acestei populații; ea a fost, de asemenea, cercetată și din punct de vedere regional. Éry⁹ a identificat patru, iar mai apoi cinci grupuri diferite pe plan regional, incluzând și teritorii care nu aparțineau Ungariei (A = zona dintre Dunăre și Tisa, B = zona Tisei Superioare, C = partea nordică și estică a zonei de la vest de Dunăre, D = zona dintre Criș și Mureș, E = zona dintre Vag și Nitra). Din punct de vedere taxonomic, prezența elementelor mongoloide face foarte importante grupurile A și B. O caracteristică a grupei A este faptul că europizii sunt prezenți în procent de 33%, iar europido-mongoloizii de 67%; în cadrul acestora din urmă, turanienii reprezintă 82%. În grupa B europizii sunt prezenți în procent de 64%, iar europido-mongoloizii de 36%; în cadrul acestora din urmă este mai frecvent elementul uralian.

În materialul de pe strada Plugarilor, la trei dintre craniile (2, 6, 10), pe lângă caracteristicile europoidale se observă și ușoare trăsături mongoloide: o robustețe mai accentuată; înălțimea corpului mandibulei, care impune o alungire a feței. Această serie poate fi, așadar, aliniată la grupa B, adică la populația de secol X din zona Tisei Superioare.

Din lucrarea lui Éry¹⁰ cunoaștem și statura oamenilor din secolul al X-lea: bărbații aveau o înălțime medie de 170,48 cm, iar femeile de 158,71 cm. Materialul de pe strada Plugarilor se încadrează în aceste valori (bărbați: 172,4 cm, femei: 158,4 cm).

BIBLIOGRAFIE:

1. Acsádi, Gy., Nemeskéri, J., *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest, 1970
2. Brothwell, D.R., *Digging up Bones. The Excavation, Treatment and Study of Human Remains*, London, 1965
3. Éry, K., *Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában*. In *Antropológiai Közlemények*, 22, 1978
4. Éry, K., *A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában*, In Kovács, L. coord. *Honfoglalás és régészet*, Budapest, 1994
5. Éry, K., *Length of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin* In *Humanbiologia Budapestinensis*, 26, 1998
6. Éry, K., Kralovánszky, A., Nemeskéri, J., *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja*, In *Anthrop. Közl.*, 7, 1963
7. Éry, K., Marcsik, A., Suskovics, Cs., Rendes, T.K., Tóth, G., *Infant Mortality Patterns in Osteoarcheological Samples*, In *Acta Biol.*, 42, Szeged, 1997
8. Hillson, S., *Dental Anthropology*, Cambridge, 1996
9. Lipták, P., *Embertan és emberszármazás, Budapest, 1980*
10. Makkai, L., Mócsy, A. coord., *Erdély története, I, A kezdetektől 1606-ig*, Budapest, 1986
11. Martin, R., Saller, K., *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart, 1957, 3. Auflage
12. Ortner, D. J., *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Second edition, Amsterdam-Tokyo, 2003
13. Schinz, H., Baensch, W., Friedl, E., Uehlinger, E., *Ossifikationstabelle*, In *Lehrbuch der Röntgen-Diagnostik*, 5 Aufl. Thieme, G., Stuttgart, 1952
14. Sjøvold, T., *Estimation of Stature from Long Bones Utilizing the Line of Organic Correlation*, In *Human Evol.*, 5, 1990

⁹ Éry, K., *Regionális különbségek a magyarság X. századi embertani anyagában*. In *Antropológiai Közlemények*, 22, 1978, 77-86.

¹⁰ Éry, K., *Length of Limb Bones and Stature in Ancient Populations in the Carpathian Basin* In *Humanbiologia Budapestinensis*, 26, 1998, 9-87.

15. Stloukal, M., Hanáková, H, *Die Läder Längsknochen altslawischer Bevölkerungen – Unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumsfragen*, Homo, 29, 1987
16. Oberlaker, D. H., *Human Skeletal Remains*, Aldine, Chicago, 1978

Mulțumiri: Dr. Ioana Hica, Dr. Tudor Sălăgean

ANTHROPOLOGICAL STUDY OF HUMAN SKELETONS DISCOVERED AT THE 10TH
CENTURY CEMETERY FROM STR. PLUGARILOR, CLUJ-NAPOCA
Abstract

In Plugarilor str., Cluj-Napoca, the archeological research found a cemetery of approximately 26 graves. In 2003, by the occasion of a study-trip, 24 human skeletons were examined from this material. Archeologist dr. Ioana Hica provided information about the discovery. They established that we deal with a 10th century cemetery. The demographical profile of this series seems to be homogeneous, excepting the fact that the group including 0-2 year old persons is missing, and there are just a few individuals representing juveniles. The metrical and morphological values show that these individuals were in general europoide, in four cases cromagnoids, of which in three cases we can define slightly mongoloid characteristics. This taxonomical image links the series by a 10th century populations from Hungary, regionally located in the upper course of Tisa River. In this small community we can identify individuals with traumatic anatomical modifications, cases of idiopathic hyperostosis and degenerative spondylitis. Key-words: 10th century, material of human skeletons, europoide.

**PIESE INEDITE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A
ROMÂNIEI DESCOPERITE ÎN NECROPOLA DE SECOL XII
DE LA CATEDRALA ROMANO-CATOLICĂ DE LA ALBA-ULIA**

Studiul de față dorește să aducă în circuitul științific, pe cât este posibil, o parte din materialele scoase la lumină în timpul cercetărilor arheologice din anii 1974-1976 conduse de Radu R. Heitel la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia. Ne vom referi, în special, la materialele, ce aparțin de necropola de secol XII și care au fost publicate doar parțial.

După cum se știe zona din jurul catedralei romano-catolice de la Alba-Iulia, mai exact colțul de sud-vest al fostului castru roman sau al actualei cetăți de tip Vauban, a fost supusă decenii întregi restaurărilor și intervențiilor arheologice, și cu toate acestea avem parte doar de o restituire deficitară, lacunară și contradictorie a rezultatelor cercetărilor.

Pentru o mai bună perspectivă, înțelegere și justificare a pieselor ce vor fi descrise mai jos, dorim să facem o scurtă prezentare cu referire la ceea ce s-a publicat și care sunt datele care se cunosc despre necropola de secol XII din jurul catedralei romano-catolice de la Alba-Iulia.

Primele cercetări cu caracter arheologic din jurul sau din interiorul catedralei de la Alba-Iulia au fost desfășurate înainte de 1918 de către arh. Istvan Möller și care a emis informații, unele eronate, cu referire la fazele de construcție¹, fără însă a se oferi alte detalii. În anul 1953 D. Protase a încercat stabilirea unor repere stratigrafice în interiorul *Cetății Alba-Iulia* prin trasarea a trei secțiuni succesive, în trei puncte diferite: două secțiuni în apropiere catedralei romano-catolice de la Alba-Iulia și alta în fața monumentului Custozza.² În urma acestor cercetări în secțiunea A au ieșit la iveală 24 de morminte de perioadă arpadiană datate în secolul al XII-lea. Autorul expune situația stratigrafică în care se aflau mormintele și continuă cu o descriere a lor³ oferindu-ne și o cartare a mormintelor, care de altfel este și singura în ciuda descoperirilor ulterioare similare efectuate de R. R. Heitel. Din cele 24 de morminte descoperite 12 erau prevăzute cu elemente de inventar funerar, ce a fost ilustrat complet, și era compus din piese de podoabă reprezentate prin *foarte multe inele de buclă cu capătul răsucit în formă de S* (15 inele de tâmplă – n. n.), *făcute din bronz și argint de proastă calitate, inele de argint pentru deget, unele din placă subțire* (1 inel – n. n.), *iar altele cele mai numeroase, împletite* (4 inele – n. n.), *o mărgea fragmentară de pastă, un ac lung de păr cu cap sferic și monete*⁴.

În anul 1968 s-a reînceput pe o scară mult mai largă cercetarea arheologică a catedralei romano-catolice din Alba-Iulia din inițiativa Direcției Monumentelor Istorice prin arheologul

¹ Vezi V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol I, București, 1959, p. 23 sq.; Entz Géza, *A Gyulafehérvári Székesegyház*, Budapest, 1958.

² D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în Cetatea de la Alba-Iulia*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj-Napoca, VII, 1-4, 1956, p. 15, Idem, *SCIV*, V, 1954, nr. 1-2, p. 222-224.

³ *Ibidem*, p. 19-23.

⁴ *Ibidem*, p. 34.

R. R. Heitel. După mai mult de un deceniu de cercetare arheologică (1968-1977) rezultatele au fost restituite circuitului științific parțial și contradictoriu⁵. În ceea ce privește necropola de secol XII singurele informații, pe care le deținem sunt cele publicate de R. R. Heitel în articolele din anii 1972, 1975, 1985, 1986. Din păcate, nu avem parte de un studiu complet al necropolei, ci doar de concluzii care nu sunt precedate, cum ar fi trebuit să fie, de descrieri și planuri amănunțite care să dovedească cele scrise. Astfel constatăm că, concluziile celor doi autori (D. Protase și R. R. Heitel), sunt ușor diferite, în detaliu⁶. Dacă D. Protase ne spune că unele morminte au fost deranjate de altele din aceeași necropolă⁷, R. R. Heitel ne informează, fără o documentație verificabilă, că în toate secțiunile mormintele se suprapuneau fără însă ca mormintele mai vechi să apară ca deranjate, ceea ce arată că cei înhumați făceau parte din anumite grupuri familiale, fapt ce ar explica și densitatea lor mai mare în anumite spații⁸. Apoi, constatăm o discrepanță a datării fazei finale a cimitirului: dacă ultima monedă emisă din cele 5 (prima este o monedă de la Stefan II) descoperite în inventarul mormintelor de D. Protase este cea a regelui Emeric (1196-1204)⁹, ultima monedă din cele 24 (prima este o monedă de la Coloman) descoperite în situ de R. R. Heitel este o emisiune a regelui Bela III (1171-1196), autorul subliniind, din nou, fără a confirma sau a nega cele scrise de D. Protase și fără o documentație controlabilă, faptul că între Bela al III-lea și Andrei al II-lea lipsesc emisiunile de la regii Emeric și Ladislau al III-lea, hiatusul de 8 ani indicând perioada demantelării bazilicii edificată sub regele Ladislau I, proces ce a condus la oprirea înmormântărilor din arealul bazilicii¹⁰. Deci, problema care se ridică acum, este dacă într-adevăr înhumările au fost întrerupte în perioada 1196-1204, când s-au început lucrările la actuala catedrală? Căci de o demantelare a bazilicii înaintea terminării măcar parțiale a actualei biserici nu poate fi vorba, pentru că se știe că se recurgea la demolarea bisericii vechi doar atunci când o parte din noua construcție, de obicei zona altarului și al corului, putea să asigure continuitatea oficierei cultului.

Din necropola de secol XII au fost cercetate 315 morminte (24 de către D. Protase și 291 de către R. R. Heitel)¹¹. Necropola este datată în secolul al XII-lea și pe baza unor serii de monede

⁵ R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, în *Rev. Roum. Hist. Art. Série Beaux-Arts*, IX, 2, 1972, p. 139-160; Idem, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmälern in Siebenbürgen (II)*, în *Rev. Roum. Hist. Art. Série Beaux-Arts*, XII, 1975, p. 3-10; Idem, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba-Iulia*, în *Muzeul Național*, II, 1975, p. 343-351; Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba-Iulia (1968-1977). I.*, în *SCIIVA*, 36, 3, 1985, p. 215-231; Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba-Iulia (1968-1977). II. Piese de metal*, în *SCIIVA*, 37, 3, 1986, p. 233-248; Idem, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439.

⁶ Nu știm exact care este motivul, dar se pare că R. R. Heitel nu a luat în considerare nici pro nici contra informațiile publicate de D. Protase, făcând abstracție totală de articolul cu pricina, ca dovadă și lipsa citării studiului lui D. Protase din 1956 în articolele din anii 1985, 1986 ale lui R. R. Heitel. Dimpotrivă, observăm preluarea greșită a informațiilor, de exemplu D. Protase scria de 24 de morminte descoperite de secol XII, iar R. R. Heitel vorbește de 26 de morminte de sec. XII.

⁷ D. Protase, *Cercetările*, p. 19 sqq, fig. 3.

⁸ R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 228.

⁹ D. Protase, *Cercetările*, p. 19 sqq, fig. 4.

¹⁰ R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 228; Idem, *Principalele*, 1986 p. 242.

¹¹ În anii 2001-2002 la Palatul episcopal și Catedrala romano-catolică în urma restaurărilor au mai avut loc cercetări arheologice executate de Dana Marcu în urma cărora au mai ieșit la iveală printre altele morminte din necropola de secol XII-XIII – vezi D. Marcu-Istrate, A. Istrate, N. M. Simina, *Alba-Iulia, jud. Alba. Punct: Catedrala romano-catolică*, în *CCA. Campania 2001*, p. 28; D. Marcu-Istrate, A. Istrate, *Alba-Iulia*,

descoperite *in situ*, monede ce încep cu emisiuni de la Coloman (1095-1114) și se încheie fără a înregistra vreo întrerupere, cu emisiuni ale regelui Bela III (1172-1196)¹² sau a regelui Emeric (1196-1204)¹³. Pe lângă monede, din inventarul funerar al mormintelor de secol XII cercetate de R. R. Heitel au mai fost recuperate, conform celor publicate de autor, piese de podoabă din argint sau bronz, și anume: inele de tâmplă¹⁴ cu un capăt în formă de S sau cu un capăt aplatizat, inele de deget torsadate, un inel lucrat dintr-o singură bară și un ac de păr cu buton sferic.

O bună parte a pieselor de metal scoase la iveală în urma cercetărilor efectuate în anii 1974-1976 la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia au fost donate de către R. R. Heitel Muzeului Național de Istorie a României. Cu toate că R. R. Heitel a dedicat un studiu obiectelor de metal rezultate din cercetările arheologice de la catedrală, totuși atât publicarea lor, ne referim doar la cele de secol XII, cât și a necropolei este sumară și deficitară, iar o bună parte a inventarelor mormintelor este nepublicat. Astfel, este de datoria noastră de a preciza inadvertențele și omisiunile materialelor provenite din inventarul mormintelor de secol XII, amintite fugitiv sau doar ilustrate în diferite articole. Misiunea noastră este cu atât mai dificilă cu cât nu deținem nici o descriere a mormintelor – excepție făcând inventarul a 4 morminte publicat succint în articolul din 1986¹⁵ – sau măcar o cartare a necropolei, în plus o parte din inventarele mormintelor aflate în colecțiile MNIR fiind amestecat. Lipsa aproape totală a contextului descoperirii podoabelor, în majoritatea cazurilor nu este consemnat numărul mormântului din care provin piesele respective, ne obligă doar la o simplă enumerare a lor prin descriere și ilustrare fără a putea aborda implicațiile de ordin arheologic și istoric legate de descoperirile respective, care de altfel sunt atât de necesare.

Printre materialele de secol XII s-au mai aflat și câteva piese de metal, o parte dintre ele nepublicate, de perioadă mai timpurie sau mai târzie, și pe care dorim să le facem cunoscută existența lor.

Pentru o utilizare și o urmărire cât mai facilă, descrierea pieselor am realizat-o într-o ordine cronologică a descoperirii lor și a locului de descoperire, adică pe secțiuni și adâncimi. Deși la fiecare piesă este menționată secțiunea, caroul și adâncimea, trebuie specificat că nu suntem siguri de la ce nivel a fost dată adâncimea descoperirii pieselor (probabil de la nivelul de călcare din anii '70), iar caroiul nu știm din ce parte a fost numerotat. Teoretic punctul 0 pornește de la zidul bisericii, însă în articolul său unde publică planurile săpăturilor și o parte a stratigrafiei punctul 0 pornește din partea opusă.

Catalogul pieselor:

- a. denumirea și descrierea piesei
- b. materialul din care este confecționată piesa
- c. locul descoperirii (A. I. = Alba-Iulia. Catedrala romano catolică, C = secțiunea, □ = caroul, -1, 71 = adâncimea)
- d. dimensiunile (d. s. = diametrul sârmei, d. i. = diametrul inelului, d. p. = diametrul total al piesei, l. S. = lățimea "S"-ului)

jud. Alba. Punct: str. Mihai Viteazul nr 21 (Palatul Episcopiei Romano-Catolice), în CCA. Campania 2002, p. 33 sq.

¹² vezi nota 10.

¹³ vezi nota 9.

¹⁴ În ceea ce privește utilizarea termenului de „inel de tâmplă” preferăm să folosim în continuare această denumire, întrucât în literatura germană de specialitate îl întâlnim sub acest înțeles (Schlāfenring), deși corect este „inel de buclă”, aceste tip de podoabă fiind descoperit nu numai lângă craniu ci și în zona cutiei toracice sau a abdomenului.

¹⁵ R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 242 sqq.

- e. starea de conservare a piesei
- f. numărul de inventar (M.N.I.R. = Muzeului Național de Istorie a României)
- g. bibliografie

1. Toate cele 3 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeț și provin de la un singur mormânt, pe pliculeț fiind menționate doar localitatea, anul, secțiunea, caroul și adâncimea, numărul mormântului nefiind consemnat.
 - 1.1. a) **Inel de tâmplă** din argint, cu un capăt aplatizat și îndoit probabil în formă de "S", pe lățimea "S" nu se observă urme de caneluri (pl. 1/1); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, -1,71 m; d) d. s.=1,2 mm, d. p. = 13,6 mm, l. S. = 4mm; e) piesa este ruptă, nu s-a păstrat integral; în plic se păstrează două fragmente din verigă și 4 resturi provenite, probabil, de la restul unei monturi, distruse în urma restaurării; piesa este restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116069; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 244, fig. 4 -15 (?).
 - 1.2. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are ~3 caneluri greu observabile din cauza restaurării (pl. 1/2); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, -1,71 m; d) d. s.=1,1 mm, d. p. =13 x 20,1 mm, l. S. = 3,4 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116070; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243.
 - 1.3. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 2 caneluri (pl. 1/3); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, -1,71 m; d) d. s.=1 mm, d. p. = 15,3 x 18,7 mm, l. S. = 4,2 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116071; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243.

Observație: Cele trei inele de tâmplă sunt cele amintite de R. R. Heitel în articolul său din 1986 la pagina 243-244, primul (1.1.a) fiind probabil acel inel de tâmplă din bronz, din păcate cu o parte ruptă din vechi (sic!), fragment ce a păstrat pe fragmentul de tijă rămas restul unei monturi, foarte probabil în formă de globuleț. (vezi R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 244). În inventarul aceluiași mormânt a mai fost găsită o monedă de la Coloman. (R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243).
2. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subțiate și apropiate. Inelul este realizat dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei și apoi răsucite (pl. 4/12); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4/5, -1,71 m; d) g. i. =2,4 mm, d. p. = 23 x 21,1 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116081; g) nepublicat.

Observație: inelul se afla singur într-un pliculeț fără altă mențiune în afară de cea de la subpunctul c). Luând în considerare indiciile scrise pe pliculeț și comparând datele cu însemnările de la punctul 1 acest inel trebuie să fie făcut parte din inventarul mormântului descris anterior la poziția 1¹⁶.

3. În interiorul pliculețului în care se găseau doar cele 4 inele de tâmplă descrise mai jos se afla și un bilețel pe care era scris: *M5, inel Ag răsucit, 4 inele de tâmplă, monedă Koloman 1095-1116*. Pe exteriorul bilețului este tăiat *M5* și înconjurat cu roșu *14 M*. Inelul de argint răsucit și moneda de la Coloman menționate pe bileț nu se mai află în acest plic. Trebuie subliniat faptul că inventarul acestui mormânt este amintit de Radu Heitel în articolul său din 1986¹⁷, dar descrierea pieselor, superficial realizată, nu corespunde cu realitatea, astfel trebuind făcute câteva rectificări. Deci avem de-a face cu 4 inele de tâmplă, toate terminate în S, două dintre ele având "S"-ul rupt (vezi pl. 1/4, 1/6) și nu, cum precizează R. R. Heitel, cu unul din capete aplatizat. Inelul de deget din cadrul acestui inventar credem că este cel descris la poziția 4 și care este însă din argint și nu din bronz.
- 3.1. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte și lipsește; nu se observă caneluri (pl. 1/4); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, -1,68 m; d) d.

¹⁶ R. Heitel specifică în articolul său din 1986 că, cu excepția a două dintre ele inelele de deget au apărut numai în morminte în care s-au descoperit și inele de tâmplă (vezi R. R. Heitel, *Principalele* 1986, p. 243). De aceea noi încercăm aici, atunci când datele de la subpunctul c) coincid să considerăm inelul/inelele de tâmplă cu inelul de deget ca făcând parte din același inventar al unui mormânt.

¹⁷ Într-un mormânt datat cu monedă de la Coloman, au apărut patru inele de tâmplă, două terminate în S și două cu unul din capete aplatizat, precum și un inel de deget din bronz (R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243).

- s.=1,4 mm, d. p. = 15,8 x 17 mm, l. S. păstrat = 3,3 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116072; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243, fig. 4-12 (?).
- 3.2. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri (pl. 1/5); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, -1,68 m; d) d. s.=1,1 mm, d. p. = 13,5 x 17 mm, l. S. = 4 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116073; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
- 3.3. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este parțial rupt și lipsește; se observă 4 caneluri, dar este posibil să fi avut mai multe (pl. 1/6); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, -1,68 m; d) d. s.=1,9 mm, d. p. (păstrat) = 18,5 x 24,1 mm, l. S. păstrat = 3,8 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116074; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
- 3.4. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul pare să fi avut caneluri, dar din cauza restaurării este greu de sesizat (pl. 1/7); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, -1,68 m; d) d. s.=1 mm, d. p. = 15,5 x 18,1 mm, l. S. = 3 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116075; g) R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
4. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subțiate și depărtate. Inelul este realizat prin răsucirea într-o singură direcție a unei bare de sârmă îndoită pe lung în trei și apoi răsucite (pl. 4/11); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 3/4, M 5, -1,68 m; d) g. i. =2,8 mm, d. p. = 22,3 x 21,2 mm; e) piesa este ruptă în trei bucăți, însă este lipită și restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116080; g) menționat R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
- Observație: inelul se afla singur într-un pliculeț fără altă mențiune în afară de cea de la subpunctul c). Luând în considerare indiciile scrise pe pliculeț și comparând datele cu însemnările de la punctul 3 acest inel trebuie să fie făcut parte din inventarul mormântului descris anterior la poziția 3, așa-numitul M14.
5. a) **Inel de tâmplă** cu un capăt aplatizat și îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte și lipsește; se observă pomirea a două caneluri (pl. 2/2); b) argint de proastă calitate (?); c) A. I. 1974, C XI, □ 4, -1,83 m; d) d. s.=1,9 mm, d. p. (păstrat) = ~20 x 20,2 mm, l. S. păstrat = 3,9 mm; e) piesa este ruptă în 4 fragmente, este nerestaurată și prezintă un conținut mare de cupru f) M.N.I.R. nr. inv. 116058; g) nepublicat.
6. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subțiate și suprapuse. Piesa este realizată dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei și apoi răsucite; (pl. 4/9); b) argint; c) A. I. 1974, C XI, □ 4, -1,90 m; d) g. i. =2,9 mm, d. p. = 22,1 x 21 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116079; g) menționat R. R. Heitel, SCIV, 1986, 3, p. 243.
- Observație: având în vedere similitudinea cotelor inelului de deget torsadat cu cele ale inelului de tâmplă de la poziția 5, probabil că aceste două piese au făcut parte din inventarul aceluiași mormânt.
7. a) **Inel de tâmplă torsadat**; sârma torsadată a inelului este îmbrăcată parțial, în partea de jos a inelului, cu un fel foiță realizată din același metal ca și veriga; unul din capete este aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul se păstrează parțial fiind rupt în cea mai mare parte și lipsește; nu se observă urme de caneluri. (pl. 2/1); b) bronz (?); c) A. I. 1974, C XI, □ 2 (?), -1,35 m; d) d. s.=1,7 mm, d. p. = ~25mm, l. S. păstrat = 3,8 mm; e) piesa este ruptă în 4 fragmente, nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116068; g) nepublicat.
8. a) **Inel de deget** cu capetele desfăcute; veriga inelului pare să fie simplă (pl. 1/12); b) bronz (?) de proastă calitate deoarece piesa este casantă; c) A. I. 1974, C VIIIa, □ 6, -1,22 m; d) grosimea inelului este irelevantă deoarece nu este curățat, iar oxizii de cupru sunt în cantitate mare, d. p. = ~20 mm; e) nerestaurată, distrusă și spartă în patru bucăți f) M.N.I.R. nr. inv. 116078; g) nepublicat.
9. a) **Verigă de păr(?)** cu capetele ascuțite și suprapuse; veriga este o platbandă deformată, și dreptunghiulară în secțiune (pl. 4/3); b) bronz; c) A. I. 1974, C VIIIa, □ 5, -1,40 m; d) grosimea platbandei = 1,6 x 4 mm, d. p. = ~27 x 28,8 mm e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116056; g) nepublicat.

10. a) Trei fragmente din bronz, din care două nu pot fi identificate ca funcționalitate; cea de-a treia este un fragment dintr-o piesă mai mare, din tablă de bronz (pl. 1/13-14); b) bronz; c) A. I. 1974, C VIIa, □ 10, -1,20 m; d) grosimea tablei = 1 mm, înălțimea piesei = 14,9 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116082; g) nepublicat.
11. Piesă de metal cu un conținut ridicat de cupru, probabil este un medalion sau o aplică de harnașament (?) în formă de pendentiv cordiform, cu un fragment de ureche de prindere în partea superioară; orificiul urechii este circular (pl. 5/5); b) fier; c) A. I. 1974, C VIIa, □ 9, -2,35 m; d) L. p. = 46,8 mm, l. p. = 29 mm, grosimea = 1,3 mm; e) nerestaurată; piesa este ruptă în două; lipsește o parte a urechii de prindere; f) M.N.I.R. nr. inv. 116083; g) R. R. Heitel, SCTV, 1986, 3, p. 233, fig. 3-1.
 Observație: R. Heitel menționează în articolul său această piesă ca fiind vârf de săgeată roman – sunt amintite de fapt două săgeți identice care au apărut în bordeiele A și B din C XVII, datarea lor la începutul secolului al II-lea fiind asigurată¹⁸. Locul descoperirii al acestui obiect, conform notițelor de pe pliculețul diferă față de localizarea publicată de R. Heitel.
12. a) **Aplică de bronz de harnașament**¹⁹, cordiformă, concavă, probabil turnată. Pe spate are 3 piciorușe de fixare pe suport de piele, încovoiate spre interior; cele din partea superioară sunt îndoite în jos spre stânga, iar cel din partea inferioară este îndoit în sus spre dreapta. Este decorată cu motivul "palmei orientale" în centru, într-un cadru cordiform. În jurul cadrului este un registru de linii paralele și ele circumscrise la rândul lor într-un cadru. Piesa prezintă urme de uzură, căci acele linii paralele din partea stângă sus și partea dreaptă mijloc sunt aproape șterse, fiind greu vizibile (pl. 1/8); b) bronz; c) A. I. 1975, C VIIa, □ 4/5, adâncimea nu este indicată; d) lungimea piesei = 16 mm, lățimea = 14,2 mm, grosimea = 4,4 mm; e) restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116044; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1985, p. 225, Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243, R. R. Heitel, *Die Archäologie*, p. 407 sqq
 Observație: Având localizarea pe orizontală (C VIIa, □ 4/5) aproximativ a locului de descoperire a aplicii, am încercat să vedem unde s-ar situa pe planul general al săpăturilor publicat în 1985²⁰, și am observat că ar pica la câțiva metri distanță față de zidul de vest al bisericii Ia. Desigur această informație rămâne incertă atâta timp cât ne lipsește un plan amănunțit al săpăturilor arheologice.
13. a) Obiect fier cu urme de la o plăcuță de metal alb. Pe pachetelul în care era această piesă scria *Dridu*. Piesa este circulară din tablă de fier, nedecorată, păstrată fragmentar. Pe margine se observă o bordură foarte fină, de jur împrejurul piesei. Pe această bordură a fost montat un cadru de metal alb, păstrat însă doar parțial. Este posibil ca foița de metal alb să fii fost o colată peste o parte a piesei. Pe spatele piesei se observă un mic fragment de sârmă de fier lipită pe disc. (pl. 1/10); b) fier; c) A. I. 1975, C VIIa, □ 5/6, -1,10; d) d. p. = 29,5 x 2,7 mm, gros. p. = 0,4 mm, L. sârmă = 14,8 mm, gros. sârmă = 1,5 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116050; g) nepublicat.
14. a) **Obiect semisferic** din bronz, ce pare a fi rupt dintr-o altă piesă. Este o calotă semisferică din bronz de bună calitate. Pe plic este notat *piesă din bronz, semisferică, din umplutură* (pl. 1/11); b) bronz de bună calitate; c) A. I. 1975, C VIIa, □ 5, -0,77 (pe biletul din interiorul plicului este notat C VIII, □ 15, -0,77); d) d. p. = 19,2 x 20,1 mm, înălțimea piesei = 12 mm, grosime piesei = 1,3 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116051; g) nepublicat.
15. a) **Bolț de arbaletă** este amintit de R. Heitel în articolul său și datat în secolele XVI-XVII; b) fier foarte corodat (pl. 5/4); c) A. I. 1975, C VIIa, □ 4, - 0,85, profilul de sud; d) înălțimea piesei este greu de

¹⁸ R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 233, fig. 3-1.

¹⁹ Asupra descrierii amănunțite și a contextului de descoperire a piesei nu insistăm, întrucât spre deosebire de celelalte piese ea a beneficiat de o descriere și publicare corespunzătoare (v. R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 225, Idem, *Principalele*, 1986, p. 243).

²⁰ Pentru localizarea descoperirii aplicii de harnașament maghiare vezi Heitel, R. R., *Principalele*, 1985, p. 225.

stabilit deoarece nu se păstrează în întregime, în secțiune este dreptunghiulară; e) nerestaurată, ruptă în patru bucăți; f) M.N.I.R. nr. inv. 116049; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 246.

16. a) **Inel de deget** cu capetele depărtate. Inelul este realizat dintr-o platbandă din bronz, tehnica de execuție fiind ciocănire (pl. 4/6); b) bronz; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 4, -1,25; d) gros. bandei = 1,3 mm x 9,1 mm d. p. = ~24 mm x ~21,5 mm; e) piesa prezintă urme de coroziune și este ruptă în două bucăți, s-a încercat o lipire; stabilizată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116043; g) nepublicat.

17. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele ușor subțiate și suprapuse. Inelul este realizat dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei și apoi răsucite (pl. 4/7); b) argint; c) A. I. 1975, C VIIIa, □ 8, -1,20 m; d) g. i. = 2 mm, d. p. = 19,5 x 19,5 mm (în plic este un bilețel pe care scrie *umpl. 1974*); e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116040; g) nepublicat.

18. a) **Plumb sigilar (?)** de formă ovală și ușor deformată; în partea superioară are un rest de urechiușă de prindere (?); pe avers se poate observa destul de greu un decor, ce constă într-o *ghirlandă* în formă de "C" cu deschiderea în sus, mai groasă și mai evidentă în partea de jos și subțiată spre extremități; pe revers este lipită o altă plăcuță mică de plumb, fiind greu de precizat forma (pl. 1/9); b) plumb; c) A. I. 1975, C XIV, □ 10, -1,00; d) d. p. = 20,4 x 19,8 mm, grosime plăcuță = 1,5 mm, grosime totală = 2,9 mm, înălțime urechiușă = 2,5 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116047; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 246, fig. 4 – 16a, 16b.

19. a) **Lamă cuțit din fier** păstrat fragmentar, doar lama, fără mânerul de prindere (pl. 5/3); b) fier; c) A. I. 1975, C XIV, □ 11, -0,95; d) L. p. = 70,2 mm, l. p. = 25 mm, gros. tăișului = 2,1 mm, gros. muchiei = 4,3 mm; e) nerestaurată și foarte corodată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116054; g) nepublicat.

20. a) **Pinten cu spin** din fier și cu nituri de prindere. Pintenul de formă semicirculară, are brațele semicirculare și înguste, în secțiune. La extremități brațele sunt prevăzute cu nituri pentru prindere. Spinul, de formă circulară, este relativ înalt, cu vârful rotunjit. Ciudat la acest pinten este faptul că în extrema curbării are un sprijin înalt de 12 mm și având rolul de o mai bună fixare a pintenului pe călcâiul cizmei (pl. 6); b) fier; c) A. I. 1975, C XIV, □ 11, -0,95; d) lățimea = 96 mm; lungimea totală = 88 mm, lungimea spinului = 25 mm, deschiderea pintenului 86 mm; e) nerestaurată și puternic corodată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116053; g) nepublicat.

21. a) **Inel de deget fix** lucrat dintr-o singură bară, prin turnare (pl. 4/5); b) bronz de foarte proastă calitate; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5, -0,85; d) gros. barei = 4 mm d. i. = 21,6 mm x 22 mm; e) restaurat, din cauza coroziunilor, probabil, și apoi a folosirii acizilor pentru curățare a piesei, inelul a suferit modificări, astfel dând impresia că au fost excizate părți din el; f) M.N.I.R. nr. inv. 116041; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 243, fig. 2-6, 4 -8. În textul publicat de R. Heitel este menționat și numărul mormântului M 237 în care apare acest inel, precizând în plus că în groapa mormântului *lângă partea dreaptă a maxilarului inferior, a apărut și o monedă din argint de la Geza II (1141-1162)*.²¹ Observație: R. Heitel în articolul său consideră acest inel ca fiind *lucrat dintr-o singură bară (foarte probabil prin ciocănire la cald și nu prin turnare) inel decorat – caz unic – prin excizarea unor părți din corp*.²² Dacă inelul ar fi fost realizat prin ciocănire atunci trebuiau să se vadă capetele inelului, în plus la o atentă observație, pe un segment scurt (vezi pl.4/5, partea de sus a inelului), se vede forma și modelul inelului original, care în același timp trădează folosirea matriței pentru executarea acestui inel.

22. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 3 caneluri. Sârma inelului este în secțiune rombică (pl. 2/8); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5, -0,85 m; d) d. s. = 1,7 mm, d. p. = 18,8 x 24,9 mm, l. S. = 5 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116037; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-2 (?).

²¹ R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.

²² *Ibidem*.

Observație: inelul de tâmplă se afla singur într-un pliculeț fără altă mențiune în afară de cea de la subpunctul c). Luând în considerare indiciile scrise pe pliculeț și comparând datele cu însemnările de la punctul 21 și 23 această piesă împreună cu inelul de tâmplă și inelul de deget²³ ar putea face parte din inventarul aceluiași mormânt.

23. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul pare a avea 3 caneluri, greu observabile din cauza restaurării (pl. 3/13); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5, -0,85 m; d) d. s. = 2,1 mm, d. p. = 21,7 x 25 mm, l. S. = 5,3 mm; e) restaurată și lipită, piesa fiind ruptă în trei bucăți f) M.N.I.R. nr. inv. 116033; g) nepublicat.

24. a) **Inel de deget** cu capetele subțiate și petrecute, în secțiune lenticular. Inelul este realizat dintr-o platbandă de argint, tehnica de execuție fiind ciocănire și șlefuire (pl. 4/4); b) argint; c) A. I. 1975, C XIII, □ 5/6, -1,10 m (pe bilețelul din interiorul plicului scrie *M 10*); d) gros. bandei = 4,1 mm x 1,2 mm d. p. = ~20 mm x ~22 mm; e) restaurată, ruptă în trei fragmente; f) M.N.I.R. nr. inv. 116042; g) nepublicat.

25. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat și îndoit probabil în formă de "S". "S"-ul este rupt și nu s-a păstrat (pl. 3/9); b) argint; c) A. I. 1975, C XIII, □ 6, -1,10 m (Pe bilețelul din interiorul pliculețului scrie *inel tâmplă - izolat*); d) d. s.=1,5 mm, d. p. = 19,4 x 20,3 mm, l. S. păstrat = 2 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116036; g) nepublicat.

26. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeț și provin de la un singur mormânt. În interiorul pliculețului se mai afla un bilețel pe care era notat M3 tăiat și apoi scris M4 (*M 3 4*)

- 26.1. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit probabil în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte, dar la baza lui se pot observa pornirea a trei caneluri (pl. 2/6); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, -0,96 m; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 25,8 x 27,9 mm, l. S. păstrat = 4 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116038; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-7.
 Observație: în urma folosirii acizilor pentru curățare și restaurarea piesei, inelul a suferit modificări, având aceleași particularități ca și inelul de la poziția 21, adică dând impresia că au fost excizate părți din el²⁴.

- 26.2. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 4 caneluri (pl. 2/7); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, -0,96 m; d) d. s. = 2 mm, d. p. = ~28 mm, l. S. = 5,4 mm; e) restaurată, ruptă în trei bucăți f) M.N.I.R. nr. inv. 116039; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-3.

27. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt și nu se păstrează (pl. 3/14); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, -0,95 m (în interiorul plicului se aflau două bilețele: pe unul din ele scria □ 7 după ce inițial a fost scris 6, iar pe celălalt scria □ 6); d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 20,1 x 22,9 mm, l. S. păstrat = 3,1 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116034; g) nepublicat.

28. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte, însă la baza lui se pot observa pornirile a două caneluri (pl. 3/8); b) bronz; c) A. I. 1975, C XIII, □ 7, -2,45 m [în interiorul plicului se afla un bilețel pe care era notat "*2,45 (în umplutură)*"]; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 19,2 x 25,9 mm, l. S. = 3 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116035; g) nepublicat.

²³ Vezi nota 16

²⁴ vezi nota 22.

29. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt applatizat și îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt aproape integral și nu s-a păstrat (pl.3/15); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 1, -1,15 m; d) d. s. = 1,8 mm, d. p. = 17,4 x 17,2 mm, l. S. la bază = 3 mm; e) nerestaurată și prost păstrată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116007; g) nepublicat.
30. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subțiate și depărtate. Inelul este realizat dintr-o sârmă de argint pusă în trei și torsionată; capetele au fost applatizate prin ciocănire (pl. 4/10); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -1,10 m; d) gros. sârmei = 2 mm, d. p. ext. = 24,8 mm, d. p. int. 16,7 mm, gr. = 5,02; e) restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116020; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-5, 4 -7, p. 243. În textul publicat de R. Heitel este precizat și numărul mormântului M 209, *mormânt databil pe la mijlocul secolului al XII-lea, din inventarul căruia mai făceau parte încă două inele de tâmplă din bronz, de mici dimensiuni*²⁵. Cele două inele menționate de R. Heitel în articol nu se identifică în lotul pieselor aflate în depozitul M. N. R. I.
31. În plic se află două inele de tâmplă ce provin din inventarul aceluiași mormânt M 23 din C XVII, □ 2.
- 31.1 a) **Inel de tâmplă** din bronz de mărime mare cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri și este rupt aproape pe jumătate, dar segmentul rupt al "S"-ului se păstrează. Capătul bont al inelului se suprapune peste "S" (pl. 4/1); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 23, -1,20 m; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = 34,6 x 45 mm, l. S. = 4,9 mm; e) restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116004; g) nepublicat.
- 31.2. a) **Inel de tâmplă** din bronz de mărime mare cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri. (pl. 4/2); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 23, -1,20 m; d) d. s.=1,9 mm, d. p. = ~38 x 40 mm, l. S. = 5 mm; e) piesa este ruptă în două, restaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116005; g) nepublicat.
32. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt applatizat și îndoit, probabil, în formă de "S". "S"-ul este rupt în cea mai mare parte și lipsește; nu se observă caneluri pe "S". (pl. 3/4); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -1,23 m; d) d. s.=1,5 mm, d. p. = 15,6 x 15 mm, l. S. păstrat = 3 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116011; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-8 (?).
33. a) **Inel de tâmplă** din argint cu capetele boante și depărtate (pl. 2/9); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -1,70 m; d) d. s. = 2 mm, d. p. = 23,2 x 23,7 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116017; g) nepublicat.
34. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt aproape pe jumătate; nu are caneluri (pl. 3/5); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -1,80 m (pe biletul din interiorul pliculețului este notat "*inel tâmplă umplutură*"); d) d. s.=1 mm, d. p. = 12,7 x 16,7 mm, l. S. păstrat = 2,5 mm; e) nerestaurată f) M.N.I.R. nr. inv. 116014; g) nepublicat.
35. În același plic se aflau două țințe aproape identice:
- 35.2. a) **Țintă** din aur (pl. 5/7); b) aur; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, - 2,15; d) d. p. = 19,3 x 20,1; gr. ținței = 0,5 m e) restaurat; f) M. N. I. R. 116028; g) nepublicat.
- 35.3. a) **Țintă** din aur (pl. 5/8); b) aur; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, - 2,15; d) d.p. = 19 x 18 mm; gr. ținței = 0,3 mm; e) păstrată parțial; restaurat; f) M. N. I. R. 116029; g) nepublicat.
36. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 2 caneluri. În bucla "S"-ului se mai pot observa urme de fibră textilă (pl. 3/6); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 78; -2,25 m; d) d. s. = 1,2 mm, d. p. = 14,2 x 20,9 mm, l. S. = 3 mm; e) inelul este deformat, nerestaurat f) M.N.I.R. nr. inv. 116012; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 2-4.

²⁵ R. R., Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.

37. **Mârgea din bronz / piesă de harnașament (?)**. Piesa pare a fi făcut parte dintr-o altă mai mare pentru că acolo unde are ruptura prezenta urmele unui alt metal (pl. 1/15); b) bronz (?); c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, M 78; -2,25 m; d) gros. p. = 2,2, d. p. = 9,7 mm, în secțiune este de formă triunghiulară; e) este distrusă în mică măsură, nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116022; g) nepublicat.
38. **Aplică romană rotundă**, are ca ornament trei cercuri concentrice, în centru fiind perforată; prezintă urme de uzură (pl. 5/6); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 2, -2,45 m; d) d. p. = 22,2 mm, gros. p. = 1 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116030; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 1-1.
39. a) **Inel de deget torsadat** cu capetele subțiate și apropiate. Inelul este realizat dintr-o sârmă îndoită pe lung în trei și apoi răsucite (pl. 4/8); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 3, -1,76 m; d) g. i. = 2 mm, d. p. = 22,9 mm; e) piesa este ruptă în trei bucăți, unul din capete este rupt și lipsește; restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116018; g) nepublicat.
40. a) **Cataramă circulară** din bronz cu spin din bronz. Tehnica de execuție constă în turnare cadrului și ciocănirea spinului. (pl. 5/2); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, M 16, -0,80; d) gros. cadrului = 5 x 3,9 mm, d. p. = 41 x 41 mm, L. spinului = 41 mm, l. spinului = 4,8 mm; e) nerestaurată, dar bine conservată; spinul este rupt în dreptul sistemului de prindere de cataramă; f) M.N.I.R. nr. inv. 116027; g) nepublicat.
41. a) **Inel de tâmplă** din bronz păstrat parțial (pl. 3/16); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, -1,50 m; d) d. s. = 2 mm, e) se păstrează jumătate din verigă, nerestaurat; f) M.N.I.R. nr. inv. 116010; g) nepublicat.
42. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". Din cauza necurățării și nerestaurării piesei pe "S" se distinge cu greutate o urmă de canelură (pl. 2/3); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, M 75, -1,72 m (pe bilețul din interiorul pliculețului este notată "inel tâmplă lângă M75"); d) d. s. = 1,1 mm, d. p. = ~15 x 16,1 mm, l. S. = 3,8 mm; e) nerestaurată, ruptă în două bucăți; f) M.N.I.R. nr. inv. 116019; g) nepublicată.
43. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeț și provin din inventarul aceluiasi mormânt. Pe pliculețul în care se află cele două inele scrie A. I. 1976, C XVII, □ 4, -1,73, M 65, iar pe bilețul din interiorul plicului este notat "M73 copil" și "inele de tâmplă + mârgea". În pliculeț mârgeaua amintită era lipsă, însă erau prezente 2 fragmentele din bronz, cărora nu li se poate da o funcționalitate (vezi pl. 3/3).
- 43.2. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 3 caneluri (pl. 3/1); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, -1,73 m; d) d. s. = 1,8 mm, d. p. = 20,1 x 26,5 mm, l. S. = 4,8 mm; e) restaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116015; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 4 -6.
- 43.3. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are 2 caneluri (pl. 3/2); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, -1,73 m; d) d. s. = 1,4 mm, d. p. = 16,9 x 20,6 mm, l. S. = 4 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116016; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, fig. 4 -5 (?).
44. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeț și provin din inventarul aceluiasi mormânt, pe pliculeț fiind menționat A. I. 1976, C XVII, □ 4, M 73, -1,73 m. Pe bilețul din interiorul pliculețului scria "C 17, □ 5, M 66 - inel tâmplă". Tot în acest plic se afla și un fragment de bronz (vezi planșa 3/11), probabil mârgeaua, dacă luăm în considerare varianta M73, care este menționată și pe bilețelul de la poziția 43.
- 44.1. a) **Inel de tâmplă** din bronz de mici dimensiuni cu un capăt aplatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul nu are caneluri (pl. 3/10); b) bronz; c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, -1,73 m; d) d. s. = 2,3 mm, d. p. = 15 x 17,2 mm, l. S. = 5,1 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116008; g) nepublicat.
- 44.2. a) **Inel de tâmplă** din bronz cu capetele boante și apropiate (pl. 3/12); b) bronz (?); c) A. I. 1976, C XVII, □ 4, -1,73 m; d) d. s. = 1,5 mm, d. p. = 14 x 14 mm; e) nerestaurată; f) M.N.I.R. nr. inv. 116009; g) nepublicat.

45. Cele 2 inele de tâmplă descrise mai jos se aflau într-un singur pliculeț și provin din inventarul aceluiași mormânt, pe pliculeț fiind menționat: "A. I. 1976, C XVII, □ 5, -1,70 m, M 65".
- 45.1. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul are cel puțin 2 caneluri, fiind greu de stabilit exact câte caneluri există datorită corозиunilor și nerestaurării piesei (pl. 2/4); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 5, -1,70 m, M 65; d) d. s. = 2 mm, d. p. = 23 x 29 mm, l. S. = 6 mm; e) nerestaurată, cu urme de corозиuni pe ea; f) M.N.I.R. nr. inv. 116002; g) nepublicat.
- 45.2. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este rupt, dar se păstrează și nu se observă urme de caneluri pe el (pl. 2/5); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 5, -1,70 m; d) d. s. = 2 mm, d. p. = 25,1 x ~28 mm, l. S. = 6 mm.; e) nerestaurată, "S"-ul este rupt de inel; f) M.N.I.R. nr. inv. 116003; g) nepublicat.
46. a) **Inel de tâmplă** din argint cu un capăt applatizat și îndoit în formă de "S". "S"-ul este parțial rupt și se pot observa pe el 2 caneluri (pl. 3/7); b) argint; c) A. I. 1976, C XVII, □ 5, -1,70 m, M 66 (pe bilețul din interiorul pliculețului scrie "M 65"); d) d. s. = 1,3 mm, d. p. = 19,1 x 22 mm, l. S. păstrat = 3,2 mm; e) nerestaurată, ruptă în două bucăți f) M.N.I.R. nr. inv. 116013; g) nepublicat.
47. a) **Cataramă** circulară din bronz cu spin din fier. Tehnica de execuție constă în turnare cadrului cataramei și probabil ciocănirea spinului. (pl. 5/1); b) cadrul din bronz, spinul din fier; c) A. I. 1976, C XVIa, □ 2, M 1, -0,70 (pe bilețul din interiorul pliculețului este notat "*zidul fundației aparține lui M 1 cel cu potcoava*"); d) gros. cadrului = 4 x 3,2 mm, d. p. = 41,4 x 39,8 mm, L. spinului = ~ 60 mm; e) nerestaurată, cadrul cataramei este bine conservat, însă spinul din fier este foarte corodat și rupt în 6-7 bucăți; f) M.N.I.R. nr. inv. 116026; g) Heitel, R. R., *Principalele*, 1986, p. 246.

În lotul pieselor care aparțin de necropola de secol XII de la Alba-Iulia și pe care le-am descris mai sus se aflau 32 de inele de tâmplă din argint sau bronz, 10 inele de deget din argint sau bronz și o mărgea de bronz (?). În același lot erau incluse și alte piese, dar care proveneau din alte niveluri stratigrafice: un medalion din fier (v. poz. 11), o aplică romană (v. poz. 38), două ținte din aur (v. poz. 35), o aplică de bronz de harnașament maghiară (v. poz. 12), un obiect semisferic din bronz (v. poz. 14), un pinten (v. poz. 20), două catarama (v. poz. 40, 47), o lamă de cuțit (v. poz. 19), un bolț de arbaletă (v. poz. 15), un plumb sigilar (v. poz. 18).

Înainte de a trece la interpretarea pieselor care aparțin de necropola de secol XII, dorim să facem câteva mențiuni, fără a intra în detaliu, referitoare la celelalte obiecte. Din C XIV, în care apare și acel val de pământ menționat de Heitel²⁶, provin o lamă de cuțit, un pinten din fier și un plumb sigilar, ultima piesă împreună cu un bolț da arbaletă descoperit în C VIIa fiind amintite de R. Heitel ca provenind dintr-un strat databil în secolele XVI-XVII. Pintenul și lama de cuțit sunt din același nivel stratigrafic din care au fost scoase la iveală bolțul de arbaletă și piesa din plumb. Tipul de pinten din fier cu nituri de prindere descris de noi se încadrează probabil în secolele XVII-XVIII. Un pinten oarecum asemănător datat în secolul al XVII-lea , cu nituri de prindere, cu un spin cu capăt lățit dar fără rozetă și la extrema curbării cu un sprijin, a fost descoperit și în cetatea Oradiei²⁷.

Despre catarama de fier descrise de noi nu putem să le încadrăm cu certitudine într-o anumită perioadă de timp, întrucât ne lipsește contextul, iar datele scrise de pe pliculeț ne duc la o totală confuzie cu ceea ce a scris R. Heitel în articolele sale din anii '85-'86²⁸. Autorul săpăturilor a publicat doar una dintre cele două catarama, și anume catarama cu cadrul din bronz și spin din fier și care, după spusele autorului, a fost descoperită într-un mormânt din secolul al XVIII-lea²⁹,

²⁶ Idem, *Principalele*, 1985, p. 219-220, fig 1.

²⁷ A. A. Rusu (coord), *Cetatea Oradea*, Oradea, 2002, p. 169, pl. LXV/b.

²⁸ R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, fig 1; Idem, *Principalele*, 1986, p. 246.

²⁹ Idem, *Principalele*, 1986 p. 246. Existența unor morminte datate până în secolul al XVII-lea a fost confirmată și de cercetările din anul 2001 realizate la catedrala romano-catolică (vezi D. Marcu Istrate, *op.cit.*, p. 28).

în text nefiind menționate alte amănunte. Pe pliculețul în care se afla piesa este specificat numărul mormântului (M1), secțiunea (C XVIa) și adâncimea (-0,70), iar pe biletul din interiorul plicului scria *zidul fundației aparține lui M1 cel cu potcoava*. Credem că este o greșală de scriere sau pur și simplu este încurcat inventarul pentru că pe planul general al săpăturilor nu există secțiunea C XVIa, și nicăieri nu este scris sau desenat cum că în C XVI ar fi un zid medieval, iar în plus într-unul din articolele sale Heitel pomeneste de un mormânt M I (mormânt în cistă și cu nișă pentru cap), însă în secțiunea C X (amplasată pe zidul de sud al catedralei), mormânt ce a fost încadrat în necropola de secol XIII³⁰. Analogii pe care le-am găsit pentru cataramele descrise de noi sunt cele descoperite în necropola medievală din jurul bisericii de la Kaposvár, din Ungaria, însă acestea au fost datate în secolele XIII-XIV³¹. Iar pentru Transilvania secolelor XII-XIV astfel de catarama nu au fost descoperite în mormintele în cistă și cu nișă pentru cap. Oricum încadrarea cronologică a celor două catarama rămâne incertă.

Știm că în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia cercetată de R. Heitel au fost descoperite în total 48 de inele de tâmplă din care 45 cu un capăt în formă de S și 3 cu un capăt aplatizat³², iar anterior, din cercetările efectuate în 1953 mai avem încă 14 inele de tâmplă cu un capăt în formă de S (vezi pl. 7/4) și un inel de tâmplă cu un capăt în formă de cerc (vezi pl. 7/4). În lotul nostru, se aflau 32 de inele de tâmplă, din care 30 sunt inele de tâmplă cu un capăt în formă de S, iar celelalte două sunt inele de tâmplă cu capetele simple și boante. Din cele 3 inele cu un capăt aplatizat menționate de R. Heitel, 2 sunt de fapt inele de tâmplă cu o parte din capătul în formă de "S" rupt; al 3-lea inel nefiind identificat printre piesele descrise de noi.

Aproape toate cele 32 inelele de tâmplă sunt executate dintr-o sârmă de bronz (15 bucăți) sau argint (17 bucăți³³) în secțiune circulară, un singur inel fiind în secțiune rombic (pl.2/8), iar altul are firul ușor torsadat³⁴ (pl. 2/1). În ceea ce privește dimensiunile inelelor de tâmplă întâlnim dimensiuni foarte variate: grosimea sârmei este cuprinsă între 1-2,3 mm, diametrul total al pieselor variază între 14 x 14 – 45 x 34,6 mm, iar lățimea "S"-ului diferă între 3 – 6 mm. Capătul îndoit în formă de "S" este decorat aproape în 50% din cazuri cu nervuri longitudinale. Majoritatea inelelor se încadrează în grupul inelelor de format mic (forma II, 4-5 /1-3 Giesler) sau format mare (forma I, 6-7 Giesler)³⁵. În cadrul acestei necropole de secol XII, din categoria inelelor mici mai avem și câte o piesă din forma II, 3/1 (după Giesler)(pl. 3/5) și II, 4/4 (pl. 3/10), iar din clasa inelelor de tâmplă mari, putem zice chiar *foarte mari* întrucât se diferențiază categoric de celelalte inele de tâmplă, avem două piese ce provin dintr-un singur mormânt (pl. 4/1-2) – continuând după modelul clasificării inelelor de tâmplă a lui Giesler ele s-ar încadra în forma I, 12/3. Analogii pentru acest tip de inel de tâmplă de format foarte mare

³⁰ R. R. Heitel, *Principalele*, 1985, p. 228.

³¹ E. Bárdos, *Középkori templom és temető Kaposvár határában*, în *Somogyi Múzeumok Közleményei*, I Kaposvár, II, 1978, p. 197.

³² R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.

³³ În articol R. Heitel notează că *dintre inelele de tâmplă numai 6 sunt din argint* (R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243). D. Protase identifică din cele 15 inele de tâmplă descoperite, ca 13 fiind executate din argint de proastă calitate (D. Protase, *Cercetările*, p. 19 sqq.).

³⁴ În Transilvania analogii pentru tipul de inel torsadat cu un capăt în formă de S avem în necropola (M 54) de la Cluj-Mănăstur (P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj Mănăstur*, în *AMN*, 1981, p. 139). Pentru descoperiri de inele torsadate cu un capăt în formă de S vezi E. Bárdos, *op. cit.*, p. 206 sqq.

³⁵ J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. u. 11. Jahrhunderts im Karpathenbeckem*, 1981, p. 40.

avem la Zalău Ortelec, unde într-un mormânt (M 9) s-a descoperit un inel cu un capăt în formă de S și cu diametrul de 4,5 cm³⁶.

În mormintele de la Alba-Iulia, inelele de tâmplă au apărut, în general, câte 1-2 piese, mai rar câte 3 și într-un singur caz câte 4, deseori inventarul funerar fiind completat cu un inel de deget și / sau câte o monedă. În două morminte a apărut și acul de păr cu cap sferic din bronz în conexiune cu unul³⁷ și respectiv două inele de tâmplă din argint cu un capăt în formă de S³⁸.

Din punct de vedere al funcționalității nu putem opta pentru opinia lui R. Heitel conform căreia inelele de tâmplă erau folosite pentru fixarea părții din giulgiu ce acoperea capul³⁹, ci mai degrabă pentru folosirea lor ca podoabe fixate pe fâșii de piele sau de pânză purtate în jurul frunții⁴⁰ sau prinse la codițele de păr împletite și care erau strânse spre vârful cu câte un inel (exemplele cele mai elocvente sunt mormântul nr 9 de la Morești⁴¹, mormântul 58 de la Cluj Mănăștur⁴², unde inelele de tâmplă au fost găsite în zona abdomenului sau al bazinului).

Din cele 10 inelele de deget descrise de noi, 6 sunt inele torsadate din argint (forma 30 după Giesler) (pl. 4/7-12), 1 inel din argint cu capetele ascuțite și în secțiune lenticular (pl. 4/4), un inel din platbandă de bronz cu capetele depărtate (pl. 4/6), 1 inel fix turnat din bronz de proastă calitate (pl.4/5) și 1 inel cu capetele desfăcute din bronz (?) (pl. 1/12). R.R. Heitel în articolul său menționează 5 inele⁴³, dintre care doar două au putut fi identificate cu certitudine în lotul nostru: poziția 21 și 30. La cele 10 inele se mai adaugă încă 5 descoperite în aceeași necropolă de secol XII în anul 1953, și anume 4 inele de deget torsadate și 1 inel lat realizat dintr-o placă subțire de argint⁴⁴. Inelele torsadate și inelele platbandă se întâlnesc frecvent și în inventarul mormintelor de secol XII, mai rar întâlnite pentru perioada amintită fiind inelele cu capetele ascuțite și în secțiune lenticular (pl. 4/4) și inelele fixe simple (pl. 4/5).

Din punct de vedere cultural piesele din inventarele mormintelor aflate în necropola de secol XII de la catedrala romano-catolică de la Alba-Iulia aparțin culturii Bijelo-Brdo II/târziu, așa numita fază Citfalău⁴⁵. Particularitățile necropolelor din această etapă târzie a culturii Bijelo-Brdo - Citfalău sunt pe de o parte prezența predominantă a inelelor de tâmplă într-o varietate mare, a inelelor de deget și a monedelor, iar pe de altă parte situarea mormintelor în jurul unei biserici⁴⁶.

Răspândirea acestor tipuri de necropole de epocă arpadiană, ce conțin elemente de inventar specifice culturii Bijelo Brdo târziu și care nu țin cont de realitățile etnice, se întâlnesc în Ungaria, Slovacia, Croația, Serbia nordică, Banat, Transilvania etc. În Transilvania necropole ce intră în aria culturii Bijelo-Brdo târziu (faza Citfalău), datate la sfârșitul secolului

³⁶ P. Iambor, *Sondajul arheologic de la Zalău-Ortelec*, în *MCA*, 15, 1983, p. 513-514.

³⁷ R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 243.

³⁸ D. Protase, *Cercetările*, p. 22, fig. 4.

³⁹ R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 242.

⁴⁰ R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 64.

⁴¹ K. Horedt, *Morești. Bd.2 Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bonn, 1984, p. 54, 63.

⁴² P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *op. cit.*, p. 138.

⁴³ R. R. Heitel, *Principalele*, 1986, p. 236, fig 2-5,6, 239, fig. 4-7,8, 9, 10, 11, p. 242 sq.

⁴⁴ D. Protase, *Cercetările*, p. 20, fig. 4.

⁴⁵ K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 119.

⁴⁶ Creșterea bruscă a numărului cimitirelor la sfârșitul secolului al XI în jurul unor monumente de cult se datorează hotărârii consiliului bisericesc de la Szabolcs din 1092 care a hotărât printre altele ca defuncții să fie îngropați doar în jurul bisericilor. Într-un decret al regelui Ladislau I se preciza că cei care nu respectau hotărârea de a-și înmormânta morții lângă biserică erau obligați la o penitență de 12 zile numai cu pâine și apă, lângă mormânt. Într-un alt decret al lui Coloman, se precizează că înmormântările creștinilor să se facă numai în curțile bisericilor (*Corpus Juris Hungarici*, ed D. Márkus, Budapest, 1899, p. 56, 116).

al XI-lea și/sau în secolul al XII-lea, unele dintre necropole continuându-le pe cele de secol XI, întâlnim la: Moldovenești⁴⁷, Dăbâca (necropola din jurul bisericiței din incinta a IV a fortificației)⁴⁸, Morești-Citfalău⁴⁹, Șirioara⁵⁰, Cluj-Mănăstur⁵¹, Cluj-Napoca (Piața Libertății)⁵², Chidea⁵³, Zalău-Ortelec⁵⁴, Streisângeorgiu⁵⁵, Simeria (?)⁵⁶, Geoagiu⁵⁷, Zăbala⁵⁸, Peteni⁵⁹, Cristurul Secuiesc⁶⁰, Târgu Mureș⁶¹, Sângeorgiu de Mureș⁶². O altă serie de necropole de perioadă arpadiană de secol XII, unde s-au mai descoperit monede arpadiene și / sau „accidental”⁶³ inele de tâmplă cu un capăt în formă de S sunt cele de la Gârbova⁶⁴, Viscri⁶⁵,

⁴⁷ Necropola din jurul bisericii de la Moldovenești datată pe baza inelelor de tâmplă, inelelor de deget, mărgelilor și a monedelor emise de regii Coloman și Bella II, a funcționat între sfârșitul secolului al XI-lea și în cel următor - K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV-XIII*, București, 1958, p. 140; G. Bakó, *Despre structura populației de la Moldovenești*, în *SCIV*, 1969, 2, p. 337.

⁴⁸ Necropola este datată pe baza inventarului și a monedelor între secolul al XI-lea și sfârșitul secolului al XII-lea. *Cercetările arheologice de la complexul medieval-timpuriu de la Dăbâca au relevat existența în trei puncte diferite a tot atâtea biserici cu cimitire în jur, unele faze de funcționare ale acestora fiind contemporane (secolele XI-XII) - pentru amănunte vezi P. Iambor, Așezări fortificate din Transilvania în secolele IX-XIII (teză de doctorat), p. 232 sqq.*

⁴⁹ K. Horedt, *Morești II*, p. 1984, p. 51 sqq.; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 112 sqq. Cimitirul de la Morești-Citfalău se particularizează prin descoperirea unui număr mare de ace de păr față de celelalte necropole din Transilvania unde s-au scos la iveală 2-3 ace de păr dintr-o necropolă (pentru descoperiri asemănătoare de ace de păr vezi I Bóna, *Alba Regia*, 16, 1978, p. 136-137. Se pare că această necropolă de la Morești-Citfalău a aparținut unor comunități maghiare colonizate aici, ca și cele de la Sângeorgiu de Mureș, Sf. Gheorghe, Cipău, Cuci Gorenii).

⁵⁰ M. Rusu, Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara*, în *File de istorie*, 2 1972, p. 62; K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 119, 206. Necropola este datată pe baza podoabelor (inele de tâmplă cu un capăt în formă de S, inele de deget circulare, mărgelile din pastă ceramică de culoare neagră, albă și galben) și a unei singure monede, o emisiune a regelui Bela III (1171-1196), în intervalul dintre sfârșitul secolului al XI-lea și sfârșitul secolului al XII-lea (P. Iambor, *Așezări*, p. 247 sq).

⁵¹ P. Iambor, Șt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur*, în *AMN* 1979, p. 602 sqq.; P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *op.cit.*, p. 137 sqq.; P. Iambor, Șt. Matei, *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*, în *AMN*, 1983, p. 132 sqq.

⁵² I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, în *AMN*, 2, 1965, p. 657; A. M. Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, București, 2002, p. 392.

⁵³ I. Sabău, *Circulația monetară în Transilvania în secolele XI-XIII în lumina izvoarelor numismatice*, în *SCN*, 2, 1958, p. 287; K. Horedt, *Siebenbürgen*, 205 sq.

⁵⁴ P. Iambor, *Sondajul arheologic de la Zalău - Ortelec*, p. 513.

⁵⁵ R. Popa, *Streisângeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI-XIV în sudul Transilvaniei*, în *RMM-MIA*, 1978, 1, p. 9 sqq; Idem, *Țara Hațgului*, p. 62 sqq.

⁵⁶ R. Popa opta pentru datarea necropolei de la Simeria Veche în secolele XI-XII, bazându-se pe faptul că diametrul mare al inelelor de tâmplă cu capăt în formă de S aparțin unui tip mai nou decât piesele asemănătoare din argint descoperite la Hunedoara (vezi R. Popa, *Țara Hațgului*, 1988, p. 59).

⁵⁷ Gh. Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (campaniile din 1993, 1994, 1995)*, în *AMN*, 1996, 33, 1, p. 403 sqq.

⁵⁸ Z. Székely, *Korai Középkori temetők Délkelet - Erdélyben*, în *Korunk Évkönyv*, 1973, p. 221-228.

⁵⁹ Idem, *Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)*, în *SCIVA*, 41, 1, 1990.

⁶⁰ R. Heitel, *Archäologische Beiträge*, 1972, p. 159, fig. 8.

⁶¹ *Ibidem*, p. 154.

⁶² A. Zrinyi, *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII e. n.*, în *Marisia*, 6, 1976, p. 146.

⁶³ Desigur, cuvântul „accidental” este poate prea mult spus, dar am preferat să spunem așa, întrucât inele de tâmplă cu un capăt în formă de S sunt foarte puține sau nu sunt prezente în necropolele coloniștilor germani, care diferă prin ritul de înmormântare (mormintele cu nișă pentru cap) față de celelalte (vezi A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în cea*

Drăușeni⁶⁶, Feldioara⁶⁷, Mediaș⁶⁸, Prejmer⁶⁹, Orăștie⁷⁰, Cricău⁷¹, Sebeș-Alba⁷², Săcădate⁷³, Sighișoara – Biserica din Deal⁷⁴, Moșna⁷⁵, Sibiu⁷⁶.

Pe teritoriul orașului Alba-Iulia necropolele care au funcționat în paralel cu cea din jurul catedralei romano-catolice se pare că au fost necropola situată la nord de cetate, mai exact pe str. Vânătorilor, datată pe baza obiectelor de podoabă (inele, cercei, mărgelile, brățări) și a monedelor în secolele XI-XII⁷⁷, și necropola aflată la sud-est de cetatea modernă („Grabungsplatz”) datată de K. Horedt pe baza inventarelor mormintelor și a monedelor (emisiuni ale regilor Bela II și Bela III) din a doua jumătate a secolului al X-lea și până la sfârșitul secolului al XII-lea⁷⁸. În ceea ce privește atribuirea etnică a necropolei de secol XII din jurul catedralei, Radu Heitel consideră că aparține populației maghiare catolice colonizate, iar cimitirul din exteriorul cetății de pe str. Vânătorilor ar aparține populației autohtone. Contemporane cu necropola de secol XII din jurul catedralei par să fie bordeiele descoperite de Gh. Anghel și care se grupau în partea central-estică a castrului⁷⁹, descoperiri ce au fost confirmate și de cercetările ulterioare⁸⁰. Cercetările de lângă

de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, în *RI*, V, 3-4, 1994, p. 276; A. Ioniță, D. Căpățâna, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei – Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004, p. 29 sqq.; M. E. Crîngaci Țiplic, *Archäologische Funde als Zeugnisse der Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen in Südsiebenbürgen*, în *Forschungen*, 2001-2002, 44-45, p. 162 sqq.).

⁶⁴ R. Heitel, *Archäologische Beiträge*, 1972, p. 143, fig. 3.

⁶⁵ M. Dumitrache, *Archäologische und Baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend (Viscri-Deutschweißkirch)*, în *Forschungen* 1978, 21, 2, p. 46, fig. 7; Idem, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, în *CA*, IV, 1981, p. 263-264; A. M. Velter, *op. cit.*, p. 186.

⁶⁶ Idem, *Cetatea țărănească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973-1977*, în *CA*, III, 1979, pp. 170 sqq, fig. 9/1.

⁶⁷ A. Ioniță, D. Căpățâna, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *op. cit.*, p. 38, 44, fig. 53/1.

⁶⁸ H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *Die Restaurierung der evangelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch*, în *Forschungen*, 20, nr. 1, 1977, p. 93.

⁶⁹ A.M. Velter, *op. cit.*, p. 349, 449.

⁷⁰ Z. K. Pinter, *Rotonda de la Orăștie*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 270.

⁷¹ R. Heitel, Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate în complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în *Apulum*, VII, 1968, pp. 487.

⁷² R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1969, p. 6sq.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ D. Marcu, I. F. Pascu, *Sighișoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p.96; Idem, *Sighișoara. Punct: Biserica din Deal*, în *CCA. Campania 2000*, Suceava, 2001, p. 228.

⁷⁵ D. Marcu, C. C. Rusu, *Moșna, com Moșna, jud. Sibiu. Punct Biserica evanghelică și cetatea țărănească*, în *CCA. Campania 1999*, Deva, 2000, p.65.

⁷⁶ P. Munteanu Beșliu, *Sibiu, Jud. Sibiu*, în *CCA. Campania1994*, Cluj-Napoca, 1995, p. 81.

⁷⁷ M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba-Iulia – „Stația de salvare”*, în *MCA*, XV, 1983, p. 377 sqq.; M. Blăjan, E. Stoicovici, D. Botezatu, *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba-Iulia – str. Vânătorilor (1979-1980). Studiu metalografic, numismatic și etnologic*, în *Apulum*, XXVII-XXX, 1990-1993, p. 273 sqq.

⁷⁸ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 62-63; Idem, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p.117. Pentru înmormântările efectuate în secolul al XII în acest punct, K. Horedt presupune existența și unei capele de cimitir (*Ibidem*, p. 117). Autorul numește acest punct al descoperirilor „Grabungsplatz”, care se afla undeva în zona „Băilor romane”.

⁷⁹ Gh. Anghel, *Noi descoperiri arheologice în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba-Iulia*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 469 sqq.

palatul Apor din Alba-Iulia au scos la iveală o locuință de suprafață datată cu siguranță în a doua jumătate a secolului al XII-lea și la începutul secolului următor și care se remarcă printr-un material bogat (ceramică, inele de tâmplă, monede, oase de animale)⁸¹ ce face legătura evidentă cu cei înmormântați în jurul catedralei.

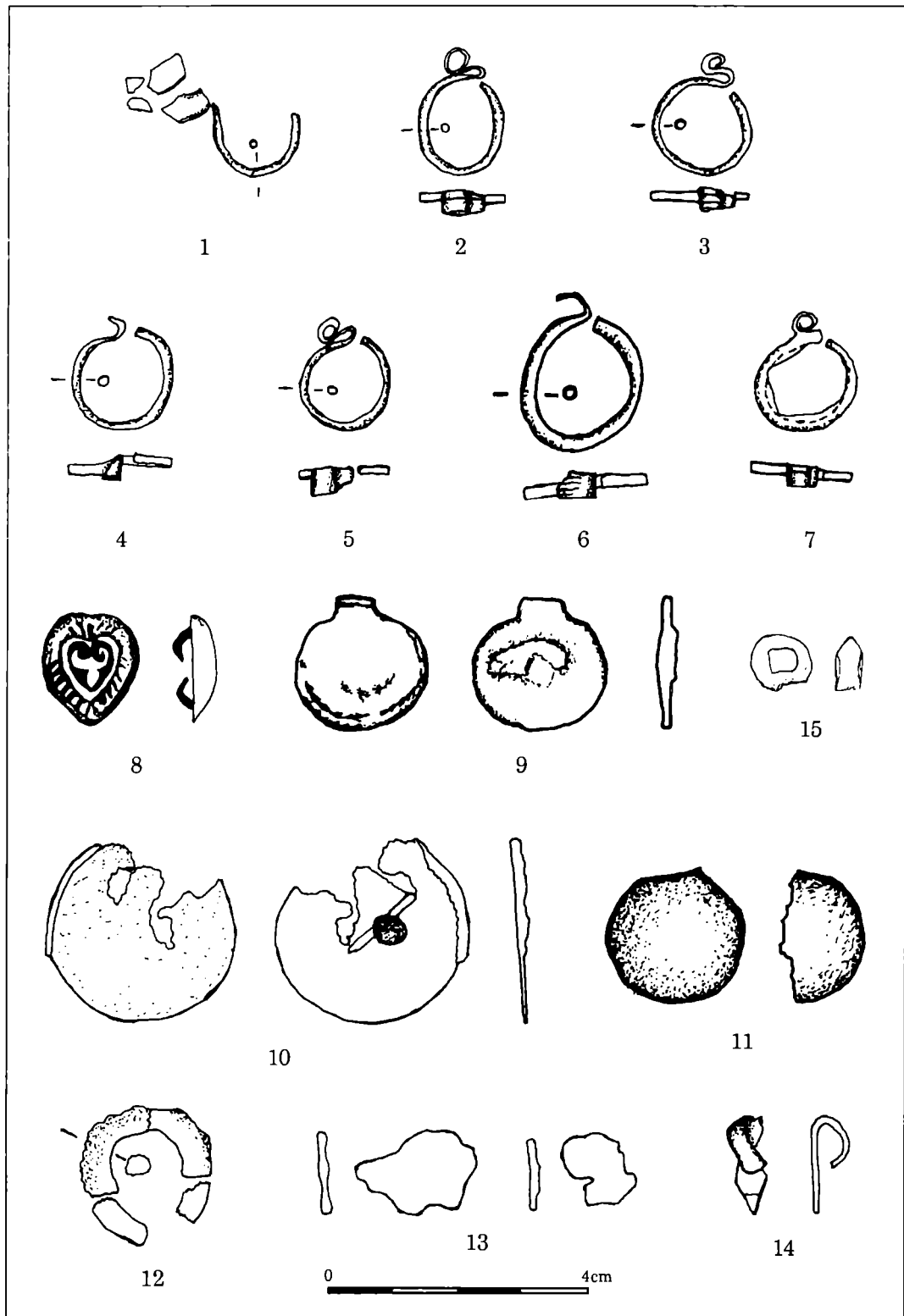
Inelele de tâmplă cu un capăt în formă de S și inelele de deget torsadate reprezintă elementele definitorii ale necropolelor de tip Bijelo Brdo și nu țin cont de realitățile etnice. Deși pentru secolul al XII-lea cimitirele se caracterizează printr-o uniformizare treptată a ritului și ritualului funerar, totuși considerăm foarte importantă analiza antropologică și publicarea integrală, amănunțită și „matematică” a inventarelor mormintelor și a cimitirelor aparținând acestei perioade, deoarece o abordare în detaliu a necropolelor de secol XII cu analiza tuturor particularităților și coroborarea lor cu documentele scrise va permite o cunoaștere și o interpretare mai corectă a realităților etnice și/sau confesionale din Transilvania.

BISLANG UNVERÖFFENTLICHTE FUNDSTÜCKE AUS DER SAMMLUNG DES
NATIONALMUSEUMS FÜR GESCHICHTE RUMÄNIENS,
DIE AUS DEM GRÄBERFELD DER RÖMISCH-KATOLISCHEN KATHEDRALE IN
KARLSBURG/ALBA-IULIA (12. JH.) STAMMEN
Zusammenfassung

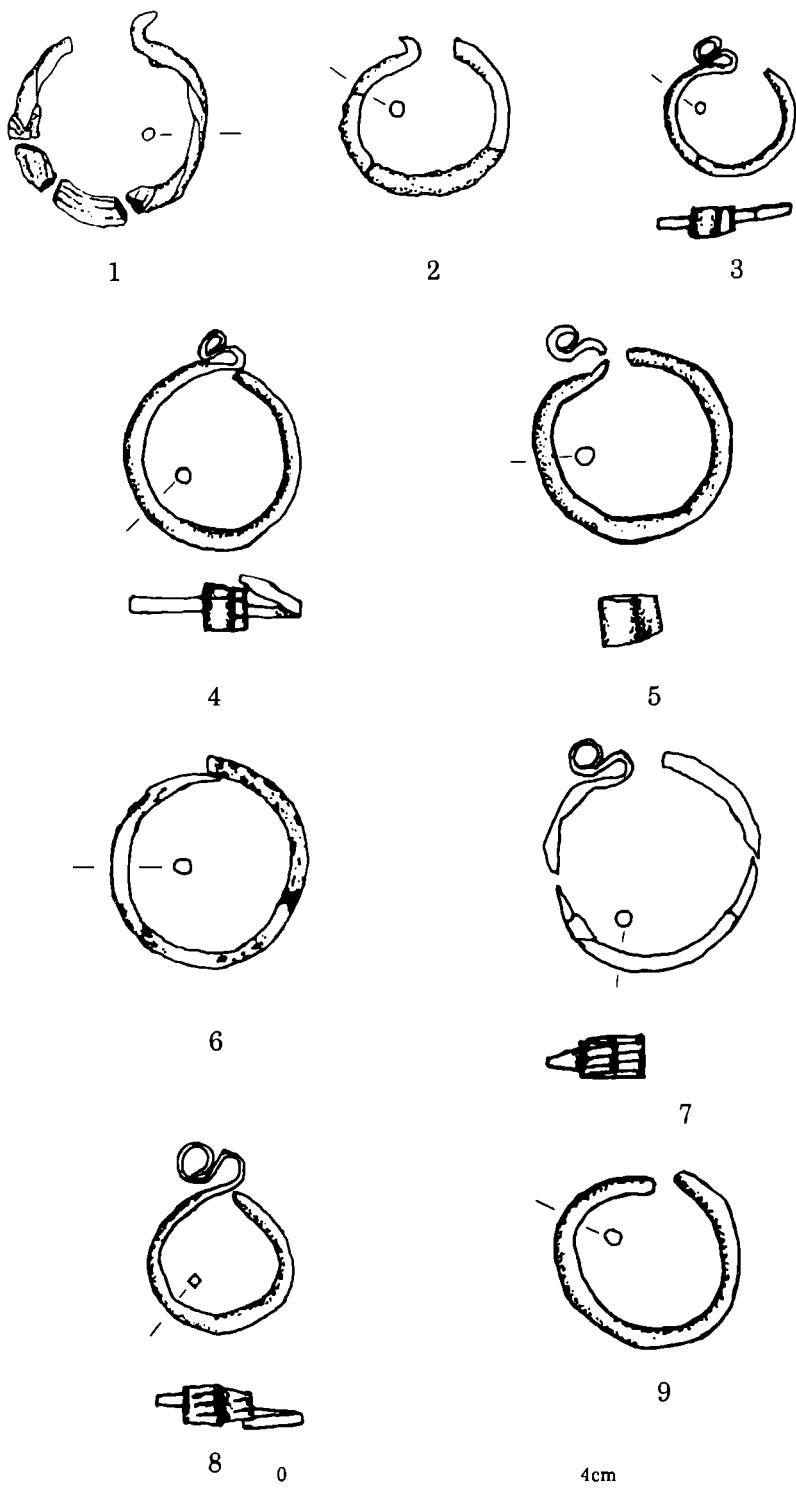
In der vorliegenden Studie wird ein Teil jener Metallfundstücke erörtert, die im Zuge der archäologischen Ausgrabungen der Jahre 1974–1976 im Bereich der römisch-katholischen Kathedrale in Karlsburg / Alba Iulia zutage gekommen sind. Leiter der Ausgrabungen war Radu Heitel. Die betreffenden Metallfunde wurden dem Nationalen Geschichtsmuseum Rumäniens zur Verfügung gestellt. Die meisten der untersuchten Fundgegenstände sind bislang unveröffentlicht geblieben. Es handelt sich um Schmuckstücke (Schlāfenring mit S-förmigem Ende unterschiedlicher Größe, Fingerringe, eine Bronzeperle), die aus der Nekropole stammen, welche die Karlsburger römisch-katholische Kathedrale umgibt. Die Nekropole konnte auch aufgrund einer ganzen Reihe arpadischer *in situ* entdeckter Münzen in das 12. Jh. datiert werden. Unter den Fundstücken, die in dem Gräberfeld aus dem 12. Jh. zum Vorschein kamen, befinden sich auch Gegenstände, die aus anderen stratigraphischen Niveaus herrühren: ein Medaillon aus Eisen (vgl. Pkt. 11 und Taf. 5/5), ein römischer Beschlag (vgl. Pkt. 38 und Taf. 5/6), zwei goldene Zierstifte (vgl. Pkt. 35 und Taf. 5/7-8), ein Bronzebeschlag eines madjarischen Zaumzeugs (vgl. Pkt. 12 und Taf. 1/8), ein Reitsporn (vgl. Pkt. 20 und 20 Taf. 6), zwei Gürtelschnallen (vgl. Pkt. 40, 47 und Taf. 5/1-2), eine Messerklinge (vgl. Pkt. 19 und Taf. 5/3), ein Armbrustbolzen (vgl. Pkt. 15 und Taf. 5/4), ein Bleisiegel (vgl. Pkt. 18 und Taf. 1/9).

⁸⁰ S. Haimovici, M. Blăjan, *Studiul faunei din locuințele feudale timpurii (secolele X-XIII) descoperite la Alba-Iulia (1982, 1985, 1986)*, în *EpN*, II, 1992, p. 207 sqq.

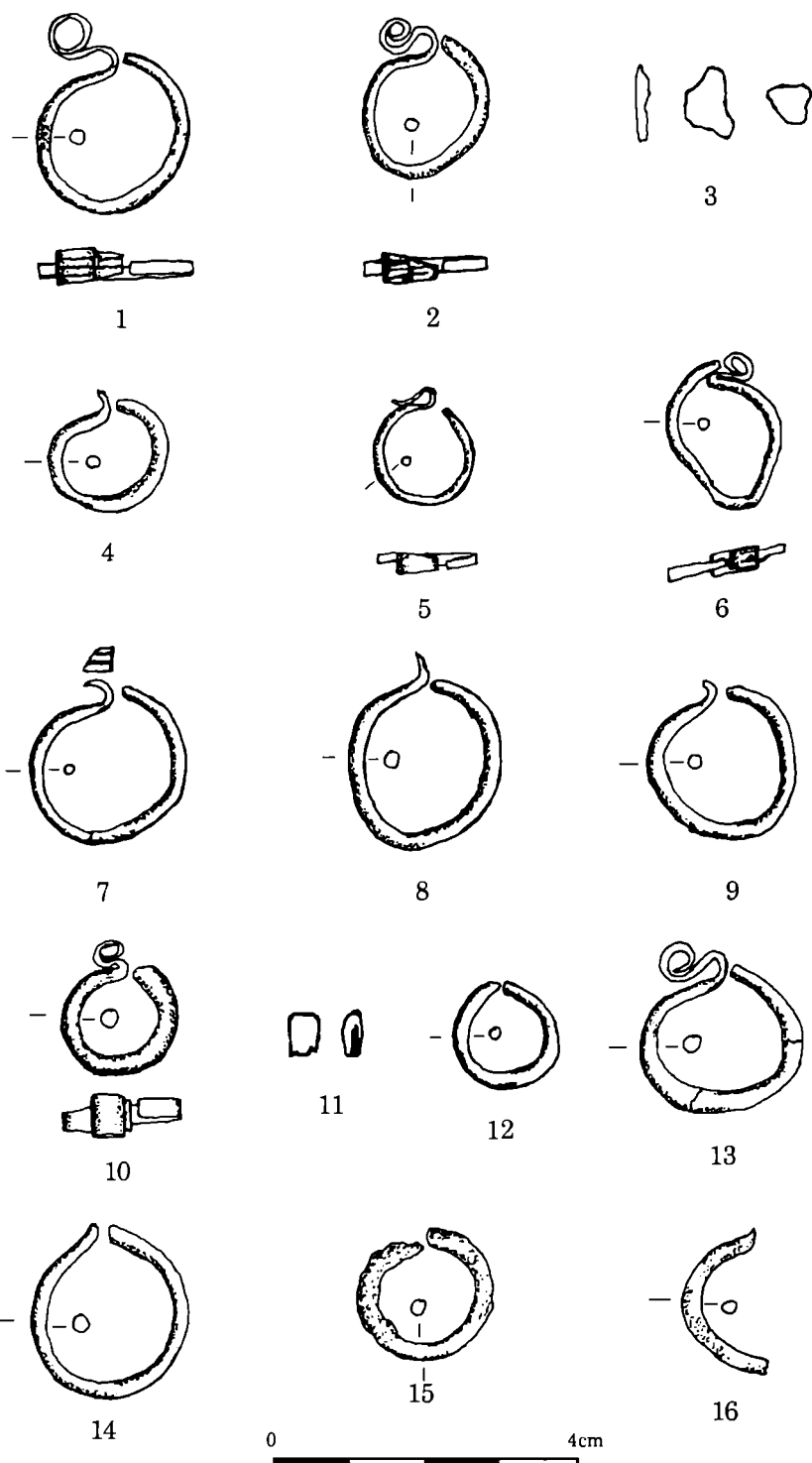
⁸¹ A. A. Rusu, *Cetatea Alba-Iulia în secolele XI-XV. Cercetări vechi și noi*, în *EpN*, IV, 1994, p. 345.

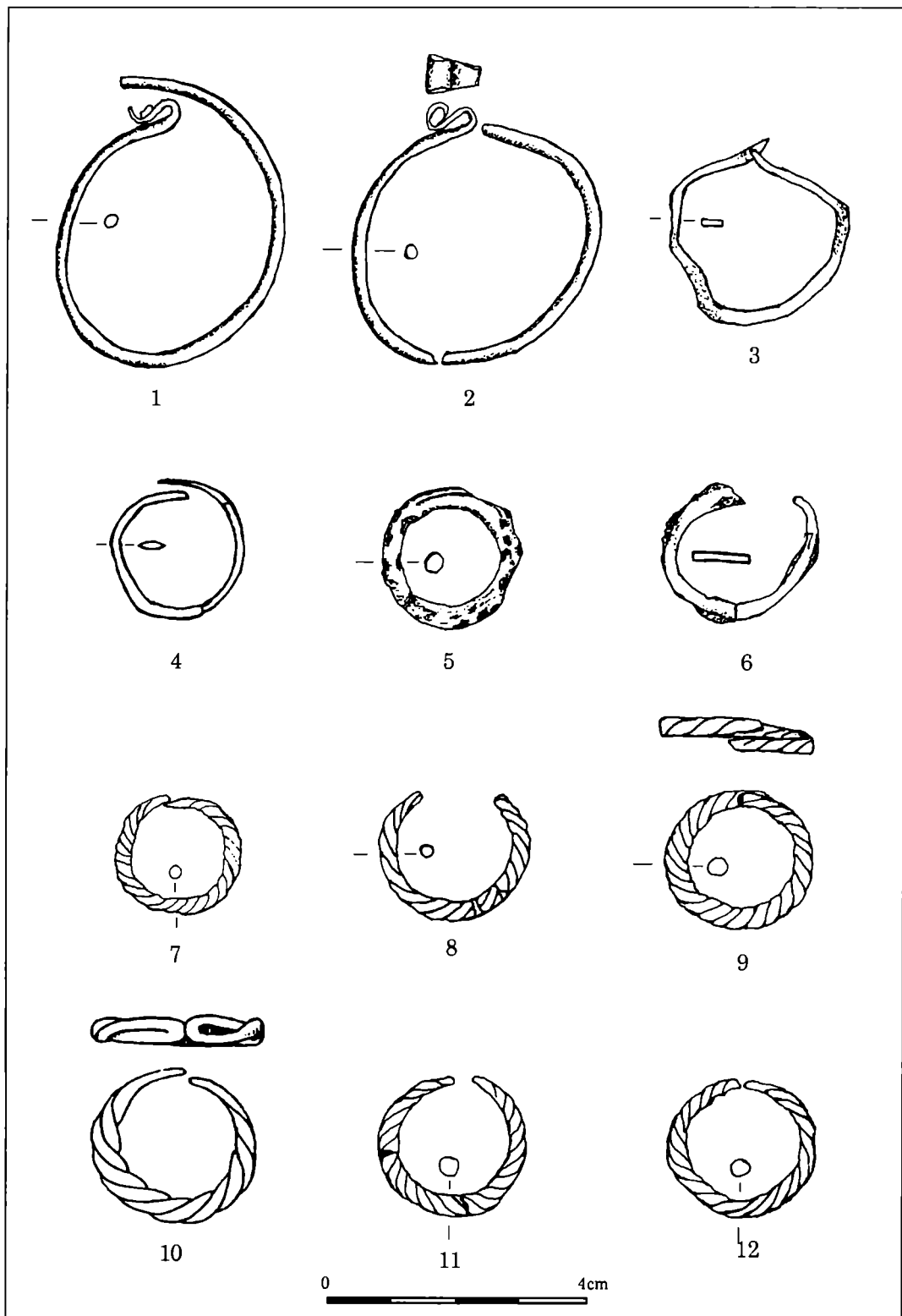
Pl. I. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

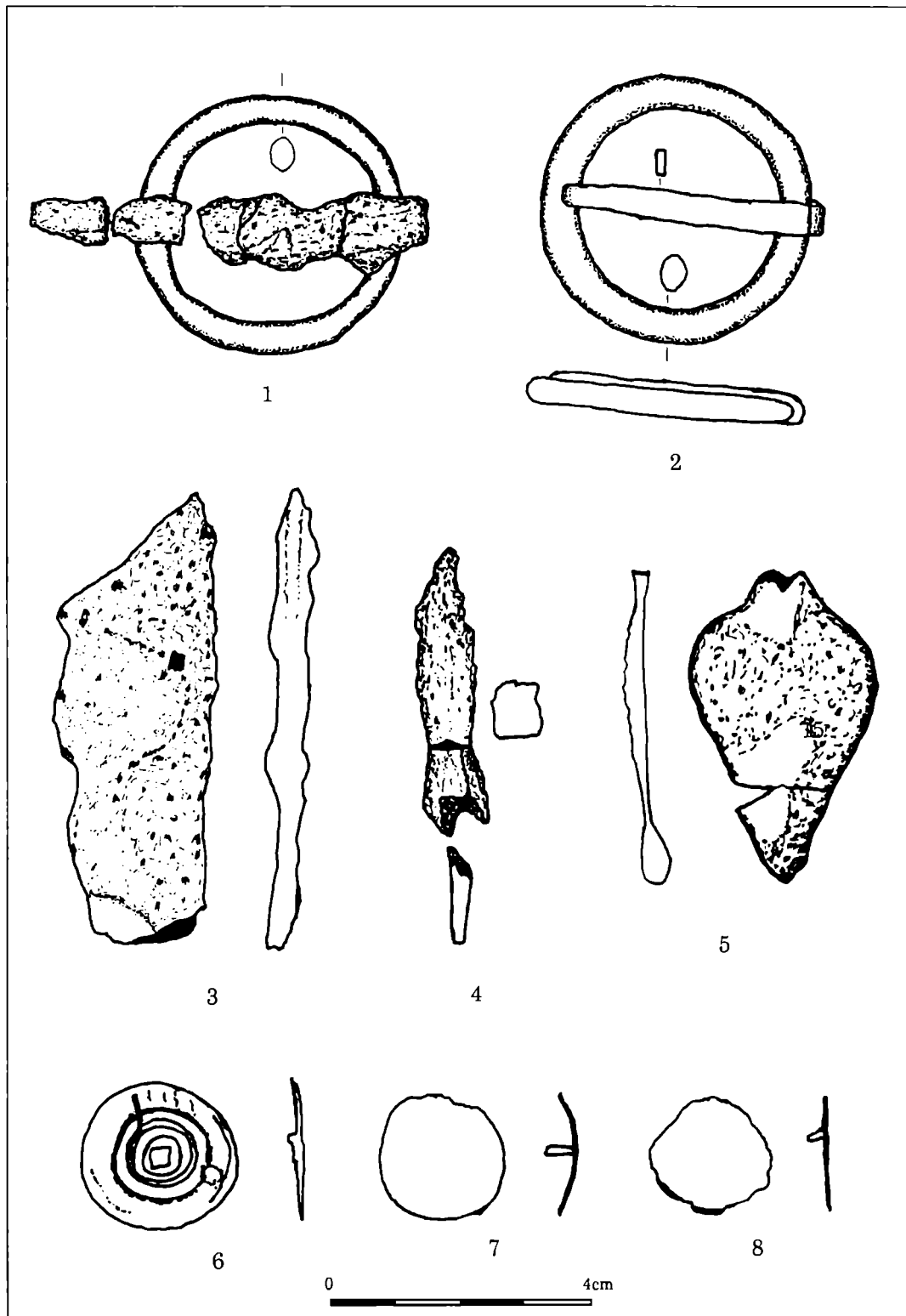
Pl. II. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

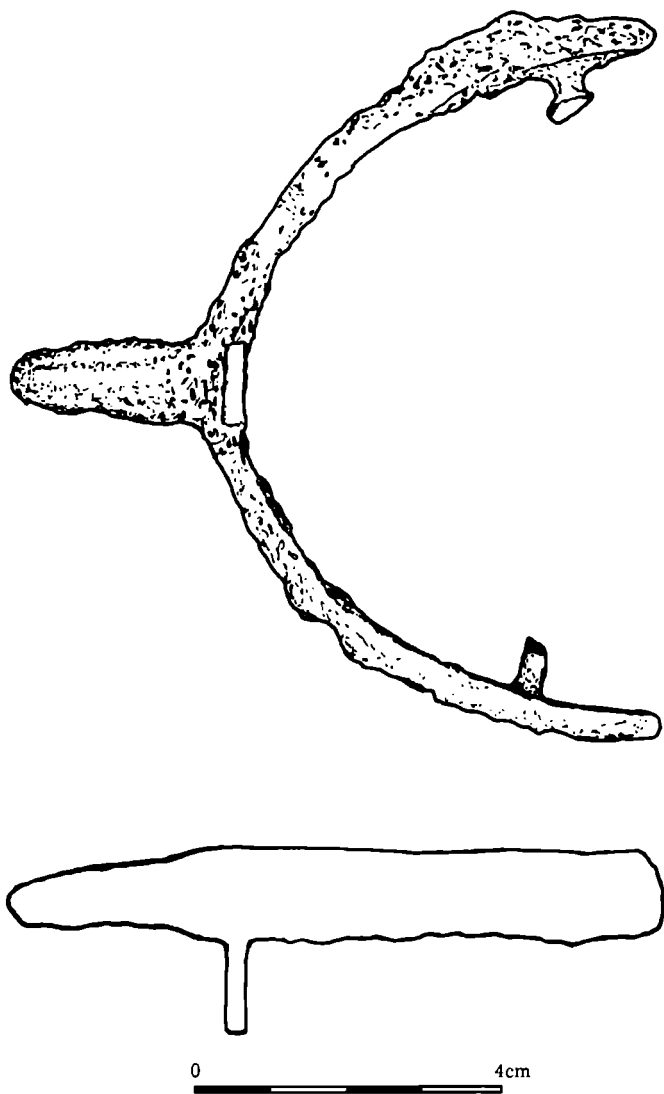
Pl. III. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

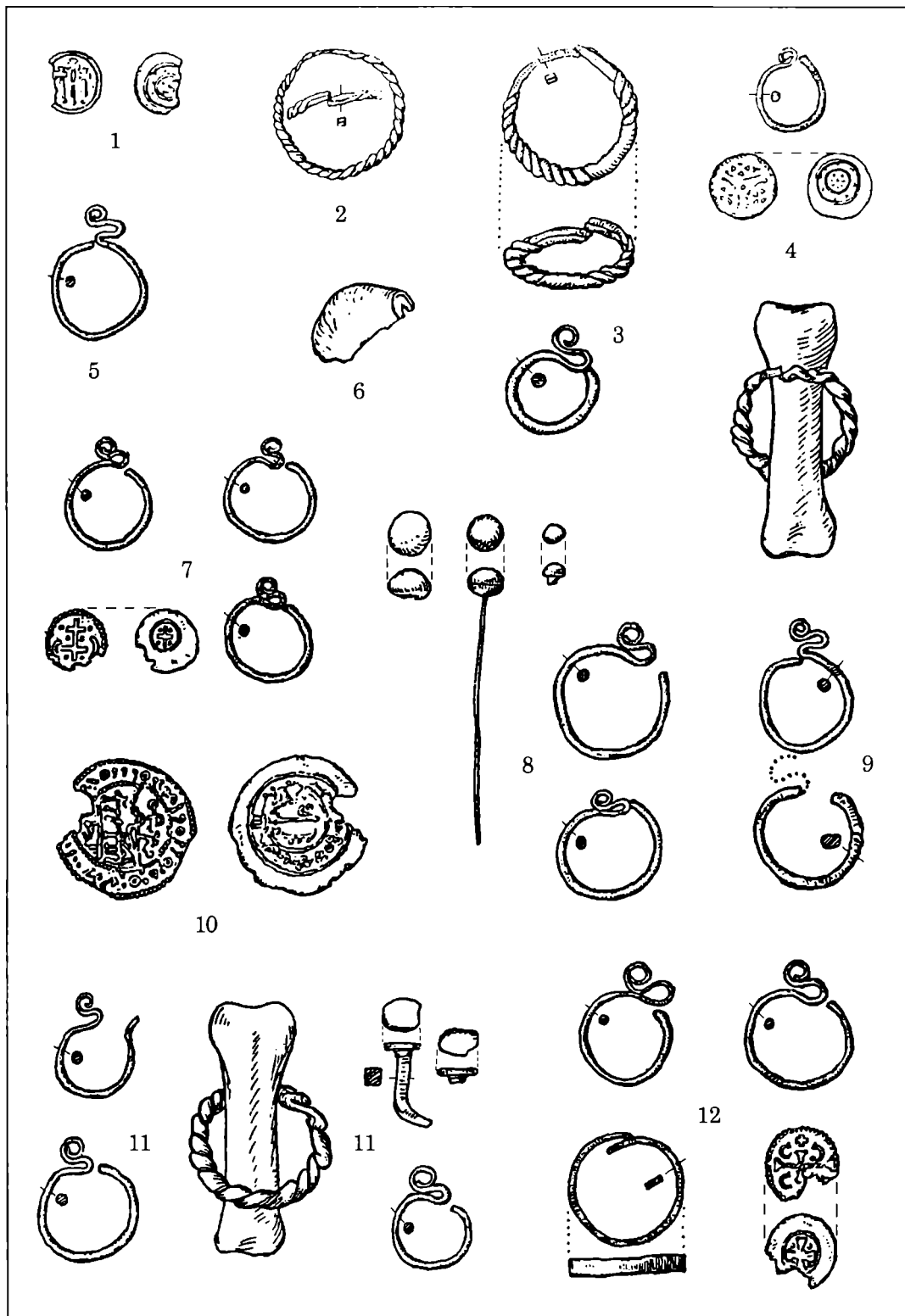
Pl. IV. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

Pl. V. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

Pl. VI. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică.

Pl. VII. Alba-Iulia. Catedrala romano-catolică. Inventarul mormintelor din secțiunea A/1953 (după D. Protase, SCIV, 1956).

CAHLE DIN TRANSILVANIA (III). TREI MOTIVE DECORATIVE MEDIEVALE

Literatura istoriografică privitoare la cahlele medievale și premoderne începe să devină deja consistentă și la nivelul Transilvaniei. Faptul se datorează în cea mai mare parte studiilor Danielei Marcu, încheiate de curând cu publicarea sintezei sale doctorale¹. Pornind de la aceasta, ne propunem să reluăm câteva aspecte de cercetare pentru care avem o serie de puncte de vedere complementare, divergente ori sprijinite de informații cu totul noi. Prelungirea ni se pare cu atât mai firească cu cât autoarea a avut la dispoziție, oferite benevol, o cantitate însemnată de cahle, descoperite în șantierul noastre arheologice, pe care le-a putut manevra interpretativ exact așa cum a dorit, chiar și fără să avem consultări de amănunt sau încercări de elucidare ale unor detalii care nu i s-ar fi părut suficient de clare.

Cea dintâi zăbovire am grupat-o în legătură cu piesele care conservă decorații inspirate din mentalul medieval, fără ca ele să fie, concomitent, reprezentări religioase manifeste ori recunoscute ca atare, cel puțin la prima vedere. Concepțiile mai vechi afirmă că reprezentările de pe cahle au un sens foarte general². Între timp lucrurile s-au schimbat.

1. Cavalerul, leul și dragonul. Piesele acestei serii au început să răsară la lumină din diferite puncte ale României. Cea dintâi semnalare, care nu a provocat nici un fel de încercări de deciptare a înțelesului decorativ, a fost făcută la cetatea Făgăraș³. În faza următoare o serie, calitativ superioară, pornită de la un prototip mai bun ori poate stând chiar la baza inspirației celor de la Făgăraș, a ieșit la lumină la Vințu de Jos. Primele evaluări spuneau în dreptul decorației că este „o scenă de vânatoare pedestră”, care „reprezintă, cu probabilitate, tot o alegorie creștină”, dar greșeau când afirmă că ar fi vorba despre „reprezentări unicate, fără analogii în Transilvania”⁴, deoarece, cum văzusem mai sus, cahlele de la Făgăraș erau deja publicate. Asocierea pieselor de la Făgăraș și Vințu a fost meritul Danielei Marcu⁵. Chiar și în interpretarea ultimă, tema a rămas a fi considerată ceva mai puțin decât se consideraseră a fi piesele de la Vințu de Jos, respectiv „scenă de vânatoare a unui animal fantastic de către un cavaler secundat de un leu” și „scenă de vânatoare a unui animal fantastic”⁶, iar, în plan

¹ *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004.

² Franz Rosemarie, *Der Kachelofen*, Graz, 1969.

³ Voica M. Pușcașu, *Plăci ceramice decorative descoperite la cetatea Făgărașului în anii 1966-1973*, în *Anuar. Muz. Vaslui*, 2, 1980, p. 225, fig. 1.

⁴ Adrian A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos (Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII-XVI)*, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, p. 55.

⁵ Daniela Marcu, *Cahle medievale din Transilvania. Secolele XIV-XVII*, Teză de doctorat, I, Cluj-Napoca, 1998, p. 180; Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj-Napoca, 2004, p. 139.

⁶ Eadem, *Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 220, 286.

general, totul a fost redus extrem de simplu la „cavaler vânător” de „animal fantastic”⁷. Descoperirile de la Vințu de Jos stabileau o cronologie fără nici un fel de dubii: secolul al XVI-lea, eventual, cel mai devreme în anii reamenajărilor comandate acolo de cardinalul Martinuzzi, înainte de asasinarea sa, în același loc, în anul 1551. În condițiile în care piesele de la Făgăraș fuseseră datate în secolul al XV-lea, fără a ni se oferi nici un fel de justificări, ar fi destul de greu să mai avem ezitări în a le socoti ca aparținătoare la două secole diferite.

Frapant de asemănătoare ni s-a părut dispoziția unor personaje de pe o cahla descoperită la Baia (Moldova), datată și ea, tot în secolul al XV-lea. Dar, cahla de la Baia are o clară decorație de vânatoare, cu câine, în care singurul aspect de anormalitate este înarmarea ursului cu o măciucă sau spadă. O altă colegă de-a noastră care a rediscutat-o, după descoperitori⁸, a sugerat doar prezența unei „povești cu animale ori fabule”. Ea recunoștea, de asemenea, legătura dintre cahla moldoveană și aceea de la Făgăraș, singura care fusese, până atunci, semnalată⁹. Este foarte posibil ca exemplarele de la care am pornit discuția să fi suferit contaminări pe o filiație în care, poate, piesa moldoveană nu fusese inclusă. Căci altfel, cronologia piesei extra transilvane ar trebui supusă unei revizii dintre cele mai radicale.

Vom adăuga dosarului tematic și o variantă de cahla interpretată plastic cu multă libertate, probabil dintr-o generație posterioară celor din Transilvania, descoperită la Târgoviște (Muntenia). Ea a păstrat doar cavalerul, înarmat cu un buzdugan, împreună cu dragonul, într-o dispoziție identică cu cele de pe cahlele de la care am demarat discuția¹⁰.

Drept urmare, în acest moment posedăm deja o „serie” transilvană, bine înrudită și, evident, pornită de la un prototip care pare a se fi născut probabil la Sibiu, într-o epocă mai veche, dar fără posibilitatea vreunei precizii cronologice. Cele mai bine realizate exemplare provin de la Vințu de Jos, dar rudele lor le vom regăsi și la Făgăraș. Cele din urmă sunt evident mai stângaci realizate și mai mici ca dimensiuni, probabil imitate din primele. Datarea celor de la Făgăraș a fost deja corectată, căci secolul al XV-lea nu li se potrivește¹¹. Legăturile acestei serii cu variantele extracarpătice sunt posibile, dar încă prea complicat de demonstrat. Oricum, am putea doar reține ideea că, inițial, intenția de decorare fusese identică, colportorii intervenind serios în redarea identității fiecărui membru al trinității figurate, evident fără să mai facă legătura cu soluția reprezentării inițiale.

Configurația decorului mărturisește că, în modul cel mai evident, nu este, pur și simplu, o vânatoare ordinară; nici vânatul (= „animalul fantastic”), nici „câinele” (= leul) său, nu sunt, la rândul lor, comune. Aceasta însemna, din capul locului, transmiterea unui mesaj pe care, cu prudență, îl avansasem deja în dreptul Vințului, atunci când îl denumisem „alegoric”. În final însă, va trebui, cum vom vedea imediat, să acceptăm că este vorba despre reprezentarea temei denumite generic „Cavalerul cu leul, în luptă cu dragonul”.

Foarte recent, această temă și primele ei extensii din regatul maghiar, cu mărturii artistice medievale, a fost bine explicată de către Orsolya Réthelyi¹². Începutul l-a făcut decorația unei cărămizi pavimentale de la mănăstirea cisterciană de la Pilis. Inspirația este categoric franceză (Chrétien de Troyes, *Chevalier au Lion*) și s-ar putea data cândva în secolul al XIII-lea. Pe o

⁷ Tip V. 4. Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 139.

⁸ Lia și A. Bătrâna, *Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)*, în *Anualul Muzeului Național al Bucovinei*, 11-12, 1984-1985, p. 148-149.

⁹ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Motive decorative de inspirație literară pe cahle din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în *Ars Transsylvaniae*, 5, 1995, p. 109-111.

¹⁰ Vezi *Revista Muz. Monum. Monumente Istorice și de Artă*, 15, nr. 2, 1984, p. 41, fig. 14.

¹¹ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 139.

¹² *The Lion, the Dragon, and the Knight: an interdisciplinary Investigation of a medieval Motif*, în *Annual of Medieval Studies at CEU*, 7, 2001, p. 9-37.

filiară încă necunoscută, motivul s-a transferat pe o cahă angevină, de la cetatea Buda. Este vorba despre o piesă care dezvoltă motivul pe un dreptunghi orizontal¹³.

Între piesele din capitala regatului și cele provinciale, transilvane, pare a nu exista vreo inspirație ori contaminare. Lipsesc, de altfel, verigi cronologice serioase. Reapariția motivului decorativ identic este, însă, o certitudine.

Noi nu putem decât să încercăm să ajutăm acest proces de decriptare, probabil de durată. Este vorba de aflarea acelei etape a difuziunii aranjamentelor artistice care, printre altele, l-au coborât pe cavaler de pe cal și l-au ridicat pe dragon în poziție verticală. Desigur, cel mai simplu ar fi să ne imaginăm că „inovațiile”, toate sau pe rând, au rezultat din necesitatea înscrierii scenei pe un registru vertical, nu orizontal, cum se născuse el. Dar, avem un semnal care ne împiedică să acceptăm cenzura tehnică ca soluție a apariției cahlelor transilvane. Am putea discuta aici un motiv decorativ care este aplicat unei cristelnițe de la Spišské Podhradie (Slovacia), unde elementele componente sunt foarte importante; și, mai cu seamă, înrudite. Cavalerul este pedestru, monstrul are o evidentă alură de biped, iar leul s-a transferat pe scutul cavalerului. În plus, în spatele cavalerului mai regăsim o cetate în interiorul căreia, pe crenelaj, un personaj suflă într-un corn ori trompetă¹⁴. Acest lucru îngăduie perseverarea în consolidarea ideii de genealogie a motivisticii, implicit pe cahle. „Inovările” au fost, cu adevărat, destul de rare ori nu au fost într-atât de radicale.

Nu ar trebui să pierdem din vedere încă o soluție în care tema aici discutată a putut fi descompusă. Asumează că a putut fi vorba, cu mare ușurință, de figurarea *separată* a cavalerului, cu sau fără auxiliarul său de ajutor, leul, și a dragonului. Desigur că, într-o sugerare corectă, cele două plăci diferite trebuiau să fie poate nu doar alăturate, ci și aflate. Dar, așa cum s-a întâmplat adesea, cele două scene au putut progresa separat, în asemenea manieră încât să nu mai amintească deloc de vechea lor relaționare. Cavalerul a devenit aproape numai un „cavaler în turnir” sau unul doar pedestru, iar dragonul un simbol al Ordinului Dragonului, întemeiat de către Sigismund de Luxemburg în 1408, sau și altceva.

Despre interpretările pe care contemporanii cahlelor le-au acordat cu adevărat imaginilor figurate, trebuie să ne luăm cuvenite precauțiuni. Suntem în posesia unei zestre extrem de fragmentare din reflexia mentalităților circulate la nivel provincial.

2. „Sfârșitul” Melusinei și „renașterea” Sirenei bicaudate. Tot Danielei Marcu Istrate îi datorăm discutarea specială a acestui motiv medieval în Transilvania, după ce el fusese deja studiat în Moldova¹⁵. Reprezentarea, pusă sub acest nume, a fost asociată cu monstrul cu trup feminin și partea de jos a corpului terminat în coadă dublă de pește. Vom vedea că identitatea trebuie corectată.

Autoarea noastră nu este „vinovată” pentru persistența colportării acestei identificări. În lipsa unui bestiar medieval bine-cunoscut ori, - și mai corect, - fără literatura de specialitate accesibilă, vietatea despre care scriem a avut o istorie artistică dintre cele mai lungi. Este adevărat, fiind destul de rară în plastica de piatră, nu a provocat, până de curând, nici un fel de „criză” de identitate.

Să vedem mai întâi despre ce discutăm. Repertoriul conceput de Daniela Marcu Istrate (Turea, Cristuru Secuiesc, Densuș, Feldioara) ar merita corijat în primul rând în dreptul Densușului¹⁶. Fragmentul care a provocat sugestia de identitate este, fără nici cel mai mic

¹³ Végh A., în *Pannonia Regia*, Budapest, 1995, p. 308-309.

¹⁴ J. Spititya, L. Borodáč, *Podoby starého Spiša*, Bratislava, 1975, fig. 50.

¹⁵ Paraschiva V. Batariuc, *Cahle din Moldova ...*, p. 107.

¹⁶ Inițial este doar un semnal în dreptul discuției despre Melusina: „unei imagini înrudite trebuie să îi aparțină un fragment de la Densuș (8) (pl. 47), pe care se poate vedea o coadă de pește cu aripioara dorsală despicată” (*op. cit.*, p. 90). Destul de inconsecvent, în alt loc, la descrierea propriu zisă a piesei,

dubiu, de asociat, prin chenarul perlat în care este încadrat¹⁷, cu unul identic, în formă de scut, aflat chiar alături, în același lot de piese¹⁸, în interiorul căruia se găsește o certă coadă de pasăre¹⁹. Solzii și penele sunt cu mare ușurință de confundat, într-o redare de plastică mică, cu puține sensibilități la fidelitatea detaliilor. Același tip de decor, cu scut cu ramă dublă, cu decorație interioară perlată, adăpostind, în întregimea sa, o pasăre (poate un Phoenix ?), este prezent la Vințu de Jos, asociat cu inscripția de an 1585²⁰. Deci, noi vedem la Densuș, nu un umanoid, cu coadă de pește, ci o simplă pasăre.

În continuare, piesa de la Turea²¹ face parte dintr-o altă „specie”, este adevărat, extrem de înrudită. Acolo, este frapant de evident că nu sunt doar simple cozi, ci chiar doi pești independenți, cu gura încheștată în poala personajul uman. Din aceeași grupă tipologică, o cahă moldoveană mai veche, ne indică chiar despărțirea totală a peștilor de personaj²².

Mai nou, avem și o altă semnalare, necunoscută de către colega noastră, care provine de la Mihăileni (jud. Harghita)²³. Ea este extrem de asemănătoare celei de la Cristur. Vietatea noastră a fost găsită adesea și în Moldova, la Arbore, Hârlău, Iași, Suceava și Vaslui²⁴, nu neapărat pe cahle, ci și pe discuri decorative pentru paramente arhitectonice.

În sfârșit, în urmă cu doar câțiva ani, o descoperire fortuită a scos la lumină câteva fragmente noi de cahle din cetatea Oradea. Sunt piese de o calitate superioară, incomparabilă cu tot ceea ce s-a descoperit până în prezent în România. Cahlele cu sirena cu două cozi sunt asociate cu rac dedesubt, sunt executate cu acuratețe și acoperite cu un smalt de foarte bună calitate²⁵. Piese similare, datate deja în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, există scoase din palatul regal din Buda²⁶.

În principal, cea mai veche reprezentare figurată similară, pe care o deținem pe teritoriul României, este un capitel de piatră de la mănăstirea *Dienesmonostora* (dispărută lângă Ineu, jud. Arad). El s-a datat spre mijlocul secolului al XIII-lea. A intrat în istoriografia noastră sub numele de „sirenă”²⁷. Mai întâi au fost istoricii arhitecturii și istoriei artei medievale târzii moldovene care l-au asociat figurării identice, pe care au întâlnit-o pe paramentele bisericilor lui Ștefan cel Mare. După cum se pare, între cei care au avut ceva serios de scris în acest

identificarea este făcută: „pește sau animal fantastic?”, „sec. XV-XVI” (*Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 212). Dacă, în intenția autoarei, doar cea de-a doua remarcă a fost corectă, tot ceea ce urmează, critic, nu mai are rost, intrând în clasa erorilor cauzate de neatenție.

¹⁷ *Op. cit.*, fig. 47/8.

¹⁸ *Op. cit.*, fig. 47/7.

¹⁹ Autoarea s-a lăsat probabil ghidată în identificare și de cronologia pe care o oferă lotului cunoscut de ea de la Densuș (sf. sec. XV) (*Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 212), poate și pentru aceea că respectiva pasăre este prezentă, cel puțin la nivelul cunoștințelor de până în prezent, numai în sau din secolul al XVI-lea. Dar, în lumina descoperirilor de cahle de la curtea nobiliară de lângă biserica Sf. Nicolae de la Densuș (săpătura noastră, inedită), este limpede că lotul găsit întâmplător, în aceeași localitate, aparține secolului al XVI-lea, nu celui de-al XV-lea. Noua datare, conferă și mai mare credibilitate opțiunii noastre de identificare, pe care o formulăm în continuare.

²⁰ Vezi Adrian A. Rusu, *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, 19-20, 1996, p. 148, 162, fig. 13.

²¹ Imaginea la Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 484, pl. 145/6.

²² Cea mai veche semnalare, cunoscută de Victoria P. Batariuc (*Decorul ceramic al monumentelor din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, în *Studii și cercetări de istoria artei. Artă Plastică*, 42, 1995, p. 12) este cea din anul 1906, semnată de către I. C. Istrati.

²³ *Repertoriul arheologic al județului Harghita*, Sf. Gheorghe, 2000, p. 393, pl. 57/13.

²⁴ Victoria P. Batariuc, *Cahle din Moldova (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1999, p. 107, fig. 32/1, 2,

²⁵ Nu ne vom ocupa aici, mai amănunțit, de aceste fragmente, întru-cât ele vor face obiectul unor pagini speciale din vol. al II-lea al monografiei arheologice dedicate cetății de pe Crișul Repede.

²⁶ Holl I., în vol. *Budapest Régiségei*, 18, 1958, p. 224, 227, fig. 283; *Budapest in Mittelalte.*, Braunschweig, 1991, p. 275, 483, cat. nr. 403.

²⁷ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 161-162, fig. 139.

capitol, nu au existat divergențe terminologice care să lase urme²⁸. În literatura cahlelor, apelativul în nou și propriu, de „Melusina”, a fost fixat de către Radu Popa²⁹, iar de la el s-a răspândit peste tot³⁰, și, prin extindere, inclusiv asupra capitelului de lângă Ineu³¹, provocând, de curând, o destul de nedreaptă, neexplicată și scoasă din context, corectură³². De aici am putea trage în primul rând concluzia că *nimeni* nu este scutit de erori, iar mai apoi, că verificarea „maestrilor” nu este o impietate, ci o necesitate a progresului.

Tema iconografică a stârmit un interes deosebit și în istoriografiile din țările vecine. O analiză din istoriografia maghiară o putem cu ușurință trece cu vederea³³. În schimb, altă analiză, foarte detaliată, întreprinsă de către Martin Nejedlý³⁴, ne dezvăluie sistematic traseul marcat de transformarea săptămânală a nimfei cu numele de Melusina într-un șarpe (uneori jumătate șarpe, cu aripi de dragon). Prin ceea ce autorul stabilește rezultă că, în fapt, greșeala de numire nu aparține, nici pe departe, doar celor care s-au ocupat de motivistica cahlelor în România, ci a fost una mult mai răspândită, cel puțin și în Cehia³⁵. Poate că, fără să ne indice, Radu Popa, de-acolo preluase identificarea. Dar, peste toate, recunoscând acest fapt, autorul ceh consideră, cu justețe și în posesia unor argumente dintre cele mai solide, că ar fi cu totul nedrept să persistăm a o numi drept Melusină, pe adevărata Sirenă cu două cozi. Cele două bestii feminine au un trecut istoric diferit, sirena fiind mai „bătrână” decât Melusina (promovată mai ales din secolul al XV-lea). Deci, de acum înainte, ar trebui să ținem și noi seama de această deslușire și să încercăm să o și aplicăm cu consecvență.

Printre consecințele de studiu se arată că ceea ce s-a găsit la Turea, are o poveste puțin diferită. Cea mai timpurie analogie de pe cahle, pe care noi o cunoaștem, aparține celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, și provine tocmai din presupusa „patrie” a cahlelor, adică din Basel³⁶. Doi autori cehi care văzuseră identități în țara lor, au încercat să vadă chiar imaginea Profetului Ionah, cel pe cale de a fi înghițit nu de către peștele cel mare (balena), ci de către doi mai mici. Chiar dacă sorgintea motivului va fi fost diferită, este de asemenea extrem de limpede că artiștii au apropiat într-atât de mult reprezentările, încât epigonii lor au trecut fără probleme la unificarea lor. Cahla de la Feldioara³⁷ este tocmai cea care tranzitează cele două variante. Acolo se vede cu ușurință cum cele două capete de pește se ascund sub vesmântul personajului, lăsându-

²⁸ Cel puțin așa rezultă din investigația făcută de Victoria P. Batariuc, *Decorul ceramic...*, passim.

²⁹ R. Popa, *O casă domnească din secolul al XV-lea lângă cetatea Sucevei*, în *SCIV*, 20, nr. 1, 1969, p. 57; Idem, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, *Mărturie de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava*, București, 1979, p. 51. După toate probabilitățile, sorgintea identificării ar proveni de la G. Balș, *Bisericiile lui Ștefan*, în *BCMI*, 21, 1925, p. 224 și urm.

³⁰ V. Drăguț, *Ceramica monumentală din Moldova – operă de inspirată sinteză*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă*, nr. 1, 1976, p. 38, mai ales nota 30; apoi majoritatea lucrărilor Victoriei P. Batariuc.

³¹ Adrian A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 175-176.

³² Suzana Móré Heitel, *Despre fosta mănăstire de la Dienesmonostora (jud. Arad)*, în vol. *Artă. Istorie. Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 46. Autoarea trimite, pentru identitate, la J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, II, București, 1995, p. 291.

³³ Pekár Szusza, *A román kori sellő megjelenése a középkori heraldikában és ikonográfiában*, în *Turul*, 69, nr. 3-4, 1996, p. 78-102.

³⁴ *Od krásné dívky až k hadům Proměny vily Meluzíny a jejich odraz v ikonografii středověkých pramenů* (From beautiful Maiden to Snakes and Dragons: the Transformation of the Nymph Melusina and its depiction in the Iconography of Medieval Source Material), în *Archeologické rozhledy*, 54, 2002, p. 457-494.

³⁵ Julie Richterová, *Středověké kachle*, Praha, 1982, tab. 51.

³⁶ J. Tauber, *Herd und Ofen im Mittelalter*. Olten und Freiburg, p. 328, Typ. 18/5.

³⁷ De fapt, ar fi fost descoperite 14 exemplare (cf. Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 232). Ni s-a oferit mereu un singur și același desen. Totuși un exemplar a fost înregistrat cu defecte de tipar (*ibidem*). Trebuie să tragem concluzia că celelalte au fost identice și sunt producții locale certe.

și la vedere doar curbura deschiderii branhiilor. După mărturiile moldovene, ambele variante, ale Sirenei și ale pseudo-Sirenei au circulat simultan, probabil anterior anului 1500, când s-a renunțat la decorul ceramic din exteriorul bisericilor atunci ctitorite.

În mod neașteptat încă, numele Melusinei ar putea să fie obținut de alte reprezentări, până acum socotite fără aparentă identitate (= animale fantastice). Cel mai repede ar putea fi vorba despre „sirena pasăre” descoperită la Hârlău³⁸.

Din discuția de mai sus s-a putut deja deduce că seria transilvano-moldavă a cahlelor se înrudește frapant cu descoperiri din Cehia. Dar, lucrurile nu s-au prezentat, în mod real, doar atât de unilateral. Rudele mai apropiate ale cahlelor transilvane se află la curtea nobiliară de la Pomáz, datate la sfârșitul secolului al XIV-lea³⁹, și în conacul regal de lângă Buda, de la Hűvösvölgy út, Nyék, cu datări între anii 1420-1437⁴⁰. Din informațiile de până cum ar reieși destul de bine că monarhii din dinastia de Luxemburg, prezenți în ambele regate, au deținut un anume rol în difuziunea lor.

Toate analogiile din Ungaria și Cehia indică o adevărată explozie a acestui motiv ornamental în și numai în secolul al XV-lea. Datarea este socotită identică pentru piesa de la Turea și pentru cele din Moldova; nu însă pentru cea (cele) de la Feldioara⁴¹. Pentru piesa de la Cristuru Secuiesc, foarte nou, s-a pus la îndoială și datarea ei inițială, pledându-se tot pentru un sfârșit al secolului al XVI-lea⁴². Din păcate, argumentele stilistice invocate pentru datarea târzie nu rezistă în fața grupului de trei monede, urcând până la domnia regelui Ludovic al II-lea († 1526), care au apărut acolo, în casa cu cahle⁴³. Pe această greu de respins datare, se bazează și încadrarea piesei de la Mihăileni, care este o variantă apropiată celei de la Cristur. Dar atunci, ce nu este în ordine? Piesa (piesele) de la Feldioara se depărtează într-atât de mult de întregul lot, încât se datează cu circa un veac mai târziu? Dacă comparăm realizările, toate câte le cunoaștem, rezultă din plin că piesa (piesele) din Țara Bârsei nu se desparte deloc de ele, dimpotrivă, păstrează, cu multă fidelitate, detaliile și atributele monstrului, consonant cu cele mai bine realizate și datate surate ale sale. Există o singură diferență majoră: motivul a fost „lungit” și ușor deformat, de la o încadrare echilibrată, pătrată, într-una dreptunghiulară.

Opinia noastră este aceea că piesa de la Cristuru Secuiesc, împreună cu cea de la Mihăileni, încheie, în adevăr, seria reprezentărilor din provincia intracarpatică. Cât privește însă piesele de la Feldioara, ele sunt, în întregimea lor, – nu doar ale reprezentării cu sirenă, – atât de unitar „medievale”, prin temele tratate, încât ne îndoiim că datarea lor ar fi una corectă. Deci, nu ar trebui să fie vorba în continuare despre un „oarecare” secol XVI, ci, cel mai târziu, începutul său.

3. Lupul predicator. În anul 1988, intra pentru prima dată în circulație o cahlă descoperită la Suceava⁴⁴. Victoria Paraschiva Batariuc s-a ocupat mai stăruitor de ea⁴⁵, a sfârșit

³⁸ Victoria P. Batariuc, *Cahle din Moldova ...*, p. 107, 230, fig. 33/2.

³⁹ Holl I., *Középkori kályhacsempék Magyarországon (IV)*, în *Archaeologiai Értesítő*, 117, nr. 1, 1990, p. 69-70, fig. 14/3.

⁴⁰ Prima dată publicate de Holl I., în *Budapest Régiségei*, 18, 1958, p. 243, fig. 56; ultima semnalare la *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről (Hafner, Ofensetzer und Feuerwächter. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Ofenkacheln der Ungarischen Tiefebene und ihrer Randgebiete)*, Gyula, 2002, p. 114, nr. 229. Pentru dezvoltarea motivului pe teritoriul Ungariei, vezi Pekár Zsuzsa, în *Turul*, 69, nr. 3-4, 1996, p. 78-102.

⁴¹ Datările colegei noastre sunt următoarele: sec. XVI (p. 90, 232).

⁴² Daniela Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last [!] Middle Age. Archaeological Contributions to the History of the Settlement in the 15th-16th Centuries*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 310, nota 11: „The high degree of the stylisation [!] and the decoration's profusion are arguments for a late XVI^c dating”.

⁴³ Benkő E., *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*, Budapest, 1992, p. 160.

⁴⁴ E. I. Emendi, M. Șt. Ceaușu, în *Suceava*, 15, 1988, p. 165, fig. 50/2.

prin a ne-o reda, în acest mod: „o vulpe călugăr având în față un lutrin unde se află deschisă o carte și care, sprijinită în toiag și ținând rozariul, predică unor evlavioase găște strânse într-un țarc”⁴⁶. Fără să cunoască sorgintea piesei, pe care o data anterior anului 1476, autoarea socotea, cum vom vedea, cu foarte mare dreptate, că ar trebui să fie vorba despre figurarea unei „fabule”.

După un oarecare timp, Daniela Marcu (Istrate) a publicat mai multe fragmente de cahle descoperite la Feldioara, între care nu a reușit să întregască un ansamblu aparținător unei anume piese care ne va sta aici în atenție. În cea de-a treia reluare a unora și aceluiași fragmente⁴⁷, autoarea descria două mici bucăți cu un „animal fantastic” și „personaj feminin și păsări” sau „fată cu găște”⁴⁸. Dintre cele două capete de animale, vom reține doar pe primul care ne indică un animal deloc „fantastic”, – cel mult oarecum amuzant de rânjit –, din rubedenia caninelor (câine, lup, vulpe), cu botul deschis, plin de colți și măsele, având un acoperământ semănând cu o broboadă, cu extrema liberă mult prelungită pe spate. Corpul este aliniat vertical chenarului. Celălalt fragment important, din colțul din dreapta jos, cuprinde un grup de șase păsări, din care, cel puțin trei au gâturi lungi asemănătoare unor găște. Spre centrul plăcii, o pereche de linii verticale și paralele sunt destul de departe de a fi comune unui corp omenesc. În extrema cealaltă, dincolo de forma amorfă discutată, este figurat un corp cu curburi care se despart de la un brâu. Un detaliu asociază acest fragment cu cel deja descris: vârful „broboadei”. În felul acesta, scena se recompune într-un mod frapant de asemănător cu cea de la Suceava: un animal de pradă (numai în cazul Feldioarei, cu o „năframă”, care se metamorfozează, la noua lectură a imaginii, într-o glugă de călugăr), stă la un pupitru, în fața unor păsări care, după cea mai verosimilă interpretare, sunt găște.

Soluțiile corecte de interpretare provin, așa cum am putea să ne așteptăm și în cazul altor ornamente, din bibliografia străină. Din păcate, ea ne este accesibilă în felul deja cunoscut: cu totul accidental. În tema acum pusă în lumină, Zdeněk Měřinský ne-a pus la dispoziție cheia problemei și, în parte, procesul ei de dispersie⁴⁹. Este vorba despre un motiv decorativ tipic medieval, care îl are în vedere tocmai pe lupul travestit în călugăr, predicând gășelor⁵⁰. Se baza, pe câte se cunoștea până în prezent, pe fabule orale circulate pe o arie extrem de largă, cuprinzând teritoriile germane, italiene, franceze și engleze. El se întâlnește, în egală măsură, și în plastica de piatră. Cahlele germane receptează motivul din secolul al XIV-lea. Cea mai veche reprezentare cehă se data cel mai târziu în prima treime a secolului al XV-lea. Motivul a avut o difuziune destul de însemnată, fiind semnalat la Praga⁵¹ și Jihlava. El este prezent însă și în Polonia⁵².

⁴⁵ *Cahle descoperite la curți domnești din Moldova*, în *Suceava*, 20, 1993, p. 72, 83, fig. 4/1; *Motive decorative de inspirație literară pe cahle din secolele XV-XVI descoperite în Moldova*, în *Ars Transilvaniae*, 5, 1995, p. 111-112, fig. 1/1.

⁴⁶ Eadem, *Cahle din Moldova medievală ...*, p. 110, ilustrație p. 239, fig. 39/1.

⁴⁷ Publicațiile sunt următoarele *Cahle săsești din sec. XVI-XVII descoperite la Feldioara, jud. Brașov*, în *Revista Monumentelor Istorice*, 61, nr. 1, 1992, p. 27-39; apoi în vol. *Cahle din Transilvania și Banat...*, p. 90 (generalități), 232 (discuție specială), 420, pl. 82/10; respectiv *Feldioara/Marienburg...*, p. 327, pl. 10/2 și 5. Notăm doar în treacăt că nu ar fi fost nevoie de multiplă repetiție pentru a asigura asimilarea informației. Dar, poate autoarea a avut și alte motive, necunoscute nouă, în perseverarea republicărilor cu atâta consecvență.

⁴⁸ *Cahle din Transilvania și Banat ...*, p. 93, 232, ilustrație la p. 421, pl. 83/11-12, 18.

⁴⁹ *Item „ad lupum predicantem”*, în vol. *Život v archeologii středověku. Das Leben in der Archäologie des Mittelalters*, Praha, 1997, p. 459-466. Autorul reia, amplu, prima problematizare tematică care avusese loc în anul 1983, cu prilejul unei inițiale descoperi de o asemenea factură. Vezi mai jos.

⁵⁰ *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rom – Feiburg – Basel – Wien, 1994, II. p. 63-65; IV, p. 536-539.

⁵¹ Z. Smetánka, *Ad lupum predicantem. Reliéf pozdně gotického středověkého kachle jako historický pramen*, în *Archeologické rozhledy*, 36, 1983, p. 326, 360.

⁵² Z. Měřinský, *op. cit.*

Este meritul colegei noastre sucevene de a se fi apropiat cel mai mult de mesajul plastic corect. Cele două cazuri moldo-transilvane, acum reunite și prezente, nu se înrudesesc, deocamdată decât prin tematica similară. S-au născut adică separat, fără să derive dintr-un prototip semnalat în literatura istoriografică pe care o cunoaștem. Este foarte posibil să fi vorba despre importuri tematice realizate prin sași, direct din teritorii germane. Pentru noi este destul de limpede că ele aparțin, împreună, secolului al XV-lea. Dacă ne vom reaminti despre discuția asupra unei piese diferite (sirena bicaudată), este încă un argument pentru respingerea datării cahlilor de la Feldioara în secolul al XVI-lea și coborârea lor în secolul anterior.

*

Motivul pe care le-am urmărit în aceste pagini nu au fost singurele care au circulat în provinciile noastre medievale. După ce ni s-a pus la dispoziție o mare cantitate de material brut, vom putea să facem, în viitor, numeroase alte aprecieri de substanță și finețe privind istoria cahlilor produse și circulate la vest de Carpați.

STOVE TILES FROM TRANSYLVANIA (III). THREE MEDIEVAL DECORATIVE MOTIFS

Abstract

The recent publication of a synthetic work on medieval and pre-modern stove tiles gives the opportunity for a more detailed discussion on identification of motifs, dating and circulation of tiles in Transylvania.

1. The knight, the lion and the dragon. Stove tiles depicting this motif have been excavated first at Făgăraș and then at Vințu de Jos. These pieces are dated to the first half of the sixteenth century. They seem to have as artistic prototypes a couple of thirteenth century floor tiles from the Cistercian monastery of Pilis (Hungary). The textual source of these representations can be found in Chrétien de Troyes (*Chevalier au Lion*). If the first depiction of the motif on stove tiles took place during the sixteenth century in the royal fortification of Buda, later Transylvanian evolutions are yet unknown. The motif was in a first instance modified through a vertical setting. Then, as tiles from outside Transylvania indicate, the elements of the three-character composition were continuously altered (the costume and the weapons of the knight, and the metamorphosis of the animals). Probably in the end line of such alterations, the initial significance of the image was completely obliterated.

2. The "end" of the Melusine and the "rise" of the two-tailed mermaid. The identity and the terminology of this motif are still debated in the Romanian historiography. The name of "Melusine" has been falsely attributed to a mermaid. It needs to be distinguished among other possible motifs, such as the ones inspired by the biblical story of Jonas swallowed by the wale (on stove tiles from Turea and Feldioara). A new, real Melusine, can be found among the Moldavian tiles. The pieces from Densuș and Feldioara need to be re-dated: the first were considered later and not connected to the motif and the latter were considered as earlier.

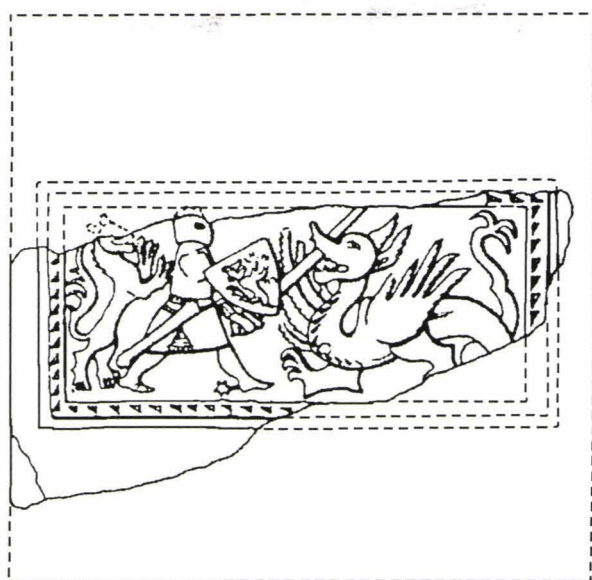
3. The preaching wolf. Besides a correctly identified tile from Moldavia (Suceava), a second item can be reconstructed from fragments excavated at Feldioara. In both cases, the wolf disguised as preacher, is talking to a group of geese. The motif is the illustration of a popular European fable. The two stove tiles are not related to each other but both can be dated to the second half of the fifteenth century.

List of illustration

Pl. I. The knight and the lion fighting the dragon: a. floor tile from Pilis; b. stove tile from Baia.

Pl. II. The knight and the lion fighting the dragon: a. stove tile from Vințu de Jos; c. stove tile from Făgăraș; d. stove tile from Târgoviște.

Pl. III. The wolf preaching to the geese: a. stove tile from Feldioara; b. stove tile from Suceava.

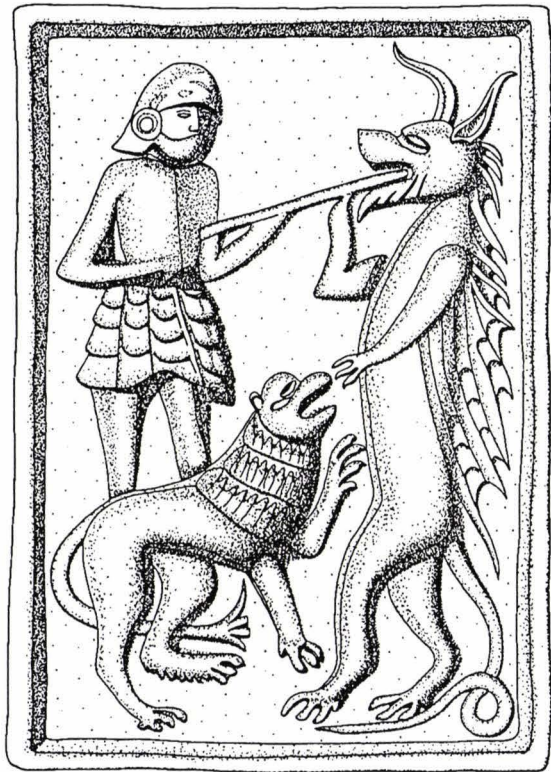
0 10 cm

a

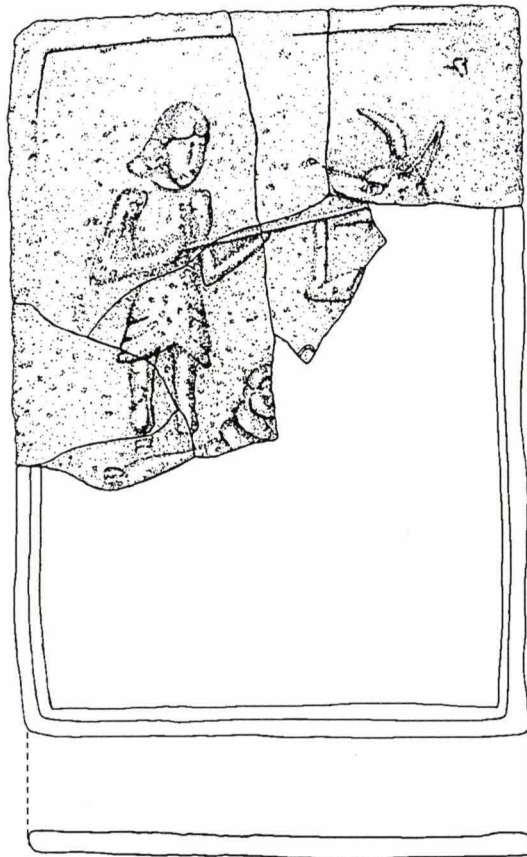

b

Pl. I. Cavalerul și leul în luptă cu dragonul: a. piesă de paviment de la Pilis; b. cahlă de la Baia.

a

b

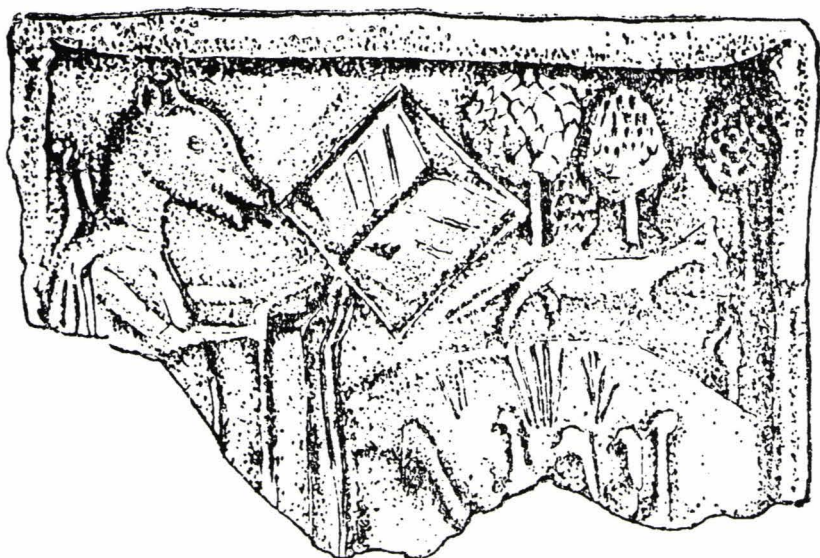

c

Pl. II. Cavalerul și leul în luptă cu dragonul: a. cahlă de la Vințu de Jos; b. cahlă de la Făgăraș; c. cahlă de la Târgoviște.

a

b

Pl. III. Lupul predicând la găște: a. piesă de la Feldioara; b. piesă de la Suceava.

CONSIDERAȚII PRIVIND TESTAMENTELE NOBILIARE DIN TRANSILVANIA LA SFÂRȘITUL EVULUI MEDIU

Este bine știut că majoritatea izvoarelor scrise din perioada medievală care s-au păstrat până în timpurile noastre sunt de natură juridică, fiind documente ce atestă situația unor domenii sau posesiuni. Acest fapt nu este întâmplător. Ele s-au păstrat, deoarece drepturile de proprietate asupra unuia sau mai multor domenii depindea de ele. Din fericire, pe lângă documentele unilaterale referitoare la drepturile de proprietate, au luat naștere și izvoare a căror concepere a fost motivată din cu totul alte puncte de vedere. Valoarea lor stă, astfel, în însăși deosebirea lor. Dintre ele se evidențiază scrisorile care înregistrează momente ale vieții cotidiene și testamentele care iau în calcul sfârșitul vieții. Stilul direct și personal al acestor două tipuri de surse a contribuit, într-o mare măsură, la răspândirea scrierii în limba maternă: deja la sfârșitul evului mediu avem cazuri în care scrisorile sau testamentele, în loc de limba latină, au fost redactate în limba maghiară.¹ În cele ce urmează, testamentele nobiliare transilvane de la sfârșitul evului mediu (secolul al XV-lea, prima jumătate a secolului al XVI-lea) vor constitui obiectul investigației noastre. Aceste acte de ultimă voință constituie o sursă de cercetare deosebit de generoasă.² Dintre multiplele probleme ce pot fi tratate prin utilizarea acestor izvoare istorice scrise, vom aborda mai pe larg doar câteva aspecte: evoluția dreptului testamentar nobiliar în Regatul Maghiar medieval și structura testamentelor.³ De asemenea, vom acorda o atenție deosebită unui obicei mai puțin documentat în literatura istorică: cel al conducerii calului în procesiunea funerară.

Dezvoltarea dreptului testamentar în Europa. De-a lungul timpului, nenumărați cercetători au încercat să dea o definiție conceptuală a testamentului, începând cu Benjámin Nánásy care, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a dedicat anchetării acestei probleme un volum consistent.⁴ În secolul următor, juriști renumiți ca Ignác Frank⁵ sau Sándor Matlekovics⁶ și-au

¹ Cele mai timpurii scrisori și testamente în limba maghiară sunt publicate de Attila Hegedűs – Lajos Papp (ed.), *Középkori leveleink (1541-ig)*, /Régi Magyar Levéltár 1/, Budapest, 1991, pp. 3-117.

² Pentru posibilitățile de exploatare a testamentului ca sursă istorică a se vedea Mária Lupescu Makó, 'Item lego...' *Gifts for the Soul in Late Medieval Transylvania. Annual of Medieval Studies at Ceu* 7, 2001, pp. 162-164. Interesul pentru acest subiect este ilustrat și de abordarea lui în forme variate în numărul tematic „Oamenii și moartea în societatea românească” al *Caietelor de Antropologie Istorică* 3,1-2, 2004.

³ La tratarea subiectului privind structura testamentelor nobiliare am renunțat la prezentarea capitoului privind bunurile, deoarece abordarea lui a constituit obiectivul unei cercetări anterioare materializate într-un studiu: Mária Lupescu Makó, *Erdélyi késő középkori nemesi végrendeletek tárgytörténeti tanulságai*, în Sándor Pál-Antal – Gábor Sipos – András W. Kovács – Rudolf Wolf (ed.), *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 2003, pp. 317-330.

⁴ Benjámin Nánásy, *Testamentom a Magyar Orszagi törvények szerint*, Pest, 1798.

⁵ Ignác Frank, *A közgazdaság törvénye Magyarhonban*, Buda, 1845, mai ales p. 431-460.

⁶ Cartea lui Sándor Matlekovics, *A magyar örökösödési jog alapelvei*. Pest, 1864, este citată de István Rácz, *Debreceni végrendeletek 1595-1847*, Debrecen, 1983, p. 7.

exprimat în scris opinia față de această problematică. În anii '80 ai secolului al XX-lea, Ernő Tárkány Szűcs a fost cel care a analizat în profunzime testamentele.⁷ Potrivit definiției date de Ernő Tárkány Szűcs, testamentul „este declarația unilaterală a testatorului privind moartea sa ce este legată de anumite norme în vigoare, și pe baza căreia își putea împărți averea celor apropiați sau unor persoane străine, chiar și împotriva legilor privind succesiunea sau dispozițiilor din dreptul cutumiar”.⁸ Prin urmare, pentru a supune analizei practica testamentară a unei perioade este necesară, pe de o parte, cunoașterea dreptului succesoral din acea perioadă și din acea regiune, precum și cunoașterea obiceiurilor locale care au reglementat procesul transmiterii averii; pe de altă parte, trebuie scoase la iveală “normele în vigoare” ale testamentelor amintite de Tárkány Szűcs. Pe lângă acestea este necesar să ne preocupăm și de motivațiile care au dus la redactarea testamentelor; aceasta deoarece, prin ultima sa dorință, testatorul dorea să exprime și acele împrejurări speciale și legături sentimentale formate în anturajul său pe care dreptul, în formulările sale rigide, le putea desconsidera.⁹

O formulare mai simplă a subiectului prezentei incursiuni, a testamentelor nobiliare, este dată de Hermann Conrad.¹⁰ Astfel, testamentul este o culegere unilaterală și revocabilă de dispoziții. Din acest punct de vedere el este rezultatul unei lungi evoluții, pe parcursul căreia a asimilat elemente ale diferitor sisteme juridice. Cel mai vechi sistem juridic codificat este cel roman; însuși termenul *testamentum* derivă din dreptul roman.¹¹ Potrivit acestuia, testamentul era necesar pentru ca, prin el, să fie desemnată o persoană care moștenește întreaga avere, un prim-moștenitor. Prin aceasta erau excluși automat de la succesiune toți ceilalți pretendenți.¹² Testamentele medievale se puteau limita doar la unele părți, obiecte ale moștenirii, în timp ce asupra părții din avere neamintite în testament se practicau legile succesoriale în vigoare. Aceste „abateri” de la dreptul roman sunt explicate prin dreptul cutumiar al popoarelor barbare din cadrul Imperiului Roman sau a acelor aflate într-o strânsă interacțiune cu aceasta. Din punctul nostru de vedere, cea mai importantă contribuție „externă” pare să vină din partea dreptului germanic. Însuși Tacit, în descrierea sa privind *Germania*, a subliniat diferențele dintre dreptul roman și cel germanic privind concepția despre testament.¹³ Astfel, se pare că dreptul triburilor „barbare” era departe de a numi moștenitori, gradul rudeniei de sânge fiind singura care putea decide soarta averii. Aceasta însemna, de fapt, că averea revenea celor mai apropiate rude de sânge.¹⁴ Destinderea acestui sistem rigid al succesiunii și, în ultimă instanță, formularea

⁷ Cele mai importante contribuții ale sale privind această chestiune: Ernő Tárkány Szűcs, *Vásárhelyi testamentumok*, Budapest, 1961, pp. 147-187; Idem, *Magyar jogi népszokások*, Budapest, 1981, pp. 726-757.

⁸ Ernő Tárkány Szűcs, *Végrendelet*, în Gyula Ortutay (ed.), *Magyar Néprajzi Lexikon*, Vol. V, Budapest, 1982, p. 517.

⁹ Cp. Tárkány Szűcs, *Magyar jogi*, p. 726.

¹⁰ Hermann Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I. *Frühzeit und Mittelalter. Ein Lehrbuch*. Karlsruhe, 1962², p. 420.

¹¹ Despre originea termenului a se vedea *Sachwörterbuch der Mediävistik*. Hrsg. Peter Dinzelbacher, Stuttgart, 1992, p. 807.

¹² „...caput atque fundamentum intellegitur totius testamenti heredis institutio”, Gabriele Schulz, *Testamente des späten Mittelalters aus dem Mittelrheingebiet. Eine Untersuchung in rechts- und kulturgeschichtlicher Hinsicht*. /Quellen und Abhandlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte, 27/, Bonn, 1976, p. 2.

¹³ “Heredes tamen successoresque sui cuique liberi, et nullum testamentum. Si liberi non sunt, proximus gradus in possessione fratres patrum avunculi...” La germanici, așadar, succesorii și moștenitorii sunt înșiși copiii lor, fără ca testamentul să mai fie necesar. În cazul în care nu există urmași, frați, iar apoi unchii din partea tatălui și a mamei urmează să moștenească. Publius Cornelius Tacitus, *Germania*. Leipzig, 1976, p. 32.

¹⁴ Potrivit exprimării lui Aders: *Das Gut rinnt wie das Blut*, Günter Aders, *Das Testamentsrecht der Stadt Köln im Mittelalter*. /Veröffentlichungen des kölnischen Geschichtsvereins 8/, Köln, 1932, p. 2.

posibilității liberei testări a fost grăbită de doi factori: destrămarea legăturilor tribale și influența bisericii. Biserica, ca „locuitor pământean al lui Cristos”, urmând învățăturile despre *caritas* ale Sfântului Augustin, revendica o parte din averea persoanei decedate, garantând în schimb pacea sufletească a acestuia. Astfel, această parte a averii ieșea din raza de acțiune asupra căreia rudele de sânge își puteau exercita dreptul.

Așa cum a subliniat Katalin Szende, această practică nu a fost în totalitate necunoscută.¹⁵ Și în obiceiurile păgâne exista așa numitul *Totenteil*, care, fiind oferit zeilor și garantând necesitățile vieții de dincolo, era ars pe rug odată cu defunctul sau era depus în mormânt (fiind descoperit mai târziu, în urma săpăturilor arheologice, ca inventar funerar). Prin urmare, biserica nu trebuia decât – ca și în cazul altor rituri – să „creștineze” acest rit păgân, să îl remodeleze conform telurilor sale. Originea donației pentru mântuirea sufletului, așa-numitul *Seelgerät*, este văzută de majoritatea operelor de istoria dreptului ca având clare rădăcini în practica funerară păgână.¹⁶ În formarea punctului de vedere exprimat de biserică nu este deloc neglijabil faptul că, în ceea ce privește averea personală a clericilor (aceștia neavând urmași legitimi), moștenirea urma să fie reglementată prin dispoziții speciale.¹⁷

Nu trebuie să uităm nici influența dreptului canonic. Competența instanțelor de judecată ale Bisericii s-a extins asupra laicilor într-o mare măsură și în ceea ce privește căsătoria și succesiunea. Pe această filieră, codul de legi al bisericii, adică dreptul canonic, s-a infiltrat în dreptul privat, atât prin unele elemente componente cât și prin viziunea promovată. Practica redactării testamentelor în marea lor majoritate de către plebani, conform dreptului canonic, s-a extins nu numai în rândurile aristocrației și a nobilimii, ci chiar și printre orășeni. În cursul secolelor al XIV-lea și al XV-lea, autoritățile orășenești și-au exprimat hotărât delimitarea de amestecul exagerat al bisericii. O dovadă a acestei atitudini a fost faptul că testamentul redactat fără martori laici, doar în prezența preoților, era declarat nul.¹⁸

La sfârșitul procesului de cristalizare a reglementărilor juridice testamentare a stat recunoașterea dispunerii în mod liber de bunurile dobândite. Trebuie avut în vedere că libertatea de principiu nu făcea în continuare necesar ca testatorii să dispună asupra întregii averi. Nu era, de asemenea, necesară nici numirea unui moștenitor principal. La apariția unui număr impresionant de testamente, diferite de cele redactate după principiile dreptului roman, a contribuit într-o mare măsură transformarea raporturilor de proprietate. În cursul acesteia, pe lângă imobilele moștenite, condiționate juridic, a devenit mult mai însemnată proporția bunurilor mobile și a celor câștigate cu drept de liberă strămutare. De aceea sunt atât de frecvente dispozițiile prin care testatorul sublinia că toate bunurile despre care va dispune au

¹⁵ Katalin Szende, *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája)*. Soproni Szemle 53.4, 1999, p. 343.

¹⁶ Heinrich Brunner, *Der Totenteil in germanischen Rechten. Abhandlungen zur Rechtsgeschichte. Gesammelte Aufsätze*. Hrsg. von Karl Rauch. Bd. II. Weimar, 1931, pp. 292-294; Alfred Schultze, *Der Einfluß der Kirche auf die Entwicklung des germanischen Erbrechts. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt.* 35, 1914, pp. 75-110.

¹⁷ Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I, p. 420. În Ungaria, se reglementa separat și riguros dreptul de testare al prelaților, pe de o parte, și cel al micii preoțimii, pe de altă parte, Ferencz Kollányi, *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története*, Budapest, 1896; Idem, *A magyar kath. alsópapság végrendelkezési joga, ennek története, jelenlegi állapota és a hagyatékok körül követendő eljárás*, Esztergom, 1900.

¹⁸ Cp. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, Bd. I, pp. 491-492; Ahasver von Brandt, *Mittelalterliche Bürgertestamente. Neuerschlossene Quellen zur Geschichte des materiellen und geistigen Kultur, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Phil-Hist. Klasse* 1973, 3, pp. 5-6; György Bónis, *Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog*, Budapest, 1972, pp. 247-248.

fost acumulate prin muncă grea, singur sau împreună cu soțul (soția); ele nu au fost moștenite și, prin urmare, rudele nu pot formula nici un drept asupra lor.

Reglementarea juridică a testării în Ungaria. Avocatul iluminist mai sus citat, Benjámin Nánásy, arăta, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, că testarea era un obicei foarte vechi, ale cărui urme se pot vedea “în vechile povești sacre și profane” și era un obicei practicat și de predecesori, așa cum legile maghiare o arată.¹⁹ Nánásy intuia bine vechimea dreptului testării. Este cert că, în Ungaria, reglementarea juridică privind averea și apariția principiului testării datează din perioada constituirii statului maghiar. Trebuie însă distinse reglementările asupra categoriilor sociale și asupra tipurilor de avere la care acestea se refereau, precum și asupra beneficiarilor testării și a formei sub care aceștia profitau de posibilitățile asigurate lor. De asemenea, este important de menționat faptul că dreptul de redactare al testamentului este doar un element al dreptului succesoral, fiind strâns legat de evoluția reglementării moștenirilor regale și ale clanului, precum și de ordinea succesiunii legale.²⁰

Încă articolul al șaselea din primul cod de legi al regelui Ștefan I (cel Sfânt) stabilea ca drept de bază că oricine are dreptul de a dispune de averea sa, împărțind-o familiei și rudelor sau donând-o bisericii, nimeni necutezând după moartea sa anularea acestei hotărâri.²¹ Prin acest articol de lege se dorea facilitarea testării în favoarea bisericii. Punerea în practică a acestui principiu este dovedită de primele documente private, dintre care aproape toate conțin dispoziții privind mântuirea sufletească a donatorului, cu alte cuvinte donații pentru biserică.²² Al doilea articol din cel de al doilea cod de legi al Sfântului Ștefan stipula că oricine poate dispune liber asupra domeniilor proprii și a celor primite de la rege, fiind exceptate de aici cele aparținătoare episcopatelor sau comitatelor. Legea avea în vedere și decesul proprietarului: în acest caz, fiii lui puteau moșteni aceste bunuri în mod asemănător.²³ De fapt, acest articol de

¹⁹ Nánásy, *Testamentom*, pp. 34-35.

²⁰ Pe parcursul evului mediu nu au intervenit schimbări radicale privind ordinea succesiunii legale; prin urmare, acest subiect nu va fi tratat în detaliu. Ea a fost determinată de avicitate, și se baza pe un principiu foarte simplu: bunurile paternale le reveneau moștenitorilor paternali, cele maternale moștenitorilor pe linie maternă (*paterna paternis, materna maternis*). Ordinea moștenirii urma în primul rând pe cei din linia descendentă, apoi pe cei din linia ascendentă; în cazul în care aceștia nu existau, urmau la moștenire cei din linia colaterală. Ferenc Eckhart, *Magyar alkotmány- és jogtörténet* (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok), Budapest, 2000, pp. 298-299.

²¹ “Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesie, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat”, Levente Závodszy, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* (Függelék: A törvények szövege), Budapest, 1904, p. 144 (art. 6), cp. p. 20 sau János M. Bak – György Bónis – James Ross Sweeney (ed.), *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta Regni Mediaevalis Hungariae*, Vol. I, 1000-1301, Idyllwild, California, 1999², p. 3 (art. 6) (în continuare DRMH). Dreptul de liberă dispunere a fost interpretat în mod diferit în funcție de ce s-a înțeles prin bunurile ce urmau a fi împărțite. O prezentare de ansamblu a problemicii o găsim la Antal Murarik, *A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben*, *Századok* 68, 1934, pp. 497-509; Bernát Kumorovitz L., *A középkori magyar 'magánjogi' írásbeliség első korszaka (XI-XII. század)*, *Századok* 97, 1963, pp. 16-22.

²² De exemplu, documentul privat al lui Guden. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, Vol. I, ab anno 1000 usque ad annum 1131. Edendo operi praefuit Georgius Györffy, Budapest, 1992, pp. 225-226, cp. László Solymosi, *Guden magánoklevele másodlagos pecsétjének eredete*, *Veszprémi Történelmi Tár* 1, 1989, pp. 101-104.

²³ “Consensimus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant. Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam; tunc vero bona illius in regiam

lege avea menirea de a proteja averea individuală față de confiscările regale, acțiuni la baza cărora stătea organizarea sistemului comitatelor regale.²⁴ Primul cod de legi al regelui Coloman Cărturarul, reprezentând o adoptare a hotărârilor sinodului de la Tarcăl, a fost conceput cândva între 1095-1104. Cele 84 de capitole, în marea lor majoritate, reglementează probleme laice. Articolul al douăzecilea face diferență între moștenirea posesiunilor donate de Sfântul rege Ștefan și cele donate de alți regi, reglementând șirul persoanelor care pot beneficia de ele.²⁵ Istoricii tind să vadă în acest articol de lege prima diferențiere între proprietatea strămoșească și proprietatea dobândită.²⁶ Următorul articol se referă la posesiunile cumpărate, care erau privite ca avere mobilă și, prin aceasta, puteau fi liber strămutate.²⁷ Bula de Aur conține și ea referiri privind succesiunea. În articolul al patrulea, regele asigura celor fără fii dreptul de a dispune liber de avere, „așa cum vor”, cu excepția pătrimii cuvenite ficelilor. Se reglementa, de asemenea, succesiunea în cazul unei morți neașteptate.²⁸ Trebuie specificat că această dispoziție a regelui Andrei al II-lea se referea la servienți. Acest capitol de lege este important din două puncte de vedere: este prima menționare a așa-numitei instituții a pătrimii ficelilor²⁹ și se renunță, parțial, la dreptul regelui de a lua în stăpânire posesiunile nobilului stins fără urmaș, deoarece, așa cum am văzut, regele Coloman reglementa într-un alt fel moștenirea posesiunilor donate. Mai târziu, în anul 1351, regele Ludovic I va anula această normă.³⁰ În anul 1231, regele Andrei al II-lea reînnoiește Bula de Aur, aducându-i o serie de modificări. În ceea ce privește dreptul succesoral nu au intervenit schimbări; putem observa anumite modificări doar la nivelul formulării.³¹ Decretul emis de regele Béla al IV-lea împreună cu fiii săi în 1267,

veniant potestatem. Ast si quis in consilio regie mortis aut tradicionis regni legaliter inventus fuerit, ipse vero capitali subiaceat sentencie, bona vero illius filii innocentibus inremota sint remanentibus salvis.” Závodszy, *A Szent István*, p. 153 (art. 2), cp. pp. 45-46 sau DRMH I², p. 9 (art. 2); László Erdélyi, *Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon*, Budapest, 1913, p. 17 passim.

²⁴ Eckhart, *Magyar alkotmány*, pp. 295-296.

²⁵ “Possessio quelibet a sancto Stephano data, hum(a)ne successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii etiam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus si non inveniatur, regi hereditas deputetur.” Závodszy, *A Szent István*, p. 186 (art. 20) sau DRMH I², p. 26 (art. 20).

²⁶ Posesiunile donate de Sfântul Ștefan includeau probabil și acele posesiuni alodiale care rămâneau în mâna clanului, și care se moșteneau, potrivit obiceiului tradițional, prin naștere. Pentru donațiile mai târzii legea tinde să limiteze dreptul succesoral prin reglementarea cazului stingerii familiei pe linie masculină. Eszter Waldapfel, *Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban*, *Századok* 65, 1931, pp. 131-167, 259-272.

²⁷ “Hereditas empticia nulli heredi auferatur, sed tantum eodem testimonio confirmetur.” Závodszy, *A Szent István*, p. 186 (art. 21) sau DRMH I², p. 26 (art. 21). Pentru clarificarea naturii juridice al acestui tip de posesiune a se vedea József Holub, *A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban*, In Sándor Domanovszky (ed.), *Emlékkönyv Károlyi Árpád*, Budapest, 1933, pp. 246-254.

²⁸ “Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia optineat, de residuo – sicut ipse voluerit – disponat. Et si morte preventus disponere non potuerit, propinqui sui, qui eum magis contingunt, obtineant. Et si nullam penitus generationem habuerit, rex obtinebit.” DRMH I², p. 32. (art. 4)

²⁹ Pentru problemele legate de această instituție Antal Murarik, *Az ősiség alapintézményeinek eredete*. /Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából, 6/, Budapest, 1938, pp. 163-192; Ferencz Eckhart, *Vita a leánynegyedről*, *Századok* 66, 1932, pp. 408-415; József Holub, *La 'quarta puellaris' dans l'ancien droit hongrois*, în *Studi in memoria di Aldo Albertoni*, Vol. III, Padova, 1935, pp. 275-297. Mai recent Péter Banyó, *Birtoköröklés és leánynegyed. Kísérlet egy középkori jogintézmény értelmezésére*, *Aetas* 2000/3, pp. 76-92.

³⁰ Cf. nota nr. 34.

³¹ “Si quis serviens noster sine herede decesserit, quartam possessionum filia optineat, de residuo, sicut ipse voluerit, disponat. Et si morte preventus disponere non posset, propinqui sui qui eum magis contingunt, optineant. Et si nullam penitus cognationem habuerit, rex habeat.” DRMH I², p. 37 (art. 5).

considerat charta nobiliară sau a treia Bulă de Aur, întărea de fapt drepturile servienților numiți deja nobili. Din cele zece articole, cel de al șaselea clarifică cercul rudelor cu drept de moștenire, întărind dreptul clanului nobiliar asupra posesiunilor și limitându-l pe cel al regelui. Putem spune că acest articol este de fapt varianta mult mai detaliată a articolului patru al Bulei de Aur din 1222.³² Decretul ultimului rege arpadian, Andrei al III-lea, din anul 1290, se referă și el la moștenirea posesiunilor. Prin articolul al nouăsprezecelea se reglementează moștenirea diferitelor posesiuni, regele renunțând totodată în totalitate la dreptul de a lua în stăpânire posesiunile nobililor stinși fără urmaș, ceea ce însemna, de fapt, dreptul la libera strămutare formulat anterior de bunicul său, regele Andrei al II-lea.³³ Însă, la fel ca articolul al patrulea al Bulei de Aur, nici această lege nu s-a transpus în realitate. Prin urmare, atunci când regele Ludovic I, în introducerea la decretaliul său din 1351, arăta că se preiau dispozițiile Bulei de Aur din 1222, cu excepția celei care se referă la libera dispoziție a posesiunilor în favoarea bisericii sau al altora, nu făcea altceva decât să consemneze o situație dată. Cu alte cuvinte, dispoziția regelui Ludovic I este o transpunere a dreptului cutumiar practicat pe parcursul întregului secol al XIII-lea și a primei jumătăți a secolului al XIV-lea. Decretul se referă la așa numita *aviticitas*, însemnând faptul că majoritatea posesiunilor nobiliare nu pot fi liber strămutate, și asigura o mare libertate dreptului de moștenire al clanului, ceea ce restrângea de fapt posibilitățile de îmbogățire ale bisericii, alimentate de libera testare.³⁴ Din acest punct de vedere, legea regelui Ludovic I poate fi considerată chiar una îndreptată împotriva bisericii. Importanța ei reiese din faptul că a fost considerată o piatră de hotar în dezvoltarea istorică a problematicei dreptului de testare al nobilimii. Cu toate acestea, multe aspecte ale testării au rămas nereglementate. În multe privințe chiar și *Tripartitum*-ul lui Werbőczy³⁵ nu oferă o reglementare mai concretă. Ferenc Somogyi atrăgea atenția asupra faptului că, deși Werbőczy nu vorbește explicit și în amănunțime despre dreptul de liberă testare, *Tripartitum*-ul său însumează totuși toate dispozițiile din acea vreme care se referă la dreptul de a face testament, mai puțin la normele redactării și în ceea ce privește rolul martorilor.³⁶ Ambele probleme vor fi

³² "Item volumus, quod si aliquem de nobilibus sine heredibus mori contingeret, possessiones et bona ipsius medio tempore non distraherentur, nulli donentur, nulli conferantur, nulli perpetuentur, donec cognati et generationes eiusdem decedentis ad nostram presentiam evocantur et ipsis ac baronibus nostris presentibus de eisdem ordinetur, sicut dictaverit ordo iuris. Interim autem et possessiones et bona ipsius decedentis cognati et generationes debeant conservare." DRMH I², pp. 40-41 (art. 6).

³³ "Item concessimus, quod si quis nobilium sive Saxonum predictorum sine herede decesserit, possessiones sic decedentis hereditarie, emptitie et etiam acquisite nullatenus debeant confiscari, sed item decedens propinquis suis aut alicui propinquorum seu uxori vel etiam ecclesiis pro remedio anime sue legare in morte et conferre in vita, cuicumque voluerit, liberam habeat facultatem." DRMH I², p. 44 (art. 19).

³⁴ "... predictas litteras ipsius domini Andree regis, avi et predecessoris nostri karissimi aurea bulla sua roboratas, omni penitus suspicione carentes de verbo ad verbum presentibus insertas acceptantes, ratificantes et approbantes, simul cum omnibus libertatibus in eisdem expressis, excepto solummodo uno articulo modo prenotato de eodem privilegio excluso, eo videlicet, quod nobiles homines sine herede decedentes possint et queant ecclesiis vel aliis, quibus volunt, in vita et in morte dare vel legare, possessiones eorum vendere vel alienare, ymo ad ista facienda nullam penitus habeant facultatem, sed in fratres, proximos et generationes ipsorum possessiones eorundem de iure et legitime, pure et simpliciter absque contradictione aliquali devolvantur..." DRMH II, p. 9. Această dispoziție, devenită lege, va rămâne în vigoare până în 1848. Literatura referitoare la *avititas* este foarte bogată. O utilă trecere în revistă a problematicei o găsim la Erik Fügedi, *The avus in the Medieval Conceptual Framework of Kinship in Hungary*, *Studia Slavica Academia Scientiarum Hungariae* 25, 1979, pp. 137-142.

³⁵ István Werbőczy, *Tripartitum*. Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás, Budapest, 1990.

³⁶ Ferenc Somogyi, *Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-tól 1715-ig*. Pécs, 1937, p. 129. La baza dreptului de testare al nobilimii a stat *Tripartitum*-ul lui Werbőczy. Mai târziu, aceasta a fost

soluționate legal doar prin legea din anul 1715.³⁷ Libera dispunere asupra averii nu s-a rezumat însă doar la această categorie a societății, ci s-a extins și asupra populației orășenești,³⁸ precum și asupra țărănimii. *Tripartitum*-ul lui Werbőczy tratează separat dreptul de moștenire al diferitelor categorii sociale. Cel mai amănunțit este tratat cel al nobilimii. Mai multe articole sunt dedicate acestei probleme. De exemplu: cine sunt considerați moștenitori și succesori;³⁹ care dintre posesiuni sunt acelea de care pot beneficia moștenitorii de ambele sexe și care sunt acelea de care sunt privați cei de sexul feminin;⁴⁰ discută în amănunțime modul de divizare al diferitelor posesiuni între frați;⁴¹ arată că oricare domn și nobil are drept de liberă testare asupra bunurilor sale.⁴² Alte articole se referă la pătrimea fiicelor, precum și la dotă și darurile de nuntă.⁴³ *Tripartitum*-ul conține dispoziții privind diferitele cazuri ale tutoratului.⁴⁴ Cu toate că *Tripartitum*-ul lui Werbőczy nu s-a ridicat niciodată la statutul de lege, influența lui a rămas covârșitoare secole de-a rândul. Se pare că, în pofida acestor reglementări juridice, practica testării scrise nu s-a răspândit foarte mult. Cauza ar putea fi stabilitatea dreptului cutumiar. Pe parcursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea se poate observa o creștere a numărului de testamente în rândurile nobilimii; acesta nu va deveni însă un fenomen de masă, ca în cazul testamentelor orășenești.⁴⁵

Așa cum reiese și din prezentarea anterioară, s-a purtat o lungă dezbatere asupra acordării dreptului de a redacta testament (cine poate beneficia de acest drept), precum și asupra bunurilor despre care se putea dispune. Pe lângă autoritatea laică, Biserica a fost cea care era în mod direct interesată de practica testării. Această problemă este strâns legată și de lupta dusă de Biserică pentru a-și face recunoscută poziția în materie de jurisdicție privind problemele testamentare. Rezultatul acestei lupte a fost un semicâștig pentru Biserică: deși s-a recunoscut că, în materie de testamente, Biserica are drept de judecată, problemele legate de bunurile imobile din testamente sunt scoase de sub jurisdicția scaunelor judecătorești ale Bisericii. Acest compromis, prin care Biserica a acceptat limitarea dreptului său asupra domeniilor strămoșești, a dăinuit apoi pe tot parcursul evului mediu. Acest lucru a condus, mai târziu, la încetățenirea practicii ca prin testament să se dispună în special de bunurile imobile.⁴⁶

Dincolo de acest aspect, Biserica era motivată în redactarea testamentelor; de aceea amenința cu excomunicarea pe cei care interziceau prezența preotului la redactarea actului, sau care nu permiteau redactarea în scris a actului de ultimă voință. O pedeapsă asemănătoare li se

completată prin alte dispoziții. Dintre acestea, cele mai importante au fost conținute în *Quadrupartitum*-ul redactat în 1553, o colecție de legi cutumiare, care – asemănător „predecesorului” său – nu s-a ridicat la rang de lege. Multe dispoziții ale *Tripartitum*-ului au fost corectate și completate. Influența *Quadrupartitum*-ului s-a resimțit mai ales în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, perioadă care iese însă din limita cronologică ale acestei analize.

³⁷ Eckhart, *Magyar alkotmány*, p. 300.

³⁸ Despre reglementarea dreptului testamentar la orășenime merită o atenție deosebită lucrările medievistei Katalin Szende, *A magyarországi városi végrendeletek helye az európai joggyakorlatban (A középkori Sopron, Pozsony és Eperjes példája)*, Soproni Szemle 53.4, 1999, pp. 347-356; Eadem, *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen/Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok*, 32/, Budapest, 2004, pp. 66-79.

³⁹ Werbőczy, *Tripartitum*, pp. 81-83 (art. 17).

⁴⁰ Werbőczy, *Tripartitum*, pp. 83-85 (art. 18-19).

⁴¹ Werbőczy, *Tripartitum*, pp. 107-115 (art. 40-46).

⁴² Werbőczy, *Tripartitum*, p. 129 (art. 57).

⁴³ Werbőczy, *Tripartitum*, pp. 171-183 (art. 89-100).

⁴⁴ Werbőczy, *Tripartitum*, pp. 197-203 (art. 112-117).

⁴⁵ Szende, *Otthon a városban*, p. 70.

⁴⁶ Murarik, *Az ősiség*, pp. 142-143.

punea în vedere acelor moștenitori sau executori testamentari care nu îndeplineau ultima dorință a testatorului în termen de șase luni. Testamentele nobiliare au fost redactate într-o formă mult mai liberă decât cele orășenești. Sinoadele diecezeane reglementau, de regulă, condițiile redactării testamentului. Este însă tot atât de adevărat că în foarte multe cazuri se făcea abstracție de la acestea. Testamentul, de regulă, era scris de către preotul local sau de către pleban. Sinodul diecezan din Veszprém specifică clar îndatoririle pe care aceștia le aveau. Ei puteau redacta în scris doar acel testament pe care testatorul, aflat în deplinătatea facultăților mintale, îl făcea fără nici o constrângere. Testamentul putea fi făcut în prezența a șapte bărbați, sau împreună cu preotul și cu cel puțin trei bărbați credibili. Donațiile pioase, potrivit capitolului foarte exact citat din dreptul canonic, putea fi făcute la nevoie și în prezența a numai doi martori.⁴⁷ Nu era reglementat însă nici statutul juridic și nici sexul martorilor, după cum nu era prescrisă nici modalitatea de autentificare. Doar unul dintre martori era însărcinat cu executarea testamentului. S-a stabilit și structura testamentelor. Ele începeau cu donațiile sufletești și cu cele pioase, urmate de cele destinate moștenitorilor, șirul fiind continuat cu cele destinate altor persoane. Merită accentuat faptul că punerea pe locul întâi a donațiilor în scopuri pioase și pentru mântuirea sufletească reprezintă singurul aspect în care se poate constata o prescripție hotărâtă privind structura testamentelor. Însă nici respectarea acestei dispoziții nu era verificată de nici o autoritate; eventual, preotul aflat de față (în majoritatea cazurilor confesorul testatorului) putea atrage atenția asupra ei. Preotul care redacta testamentul avea obligația să-i amintească testatorului dacă dorește să lase ceva și catedralei episcopale. Preotul care lua parte la actul testării, își informa, după deces, superiorul despre donațiile pioase; acesta din urmă avea sarcina de a ține socoteala donațiilor din diaconatul său, pentru ca acestea să nu fie date uitării.⁴⁸

Structura testamentelor. Testatorul care simțea apropierea iminentă a trecerii timpului nu aștepta pasiv momentul final al morții. Chema preotul pentru a se pregăti de moarte, stare care în acord cu învățăturile bisericii și cu percepția omului credincios era de fapt o trecere în eternitate. Preotul încuraja bolnavul să-și pună speranța în milostenia lui Dumnezeu. După ce bolnavul declara că a renunțat la toate dușmăniile și că s-a împăcat cu soarta sa, preotul îl spovedea și îl cumineca, iar la final îi oferea sacramentul bolnavilor, adică ultima împărtășanie.⁴⁹ După aceste pregătiri se trecea la redactarea testamentului. Un rol decisiv în acest act îl avea preotul prezent. Pe de o parte, de regulă, preotul sau plebanul local era cel care redacta în scris testamentul. Uneori, calitatea de redactor al testamentului era suprapusă cu cea de martor. Pe de altă parte, el influența conținutul acestuia, deoarece atrăgea atenția bolnavului că odată cu moartea se încheie definitiv posibilitatea dobândirii de merite. Sosise, deci, momentul final ca pentru răscumpărarea păcatelor să facă un bine, ca pentru mântuirea sufletului său și fericirea din lumea cealaltă să acționeze pentru ultima oară în scopul câștigării de merite. Ținând cont de acestea, testatorul făcea donații săracilor, diferitelor instituții ecleziastice, așezămintelor ospitaliere.⁵⁰

Potrivit definiției date de Tárkány Szűcs, testamentele – ca structură – urmăresc documentele medievale, și potrivit acestora au trei părți distincte și importante: introducerea,

⁴⁷ Se face referire la colecția de drept canonic al papei Grigorie al IX-lea, mai precis la capitolul 11 din partea care se referă la testamente. László Solymosi (ed.), *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*, Budapest, 1997, pp. 91-94; Idem, *Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből*, în Ágnes Kovács (ed.), *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*, Debrecen, 1999, p. 204.

⁴⁸ Solymosi, *A veszprémi egyház*, pp. 91-94, cp. 21-22.

⁴⁹ O descrierea amănunțită a pregătirilor în fața morții întâlnim în actul de ultimă voință al soției lui Nicolae Deni din anul 1453. Dl. 30316. (Dl.= Diplomataikai Levéltár. Magyar Országos Levéltár)

⁵⁰ Solymosi, *A veszprémi egyház*, p. 21.

conținutul și încheierea.⁵¹ Această opinie o putem susține și noi în urma analizei a circa cincizeci de testamente transilvane din perioada medievală târzie. Marea majoritate a testamentelor – dar nu toate – încep cu *invocatio*. Este partea în care testatorul “se prezintă” cu: numele său, starea civilă, precum și data redactării actului de ultimă voință.⁵² Partea introductivă a testamentului deseori se preocupa într-o meditație mai lungă sau mai scurtă de vremelnicia vieții pământești și cu fericirea din viața de apoi. Această parte “filozofică”, potrivit învățăturii Bisericii și a concepției omului creștin, confrunta viața pământească cu fericirea din ceruri. Benedict Csáki, având posesiuni în Bihor, prin testamentul său redactat în anul 1490 exprima, într-o maghiară cizelată, speranța sa față de lucrurile care dăinuiesc: “Eu, Benedict Csáki, cu toate că în cele ale trupului sunt bolnav, dar în cele privitoare la mintea mea sunt sănătos și întreg, gândindu-mă la lumea asta muritoare și schimbătoare, care nu mult timp va rămâne, și împreună cu adepții săi foarte repede, ca apele curgătoare, vor trece, lume, care deseori pe cei neștiutori cu măgulirea sa înșelându-i îi arunca în mari amărăciuni. Gândindu-mă însă la fermecătoarea liniște și pace din patria mea cerească, care este fără de sfârșit, vreau prin luarea corpului Domnului sfânt să schimb corpul ce se putrezește cu unul ce dăinuiește și să schimb starea de muritor cu nemurirea, și să schimb această patrie pământească cu veșnicul palat ceresc.”⁵³

O bună parte a dispozițiilor testamentare aveau în vedere asigurarea fericirii din lumea de dincolo. Importanța donațiilor de acest tip era semnalată de faptul că odată cu ele începea partea consistentă a testamentelor. Se pare că primul loc din rândul beneficiarilor este ocupat de instituțiile ecleziastice. Puteau primi imobile, animale, obiecte din metale prețioase, diferite obiecte de îmbrăcăminte (cu scopul transformării lor în odăjdii), precum și bani. Dintre instituțiile ecleziastice erau preferate mai ales mănăstirile și conventele ordinelor mendicante și cele pauline, precum și parohiile și capelele, în special cele patronate de testator. Mai rar sunt amintiți printre beneficiari case ale beghinelor și așezăminte ospitaliere. Cei care se pregăteau de moarte credeau și declarau cu tărie că, prin donațiile pentru mântuirea sufletească destinate slujbelor și prin cele oferite pelerinajelor, reparării bisericilor sau chiar înzestrării lor, sau prin grija arătată față de soarta săracilor și orfanilor sau prin oricare alt mod se pot scurta chinurile lumii de dincolo, în cazul în care în locul fericirii cerești îi aștepta temporar purgatoriul. Acest lucru este foarte bine exprimat în testamentul lui Ioan Drágfi din 1526. Pe de o parte a făcut schimbări în ultimul moment în testamentul redactat mai devreme (1524) deoarece “în cele privitoare la mântuire” nu i-au plăcut unele lucruri. Pe de altă parte a cerut insistent executorilor testamentului ca “să aveți mare grijă de așezământul ospitalier, săracii din el să nu rabde de foame... Slujbele și psalmii să

⁵¹ Tárkány Szűcs, *Magyar jogi*, p. 735, cp. József Horváth, *A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről*, *Győri Tanulmányok* 8, 1987, pp. 116-122; Idem, *A falusi végrendeletek formai és tartalmi sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon a 17-18. században*, *Soproni Szemle* 53.4, 1999, pp. 360-363.

⁵² Un exemplu elocvent ar fi introducerea testamentului lui Nicolae Apafi din 5 noiembrie 1447: “In nomine domini amen. Anno eiusdem domini nostri Jesu Christi millesimo quadringentesimo quadragésimo septimo nos Nicolaus filius Apa de Nagfalu in festo Emerici ducis coram honorabilibus dominis Nicolao de Bethlen, Jacobo de Bozzyas et Petro de eadem Nagfalu plebano non compulsus nec coactus sed propria voluntate pro uberiori reformatione conscientiae nostrae et restauratione nostrorum successorum tale facimus testamentum.” Franz Zimmermann – Carl Werner – Gustav Gündisch, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. I-VII. Hermannstadt – Bukarest, 1892-1991. (în continuare *Ub*) *Ub* V, p. 213.

⁵³ László Bártfai Szabó (ed.), *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*, Vol. I/1, Budapest, 1919, pp. 471-472. A fost publicat mai devreme de către Frigyes Sváby, *Csáky Benedek végrendelete, magyar nyelven*, 1490, *Századok* 7, 1873, pp. 648-649. Se pare că acest testament este, de fapt, o copie mai târzie în limba maghiară. Cp. András Kubinyi, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban*, *Soproni Szemle* 53.4, 1999, p. 341.

nu se împuțineze ... să nu se uite de ele, slujbele dumnezeiești să nu înceteze pentru că mântuirea sufletului meu din acestea vor fi fost să fie.”⁵⁴ Vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului a găsit un alt mod de a purcede spre mântuirea sufletului său. Îi lasă capelanului său Toma 25 de florini de aur cu scopul de a merge în pelerinaj la curia romană sau la biserica Fecioarei Maria din Aachen. Specifică, în cazul în care Toma nu s-ar angaja la acest drum, să se caute o altă persoană capabilă pentru o asemenea misiune.⁵⁵ În mod asemănător a dispus și Ladislau Somkerekî în testamentul său din 1407. Despre o lădiță în care ținea florini de aur și relicve a dispus ca relicvele să ajungă la bisericile Sângele lui Cristos din Cepari și Fericita Fecioară din Șintereag, iar banii din lădiță să fie folosiți în scopul unui pelerinaj la Roma.⁵⁶ În testamentul său, Ladislau Bánfi de Losonc dispune ca din prețul vinului aflat la Dionisie de Baciș să se dea 15 florini în scopul unui pelerinaj la Băta.⁵⁷ Cei din rândul micii nobilimi aveau posibilități financiare mai limitate pentru asigurarea mântuirii sufletești. Laurențiu Székely lasă în testamentul său din 1505, pentru scopul amintit, bisericii din Sânț Jude must în valoare de 1 florin.⁵⁸

Cu toate că prin donațiile făcute bisericii testatorii s-au străduit să se asigure de mântuirea lor sufletească, este surprinzător faptul că grija pentru cei săraci, o obligație de bază a milosteniei creștine, lipsește aproape cu desăvârșire, în timp ce la orășeni ea nu a fost deloc o excepție.⁵⁹ Prin urmare, în testamentele nobiliare întâlnim arareori donații cu destinația *ad usum pauperum* sau *pro usu pauperum*. Ele apar mai ales în contextul donațiilor lăsate așezămintelor ospitaliere.

Partea introductivă a testamentului este și cea care conține răspunsul la, poate, cea mai frecventă întrebare pusă acestei surse: care a fost motivul redactării ei? În societatea medievală, structurată pe diferite categorii, oricine avea dreptul să-și facă testament, dacă avea avere personală. Deoarece chiar și cel mai sărac preot, iobag sau orășean avea o cât de mică avere mobilă, pe lângă prelați, aristocrați și nobili și ei au redactat testamente. Omul medieval era forțat să facă acest gest nu doar pentru că era în vârstă sau foarte bolnav. În numeroase cazuri călătoriile ce comportau pericole de viață sau campaniile militare au justificau testarea. Călătoria în evul mediu era foarte riscantă: pe apă sau pe uscat, omul era deopotrivă la discreția forțelor naturii; pe deasupra, viața sa putea fi oricând pusă în pericol de amenințările tâlharilor. De aceea, dacă cineva pleca la un drum lung, se pregătea pentru o misiune diplomatică sau un pelerinaj, își redacta testamentul. Așa a procedat în anul 1482 și Petru Sombori, care – înainte de a merge în pelerinaj la Roma – își face testamentul împreună cu soția sa, Sofia.⁶⁰

Era mult mai periculos dacă cineva lua parte la o campanie militară. În aceste cazuri era și mai recomandată redactarea testamentului. Ladislau Somkerekî, familiarul lui Ștefan Lackfi a murit în Moldova, probabil pe parcursul unei campanii. Înainte de deces, în 1407 și-a

⁵⁴ Gyula Zolnai, *Nyelvmlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Budapest, 1894, p. 256.

⁵⁵ *Ub* VI, p. 220; Zsigmond Jakó (ed.), *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*. /A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II/, Vol. I-II, Budapest, 1990. (în continuare *KmJkv*). *KmJkv* I, nr. 1676.

⁵⁶ "... pixedem ... in quo essent floreni auri et reliquiae sanctorum, ad se recipere deberet et cum florenis illis peragere peregrinationem ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum ac reliquias pro dictis ecclesiis sanguinis Christi de Chepan et beate virginis de Somkerek deberet distribuere..." *Ub* III, p. 427.

⁵⁷ *KmJkv* I, nr. 25.

⁵⁸ Arhiva Societății Muzeului Ardelenean, Arhiva familiei Wass de Țaga XVI/7 (în custodia Arhivelor Naționale, Direcția Județeană Cluj). András W. Kovács mi-a atras atenția asupra acestui testament și îi mulțumesc și pe această cale.

⁵⁹ Gerhard Jaritz, *Die realienkundliche Aussage der sogenannten 'Wiener Testamentsbücher'*, In *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*. /Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 2. Sb. Ak. Wien, phil-hist. kl. 325/. Wien, 1977, pp. 187-189.

⁶⁰ "...sanctorum Petri et Pauli apostolorum limina, Romanamque curiam gratia obtinendarum indulgentiarum adire intendit": *KmJkv* I, nr. 2342.

redactat testamentul întărit cu pecetea voievodului Moldovei. Notarul găsit pentru redactarea testamentului din anturajul voievodului moldovean se pare că nu prea cunoștea nici gramatica latină și nici dreptul cutumiar maghiar, astfel că mai apoi personalul decanatului din Bistrița, cei care transcriu pentru prima dată testamentul, îl găsesc destul de ambiguu.⁶¹ Către sfârșitul evului mediu un număr considerabil de testamente poate fi legat de o categorie bine definită și anume: cei care își redactează testamentul înainte de campaniile împotriva turcilor. De exemplu, Ioan Drágfi care în trei rânduri își face testamentul, în toate cazurile în limba maghiară (!), odată în 1524 în calitate de comite de Timișoara, iar în 1526 de două ori ca comite suprem perpetuu al comitatelor Solnocul de Mijloc și Crasna (la vremea respectivă era deja și judele curiei regale, dar nu amintește de această funcție). Ultimul testament și l-a formulat pe 27 august 1526 pe câmpia de la Mohács, în tabăra regală, cu două zile înainte de lupta ce s-a dovedit a fi fatală și pentru el.⁶² În mod asemănător procedează, în jurul anului 1539, Nicolae Valkói, care dispune asupra domeniilor sale în cazul în care și-ar pierde viața în lupta pentru țară împotriva turcilor necredincioși.⁶³

Majoritatea oamenilor dispuneau însă asupra bunurilor lor nu din cauza călătoriei sau a campaniei, ci din motive de sănătate, bătrânețe, de apropiere iminentă a clipei morții. Ștefan Ördög de Șoimeni și-a făcut testamentul pe patul de suferință în 1485.⁶⁴ În circumstanțe asemănătoare își face testamentul și Sebastian Székely de Așchileu Mic în 1554.⁶⁵ Gheorghe Sándor de Vârca și soția sa, Ecaterina Mór, își redactează testamentul în 1552 deoarece sunt la o vârstă când nu mai pot spera la un moștenitor de sex masculin. Prin urmare, beneficiarii testamentului lor sunt fiica lor, Ana Sándor și logodnicul acesteia, castelanul de Sebeș, Matia Török.⁶⁶ Bătrânețea și starea continuă de boală sunt motivele și pentru Nicolae Ombozi când în 1526 „ca un bun creștin” își face testamentul.⁶⁷ Ioan Dés de Temesel este nevoit să-și redacteze testamentul pe drum în 1519. Se întorcea de la Sibiu, unde s-a dus la tratament medical fiind bolnav de oftică, când la Tureni din cauza agravării stării sănătății, a fost nevoit să se oprească. Conștient de gravitatea situației, nu a ezitat nici o clipă: a chemat reprezentanții conventului din

⁶¹ *Ub* III, pp. 426-427. Ladislau Somkerekî își face apariția pe scena politică din Transilvania la mijlocul secolului al XIV-lea. Astfel, în anul 1350 este comite de Dăbâca. Data morții sale este incertă. Confuzia se datorează datării (1407) celei de a doua transcrieri a testamentului său. Mályusz crede că moartea lui a survenit cândva pe parcursul anului 1407, a se vedea Elemér Mályusz, *Az erdélyi magyar társadalom*, Budapest, 1988, p. 63. Csukovits este de părere că moartea lui Ladislau Somkerekî s-a produs cândva înainte de 1407, a se vedea Enikő Csukovits, *Középkori magyar zárandokok. /História könyvtár. Monográfiák*, 20/, Budapest, 2003, p. 83.

⁶² Din cele trei testamente ale lui Ioan Drágfi (7 iunie 1524, 24 august 1526, 27 august 1526) doar primul s-a păstrat în original, celelalte doar prin copii târzii. Sunt citate mai ales primul și ultimul, deoarece cele din 1526 sunt o „completare” al primului, din 1524. Toate au fost publicate, cele mai bune ediții sunt (în ordinea cronologică a celor trei testamente): Hegedűs – Papp (ed.), *Középkori leveleink*, pp. 94-101; Br. Mednyánszky, *Drágffy Jánosnak 1526. Esztendőben Mohácsi Táborból kelt utolsó rendelese, Tudományos Gyűjtemény* 8, 1818, pp. 24-32; Zolnai, *Nyelvemlékeink*, pp. 254-258 cp. Hegedűs – Papp (ed.), *Középkori leveleink*, p. 628.

⁶³ „... considerando etiam presentis temporis miserrimam conditionem presentemque expeditionem contra Turcos, in qua ipse omni suo conatu non curando ulteriorem vitam propter fidem Christianam et miserrimos Christianos, orphanos, virgines et viduas et propter amorem patrie mortem etiam acerbissimam pati paratus est, si igitur eundem ab hac luce miserabili sic decedere contingat, extunc....” *KmJkv* II, nr. 4734.

⁶⁴ *KmJkv* II, nr. 2516.

⁶⁵ *KmJkv* II, nr. 5276.

⁶⁶ *KmJkv* II, nr. 5130.

⁶⁷ *KmJkv* II, nr. 4166.

Cluj-Mănăstur și și-a făcut testamentul.⁶⁸ Asocierea stării fizice și psihice ale testatorului este trădată de chiar însuși formula referitoare la starea testatorului: Bolnav în ale corpului, dar sănătos pe deplin la minte.⁶⁹ Confruntarea stării spirituale și corporale exprima faptul că în ciuda sănătății sale precare testatorul este în deplinătatea facultăților mintale, a dispus de averea sa fără exercitarea vreunei influențe asupra sa, din inițiativă proprie, și a făcut acest gest liber. Formula ce accentua aptitudinea mintală era menită să împiedice ca mai târziu cineva să pună la îndoială responsabilitatea testatorului și, sub acest motiv, să anuleze testamentul. Se accentuează însă, că doar corpul este bolnav, mintea este sănătoasă. Este interesant că nu toți testatorii bolnavi au decedat din cauza bolii, unii au murit peste câțiva ani pe câmpul de luptă împotriva turcilor. De altminteri cei care se pregăteau de luptă nu prea făceau referiri la mintea sănătoasă, în comparație cu cei bolnavi. Foarte rar persoane perfect sănătoase și fără vreun motiv anume își fac testamentul. Grijă părintească răzbate printre rândurile actului de ultimă voință a lui Ștefan Cseh din Rediu: “testamentul scris-am sănătos în viață cu propria-m mână spre folosirea și ocrotirea copiilor mei pentru ca toți să rămână lângă el”.⁷⁰

Tot ca parte introductivă a testamentelor sunt considerate dispozițiile privind înmormântarea. Informațiile cele mai des întâlnite sunt cele legate de locul înmormântării, donațiile de care beneficiază instituția ecleziastică unde urma să fie înhumat testatorul, eventualele cereri speciale ale testatorului privind ultimul său drum.⁷¹ Se pare că, și cu ocazia înmormântării, se obișnuia împărțirea unor diverse bunuri printre cei nevoiași. Printre ele figurează vin, grâne, și chiar slănină. Alteori, o anumită sumă de bani este lăsată pentru a fi cumpărat postav, cu scopul de a fi mai apoi împărțit printre săraci cu ocazia înmormântării, sau testatorul cere ca o anumită sumă de bani să fie împărțită săracilor prezenți la înmormântare. Dispozițiile privind înmormântarea nu constituie un element de referință în testamentele nobiliare. Explicația poate consta în faptul că acești membri ai societății medievale erau, oricum, siguri că vor beneficia de o înmormântare demnă de statutul și rangul lor social.⁷²

⁶⁸ “...qui cum de civitate Cibiniensi, in quam scilicet se erga fisicos doctores de phthisis infirmitate curanda et medicanda portari fecerat, reversus in itinere suo ... propter gravem eximie infirmitatis molem domum suam proficisci ... nequivisset...” *KmJkv* II, nr. 3749.

⁶⁹ Vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului exprima aceasta în felul următor: “... memoratus considerans nos viam carnis universae migraturi, quamquam corpore egrotus et debilis, mente tamen et ratione per omnia sanus de rebus nobis a deo collatis tale condere disposuimus testamentum.” *Ub* VI, p. 219.

⁷⁰ Hegedűs – Papp (ed.), *Középkori leveleink*, pp. 29-30. Testamentul lui Ștefan Cseh din Rediu a fost descoperit și publicat de Zsigmond Jakó, *Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 6, 1962, pp. 184-187 cp. Idem, *Ródi Cseh István, az anyanyelvű irásbeliség egyik erdélyi úttörője*, In Idem, *Írás, könyv, értelmiség*, Bukarest, 1977, pp. 37-41.

⁷¹ Tratarea ritului înmormântării ar merita o abordare separată. În acest caz prezentarea de asemenea exemple se află în legătură doar cu structura testamentelor medievale nobiliare. Astfel, în 1453, Dionisie Veres de Sfâraș cerea să fie înmormântat în haine franciscane în biserica franciscanilor din Târgu-Mureș, lăsând și o donație considerabilă călugărilor. Dl. 29277 cp. Lupescu Makó, “Item lego...”, p. 165. La 28 ianuarie 1525 Leonard Barlabási de Idrifaia, vicevoievodul Transilvaniei și vicecomitele secuilor, în introducerea actului său de ultimă voință dispunea: „...quod ad sepulturam nostram, quam in claustro de Zekel Wassarhel fieri volumus, legamus florenos centum et quinquaginta ac unum equum videlicet maiorem subflavum vulgo keek et arma nostra de Fryzaak. Item supra hoc post animam nostram administrentur iterum floreni centum.” Samu Barabás (ed.), *Codex Diplomaticus Sacri Romani Imperii Comitum Familiae Teleki de Szék. A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki család oklevéltára*. Vol. I-II. Budapest, 1895. (în continuare *TelOkI*) *TelOkI* II, p. 450;

⁷² Acest lucru este sugerat și de testamentul soției lui Nicolae Deni din 1453, caz în care suma de bani pe care testatoarea a destinat-o înmormântării sale trebuia odată “recuperată”. Mai precis: soția lui Nicolae Deni lasă Sofiei, soției lui Ioan Geréb de Vingart un pocal zălogit pentru un florin lui Ioan, familiarul lui Nicolae de Ocna Sibiului. După răscumpărare, din prețul pocalului să păstreze un florin, restul urmând să-l folosească pentru înmormântarea ei. Dl. 30316.

Partea cea mai consistentă și importantă a testamentelor este conținutul acestora. Este și partea care variază cel mai mult ca volum. Am fi tentați să credem că dimensiunea unui testament este dată de mărimea averii testatorului. Am ajuns însă la concluzia, ca de altminteri și József Horváth,⁷³ că factorul decisiv în volumul unui testament îl reprezintă mărimea familiei testatorului și a relațiilor sale familiale. Privind structura părții de conținut a testamentului, Tárkány Szűcs a ajuns la următoarea ordine: "1. Înșiruirea obiectelor de avere din punctul de vedere al aprecierii lor judiciare, 2. Datoriile testatorului, 3. Creanțele testatorului, 4. Dispunerea averii".⁷⁴ O asemenea formă clară de conținut întâlnim însă foarte rar. Cel mai frecvent element care disturbă această structură "clasică" a conținutului testamentului constă în mixtiunea punctelor 1 și 4. Mai concret aceasta înseamnă că testatorul în majoritatea cazurilor alături de obiectele lăsate ca moștenire scria și numele persoanei căreia i se făcea donația.

În testamente testatorul preciza concret pentru cine și ce anume lasă; dacă era necesar, stabilea și motivul pentru care făcea donația. Moștenirea sa consta în donații pentru mântuirea sufletului (*donum pro remedio animae*),⁷⁵ donații pioase, precum și donațiile oferite rudelor și altor persoane.⁷⁶ Majoritatea dispozițiilor se refereau la bunuri mobile și bani. Acesta este de fapt și motivul pentru care testamentele sunt deseori comparate ca valoare și gen de sursă cu conscripțiile de bunuri. Testamentele nu aveau ca țel prezentarea exhaustivă a stării materiale a testatorului; prin urmare, lucrurile cu o valoare nesemnificativă nu erau de regulă trecute în testamente. Este cu o totul alta, însă, problema valorilor imobiliare. Despre imobile se pomenea mai rar, deoarece testatorul putea dispune liber doar asupra acelor pământuri și case care erau achizițiile sale proprii, sau care intraseră în proprietatea sa personală prin donații, cumpărări sau schimburi.⁷⁷ Acesta este motivul pentru care în testamente figurează, de regulă, doar astfel de bunuri imobiliare. Acest fapt este cu atât mai reprezentativ pentru testamentele nobiliare, cu cât domeniul strămoșesc al familiilor nobiliare era moștenit în acord cu avicitețea, cu practica moștenirii legale a domeniilor nobiliare.⁷⁸ Uneori se trecea, totuși, și la prezentarea amănunțită a părții bunurilor nobiliare moștenite, mai precis în cazul în care nu exista un moștenitor de sânge iar regele, renunțând la validarea dreptului său de succesiune, permitea ultimului membru al familiei să dispună liber asupra tuturor domeniilor.⁷⁹ Acest gen de testare, făcut cu

⁷³ József Horváth, *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek*, Sopron, 2001, p. XXIX.

⁷⁴ Tárkány Szűcs, *Magyar jogi*, p. 737.

⁷⁵ Antal Murarik, *A lélekváltság (Donum pro salute animae)*, *Regnum* 2, 1937, pp. 155-167; Idem, *Az ősiség*, pp. 114-130. Mai recent Kornél Szovák, *Meritum apud Dominum fructus cumulatorum* (Megjegyzések a 14. századi főúri vallásosságához), în Péter Tusor (ed.), *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, Budapest, 1998, pp. 79-87.

⁷⁶ Interesul bisericii în redactarea testamentelor este foarte bine ilustrat și de faptul că în sinodul de la Veszprém din anul 1515 actul testării era reglementat amănunțit în concordanță cu practica generală. Solymosi, *A veszprémi egyház*, pp. 93-94.

⁷⁷ Vicevoievodul Nicolae de Ocna Sibiului, în testamentul său din 1465, a ținut să accentueze că bunurile despre care dispune nu le-a moștenit, ci le-a dobândit prin diferite servicii, prin urmare să se procedeze întocmai potrivit ultimei sale dorințe. Se pare că avea, totuși, rezerve față de punerea în aplicare a dispozițiilor sale testamentare, deoarece a adăugat că, în cazul în care fratele său ar contesta testamentul, cei implicați pot dovedi prin documentul emis sub pecetea vicevoievodului Lorand că fratele său a fost satisfăcut mai devreme. *UbVI*, p. 220; *KmJkv* I, nr. 1676. Teama vicevoievodului, așa cum s-a dovedit ulterior, nu a fost în totalitate neîntemeiată, însă nu fratele, ci fiul său a fost cel care a atacat unele dispoziții din testament. Cp. nota nr. 121.

⁷⁸ Murarik, *Az ősiség*, pp. 9-112.

⁷⁹ Trebuie să atragem atenția asupra faptului că problema moștenirii este legată de apariția domeniului privat și, prin aceasta, are o bogată literatură istorică. Cele mai reprezentative lucrări privind această problemă aparțin lui József Illés, *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában*. /Akadémiai

acordul regelui, a fost practicat mai ales în perioada Arpadiană. Principala caracteristică a acestor testamente constă în trecerea în revistă a bunurilor imobiliare. Testamentul nu oferă însă o simplă enumerare a domeniilor lăsate mai ales instituțiilor eclesiastice, ci se referă și la mărimea lor, la șeptel și la locuitori. Odată cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea intervine o schimbare în testamente. De la această dată, bunurile mobile sunt cele care devin predominante în testamente. În comparație cu nobilimea, în proprietatea personală a celor din tagma clericală și orășenime găsim relativ puține bunuri imobile. Iar în ce-i privește pe locuitorii din *oppida* și iobagii de la sate este de la sine înțeles că ei nu puteau dispune de pământurile nobililor, pe care ei le aveau doar în folosință; în cel mai bun caz, viile și pământurile defrișate erau bunurile pe care le puteau lăsa altora.⁸⁰

Un bogat material pentru cercetare conțin moștenirile mobile, înșirate adeseori în mod asemănător cu obiectele inventarelor.⁸¹ Cele mai sărace, din acest punct de vedere, sunt testamentele aparținând celor din rândul micii nobilimi. Pe de altă parte, este tot atât de adevărat că există un prag de valori sub care obiectele nu mai sunt trecute în testamente. Este surprinzător și faptul că moștenirea materială a nobililor înstăriți nu diferea prea mult de aceea a aristocraților. Este clar, însă, că bunurile mobile înșirate – cu toate că, de regulă, erau luate în considerare doar cele mai prețioase – ne oferă informații foarte prețioase despre testatori. Aflăm cum se îmbrăcau, din ce materiale erau croite hainele lor, dacă dețineau bijuterii, cărți, mobilier de o anumită valoare, tacâmuri prețioase sau arme. Aflăm, totodată, cât vin, ce cantitate de cereale sau câte animale aveau în proprietatea lor, câte obiecte prețioase zălogiseră, de ce sumă de bani dispuneau, ce datorii sau creanțe aveau. Gheorghe Vitéz, în testamentul său din 1504, era preocupat chiar și de casa sa, aflată încă în stadiul construcției; el s-a îngrijit ca aceasta să nu rămână neterminată și a dispus ca dulgherii, a căror muncă fusese deja răsplătită, să facă și o scară.⁸² În ceea ce privește onorarea datoriilor, nu în puține cazuri o bună parte a dispozițiilor testamentare se ocupă de această problemă. Datele sugerează că o eventuală “reconstrucție” a stării materiale a nobilimii de la sfârșitul evului mediu, pe baza datoriilor și creanțelor, este foarte greu de realizat fără riscul generalizării. Trebuie avut în vedere și faptul că cei care se pregătesc de luptă de obicei nu pomenesc de bani gata (în numerar), ci mult mai des de datoriile lor (și, eventual, de creanțe). Exemplele privind această parte a conținutului testamentelor variază, de la unele foarte detaliate la altele extrem de “tacite”. Foarte pregnant, Sebastian Székely de Așchileu Mic, la întrebarea soției sale dacă are cumva datorii, răspunde că nu datorează nimănui nimic.⁸³ Ioan, fiul lui Toma Farkas de Herina nu ține să îi înșire pe datornicii săi. Numind-o pe soția sa Potențiana moștenitoarea tuturor bunurilor sale de aur și

Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből, XIII/3/, Budapest, 1904; József Holub, *A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban*, *A Szent István Akadémia Értesítője* 5, 1920, pp. 142-150; Idem, *Végrendeleti jogunk kialakulása*, *Akadémiai Értesítő* 37, 1926, pp. 232-240; Murarik, *Az ősiség*; Bónis, *Középkori jogunk*, pp. 85, 92-95.

⁸⁰ Un caz relevant este cel al iobagului Anton Teke din Aghireș (comitatul Cluj) care, în testamentul său redactat cândva înainte de anul 1434, lăsa pentru construcția bisericii parohiale Sfântul Martin din aceeași localitate două treimi dintr-o moară “pro refrigerio atque salute anime sue”. Dl. 27157.

⁸¹ András Kubinyi, *Die Rolle der Archäologie und der Urkunden bei der Erforschung des Alltagslebens im Spätmittelalter*, In *Etudes historiques hongroises publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité national des Historiens Hongrois*, Vol. I, Budapest, 1985, pp. 615-643 cp. Idem, *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*, In *Studien zur Geschichte Ungarns*, Bd. I. Herne, 1998, pp. 227-264; Katalin Szende, *A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban*, *Aetas*, 1990.3, pp. 69-123.

⁸² Dl. 46697.

⁸³ *KmJkv* II, nr. 5276.

argint, precum și a banilor, o obligă totodată să-i plătească toate datoriile, precum și remunerațiile familiilor săi.⁸⁴ Dionisie Veres de Sfăraș, în testamentul său din 1453, a enumerat datoriile sale, însărcinându-l pe familiarul său, Nicolae Erdélyi cu onorarea lor. Într-un mod foarte precis și ordonat a înșirat și creanțele, indicând chiar și data până la care acestea trebuiau plătite.⁸⁵ Nicolae de Ocna Sibiului, în testamentul său din 1465, dispune foarte riguros lista datoriilor și a creanțelor. Astfel, datoria cetățeanului din Sibiu, Johann Schaffer, îi revine soției vicevoievodului, Cristina. Datoria lui Ladislau Bogáti o lasă fiicei sale Potențiana și fiilor acesteia. De asemenea, ia în calcul și cei 200 de florini cu care îi sunt datori Ioan Cseh de Ocna Sibiului și soția sa; însă, pentru serviciile aduse, lasă jumătate din datorie, urmând ca cealaltă jumătate din datorie, de 100 de florini, să o primească tot fiica sa Potențiana. Afirmă, în continuare, că universitatea celor șapte scaune sasești îi datorează două cești de argint aurit în care sunt zece mărci de argint calculat la zece florini de aur. Nu uită nici de propria datorie. Dispune ca datoria sa către defunctul Gheorghe Rikalf să o primească fiul acestuia, Ladislau, care este totodată nepotul său.⁸⁶ Ladislau de Popești rezolvă datoriile într-un mod mult mai pragmatic. În testamentul său din 1492 dispune ca datoria sa către biserica Sfântul Andrei din Popești să fie plătită printr-un butoi de vin roșu de șaptezeci de vedre. Este evident că prin acest gest testatorul, pe lângă plata datoriei, a avut în vedere și funcționalitatea "monedei de plată". De asemenea, sunt enumerate cu precizie diferitele sume de bani pe care le datorează unor orășeni din Cluj.⁸⁷ Ștefan Erdélyi, în testamentul său incomplet din 1485, dispunea ca datoria sa de 50 de florini către Grigorie Bethlen să fie onorată prin posesiunea Nemethy, iar cea de 16 florini către Ana, fiica lui Nicolae Erdélyi să fie plătită din darea (*dica*) din Șintereag.⁸⁸ Ladislau Bánfi de Losonc dispune ca în schimbul datoriei sale către magistrul Iacob din Cluj să se plătească, din prețul pădurii, opt florini noi.⁸⁹

Printre preferențiali testamentului principalul moștenitor (soț/soție, copil, etc.) este pomenit global, fără a se detalia ce anume primește. În cazul în care sunt mai mulți moștenitori principali moștenirea se împarte, de la obiecte până la moșii. Ioan Drágfi, care, într-un mod cu totul surprinzător, și-a legitimat fiul natural,⁹⁰ în toate testamentele sale din anii 1524-1526 a dispus în privința domeniilor ce îi reveneau fiului ridicat din statutul nelegitim. Pe de altă parte, este tot atât de adevărat că, față de cei patru frați legitimi ai săi, el a moștenit o parte mai mică din averea tatălui său, trebuind să se mulțumească cu castelul și domeniul de la Cehu Silvaniei. Pe lângă membrii familiei, printre beneficiarii testamentari figurează rude mai îndepărtate, prieteni, familiari, dar și persoane de rang inferior, iobagi și slujitori. Testamentele studiate arată că nobilii testatori se îngrijeau într-adevăr de familiile lor. Nicolae de Ocna Sibiului, vicevoievodul Transilvaniei, în testamentul său din 1465, dispune ca toți familiarii săi să fie răsplătiți pentru serviciile lor. Nu uită nici de notarul său, Ieremia, căruia îi lasă 25 de florini de aur și zece coți de postav negru din Verona.⁹¹ Petru Sombori, înainte de a pleca în pelerinaj la Roma, are grijă ca,

⁸⁴ Dl. 36391 cp. *KmJkv* I, nr. 648, 649.

⁸⁵ Unul dintre datornicii cu cea mai mare sumă a fost episcopul transilvan Matei de Łabiszyn, cu 200 de florini de aur. Dl. 29277.

⁸⁶ *Ub* VI, p. 219-220 cp. *KmJkv* I, nr. 1676.

⁸⁷ *KmJkv* II, nr. 2832.

⁸⁸ Dl. 30910.

⁸⁹ *KmJkv* I, nr. 25.

⁹⁰ Fiind la Roma, Drágfi a obținut de la papa Leo al X-lea legitimarea fiului său natural pe nume Francisc. Întorcându-se acasă, pe 7 aprilie 1521, în cetatea Ardud, în prezența episcopilor aleși Francisc Várdai de Alba Iulia (!) și Francisc Perényi de Oradea, a lui Gașpar Nagymási Somi, Nicolae Atkári Apaffy, castelanul din Debrő, Baltazar Zsadányi Spácai, precum și a plebanilor din Ardud și Livada a făcut publică această decizie. *TelOkI* II, pp. 448-449.

⁹¹ *Ub* VI, pp. 218-221; *KmJkv* I, nr. 1676.

prin testamentul său, familiarii să fie răsplătiți din darea dată de iobagi de Sfântul Martin.⁹² Ladislau Bánfi de Losonc, în testamentul său, își aduce aminte și de familiarul său Petru, dispunând ca, în cazul în care acesta ar dori să plece, să i se dea haine decente.⁹³ Acest sistem funcționa însă și în sens invers. De exemplu, printre beneficiarii testamentari ai unor familiari sunt pomeniți, frecvent, și domnii lor.

Cu toate că mai rar, iobagii și slujitorii sunt și ei prezenți printre beneficiarii testamentelor. Haine, animale, mai rar sume mici de bani sunt bunurile care le erau lăsate acestora. Acest tip de donație era considerat un act de binefacere care putea ajuta la mântuirea sufletească. Gheorghe Pósa de Bârlea, fără a specifica ce anume, îi roagă insistent pe executorii testamentului său să le dea săracilor săi iobagi ceea ce le-a lăsat lor.⁹⁴ Ladislau de Popești, în testamentul său din 1492, pomeneste nominal mai multe slugi cărora le lasă, în special, animale de casă. Astfel, slujnicei Ileana îi lasă două vaci, patru boi și patru porci, iar slujitorului Martin doi viței.⁹⁵

Nu trebuie să credem, însă, că nobilii ce se pregăteau pentru ultimul drum nu puteau avea mustrări de conștiință. Cazul lui Ladislau Bánfi de Losonc, cel puțin, sugerează altceva. În testamentul său, redactat cu mare probabilitate înainte de 27 ianuarie 1430, el dispunea ca lui Matia Szakács, cel pe care l-a bătut, să i se dea 16 florini scurți (*florenos breves*).⁹⁶ Ioan Drágfi, în testamentul său, redactat în limba maghiară în anul 1524, cerea ca mama lui Ștefan Károlyi să fie răsplătită cum se cuvine pentru moartea fiului său la care – se pare – contribuise și Drágfi însuși.⁹⁷

Partea de încheiere a testamentelor conține, de regulă, înșiruirea martorilor prezenți, aceasta fiind urmată de formula întăritoare și de semnăturile și peceteile acestora (însă nu în toate cazurile). Prezența martorilor reprezenta o condiție indispensabilă pentru valabilitatea testamentului. Numeroase testamente nobiliare pomenesc martorii, dar nu toate. Apar persoane însărcinate cu punerea în aplicare a prevederilor testamentare, numiți *executores*, și, în final, cei pe care testatorul îi însărcina cu protecția testamentului, numiți *tutores* sau *protectores*. Cu toate că multe testamente enumeră toate aceste trei categorii, existența lor nu era, totuși, o regulă. După statistica lui Kubinyi, doar la jumătate din cele 50 de testamente aristocratice și nobiliare analizate din perioada iagellonă sunt menționați martorii; uneori este pomenit unul singur. Martorii erau de obicei aleși din rândul rudelor, vecinilor, familiilor; apar însă și slugi sau femei și, mai ales, preoți.⁹⁸

Prezența martorilor a fost extrem de importantă. Pe de o parte, după decesul testatorului, în cazuri contestabile, ei puteau depune mărturie că testamentul oglindește într-adevăr voința defunctului. Pe de altă parte, dispozițiile testamentare ale testatorului puteau fi redactate în scris și ulterior, pe baza mărturiilor martorilor, dacă acest lucru – din cauza lipsei unui știutor de carte sau din alte motive – nu se întâmplase în momentul declarației testamentare a testatorului. Importanța martorilor este ilustrată și de faptul că, în colecția de drept canonic a papei Grigorie al IX-lea din anul 1234, este reglementat chiar și numărul lor. Pe baza dreptului roman, dreptul canonic stabilea ca necesar pentru valabilitatea testamentului un număr de șapte sau cinci martori. Acest

⁹² *KmJkv* I, nr. 2342.

⁹³ *KmJkv* I, nr. 25.

⁹⁴ *KmJkv* II, nr. 5328.

⁹⁵ *KmJkv* II, nr. 2832.

⁹⁶ *KmJkv* I, nr. 25.

⁹⁷ Sau este o greșală de scris, sau Drágfi a avut mai multe conflicte cu cei din familia Károlyi care s-au încheiat în mod tragic cu moartea unuia/unora dintre aceștia, deoarece în testamentul său din 1526 scria ca rudele preotului Matia Károlyi să fie răsplătiți așa cum doresc ei.

⁹⁸ Kubinyi, *Főúri és nemesi*, pp. 331-334.

număr ridicat de martori era însă o condiție de care s-au folosit mulți pentru a ataca testamentul. Prin urmare, Biserica a încercat să reducă formalitățile redactării testamentului, prima măsură fiind reducerea numărului la doi sau trei martori credibili.⁹⁹ Pe această bază, și în Regatul Maghiar, redactarea unui testament se putea face în prezența, de obicei, a șapte, sau cel puțin a trei bărbați apți, împreună cu preotul. Dacă era cazul, donațiile pioase se puteau face și în prezența a doi martori.¹⁰⁰ Martorii testamentului din 1465 al vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului au fost Valentin, pleban de Sibiu, Petru Veresmarti, magistrul orașului Sibiu și Ladislau, fiul lui Henlinus din Sibiu.¹⁰¹ Ladislau de Popești și-a făcut testamentul pe 1 martie 1492 în prezența a numeroși martori: Filip, pleban de Popești, Ioan Máté, judele satului, Paul Fodor, intendentul (îngrijitorul) bisericii (*vitrico ecclesie*),¹⁰² Mihai Máté, slujitorul (*famulus*) lui Ladislau de Popești, Blasiu Bakos, Ștefan Tót, Vincențiu Veres, precum și alți bărbați și femei cărora nu le mai este specificat numele. Însemnările lor (*testamentale registrum*) au fost ulterior folosite pentru redactarea testamentului în fața conventului din Cluj-Mănăstur.¹⁰³ Testamentul Ilenei, văduva lui Grigorie Bikli a fost redactat în scris, pe hârtie, de către Francisc, plebanul de Petrisat și autentificat sub pecetea lui. Martorii dispozițiilor testamentare ale Ileanei au fost soția lui Gheorghe Bagdi, Sofia, soția lui Sigismund Porkoláb de Petrisat și Ioan Haczaki. Cu toate că plebanul Francisc nu este enumerat printre martori, însăși prezența sa pledează pentru deținerea acestui statut.¹⁰⁴ Sebastian Székely de Așchileu Mic, fiind bolnav, își redactează testamentul în 1554 în prezența a patru martori, dintre care doi erau trimișii conventului din Cluj-Mănăstur, iar a treia persoană era soția sa. Nu este neglijabil faptul că unul dintre trimișii conventului era diac notar, probabil cel care a redactat testamentul, iar celălalt *frater custos*, deci un reprezentant al bisericii.¹⁰⁵ Gheorghe Pósa de Bârlea își face testamentul, prin viu grai, pe 1 noiembrie 1554, în prezența a trei martori, dintre care Mihai era pleban de Tiołtiur. Ca moștenitor general al averii sale, Gheorghe Pósa îl numește pe vărul său, Cristofor Pósa. Acesta, la o săptămână după redactarea testamentului, conduce martorii testamentului în fața conventului din Cluj-Mănăstur pentru a depune mărturie despre ultima dorință a lui Gheorghe Pósa.¹⁰⁶

Pe lângă martori, un element important al părții de încheiere a testamentului era numirea executorilor, tutorilor sau protectorilor. Pentru testatorul care privea spre viața de apoi era foarte important ca dispozițiile sale să fie îndeplinite. Din acest motiv, în testamentul său erau numite persoanele însărcinate cu îndeplinirea ultimelor sale dorințe. În numeroase cazuri, executorii testamentului erau însărcinați și cu grija orfanilor testatorului. Astfel, în 1492, Ladislau de Popești numea ca executori ai testamentului său pe Mihai de Bădești, Paul și Petru Gyerőfi, cei doi din urmă fiind numiți și tutorii tuturor bunurilor sale. Unul dintre executori, Petru Gyerőfi, este rugat să se ocupe de ocrotirea și educarea fiului său minor, Ioan. Pentru această sarcină îi lasă lui Petru Gyerőfi șapte iugăre de grâu și trei cai, cu rugămintea de a-i păstra pe aceștia din urmă pentru fiul său.¹⁰⁷ Sebastian Székely de Așchileu Mic, în testamentul din 1554, numea ca executori ai testamentului și ocrotitori ai orfanilor săi pe Anton Kendi,

⁹⁹ Murarik, *Az ősiség*, pp. 143-145.

¹⁰⁰ Solymosi, *A veszprémi egyház*, pp. 21-22, 91-94.

¹⁰¹ *Ub* VI, p. 220; *KmJkv* I, nr. 1676.

¹⁰² Pentru apariția acestei funcții și a descrierii atribuțiilor unui *vitricus* a se vedea András Kubinyi, *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*, în Idem, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, /METEM Könyvek, 22/, Budapest, 1999, pp. 283-285.

¹⁰³ *KmJkv* II, nr. 2832.

¹⁰⁴ *KmJkv* II, nr. 3808 cp. *KmJkv* II, nr. 4080.

¹⁰⁵ *KmJkv* II, nr. 5276.

¹⁰⁶ *KmJkv* II, nr. 5328.

¹⁰⁷ *KmJkv* II, nr. 2832.

Nicolae Valkai și Gașpar Menyhárt.¹⁰⁸ În mod asemănător a dispus și Ladislau Bánfi de Losonc, care îi însărcinează pe Ștefan, Ladislau și Gheorghe, fiii lui Gyerő, precum și pe Ioan, Ladislau și Nicolae, fiii lui Mikola cu ocrotirea văduvei, a copiilor săi, precum și a domeniilor sale.¹⁰⁹ Alteori, executorii și persoanele însărcinate cu ocrotirea văduvei și a orfanilor sunt alte persoane. Este cazul lui Ștefan Ördög de Șoimeni, care, în testamentul din 22 aprilie 1484, numește ca executori pe Mihai, pleban de Șoimeni, pe soția sa Margareta și pe Simion Ördög. Pe soția sa, Margareta și pe copiii săi îi lasă în grija voievodului Ștefan Báthori, a fratelui său Simion Ördög și a lui Petru Sombori.¹¹⁰ În testamentul său din 24 august 1526, Nicolae Ombozi de Mureșeni de Câmpie numește ca executori pe Francisc Apafi, Gal Kendi, Paul Podvinyai, precum și două persoane din tagma clericală: Sandrin, canonic de Alba și plebanul de Lechința.¹¹¹ Ileana, văduva lui Grigorie Bikli, îl însărcinează pe Petru Tót nu doar cu ocrotirea fiului său Gheorghe, ci și cu a celor patru iobagi și a slujnicei sale Elisabeta, pe care este rugat să îi aibă în grijă ca un *pater nutritivus*. Este interesant și faptul că doamna Ileana pomeneste, pe lângă ocrotirea persoanelor foarte dragi ei, și de cea a documentelor vechi privind domeniile sale.¹¹² În cazul unor averi mari se numeau și protectori ai testamentului. Rangul protectorilor este cu atât mai mare cu cât crește rangul testatorului. Această situație poate fi observată mai ales în rândurile aristocrației. Ioan Drágfi, în 1524, îi numea ca protectori pe regele Ludovic al II-lea, pe voievodul Szapolyai și pe prelații Francisc Várdai, episcop de Transilvania și Francisc Perényi, episcop de Oradea. În cel de al doilea testament, din 1526, s-a mulțumit doar cu protecția voievodului Szapolyai. În numeroase cazuri, demnitarii nobili îi însărcinează cu protecția pe aristocrați. Executorii și protectorii testamentului vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului au fost voievodul Transilvaniei Ioan Pongrácz de Dindești, Ladislau Dezső de Losonc, Ioan Geréb de Vingart, Mihai Suki, fratele său Nicolae de Ocna Sibiului și Mihai Székely de Voivodeni.¹¹³ Cu toate acestea, nu putem afirma că numirea martorilor, executorilor și protectorilor a fost reglementată în mod concret. Eventual putem afirma că majoritatea aristocraților considera indispensabilă numirea ca protectori a regelui și a demnitarilor de bază ai țării. Protectorii – inclusiv regele – primeau adeseori, pe baza testamentelor, obiecte valoroase sau altceva. Cu toate că nu avem date concrete că din sarcina protecției a rezultat o problemă reală, posibilitatea ei nu poate fi exclusă. Este sigur însă că dacă un magnat era acela care apela pentru protecția sau execuția testamentului, persoana căreia i se adresa era tot un aristocrat, sau făcea parte din rândul rudelor sau aliaților săi politici.

Toate acestea sugerează că pentru validitatea testamentului nu era obligatorie exclusivitatea limbii latine; nici reguli legate de formă nu prea se impuneau, doar dacă nu se refereau la ele dispoziții juridice legate de înstrăinarea domeniului. Lipsa unei reglementări riguroase a fost motivul foarte probabil pentru care, în numeroase cazuri, testamentele erau transcrise de notari publici sau de locurile de adeverire. Alteori, ele au fost redactate de la început prin notari publici sau au fost transcrise ulterior de către locurile de adeverire. De exemplu, actul de ultimă voință aparținând lui Ladislau de Popești a fost transcris mai târziu de către conventul din Cluj-Mănăstur. Se pare că moștenitorii doreau să se asigure și cu o copie autentică a documentului, chiar și atunci când în testament nu era vorba decât de bunuri mobile. Pe de altă parte se pare că în cazul în care testatorul, pe lângă averea imobiliară, dispunea și de

¹⁰⁸ *KmJkv* II, nr. 5276.

¹⁰⁹ *KmJkv* I, nr. 25.

¹¹⁰ *KmJkv* II, nr. 2516.

¹¹¹ *KmJkv* II, nr. 4166.

¹¹² Interesant în sensul că este rar pomenită într-un mod atât de explicit soarta documentelor privind domeniile. Altminteri nu trebuie să ne mire acest gest, deoarece în evul mediu (dar și mai târziu) documentul era actul care atesta proprietatea cuiva. *KmJkv* II, nr. 3808.

¹¹³ *Ub* VI, 220; *KmJkv* I, nr. 1676.

bunuri mobile, de regulă nu se adresa locurilor de adevărire. În cazul acestor testamente, dacă se ajungea la proces, scaunele de judecată ale Bisericii erau competente în judecarea lor. Ele dispuneau și în cazul în care testatorul își exprimase verbal ultima dorință. În aceste cazuri, scaunele de judecată ale Bisericii ordonau depoziții ale martorilor și decideau în consecință.¹¹⁴ Prin urmare nu este accidental faptul că doar o parte a testamentelor nobiliare au fost eliberate de instituții care aveau pecete autentică. O siguranță în plus era obținută de testatori prin numirea executorilor, însărcinați cu punerea în aplicare a prevederilor testamentare, precum și a tutorilor (alteori, protectorilor) care vegheau asupra celor cuprinse în testament. Se pare că, pentru asigurarea validității testamentului, era de ajuns pecetea oricui. Actul de ultimă voință a lui Ladislau de Popești a fost redactat în numele său, la persoana întâia singular; din text reiese însă că, de fapt, confesorul său sau un alt preot fusese acela care l-a scris, și chiar l-a pecetluit. Testamentul vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului a fost scris de o altă persoană, însă a fost pecetluit sub ambele sale sigilii, cel mare și cel mic.¹¹⁵ Semnătură proprie găsim pe puține testamente, cum ar fi cele aparținând lui Ioan Drăgfi. Din depoziția ulterioară a surorilor Iuliana, soția lui Blasiu de Ghirolt și Ursula aflăm că testamentul de dinainte de 1539 al fratelui lor Benedict de Ghirolt a fost întărit cu două peceti.¹¹⁶

Oferind un tablou al testamentelor medievale din Transilvania, nu putem încheia această incursiune fără a aminti pe scurt despre revocarea testamentelor și despre soarta lor ulterioară, prin acest lucru înțelegând îndeplinirea celor cuprinse în ultimele acte de voință. Motivul revocării lor este, uneori, legat chiar de cauza redactării testamentelor. În 1555, văduva lui Mihai Farna, Ecaterina Szilvási, revocă și anulează testamentul redactat cu un an în urmă, când era pe patul de moarte din cauza epidemiei de pestă. Atunci, pentru protecția fiului său și a domeniilor sale, a dat câteva sesii altora. Acum însă, însănătoșindu-se, interzice acestora folosirea lor în continuare.¹¹⁷ Alteori, testatorul și-a dat seama că nu au fost respectate condițiile de bază ale redactării testamentului, adică condiția stării mintale sănătoase și neinfluențabilitatea martorului. Astfel, Bernat, fiul răposatului Paul de Iara, revocă pe 22 decembrie 1517 testamentul său, redactat anterior, pe data de 5 august a aceluiași an. Ca motiv este invocat faptul că a fost bolnav și nu foarte întreg la minte (*quasi non integra mente*), precum și faptul că a fost influențat de Francisc de Rimetea. Ceea ce nu este greu de crezut, având în vedere faptul că protecția familiei și domeniilor sale fusese însărcinată nimănui altcuiva decât aceluiași Francisc de Rimetea. După această anulare numește un nou protector, în persoana lui Grigorie de Copăceni. Aduă că așa ar fi procedat și mai devreme dacă, în timpul în care el a fost bolnav, Grigorie de Copăceni s-ar fi aflat în părțile transilvane, și nu în Ungaria.¹¹⁸ Sunt și cazuri în care testatorii nu împărtășesc motivul revocării testamentului. În ianuarie 1449 Ioan, fiul lui Toma Farkas de Herina, revocă testamentele sale redactate anterior, fără a preciza vreun motiv, și face noi dispoziții.¹¹⁹

În ceea ce privește punerea în aplicare a dispozițiilor testamentare, în materialul cercetat de noi am găsit date pentru ambele variante posibile și anume: îndeplinirea lor sau nesatisfacerea lor. Într-un document emis la 12 ianuarie 1555 aflăm că executorii testamentului lui Gașpar Pesti, adică Francisc Mikola de Someșeni, Nicolae Sarlai din Cluj și Ioan Vadai, cămăraș din Turda au

¹¹⁴ Un bun exemplu pentru ilustrarea acestei situații a fost prelucrat de către András Kubinyi, *Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai, Történelmi Szemle* 39, 1997, pp. 401-410.

¹¹⁵ *Ub* VI, p. 220; *KmJkv* I, nr. 1676.

¹¹⁶ *KmJkv* II, nr. 4697.

¹¹⁷ "... in lecto egritudinis sue morbo videlicet pestilentico, qui tunc universaliter grassabatur, in agonia prope mortis decubisset..." *KmJkv* II, nr. 5369.

¹¹⁸ *KmJkv* II, nr. 3650 cp. *KmJkv* II, nr. 3632-3635.

¹¹⁹ *Dl*. 36391 cp. *KmJkv* I, nr. 648, 649.

satisfăcut în totalitate dispozițiile testatorului.¹²⁰ Un caz opus acestuia este legat de testamentul vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului, din 1465. Fiul acestuia a atacat testamentul tatălui său, împiedicându-i pe dominicanii din Sighișoara să intre în posesia proprietăților lăstate prin testament de către vicevoievod. Diferendul dintre cele două părți a durat aproape o jumătate de veac și s-a soluționat printr-un compromis.¹²¹ Dacă ar fi să măsurăm pe o balanță imaginară testamentele ale căror dispoziții au fost satisfăcute și cele ale căror punerea în vigoare a fost întârziată, acul balanței ar înclina în favoarea primei variante. Și asta, pentru că bunurile despre care se dispunea în testamente nu reprezentau, de regulă, o valoare care să suscite neînțelegeri, conturându-se deja în obiceiul vremii cine și ce anume urma să primească, pe de altă parte executorii aveau tot interesul să respecte cele formulate în testament.

Calul ca *mortuarium* ecleziastic. Este bine cunoscut obiceiul conducerii calului în procesiunea funerară, ce constituia o parte intrinsecă a înmormântărilor nobiliare maghiare din evul mediu. În cele din urmă, de regulă, calul era dăruit instituției ecleziastice (biserica parohială sau mănăstire) în care persoana își alesese locul de odihnă veșnică. Unii tind să găsească rădăcinile acestui obicei în practica înmormântării elitei maghiarilor descălecători, aceasta fiind ilustrată de numeroasele morminte (aparținând ambelor sexe) în care defunctul era înmormântat cu calul său. Acest obicei, așa cum o demonstrează descoperirile arheologice din cursul secolului al X-lea, dispăre cu încetul în secolul al XI-lea, odată cu trecerea la creștinism și consolidarea noii religii, cea a creștinismului occidental.¹²² Însă, de la sfârșitul secolului al XII-lea, tot mai multe izvoare înștiințează despre faptul că testatorul sau rudele sale donează personalului instituției ecleziastice unde și-a ales loc de înmormântare un cal. Este însă prea puțin probabil ca dăruirea cailor bisericii să fie de fapt o formă creștinată a ritualului păgân al înmormântărilor cu cai. Se pare că acest obicei era practicat și în Europa creștină din Occident, prin urmare este mult mai posibil ca acesta să fi reprezentat de fapt o preluare din practica funerară creștină occidentală.¹²³ Fără a fi devenit o obligativitate, obiceiul dăruirii calului către instituțiile ecleziastice va cunoaște o evoluție ascendentă. Pomenit destul de rar în secolele XIII-XIV, acesta devine o apariție familiară în testamentele de la sfârșitul evului mediu, adică din secolul al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea. Calul, ca dar, apare în testamentele nobiliare în două ipostaze:

¹²⁰ *Km/Jkv II*, nr. 5338.

¹²¹ Pentru evoluția diferendului a se vedea *Ub VI*, p. 331, VII, pp. 239-240, 300-301; Karl Fabritius, *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete Desselben ehemals Befindlichen Orden*, Hermannstadt, 1875, nr. 228.

¹²² János Karácsonyi, *A meghalt, magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása*, *Ethnographia* 7 1896, pp. 114-115; Bernát Munkácsi, *A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai*, *Ethnographia* 7, 1896, pp. 298, 314, 319; Gyula László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest, 1944, pp. 450-486; Csanád Bálint, *A ló a pogány magyar hitvilágban*, a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970/1, pp. 32-33; Idem, *Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois aux IXe-XIe siècles*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2, 1982, pp. 5-36; Gyula Kristó, *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben*, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata*, *Acta Historica* 71, 1981, p. 26; Idem, *A honfoglaló magyarok életmódjáról*, *Századok* 129, 1995, p. 31.

¹²³ Acest lucru este sugerat și de Károly Tagányi, *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. A családjog és az öröklési jog köréből*, Budapest, 1919, pp. 46-48; Márta Belényesi, *A ló becse a középkorban. [Egy XV. századi végrendelet tanulságai]*, *Ethnographia* 68, 1957, pp. 337-342; László Solymosi, *Középkori végrendeleteink forrásértékéről*, *Tiszatáj* 1974/6, pp. 28-29; Idem, *A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása*, *Történelmi Szemle* 19, 1976, pp. 136-137; Idem, *Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11-14. századi Magyarországon*, *Századok* 121 (1987), pp. 553-555, 559-560, în special nota nr. 30. O trecere în revistă a problemicii a fost efectuată de curând de József Szarka, *Néhány megjegyzés a temetési menetben vezetett, egyházra hagyott lovakról*, în Boglárka Weisz – László Balogh – József Szarka (ed.), *Tanulmányok a középkorról*, Szeged, 2001, pp. 113-123.

odată ca dar pentru construcția sau renovarea unor instituții bisericești, fiind probabil o formă mai modestă a intenției fondării. În aceste cazuri donatorul – dincolo de speranța mântuirii sufletului său, datorată în parte și acestui dar – dobânda anumite prerogative patronale, cum ar fi intrarea printre membrii unei confraternități sau obținerea dreptului de înmormântare în instituția ecleziastică care se bucura de dar. În majoritatea cazurilor, calul dăruit era folosit în construcție. Prima mențiune în Regatul Maghiar a dăruirii calului bisericii cu ocazia înmormântării datează din perioada domniei regelui Béla al III-lea. Bethlehem, fiul lui L. și al Christianei,¹²⁴ aflându-se la Paris pentru studii, decedează cândva între 1177-1181, fiind înmormântat în abația Sfânta Genoveva. Părinții lui dăruiesc abației pariziene ca semn de recunoștință pentru înmormântarea fiului lor două odăjdii din mătase, un steag, o marcă de argint, un ban de aur și cinci *solidi*, precum și un cal alb folosit la transportarea pietrei pentru construcția bisericii.¹²⁵ Ștefan Ördög de Șoimeni, în testamentul său din 22 aprilie 1484, dispune ca să fie folosit calul său cu numele comun Szár pentru construcția capelei ridicate în cinstea Sfinților Fabian și Sebastian. Adaugă totodată ca în cazul în care acesta nu ar fi suficient pentru cheltuielile construcției, calul Bordi să fie destinat aceluiași scop.¹²⁶ De obicei, caii dăruți pentru construcții nu sunt cei care sunt conduși în procesiunea funerară; s-a întâmplat însă ca, prin vânzarea calului din procesiune, preoții să beneficieze de o anumită sumă pe care să o poată folosi pentru propriile nevoi. Așa a procedat Margareta, văduva lui Anton Imecs, care a lăsat prin testamentul său din 1523, prețul unui cal alb urmând să fie împărțit în mod egal între mănăstirea Fericitei Fecioare din Harale și biserica Sfântul Emeric din Imeni.¹²⁷

O a doua ipostază a calului ce apare în testamentele nobiliare este cea deja pomenită, în care calul defunctului era condus în procesiunea funerară în fața sicriului, urmând ca după slujba religioasă calul să fie dăruit instituției ecleziastice în care va fi înmormântat. Testamentele nobiliare din Transilvania nu pomenesc explicit despre conducerea calului în procesiunea funerară, însă îi întâlnim ca daruri oferite bisericilor. În testamentul său din 7 august 1465 vicevoievodul Transilvaniei Nicolae de Ocna Sibiului dispune ca soția sa, Cristina, să dăruiască în fiecare an plebanului din Gusu un cal în cinstea Sfântului Anton, fără să precizeze însă scopul concret pentru care calul va fi folosit.¹²⁸ Ladislau de Popești dăruiește în testamentul său din 1492 fraților dominicani din Cluj, unde și-a ales loc de odihnă veșnică, un cal *flavei coloris*, care putea fi galben și albastru/gri deopotrivă.¹²⁹ Testamentul lui Leonard Barlabási de Idrifaia, vicevoievodul Transilvaniei și vicecomitele secuilor, datează din 28 ianuarie 1525. Mănăstirii franciscane din Târgu Mureș, pe care și-a ales-o ca loc de înmormântare, îi lasă printre altele calul mai mare *subflavum vulgo keek*, probabil de culoarea gri.¹³⁰ În 24 august 1526, Nicolae Ombozi de Mureșeni de Câmpie își redactează testamentul. Pentru fondarea rectoratului de altar din capela Sfintei Fecioare Maria din Suatu lasă opt cai de herghelie, iar pentru biserica Sfintei

¹²⁴ Tradiția maghiară leagă persoana lui Bethlehem de familia transilvăneană Bethlen, însă deocamdată acest lucru nu poate fi afirmat cu certitudine.

¹²⁵ Zsigmond Jakó (ed.), *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*, Vol. I, 1023-1300, Budapest, 1997, nr. 15, 16 cp. Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae*, Vol. III, Budapest, 1938, nr. 2181-2182, 4698; Gyula Kristó – Ferenc Makk (ed.), *III. Béla emlékezete*, Budapest, 1981, pp. 105-106.

¹²⁶ *KmJkv* II, nr. 2516.

¹²⁷ Géza Entz, *Erdély építészete a 14-16. században*, Kolozsvár, 1996, p. 521.

¹²⁸ *Ub* VI, p. 218; *KmJkv* I, nr. 1676.

¹²⁹ *KmJkv* II, nr. 2832. Pentru posibilele variante privind culoarea cailor Iván Boronkai – Kornél Szovák (ed.), *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára*, Vol. IV, Budapest, 1993, p. 108.

¹³⁰ *TelOkI* II, p. 450.

Ecaterina din Mureșenii de Câmpie zece cai de herghelie. S-a gândit și la înmormântarea sa: pentru aceasta lasă paisprezece cai, tot de herghelie.¹³¹

Acest gen de dar nu trebuie însă confundat cu cele de tipul posesiunilor, slugilor sau altor bunuri oferite de testator bisericii. În acest caz este vorba mai degrabă de o oferire, dăruire. Conducerea calului în procesul funerar subliniază, în sine, rangul defunctului. Chiar și culoarea calului servea la stabilirea diferitelor trepte ale rangului său. Culoarea albă era considerată cea mai reprezentativă pentru aristocrați.¹³² Deseori sunt amintite și culorile așternuturilor de pe cai.¹³³ Era posibil ca, după înmormântare, preotul, rudele sau alții să porceadă la răscumpărarea calului dăruit, suma astfel obținută urmând apoi a fi împărțită între preoți. Chiar și la înmormântarea regelui Albert de Habsburg, în anul 1439, s-a condus cal în procesiunea funerară. Cu toate acestea, în testamente se pomeneste destul de rar despre acest obicei. Prin urmare aristocrații, nobilii, familiarii de rang înalt sunt cei în testamentele cărora calul apare în conexiune cu procesiunea funerară, însă nu în mod exclusiv.

Obiceiul conducerii calului în procesiunea funerară, urmată de dăruirea lui instituției eclesiastice unde testatorul și-a ales ca loc de odihnă veșnică a supraviețuit perioadei medievale. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea conducerea calului apare deseori la înmormântările principilor. În procesiunea funerară din mai 1588, de la Cracovia, a lui Ștefan Báthory, regele Poloniei, se amintește de un cal negru, acoperit cu o pătură de cal brodată cu blazonul regal, calul fiind însoțit de oameni mergând pe jos.¹³⁴ Acest exemplu este interesant și pentru faptul că vine în susținerea ideii originii occidentale a conducerii calului, care s-a răspândit în întreaga lume catolică. În procesiunea funerară a principelui Gheorghe Rákóczi I apărea, de asemenea, un cal condus, acoperit cu o pătură de cal din catifea neagră.¹³⁵ Mai târziu, Péter Apor, descriind obiceiurile înmormântării la vechii transilvăneni, pomeneste și el de conducerea calului acoperit doar cu o pătură de cal neagră.¹³⁶ Este interesantă și relatarea lui Jenő Binder, de la începutul secolului al XX-lea, potrivit căruia în familia conților Károlyi se mai păstra încă, la acea dată, obiceiul ca, la înmormântarea unui membru al familiei, caii care trăseseră carul mortuar până la cavoul familiei din Căpleni să fie dăruți călugărilor de acolo.¹³⁷

Această sumară incursiune în lumea testamentelor medievale din Transilvania secolului al XV-lea și a primei jumătăți a secolului al XVI-lea ne arată că actele de ultimă voință redactate de către sau în numele reprezentanților nobilimii au cunoscut o evoluție ascendentă. De la primul testament transilvănean cunoscut¹³⁸ până la sfârșitul evului mediu

¹³¹ *KmJkv* II, nr. 4166.

¹³² În anul 1497 Ioan Héderváry dispunea în testamentul său ca în procesiunea sa funerară să fie condus un cal alb. Solymosi, *A helytörténet*, p. 136.

¹³³ În procesiunea funerară a regelui Carol I au fost conduși cai acoperiți cu pături de culoarea purpuriei. Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum. I. Textus*. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. Budapest, 1985, pp. 156, 158. Ioan Ernușt dispunea ca la înmormântarea sa să fie condus un cal acoperit cu o pătură neagră din mătase sau postav "așa cum se cuvine pentru un baron al țării". Imre Nagy – Dezső Véghely – Gyula Nagy (ed.), *Zala vármegye története. II. Oklevéltár*. Budapest, 1890, p. 608.

¹³⁴ Klára Jakó, *Adalék fejedelmek temetkezésének kérdéséhez*, în András Kovács – Gábor Sipos – Sándor Tonk (ed.), *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, 1996, p. 240.

¹³⁵ Péter Szabó, *Temetkezési kultúránk újabban felfedezett forrásai elé, Irodalomtudományi Közlemények* 102, 1998, p. 756, cp. Ildikó Horn, *Ismeretlen temetkezési rendtartások a 16-17. századból, Irodalomtudományi Közlemények* 102, 1998, p. 764.

¹³⁶ Péter Apor, *Metamorphosis Transylvaniae*, Bukarest, 1978, p. 130.

¹³⁷ Jenő Binder, *A meghalt magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása*, *Ethnographia* 13, 1902, p. 237.

¹³⁸ Primul testament nobiliar transilvănean datează din 13 iulie 1300 și aparține Elisabetei, văduva lui Herbord, fiul lui Henning de Vințul de Jos. Testamentul conține dispoziții privind acordarea de bunuri unor instituții eclesiastice din Transilvania. *Ub* I, pp. 216-217.

testamentul a devenit mijlocul practic al integrării în perspectiva creștină a unei bune morți. Pregătirea din timp a acesteia dă notă și despre grija testatorilor de a contribui la consolidarea statutului social al moștenitorilor. Redactarea testamentelor, ținând cont de reglementări mai mult cutumiare, au avut un dublu țel: de a-și asigura postmortem rugăciunile celor vii în sprijinul mântuirii lor (acestui scop servindu-i donațiile pentru mântuirea sufletului) și de a-și regla afacerile terestre. Cu unele excepții, actele de ultimă voință, prin structura lor, nu se deosebeau de cele redactate în alte părți ale Regatului Maghiar. Chiar și conducerea calului în procesiunea funerară și dăruirea de cai instituțiilor ecleziastice unde și-au ales loc de odihnă veșnică trădează un obicei destul de larg răspândit, încetățenit deopotrivă printre reprezentanții micii și marii nobilimi. Analiza dispozițiilor testamentare ne conduce însă spre o concluzie finală: omul medieval credea cu tărie în forța mântuitoare "ascunsă" a testamentului și făcea tot posibilul ca, la trecerea în neființă, să își vadă reglate atât afacerile terestre, cât și pe cele cerești.

REMARKS CONCERNING LAST WILLS AND TESTAMENTS
IN LATE MEDIEVAL TRANSYLVANIA

Abstract

The emergence of last wills, in the form we know them from the Late Middle Ages, was a gradual process involving the amalgamation of elements from several legal systems. The most archaic element of any medieval legal system was common law. In its original form it was fully based on oral actions and settled the conflicts within the community without written codebooks. This applied to the inheritance customs as well, where the ties of lineage were the principal regulating forces in redistributing movable and immovable property of the deceased, who had little say in questions concerning the time after their death. The loosening of tribal and family ties, however, made it necessary to provide guidelines for cases when the traditional system of inheritance did not apply or was insufficient.

The first model was provided by Roman law, in which the expression „testament” also originated. But apart from the word itself, medieval wills had very little in common with their Roman counterparts, since they did not nominate one general heir for the whole property, but listed selected items that were bequeathed to various persons. The influence of canon law on the system of medieval bequests was more decisive because the Church claimed authority over legal matters concerning birth, marriage, and death – in order to safeguard the salvation of the deceased and to ensure the appropriate donations to the relevant ecclesiastical institutions. Also, since Hungary was outside the territory of the Holy Roman Empire, it was canon law, rather than Roman law that could transmit the influences of European legal development. The codification of the common law of the country by the jurist Stephan Werbőczy in 1517 also devoted some paragraphs to the consequences of making or not making wills, and the conditions were also treated in the synodal decrees, among which the decrees of the Veszprém diocese represent an example from the beginning of the sixteenth century.

Legal regulations were precise in describing the conditions of making wills, defining who was entitled to make an authentic will, when, how, and in front of whom. However, real life produced more varied circumstances than foreseen in the laws and the authorities implementing the laws usually showed greater flexibility than those who had made them. Wills in medieval Transylvania were usually composed only shortly before the testator's death, or in some few cases in critical situations or before risky enterprises like going on a pilgrimage, or joining a military campaign. The last of these instances was the most frequent. For example, several noblemen made their wills in August, 1526, before the fatal battle of Mohács.

The right of the nobility to dispose over their property by their own free will goes back to the eleventh century, the first century of Hungarian statehood. Because of the stability of customary law, putting their wills into writing started to increase among the nobles only from the late fifteenth century. As far as the form of the wills was concerned, the most significant difference was that those of the nobility were much less standardized and consistent than their urban counterparts. There was no local

tradition or established form they had to refer to, only regulations of canon law were kept in mind, but were seldom followed very strictly.

According to our analysis based on the wills from the second half of the fifteenth century and first half of the sixteenth century, there were very few testaments issued as a charter by a body with an authentic seal, and employing public notaries for this task was not common either. Often the testators issued their will under their own seals. Signatures became more widespread after 1500. The language used was mostly Latin, with which the testators usually needed some assistance. From the 1510s onwards we also have some examples of the vernacular (Hungarian), which could render the actual words of the testator more accurately. Witnesses played an important role. They were usually relatives, neighbors, familiars and even servants or women, and especially clerics. Their number was not controlled too strictly: theoretically canon law would require seven persons, but for instance the synodal decrees of the Veszprém bishopric from 1515 prescribed three, and if a testament contained only pious bequests, two persons were enough. Beside the witnesses, the testators also appointed executors who were responsible for distributing the bequests and tutors or protectors whose duty was to defend the wills with their authority.

The majority of noble wills were written in the first person singular. Some of these, as the texts themselves indicate, formulated in the testators' name by confessors or other clerics, but with most testaments we do not know who put them in writing, and sometimes it is even uncertain whose seal was put on the document. Some wills were later transcribed by public notaries or convents entrusted with notarial functions (*loca credibilia*), showing that the heirs wanted to have a proper legal document at hand. As far as the content of the noble wills was concerned, were less standardized and regulated, unless they concerned landed property acquired through inheritance or donation, the bequeathing of which required royal consent.

Some parts of the testators' bequests went to the burial institution, the place where he or she had decided that his or her body would rest until the Day of Judgments. Closely connected to one's funeral service was the gift of a horse. It is known that leading a horse was an intrinsic part of the funeral procession during medieval Hungarian noble funerals. Later, the same horse was bequeathed to the church where the nobleman was buried.

This concluding survey answers a few problems concerning last wills and testaments in late medieval Transylvania. With its limited geographical and chronological scope, this article can only be a first tentative approach to the legal background of testaments, to their structures and some aspects concerning the tenor of the wills. Since wills were a universal phenomenon in medieval Europe, it would be possible to make comparative studies in this field.

RELAȚII BILATERALE POLITICO-DIPLOMATICE TRANSILVANO-OTOMANE

Istoria relațiilor bilaterale româno-otomane nu reprezintă pentru istoriografia română o revelație de dată recentă. Studiul raporturilor bilaterale în perioada medievală, abordarea lor din perspectivă juridică au permis cunoașterea și aprofundarea statutului de autonomie al principatelor noastre în relațiile cu Imperiul Otoman. Faptul explică stăruința cu care cercetătorii au revenit asupra problemei, fie că ei aveau ca obiectiv temeiurile politico-juridice ale contactelor româno-otomane, fie că vizau surprinderea evoluției în timp a acestora¹. De fiecare dată, apropierea de această temă s-a dovedit a fi benefică, contribuind nu numai la lămurirea destinului istoric al cercetării ci și la încărcarea cu noi informații și nuanțe interpretative a istoriei raporturilor româno-otomane, sau chiar a celei general românești². Din acest excelent motiv și având în vedere tematica lucrării noastre, ne propunem o detalare a problematicii româno-otomane, urmărind segmentul transilvănean, știut fiind faptul că acesta a fost mai puțin abordat. Prin urmare vom face o încercare de tratare sintetică și comparativă a acelor elemente referitoare la ideea de frontieră, problemele de protocol și sistemul de reprezentare, din cadrul îndelungatelor și complexelor raporturi ale Transilvaniei cu Poarta³.

Ideea de frontieră. Teritoriu aparent „închis în sine” prin coordonatele sale geografice, depozitar al unei civilizații tradiționale, dar și loc de interferențe etnice, Transilvania a jucat un rol important în ansamblul istoriei românești și central europene. Beneficiind de o poziție strategico-militară de excepție, principatul transilvan a fost o zonă de maxim interes pentru cele două imperii, otoman și habsburgic, care-și disputau întâietatea mondială în secolele XVI-XVII. Stat tampon, aflat după 1541 sub suzeranitatea otomană, la fel ca și Moldova și Țara Românească, Transilvania devine locul de desfășurare a expedițiilor militare și a conflictelor propriu-zise dintre cei doi adversari⁴. Din aceste considerente vizând dobândirea supremației, atât otomanii, cât și imperialii au înțeles să se folosească de resursele politice interne ale Principatului, căutând să promoveze pe tronul de la Alba Iulia reprezentanți ai facțiunilor nobiliare cu orientarea dorită de aceștia. Astfel se explică de ce interesele celor două mari puteri sunt direct racordate la situația Transilvaniei, de controlul căreia depindea succesul uneia sau alteia dintre părți în politica expansionistă central-europeană⁵.

Una dintre problemele care a interesat constant mai ales partea otomană a fost aceea legată de granițele Principatului și de implicarea acestuia ca susținător moral și material al

¹ M. Maxim, *Țările Române și înalta Poartă*, București, 1993, p. 17-23.

² T. Gernil, *Românii și Otomanii*, București, 1991, p. 17-22.

³ Șt. Pascu, *Transilvania în epoca Principatului*, Cluj, 1948, p. 110-117; G. Müller, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen*, Hermanstadt, 1923, p. 32-70.

⁴ Susana Andea, *Începuturile domniei lui Mihai Apafi și relațiile sale cu Grigore Ghica și Eustație Dabija*, în *Studia Universitas Babeș-Bolyai. Historia*, 37, 2/1992, p. 23-49.

⁵ *Ibidem*.

ofensivei Porții pe direcția Belgrad – Buda – Viena – Roma⁶. O asemenea idee s-a impus datorită faptului că, de-a lungul întregii sale domnii – de la prima campanie (1521), până la ultima (1566) –, Süleyman Magnificul a dus o politică de supremație în Europa Centrală. Efortul a fost considerabil, însumând treizeci de campanii care, direct sau indirect, au vizat Regatul Ungariei⁷. În acest context, politica de vasalizare a Transilvaniei și de transformare a sa într-un vârf de lance al intereselor otomane se impunea cu necesitate. Într-o asemenea postură, Principatul nu putea și nu avea dreptul să apară în ochii contemporanilor decât ca un stat vasal Porții, dar cu o vasalitate îndulcită de poziția sa geo-politică și de garanțiile oferite prin acte de către suveranii otomani. Se impunea din partea puterii suzerane atât recunoașterea unui statut de largă autonomie, cât și garantarea hotarelor, ca unică modalitate de conservare a structurilor interne specifice, atât de importante în susținerea intereselor otomane în zonă⁸.

Într-un recent studiu consacrat „problemei transilvane” în cadrul politicii maghiare a lui Süleyman Magnificul⁹, Mihnea Berindei afirma că, încă din timpul stăpânirii ungurești, Transilvania beneficiase de o structură autonomă bazată pe o configurație geografică solidă și pe o organizare unitară, cuprinzând șapte comitate la care se adăugau scaunele săsești și secuiești și districtele românești¹⁰. În opinia aceluiași istoric, după 1541, ca urmare a constituirii eyaletului de Buda, otomanii au utilizat numele de Transilvania pentru un teritoriu mai vast decât cel al voievodatului. Având granițe sensibil mai mari decât voievodatul, Principatul cuprindea Transilvania propriu-zisă, ansamblul teritoriilor de la est de Tisa – Banatul, comitatele situate între Tisa și voievodat (Cenad, Arad, Zarand, Solnoc, Békes, Bihor, Crasna, Szabolca) – și comitatele din nord (Satu Mare, Solnocul de Mijloc, Maramureș, Ugocea și Bereg)¹¹. Ulterior, în deceniile de după 1541, aceste teritorii vor fi ocupate de Habsburgi (comitatele din nord) și de otomani (Banatul și comitatele din sud). Practic, după prăbușirea Regatului feudal maghiar, Transilvania, devenită principat sub suzeranitatea Porții, se găsea într-o nouă perioadă a existenței sale, perioadă marcată de reșezarea poziției sale geopolitice¹².

Transilvania în epoca Principatului corespundea ca întindere, cu oarecare aproximație, provinciei românești de azi, fiind împărțită din punct de vedere administrativ în comitate, scaune și districte. Numărul comitatelor transilvănene, la fel ca și în perioada voievodatului, ajungea la șapte și anume: *Solnocul interior* cu patru orașe și o sută nouăzeci și trei de sate; *Dăbâca* cu un oraș și o sută șizeci și trei de sate; *Cluj* cu cinci orașe și o sută nouăzeci și șapte de sate; *Turda* cu șase orașe și o sută șizeci și patru de sate; *Alba* cu treisprezece orașe și două sute treizeci de sate; *Târnava* cu două orașe și o sută șaptesprezece sate și *Hunedoara*, cel mai mare dintre comitate, cu cinci orașe și două sute nouăzeci și patru de sate¹³.

Pe lângă cele șapte comitate, Principatul mai cuprindea și trei districte ce se bucurau de o oarecare autonomie administrativă: *Făgărașul* cu un oraș și șizeci și două de sate, *Brașovul* cu două orașe și douăzeci și două de sate și *Bistrița* cu trei orașe și patruzeci și șase de sate¹⁴.

În Transilvania, pe lângă cele șapte comitate și trei districte, mai existau încă șaisprezece, mai apoi paisprezece scaune. Dintre acestea, șapte la început și mai târziu nouă

⁶ *Soliman le Magnifique et son Temps*, ed. G. Veinstein, *La Documentation Franchise*, Paris, 1992, p. 437-484.

⁷ *Ibidem*, p. 454.

⁸ *Ibidem*, p. 484-487.

⁹ M. Berindei, *La probleme transilvain dans la politique hongroise de Süleyman I-er*, în *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris, 1987, p. 505-511.

¹⁰ *Ibidem*, p. 505.

¹¹ *Ibidem*, p. 506.

¹² *Ibidem*.

¹³ I. Benkö, *Transilvania sive Magnus Transilvanie Principatus*, vol. I, Cluj, 1834, p. 378.

¹⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 111.

erau scaune săsești, iar șapte, mai târziu reorganizate în cinci erau scaunele secuiești.

Scaunele săsești, fixate de regulă în jurul unui oraș și a teritoriului agricol adiacent, erau următoarele: *Orăștie*, cu un oraș și unsprezece sate; *Sebeș*, un oraș și cinci sate; *Sibiu*, cu un oraș și treizeci de sate – cel mai mare și mai important dintre scaunele săsești, având în plus două filiale la Săliște și Tâlmaci; *Miercurea*, cu un oraș și zece sate; *Altina*, cu un oraș și douăsprezece sate; *Mediaș*, cu trei orașe și douăzeci și patru de sate; *Sighișoara*, cu două orașe și șaisprezece sate; *Rupea*, cu un oraș și șaptesprezece sate; *Cincul Mare*, cu două orașe și douăzeci de sate¹⁵.

În ceea ce îi privește pe secui, din punct de vedere administrativ, aceștia erau organizați tot în scaune. Numărul scaunelor secuiești a variat până în 1562, când secuii au fost concentrați în cinci scaune. *Ciucul*, cu două filiale, *Gurghiu* și *Cașin*, cuprindea două orașe și cincizeci și unu de sate. *Trei Scaune* a luat ființă prin contopirea, în anul 1562, a celor trei scaune mai vechi: Kézdi, Sepsi și Orbai, la care mai târziu s-a adăugat și un al patrulea, Miklosvár. Ca unitate administrativ-teritorială, *Trei Scaune* avea în componență patru orașe și optzeci și trei de sate. Scaunul *Mureș* cuprindea orașul *Târgu-Mureș* împreună cu o sută douăzeci și șase de sate, în timp ce scaunul *Odorhei*, cu două filiale la Cristur și Brăduț, cuprindea două orașe și același număr de sate ca și Mureșul. Ultimul scaun secuiesc, cel al *Arieșului*, era despărțit de zona secuiască propriu-zisă, alcătuind o enclavă în comitatul Turda; avea în componență două orașe și douăzeci de sate¹⁶.

O situație specială o reprezentau comitatele și districtele din *Partium*. În regiunea numită *Partium* existau patru comitate și două districte, la care, începând cu 1608, s-au mai adăugat alte patru comitate. Dintre comitatele din *Partium* cel mai întins era *Maramureșul*, extins mult înspre nord. Din 1556, *Maramureșul* a fost atașat Principatului, rămânând în această situație în tot timpul suzeranității otomane. Un alt important comitat este *Solnocul de Mijloc*, care cuprindea și districtele Chioar și Crasna. Împreună cu acestea, comitatul *Solnocului de Mijloc* avea două orașe și o sută patruzeci și patru de sate. *Bihorul* era și el un comitat relativ întins, cuprinzând două orașe. În perioada anilor 1556-1660 – cu excepția unui scurt interval de timp cuprins între 1598-1606 – *Bihorul* a fost o parte componentă a Transilvaniei propriu-zise. După ocuparea cetății Oradea Mare, la 31 august 1660, de către amiralul Ali Köse pașa, și până la 1688, cea mai mare parte a comitatului Bihor ajunge sub stăpânirea Porții otomane. *Zarandul*, în epoca Principatului, era un comitat destul de întins și însemnat. Cuprindea depresiunile vestice ale Munților Apuseni, cu un oraș și nouăzeci și două de sate. După 1556, jumătatea vestică a comitatului Zarand intră sub ocupație otomană, fiind transformat în sangeac¹⁷. Prin pacea habsburgo-otomană din 1606, principele Ștefan Bocskay mai primește din partea Habsburgilor încă patru comitate, pe care le adaugă celorlalte din *Partium*: *Bereg*, cu cetatea Munkacs; *Ugocea*, cu cetatea Szölös; *Sátmar*, cu trei orașe, și *Szabolcs*, cu cetatea Kallo¹⁸.

În cadrul acestor unități administrative, organizate de puterea oficială în comitate, scaune și districte, în unele părți ale Transilvaniei, mai ales cele de margine, se păstrează și în timpul Principatului vechile organizări tradiționale românești, cu caracter politic, juridic și administrativ: voievodatele. Ele au supraviețuit pe domeniile cetăților importante, menținându-se ca atare până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Astfel, pe domeniul cetății Ciceului se cunosc, în jurul anului 1553, șapte voievodate; de asemenea, domeniul cetății Chioarului, care forma un district românesc, era împărțit la 1556 în douăsprezece voievodate, atestate și la 1603; pe domeniul cetății Șimleu, în 1594, sunt prezente 10 voievodate; la fel, în Crasna există trei,

¹⁵ G. Reichersdorff, *Chronographia Transylvaniae*, Viena, 1550, p. 8.

¹⁶ *Ibidem*, p. 4; I. Benkő, *op. cit.*, p. 399.

¹⁷ I. Benkő, *op. cit.*, p. 378.

¹⁸ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 115.

iar în Beiuș nouă voievodate¹⁹.

După 1541, o situație aparte au avut-o teritoriile bănățene. Dispuse în extremitatea vestică a Principatului, teritoriile bănățene și cele din dreapta râului Mureș ajung după 1552 sub ocupație otomană, fiind organizate într-un *eyalet* cu reședința la Timișoara. Noua provincie otomană, condusă de un beylerbei, era împărțită din punct de vedere administrativ în șase sangeacuri: Gyula, Ineu, Lipova, Cenad, Timișoara, Moldova Nouă (Modava, Modova)²⁰.

Succinta prezentare a structurii și organizării interne a Principatului în epoca suzeranității otomane a fost necesară pentru fixarea în timp și spațiu a unităților administrativ-teritoriale din componența sa și urmărirea evoluției pe care acestea au avut-o. Existența lor a fost marcată de fluctuațiile raporturilor bilaterale transilvano-otomane, cu atât mai mult cu cât în Banat și Transilvania nu a existat o graniță stabilă, o demarcație strictă între teritoriile administrate direct de funcționarii otomani și Principatul Transilvaniei. Granițele dintre Principat și Imperiul otoman depindeau „de cât de lungă era sabia turcului și până unde ajungea *defterdarul* Porții cu strângerea dării sultanului”²¹. Scurgerea a aproape trei decenii (1541-1571), caracterizate prin ciocniri mărunte cu beylerbeii otomani din ținuturile de margine, i-a adus pe principii ardeleni la concluzia că delimitarea frontierelor trebuie decisă nu prin registrele Porții (*deftere*) la bunul plac al autorităților otomane, ci prin eliminarea acestor *deftere*²².

Privită prin prisma statutului de *dar-al-ahd*, problema respectării granițelor și integrității teritoriale cuprinde două aspecte complementare. Ele derivă din principiul fundamental al concepției și practicii politice islamice de instaurare a dominației asupra statelor nemusulmane: ocuparea punctelor strategice principale. Prin urmare, primul aspect al problemei respectării hotarelor Principatului autonom privește litigiile teritoriale dintre Poartă și Transilvania, ivite în cadrul acțiunilor cu caracter antagonic: pe de o parte, de constituirea și extinderea treptată a *eyaletului* de Timișoara după 1552, iar pe de altă parte, de recucerirea și eliberarea unor cetăți importante (Ineu, Lipova) în cursul domniei antiotomane a lui Sigismund Báthory. Poarta nu putea renunța din principiu la ținuturile amintite, intrate în proprietatea fiscului otoman, cu atât mai mult cu cât erau în joc punctele strategice ale Transilvaniei. Problema integrității teritoriale, și în primul rând respectarea granițelor și posesiunilor transilvane, s-a pus pentru Imperiul otoman numai din prisma confruntării cu tendințele expansioniste ale Habsburgilor. Factorii de decizie otomani au susținut și apărut integritatea teritorială a Principatului autonom, atâta timp cât aceasta le-a servit propriilor interese. Acțiunea de a impune Curții de la Viena respectarea hotarelor Transilvaniei, decurgând din principiul cu caracter reversibil, de a fi prieten prietenilor și dușman dușmanilor, a avut în vedere menținerea intactă a zonei de influență otomană în centrul Europei și apărarea teritoriilor în Ungaria.

Intervențiile otomane pentru retrocedarea cetăților de margine Hust, Chioar, Ecsed, Baia-Mare și Tășnad, ocupate de imperiali, reprezintă cel de-al doilea aspect complementar al problemei respectării integrității Principatului. Atitudinea Porții față de acest aspect al autonomiei Transilvaniei a dobândit un caracter contradictoriu, în sensul în care aceasta, uzând de calitatea de putere suzerană, i-a obligat pe Habsburgi să restituie cetățile de margine ocupate în 1613, silind apoi Dieta să consimtă la predarea, în 1616, a cetății Lipova. Respectarea integrității Transilvaniei a evidențiat capacitatea reală a principatului autonom de a se opune

¹⁹ Șt. Meteș, *Contribuții nouă privitoare la voievozii români din Ardeal și părțile ungurești în veacul al XVI-lea – al XVII-lea*, Cluj, 1922.

²⁰ T. Birăescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934, p. 25.

²¹ M. Maxim, *Teritorii românești sub administrația otomană în sec. XVI*, în *Revista de istorie*, nr. 8, 1983, p. 815-816.

²² I. Lukinich, *Erdély területei*, Budapest, 1918, p. 176.

unor pretenții teritoriale otomane, invocând tradiția (cutuma) primelor acte otomane acordate de însuși sultanul Süleyman Magnificul²³.

Apelul la tradiție în relațiile Transilvaniei cu Poarta otomană presupune o raportare multiplă a acestora la fenomenul cutumiar. Analiza izvoarelor, care menționează raporturile bilaterale transilvano-otomane, evidențiază elementele specifice pentru stabilirea relațiilor interstatale. Acestea aparțin practicii comune internațională²⁴, cele mai concludente exemple fiind: plata tributului în schimbul protecției; ajutorul militar; politica externă comună; garanții pentru respectarea unor înțelegeri; daruri protocolare; reînnoirea tratatelor; inviolabilitatea solilor și, nu în ultimul rând, respectarea integrității teritoriale. Acest din urmă aspect, regăsit în mai toate actele acordate de sultani principatului autonom, reflectă garanțiile pe care Poarta, în calitatea sa de putere suzerană, se angaja să le ofere și să le respecte ca atare. Orice încălcare a sarcinilor asumate de către otomani apare, prin urmare, o încălcare a practicii comune, a obiceiurilor care își aveau originea în primele ahd-nâme-le acordate Transilvaniei de sultanul Süleyman²⁵. Faptul că Poarta a făcut, uneori, abstracție de tradiție trebuie pus pe seama conjuncturii politice și a intereselor otomane de a contrabalansa influența habsburgică în zonă.

Problemele sunt deosebit de complexe și contradictorii în același timp. Din această cauză, vom căuta să elucidăm etapele mai importante ale litigiilor teritoriale dintre Poartă și Principatul autonom.

Cercetarea atentă a evenimentelor derulate în perioada 1541-1688, prin confruntarea informațiilor furnizate de izvoarele osmane cu știrile provenite din documentele europene și românești, ne îngăduie să surprindem momentele principale ale evoluției raporturilor de frontieră transilvano-otomane. Nu este lipsit de importanță faptul că fiecare din aceste momente este marcat cronologic de datele între care Principatul autonom s-a aflat sub suzeranitatea otomană. În fața principilor Transilvaniei și a notabilităților nobiliare, după ocuparea Budei, a Ungariei centrale și sudice de către otomani (1541), stăteau câteva obiective fundamentale legate de conservarea noului statut de autonomie și de menținerea prin orice mijloace a hotarelor Principatului. Aceste obiective, absolut necesare, vor îmbrăca un întreg efort de rezistență în fața implantării unor instituții și forme de viață social-politică, economică și culturală proprii societății otomane sau habsburgice²⁶. Apărarea frontierelor și menținerea unor relații echitabile cu conducătorii provinciilor otomane de margine a fost prioritară, fenomenul avându-și importanța sa politică și militară. Până la intervenția habsburgică în Transilvania din 1551, Principatul și-a păstrat funcția primordială de stat tampon, concomitent cu integritatea teritorială consfințită după 1541. Intervenția imperialilor și riscul unor complicații majore au atras intervenția directă a Porții²⁷, care nu-și putea permite pierderea controlului asupra unei zone majore pentru ofensiva spre centrul Europei. În consecință, cercurile politice conducătoare otomane au acționat pentru scoaterea Habsburgilor din Transilvania în paralel cu ocuparea unor ținuturi din extremitatea sud-vestică și nord-vestică a principatului autonom. Acest proces de expansiune în dauna Transilvaniei avea ca scop formarea unor unități administrativ-teritoriale otomane cu sarcina expresă de a supraveghea Principatul, dar și de a preîntâmpina evenimente

²³ V. Panaite, *Cutuma în relațiile româno-otomane*, în *Anuarul Institutului „A.D. Xenopol” Iași*, 30, 1993, p. 508-509.

²⁴ V. Al. Georgescu, V. Hanga, V. Șotropa, *Izvoarele dreptului feudal, structura generală și trăsăturile lui stilistice*, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 202-232.

²⁵ M. Maxim, *Capitulațiile în istoria relațiilor româno-otomane în Evul Mediu*, București, 1984, p. 101.

²⁶ Cristina Feneșan, *Problema instaurării dominației otomane asupra Banatului*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 222-238.

²⁷ I. Totoiu, *Contribuții la problema stăpânirii turcești în Banat și Crișana*, în *Studii*, XIII, nr. 1, 1960, p. 5-35.

de felul aceluia din 1551²⁸.

Pătrunderea și supunerea treptată a unor teritorii de către otomani s-a desfășurat cu predilecție în zona Banatului și a comitatului Bihor. Acest proces începe cu cucerirea orașului și cetății Timișoara (1552) urmată de ocuparea unui șir însemnat de cetăți, în regiunea delimitată de cursurile Dunării, Timișului și Mureșului, în mai puțin de un an și jumătate²⁹.

Intrarea în Transilvania a 7.000 de soldați imperiali sub comanda generalului marchiz Giovanni Castaldo și ocuparea orașului Cluj, la 4 iunie 1551³⁰, îl va determina pe sultanul Süleyman să reînceapă războiul cu Habsburgii. În acest sens, el trimite 80.000 de militari în frunte cu beylerbeiu Rumeliei, Sokollu Mehmed pașa, cu titlul de *Maciaristan serdari* (Serdarul Ungariei) să atace Transilvania. Executând ordinul, comandantul otoman trece Dunărea și Tisa, reușind să ocupe Becse, Becicherecul, Cenadul, Felnacul și Aradul, pentru ca apoi să cucerească, la 8 octombrie 1551, puternica cetate Lipova. Cu tot timpul înaintat (sfârșitul toamnei), ofensiva vijelioasă a trupelor sale i-a permis serdarului Sokollu Mehmed pașa declanșarea asediului Timișoarei la 1 noiembrie 1551. Lipsa tunurilor de asalt, regrouparea armatelor austro-transilvane de către Castaldo și Nádasdy și, mai ales, recucerirea Lipovei de către aliații creștini, la 4 noiembrie, îi determină pe otomani să ridice asediul la 16 noiembrie. Eșecul parțial al campaniei demonstrează necesitatea unei mai bune colaborări între comandanții otomani și, de asemenea, începerea campaniei mai din timp.

Campania otomană din 1552 debutează încă din februarie, când beylerbeiu de Buda, Hadim Ali pașa, ocupa Seghedinul, iar la 11 aprilie Veszprémul. După aceste succese notabile, efortul otoman principal, susținut și de 36 tunuri mari, se îndreaptă asupra Banatului, în special asupra Timișoarei. Început la 12 aprilie 1552, asediul Timișoarei a fost caracterizat prin lupte înverșunate și prin avantajul furnizat otomanilor de vara deosebit de călduroasă, care a secat mlaștinile din jurul cetății. Lipsa unui ajutor din afară, precum și trădarea comandantului spaniol al cetății Lipova, Aldana, care nu a venit în ajutorul asediaților, va determina capitularea Timișoarei. Aproape concomitent cu acest eveniment, otomanii vor intra nestingheriți în Lipova, părăsită de garnizoana imperială.

După cucerirea Timișoarei și a cetăților de pe Mureș a fost constituită o nouă unitate administrativ-teritorială și militară, denumită *Temeşvar eyalet*, deosebită de eyaletul Budei, care cuprindea câmpia Banatului de la Dunăre la Tisa până aproape de Lugoj-Caransebeș, trecând dincolo de Mureș până la Crișul Alb. Eyaletul era condus de un beylerbei cu rang de pașă sau de vizir, care răspundea de armată și de administrație și care avea în subordine mai mulți bei de sangeacuri. Primul beylerbei al Timișoarei a fost Kasim pașa, care fusese mai înainte beylerbei de Buda.

Între 1552-1614 eyaletul de Timișoara a avut 4 sangeacuri cu 4 sangiac bei: Timișoara cu beylerbeiu, Lipova, Cenad și Moldova. După 1614 figurau sangiacurile Gyula și Ineu, iar de la 1660 și sangeacurile Caransebeș, Lugoj, Făget, Arad și Becicherec³¹.

Instalarea de garnizoane otomane în principalele cetăți cucerite, foste cetăți de margine ale Principatului Transilvaniei, a însemnat de fapt constituirea unor nuclee capabile să asigure, din punct de vedere militar, continuarea cuceririi de noi teritorii prin infiltrarea și supunerea treptată a satelor din vestul Transilvaniei³². Această politică ofensivă dovedește că procesul de

²⁸ L. Borcea, *Unele aspecte ale stăpânirii otomane în Bihor*, în *Crisia*, 4, 1974, p. 191-211.

²⁹ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 223.

³⁰ Clujul rămâne sub ocupație habsburgică până în anul 1556.

³¹ L. Szalay, *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI-ik században* [Contribuții la istoria națiunii maghiare în sec. al XVI-lea], Pesta, 1861, p. 198; A. Decei, *Istoria Imperiului otoman*, București, 1978, p. 191-193.

³² I. Totoiu, *op. cit.*, p. 5-10.

expansiune teritorială, prin crearea de unități administrative, era privit de otomani ca bază de atac împotriva Ungariei și Transilvaniei. El s-a desfășurat datorită împrejurărilor ivite în cursul expedițiilor otomane din Ungaria – cum ar fi cea din 1566, întreprinsă de sultanul Süleyman Kanuni, când au fost ocupate cetățile Șiria, Ineu și Gyula³³, evidențiind că acest segment al ofensivei otomane s-a datorat mai mult autorității centrale de la Istanbul decât acțiunilor de pază întreprinse de beyii de la hotare³⁴. De altfel, după mărturiile cronicarilor otomani, emirii de margine nu au fost în stare nici măcar să reocupe unele cetăți eliberate în 1595 de oastea banului Lugojului și Caransebeșului, G. Borbély.

Procesul complex de instaurare a dominației otomane în Banat și constituirea eyaletului Timișoara a condus, pe de o parte, la implantarea unor instituții proprii societății otomane³⁵ și pe de altă parte la constituirea unor noi unități administrative ale Imperiului otoman, având ca scop protejarea eyaletului și crearea unor zone tampon cu Principatul autonom. Supunerea unui șir de cetăți din spațiul delimitat de Dunăre, Timiș și Mureș începea, așa cum am arătat, încă în 1552, când izvoarele otomane consemnează cucerirea Lugojului și Caransebeșului³⁶. Cuceririle s-au datorat lui Kasım pașa, primul beylerbei al Timișoarei, care era deosebit de interesat în constituirea unei centuri de protecție a provinciei sale. Acest lucru este dovedit de consemnările unui martor ocular al evenimentelor, Mustafa Gelalzade³⁷, autorul unuia din izvoarele cele mai importante pentru istoria otomană în epoca înfloririi sale.

Cucerirea Lugojului și apoi a Caransebeșului de către Kasım pașa s-au datorat, mai ales, victoriei reputate la Timișoara de către oastea otomană care a suprimat orice posibilități de rezistență, contribuind la scăderea substanțială a moralului creștinilor. Dacă Timișoara și împrejurimile sale au fost transformate în eyalet, în ceea ce privește Lugojul și Caransebeșul nu putem vorbi de o cucerire efectivă în 1552, ci numai de instaurarea unei suzeranități caracterizate în primul rând prin plata haraciului³⁸. Această acțiune reprezintă deci o primă etapă a procesului de cucerire a ținutului amintit. Că lucrurile stau în acest fel ne-o demonstrează modelul propus de profesorul Halil Inalcik³⁹, în opinia căruia cucerirea otomană este un proces complex în care se discern două etape principale care se succed în chip firesc și necesar. În prima etapă otomanii își instaurau un fel de suzeranitate asupra statelor și teritoriilor vecine, caracterizată prin supunerea conducătorilor locali, plata haraciului și participarea la expedițiile întreprinse de sultan⁴⁰. În faza a doua avea loc ocuparea propriu-zisă, în funcție de împrejurări, prin specularea dificultăților sociale, politice și economice generate de fărâmițarea feudală din fiecare regiune. În mod concret, ea se realiza prin eliminarea autorităților locale, instaurându-se controlul otoman efectiv prin introducerea administrației proprii. Baza acestei administrații o forma acțiunea metodică și sistematică de înregistrare în condici imperiale – *defter-i hakâni* – a populației și a tuturor bunurilor și veniturilor impozabile⁴¹.

Limitarea întinderii principatului Transilvaniei în urma constituirii eyaletului Timișoara a determinat reacția concertată a Stărilor generale, a Autorității princiare și a Habsburgilor. Dieta reunită la Sebeșul Săsesc, în 21 septembrie 1552, a încercat, prin vocile reprezentanților stărilor privilegiate, să nu accepte o situație impusă pe calea armelor. Stările au cerut sultanului

³³ M. Guboglu, Mustafa Ali Mehmed, *Cronici turcești*, Extrase, vol. I, București, 1966, p. 356.

³⁴ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 224.

³⁵ T. Birâescu, *op. cit.*

³⁶ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 224.

³⁷ Maria M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, M. A. Mehmed, *Călători străini despre Țările Române*, București, vol. V, 1976, p. 533; M. Guboglu, M. A. Mehmed, *op. cit.*, p. 286.

³⁸ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 227.

³⁹ Halil Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, în *Studia islamica*, nr. 2, 1954, p. 101.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 108, 109.

⁴¹ *Ibidem*, p. 107.

otoman restituirea teritoriilor care aparținuseră Principatului și care fuseseră ocupate de armatele otomane, oferind în schimb supunerea nelimitată a tuturor aianilor (notabililor) ardeleni⁴². Eșecul acestei încercări, coroborată cu acțiunile militare otomane ce se continuă până în 1553, sunt consemnate cu amărăciune de articolele promulgate la 13 iulie 1553 de către Dieta întrunită la Turda⁴³.

În același context, Ferdinand I Habsburg nu s-a putut abține să nu înfățișeze, în scrisoarea adresată principelui Transilvaniei, mecanismul de instaurare a dominației otomane asupra Lugojului și Caransebeșului⁴⁴. Aceasta nu înseamnă că Imperialii ar fi renunțat la pretențiile lor de dominație asupra Transilvaniei și nici la speranța de a redobândi cetățile de importanță strategică ocupate de otomani.

Sub presiunea imperialilor situația devine dramatică, fapt ce va determina pe regina Isabella, mama principelui Ioan Sigismund Zápolya, să ceară sultanului Süleyman intervenția sa directă pentru rezolvarea crizei. În consecință, sultanul, printr-o "lovitură de maestru", conferă în martie 1554 fostului comite de Timișoara, Petru Petrovici⁴⁵, principalul aliat al lui Zápolya, Lugojul și Caransebeșul cu titlul de posesiune și nu de sangeac. Era o transpunere în terminologia proprie sistemului administrativ otoman a faptului că cetățile și ținuturile lor înconjurătoare constituiau o unitate administrativă distinctă de cea a eyaletului Timișoarei⁴⁶.

Acțiunea sultanului Süleyman însemna, pentru moment, așezarea în vecinătatea Transilvaniei a principalului susținător al politicii de alianță față de otomani, care lupta și pentru reînscăunarea lui Ioan Sigismund Zápolya. Principala consecință a gestului lui Süleyman Magnificul a fost reintrarea banatului Lugojului și Caransebeșului în sfera de exercitare a autorității Principatului autonom. Totodată, acordarea banatului Lugojului și Caransebeșului comitelui Petru Petrovici a însemnat și stabilirea unui hotar între Transilvania și eyaletul Timișoarei, hotar care a cunoscut fluctuații de mică însemnătate⁴⁷. „Tocmai în această zonă, ca și în alte regiuni de contact cu noile posesiuni otomane, pot fi surprinse elementele care, deși nu sunt prea numeroase, definesc fenomenul de condominium”⁴⁸.

Reintrarea banatului Lugojului și Caransebeșului în granițele Principatului nu a însemnat o renunțare a beylerbeilor de Timișoara la pretențiile lor asupra acestor teritorii. S-a ajuns, spre exemplu în 1589, să se pună în discuție însuși dreptul principelui Sigismund Báthory asupra regiunii respective. De altfel, în instrucțiunile solului Gavay Miklós, trimis la beylerbeiu de Timișoara, se prevedea ca în cazul în care otomanii manifestă pretenții să se precizeze felul în care fuseseră retrocedate Transilvaniei cele două cetăți⁴⁹.

O situație similară cu aceea din Banat o regăsim și în părțile comitatului Bihor, aflat și el în centrul atenției exercitate personal de sultan sau de către beylerbeii de margine. Acest proces, declanșat după formarea eyaletului de Timișoara, va înregistra cote alarmante în ultimul pătrar al secolului al XVI-lea. Astfel, când Ștefan Báthory a fost ales principe, în mai 1571, sultanul Selim al II-lea i-a „dăruit” toată Transilvania, cu părțile alipite de Ioan Sigismund, mai

⁴² N. Densușianu, E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, vol. II, 1891, nr. XX, p. 35.

⁴³ S. Szilágyi, *Monumenta Comititalia*, vol. I, nr. III, p. 493.

⁴⁴ *Ibidem*, nr. XVI, p. 531.

⁴⁵ N. Densușianu, E. Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. LXXVII, p. 183.

⁴⁶ Cristina Feneșan, *op. cit.*, p. 230.

⁴⁷ I. Lukinich, *Erdélyi területei*, p. 139-140. Aici sunt enumerate așezările care intrau în posesiunea Lugojului și Caransebeșului.

⁴⁸ Klára Heggy, *Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongrois*, în *Actes du Ier Congrès international des Etudes Balaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia, 1969, vol. III, p. 594-603.

⁴⁹ Este aici vorba despre faptul că soluția retrocedării celor două cetăți fusese adoptată de însuși sultanul Süleyman, în anul 1554.

puțin teritoriile înscrise în defterul lui Khalil-beg⁵⁰. Noul principe s-a străduit să obțină pentru satele necuprinse în defter scrisori de asigurare, precum și acceptul sultanului că beylerbeii de margine nu vor mai face cuceriri în detrimentul Principatului⁵¹. Acest lucru, acceptat de către Selim al II-lea, va fi ulterior întărit și de sultanul Murad al III-lea. Pentru a împiedica noi pierderi teritoriale, loțiitorul lui Ștefan Báthory, devenit și rege al Poloniei, Cristofor Báthory, i-a dăruit beylerbeiului de Buda, Mustafa pașa, două sate din comitatul Bihorului: Bicaciu și Rădvanul Mare, promițându-i încă trei sate dacă va interveni pe lângă sultan pentru menținerea integrală a domeniului cetății Oradea⁵².

Situația se va complica în primăvara anului 1575, când pretendentul la scaunul Transilvaniei, Gaspar Békés, pentru a obține bunăvoința Porții, i-a promis acesteia cetățile Oradea, Cherechiu, Bajon, Zsáka, Sarkad, împreună cu Lugojul și Caransebeșul. Încercările, fanteziste, dacă ne gândim că Békés viza și majorarea haraciului, vor rămâne fără rezultat, ceea ce nu a însemnat că cetățile promise nu vor rămâne în atenția otomanilor⁵³.

Tendențele de supunere treptată sunt din ce în ce mai evidente în Bihor după 1573, când sangeacebiul de Szolnok și-a manifestat dorința de a ocupa satele Olosig, Albești și Ciuhai. În 1583 același bei de Szolnok, împreună cu spahii săi, a pustiit satele Galoșpetreu, Tarcea Mică, Tarcea Mădăraș, Șilindru, Apathy, Sălacea și Vășad, pentru ca în 1586 să jefuiască Belfirul unde "au tăiat un om" și au dus în robie cincizeci⁵⁴.

Unele așezări din comitatul Bihorului apar înregistrate în defterele sangeacului de Szolnok încă din 1572. Astfel, în defterdarul *náhieului* de Debrețin, aparținând de sangeacul de Szolnok, sunt înscrise 15 sate din comitatul Bihorului, cu 504 case care plăteau haraci otomanilor. În aceeași perioadă, *náhieului* de Nagyálló, din același sangeac, îi erau tributare 4 sate, cu un total de 31 de case⁵⁵.

Războiul purtat de coaliția antiotomană între 1593-1606, punctat de numeroase victorii creștine, a ușurat recucerirea Ineului și a slăbit dominația otomană în Partium, supunerile forțate încetând aproape complet. La această stare de lucruri a contribuit și eșecul otomanilor sub zidurile Oradei (1598), precum și trecerea comitatului Bihor sub controlul Habsburgilor. Astfel, în anul 1599, doar 52 de porți mai plăteau dări otomanilor, și acelea fiind în sud, în fostul comitat al Zarandului⁵⁶.

La începutul secolului al XVII-lea, extinderea granițelor eyaletului Timișoara, atât prin înglobarea banatului Lugojului și Caransebeșului, cât și prin reocuparea unor cetăți importante, Lipova, Ineu și Oradea, deveniseră o preocupare majoră pentru conducătorii politicii otomane⁵⁷. Astfel în ahd-nâme-ul acordat de sultanul Ahmed I principelui Gabriel Báthory, în decembrie 1607, se sublinia că: "... cei ce au plătit dări până la moartea marelui nostru înaintaș, sultanul Murad, și în continuare tot așa să dea dări..."⁵⁸. Precizarea sultanului Ahmed I, înscrisă într-un act oficial, face referiri exprese la lista înregistrată în defterul lui Kalil beg, listă în care sunt înscrise un număr important de sate care aparțineau domeniului cetății Oradea⁵⁹. Satele respective au fost un permanent subiect de dispută între beylerbeii de Timișoara și Buda și

⁵⁰ I. Lukinich, *Erdélyi területei*, p. 174-175.

⁵¹ L. Szalay, *Erdély és a Porta* [Ardealul și Poarta], Budapeșt, 1862, p. 50.

⁵² I. Lukinich, *Erdélyi területei*, p. 174-175.

⁵³ L. Borcea, *op. cit.*, p. 193.

⁵⁴ I. Lukinich, *Erdélyi területei*, p. 176-178.

⁵⁵ Satele respective erau următoarele: Simian cu 20 de case; Cheșeru cu 4 case; Săcuieni cu 4 case; Vășad cu 3 case. Actul otoman a fost redactat de Hagi Sinan bin Mohamed, cadiful din Szolnok, la 30 iulie 1572.

⁵⁶ L. Borcea, *op. cit.*, p. 194.

⁵⁷ W. Bethlen, *História*, vol. H, p. 338.

⁵⁸ I. Mikó, *Erdély történelmi adatok* [Date privind istoria Transilvaniei], Cluj, 1885, vol. II, p. 335.

⁵⁹ *Ibidem*.

principii Transilvaniei, partea otomană insistând fără încetare asupra drepturilor sale față de așezările rurale respective. Cererile otomane nu au fost satisfăcute de principii ardeleni, mai ales că, în perioada 1595-1616, Transilvania a putut redobândi o serie de cetăți strategice importante și, de asemenea, a putut exploata cu abilitate rivalitatea ce se manifesta în zonă între habsburgi și otomani. Cedarea cetății Lipova, care a fost hotărâtă de Dieta reunită la Alba Iulia, la 17 aprilie 1616, a avut loc într-un moment în care nu s-au mai putut neutraliza tendințele de expansiune ale celor două imperii, într-o vreme în care pretendentul George Homonnay, sprijinit de Habsburgi, era capabil să cedeze Porții mai multe cetăți decât ar fi solicitat ea atunci⁶⁰. Gestul cedării cetății Lipova era în contradicție cu precizările făcute în ahd-nâme-lele acordate principilor, care garantau integritatea teritorială a principatului autonom. În consecință, actul din 1616, parafat de stările privilegiate, ne apare ca un abuz din partea Porții, care sacrifică astfel, în numele propriilor interese, angajamentele asumate față de Principat de-a lungul timpului. Într-o scrisoare din 23 ianuarie 1616, Gabriel Bethlen se plânge unui pașă din vecinătatea Transilvaniei în legătură cu pretențiile acestuia față de căpitanul cetății Oradea ca acesta să-i predea unele sate și orașe, căci "altfel le va avea de grijă"⁶¹. Tot în 1616 se înregistrează alte incursiuni otomane în părțile Beiușului, pentru a supune mai multe sate⁶², dar și în aceste condiții grave abia câteva sate au ajuns sub controlul Porții: Suplacul de Tinca, Sânnicolaul de Beiuș și Mocirla⁶³.

Cu toate cazurile de încălcare flagrantă a drepturilor Principatului și de nerespectare de către otomani a precizărilor din tratate privitoare la integritatea teritorială a Transilvaniei, Gabriel Bethlen, împreună cu principii care i-au urmat, au reușit să limiteze doar la atât (Lipova plus unele sate) îndeplinirea pretențiilor teritoriale ale Porții, deși cu tot atât de multă insistență fusese cerută și predarea cetății Ineu. Punct strategic important atât pentru supravegherea Transilvaniei cât și pentru apărarea posesiunilor otomane din Ungaria, Ineu este considerat de către cronicarii otomani „... cheia țărilor ghiaure... Ocuparea și întărirea acestei fortărețe fiind mai importantă decât toate...”⁶⁴. Predarea cetății a constituit obiectul unor discuții neîntrerupte între principii Transilvaniei și beylerbeii otomani din Buda și Timișoara. De altfel, mai târziu, în 1658, ocuparea cetății Ineu va fi cauza ultimă și în parte și scopul expediției întreprinse de marele vizir Küprülü Mehmed pașa.

La fel de presante s-au arătat a fi și problemele legate de desele incursiuni prădănice în Transilvania ale cetelor armate trimise de sangiacbeii de margine. Astfel, principele Gheorghe Rákoczy I se adresează Porții, în 1632, cerându-i să „poruncească la Timișoara, Lipova, Gyula și Szolnok” să nu i se mai jefuiască satele de la granița Principatului autonom și, în plus, „... acele sate care înainte nu au fost supuse, pe acelea să nu le silească la supunere”⁶⁵. În continuare, principele cerea ca „... aceia care se supun atât turcului cât și ungurului, aceștia să dea în toate părțile impozitul, zeciuiala, spahii și altfel de oameni înstăriți în aceea să nu se opună, și ungurii să se țină la fel. Iar acele sate supuse ce se află în spatele cetăților turcești; acelea să datoreze stăpânului ungur numai suma; tot așa satele care se află în spatele cetăților ungurești și acelea să datoreze stăpânului lor turc numai suma, care sumă una din părți să n-o ridice mai sus decât cum este obiceiul, ca sărmana sărăcime să nu se pustiască...”⁶⁶.

⁶⁰ I. Lukinich, *Erdélyi területei*, p. 245-249.

⁶¹ K. Szabó, *Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése* [Correspondența politică a principelui Gabriel Bethlen], în *Történelmi Tár*, 1880, p. 710-711.

⁶² Á. Szilády, S. Szilágyi, *Török magyarköri*, Budapeșt 1869, vol. I, p. 201-202.

⁶³ S. Szilágyi, *Monumenta Comititalia*, Budapeșt 1877, p. 201-202, vol. XIV, p. 463.

⁶⁴ M. Naima, *Tarih*, în M. Guboglu, *Cronici turcești*, vol. II, p. 298.

⁶⁵ *Történelmi Tár*, Budapeșta, 1889, p. 435.

⁶⁶ *Ibidem*.

Într-o altă scrisoare, din 3 ianuarie 1643, același principe se plânge cercurilor conducătoare otomane că „turcii din vecini au început să treacă peste frontieră, nu știm din ce motiv, au început să piardă sărăcimea, să-i supună la dări, astfel unele sate care, conform obiceiului, au avut dări, acum le cer de două ori mai mult; pe săracii care nu pot să îndeplinească dorințele lor îi pierd sau îi schingiuesc; din care cauză multe sate au rămas pustii”⁶⁷.

Numeroasele apeluri ale principilor Transilvaniei pe lângă Înalta Poartă evidențiază grija cu care aceștia se preocupă de soarta așezărilor de la hotare. Nu este vorba de protejarea propriilor contribuabili ci, în fapt, de asigurarea inviolabilității hotarelor prea des penetrate de cetele otomane înarmate. Pentru a-și sublinia îngrijorarea și, totodată, pentru a solicita intervenția autorității centrale otomane, cel mai adesea, în demersurile lor diplomatice, principii ardeleni invocă tratatele bilaterale, ahd-nâme-urile acordate de către sultani. De cele mai multe ori, scrisorile principilor subliniază faptul că privilegiile acordate de sultani și parafate de actele emise de cancelaria imperială nu sunt respectate și, mai grav, sunt sistematic eludate de beii otomani deveniți la mijlocul secolului al XVII-lea, supărător de independenți. Nerespectarea tratatelor de către otomani, în privința hotarelor și a siguranței așezărilor din această zonă, precum și blocarea Transilvaniei la tratativele de pace de la Westfalia (1648) vor înăspri raporturile bilaterale și chiar vor îndemna pe unii principii, mai ales Gheorghe Rákoczy I și II la nesupunere. Politica principelui Gheorghe Rákoczy II, de a constitui un nucleu de rezistență antiotomană a Țărilor Române, în jurul Transilvaniei, va determina Poarta și personal pe marele vizir Küprülü Mehmed pașa să acționeze pentru realizarea a două obiective majore. În primul rând înlocuirea principelui devenit indezirabil după campania din Polonia din 1657 și în al doilea rând ocuparea unor puncte strategice importante (Ineu, Lugoj, Caransebeș), care să neutralizeze centrul de rezistență antiotomană creat în Principat. Bănuind intențiile marelui vizir, principele avea dreptate în a atrage atenția Dietei asupra pericolului de a crea un precedent prin predarea cetății Ineu, deoarece aceasta nu era decât o fază în procesul de dezintegrare al Transilvaniei, urmată de cedarea Lugojului și Caransebeșului: „Acum va vrea Ineul, apoi repede Lugojul, apoi poate va voi Brașovul sau Sibiul și la sfârșit Oradea”⁶⁸. Clarviziunea politică a principelui a fost confirmată de desfășurarea ulterioară a evenimentelor, care au demonstrat justetea previziunilor sale privind direcția de expansiune otomană: Ineu, Caransebeș, Lugoj și Oradea.

În raport cu cererea formulată de otomani, de a preda cetățile mai sus amintite, Gheorghe Rákoczy al II-lea a luat o atitudine intransigentă, subliniind că nu era dispus să dăruiască Porții nici măcar o șatră de țigani, și nicidecum cetățile și teritoriile aferente acestora⁶⁹. Atitudinea principelui era cu atât mai tranșantă, cu cât asupra Lugojului și Caransebeșului era îndreptată, constant, atenția beylerbeiului de Timișoara, care nu se sfia să se adreseze pe un ton imperativ căpitanilor ardeleni din ținuturile de margine, sau chiar principilor țării. Așa s-a întâmplat în 1665, când Hasan pașa, beylerbeiul de Timișoara, adresa muștrări căpitanului soldaților sârbi din Lipova, care se hotărâseră să nu se supună sultanului Ahmed I⁷⁰.

Pericolul permanent al înglobării Lugojului și Caransebeșului, precum și a posesiunilor lor, în eyaletul de Timișoara explică insistența cu care banul acestor cetăți, Acațiu Barcsay, ceruse de nenumărate ori principelui Gheorghe Rákoczy II eliberarea iobagilor pentru a spori astfel numărul luptătorilor din această zonă⁷¹. Deși acest fenomen s-a produs în 1654, la 29

⁶⁷ Á. Sziládyi, S. Szilágyi, *op. cit.*, vol. I, p. 183-185.

⁶⁸ *Ibidem*, vol. V, nr. CCXLL, p. 449.

⁶⁹ I. Lukinich, *Erdélyi területei*, p. 322.

⁷⁰ L. Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des Palahns Nicolaus Eszterházy 1606-1645*, Budapesta, 1932, nr. 3, p. 424.

⁷¹ Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, Budapesta, 1883, vol. IV, nr. 571, p. 349.

septembrie, efortul s-a dovedit a fi tardiv, el nereușind să salveze cetățile.

Procesul instaurării dominației otomane asupra celor două ținuturi de margine este un rezultat concret al expediției marelui vizir Küprülü Mehmed pașa împotriva lui Rákoczy II, din iunie 1658. Chiar dacă la 28 iunie 1658, în lupta de la Ineu, principele repurtase o victorie asupra otomanilor, intrarea în Transilvania, spre sfârșitul lunii august, a tătarilor și a beylerbeiului de Silistra au determinat predarea cetăților prin înțelegere, la prima somație formulată de asediatori⁷².

Campania otomană din 1658 a avut consecințe deosebit de grave pentru Transilvania, în sensul în care ea a însemnat nu numai pustiirea Principatului, ci și impunerea condițiilor pentru alegerea noului principe, precum și mărirea haraciului de la 15.000 la 40.000 de galbeni, plata despăgubirilor de război și cedarea cetăților Lugoj și Caransebeș⁷³. Cronicile osmane referitoare la modul în care s-au purtat tratativele între Kenan pașa, beylerbeiul de Buda, și Acațiu Barcsay, Francisc Daniel și Johannes Lutsch oferă un excelent tablou al acestor realități tulburătoare. Cu toate condițiile deosebit de dure, solii Transilvaniei au avut o atitudine demnă față de pretențiile lui Kenan pașa, insistând asupra faptului că, în calitatea pe care o au, ei nu pot să-și asume răspunderi care nu le intrau în competență. Acest lucru reiese și din jurnalul personal al lui Johannes Lutsch⁷⁴, care confirmă însemnările din cronica lui Mustafa Naima: „Vă rugăm de la pământ până la cer, ca atât pentru aceste cetăți cât și pentru aceste pământuri să arătați milă acestor robi, să nu se ceară ce nu putem săvârși, căci altfel făgăduind că le vom da, s-ar putea să nu fie cu puțință să dăm ceea ce ne-am obligat”⁷⁵.

Demn de remarcat este că pentru reprezentanții diplomați otomani baza de discuții în vederea fixării noilor hotare ale Principatului o constituia situația anterior creată, în urma expedițiilor întreprinse de sultanul Süleyman Magnificul. Pentru cronicarii otomani, în cazul nostru pentru Naima, era vorba de restabilirea, pe baza defterelor, a unor hotare vechi: „Rugămintea noastră este doar ca granița veche înregistrată în condicile împărătești ca eyalet să fie luată ca drept bază și să nu se îngăduie călcarea ei”⁷⁶. Interesant că această remarcă nu privea numai ținuturile din jurul Ineului, ci și pe cele aparținând orașelor Lugoj și Caransebeș. În fața presiunilor otomane, solii, în frunte cu Acațiu Barcsay, au invocat un argument de ordin juridic, pentru apărarea integrității teritoriale a principatului, care făcea apel la prevederea înscrisă în ahd-nâme-ul acordat Transilvaniei de sultanul Süleyman, de a nu se mai cere alte cetăți și pământuri⁷⁷.

Ocuparea Lugojului și Caransebeșului reprezenta un element al planului de cucerire inițiat asupra ținuturilor de margine ale Transilvaniei de către Küprülü Mehmed pașa. Izbucnirea războaielor gelaliilor și progresiva înrăutățire a situației din Anatolia l-a silit pe marele vizir să renunțe, pentru moment, la cererea de cedare și a cetății Oradea și să caute o rezolvare urgentă a situației politice din principat. În consecință, Acațiu Barcsay, ultimul ban al Lugojului și Caransebeșului, a fost numit principe, primind la 14 septembrie 1658 însemnele puterii în schimbul acceptării condițiilor otomane: despăgubiri de război, mărirea haraciului și, în plus, o serie de cedări teritoriale⁷⁸. În opinia vestitului călător otoman Evlya Celebi, în 1658 au intrat în hotarele eyaletului de Timișoara alte șapte orașe alături de Ineu, Caransebeș și Lugoj⁷⁹. Această

⁷² M. Naima, *op. cit.*, p. 353.

⁷³ *Ibidem*, p. 358.

⁷⁴ Johannes Lutsch, *Diarium*, ed. J. Kemény, în *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, Cluj, 1839, vol. I, p. 297, 301.

⁷⁵ M. Naima, *op. cit.*, p. 358.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ M. Naima, *op. cit.*, p. 354-355.

⁷⁹ Maria M. Alexandrescu Dersca Bulgaru, M. A. Mehmed, *op. cit.*, p. 341.

stare de lucruri este menționată de însuși Mustafa Naima, care susține că în afara cetăților amintite au mai fost predate și alte orașe⁸⁰. Cât privește cedarea Lugojului și Caransebeșului, ea reprezintă consecința dramatică a unor condiții grele impuse lui Acațiu Barcsay, care presupuneau pe lângă predarea întregului teritoriu și restituirea țăranilor ce se refugiaseră în Transilvania⁸¹.

Cedarea banatului Caransebeșului și Lugojului a reprezentat un moment deosebit în istoria principatului autonom și a trebuit sancționat, vrând-nevrând, de către Dieta reunită la 12 octombrie 1658⁸². Ocuparea celor două cetăți, împreună cu măsurile punitive impuse Transilvaniei, demonstrează noua orientare politico-militară a Porții și pierderea treptată de către principat a funcțiilor sale militare și economice de stat tampon. Anul 1658 a avut atât de grele urmări, încât Ali pașa Küprülü, cuceritorul Oradei, a făgăduit la 27 august 1660 să mijlocească la Poartă o reducere a obligațiilor⁸³.

Tragismul existenței Principatului Transilvaniei s-a accentuat în anii următori prin cucerirea Oradei și transformarea Bihorului în eyalet otoman. La 27 august 1660, după un asediu care a durat 46 de zile, Oradea a fost cucerită. După cucerirea Oradei și înființarea eyaletului otoman de aici, s-a instalat o puternică garnizoană militară precum și un numeros aparat birocratic-funcționăresc. În noua provincie otomană, pentru asigurarea cu bani și alimente, s-au conscris 12.000 de case din satele din Crișana și Satu-Mare⁸⁴. Această stare de lucruri a determinat vehemente proteste din partea principelui Transilvaniei, care, în corespondența sa cu diferiți demnitari ai Porții, dar mai ales cu noul beylerbei de Oradea, invocă mereu „scrisoarea de credință” a lui Ali pașa, dată locuitorilor cetății cu ocazia predării ei⁸⁵. În primul punct al acestei scrisori se preciza că în afară de Oradea și de bunurile sale, otomanii nu vor lua nici un fel de alte teritorii sau cetăți⁸⁶. Trebuie subliniat că documentul emis de Ali pașa nu preciza clar ce se înțelegea de către partea otomană, prin "Oradea și bunurile ce-i aparțin". Orădenii credeau că acest aspect se referă la domeniul orașului, în timp ce otomanii credeau că este vorba despre toată Crișana, inclusiv cele cinci comitate din nord-vestul Transilvaniei care fuseseră subordonate din punct de vedere militar marelui căpitan de Oradea. Așa se explică prezența unor importante contingente militare otomane în zonă și, totodată, încercarea noilor autorități de a-și exercita controlul asupra Partium-ului de la nord de Crișul Alb.

În anii ce au urmat cuceririi Oradei, sultanul Mehmed IV a trimis aici un reprezentant personal, pe defterdarul Piri-pașa, să întocmească un registru în care să fie cuprinse toate satele ce vor aparține Oradei. Pentru a justifica prezența otomană în zonă, Piri-pașa a trecut în defterul său și sate care nu au aparținut comitatului Bihor, ci Crasnei, Solnocului de Mijloc și din Lăuntru, Dăbâca, Cluj⁸⁷. Protestele localnicilor, dimpreună cu cele ale principelui Mihail Apafi, nu au încetat să se facă simțite și s-au concentrat, cu predilecție, în instrucțiunile date solilor ardeleni trimiși la Poartă. Din păcate, protestele transilvănene nu au putut opri abuzurile noilor autorități otomane, care au introdus în defterul lui Piri-pașa mult mai multe sate decât ar fi fost normal. Ca urmare a acestor abuzuri repetate, problemele teritoriale devin foarte acute, căci cucerirea cetății Oradea a însemnat din punct de vedere militar pentru Transilvania pierderea unei însemnate cetăți de margine. Din punct de vedere teritorial, principalele localități ale eyaletului erau: Pomezău, Tileagd, Beiuș, Sarkad și Bajom⁸⁸. În funcție de acestea eyaletul otoman era divizat în sangea-

⁸⁰ M. Naima, *op. cit.*, p. 301.

⁸¹ S. Szilágyi, *op. cit.*, vol. XII, nr. 3, p. 70.

⁸² Á. Sziládyi, S. Szilágyi, *op. cit.*, vol. V, nr. CLXXVI, p. 487.

⁸³ G. Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, București, 1965, p. 372-374.

⁸⁴ Á. Sziládyi, S. Szilágyi, *op. cit.*, vol. V, p. 244-245.

⁸⁵ *Ibidem*, vol. IV, p. 486-488.

⁸⁶ L. Borcea, *Unele aspecte*, p. 200.

⁸⁷ S. Szilágyi, *Erdelyország*, pag. 306.

⁸⁸ *Idem*, *Monumenta Comititalia*, XVI, pag. 92.

curile de Șinteu, Sîniob, Pomezău și Beiuș⁸⁹. Partea de nord a fostului comitat Bihor, adică cetatea Săcuieni cu satele aparținătoare, au rămas ale Transilvaniei până în anul 1685 când au fost preluate sub administrație habsburgică⁹⁰.

Pentru a avea un tablou complet asupra întinderii stăpânirii otomane în vestul Principatului autonom, trebuie să subliniem că aceștia au reușit să cuprindă în întregime și comitatele Solnocul din Lăuntru (69 sate) și Crasna, cu excepția cetăților Hodod, Șimleu și Cehu-Silvaniei. În comitatul Dăbâca, dacă în 1664 stăpâneau trei sate, din 1670 numărul lor s-a ridicat la 44, în timp ce țara Chioarului, cu excepția cetății Chioar, plătea și ea dări otomanilor. De asemenea, comitatul Maramureș era supus în mare parte, până la Câmpulung la Tisa și Sighet⁹¹.

O situație similară o regăsim și în sud-vestul Transilvaniei, unde otomanii au pătruns până la Hațeg. Acest lucru reiese din plângerile unor slujbași ai comitatului Hunedoarei, în contextul în care 400 de spahii au lovit Hălmagiul⁹².

Tabloul este cutremurător și el evidențiază o stare de fapt datorată noului curs al evenimentelor de după 1657-1658, când statutul principatului se diminuează simțitor, racordându-se la notele specifice celui acordat de Înalta Poartă Moldovei și Țării Românești.

Se poate concluziona că evoluția raporturilor transilvano-otomane este cel mai bine surprinsă prin însăși derularea „ideii de frontieră” și a impactului pe care aceasta a avut-o asupra Principatului autonom. Integritatea teritorială a Transilvaniei, deși garantată prin prevederi exprese înscrise în actele oficiale otomane și apărată cu cerbicie de principii, a contat doar atâta timp cât ea s-a intersectat cu interesele politice, economice și militare otomane în zonă. În momentul în care interesele Porții au făcut necesare unele amputări teritoriale, sultanii nu au ezitat să ocolească prevederile din ahd-nâme-le vizând garantarea hotarelor. Lucrurile au exprimat, prin „limbajul” dur al faptelor, fluctuația intereselor și opțiunilor politico-militare otomane. În timp, mai ales după 1658, ele vor deveni pretexte pentru limitarea autonomiei Transilvaniei, autonomie ce se va diminua continuu pe măsura eludării statutului de stat tampon între Imperiile Otoman și Habsburgic.

THE BILATERAL DIPLOMATIC AND POLITICAL RELATIONS BETWEEN TRANSYLVANIA AND THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

The evolution of the idea of frontier and its impact it is best illustrated marks the relations between the autonomous Principality of Transylvania and the Ottoman Empire. The territorial integrity of Transylvania, although guaranteed by the accurate stipulations from the official Ottoman documents and strongly defended by the princes, mattered as long as it converged with the political, economical and military interests of the Ottoman Empire in this area. From the moment when the Ottoman interests dictated territorial reconfigurations the sultans didn't hesitate to elude the stipulations of ahd-nâme which guaranteed the borders.

In time, especially after 1658, they became excuses for the limitation of the autonomy of the Principality Transylvania. It continuously decreased along with the elusion of the principality statute of buffer state between the Ottoman and the Hapsburg Empires.

⁸⁹ I. Karacsony, *Evlia Cselebi török vilagutozo Magyarorszagi utozasai* [Călătoriile prin Ungaria ale călătorului turc Evlia Celebi], Budapest, 1904, p. 232.

⁹⁰ I. Lukinich, *Erdélyi területi*, p. 469.

⁹¹ *Ibidem*, p. 469-471.

⁹² Á. Sziládyi, S. Szilágyi, *op. cit.*, vol. IV, 474-475.

SUB SEMNUL LUI IANUS. RELAȚIILE DINTRE NOBILIME ȘI PRINCEPE ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

Secolele XVI și XVII în istoria Transilvaniei din perspectiva istoriei sociale marchează o perioadă tensionată, unde Reforma și Contra-Reforma se întâlnesc pe fondul dezmembrării regatului medieval maghiar, al conflictelor de interese dintre Otomani și Habsburgi. În mod special cele mai afectate de această turnură a evenimentelor politice din Europa centrală au fost elitele sociale, nobilii, care și-au văzut statutul subminat. Se constată o agravare a insecurității în contextual unei epoci măcinată și de alte temeri spirituale. Datorită războiului aproape permanent se accentuează sărăcia, distrugerile se înmulțesc, se pierde încrederea în viitor. Mai mult decât o renovare instituțională a societății epoca aduce în atenție o serie de motive culturale ce deconspiră această insecuritate: nevoia de dreptate, justiție, patrie, rege, credință. La nivelul literaturii au fost consacrate portretele mitice ale eroilor antichității, regii Vechiului Testament, dar și personaje din panteonul istoric al regatului, Attila și Matia Corvinul. La început motive culte, cu timpul au fost asimilate în conștiința populară, devenind repere pentru mentalul colectiv al secolului. Prezența otomanilor sporește nedreptatea socială, in justiția, dar, în aceeași măsură, îl determină pe transilvăneanul secolului al XVI-lea să-și reconsidere raportul cu divinitatea în vederea mântuirii.

Evoluția Transilvaniei se încadrează proceselor istorice din Europa centrală, caracterizate prin afirmarea Reformei și prezența amenințătoare a turcilor în regiune. Lumea creștină își pierde unitatea dând naștere diverselor confesiuni protestante. În același timp, lumea creștină din centrul continentului, suportă cucerirea turcească, o redimensionare a geografiei politice. Secolul al XVI-lea a dat naștere „problemei maghiare”, confruntării dintre Habsburgi și Otomani pentru stăpânirea teritoriului fostului regat ungar medieval. Această dispută permite consolidarea și afirmarea Transilvaniei pe harta politică a Europei, un stat aflat sub suzeranitatea Înaltei Porți, dar cu o largă posibilitate de acțiune și implicare în evenimentele majore din regiune. Desigur, nu doar regatul Ungariei, ca o consecință a cuceririi turcești cunoaște procesul de reconfigurare politică, regatul Poloniei trece printr-o redimensionare similară, uniunea Polono-Lituaniană a fost realizată la 1569. Asemănările din perspectiva evoluției entităților politice din epoca premodernă configurate în Europa centrală se regăsesc și în ascensiunea în planul politicii interne al nobilimii, surclasarea suveranului, transformarea, sau tendința pronunțată, a regimului politic într-unul al stărilor. Dispariția regatului medieval, apariția unei Ungarii sub dominația habsburgică și a „ceilelalte Ungarii”, a Transilvaniei sub suzeranitatea Porții, a avut corespondent în plan religios separarea între catolici și protestanți, dar consecințele sale au afectat și viața culturală și sistemul educațional. Această afirmație duală, de natură politică și confesională, i-a determinat pe istoricii culturii și literaturii maghiare să denumească epoca printr-un termen semnificativ, *Kettészakadás*

(Cele două direcții)¹, ea s-a constituit într-o trăsătură distinctă a epocii dominând ideologia politică și religioasă. Suporterii orientării catolice, sprijiniți de Habsburgi, dar nu întru totul de accord cu pretențiile acestora, precum Péter Pázmány, Miklós Zrinyi și ceilalți, au fost animați de alte idealuri intelectuale și culturale decât orientarea pro-otomană. Relația nu se fundamenta pe convingerea acestora, ci era alimentată dinspre un realism politic, evidențindu-se Ștefan Bocskai, Gabriel Bethlen ale căror idei s-au regăsit în limitele *Weltschaung-ului* protestant. Cardinalul Péter Pázmány (1570-1637), fost iezuit și primat al Ungariei la începutul secolului al XVII-lea, și Gabriel Bethlen, principele Transilvaniei în același timp, s-au afirmat ca personaje cheie nu doar pentru evoluția din plan politic și religios, ci în ansamblul culturii și educației evidențiate în rândurile maghiarilor din Ungaria habsburgică sau Transilvania.

Antinomismul a constituit cadrul dominant, politic și confesional, în care a evoluat societatea maghiară de-a lungul unui secol și jumătate, până la Reconquista de la pragul dintre veacurile XVII și XVIII. În plan politic opoziția generică dintre Habsburgi-Otomanii a generat în prima jumătate a secolului conflictul pentru moștenirea tronului între Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, apoi confruntarea de la mijlocul secolului când generalul Castaldo a ocupat Transilvania, Războiul de 15 ani și insurecția lui Ștefan Bocskai, participarea principatului în tabăra protestantă la Războiul de 30 de Ani, în timpul domniilor lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I. În același context se încadrează și complotul eșuat al nobilimii de la 1664 și, mai cu seamă, acțiunile lui Imre Tököly din deceniul nouă al secolului. Evenimentele politice în care s-a implicat Transilvania s-au raportat nu doar strict la acest spațiu, ci au avut în vedere, în ansamblu, fostul regat medieval maghiar. În acest timp, asistăm la repetate reconfigurări politico-geografice, permanente negocieri cu Habsburgii și Turcii, pentru păstrarea anumitor teritorii în granițele statului. Relația cu geografia politica din Europa centrală depășește fluctuația frontierelor, a fost mult mai profundă, structurală, etalând și o anumită dispoziție confesională. La acest nivel, sfârșitul secolului al XVI-lea și veacul următor, au impus atitudini tranșante, polemici și dispute între partizanii catolicismului și ai religiilor Reformate, dar și în rândurile protestanților. Timpul „misticului și medievalului” Luther, a umanistului Erasmus din Rotherdam a trecut, spiritul militant fiind profestat de Calvin, de o parte, și Ignățiu de Loyola, de cealaltă parte. Am asistat la o competiție, dominată de convertiri și reconvertiri, cu strategii și interese din ambele părți. Începutul secolului al XVII-lea a remarcat în Transilvania polemica dintre Pázmány și Alvinczi, sau disputa generală din cadrul culturii maghiare dintre catolici și protestanți. Antinomismul a generat paseismul, un prezent dominat de eșec comparat cu un trecut glorios, Mohács-ul a fost contrapus lui Attila și Matia Corvinul. La fel, a stimulat onirismul, imaginarul, Transilvania devenind un pământ al făgăduinței, țărâm al zânelor (*Tünderkert*) asediat de forțele răului, păgânii turci, dar și „fățarnicii papistași”.

Formarea și stabilizarea principatului, într-o formațiune politică ce dispunea de un statut internațional definit, suzeranitatea față de Înalta Poartă (1566), și configurarea structurilor constituționale caracteristice în plan intern, un regim bazat pe trei stări („națiuni”) privilegiate – nobilii, sașii, secuii – și patru religii recepte – catolică, calvină, luterană, unitariană –, s-a petrecut într-un interval de trei decenii, între 1541, cucerirea Budei de către Soliman Magnificul și divizarea regatului Ungariei, și 1571, pacea de la Speyer dintre Maximilian de Habsburg și Ioan Sigismund, tratat prin care primul recunoștea frontierele principatului, cuprinzând Transilvania voievodală și Partiumul sau regiunile anexe, în timp ce al doilea renunța la titlul de rege al Ungariei, luându-și-l pe cel de principe. În acest interval de timp s-a stabilit o dietă comună (1544), ordinele privilegiate obținând dreptul de *libera electio* (1552), și

¹ Gyula Farkas, *A magyar irodalom története*, Budapest, 1934, p. 52-102.

s-a reușit consolidarea sistemului confesional prin hotărârile succesive ale dietelor țării (1556, 1564, 1568, 1571).² Consolidarea principatului s-a realizat într-o dublă perspectivă, politică și religioasă, confesionalizarea de care vorbesc istoricii în ultimele decenii, evidențiind raporturile dintre politic și confesiune în definirea identităților statale în epoca premodernă, adâncindu-se în relație cu tensiunile acumulate în regiune.³

Viața politică internă a fost dominată de dihotomia dintre puterea centrală, suveran, și nobilime. Principatul a rămas un stat medieval care-și dezvoltă relațiile de putere prin contacte personale dintre suveran și supuși, administrația nedevenind o instituție modernă, bazată pe un corp de profesioniști. Dieta țării, corpul reprezentativ și legislativ, fără un loc fix de adunare și date sigure de convocare, re grupa delegații privilegiaților, ai nobilimii, ai Universității săsești și pe cei ai secuilor. În atari condiții dialogul politic se poartă între principe și stări, dialog fundamentat pe un jurământ de credință, de-o parte, și respectarea unui șir de condiții, de cealaltă parte. Astfel, s-a constatat o oscilație între afirmarea unei tendințe absolutiste, susținută din perspectiva puterii centrale, sau a impunerii regimului de stări, o tendință sprijinită de către ordinele privilegiate.⁴

Puterea politică a aristocrației variază în egală măsură. Cu toate că adesea Transilvania a fost catalogată ca fiind integrată spațiului de la est de Elba, a remarcat în ceea ce privește autoritatea nobilimii unele detașări. În primul rând Transilvania nu a cunoscut o aristocrație comparabilă cu cea din câmpia Ungariei. Nobilimea care s-a afirmat de-a lungul secolelor aici, fie în epoca medievală cât și în cea premodernă, a fost în majoritate formată din nobilimea mijlocie și mică, marile familii provenind din afara țării (cum se definește Transilvania în epoca principatului, într-un sens diferit de *regnum*-ul medieval), și pot fi numărate pe degetele de la o mână. Ca urmare, pentru epoca premodernă, aflată în atenția noastră în această cercetare, n-a dispus de potențai care să se afirme drept concurenți ai puterii centrale. Există, desigur, grupări, alianțe care-și dispută tronul, dar nobilimea n-a reușit să surclaseze pe principe, ea a fost nevoită să acționeze în limitele constituționale ale țării, un regim bazat pe cele trei națiuni privilegiate și sistemul religiilor recepte.

În parametri în care istoriografia definește statul modern, cu referire la absolutism și birocratizare⁵, principatul Transilvania se dovedește a-și conserva esența medievală. Nici unul

² Cristina Feneșan, *Constituirea principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 79-118 și 234-243; Barta Gábor, *Az Erdélyi fejedelemség szüleeese*, Budapest, 1979, p. 177-194.

³ Graeme Murdock, *Church building and discipline in early seventeenth-century Hungary and Transylvania*, în vol. Maag, Karin(ed.), *The Reformation in Eastern and Central Europe*, Scholar Press, 1997, p. 136-154.

⁴ Caracterul statului transilvănean în secolul al XVII-lea este disputat în istoriografie. Unii istorici vorbesc despre o formulă de „absolutism precoce” favorizat de absența organizării eficiente a stărilor și de lipsa disensiunilor religioase între stări și puterea centrală. Cf. Evens, R.J.W., Thomas, T.V.,(eds.), *Crown, Church and Estates: Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London, 1991, p. XXII-XXIII. Pe de altă parte, Z.Trócsányi vorbește de un stat feudal centralizat. Cf. Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*, p. 416. Katalin Péter, la rândul ei, se referă la domniile lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I-ul ca fiind monarhii absolute (Die Gesellschaft unter absoluter Fürstenmacht). Cf. *Kürze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 334. Tibor Wittman consideră că avem de-a face cu o monarhie moderată și o concepție de autocrație patriarhală. T.Wittman, *L'ideologie de centralisation de la principaute de Transylvanie et ses rapports européens*, în vol. *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, p. 435: *L'idéologie du règne du prince de Transylvanie en Hongrie est une théorie de la monarchie modérée, une conception d'autocratie patriarcale au service de la religion réformée*.

⁵ Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan. Building States and regimes in Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge University Press, 1998, p. 6-34.

din cele două aspecte menționate de F.Chabod nu are acoperire în Transilvania, observație argumentată deja de Zs.Trócsányi în lucrarea sa despre instituțiile centrale ale principatului.⁶ Chiar dacă unii istorici vorbesc despre semnele unei politici absolutiste în timpul lui Gabriel Bethlen sau Gheorghe Rákóczi I-ul s-a dovedit că elemente fundamentale pentru o astfel de caracterizare a celor două domnii lipsesc. Se constată, mai degrabă, ușoare derapaje ale principilor amintiți, atitudini și comportamente autoritare, care au degenerat în abuzuri, dar nu au modificat în mod esențial raportul de forțe de pe scena politică.

Autoritatea centrală se reconfigurează în urma Războiului de 15 ani și a insurecției antihabsburgice a lui Ștefan Bocskai prin forță militară, într-o primă fază (Ștefan Bocskai, Gabriel Báthory), și printr-o fortificare a resurselor economice și a bazei sociale, în perioada domniei lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I-ul.⁷ În schimb, în vremea principelui Mihail Apafi, care n-a dispus nici de ingeniozitatea primului și nici de potențialul funciar al celui de-al doilea, soluția aleasă a fost întărirea autorității centrale prin apelul la populația domeniilor fiscale, dispusă să se angajeze în servicii militare, în schimbul scutirii de sarcinile iobăgești, cu o consecință gravă, sesizată în repetate rânduri de dietă, scăderea forței de muncă de pe domeniile fiscale. Gabriel Bethlen a avut inițiative mercantile, a promovat o politică a monopolurilor comerciale, a impulsionat dezvoltarea orașelor libere regești, a sprijinit înființarea manufacturilor și a mineritului și prelucrarea metalelor, a colonizat Transilvania cu o populație calificată în aceste domenii⁸; Gheorghe Rákóczi I-ul s-a dovedit un feudal, *in fundamentum*, fiind cel mai important proprietar de pământuri și iobagi din Transilvania. Politica sa de consolidare a puterii princiare a fost axată pe acapararea de posesiuni cât mai numeroase și întinse, prin orice mijloace – legale și abuzuri –, și accentuarea spoliei populației aservite.⁹ Situația principelui Mihail Apafi s-a agravat datorită contextului în care a ajuns pe tronul Transilvaniei și a incapacității sale de a înfrunța partidele nobiliare.¹⁰ Din această cauză s-au acumulat tensiuni sociale la nivelul nobilimii care au degenerat în fatalități.

De-a lungul secolului al XVII-lea s-a pus în scenă o ideologie politică ce a anturat autoritatea princiară constituită pe motive ale gândirii politice tipic medievală.¹¹ Este mai ales cazul principelui Gabriel Bethlen, care se plasează în ipostaza eroului „național” salvator. E vorba de o maghiarime care s-a văzut depozitată de regatul Sf. Ștefan, eveniment ce a implicat o profundă „criză de conștiință” proiectată în motivul *Querella Hungariae* sau al ieremiadei. Principele este prin excelență justițiar, caracteristică medievală a suveranului, reevaluată în ambianța valorilor protestante. Dar el nu mai este intangibil, nu are o natură divină *in rem*, este mai degrabă un *primus inter pares* supus greșelilor și condiției umane. Acest fapt a devenit un topos în memorialistică și s-a prelungit și în diplomația vremii: „după moartea lor regii și principii sunt la fel și împreună cu toți ceilalți oameni” (*post mortem suae regibus et principibus aequae ac caeteris omnibus communis est*).¹² Vitejia este una dintre virtuțile fundamentale ale principelui potențată în contextul Războiului de 30 de Ani. Modelele de comparație se profilează din universul creștin (Vechiul Testament) pe filiera propagandei calvine, dar și din

⁶ Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*.

⁷ Kálmán Benda, *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie*, în vol. *La Renaissance et la Reformation en Pologne et en Hongrie*, Budapest, 1963, p. 439-447.

⁸ Vera Mráz, *Bethlen Gábor gazdaságpolitikája, Századok*, LXXXVII(1953), p. 512-564.

⁹ Makkai László, *I.Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648)*, Budapest, 1954.

¹⁰ *Kürze Geschichte*, p. 359-362; Sebastyen Mihály, *Erdélyi fejedelmek*, Târgu-Mureș, 1994, p. 52-56.

¹¹ Tibor Wittman, *L'ideologie de centralisation*, p. 433; László Makkai, *Gabor Bethlen et la culture européenne*, *Acta Academiae Scientiarum Hungariae*, 28, 1982, p. 37-71; P. Kléber Monod, *The Power of Kings*, Yale University Press, New Haven and London, 1999.

¹² Feneșan, *Documente*, nr. 83, p. 183 și 187.

orizontul panteonului istoriei naționale (Attila, Sf. Ștefan, Matia Corvinul). Toate la un loc, dau suprafața unui *vellus Pannonium*¹³. După domnia lui Gabriel Bethlen interesul pentru o propagandă princiară a dispărut. Pe acest fond, problema absolutismului princiar în Transilvania rămâne lipsită de fundament.

La fel, din punct de vedere instituțional principatul Transilvania n-a dezvoltat o structură birocratică modernă. Instituțional a avut ca model regatul medieval maghiar. Principele, numit simbolic până la 1550 ca rege ales al Ungariei și deținător al coroanei, juridic până la tratatul de la Speyer (1571), a fost secondat de un Consiliu intim¹⁴ format din rândurile stărilor în matie 1543, după ce, națiunile transilvănene își reînnoiseră cu un an înainte, uniunea postulată juridic în secolul al XV-lea (1437, 1457, 1467). Organizarea și atribuțiile Sfatului princiar se bazează pe principii medievale, corespunzând celui *consilium et auxilium*. Membrii sfatului, numărul lor a fost stabilit de către dietă (1543, 1548, 1556, 1658), au provenit din rândurile celor trei națiuni privilegiate ale țării, dar fără a avea mandat de reprezentativitate din partea stărilor, ci erau numiți și recuzați de către principe. În același timp, consilierii (*tanácsurak*) nu aveau decât un rol consultativ, ei îl sfătuiau și îi sugerau principelui anumite decizii, care aparțineau în totalitate suveranului. Prin urmare, controlul de către stări a autorității centrale, implicit din partea nobilimii, era indirect și fără posibilitatea de a se opune și cenzura hotărârile principelui.

Organismul legislativ al principatului fost dieta¹⁵, dominată și ea de regaliști, nobili desemnați de principe pentru a participa la dezbateri și a vota hotărârile, care odată adoptate aveau caracterul normelor juridice. Dieta a funcționat și ca tribunal, curte de apel pentru pricinile de *les majeste*. Ea avea două adunări ordinare pe an, pâna la 1622, când „dieta scurtă”, din toamnă, a fost desființată, la care se puteau adăuga altele, extraorinare, în funcție de conjuncturile politico-militare din regiune. Dieta n-a avut un loc fix de întrunire, s-a desfășurat acolo unde o convoca principele.

Gubernarea propriu-zisă era asigurată prin intermediul cancelariei¹⁶, ei îi reveneau atribuții curente privind administrarea, fiscalitatea, chestiunile conflictuale, problemele juridice și îndeplinirea ambasadelor. De cancelarie țineau tezaurarul, directorul fiscal, arendatorul dijmii. Problemele juridice erau gestionate de Tabla princiară, care avea în frunte un

¹³ M.O.L., Libri regii, F 1, 1581-1680, rola 39241/1627: Odă închinată lui Gariel Bethlen de János Horváth de Pálóczi: *Vive virtutes species decoram/ Gabriel, magnum solem gradivi/ Vive lux mundi tua sceptrum cernant/Saecula mille// Floreat vestro moderata nati/ Pannonium vellus suacet inter omnes/ Nomen Hunnorum velut inter astros/Luna minores// Dacie fines dominantur orbi/ Hostis ad famam suat ominis alter/ Nominis splendor super potentes/Orbis honores*. Traducere: Trăiască virtuțile care-l împodobesc pe/ Gabriel, marele soare/ Trăiască lumina lumii cernută de sceptrul tău/ În vecii vecilor// Inflorescă cumpătarea cu care v-ați născut/ Flamura Pamnoniei fluture deasupra tuturor/ Numele humilor rămână între stele./ Ca și luna.// Stăpânind hotarele Daciei/ Dușmanii să-ți știe de teamă mai mult ca de oricine/ Faima-ți să strălucească între puternicii/ Faimoșii omenirii. Cf. László Makkai, *Gabor Bethlen et la culture européenne*, p. 40-58; Tibor Wittman, *L'ideologie de centralisation*, p. 432-435.

¹⁴ Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*, p. 19-146.

¹⁵ *Ibidem*, p. 147-180; Idem, *Az Erdélyi fejedelemség korának országgyűlései*, Budapest, 1976, p. 180-208; Alexandru Herlea, *Instituția dietei în Transilvania autonomă*, în vol. *Studii de istoria dreptului*, I, Cluj-Napoca, 1983, p. 46-60. De obicei au fost convocate două diete pe an, una, primăvara după Sfântul Gheorghe, alta, toamna după Sfântul Mihail. Aceasta din urmă a fost numită și „dieta scurtă”. Dieta era compusă din trei categorii de participanți: 1) consilierii princieri împreună cu funcționarii principatului; 2) marea nobilime convocată prin regalis, după avere și rang; 3) reprezentanții comitatelor, scaunelor, universității săsești și ai orașelor libere regale.

¹⁶ Trócsányi, *Erdélyi központi kormányzata*, p. 181-305.

președinte, acesta era și președintele ședințelor dietei. Membrii acestor instituții erau și membrii cancelariilor princiare, la fel ca în evul mediu.

În fața acestor realități, urmărind cele două ipostaze pentru caracterizarea statului, formulate de F. Chabod, se constată din punct de vedere al regimului politic, un regim constituțional în care prerogativa legislativă este împărțită între principe și stări întrunite în dietă. Din punctul de vedere al guvernării și gestionării chestiunilor curente, sistemul instituțional al principatului s-a dezvoltat în limitele paternalismului. Oficialii principatului erau în mod direct legați de principe. Ca urmare, responsabilitatea îndeplinirii obligațiilor de natură administrativă, fiscală, juridică în slujba țării s-a agregat în formula relației personale dintre slujbaş și principe. Această relație se fundamentează pe loialitate și credință față de principe, o temă obsedantă în memoriile nobiliare ale vremii. Ieșirea din limitele loialității a condus la tensiuni sociale și conflicte deschise, considerate ca acte de infidelitate și trădare (*per notam infidelitatis*).

În acest context, relația dintre nobilime/stare – principe nu este identică cu cea dintre nobil – principe, nobilimea a folosit strategii paralele, individuale și corporative, pentru a-și apăra și înmulți privilegiile, ori pentru ridicarea pe o treaptă cât mai înaltă a ierarhiei sociale.¹⁷

Relația dintre nobilime (stare)/principe are o dimensiune structurală localizată în configurarea instituțională, în infrastructura statului (de tip patrimonial), și la nivelul regimului politic bazat pe cele trei „națiuni” și patru religii recepte (constituționalism), se fundamentează din punctul de vedere al ideilor politice pe dreptul stărilor de a alege principele (*libera electio*) și pe impunerea unui număr de condiții acestuia la urcarea pe tron, pe pactul social încheiat între suveran și stări. În plan teoretic Transilvania poate fi caracterizată ca o monarhie electivă moderată.

Dreptul de a alege principele a fost considerat o idee cheie pentru gândirea politică din principatul Transilvania.¹⁸ Interesul față de monarhia electivă se originează în teoria calvină a dreptului de rezistență împotriva tiraniei, dar are un suport și în practica politică medievală din regatul Ungariei, care a însumat principiul lui *jus resistendi*, în timp ce *de iure* regele devenea legitim prin încoronare pe câmpul de la Rákos și prin aclamarea din partea dietei țării. Codificată de juristul István Werbőczy în *Tripartitum*, ideea alegerii suveranului a devenit o constantă a gândirii politice maghiare și se regăsește în legislația transilvăneană sistematizată la 1653 în Aprobate unde se afirma că „libera alegere a principelui a rămas o regulă până în zilele de acum”¹⁹. *De facto*, principiul liberei alegeri a fost revitalizat într-un moment de criză a relațiilor dintre Transilvania și Inalta Poartă. Când trupele imperiale au invadat Transilvania, între 1550-1556, otomanii au încercat o cooperare cu stările pentru a redresa situația și a le stârni într-o răscoală împotriva Habsburgilor. Prețul acestor tratative cu nobilimea a fost acceptarea la 1552 a dreptului de liberă alegere a suveranului de către stări, Inaltei Porți revenindu-i doar dreptul confirmării aceluși ales. Exprimarea acestui drept în cadrul dietei, de-a lungul secolului al XVII-lea, a fost influențată prin presiunea armatelor, candidații care au reușit să ocupe tronul au avut sprijinul haiducilor sau pe acela al Otomanilor.²⁰ Viața politică în principat a însemnat o

¹⁷ Antoni Maczak, *The Nobility-State Relationship*, în vol. *Power Elites and State Building*, edited by Wolfgang Reinhard, European Science Foundation, Clarendon Press, 1996, p. 190.

¹⁸ Graeme Murdock, *Freely Elected in Fear: Princely Elections and Political Power in Early Modern Transylvania*, în *Journal of Early Modern History*, VII(2003), 3-4, p. 213-244; Pentru sistemul politic al Transilvaniei medievale vezi Konrad Gündisch, *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval*, în vol. *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie*, Sibiu, 2001, p. 33-53.

¹⁹ *Constituțiile Aprobate*, partea I, secțiunea 2.

²⁰ Gabriel Báthory a fost sprijinit de haiduci; Gabriel Bethlen de către turci și voievozii din Țările Române; Gheorghe Rákóczi I-ul cu ajutorul haiducilor; Mihail Apafi cu ajutorul turcilor și al român timer din cele două voievodate.

întrepătrundere de evenimente și acțiuni fundamentate pe tradiția constituțională și pe forța armată.²¹ Asasinarea principelui, ca gest violent de împotrivire provocat de comportamentul său „tiranic” nu a întrunit asentimentul stărilor, și al nobilimii, în consecință. Asasinarea lui Gabriel Báthory este un episod semnificativ. Cu toate că principele a reușit să stămească dezacordul și opoziția stărilor și a turcilor, deopotrivă, eliminarea sa violentă a fost pedepsită de către dietă, asasinii fiind prinși și condamnați la pedeapsa capitală.²² Dezacordul față de asasinarea principelui se găsește și în scrierea lui Nicolae Bethlen; în ciuda slăbiciunilor lui Mihail Apafi și a nedreptăților la care a fost supus, el și alți nobili de vază ai principatului, Bethlen a respins ferm posibilitatea atentatului la viața suveranului.²³ Justificarea acestei atitudini de respingere a asasinatului princiar are resurse în ideile politice promovate de protestanți, persoana principelui fiind văzută ca o întruchipare a voinței divine („trebuie să considerați poziția mea de astăzi ca o voință intimă a lui Dumnezeu”²⁴, susținea, ca exemplu, Ștefan Bocskai). Justificarea aceasta se fundamentează pe consensul confesional dintre stări/nobile și principe și a condus la reevaluarea principiului *jus resistendi*. Împotrivirea la acțiunile suveranului pierde posibilitatea îmbrăcării formei *manu militari*, ea se proiectează într-o variantă „constituțională”, *legitima via juris*, de aceea stările vor accentua pretențiile respectării privilegiilor juridice, dreptul de a fi judecați și de a compărea în fața dietei, având posibilitatea liberei exprimări. Forța militară era justificată atunci când suveranul era un străin, în afara națiunilor țării și de altă confesiune decât cea reformată. Desigur, fundamentarea programului politic pe apărarea privilegiilor juridice poate apărea superfluă în condițiile în care acuzatorii erau în aceeași tabără cu judecătorii:

„... cât fac sufragiile transilvane, mai ales într-un proces de necredință în care Principele și cei din frunte sunt, ca judecători, adeseori acuzatori și martori și până la urmă executorii de sentință.”²⁵

Cu aceeași origine, o prelungire a tradiției medievale maghiare și o reevaluare în contextul gândirii politice protestante de sorginte calvină se găsește în viața politică a Transilvaniei ideea pactului social, ilustrat de „condițiile” pe care stările le-au impus celui ales pe tron și de jurământul de credință al stărilor în contra partidă. Ideea statului corporativ, simbolizat de doctrina Sfintei Coroane, formulată de juristul István Werbőczy, marchează relația intimă dintre stările privilegiate și suveran. În timp ce regele reprezintă capul corpului social, nobilimea nu era decât membrele acestuia. În consecință, funcționalitatea corpului social se fundamenta pe exercițiul puterii centrale și al stărilor, un exercițiu politic complementar. Cu toate că simbolul acestei simbioze, Coroana, dispărea din orizontul politic al stărilor transilvănene, ideea a fost transferată principatului și conjugată noilor parametri politici în funcție de care Transilvania și-a desenat identitatea statală, raporturile cu Înalta Poartă. Precedentul s-a petrecut în perioada de formare instituțională și a regimului politic al Transilvaniei, în timpul domniei lui Ioan Sigismund Zápolya, cu prilejul dietei întrunite la Cluj, în toamna anului 1556.²⁶ Deși documentul care ar fi însumat „condițiile” puse de stări nu s-a păstrat, contextul politic, întoarcerea lui Ioan Sigismund Zápolya din pribegia poloneză și acceptarea din partea stărilor, ne determină să considerăm posibilă apariția precedentului înțelegerii dintre suveran și stări, a pactului social.

Dacă pentru secolul al XVI-lea existența acestor documente care să menționeze acordul dintre principe și stări nu ni s-a păstrat, veacul următor a fost mai generos. De la

²¹ Graeme Murdock, *Freely Elected in Fear*, p. 243.

²² Kemény, p. 41; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, București, 1965, p. 35.

²³ Bethlen, p. 156: „Principele nu poate fi înlăturat, e o nebulie să te gândești la asta, e și un păcat.”

²⁴ Kálmán Benda, p. 159.

²⁵ Bethlen, p. 137.

²⁶ Cristina Feneșan, *Constituirea principatului*, p. 177-184.

Sigismund Rákóczi la Mihail Apafi, „condițiile” puse de stări la urcarea pe tron au fost conservate, ele fiind incluse în culegerile de legi ale Transilvaniei, Aprobate și Compilate. Aceste condiții circumscriu autoritatea princiară într-un dublu registru, al politicii externe (vis-à-vis de Imperiul Otoman, Imperiul Habsburgic, Țările Române) și cel al politicii interne (respectarea sistemului constituțional, apărarea privilegiilor și libertăților „națiunilor” țării, numirea în demnități și oficii a fiilor patriei).²⁷ Rolul din ce în ce mai pronunțat al stărilor în afacerile statului și limitarea autorității princiare se configurează în urma înmulțirii, de-a lungul secolului al XVII-lea, a „condițiilor”²⁸, o mai mare precizie în identificarea problemelor disputate. Programul politic al stărilor pe care-l ilustrează aceste texte a rezultat în urma exercițiului vieții politice, pe lângă o serie de constante, ele includ și elemente inedite, de la un caz la altul. Constante se remarcă a fi probleme precum bunele raporturi cu turcii, habsburgii și țările vecine, cu accente asupra relațiilor cu otomanii în funcție de conjunctura militară – Gabriel Bethlen, o domnie post 1613 și a tensiunilor ivite în timpul principelui Gabriel Báthory; momentul post 1658, domniile principilor Rhédei, Barcsai, Kemény, Apafi în urma încălcării de către Gheorghe Rákóczi al II-lea a dorinței Porții de a nu se amesteca în conflictul din Polonia – ori, în plan intern, *libera electio*, libertatea de exprimare, respectarea autonomiei stărilor (nobili, secui, sași), respectarea sistemului confesional bazat pe cele patru religii recepte. Ca precizări noi, ele apar ca urmare a litigiilor dintre principe și stări ivite în timpul domniei care s-a încheiat: lui Gabriel Báthory²⁹ i s-a impus „înțelegerea cu dorobanții viteji” care nu vor „leza niciodată pe noi de la mic până la mare, țara, cele trei națiuni, împreună cu <partium Hungariae>, nici în credința noastră, nici în libertatea legilor noastre, nici în persoanele noastre, nici în bunurile sau averea noastră de orice fel”³⁰; lui Gabriel Bethlen³¹ i se cerea consolidarea domeniilor fiscale și respectarea prerogativelor conferite la înscăunare („Ce fel de titluri acordăm acuma ca țară demnității princiare să nu le sporească nici să nu le schimbe fără știrea țării.”³²); cazul Ecaterinei de Brandenburg a fost unul atipic, ea a „moștenit” tronul, iar stările îi limitează autoritatea prin impunerea unui guvernator și a tezaurierului care să rânduiască modalitățile de cheltuire a banilor pentru treburile țării în conformitate cu sfatul guvernatorului și al consiliului³³; lui Gheorghe Rákóczi I³⁴ i se impunea respectarea statutului lui István Bethlen, interzicând posibila răzbunare a principelui, interzice, de asemenea, înstrăinarea cetăților de graniță și menționează rolul Sfatului princiar în chestiunile de politică internă și externă, accentuează respectarea privilegiilor juridice ale nobilimii, respectarea autonomiei săsești și secuiești. În cazul lui Gheorghe Rákóczi al II-lea³⁵ „condițiile” au fost similare cu cele oferite tatălui său, el fiind ales ca principe ca și coregent la o vârstă minoră, la

²⁷ Susana Andea, *Transilvania, Țara Românească și Moldova. Legături politice*, Cluj-Napoca, 1996, p. 72-87; *Constituțiile Aprobate*, partea a II-a, p. 474-481; MCRT, XI, p. 321-325; *Corpus Juris Hungarici. Magyar törvények 1540-1848 evi Erdélyi törvények*, ediție Kolosvári Sándor-Óvári Kelemen, Budapest, 1900, p. 28-33 și 258-276. Acest postulat care prevedea conservarea deciziei politice în mâinile autohtonilor își află rădăcinile în diplomele privilegiale medievale, unde străinii, indentificați ca alteritate confesională (evrei, ismaeliți) sau etnică, erau excluși de la obținerea acestor beneficii.

²⁸ La urcarea pe tron a lui Gabriel Báthory au fost 8, pentru Gabriel Bethlen 10, pentru Gheorghe Rákóczi I-ul 15, pentru Gheorghe Rákóczi al II-lea 15, Francisc Rhédei 20, Acațiu Barcsai 21, Ioan Kemény 21, Mihai Apafi 24.

²⁹ *Constituțiile Aprobate*, partea a II-a, art. II, p.475-476.

³⁰ *Ibidem*, p. 475.

³¹ *Ibidem*, art. III, p. 476.

³² *Ibidem*, p. 476.

³³ *Ibidem*, art. IV, p. 477.

³⁴ *Ibidem*, art. V, p. 478-479.

³⁵ *Ibidem*, art. VI, p. 479-481.

1642. Pentru Francisc Rhédei³⁶, alături de creșterea numărului condițiilor la 20, au fost menționate în mod expres referiri la relațiile cu Înalta Poartă, o mai precisă departajare a chestiunilor privind autonomiile națiunilor privilegiate, stabilirea numărului consilierilor princieri la 12, obligativitatea consultării Consiliului în cazul trimiterii soliilor și a plănuirii confederațiilor cu puterile străine, introducerea unui *thesaurarius*. Aceeași atenție se regăsește și în situația lui Acațiu Borcsai³⁷ privitor la relațiile cu turcii, se revine asupra integrității teritoriale, se conservă puterea Consiliului și se menționează din nou tezaurul. Principelui Ioan Kemény³⁸ i-au fost reconfirmate, în termeni identici, condițiile impuse celor doi principii anteriori. În ultimul caz, aflat în discuție, al principelui Mihail Apafi³⁹ se constată o accentuare a controlului stărilor asupra autorității princiere. „Condițiile” au sporit la număr și readuc în discuție libertăți și privilegii mai vechi ale stărilor precum dreptul de a sluji după putință, participarea la oaste doar în cazul defensivei (*intra limites regni*) și luarea deciziilor în consens cu stările. Apărarea integrității teritoriale revine cu o tot mai mare acuitate între primele „condiții”, deoarece existaseră precedente de cedări (Lipova, Lugojul și Caransebeșul), sau pentru a împiedica folosirea acestui argument de către pretendenții la tronul Transilvaniei în câștigarea sprijinul demnitarilor otomani și pe cel al sultanului.

În general, aceste „condiții” au reprezentat programul politic al stărilor și, implicit, au ilustrat punctul de vedere al nobilimii. În schimb, câteva dintre „condiții” par să privească în mod direct nobilimea, libertățile și privilegiile sale corporative. Unele dintre ele ținesc privilegiile politice, prezența nobililor în instituțiile principatului (Consiliu, Dietă, diverse slujbe) și libera exprimare a voinței lor; altele au circumscris libertățile sociale și economice, stările au cerut în toate cazurile principelui „să respecte . . . toate ordinele, nobilimea, vitejii . . . să respecte donațiunile, privilegiile, cesiunile, diplomele principilor dinaintea sa”⁴⁰, cu completări ulterioare de redactare, în sensul precizării originii acestor libertăți în decretul regelui Sf. Andrei; se mai adaugă apoi, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, condiții restrictive cu privire la posesiunile care urmau să fie incluse în cadrul domeniului fiscal din cauza trădărilor (*per notam*) sau a lipsei moștenitorilor legali (*deffectum*), cele căzute în contul fiscului să fie dăruite *bene merita*, altfel, ele să rămână moștenitorilor legali, acolo unde existau, soției sau copiilor (*feleségére vagy gyermekére való maradása felől*)⁴¹. Incepând cu domnia lui Gheorghe Rákóczi I-ul s-au inclus între „condiții” prevederi cu referire la privilegiile juridice: „Că nu va face niciodată să fie arestat înainte de judecată, sub nici un pretext sau mod, la acuzarea nimănui, vreunul dintre domni, nobili și alte ordine care beneficiază de libertate, ci prin citare legală, după regula legii va face să fie apărât sau condamnat, și nu va admite să se săvârșească nici o violență din partea oricărui din supușii săi, ci în această privință va face să fie observat articolul referitor dat în ultima adunare ținută la Alba Iulia în anul 1613, cu ocazia investirii preafericitului principe.”⁴² Mai mult, principelui Mihail Apafi i s-a impus o condiție ce viza privilegiile militare, fără acordul Porții principele nu mai putea ridica nobilimea (stările) pentru campanii militare *extra limites regni*.⁴³

³⁶ MCRT, XI, p. 321-325.

³⁷ *Corpus Juris Hungarici*, art. I, p. 259-266.

³⁸ *Ibidem*, art. IV, p. 266-271.

³⁹ *Ibidem*, art. V, p. 271-276.

⁴⁰ *Constituțiile Aprobate*, art. II/3, p. 475; art. III/5, p. 476; art. V/7, p. 478; art. VI/7, p. 480; MCRT, XI, condiția 10, p. 322; *Corpus Juris Hungarici*, art. I/10, p. 261; art. IV/10, p. 276; art. V/10 și 12, p. 272, 273.

⁴¹ MCRT, XI, condiția 20, p. 325; *Corpus Juris Hungarici*, art. I/21, p. 264; art. IV/21, p. 270 și 12, p. 268; art. V/21, p. 275.

⁴² *Constituțiile Aprobate*, art. V/8, p. 478; art. VI/8, p. 480; MCRT, XI, condiția 11, p. 323; *Corpus Juris Hungarici*, art. I/11, p. 261; art. IV/11, p. 268; art. V/11, p. 273.

⁴³ *Corpus Juris Hungarici*, art. V/23, p. 275.

Într-o primă instanță, se poate observa o reconstruire progresivă, de-a lungul veacului, a sumei de privilegii și libertăți obținute la începutul secolului al XIII-lea, în vremea regelui Ungariei, Andrei al II-lea. Este semnificativă această valorizare a privilegiului original marcată formal prin referirea la regele Andrei al II-lea în formula „Sf.Andrei”, or, el nu a fost sanctificat, iar pentru o nobilime protestantă în marea majoritate, calvină, semnificarea menționată pare cu atât mai paradoxală.⁴⁴ În fapt, putem afirma, asistăm la o valorizare a privilegiilor și libertăților stărilor care a suferit o mutație de sistem referențial. Apelul la regele Andrei al II-lea înseamna accentuarea caracterului „constituțional” al raporturilor dintre stări și suveran și transferul în plan secundar al unor valori precum fundarea regatului creștin maghiar (Sf.Ștefan) și a funcțiilor militare predominante (sfînții militari, Sf.Ladislau). În timp ce simbolurile și tradițiile regatului medieval au fost transferate unei literaturi care valorifică motive ca istorismul, antiteza trecut/prezent, nostalgia vremurilor trecute, angajamentul propangandistic, lupta împotriva turcilor etc., legitimarea puterii stărilor a revenit momentului de consacrare al privilegiilor și libertăților acestora, domnia lui Andrei al II-lea, reflectat în conștiința epocii ca un rege sacru. În al doilea rând, se constată o presiune maximă a stărilor (nobilimii) asupra autorității centrale în momentul venirii pe tron a principelui Mihail Apafi. Acum, tabloul privilegiilor și libertăților nobiliare se prezintă în forma sa cea mai cuprinzătoare: privilegii de ordin politic (în politica externă și internă), de natură socială și economică, juridică și militară; de asemenea, era prevăzută prohibiția pentru străini de a accede la demnități și oficii. Toate acestea corespund sistemului constituțional al principatului bazat pe cele trei națiuni privilegiate și patru religii recepte.

La celălalt nivel de analiză, a relației nobil – principe, avem de-a face cu o relație individuală, care la rândul ei, s-a dezvoltat într-un sens dublu. Pe de o parte, este o relație care s-a bazat pe loialitate și credință și s-a afirmat prin intermediul familiarității, a serviciilor și slujbelor îndeplinite pe timp de pace și război. Pentru nobilime relația a implicat beneficii de natură politică, prestigiu social și putere economică.⁴⁵ În acest sens, curtea princiară a constituit un adevărat „izvor al favorurilor”, toate personalitățile vieții politice transilvănene au debutat ca paji, slujbași ai curții sau oficiali ai cancelariilor (educația și instrucția tinde să scurteze distanța spre consacrarea socială deplină). Apropierea de persoana principelui, intrarea în grațiile acestuia, slujirea cu iscusință și credință, însemnau premisele unei cariere politice ilustre și ale fortificării prestigiului social.⁴⁶ Pe de altă parte, se găsesc la polul opus, situațiile de criză în relațiile individuale dintre principe și nobilime. Ele au fost clasate ca acte de trădare și pedepsite în consecință. Aceste situații limită nu au lipsit din timpul domniei nici unui principe, dar se acutizează și se înmulțesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când, datorită lipsei de autoritate a lui Mihail Apafi, mediul politic a fost propice intrigilor și luptei pentru putere între nobili. Astfel de situații tensionate, uneori au fost provocate de abuzurile principilor, alteori de ambițiile nobililor.

⁴⁴ Gábor Klaniczay, *Le culte des saints dans la Hongrie medievale*, în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae*, 29, 1983, p. 61-63.

⁴⁵ Robert Descimon, *Power Elites and the Prince: The State as Enterprise*, în vol. *Power Elites and State Building*, p. 101-102: „The ties which bound the state to the power elites appear to be threefold – political, social, and economic. Political in respect of the legitimation of forms domination; social in respect of the recruitment of state servants and of the emergence of new social groups connected to the growth of the state; economic in respect of the alienation of public power and the forms of remuneration for state servants.”

⁴⁶ Apropierea de principe nu s-a datorat întotdeauna unor servicii publice, loialitatea putea fi convertită în amiciție, prietenie sau chiar lingușire: Wolfgang Kamuti, János Imrefi, János Boros. Cf. Kemény, p 39, 292. Nicolae Bethlen ne oferă un exemplu ilustrativ: „Székely László, un nobil sărac din Ineu cu doi cai, diriginte de poștă, a fost atât de drag Principelui că înainte de el nu făcură atâta nici nevastă-sa, toate neamurile și sfetnicii.” Cf. Bethlen, p. 129.

Aceste dispute au generat o confruntare ideologică între machiavelism și exercițiul politic ca *summa moralia*, fundamentat pe dreptul natural și în consens cu teoria politică a cărui exponent a fost Lipsius.⁴⁷ Din aceste motive, a proiectării ideilor și acțiunilor politice pe fundalul confesional, conspirația, complotul, conjurația și trădarea poartă însemnele alterității confesionale, în cazul Transilvaniei se prezintă ca o încercare catolică de uzurpare a drepturilor protestanților, a „adevăratei credințe”. Semnificativ a fost momentul revoltei împotriva habsburgilor condusă de Ștefan Bocskai, în care stările, și în special nobilimea, uzând de dreptul de *jus resistendi* s-au opus unui monarh catolic. Bocskai apărea în ochii contemporanilor săi ca un eliberator cu voia lui Dumnezeu, un apărător al adevăratei credințe ortodoxe contra „tiranului care răstălmăcește legea lui Dumnezeu”. Această bulversare a „ordinei lui Dumnezeu” putea fi înlăturată prin restaurarea drepturilor și privilegiilor tradiționale ale nobilimii. În acest sens, calvinismul s-a identificat cu aspirațiile nobilimii.⁴⁸ Datorită consensului confesional dintre nobilime și principe în Transilvania nu s-a impus principiul dreptului la rezistență împotriva suveranului în condițiile nerespectării pactului social.

Ascensiunea socială, acumularea prestigiului și obținerea demnităților administrative, juridice sau militare erau motivate prin performanțele individuale (*bene merita*), faptele de credință și loialitate față de țară și principe. Formal, ele pot fi reconstituite prin interceptarea diplomelor de înnobilare. Cel mai adesea, acest demers nu aduce decât precizări generale, stereotipii ale stilionarului, foarte rar, actele oferă amănunte și narațiuni nemijlocite despre serviciile îndeplinite. Mult mai eficiente sunt, sub aceste aspecte, memoriile și autobiografiile nobiliare, care prin tonul lor justificativ accentuează în primul rând loialitatea autorului față de principe și valorile politice fundamentale ale țării. Se remarcă scrierea lui Ioan Kemény și autobiografia nobilului Nicolae Bethlen. Destinele lor acoperă în succesiune întregul secol al XVII-lea; apoi, reprezintă două personalități politice întru câțva distincte, Kemény, era un militar prin excelență, în timp ce Bethlen a fost un om politic cultivat, cu preocupări de natură juridică, interesat de problemele comerțului Transilvaniei. Amândoi, în schimb, exprimă cu intensitate atașamentul și loialitatea față de principe și țară, chiar dacă uneori nararea desfășurării evenimentelor a fost construită în așa fel încât să discolpe acțiunile reprobabile ale memorialiștilor. Tocmai de aici se deduce, o dată în plus, valoarea pozitivă atribuită actelor de loialitate și credință față de principe la nivelul ideologiei politice nobiliare. Expresii care descriu angajamentul nobilimii în acțiunile politice sunt frecvente cu referire la credința față de principe: „numai să nu fie în contra lui Dumnezeu, a îndatoririlor mele față de stăpânul meu și patria mea”⁴⁹, sau în alt loc, în caracterizarea personajelor memorialistul utilizează expresia „credința sa era îndoielnică”⁵⁰. Orizontul loialității nobiliare mărturisește un dublu angajament.

⁴⁷ Tibor Wittman, *L'ideologie de centralisation*, p. 434; Corespondența politică cifrată se găsește la nobilii din Transilvania, un mijloc eficient de a complota și organiza conjurații. Cf. MCRT, XVI, p. 678-683: *Kulcs Teleki Mihály titkos leveleirhez*.

⁴⁸ Kálmán Benda, *Le droit de resistance de la Bulle d'Or*, p. 155-161: Calvin susține că suveranul a fost investit nu pentru a-și servi propriul interes, ci pentru satisfacerea binelui public. Suveranul trebuie să se asigure de binele poporului său și să promoveze adevărata credință. În consecință, puterea nu este legală decât dacă suveranul se achită de obligațiile prescrise de Dumnezeu. Dacă se opune nu este un suveran legitim, ci un tiran. Nobilimea nu era decât elementul social prin care Dumnezeu limita tirania. În cazul revoltei lui Bocskai, conflictele dintre catolici și calvini joacă un rol important, dar cauzele trebuie privite într-un mod mai nuanțat. Ele au fost, în opinia noastră, mult mai practice și directe, decât de natură ideologică și cu referire la *jus resistendi*, un principiu care pare uitat în colbul vremurilor, în afară de diploma lui Andrei al II-lea, el nemeifiind amintit în nici un alt act.

⁴⁹ Bethlen, p. 130.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 257.

Pe de o parte, se compune dintr-o componentă a conștiinței creștine, *să nu fie contra lui Dumnezeu*, o conștiință acutizată de mesajul Reformei în vederea mântuirii individului. Pe de altă parte, loialitatea se conturează în jurul a două elemente de natură politică, principele și țara. Prezența în topica expresiei a termenului stăpân înaintea „țării” semnifică o valorizare tipic medievală a relațiilor din viața politică.

Aceștia au provenit dintre apropiații suveranului, dar se regăsesc și în cercul familiilor aristocratice ale Transilvaniei, familii care s-au bucurat de influență în viața politică și au beneficiat de un capital de prestigiu social exemplar. Desigur, aceste familii s-au afirmat printr-o potențare a relațiilor cu principele, sistemul vieții publice dezvoltându-se mai departe în cadrele medievale. Astfel, la dieta din 1654 se găsesc între cei 26 de regaliști nu mai puțin de 21 care provin din marile familii nobiliare⁵¹, pentru ca la dieta din 1687, numărul lor să fie de 59 din cei 81 enumerați.⁵² Între aceste două repere cronologice, la 1667, într-un document regaliștii erau în număr de 15 din cele 21 de nume menționate.⁵³ Se observă, în aceste condiții, afirmarea marii nobilimi transilvănene la nivelul instituțiilor reprezentative, prin aceasta impunându-și controlul asupra vieții politice și al afacerilor publice. Faptul că au fost prezenți în rândurile regaliștilor evidențiază caracterul relațiilor dintre puterea centrală și ordinul nobiliar, autoritatea de care s-au bucurat în negocierea și controlul afacerilor statului.

În contextul instituțional al Transilvaniei, cel mai apropiat organism de puterea princiară l-a constituit Consiliul intim sau Sfatul princiar. Rolul acestuia era doar consultativ, având ca preocupări principale chestiunile de politică externă (războiul și pacea), și cele domestice. Spre exemplu, dacă sondăm rândurile principalilor colaboratori ai principelui Gabriel Bethlen, se observă că sfătuitoarii săi se regăsesc din numărul familiilor nobilare importante în epocă: cei doi cancelari Simon Pécsi, István Kovacsóczi, Ferencz Rhédei, căpitanul Orășii, István Petneházi, căpitanul haiducilor, János Bornemisza, vice căpitan al trupelor principatului și cei doi căpitani ai secuilor, Kelemen Béli și Farkas Kamuthy.⁵⁴ Prezența aristocraților între membrii Consiliului princiar atestă influența de care s-au bucurat și autoritatea și prestigiul în fața stărilor și a suveranului, deopotrivă. Din numărul celor 215 nume de consilieri princieri cunoscuți, cea mai mare parte a provenit din rândurile aristocraților: Apafi (42 ani), Bánffy (52 ani), Bethlen (40 ani), Haller (80 ani), Kemény (32 ani), Kornis (34 ani), Barcsai (peste 10 ani). Printre consilierii intimi ai principelui s-au aflat și Boldizsár Macskási (1686-1690) și Ștefan Nalácz (1671-1690).⁵⁵

⁵¹ Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 25, nota 12: Ferencz Kornis, György Kapy, István Wesselenyi, Pál Haller și János, Sámuel Gyulaffy, Mihály Bethlen, István Apafi și Boldizsár, Zsigmond Bánffy și György Bánffy, Zsigmond Tohroczkai, Boldizsár Kemény, Pál Nagy, István Keresztessi, János Gyeroffy, Ferencz Pekri, László Ebeni și István, Ibranyi Mihály, Ferencz Darláci, Mihály Ládányi și Gergely, Mihály Inczedi, Mihály Kálnoki și Márton Boldvai.

⁵² *Ibidem*, p. 26, nota 15: Wesselenyi Pál, Serédi Benedek, Gyulaffy László, Bethlen Miklós și Samuel, 4 Bánffy, Vay Mihály, Mikola László, Rhédei István, 5 Thoroczkai, Kollatovich György, 2 Mikes, 4 Barcsai, Lugosi Ferencz, Toldalagi János, 2 Daniel, 2 Kendeffy, Desfalvi Farkas, 2 Donat, 2 Daczo, Balintih Zsigmond, Josika Gabor, almasi Bánffy György, Folti Bálint, Vitéz Ferencz, Kemény Boldizsár, Kereszturi János, Rácz István, Torma Kristóf, Szalanczi István, 2 Kún, 3 Vas, 3 Henter, Buda János, Kabos Gabor, Balogh Boldizsár, Maxai Ferencz, 2 Suki, Orban Pál, Thordai Gabor, Ajtoni István, Harinai Ferencz, Nadudvári István, Maurer Mihály, Nagy Pál și István, Nápolyi Péter, Sárosi János, Zeyk László, Szikszai György, Boros László, Ugron Pál, Szentiványi Sámuel, Széki István, Mihálcz János, Gereb János, Sándor Ferencz, Radak István, Bodoni Balazs, Jánko Péter.

⁵³ *Ibidem*, p. 25, nota 14: Nagy Tamás, Bethlen Gergely, Torma György, Bánffy Gabor, Kristof și Farkas, Rhédei István, Toldalagi János, Nalácz Ștefan, Paskó Kristóf, Thoroczkai Péter și Mihály, Barcsai Péter, Mihály, Tamás, István, Makray Péter, Nádudvári István și Rácz István.

⁵⁴ L. Démeny, *Bethlen Gábor és kora*, București, 1982, p. 30.

⁵⁵ Trócsányi, *Erdély központi*, p. 22-45.

Principală instituție cu ajutorul căreia principele guverna a fost Cancelaria, condusă de un cancelar ce deținea calitatea de consilier princiar. Cancelaria reprezenta structura administrativă care a dezvoltat activități în două direcții, juridice și fiscale.⁵⁶ Personajele care au alimentat aceste oficii au avut competențe diverse, unii au provenit din rândurile nobilimii, alții dintre cei instruiți, dar cu o origine socială inferioară. Între demnitarii care au revenit cu insistență în rândurile judecătorilor regali s-au remarcat familiile Kálnoky și Toldalagi. În fruntea acestei instituții s-au remarcat familiile Bethlen cu 5 reprezentanți, Toldalagi tot cu același număr, iar Kálnoky cu 4 reprezentanți.⁵⁷ În timpul domniilor lui Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I-ul, un membru al familiei Kálnoky a deținut, de asemenea, și demnitatea de director fiscal, consacrand la cel mai înalt standard autoritatea și prestigiul acestei familii. În mediile celor două familii, se observă, formația juridică a devenit o tradiție, contribuind la ridicarea și consolidarea prestigiului social.

În același timp, diplomații transilvăneni s-au recrutat din cercul familiilor nobiliare de seamă. Printre capuchehăile Transilvaniei la Constantinopol de-a lungul secolului se întâlnesc nume ca Tolgaladi, Mikes, Réthi, Sebesi, Rácz, Jozsika, Balog, Baló etc., în timp ce soliile la Poartă adaugă familiile Bánffy, Bethlen, Gyeroffy, Inczedi, Székely, Mikó, Szilvási, Rhédei, Barcsai, Nálaczi, Komis, Haller, Szalanczy, Bornemisza etc.⁵⁸

Pentru Transilvania se pot regăsi în listele demnitarilor principatului peste 80 de familii din rândul cărora au provenit aceștia. Dar, ca și în Ungaria de sub dominația habsburgică, doar un număr restrâns de familii nobiliare au reușit să se impună de-a lungul principatului autonom în demnitatea de comiți, să dețină această demnitate timp de mai multe generații sau cumulând oficiul în mai multe comitate. Dintre acestea se disting câteva care au dominat în mai multe comitate și generații de-a rândul: Bánffy de Losonc (în comitatul Alba Bánffy Zsigmond și Bánffy György; în comitatul Cluj, Bánffy György, Bánffy Kristóf, Bánffy Mihály, Bánffy Dénes și un alt Bánffy György, fiul lui Dénes; în comitatul Turda, Bánffy Boldizsar și Bánffy Gabor; în comitatul Dăbâca, Bánffy Farkas, Bánffy György, Bánffy Zsigmond, Bánffy Dénes, Bánffy György, Bánffy Gabor și Bánffy Farkas; în comitatul Solnocul Inferior, Bánffy Zsigmond), Bethlen de Keresd, de Bethlen și Bun (în comitatul Alba, Bethlen Ferencz, Bethlen Mihály, Bethlen Farkas și Bethlen János; în comitatul Târnave, Bethlen Farkas, Bethlen Gergely, Bethlen Sámuel; în comitatul Turda, Bethlen János, în comitatul Dăbâca, Bethlen Mihály; în Făgăraș, Bethlen Gergely), Apafi de Apanagyfalu (în comitatul Târnave, Apafi Gergely, Apafi Miklós, Apafi Gergely; în comitatul Dăbâca, Apafi Gergely; în comitatul Solnocul Inferior, Apafi István; în Făgăraș, Apafi István), Haller de Haller (în comitatul Alba, Haller Péter, în comitatul Târnave, Haller Gabor, Haller István, Haller Péter, Haller Pál; în comitatul Turda, Haller János, Haller István; în comitatul Solnocul Inferior, Haller Zsigmond,

⁵⁶ Trócsányi, *Dignitărădel*, p. 16. Cancelaria avea două subdiviziuni, cancelaria mare și cea mică. În prima dintre ele, două treimi din numărul scribilor erau transilvăneni sau din Ungaria. 22, 6 procente aveau o origine urbană – numele a 16 procente îi arată din Transilvania, 3,3 procente din Ungaria, iar 3,3 procente erau nume săsești. Pentru ceilalți a fost dificil să se desemneze categoria socială din care au provenit, erau nobili, libertini, chiar țărani dependenți. Este important de subliniat că după nume rezulta că 26,6 procente au fost secui, mai cu seamă fii de preoți protestanți din Trei Scaune – 53 de procente au venit de acolo. De asemenea, elementele nobilimii mărunte, au constituit o majoritate în cadrul cancelariei mari. În cel de-al doilea caz, cancelaria mică, distribuția scribilor în funcție de originea socială evidențiază că 29,1 procente proveneau din orașe – 18,2 din Transilvania și Partium, 6,1 din Ungaria, 3,5 din orașele săsești. Elementele burgheze au fost în acest caz mult mai numeroase. Din secuire, după nume, par să fi provenit 20,9 procente. Și în acest caz, o relativă majoritate aveau o origine în mica nobilime.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 14.

⁵⁸ C. Felezeu, *Statutul principatului Transilvaniei în raporturile cu Înalta Poartă (1541-1688)*, Cluj-Napoca, 1996, p. 336-355.

Haller István; în Făgăraș, Haller Gabor), la care se adaugă familiile Kemény, Vitéz, Bornemisza, Török, Wesselenyi, Csáky, Kornis, Béldi, Barcsai, Nalácz, Teleki etc.

Oficiile de la curtea princiară în Transilvania au căpătat o importanță semnificativă pentru consolidarea materială a nobilimii, cât și în ce privește prestigiul familiilor. Într-un fel sau altul, toate familiile nobiliare importante s-au exersat la curtea princiară. Destinul nobilimii ardeleni se leagă în mod intim de succesul la curte. În condițiile în care resursele domaniale nu se dovedeau suficiente pentru a putea suporta pretențiile de mărire a unor nobili, apropierea de principe și obținerea demnităților a însemnat o formulă alternativă de întregire a averii și prestigiului social. În fruntea curții princiare (*főudvarmesterek*) s-au aflat personaje aparținând aristocraților: Alia Farkas, Kekedi Zsigmond, Betlen Ferencz, Pettki István sau Ștefan Nalácz. Între adjuncții acestora (*aludvármesterek*) s-au remarcat nobili care au ajuns consilieri princieri, precum Ferencz Mikó, au aparținut familiilor aristocratice, Gerendi și Dániel, sau din rândurile diplomaților și nobilimii militare, precum Balog Máte; din afara Transilvaniei, din rândurile nobilimii mijlocii din Ungaria a deținut această demnitate, în timpul principesei Zsuzsanna Lorántffy, Görgei Jób.⁵⁹ La fel, între cei șapte care au ocupat demnitatea de comis, cunoscuți, s-au situat în rândurile familiilor nobiliare de cea mai mare însemnătate, care se bucurau de un prestigiu exemplar la momentul respectiv. Huszár Matyas a fost simultan și consilier princiar, în timp ce alții doi, Serédi István și Ebeni István, vor ajunge în această postură mai târziu. Tot din rândurile înalților demnitari au provenit și Kemény Boldizsar, căpitan al oștilor curții, comite al Clujului și Dăbâcăi, administrator al curții princiare; Balassi Ferencz, la rândul său a fost simultan și căpitan al scaunului Odorhei.⁶⁰ Cei care răspundeau de aprovizionarea curții princiare (*főetefogomesterek*) au provenit din rândurile aristocrației: Bethlen Ferencz, Huzsár Mátyas, Kemény Boldizsar, Béldi Pál, Ladislau Nalácz.⁶¹ Între pahamicii principelui îi întâlnim pe doi membri ai unor familii de vază ale aristocrației transilvănene, Kornis János și Barcsai Pál.⁶² Frecvența numelor familiilor aristocratice în deținerea acestor demnități de curte, coroborată cu celelalte oficii civile și militare pe care aceiași nobili le-au ocupat, arată rolul proeminent deținut în viața publică centrală a principatului de către aristocrație, beneficiile obținute nefiind doar de natură simbolică, ele s-au concretizat în avantaje directe de natură economică și socială.

Demnitatea de judecător al nobilimii principatului (*itelomestere*), a fost deținută pentru secolul al XVII-lea de familiile aristocrației: Fráter István, Kovacsóczi István, Cseffey László, Kiss Ambro, Veres Ambro, Alvinczi Péter, Mikes Kelemen, Sarpataki Márton, Sárosi János, Gencsy László, Toldalagi János, Kassay István, Kassay Ferencz, Apor Lázár, Lázár György, Lugosy Ferencz, Nadányi Mihály.⁶³ Membrii tablei princiare (*a fejedelmi tabla ülnökei*) evidențiază proporția majoritară a aristocraților. Dintre cei 110 cunoscuți, 43 au provenit din rândurile vechii aristocrații (Barcsai Mihály, 2 din familia Bánffy, 5 din familia Bethlen, Béldi, 3 din familia Daczó, 4 din familia Dániel, Ebeni, Gyeroffy, Haller, Huzsár, Kassai Ferencz, 2 din familia Kemény, Keresztessi, Kún, Lázár, Macskási, 2 din familia Mikes, Nalácz András, 2 din familia Nemes, Pekry Lorinc, 2 din familia Pettki, Rhédei Ferencz, 2 din familia, Szentpáli István și 2 din familia Ugron). Din rândurile noilor familii care au pătruns în cercul aristocrației au provenit 6 demnitari (Apor, Gerendi, Kornis, Petrityevith Horvath, Sulyok, Theke). Alți 12 demnitari ai tablei princiare au fost recrutați din rândurile nobilimii comitatense

⁵⁹ Trócsányi, *Erdély központi*, p. 391-392.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 393.

⁶¹ *Ibidem*, p. 394.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ K. Hodor, *Erdély itélőmesterei (1365-1848)*, în *Törtélemini Tár*, I(1878), p. 693-694.

(Also, Balasházy, Gavay, Haranglabi, Inczedi, Kendeffy, 2 din familia Maksai, Mikó, Szilvási Bálint, Walkay).⁶⁴

De o remarcabilă importanță s-au bucurat funcțiile militare centrale, generalii supremi ai oștilor principatului, căpitani curții princiare și vicecăpitaniile acesteia. Importanța demnității de general suprem (*ország generalisai*) rezultă din recrutarea lor din rândurile consilierilor intimi în majoritatea cazurilor: Kornis Gaspar și Kornis Zsigmond, Sennyei Pongrác, Zólyomi Dávid, Bornemisza Pál, Kemény János, Haller Gabor, Ebeni István, Barcsai Gaspar, Béldi Pál, Teleki Mihail. Aceleași personaje nobiliare s-au aflat și în fruntea oștilor curții princiare, lor adăugându-li-se din familia Bethlen, Gabriel și István, Mihály a fost reprezentantul familiei Barcsai, și din familia Bánffy, György.⁶⁵ Celelalte demnități superioare evidențiază tablouri asemănătoare. Tezaurarierul, păzitorul coroanei sau comiții (főispán) au provenit în toate cazurile din rândul magnaților. Tabloul ocupării demnității de tezaurarier al Transilvaniei remarcă o trăsătură esențială socotit pe secvențele secolului al XVI-lea și al XVII-lea. În primul caz, un grup de familii nobiliare au deținut demnitatea, pentru ca în secolul următor familiile care s-au afirmat în rândurile aristocrației în această perioadă să obțină și funcția respectivă. În secolul al XVII-lea, oficiul a fost atribuit familiilor Haller, Kálnoky, Wesselenyi, Kamuthy, Szilvási, Rhédei, Mikóla, Kemény, Sulyok, Béldi, Thuri, Cserei.⁶⁶ Aceeași soartă au avut-o și slujbele de arendator al dijmii (*tizedfőarendator*) și cea de prefect (*fejedelmi prefectus*).⁶⁷ Aceste oficii au constituit de-a lungul timpului, prin subordonarea față de principe, o cale de acces a nobilimii comitatense în rândurile aristocrației.

Existența acestor motive fundamentale ale colaborării dintre nobilime și principe nu exclude existențele, conflictele deschise sau încercările de diminuare a influenței ori eliminarea violentă a nobililor. Că au existat derapaje, conjurații nobiliare care au avut ca obiectiv persoana principelui sau eliminarea unor potenți este în afara oricărei îndoieli. Încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea s-a conturat o partidă ostilă familiei Báthory coagulată în jurul familiilor Kendy și Kovácsóczy, în 1594, capii acestei partide fiind executați.⁶⁸ Lupta pentru tron în primul deceniu al secolului al XVII-lea a fost dominată de astfel de acțiuni conspirative: otrăvirea lui Ștefan Bocskai, forțata eliminare din competiție a lui Bálint Homannai, asasinarea lui Gabriel Báthory, complotul nobilimii îndreptat împotriva acestuia la 1610; un alt complot l-a avut în atenție pe Gabriel Bethlen la 1616 și din nou la 1628, urzitorii fiind descoperiți și pedepsiți în ambele cazuri. În timpul lui Gheorghe Rákóczi I-ul au fost „slăbiți din grații”, cum scrie memorialistul, István Bethlen, Francisc Mikó, Sigismund Prépostvári, Moise Székely, Dávid Zólyomi, István Haller, Francisc Petki, Simon Pécsi.⁶⁹ Exprimarea autorității de către principe într-un mod abuziv l-a determinat pe Ioan Kemény să considere că tratamentul aplicat lui Dávid Zólyomi și Moise Székely a încălcat libertățile și privilegiile stării nobiliare. În cazul lui Dávid Zólyomi, memorialistul nota: „Între timp, fu judecat Zólyomi și, cum fu prins fără citație, și mai mult, în mod ilegal și fără sentință, împotriva libertății nobiliare, dieta fu multă vreme de părere să fie eliberat și urmărit în libertate *legitima via juris*”⁷⁰, dar în mod abuziv a fost deposedat de bunuri, condamnat și închis la Chioar, unde a și murit cu toate eforturile depuse spre a-l elibera din partea unor demnitari otomani, habsburgi ori maghiari („au căutat

⁶⁴ Trócsányi, *Erdély központi*, p. 361.

⁶⁵ Trócsányi, *Erdély központi*, p. 337-340.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 320-324.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 325-332.

⁶⁸ Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 195.

⁶⁹ Kemény, p. 158-170. Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 197-200. Pentru acuzarea lui Simon Pécsi în vremea domniei lui Gheorghe Rákóczi I-ul vezi și MCRT, X, p. 182-190.

⁷⁰ Kemény, p. 169. Cf. MCRT, IX, p. 340-374.

să-l slobozească pe el, nenorocitul, și cu mijloace drăcești”⁷¹). La fel, judecata lui Moise Székely s-a făcut prin eludarea *legitima via juris*: „fu pedepsit și Moise Székely într-un mod nemaiauzit”, asistându-se la „ciuntirea absurdă a libertății nobiliare, împotriva legilor dumnezeiești și lumești.”⁷² O imagine comprehensivă și sugestivă a comportamentului lui Gheorghe Rákóczi I-ul este oferită și de o altă cronică a vremii: „După ce principele Rákóczi tatăl a încheiat pace cu István Bethlen și după ce au murit câțiva dintre domnii cei mai de seamă, care s-ar fi putut împotrivi, el a căutat toate mijloacele și căile pentru a se îmbogăți. Principele a poruncit să fie făcute legi foarte aspre mai ales pentru nobilime și, îndată ce un nobil păcătuia cu ceva, era chemat în repetate rânduri în fața judecății și urmărit; pentru o greșală sau abatere mică, foarte multor nobili le-au fost confiscate și luate, din porunca lui, toate bunurile mobile și imobile.”⁷³ „Tonul” acuzator al memorialistului la adresa acțiunilor princiare s-a fundamentat pe apelul la valorile politice acceptate atât de stări cât și de puterea centrală. Libertățile nobiliare erau integrate într-o ordine „dumnezeiască și lumească”, cele două ipostaze ale orizontului politic care justifica loialitatea și credința față de principe și țară. Abuzul, contrar dreptului natural, invocat de către teoria politică protestantă, era considerat o încălcare a legilor tradiționale „dumnezeiești și lumești”. În același sens, se observă, în comparație cu portretul făcut lui Gabriel Bethlen, o declasare a prototipului princiar din ce în ce mai gravă prin cei doi Rákóczi și o degradare totală în cazul lui Mihail Apafi („Principele e doar cu numele” sau „sub un principe care nu simte nimic, nu se îngrijește de nimic, nu domnește peste nimic, nu e în stare de nimic”⁷⁴).

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, dar mai cu seamă în vremea domniei lui Mihail Apafi, conspirațiile politice nu au ținut direct spre persoana principelui, „nu pentru a-l răsturna pe principe, ci pentru a-l elibera de sub jugul și asediul lui Teleki și a clicii sale și pentru a restabili justiția, legile și libertatea patriei”⁷⁵. Se asistă la o luptă intestină, la comploturi și confruntări, plănuit și conduse de către Mihail Teleki și apropiații săi în vederea discreditării și eliminării de pe scena politică a celor mai influente personaje, concurenți incomozi pentru supremație în principat („Atât principele, cât și consiliul și fruntașii, ca și dieta și stările depind de Teleki”⁷⁶). Acțiunile plănuit și conduse de Teleki s-au îndreptat împotriva lui Dénes Bánffy (1674)⁷⁷, Pál Béli (1678)⁷⁸, Mihály Barcsai (1684)⁷⁹ sau Imre Tökölly

⁷¹ Kemény, p. 166. Acuzarea de implicare a forțelor supranaturale, drăcești, vrăjitoria, în sprijinul celor înprocesuați în cazurile *per notam infidelitatis* a devenit un topos în secolul al XVII-lea. Un precedent l-a oferit principele Gabriel Bethlen prin procesul de vrăjitorie intentat Annei Báthory. Cf. MCRT, VI, p. 413 și Nagy László, *Erdélyi „boszorkányperek” a politikai hatalom szolgálatában*, în *Századok*, 112(1978), 6, p. 1097-1141. Într-un mod analog s-au petrecut lucrurile și cu soția lui Pál Béli, Zsuzsanna Vitéz. Vezi Bethlen, p. 163: „... prin multele ei fapte crunte și fără de nici un Dumnezeu și înfrmațiile pe care le-a cules de la vrăjitoare despre principat, a cauzat în mare măsură nenorocirea pentru bărbatul ei.” Cf. Herner János, *Bornemissza Anna megbűvöltetése*, Budapest, 1988, p. 46-67; Komáromy Andor, *Magyarországi boszorkányperek okleveltára*, Budapest, 1910, p. 139-170.

⁷² Kemény, p. 170. Cf. MCRT, IX, p. 377.

⁷³ Kraus, p. 98. În dieta din aprilie-mai 1633, în art. 18, se face referire la imunitatea și scutirea de gazeare a nobilimii (Az nemes háznaknak szállaktól való immunitása és az erővel való gazdalkodtatás), iar în art. 20, se întărește privilegiul cărciumăritului. Toate acestea au fost acțiuni care fortificau pozițiile nobilimii. Cf. MCRT, IX, p. 324.

⁷⁴ Bethlen, p. 155.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 156. Pentru detalii vezi p. 128-181. Cf. Cserei, p. 67-169; Trócsányi, *Az Erdélyi fejedelemség*, p. 200-206.

⁷⁶ Bethlen, p. 155.

⁷⁷ MCRT, XV, p. 456-459 și XVI, p. 511-514, 579-591.

⁷⁸ *Ibidem*, XVI, p. 276-277 și 342-353.

⁷⁹ *Ibidem*, XVIII, p. 282-310.

(1686)⁸⁰. Încălcarea abuzivă a libertăților nobiliare („asta-i libertatea nobilului”) a provocat o degradare a ordinii naturale, atât autoritatea suveranului a fost asediată, cât și privilegiile nobilimii. Mai mult decât intrigile și acuzațiile mincinoase ale unor răuvoitori, era vorba de o pedeapsă divină circumscrisă registrului moralei protestante: „dar Domnul voia să păstreze și să pregătească patria asta atât de păcătoasă, ca o Sodomă”.⁸¹

Solidaritatea politică afirmată la nivelul diferitelor „partide” nobiliare și disputele la care au luat parte întrevăd motivații diverse. La 1630, regrouparea nobililor în jurul lui István Bethlen și a Ecaterinei de Brandenburg a urmărit un criteriu confesional, dar apare și ca o consecință a permanentei tensiuni dintre o nobilime „veche” și una „nouă”.⁸² În a doua jumătate a veacului al XVII-lea acumularea prestigiului politic (principe al Principelui și al tuturor) a născut o concurență acerbă care s-a soldat cu condamnarea, uciderea și depozedarea de anumite bunuri (în afara posesiunilor avitice) a mai multor nobili (Dénes Bánffy, Pál Béldi, János Haller etc.). O altă cauză a conjurațiilor a fost dorința unor nobili de a aduna cât mai multe și întinse domenii. Astfel, anularea donațiilor și privilegiilor făcute de principele Acațiu Barcsai, prevăzută la 1684 a determinat eliminarea fizică a urmașului său, Mihály Barcsai, și îndepărtarea din țară prin trimiterea în solii a posibililor opozanți (Ștefan Nálaczi). Nu în ultimul rând, tensiunile dintre nobili au fost generate de afinitățile politice filo-habsburge sau filo-otomane (disputa Teleki – Tököly). Această tipologizare a disputelor internobiliare are un caracter general, fiecare caz în parte se prezintă ca o acumulare de justificări nuanțate și ca o conspirație ce a antrenat numeroși nobili și, nu de puține ori, a mobilizat forțe armate. În spiritul moralei protestante și al încercării de dislocare a credințelor populare și implementarea discursului teologic oficial, procesele politice au fost anturate și de acuze de vrăjitorie aduse apropiaților celor împricinați. Acestea aveau darul de a-i discredita, o dată mai mult, și de a justifica pedepsele aplicate.

Din rândurile nobililor cu origine românească au fost implicați în astfel de conspirații și conjurații doar câteva personaje, care prin cariera lor politică s-au apropiat de persoana principelui și s-au bucurat de grația acestuia. În conflictul dintre Bálint Homonnai și Sigismund Rákóczi a fost implicat și Francisc Mácskasi, motiv pentru care a zăcut în fiare o vreme, după aceea, eliberat, „s-a înors la stăpânul său”⁸³, ascensiunea sa fiind datorată relației de familiaritate cu Gabriel Bethlen (a doua soție a sa a fost Judit Bethlen). Același Francisc Mácskasi s-a aflat în tabăra protestantă și autohtonă, în sprijinul lui István Bethlen, împotriva grupării nobiliare din jurul Ecaterinei de Brandenburg.⁸⁴

În timpul domniei lui Mihail Apafi, celălalt om politic al familiei Mácskasi, Boldizsar a luat parte la „liga” organizată de Mihail Teleki împotriva lui Dénes Bánffy, la 1674; la cererea acestuia a redactat „exemplarul bun” al scrisorii de conjurație, semnat printre alții, și de Ștefan Nálaczi.⁸⁵ Maestrul-șef de ceremonii al curții, Ștefan Nálaczi s-a ales în urma uciderii și confiscării posesiunilor lui Dénes Bánffy cu satele Batiz și Chintăul. Disputa cu Dénes Bánffy e posibil să fi fost provocată și de o umilință pe care o trăise nobilul originar din Hațeg, acuzat de

⁸⁰ *Ibidem*, p. 280-281.

⁸¹ Bethlen, p. 156.

⁸² Kemény, p. 118: În tabăra lui István Bethlen erau Dávid Zólyomi, Pavel Nagy, Francisc Mácskasi, Francisc Mikó, Balthazar Kemény, Francisc Balasi, „toți crescuți de principe”. În tabăra opusă, fideli principesei, s-au aflat Sigismund Kornis, István Haller, István Kovacsóczy, István Erdélyi, Wolfgang Cserényi, Gaspar Szunyog, Listius, Keglevith, Ratkai.

⁸³ Kemény, p. 38.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 118.

⁸⁵ Bethlen, p. 130.

acesta de necredință și fățarnicie în fața principelui.⁸⁶ Pe acesta îl găsim implicat și în intrigile îndreptate împotriva lui Nicolae Bethlen și Pál Béli din anul 1676.⁸⁷ Ștefan Nálaczi s-a aflat în grațiile principelui Mihail Apafi, puțini dintre nobilii principatului din această vreme au avut o atât de mare trecere și influență asupra suveranului⁸⁸ și a celui mai de seamă om politic, Mihail Teleki. Atunci, când, s-a presupus că era incomod uneia dintre acțiunile plănuite de Teleki, recuzarea donațiilor și diplomelor acordate de Acațiu Borcsai, a fost îndepărtat cu abilitate, trimițându-l în solie la Poartă.⁸⁹ Personalitatea sa apare în memorialistica și cronistica vremii caracterizată de oportunism, fiind dispus la gesturi mai puțin virtuozose, cum era linguiștea: îngenunchează și sărută veșmântul princiar sau, altă dată, bea primul un pahar de vin oferit de István Apor lui Teleki pentru a testa ca acesta să nu fie otrăvit.⁹⁰ Desigur aceste remarci nu sunt lipsite de interes și malițiozitate, atât Nicolae Bethlen, cu care era și înrudit prin alianță, cât și Mihály Cserei s-au aflat pe poziții politice oprite cercului din jurul lui Mihail Teleki.

Un alt personaj care s-a bucurat de sprijinul anturajului principelui Mihail Apafi a fost Sigismund Boer din Făgăraș, implicat, la rândul său, într-o acțiune de discreditare a lui János Bethlen, Dénes Bánffy și Andreas Fleischer, judele regesc al sașilor. Supus unei pedepse de ordin moral, și-a cerut iertare în fața dietei într-un gest de smerenie, îngenuncherea, a fost, în scurt timp, numit pârălab-șef la Făgăraș.⁹¹

Raporturile dintre principe și nobilime în Transilvania secolului al XVII-lea s-au încadrat în limitele unui stat a cărui viață politică a fost dominată de un regim constituțional. În schimb, nu întreaga perioadă a fost marcată relații uniforme și omogene, au existat domnii autoritare (Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I-ul), timp în care rolul principelui a devenit hotărâtor, dar avem de-a face și cu principii dominați de stări, în cazul lui Mihail Apafi. Proiectarea vieții politice pe fundalul constituționalismului (cele trei națiuni privilegiate și sistemul religiilor recepte) a favorizat conservarea privilegiilor stărilor *legitima via juris*, dar și dezacordul față de eliminarea violență a suveranului. În acest context, relațiile dintre principe și nobilime s-au integrat caracterului infrastructurii statului, un caracter paternalist, tipic medieval. De aceea, relația a oscilat între loialitate și procese *per notam infidelitatis*.

UNDER THE SIGN OF JANUS.

RELATIONS BETWEEN NOBILITY AND PRINCE IN 17TH CENTURY TRANSYLVANIA

Abstract

Magyar and Romanian historiographers showed receptiveness towards this issue especially at the end of the 19th century and the beginning of the 20th, and then neglected this subject due to various reasons. Researches focused on a genealogical perspective and heroic history of some exponential families, or on printing sources that referred to the evolution of different aristocratic families from Transylvania. Important contributions and synthesized works did their best to provide an overall image of the nobility having a Romanian origin, all under the circumstances of the political debate for national engagement that stormed its way through the epoch and the countries of Central Europe. On the other hand, the researchers' focus on aristocracy represented, for historians, an access problem to sources. While the aristocrats attended schools, printed their own journals and memories, had a lively

⁸⁶ *Ibidem*, p. 154.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 145: „... bietul meu cumătru nărod și, pe cât știam, om al meu de bine Nálaczi, nu făcu decât să iscălească.”

⁸⁸ Cserei, p. 6, 75-76.

⁸⁹ Bethlen, p. 178.

⁹⁰ Cserei, p. 169.

⁹¹ Bethlen, p. 129.

correspondence, issued administrative papers concerning the domains they possessed and those of rich subjects, the small nobility – ignorant in its majority – with no domains and no subjects, remained a quiet world, difficult to reach by the historian.

In this context, under the national ideological impulse that the historical writings were fed with, the Romanian social elite in possession of the noble status was considered alienated from the ethnic point of view, as it became Magyar and Catholic or passed to a Protestant confession. The 14th century led to the ending of a historical process asserted centuries ago, that of an ethnic and confessional metamorphosis of the Romanian social elite from Transylvania. This opinion, imposed under the authority rule at the beginning of the century, constituted a commonplace of the 19th century historiography. Consequently, an analysis of the nobility within this region did not call the researchers' attention, other theses taking the lion's share. Of course, there were exceptions as well, especially lately, when researchers came close to this issue either through the printing of archive sources, or by elaborating studies that brought into discussion at least outside problems of Transylvanian nobility. The underlined preoccupations were the equivalent, at least at mental level, of a psychological discharge from the constraints of some prejudices.

The social-political evolution of Transylvania in the medieval and early modern period showed a complex nobiliary pattern, dynamic and constantly adapting. The nobility was not a static pattern; it suffered profound transformations in spite of the legal proclamation of the second order's unity and homogeneousness at the beginning of the 16th century. The new political status of Transylvania, the breaking up of Hungary and the set up of the autonomous principality, meant, as far as the nobility was concerned, making way for the setting up of a Transylvanian aristocracy directly linked to the central power, to the prince of Alba Iulia. Such a circle of nobiliary elite was more difficult to draw in the voievodship's times, under the circumstances of the region's integration to the kingdom of Hungary's administrative unity. The aristocracy focused on the central power from which it drew its benefits, liberties and privileges. Or, Transylvania was on the outskirts of the kingdom, a location that provided the specificity of its organization in a medieval world where local and regional specificities and features had a common trait, the region's elite not being able to compete with the nobility of Hungary, neither by wealth nor prestige, authority or influence in the political life of the kingdom. Outstanding cases of social accession and penetration of aristocratic Magyar patterns within some Transylvanian families have been underlined many times, but they did not change the meaning of the general trend of this group's evolution. This segregation of the nobility, the identification of the nobiliary-social scenery in its diversity – an essential problem of Transylvania's early modern age determines, in the proposed research pattern a typological analysis of the privileged, ranging from the setting up and affirmation of aristocracy (fully strengthened in the 18th century) to county nobility and half-noble categories. This investigation focuses on the identification of nobiliary elements that came from Romanians, in the attempt to outline their accession and the economic and prestige resources they benefited from.

UN BEST-SELLER ITALIAN DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA CU PRIVIRE LA ORAȘELE ȘI CETĂȚILE DIN BANAT ȘI VESTUL TRANSILVANIEI

Configurația politică europeană pe parcursul secolelor XVI-XVII. Proiectele de configurare a unei monarhii universale, inspirate de cazul paradigmatic al Imperiului Roman – forma exemplară de dominație mondială a Antichității, extinsă, ca tip de civilizație, la dimensiuni tricontinentale –, care au animat obsesiv gândirea politică medievală și premodernă, de la *De monarchia* dantescă la *De monarchia hispanica* a lui Tommaso Campanella (1568-1639), încep să se estompeze progresiv, deja pe parcursul secolului al XVI-lea, fiind contrazise flagrant de conjuncturile, tacticile și mentalitățile politice ale vremii.¹

Modelul politic predominant care se impune la scară continentală este cel al statelor-națiune, suverane, atașate de ideea conservării independenței lor reciproce și preocupate de menținerea unui echilibru de putere în peisajul diplomatic al epocii. Noțiunea de concordanță a puterilor nu este o inovație istoriografică. Principiul echilibrului a fost uzitat inițial în conflictele interne ale republicilor comunale și ale principatelor italiene. Politica de balanță a puterilor, inspirată din practica statelor italiene, a fost extinsă în sfera relațiilor internaționale pe parcursul secolului al XVI-lea. Coaliția Spaniei, Germaniei, Veneției, Milanului și a Statului Papal împotriva Franței (1495), Liga de la Cambrai împotriva Veneției (1507) sau Liga de la Cognac care-l viza pe Carol Quintul (1526) sunt expresia aplicării respectivului principiu la nivelul politicii interstatuale. Campioana prin excelență al strategiilor de contrabalansare a puterilor politice preponderente a fost republica venețiană. Noțiunea de echilibru s-a conturat în Franța, pe parcursul domniei lui Francisc I, în Anglia sub dinastia Tudorilor și a obținut consacrarea cu ocazia păcilor încheiate în Westfalia (1648) și la Utrecht (1713).²

În jocul politic european al secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, combaterea sistematică a tentativelor de instaurare a unei hegemonii, devine principiul precumpănitor în jurul căruia își articulează coalițiile puterile statale secundare, de obicei vexate de ascensiunea vertiginoasă în plan militar, economic sau colonial a unui vecin ambițios și amenințător. Tentativele universaliste inițiate pe plan european în veacurile XVI-XVII au eșuat întotdeauna finalmente, fiind contracarate de coaliții adverse. Pe de altă parte, Europa n-a beneficiat niciodată, în acest interval de timp, de un veritabil echilibru între marile puteri. E drept, a aspirat spre o asemenea configurație politică. În realitate, spectrul politic al epocii a cunoscut o succesiune de hegemonii care au suscitât tot atâtea alianțe potrivnice.³

Coliziunile survenite între pulsațiile hegemonice ale puterilor tutelare, aflate în faza de afirmare sau în cea de declin și tendințele de instaurare a unui echilibru au favorizat geneza

¹ G. Soulier, *L'Europe. Histoire, civilisation, institutions*, Paris, 1994, p.56.

² *Ibidem*, p.56; A. Oțetea, *Renașterea și Reforma*, București, 1968, p.158-160; C. Mureșan, *Europa modernă*, Cluj-Napoca, 1997, p. 37-39.

³ G. Solier, *op.cit.*, p. 56-57.

statelor moderne, în acea Europă clasică, sfâșiata de conflicte, ambiții și tensiuni aporetice. Rivalitatea pentru preponderență continentală depășește dimensiunea politică și economică. Confruntarea se derulează pe planuri multiple: tratate secrete sau manifeste, alianțe care se compun și se descompun, conflicte militare și navale transferate în colonii, intervenții discrete în afacerile și echilibrul intern al diverselor state prin intermediul corupției, practică fără scrupule și cu o uluitoare abundență de mijloace. Scopul urmărit nu este doar anihilarea militară a adversarului, ci și izolarea diplomatică, limitarea piețelor de desfacere și paralizarea traseelor de aprovizionare ale acestuia. Pe de altă parte, răspândirea fără precedent a tiparului și procesul masiv de alfabetizare sunt fenomene care au facilitat cu certitudine amplificarea dimensiunii spiritual-culturale a hegemoniilor.⁴

În primele decenii ale secolului al XVI-lea, Casa de Austria a fost încarnarea tipică a puterii dominante. Extinderea prodigioasă a posesiunilor acesteia în sfera occidentală a continentului a imprimat regatului învecinat al Franței un acut sentiment de insecuritate, panică și anxietate. Simțindu-se izolată, precum o cetate asediată, monarhia franceză a încercat să disperseze încercuirea habsburgică, angajându-se într-un diferend durabil cu rivala sa hispano-germanică, caracterizat prin confruntări dure și alianțe surprinzătoare. Sub auspiciile conflictului respectiv, Francisc I (1494-1547), regele Franței, încheie o criptoalianță cu sultanul otoman Suleiman al II-lea Magnificul/Legiuitorul (1494-1566), pe durata a două decenii. Artizanii acestor tratative, ramificate ulterior spre Transilvania voievodului Ioan Zápolya (1487-1540) și spre litoralul Africii de Nord, stăpânit de fostul corsar, Khair-ad-Din Barbarossa, aliatul suveranului de pe malurile Bosforului, numit *kapudân-i deryâ* – “căpitanul mării” – mare amiral – au fost emisarul croat Ioan Frangipani, spaniolul trecut în serviciul Franței, Antonio Rincón, gentilomul din Auvergne, Jean de la Forest, eruditul Guillaume Postel, autorul unei excelente descrieri a Imperiului Otoman în vremea lui Suleiman și căpitanul Polin, baron de Lagarde.⁵

În urma celor opt războaie, purtate între 1520 și 1559, s-a semnat pacea de la Cateau-Cambrésis, în virtutea căreia Casa de Valois renunța la pretențiile sale de dominație asupra Italiei, dar și asupra altor teritorii precum Artois, Flandra, Tournai și Navarra și restituia Savoia stăpânitorului de drept, prohabsburgic, al ducatului. Franța reținea doar Burgundia și așezările frontaliere Metz, Toul și Verdun. În schimb, întreaga peninsulă italică intra în sfera de influență hispano-germanică prin confirmarea posesiunii Habsburgilor asupra Milanului și a Neapolelui. Prevederile păcii includeau căsătoria lui Filip al II-lea (1527-1598), regele Spaniei, cu Elisabeta, fiica lui Henric al II-lea (1519-1559), regele Franței. Tratatul încheia confruntarea dintre casele domnitoare Habsburg și Valois. Inițial un conflict intern german între protestanți și catolici, Războiul de Treizeci de Ani (1618-1648) a devenit în scurt timp o conflagrație continentală, în care protagoniste sunt din nou cele două dinastii rivale, Bourbonii și Habsburgii. Disputa a luat sfârșit cu pacea westfalică (1648), a cărei principal beneficiar a fost Franța. Deși Austria fusese temporar eliminată din competiția pentru hegemonie, războiul a continuat contra Spaniei până la încheierea păcii Pirineilor (1659), care prevedea căsătoria regelui Ludovic al XIV-lea cu infanta Spaniei și consacrarea achiziției teritoriale semnificative pentru coroana franceză.⁶

Intervalul de timp dintre 1559-1659 a fost proclamat, de către numeroși istorici, în mod convențional, drept „o epocă a preponderenței spaniole” în istoria politică europeană.

⁴ *Ibidem*, p. 57; R. Finzi, *L'età moderna*, Bologna, 1990, p. 387-388.

⁵ Fr. Cardini, *Europa și islamul. Istoria unei neînțelegeri*, Iași, 2002, p. 186-187; A. Clot, *Soliman Magnificul*, București, 1997, p. 154-171; Ph. Gosse, *Istoria pirateriei*, București, 1975, p. 31-43; F. Majoros, B. Rill, *Das Osmanische Reich 1300-1922*, p. 56-57; H. Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, București, 1996, p. 81-83.

⁶ G. Solier, *op.cit.*, p. 57; St. Mac Donald, *Carol Quintul: suveran, dinast și apărător al credinței, 1500-1558*, București, 1992, p. 95; S. Bernstein, P. Milza, *Istoria Europei*, vol. III, Iași, 1998, p. 156-167.

Aceasta ar debuta cu pacea de la Cateau-Cambrésis, finalizată între Franța și Spania în 1559 și s-ar încheia cu pacea de la Pirinei, survenită între aceeași adversari în 1659. În virtutea altor opinii autorizate, “marele secol” al monarhiei hispanice (1500-1600) s-ar datora unui surplus de vitalitate, furnizat de desăvârșirea unificării statele, în urma unui vast proces de încorporare, orientat dinspre regiunile flancate de versantul meridional al Pirineilor spre periferiile peninsulei. Artificialul simptom de plenitudine, instaurat în vremea lui Ferdinand Catolicul (1452-1516), odată cu încheierea acelei inautentice cruciade, supranumită Reconquista, în 1492, a favorizat o subită și glorioasă ascensiune politică, valorificată magistral prin expansiunea de sorginte ecumenică a “conquistei” transoceanice. Regii Ferdinand și Isabela au fost marii actori ai acestui destin. Secolele de aur (al XVI-lea) și de de fier (al XVII-lea) ale Spaniei corespund agregării unui imperiu imens și improbabil, în care din Filipine până-n Americi soarele nu apunea niciodată. Această somptuoasă performanță expansionistă fără precedent și fără succedent în istoria omenirii se extinde de la Carol I alias Carol Quintul (1500-1558), animatorul incontestabil al cruciadei târzii, la fragilul și debilul Carol al II-lea (1661-1700). Practic, mai bine de un secol și jumătate, o parte a lumii a trăit în ritmul dictat de imperiul Habsburgilor hispanici. Hegemonia internațională a Spaniei în perioada amintită nu are însă dimensiunea unei supremații categorice.⁷

Procesului ascendent și acumulativ al regatului iberic, care ajunge să domine o treime din planetă, culminant în timpul domniei lui Filip al II-lea (1527-1598), îi succede un fenomen ireversibil de dezintegrare care avansează riguros de la periferie spre centru. După succesul maritim antiotoman, extrem de fragil, de la Lepanto (1571), celebrat ca o victorie antiislamică a întregii creștinătăți, care a realimentat potențialul moral și elanul dominator al monarhiei iberice, eșecul “Invincibilei Armada” (1588) în fața “ereticei” flote elizabetane, specializată de câteva decenii în spolierea Imperiului hispano-american, pierderea resurselor bugetare virate de fiscalitatea Țărilor de Jos, în urma rebeliunilor și secesiunilor declanșate în provinciile respective, după 1566, precum și gestionarea catastrofală, frauduloasă a colosalelor resurse economice transoceanice au accentuat declinul lent dar ireversibil al Habsburgilor hispanici. Recesiunea din secolul al XVII-lea se manifestă în America hispanică prin restrângerea livrărilor de metale prețioase și a altor “culturi de export”. Cele două decenii de pace dintre 1600 și 1620 corespund unei stagnări a economiei europene în epicentrul ei iberic. Criza determină abandonarea Oceanului Indian în favoarea impetuosului trafic comercial olandez. În ciuda dezastruoasei politici a lui Filip al II-lea, care acționase simultan pe două fronturi, cel al catolicității antiprotestante și cel al creștinătății antiislamice sau a accentuării mizeriei, în urma expulzării populației industriale a maurilor, prin decretul lui Filip al III-lea (1578-1621), din 1610, teoria “decadenței spaniole”, de după 1620, are mai mult un parfum de legendă. Datorită inițiativelor promovate de prim-ministrul regelui Filip al IV-lea (1621-1665), ducele Gaspar de Guzmán Olivares (1587-1645), un Richelieu iberic, promotor al birocrăției complexe, dar fără aportul unei nobilimi de robă, Spania a rămas, încă vreme de câteva decenii – chiar și după ce Portugalia, care configurase un imperiu de cuceriri prezumtive, compus din imense întinderi teritoriale transoceanice posedate doar veleitar, și-a redobândit independența (1640), pierdută în 1580 –, o forță continentală de prim rang, atât în calitatea de redutabilă putere colonială, cât și în postura de port-drapel al Contrareformei, întrucât orice edificiu gigantic pretinde timp pentru a fi demolat. Pe de altă parte, pacea de la Cateau-Cambrésis e considerată, din perspectiva altor

⁷ H. Hauser, *La prépondérance espagnole (1559-1660)*, Paris, 1933, p. 2; C. Mureșan, *Relațiile internaționale europene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Studii și articole de istorie*, XVIII (1972), București, p. 24-25; José Ortega y Gasset, *Spania nevertebrată*, București, 1997, p. 47; F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraniană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. III, București, 1986, p. 320-332; S. Bernstein, P. Milza, *op. cit.*, p. 190-197.

verdicte, mai mult “un triumf al principiului echilibrului european”, decât un veritabil succes al politicii iberice, întrucât a consemnat nu numai decizia monarhiei franceze de a abandona pretențiile de dominație teritorială și politică asupra Italiei, dar și paralizarea aspirațiilor Casei de Habsburg de a articula, sub autoritatea sa, o monarhie pancontinentală.⁸

Prin analogie, a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost numită, de reprezentanți notorii ai breslei istoricilor, „o perioadă de hegemonie continentală a Franței”. Tratatul din Westfalia, semnat în octombrie 1648, – operă de incontestabilă eficacitate a jocurilor diplomatice orchestrate de cardinalul Mazarin – au consacrat fragmentarea politică și religioasă a Imperiului German, au asigurat Franței recunoașterea oficială a episcopatelor Metz, Toul, Verdun, ocupate din 1552, încorporarea Alsaciei, cu excepția orașelor Strasbourg și Mulhouse și au facilitat instaurarea unei perioade de preponderență franceză pe plan european și mondial, mult mai evidentă pe plan politic și intelectual decât dominația spaniolă care a precedat-o sau influența engleză care a succedat-o. Pe de altă parte, după Războiul de Treizeci de Ani, în timp ce Imperiul German cunoștea un recul demografic fără precedent, monarhia franceză devenea statul cu cel mai masiv potențial uman din întreaga Europă. Prin pacea de la Pirinei, încheiată în noiembrie 1659, de Luis de Haro și Mazarin (1602-1661), Filip al IV-lea abandona Franței provinciile Roussillon, Hainaut și Artois și-i acorda lui Ludovic al XIV-lea (1643-1715) mâna fiicei sale, infanta Maria Tereza, care renunța la toate drepturile succesoriale asupra coroanei spaniole.⁹

Istoricii au numit prin consens, cei cincizeci de ani care au urmat momentului cronologic 1661, „secolul lui Ludovic al XIV-lea”. Marele Secol oferă spectacolul mobilizării integrale a forțelor unei națiuni, sub coordonarea unui principe luminat, care o conduce și o încarnează. Acel imperiu visat de Ludovic al XII-lea (1462-1515) sau Francisc I și anticipat de Henric al IV-lea (1553-1616), întruchipare a unei splendide universalități, „frumos spectacol menit să farmece gândirea” – după spusele lui Victor Hugo –, e inaugurat acum de Ludovic al XIV-lea. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Regele Soare și-a impus supremația asupra suveranilor rivali din epocă prin forța armelor sau prin diverse strategii diplomatice, iar ulterior le-a înfruntat și suprimat coalițiile sau conspirațiile ostile. El și-a întemeiat pretențiile hegemonice pe o diplomatie extrem de activă, care, printr-un permanent joc de culise, deseori cinic, urmărea să impună primatul coroanei franceze în întreaga creștinătate. Politica externă a Franței iluministe e în ultima instanță o tentativă de organizare a lumii în maniera unui sistem heliocentric, având orașul de pe Sena drept protagonist gravitațional. În virtutea acestui proiect politic, expresie a geniului universalist al francezilor în Secolul Luminilor, instaurarea unei constelații de națiuni inteligente și pașnice, care să-și contureze orbita în sfera de atracție a Parisului devenea o premisă imperativă. Pe lângă ambasadorii oficiali ai Franței, acreditați la curțile principilor și suveranilor continentali, un corp distinct de trimiși speciali și agenți militari, de extracție nobiliară sau plebeiană, explora, distribuind pensii, subsidii și promisiuni, care rareori erau onorate, posibilitățile încheierii unor alianțe și tranzacții politice inedite. Bani erau argumentul suprem al acestei febrile activități diplomatice. Doar Marele Pensionar al

⁸ L. Bély, *Les relations internationales en Europe (XVIIe – XVIIIe siècles)*, Paris, 1992, p. 23; J. Béranger, *Istoria Imperiului Habsburgilor (1273-1918)*, București, 2000, p. 210; C. Mureșan, *Relațiile internaționale europene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Studii și articole de istorie*, XVIII, (1972), București, p. 24-25; Salvador de Madariaga, *Englez, francez, spaniol*, în *Itinerarii spirituale*, București, 1983, p. 311-314; P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, vol. I, București, 1989, p. 97; Im. Wallerstein, *Sistemul mondial modern*, vol. III, București, 1993, p. 210-217; E. Papu, *Barocul ca tip de existență*, vol. I, București, 1977, p. 201-205.

⁹ J. Carpentier, Fr. Lebrun, *Istoria Franței*, Iași, 2001, p. 207; Sz. Pillorget, *Apogée et déclin des sociétés d'ordres 1610-1787*, Paris, 1969, p. 150-151; I. Grămadă, *Franța lui Richelieu și Mazarin*, Iași, 1971, p. 326-379; P. Chaunu, *op.cit.*, p. 162-163; R. Wilkinson, *Franța și cardinalii 1610-1661*, București, 1999, p. 113-122.

Provinciilor Unite a derutat până la ezitare stratagemile politicii externe franceze, manifestându-și totala insensibilitate față de clasicul argument financiar. În ciuda unor inerente rateuri, care au ritmat contactele internaționale ale Franței, acest dublu sau triplu aparat diplomatic a impresionat și a persuadat atât personalul cât și anturajul curților străine aliate sau ostile. La începuturile epocii moderne, politica externă a Franței era laică și indiferentă față de preceptele religioase, fără a fi întrutotul machiavelică. În numele acestui principiu guvernant, Francisc I a fost primul monarh creștin care a inițiat o alianță cu Marele Turc, Henric al IV-lea a considerat că Parisul merită o liturghie, iar Ludovic al XIV-lea și-a pus flota la dispoziția trupelor otomane din Anatolia, convocate la asediul Vienei, în 1683.¹⁰

Aspirația Regelui Soare de a extinde supremația franceză asupra continentului european se întemeia pe vasta forță militară organizată și dotată de Michel și Louvois Le Tellier, pe redutabilele centuri de fortărețe proiectate de Vauban, pe marina regală reorganizată de Colbert și pe soluțiile strategice eficiente utilizate de generalii Turenne și Condé cu ocazia triumfurilor de la Nijmegen, Saint-Germain și Fontenoy (1678/1679). Însă cea mai semnificativă inovație a fost constituirea unei birocratii civile pentru administrarea armatei. Acest serviciu administrativ, *l'intendance*, apăruse în vremea lui Richelieu sub forma unui corp de inspectori sau supraveghetori. În secolul lui Ludovic al XIV-lea, oficialii respectivului compartiment, care fondaseră depozite de provizii și muniție în diverse zone ale Franței, negociau și supravegheau toate contractele pentru hrană, arme și echipament ale armatei atât pe timp de pace, cât și în timpul campaniilor. Populația prefera rechizițiile organizate de acești intendenți, jafurilor efectuate de soldați în vreme de război.¹¹

După ce Italia o exercitase în timpul Renașterii, iar Spania în secolul ei de aur, Franța a preluat hegemonia intelectuală la scară continentală în epoca lui Ludovic al XIV-lea. Sub auspiciile respective, franceza triumfă asupra adversarelor în „războiul pentru succesiunea limbii latine”. Lexicul ei invadează toate limbile europene. Latina retrogradează în planurile diplomatic și științific, fiind înlocuită cu franceza, care ajunge limba uzitată de savanți, filosofi și, în general, de mediile cultivate. Stilul francez cucerește întreg continentul, impunând o adevărată „francomanie”. Numeroșii emigranți francezi care se instalează în țările europene contribuie la răspândirea gustului pentru ceea ce e franțuzesc. Saloanele literare pariziene devin oficine de poezie prețioasă și galantă. Scriitorii francezi clasicizanți sunt traduși, citiți și imitați în Italia, Germania, Anglia sau Spania, contribuind pe această cale din plin la rafinarea societății „marelui secol”. În consonanță cu ascensiunea Regelui Soare, Franța devine treptat expresia supremă a culturii europene, chiar un moment-far al civilizației mondiale, iar Parisul capitala incontestabilă a cunoașterii. Impusă sub absolutismul acestuia, compromisă de dezastrele financiare și militare care au acompaniat perioada crepusculară a domniei sale, Europa franceză a persistat și după Revoluția franceză și a atins apogeul o dată cu Imperiul napoleonic, care a anexat Franței aproape întregul continent. Splendorile prestigioasei arte franceze sunt imitate pretutindeni. Pentru arhitectura nenumăratelor reședințe regale și princiare europene castelul de la Versailles a constituit un model tutelar.¹²

În virtutea unor criterii similare, sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor au fost declarate „o eră de ascensiune a Austriei la rangul de mare putere europeană”, pe fondul

¹⁰ R. Mandrou, *L'Europe „absolutiste”. Raison et raison d'Etat 1649-1775*, Paris, 1977, p. 63-64; Sz. Pillorget, *op. cit.*, p. 150-151; Salvador de Madariaga, *op. cit.*, p. 314-316.

¹¹ M. Howard, *Războiul în istoria Europei*, Timișoara, 1997, p. 77; J. Carpentier, Fr. Lebrun, *op. cit.*, p. 217-218; P. Chaunu, *op. cit.*, p. 163-167.

¹² L. Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, 1971, p. 12-23; G. Mongrédien, *Viața de toate zilele în vremea lui Ludovic al XIV-lea*, București, 1972, p. 208-215; P. Hazard, *Criza conștiinței europene*, București, 1973, p. 55-57, S. Berstein, P. Milza, *op. cit.*, p. 245-248 și 315.

anihilării pericolului otoman, al progreselor înfăptuite de Contrareformă și al instaurării unei civilizații baroce cu numeroase trăsături originale, în perimetrul posesiunilor Casei de Austria. În amintitul interval de timp, Europa Centrală se caracterizează printr-o suită de fenomene specifice, precum: o explozie demografică spectaculoasă, în ciuda deceselor masive provocate de epidemia de ciumă din 1679, o economie agrară care progresează chiar și în absența unor inovații tehnice eficiente, un paternalism imobil care consacră dominația marii aristocrații funciare și a clerului monahal, declinul miciei nobilimi, afirmarea anemică a burgheziei urbane, reprimarea libertăților cetățenești și triumful contraofensivei catolice. Sub norocoasa domnie a lui Leopold I (1658-1705), trupele habsburgice reintegrează bazinul dunărean, menținut într-o stare de hibernare sub stăpânirea otomană, în curente atlantice ale istoriei europene, extinzând teritorial cu aproximativ 50% statele austriece. În urma bilanțului catastrofal schițat de tratatele din Westfalia, Austria se transformă într-un incontestabil pol de concentrare federală a Germaniei catolice. Practic, după 1660, trama politicii externe a Casei de Austria devine războiul cu turcii, invadatorii lumii creștine. În perioada amintită, Leopold I cumpără Oppeln și Ratibor de la Polonia, moștenește Tirolul, neutralizează aristocrația ostilă, parțial protestantă, din Ungaria austriacă, întărește capacitatea de ripostă a statului, organizând un aparat militar permanent și impune o inflexibilă fiscalitate indirectă. Începuturile acestei redresări pluriforme a Austriei au provocat în bună măsură nesăbuitul atac otoman, încheiat cu un răsunător eșec la Kahlenberg, în vecinătatea Vienei. Nici după evacuarea stăpânirii turcești din bazinul dunărean și dezamorsarea atmosferei de anxietate instaurată, vreme de un secol și jumătate, de constanta amenințare militară a Semilunii, respectivul ansamblu dinastic nu a încercat niciodată să se transforme, în manieră occidentală, într-un stat unitar, centralizat, omogen, dar a facilitat, în schimb, contactele dintre regiuni și a favorizat geneza și consolidarea unei civilizații comune specifice, situată pe axa frontalieră care demarca protestantismul de catolicism.¹³

Rivalitatea politică austro-otomană în Europa Centrală pe parcursul secolelor XVI-XVII. Relațiile austro-turce au devenit antagoniste, mai ales pe parcursul secolului al XVI-lea, după victoria câștigată de soldații Semilunii la Mohács (29 august 1526) și în urma alianței statornicite de regele Franței, Francisc I (1494-1547), din rațiuni de stat, cu sultanul Soliman al II-lea Magnificul/Legiuitorul (1494-1566). După încheierea păcii de la Zsitvatorok (1606), ostilitățile dintre Habsburgi și otomani s-au restrâns la hărțuiri, exercitate de-a lungul frontierei militare. Cele două puteri care rivalizau în zona Europei Centrale au fost, până în jurul anului 1660, distrase de alte evenimente politice majore. Habsburgii au fost antrenați în Războiul de Treizeci de Ani, în timp ce Imperiul Otoman s-a angajat într-un conflict de durată cu suveranii safavizi ai Persiei, Abbas I cel Mare (1588-1626), Safi I (1629-1642), adversarii săi redutabili din regiunea Orientului Mijlociu. În plus, dezastrele suportate de trezoreria publică turcească, în urma unei crize economice și fiscale de anvergură, generată de "revoluția prețurilor", cu întregul ei cortegiu de cicluri inflaționiste, au produs nemulțumirea ienicerilor, corp de elită în plină diluție, care a inițiat o suită de revolte endemice, schimbând sultani și viziri, stârnind seisme în universul seraiului și a celebrului său harem sau terorizând populația. Regimul politic stagnant a încurajat vechile particularisme, manifestate prin gesturile de insubordonare ale pașalelor provinciale, a favorizat anemiarea latentă a autorității centrale și a contribuit la restrângerea comerțului de tranzit și exterior, la amplificarea cheltuielilor publice și la deteriorarea sistemului funciar și financiar. Pe de altă parte, declinul suferit de Imperiul

¹³ V.L. Tapié, *Monarchie et peuples de Danube*, Paris, 1969, p. 145-146; Idem, *Barocul*, București, 1969, p. 130-137; E. Zöllner, *Geschichte Österreichs von Anfängen bis zur Gegenwart*, Wien, 1984, p. 250-252; P. Chaunu, *op.cit.*, p. 40-41 și 178-180; St. Vajda, *Felix Austria. Eine Geschichte Österreichs*, Wien, 1980, p. 297-300.

Otoman, după "epoca de aur" a lui Soliman Magnificul, în raport cu ritmul de dezvoltare al Europei Atlantice se datorează, în bună măsură, incapacității sale de a se lansa în epopeea Marilor descoperiri geografice, ceea ce a condus la pierderea monopolului comercial pe care-l deținea asupra comerțului cu produse asiatice. În ciuda acestor simptome îngrijorătoare, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, degringolada Imperiului Otoman părea o ipoteză nebuloasă, improbabilă, poate chiar himerică. Componentele cutumiare ale particularismului otoman erau încă suficient de vitale pentru a alimenta veleitățile de dominație universală, ambițiile expansioniste și fobiile anticreștine ale sultanilor de pe malurile Bosforului. Excedată de surprinzătoarele progrese ale Occidentului, civilizația otomană își asuma rolul unui client pasiv, reacționând la provocările sistemului economic vest-european prin importuri masive de tehnologie și specialiști, dispuși să-și renege apartenența la creștinism.¹⁴

Criza de autoritate a puterii centrale din Istanbul s-a încheiat odată cu venirea la putere, în cursul anului 1656, a vizirilor albanezi. Perioada de dominație politică a acestor renegați, mai ales albanezi – cazul vizirilor Köprülü –, convertiți la islam voluntar sau cu forța, nu a ocazionat însă o simbioză autentică între cele două populații predominante, creștină și musulmană, aflate sub stăpânirea padișahului. Renașterea imperialismului otoman s-a declanșat imediat ce marele vizir, Ahmed Köprülü (1661-1676), a început să guverneze autoritar, în numele tânărului sultan, Mehmet al IV-lea (1648-1687).¹⁵ Prima victimă a respectivului reviriment militar și politic a devenit Republica Veneția, în acea vreme încă o putere de prim-rang în lumea Mediteranei. După o epuizantă confruntare de uzură, extinsă pe parcursul unui sfert de secol (1645-1669), în care au pierit 30 000 de oameni și s-au cheltuit 4,4 milioane de ducăți, Serenissima a fost constrânsă să cedeze turcilor Creta, după ce garnizoana din Candia (astăzi Heraklion), comandată de Francesco Morosini, capitulează în 6 septembrie 1669, după un asediu de peste două decenii, deși fusese sprijinită de Spania, cavalerii de Malta, Genova, papa Alexandru al VII-lea (1655-1667) și de contingente militare piemonteze, toscane, lombarde, germane și franceze. Rezistența îndelungată s-a datorat flotei de război venețiene, care, beneficiind de galioane, bastimente mult mai moderne și mai eficiente decât galerele otomane, a paralizat căile de aprovizionare ale asediatorilor musulmani. Simbolic, venețienii reușesc să păstreze, până la sfârșitul secolului al XVII-lea și chiar până la începutul secolului al XVIII-lea, trei minuscule posesiuni, Grabusa – pierdută în 1691 –, Suda și Spinalonga, amplasate în puncte practic inaccesibile ale litoralului cretan. Astfel, după lupta de la Lepanto, ofensiva maritimă a turcilor izolează și lichidează, într-un secol, 1571-1683, ultimele supraviețuiri ale inutilului domeniu oriental al Veneției.¹⁶

A doua victimă a fost Transilvania, care jucase, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, grație unor voievozi energici, Gabriel Bethlen (1613-1629) și Gheorghe I Rákóczi (1630-1648), un rol disproporționat față de potențialul său real economic, demografic și militar, profitând de o conjunctură politică favorabilă: poziția ambiguă a principatului scindat între pretențiile habsburgice și cele otomane și intervenția trupelor ardelenice de partea protestantă în

¹⁴ C. Rezachevici, *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu*, București, 1998, p. 134-178; M. Devêze, *L'Europe et le monde à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1970, p. 49-51; F. Cardini, *Europa și Islamul. Istoria unei neînțelegeri*, Iași, 2002; A. Miquel, *Islamul și civilizația sa*, vol. I, București, 1994, p. 350-351; R. Mantran, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 2001, p. 194-206; M. Soreanu, *Marii viziri Köprülü (1656-1710)*, București, 2002, p. 11-27; Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, 1976, p. 205-218; A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman*, București, 1978, p. 350-387.

¹⁵ M. Soreanu, *op.cit.*, p. 43-82; R. Mantran, *op.cit.*, 206-210; M. Devêze, *op.cit.*, p. 49-51.

¹⁶ M. Soreanu, *op.cit.*, p.36 și 97; A. Decei, *op. cit.*, p. 392-410; Ph. Longworth, *Aufstieg und Fall der Republik Venedig*, Wiesbaden, 1978, p. 310 și 315; R. Mantran, *op.cit.*, 207-208; Ch. Diehl, *Veneția*, București, 1941, p. 290-294.

Războiul de Treizeci de Ani. După ce principele Gheorghe Rákóczi al II-lea (1648-1660) se lasă angrenat într-un război cu imperialii, pe teritoriul Poloniei, fără asentimentul sultanului și atrage asupra țării sale de baștină, drept represalii, un raid pustiitor al tătarilor, Principatul redevine, după moartea liderului său politic intempestiv (1660), un modest pion al Istoriei, la periferia marilor imperii ale vremii, până la sfârșitul domniei mediocre a lui Mihail I Apafi (1661-1690).¹⁷

Cea de-a treia victimă a revirimentului otoman a fost monarhia austriacă. Numirea lui Mihail I Apafi în fruntea Transilvaniei, cu largul concurs al Porții, recuzată de împăratul Leopold I, care trimite un corp expediționar pentru a ocupa principatul (1661), a fost cauza imediată a războiului austro-otoman din anii 1663-1664. Cu ocazia contraofensivei pe care o organizează, armata otomană ajunge, în toamna anului 1663, până la Pressburg (Bratislava), amenințând Viena. După o campanie inițial dezastruoasă – înfrângerea de la Gran –, iar apoi victorioasă – succesul de la Sankt Gotthard (1664), pe râul Raab, datorat, în parte, feldmareșalului de origine italiană, Raimondo di Montecuccoli (1609-1680) –, imperialii încheie o pace defavorabilă cu turcii la Vasvár (1664). Principalii păgubiți au fost aliații lor maghiari. În consecință, simțindu-se frustrați și trădați, magnații maghiari organizează o conjurație sub conducerea palatinului Francisc Wesselényi, a contelui Francisc Nádasdy, a banului Croației, Petru Zrínyi (1621-1671) și a cumnatului acestuia, Francisc Frangepán (Fran Krsto Frankopan), recurgând mai întâi la ajutorul Franței și al Poloniei, iar ulterior, la cel al Imperiului Otoman. Mișcarea a fost reprimată de austrieci printr-o intervenție militară în Ungaria Superioară, iar conducătorii rebelunii, majoritatea de orientare calvină, au fost suprimați fizic.¹⁸

Persecuțiile la care au fost supuși nobilii maghiari, în mare parte de confesiune protestantă, în ciuda faptului că unii dintre ei nici nu participaseră la revoltă, au contribuit la declanșarea așa-numitei insurgențe a *kuruzilor* (cruciaților/răsculaților), mișcare anticatolică și antiimperială, sprijinită cu subsidii și trupe auxiliare de Transilvania și Franța. Denumirea generică a rebelilor maghiari, recrutați din rândurile țăranimii și a micii nobilimi calvine, provine fie de la latinescul *crux* (cruce), fie din osmanul *khurudş* (răsculat, războinic independent). În 1676 conducerea insurecției e preluată de contele Emerich (Imre) Thököly (1657-1705). Acțiunea acestuia a fost favorizată de evoluția conjuncturii internaționale, care l-a determinat pe Ludovic al XIV-lea (1643-1715) să reactiveze conflictul dintre Poartă și Casa de Austria.¹⁹

În urma negocierilor franco-maghiare din 1677, rebelilor li se vărsau subsidii, în valoare de un milion de livre, din partea regelui Franței. La instrucțiunile monarhiei franceze, Thököly refuză să participe la dieta de la Sopron (1681), unde împăratul Leopold I (1658-1705) spera să realizeze o înțelegere de compromis cu toate cercurile dizidente maghiare.²⁰

Din anul 1682, insurgentul maghiar este sprijinit asiduu și de Poarta otomană, care, pregătind un conflict cu Habsburgii, își căuta un aliat în regiunea central-europeană. Vizirul Kara Mustafa (1676-1683), un veritabil „câine al războiului”, îi acordă rebelului Thököly demnitatea regală, precum și o coroană în numele sultanului (1682) și blochează tentativele internunțului papal Caraffa de a negocia reînnoirea armistițiului pe douăzeci de ani, încheiat la Vasvár.²¹

¹⁷ R. Mantran, *op. cit.*, 260; *Istoria Românilor*, vol. V, București, 2003, p. 88-95 și 181-2001; *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 311-334 și 353-365.

¹⁸ L. Bély, *op. cit.*, p. 219-222; St. Vajda, *op. cit.*, p. 300-302; J. Miller, *Absolutism in Seventeenth-Century Europe*, London, 1990, p. 166-170; J. Béranger, *op. cit.*, p. 253-256; Fr. Cardini, *op. cit.*, p. 210; S. Wandycz, *Prețul libertății*, București, 1998, p. 95-96; I. Moga, *Rivalitatea polono-austriacă și orientarea politică a țărilor române la sfârșitul secolului XVII*, Cluj, 1933, p. 2-3.

¹⁹ St. Vajda, *op. cit.*, p. 302; S. Wandycz, *op. cit.*, p. 96-97; M. Soreanu, *op. cit.*, p. 115

²⁰ L. Bély, *op. cit.*, p. 268-269;

²¹ J. Béranger, *op. cit.*, p. 257; L. Bély, *op. cit.*, p. 269-270; I. Moga, *op. cit.*, p. 88-91.

Asediul Vienei (1683) și contraofensiva austriacă. În campania care viza asediarea Vienei, pregătită încă din primăvara anului 1683, turcii au mobilizat un efectiv de aproximativ 110 000 oameni, din care 40 000 trupe de elită și 70 000 de provinciali. În replică, imperialii, care nu dispuneau decât de 60 000 de oameni, încheie un tratat de alianță cu Polonia și obțin importante ajutoare pecuniare din partea Curiei pontificale.²²

Armata turcă, sprijinită de cei 20 000 de maghiari ai lui Thököly, de 6 000 de soldați transilvăneni și de alți 6 000 de moldo-vlahi, a început asediul capitalei austriece, părăsită de Curtea imperială și de guvern, la 14 iulie 1683. Apărarea a fost condusă de contele Ernst Rüdiger von Starhemberg, de bătrânul conte, cu rang de general, Caspar Zdenko Kapliř, un văr al lui Wallenstein, originar din Boemia și de primarul Johann Andreas von Liebenberg. În ciuda eforturilor depuse de trupele lui Kara Mustafa, Viena rezistă vreme de 59 de zile. Ducele Carol de Lorena (1643-1690) reușește, la 31 august, să realizeze joncțiunea cu contingentele din Bavaria, Saxonia, Suabia, Franconia și cu cei 20 000 de cavaleriști polonezi, antrenați în acțiunea militară de deblocare a Vienei de către suveranul lor, care își condiționase participarea la eveniment de achitarea unei compensații ce se ridica la 500 000 de guldeni. Salvarea reședinței Habsburgilor se datorează, de altfel, în bună măsură, și sprijinului financiar, în valoare de 2 500 000 de guldeni, furnizat de papa Inocențiu al XI-lea (1676-1689), Spania, Portugalia, Toscana și Genova. În urma amintitei operațiuni militare, forțele austro-germano-poloneze, situate în proximitatea capitalei asediate, se ridică la 70 000 de soldați. La 12 septembrie 1683, trupele de salvare, conduse de regele Poloniei, Ioan al III-lea Sobieski (1674-1696), îi înving pe asediatori, în bătălia de la Kahlenberg, mizând, în parte, și pe efectul de surpriză.²³

După eliminarea pericolului iminent, imperialii, chiar dacă ezită inițial, se decid, pentru prima dată în istoria conflictelor cu otomanii, să declanșeze o ofensivă masivă spre est. În această ordine de idei, sunt derulate o suită de operațiuni militare în Ungaria, pe parcursul anului 1684, care se încheie cu un asediu nefinalizat al Budei, capitala istorică a Ungariei.

În anul următor, 1685, trupele austriece își extind controlul asupra Ungariei Superioare răsăritene, ajungând până la fortăreața Munkács (Munkačevo), care aparținea Elenei Zrinyi, soția lui Thököly, fiica eroului Petru Zrinyi, executat, la 30 aprilie 1671, pentru participarea sa la "conspirația magnaților" împotriva Casei de Austria și mama viitorului lider al mișcării rebelilor *kuruzi*, Francisc Rákóczi al II-lea (1704-1711). Se încep, totodată, tratative cu Mihai Teleki (1634-1690), cancelarul principelui transilvan Mihail Apafi.²⁴

Campania din 1686 răstoarnă decisiv situația în favoarea Habsburgilor, mai ales după ce, în septembrie, e cucerită Buda de către trupele lui Carol de Lorena. Evenimentul capătă o anvergură continentală, fiind celebrat în întreaga Europă creștină. Pe fondul acestor succese militare eclatante se amplifică în permanență curiozitatea occidentalilor față de regiunile care deveniseră teatrul recentelor confruntări militare, cu atât mai mult, cu cât țările respective se aflaseră vreme de aproape două secole în captivitate otomană. În consecință, sunt tipărite o serie de lucrări menite să completeze informațiile lacunare ale lumii vest-europene despre universul Europei central-orientale, care îngloba atât Banatul Timișoarei, stăpânit încă de turci,

²² L. Bély, *op.cit.*, p. 270-272; E. Zöllner, *op. cit.*, p.252; J. Béranger, *op.cit.*, p. 257-258.

²³ J. Béranger, *op.cit.*, p. 258-260; E. Zöllner, *op.cit.*, p. 252-254; St. Vajda, *op.cit.*, p. 305-314; N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, Iași, 1998, p. 268-269; Al. Dușu, *Țările române - în timpul și după asediul Vienei*, în "Magazin istoric" (XVII), nr.7/1983, p. 4-9; V. Ciobanu, *Asediul Vienei*, în "Magazin istoric"(IV), nr.1/1970, p. 52-56; C. Mureșanu, *Semiluna coboară spre apus...*, în "Magazin istoric"(XXXIII), nr. 1, 1999, p. 75-79; I. Moga, *op. cit.*, p. 91-95; F. Cardini, *op. cit.*, p. 211-212.

²⁴ P. Cernovodeanu, *O viață închinată luptei pentru libertate*, în *Magazin istoric* (X), nr.3/1976, p. 34-36; V.L. Tapié, *Les relations entre la France et l'Europe centrale de 1661 à 1715*, vol. II, Paris, 1958, p. 159-162; E. Zöllner, *op. cit.*, p. 254; E. Rezachevici, *op. cit.*, p. 210-217.

cât și Transilvania, situată practic între două fronturi. Printre acestea am putea aminti: G. Kuniz, *Diarium welches am Türkischen Hoff un hernah beyrn Gross Vesier in der Wienerischen Belägerung gewester kayserlichen Resident Herr Baron K. Eigenhändig beschrieben nebst aussführlichen Relation der Wienerischen Belägerung...*, Viena, 1684, Pierre à Vaelkeren, *Vienne assiégée par les Turcs et délivrée par les chrestiens ou Journal du siège de Vienne*, Bruxelles, 1684, Istvánfi Nicolaus Pannonius, *Historiarum de rebus Hungaricis libri*, Colonia, 1685, G. Kreckvitz, *Totius regni Hungariae Descriptio*, Frankfurt, 1685, *Hungarisch-Türkische Chronik*, Nürnberg, 1685 *Histoire des troubles de Hongrie*, Paris, 1685, Ottone Sponcir Kav', *Historia delle Attoni de re dell'Ungaria*, Venetia, 1685, *Histoire de l'état present du Royaume de la Hongrie*, Colonia, 1686, *Theatrum novellarum mundi alterum*, Augsburg, 1686 (din colecția de istorie universală *Theatrum Europeum*), P. Rycaut, *The present state of the Ottoman Empire containing the Maxims of the Turkish Polity – in three Books*, London, 1687, Vanel, *Histoire et description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie, et des autres États qui ont été, ou qui sont encore ses tributaires*, Paris, 1688. Știm totodată că, la cererea viitorului domnitor Constantin Brâncoveanu (1688-1714), pe atunci doar mare logofăt, cărturarul grec Ieremia Cacavela (1643-1698) a tradus în limba greacă o lucrare italiană despre asediul Vienei, scrisă de un autor anonim, care a fost, ulterior, pusă la dispoziția domnitorului Șerban Cantacuzino.²⁵

Ercole Scala și preținsele realități transilvane ale secolului al XVII-lea. În seria respectivelor lucrări de popularizare se înscrie și *L'Ungheria compendiata*, publicată la Modena și dedicată ducelui Francesco al II-lea d'Este, în anul 1685, de contele Ercole Scala. Prima ediție are 96 de pagini, acompaniate de 19 gravuri și cuprinde o serie de referiri, mai ales cu privire la așezările întărite din părțile vestice ale Transilvaniei (Partium) și cele din Banat. Absolut întâmplător și periferic sunt evocate și câteva localități fortificate din regiunea centrală a Principatului. E oarecum perceptibilă dorința de a prezenta în mod prioritar teritoriile și centrele urbane aflate încă, la ora respectivă, sub controlul Semilunii. Desigur, informațiile sunt vagi și uneori inactuale, fără a mai lua în considerare erorile, deseori, de-a dreptul flagrante.²⁶

În ciuda acestor infirmități, lucrarea pare să fi fost receptată cu interes de cititorii italieni. În anul 1686 e retipărită, într-o versiune oarecum liliputană, la Milano. Textul reia conținutul din prima ediție, completat cu evenimentele campaniei austriece din Ungaria și se extinde pe 332 de pagini. Gravurile sunt însă sensibil diferite față de ediția princeps. O a treia variantă din *L'Ungheria compendiata* vede lumina tiparului, la Veneția, în 1687. Formatul cărții e din nou mai generos și, în consecință, numărul de pagini scade la 166. Gravurile care ilustrează anumite aspecte ale textului se ridică la 20.

Informațiile noastre cu privire la autorul lucrării *L'Ungheria compendiata*, contele Ercole Scala, sunt extrem de austere, în ciuda unor investigații realizate în bibliotecile și lexicoanele italiene. Am descoperit doar că, în anul 1670, deci cu un deceniu și jumătate mai devreme, a tipărit la Modena o operă scenică, intitulată *L'Alerinda*, dedicată principelui Cesare d'Este, care se extinde pe 160 de pagini. Presupunem, în consecință, că era un literat care gravita în cercul familiei princiare d'Este. E posibil ca numele său să fie un pseudonim literar, iar titlul nobiliar o impostură. De altfel, am sesizat că, în anul 1688, apare în Franța o lucrare cu

²⁵ Biblioteca Bethlen din Aiud, București, 1957, p. 24-25; V. Zaborovschi, *Politica externă a Celor Trei Principate*, București, 1925, p. 3-16; Al. Duțu, *Călătorii, imagini, constante*, București, 1985, p. 105; C. Șerban, *Asediul Vienei din 1683 oglindit în câteva manuscrise românești și străine*, în "Revista Arhivelor" (LX), vol. XLV, nr. 3/1983, p. 262-266; I.A. Pop, S. Șipoș, *Imaginea țărilor române într-o lucrare franceză de la 1688*, în *Analele Universității din Oradea* (X), 2000, p. 51-60.

²⁶ E. Scala, *L'Ungheria compendiata*, Modena, 1685, p. 1-45.

autor anonim, intitulată *Histoire et Description ancienne et moderne du Royaume de Hongrie*. Evident, și în această monografie sunt descrise o serie de regiuni și centre urbane din Transilvania, chiar mai amănunțit decât o face Ercole Scala.²⁷ Prin urmare, e limpede că, după asediul Vienei, cititorii contemporani consumă masiv publicații care furnizează *in extenso* date cu privire la peisajul sau mediul în care se derula conflagrația austro-turcă.

Revenind la best-seller-ul lui Ercole Scala, acesta evocă, în mod explicit, de la nord la sud, suita de cetăți fortificate, situată în extremitatea vestică a Transilvaniei, adică pe fâșia teritorială aflată încă, la ora respectivă, sub stăpânirea Imperiului Otoman. Desigur, unele informații sunt fabuloase, ca să nu spunem fabulații. Astfel, vorbind de fortăreața Sătmăruului, pe care o consideră mărginită de Tisa, autorul italian o plasează în comitatul cu același nume, cedat de turci împăratului, în urma păcii de la Vasvár, din anul 1664, după ce fusese cucerită (1660), contrar prevederilor cuprinse în tratatele prelabile cu Poarta, de către contele Louis de Souches, comandant al trupelor imperiale din Ungaria. Evitând cu nonșalanță să furnizeze eventuale informații de ordin urbanistic sau strategic, el preferă să evoce opulența agricolă a regiunii, care excela în culturi viticole și cerealiere. Fertilitatea solului, susține Ercole Scala, e atât de ridicată, încât și terenurile necultivate furnizează recolte semnificative, datorită semințelor rămase pe câmp de la culesul din anul precedent. Aceste exagerări capătă accente de-a dreptul mirifice când sunt evocate terenurile viticole din împrejurimile Sătmăruului : „*Viile, care se văd în mare număr în acel ținut, par a fi doici generoase pentru aur, care acolo se află din belșug, mult mai mult decât în alte părți și până și apele care-i scaldă împrejurimile îl furnizează din abundență. Și la rădăcina butucilor de vie se găsesc grăunțe de aur, care provin poate din picăturile ce se scurg de pe vișe și care nu sunt prețuite la o mică valoare.*”²⁸

Următorul obiectiv important descris de Ercole Scala este cetatea Oradea, pe care o numește *Città di Varadino*, dar subliniază că, germanii au botezat-o *Grosswardein*. Amplasată pe râul Criș, așezarea e formată din trei cartiere, protejate de o nouă incintă regală – afirmă autorul italian –, iar “*biserica acestei mari fortărețe a slujit spre a fi depuse în ea trupurile regilor Ladislau și Sigismund – recte Ladislau cel Sfânt (1077-1095) și Sigismund de Luxemburg (1387-1437) –, dar mai apoi o parte a locuitorilor, căzuți în nelegiuirea calvinismului, au dărâmat odată cu biserica și mormintele(...)*”. A fost capturată de turci în anul 1660, după ce, o jumătate de secol mai devreme, în toamna anului 1598, apărătorii ei respinseseră 12 asalturi, efectuate de cei 60.000 de luptători otomani, dirijați de Omar Pașa, datorită vitejiei dovedite de Melchior de Redern și Kirel (Király ?) George, care i-au comandat. Se pare că, în realitate, apărarea cetății a fost condusă de Paul Nyáry, unul dintre ofițerii fideli ai împăratului Rudolf al II-lea (1552-1612), sau, în conformitate cu alte surse, de contele Isolani, iar atacul a fost inițiat și coordonat de serdarul Setirci Mehmed Pașa, ajutat de tătarii crimeeni ai lui Gazi Giray al II-lea (1588 – noiembrie 1596 și 1596-1608). În privința celui de al doilea asediu, Ercole Scala susține că apărătorii Orăzii au capitulat condiționat la 7 august 1660, întrucât comandantul garnizoanei, colonelul Rátz János, murise în luptă. Ali Pașa, conducătorul celor 50.000 de atacatori otomani, a permis curajoasei garnizoane, precum și locuitorilor orașului, adăpostiți în cetate, să se refugieze spre Debrețin, în 300 de căruțe. Se pare că, într-adevăr, apărătorii Orăzii au rezistat atacurilor inițiate de turci, de la 14 iulie până la 17 august 1660, când au cerut pace, iar serdarul Köse Ali Pașa, comandantul asediatorilor, impresionat de rezistența lor dârză (supraviețuiseră doar 300 de soldați din cei 1.000 de apărători), le-a permis să se retragă, la 27 august 1660. Bazându-se pe respectivele amănunte,

²⁷ S. Callimachi, *Din cărți vechi. Pagini privitoare la istoria românilor*, București, 1946, p.114-122.

²⁸ E. Scala, *op. cit.*, p. 32-33.

numeroși istorici consideră că Oradea a rezistat atunci, vreme de 44 de zile, în fața soldaților Semilunei. Alții vorbesc chiar de 46 de zile.²⁹

În continuare, autorul italian, dorind să ofere informații despre cetatea Gyula, din Ungaria, o confundă pe aceasta, parțial, cu Alba Iulia (Gyula Fehérvár) din Transilvania. Fragmentul următor e o dovadă peremptorie în acest sens: ”*Între fortăreața Gyula /recte Alba Iulia/ și Lipova /Lippa/ se pot întâlni, în afară de castelul Rab supus /principelui/ Ardealului, pe lângă care trece râul Mureș, /apoi/ cele două cetăți Sebeș /Millenbach/ și Orăștie/Brotz/, dependente în mod egal de stăpânirea ardelenilor și a nemților, iar într-o vale, nu departe, numită Poarta de Fier /Nascapo/, marele Huniade, sub flamura Sfintei voastre cruci, și-a pus în primejdie mica sa oaste, împotriva celei numeroase a turcilor, doborând din rândurile acesteia mai mult de 40 000 de oameni, prin neasemuita sa vitejie.*”³⁰

În privința cetății Lipova, Ercole Scala consideră că, amintita fortificație a fost ridicată pe malul Mureșului de ginerele regelui maghiar Matia Corvin, marchizul George de Brandenburg. Afirmatia e vădit eronată, întrucât respectivul monarh al Ungariei nu a avut nici o fiică din cele două căsătorii ale sale. În rest se menționează doar, cu unele inexactități, procesul istoric de pendulare a fortăreței Lipova de sub stăpânirea ardelenilor sub cea otomană și invers, până la sfârșitul secolului al XVII-lea: „*Datorită fugii lașe a lui Ioan Pethö /Giovanni Peteo/, care comandase fortăreața, turcii au reușit să o ocupe în anul 1551. Dar au stat puține luni în ea fiindcă a fost recucerită de fratele George și de Castaldo, generalul împăratului. În anul următor, în legătură cu faptul că turcii au adus sub stăpânirea lor cetatea Timișoara, ei au incendiat și Lipova. După ce au reconstruit-o și au ținut-o în stăpânire vreme de 40 de ani, a fost ocupată de ardeleni, care o au și astăzi.*” Autorul italian se înșală și în acest caz. Timorat de vestea capitulării apărătorilor cetății Timișoara, ofițerul spaniol Aldana, comandantul garnizoanei cantonate în fortificația de pe Mureș de către generalul Gian-Batista Castaldo, guvernator al Transilvaniei (1551-1555), în anul 1551, a abandonat Lipova, fără luptă, în anul următor. Totodată, Ercole Scala pare să nu-și amintească episodul cedării Lipovei de către principele Transilvaniei, Gabriel Bethlen (1613-1629), în anul 1613. Pe de altă parte, nu poate intui că turcii vor fi alungați din fortăreața de pe Mureș, în anul 1688, de către trupele generalului napolitan Antonio Caraffa (? – 1693), aflat în slujba Habsburgilor, în calitate de feldmareșal.³¹

În continuare Ercole Scala evocă cetatea episcopală a Cenadului precum și ruinele faimosului pod al lui Traian. În ambele cazuri informațiile sunt culese din surse indirecte, unele destul de vechi. Despre cetatea Cenadului detaliile sunt strict cronologice. E relatată disputa dintre otomani și principii Transilvaniei pentru stăpânirea străvechiului centru episcopal. Deși destul de explicite și nuanțate, amănuntele referitoare la podul lui Traian sunt în bună măsură discutabile sau chiar inexacte. Astfel, autorul italian consideră că edificiul construit la inițiativa suveranului roman n-ar fi traversat doar apele Dunării, ci și cursul râului Zul (?), hidronimic inspirat de un împărat roman purtând numele respectiv. Probabil apocrifă e și inscripția latină, menționată de Ercole Scala ca fiind gravată într-una dintre ruinele podului: “PROVIDENTIA. AUGUSTI./ VERE. PONTIFICIS./ VIRTUS. ROMANA. QUID./ NON. DOMAT./ SUB. IUGUM./ ECCE. RAPITUR./ DANUBIUS”, adică (*Prin grija augustului și adevăratului pontifice, virtutea romană a supus aici Dunărea cea neîmblânzită*). Același text, inscripționat pe o tablă de marmură, situată într-unul din forturile amplasate lângă podul lui Traian, pe malul dacic, e menționată și de Francesco Grisellini, în celebra sa *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*. Eruditul venețian se îndoiește însă de autenticitatea

²⁹ *Ibidem*, p. 35-38; M. Guboglu, *Cronici turcești privind Țările Române*, Extrase vol. II, sec. XVII-începutul sec. XVIII, București, 1974, p. 314-317.

³⁰ E. Scala, *op. cit.*, p. 39-40.

³¹ *Ibidem*, p. 40-41.

inscripției, invocând în acest sens opiniile unor colecționari și savanți ai epocii cu certă autoritate în domeniu. În schimb, un contemporan al lui Ercole Scala, Komáromi János, partizan fervent și secretar al notoriului rebel antihabsburgic, Emerik Thököly, descrie în paginile lucrării, *Jurnal otoman și experiențe, 1697-1705*, ruinele podului lui Traian, pe care-l consideră a opta minune a lumii, dar nu menționează falsă inscripție.³²

Ultima așezare majoră din Banat descrisă în perimetrul *Ungheriei compendiata* este cetatea Timișoara. Autorul schițează din nou un amplasament geografic ușor eronat, susținând că zidurile orașului sunt înconjurare de râurile Timiș și Bega. Organizarea municipală a localității în perioada precedentă cuceririi otomane este de asemenea fantezistă. Greu de presupus ca Timișoara să fi fost condusă de un Consiliu Aulic și un Consiliu Public într-o manieră extrem de democratică. Relatarea cu privire la asediul fortăreței (1552) – apărută eroic de comandantul Ștefan Losonczy –, precum și celelalte comentarii adiacente sunt relativ corecte, mai puțin unele amănunte. Trupele turcești erau conduse de Ahmed pașa și nu de Mehmed pașa, iar conflictul dintre Matia Corvin și voievodul transilvan Ioan de Szentgyörgy nu s-a derulat în 1463, ci în anul 1467.³³

Desigur, lucrarea lui Ercole Scala, nefiind rezultatul unei investigații directe în zona de conflict, conține frecvente erori, omisiuni, false localizări și pseudoetimologii. Confuziile și formulările ambigue sunt numeroase și doar ocazional pot fi clarificate. În ciuda acestor infirmități patente, cartea autorului italian pare să fi trezit un real interes în rândurile compatrioților săi, din moment ce a fost reeditată cu obstinație, vreme de trei ani. *L'Ungheria compendiata* a contribuit neîndoiește în epocă la stimularea interesului opiniei publice din Peninsula italică pentru realitățile politice și etnice din Europa centrală și orientală, care, până la finele secolului al XVII-lea, agonizaseră la periferia lumii creștine continentale, într-o pregnantă izolare impusă de umbra nefastă a Semilunii.

AN ITALIAN BEST-SELLER FROM THE END OF THE 17TH CENTURY ON THE TOWNS AND CASTLES FROM BANAT AND WESTERN TRANSYLVANIA

Abstract

The 17th century author Ercole Scala was literate affiliated to the Italian family d'Este. It is possible that his name was a literary pseudonym, and the supposed noble title an imposture. Nevertheless one of his books, *L'Ungheria compendiata*, printed in no less than three editions between 1685 and 1687, had an important role in stimulating the interest of the Italian public opinion for the political and ethnical realities from Central and Eastern Europe at the end of the 17th century.

³² *Ibidem*, p. 41-32; Fr. Griselin, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984, p. 222; *Utazások a török birodalomban*, București, 1983, p. 156.

³³ E. Scala, *op. cit.*, p. 43-44; A. Decei, *op. cit.*, p. 194-195.

POLONIA ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ DIN PERIOADA UNIRII PRINCIPATELOR

Polonia și lupta revoluționară a patrioților polonezi s-au bucurat de atenția presei românești și în deceniul care separă Revoluția de la 1848-1849 de Unirea Principatelor, preocupare pe care de altfel am regăsit-o și în perioada anterioară¹. După înăbușirea revoluției, odată cu restabilirea Regulamentului organic în Principate și instaurarea regimului absolutist în Transilvania se abrogă principiul libertății tiparului. Regulile draconice de cenzură, instituite în Moldova de domnitorul Mihail Sturdza, extinse apoi de regimul căimăcămiei și în Țara Românească, patenta imperială din anul 1852 din Transilvania, întăreau și înmulțeau restricțiile, măsurile preventive și represive împotriva presei. În aceste condiții, după încetarea apariției publicațiilor revoluționare, numărul ziarelor și revistelor a fost extrem de redus, iar puținele care au continuat sau au fost admise să apară erau lipsite de caracter politic.

La Iași, în anul 1850 a apărut *Zimbrul*, care, inițial, se mărginea a mulțumi "curiozitatea publicului în privința noutăților din străinătate cum și a celor dinlăuntru", declarând că în ceea ce privește "interesele țării" ele vor fi abordate numai atât cât e îngăduit unui jurnal a o face"². Foiletonul literar al acestui ziar ne prezintă portretul generalului polonez Iosif Bem, pe care-l califică "general de aventură, nu erou în felul francezului Dumouriez", arătând mai apoi că "s-a făcut musulman deoarece era prea nepăsător"³. În paginile acestui ziar mai regăsim informații despre emigranții polonezi refugiați în Turcia. Știrile readuc în prim-plan figura generalului Henryk Dembinski care, se spune, va părăsi capitala Turciei urmând a pleca la Paris⁴. De asemenea, ziarul publică informații despre amnistia dată polonezilor pentru "delicte politice" și este convins că "mulți poloni ce petrec în străinătate în cea mai mare mizerie se vor grăbi a se folosi de această amnistie politică ce se dă în Rusia și Polonia"⁵.

Informații despre emigrația poloneză se regăsesc și în ziarele din Transilvania care, în această epocă a puterii discreționare a statului absolutist austriac, traversează o perioadă grea. Astfel, în condițiile severe de supraveghere a legilor marțiale, *Gazeta de Transilvania* este suspendată în perioada februarie – septembrie 1850 pe motiv că nu a respectat instrucțiunile cenzurii. Mai târziu, prin noua lege a presei, intrată în vigoare în anul 1852, s-a cerut pentru publicarea unui ziar o cauțiune bănească mare, sumă de care nu dispunea nici redactorul nici

¹ Vezi studiile noastre *Imaginea Poloniei în presa românească din Transilvania până la Revoluția din 1848*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, an XXXVIII, 1993, nr. 1-2, p. 123-131 respectiv *Polonia și revoluționarii polonezi în presa pașoptistă românească*, în *Acta Musei Napocensis*, II, nr. 35-36, 1998-1999, p. 69-77.

² Nicolae Iorga, *Istoria presei românești*, București, 1922, p. 102.

³ T. Codrescu, *Amintiri din bivuacuri și din câmpiile bătăliei în cursul răzbelului din Ungaria*, în *Zimbrul*, nr. 1, 3 iulie 1850, p. 2.

⁴ *Zimbrul*, nr. 72, 2 aprilie 1851, p. 288.

⁵ *Ibidem*, nr. 19, 2 septembrie 1850, p. 78.

editorul publicației brașovene. Ca să poată subzista mai departe gazeta a trebuit să devină o foaie oficială având obligația de a reproduce toate dispozițiile guvernamentale. Ori, în această situație, George Bariț nu mai putea fi redactorul ei și trebuia găsit un om maleabil, în care autoritățile să aibă mai multă încredere. Persoana numită în această funcție a fost Iacob Mureșanu, care are meritul de a fi reușit să salveze gazeta într-o perioadă atât de grea⁶.

La începutul anului 1851, *Gazeta de Transilvania* inserează articolul intitulat *O aruncătură de ochi peste starea Europei în 1850*, în care se arăta printre altele ca: "1850 ține de o perioadă ce, începând cu 1789, nu e nicidecum încheiată iar cuprinsul ei este lupta ideilor liberale". După ce se trece în revistă starea Europei de după anul 1815 se evidențiază că "scularea Poloniei se sfârși cu ștergerea acestei națiuni slave din cartea popoarelor"⁷. Gazeta reproduce mai apoi un comentariu al ziarului vienez *Lloyd* în care se evidențiază strânsa colaborare a celor trei puteri ale Nordului (Prusia, Rusia și Austria) în reprimarea tulburărilor revoluționare ale ungarilor și polonezilor, alianță care, se spune "nu se face din prietenie politică ci numai din strămtorare politică"⁸. Exemplul oferit mai întâi este "războiul revoluționar al polonilor din 1830" când a funcționat alianța ruso-prusiană iar apoi în timpul revoluției pașoptiste când "câte o putere prietenă lua asupra-și asigurarea operațiunilor", având în vedere "neapărata trebuință iar nu o favoare sau o nefavoare". În toți acești ani gazeta cuprinde note și informații privitoare la activitatea emigrației poloneze și maghiare pe care le vede într-o strânsă legătură, mai ales în Anglia cuprinsă de "entuziasmul kosutian"⁹. Atenția acordată emigrației maghiare din Anglia este comparată cu situația "de după revoluția polonă din 1831" când "se vorbea numai de Polonia căzută fără să se fi făcut ceva". De asemenea, sunt publicate informații despre legiunea poloneză, din care unele unități se refugiază în țări străine iar altele se reîntorc în patrie trecând prin Transilvania¹⁰.

În anii următori pe primul plan al politicii internaționale apare din nou problema orientală. În fața refuzului Turciei de a rezolva această problemă în modul preconizat de Rusia, aceasta, mizând pe o conjunctură diplomatică favorabilă, rupe relațiile cu Turcia, iar în octombrie 1853 se declanșează practic războiul Crimeii (1853-1856). În acest context internațional publicația brașoveană evidențiază în paginile sale dezbaterile asupra "chestiunii orientale" din parlamentul de la Londra, subliniind că "Turcia este în mare pericol" se inserează un discurs al lui John Russel care declara că "speră că nu se va găsi nici un englez care să voiască a lua parte la o asemenea faptă cum fu împărțirea Poloniei"¹¹. Comentariile gazetei reiau pasaje din prestigiosul ziar englez *Times* care, după ce face o paralelă între "desmădulara Turciei și împărțirea Poloniei", arată consecințele dezmembrării statului polonez pentru situația Europei¹². Polonezii urmăreau evenimentele cu multă atenție, încercând să influențeze diplomația europeană în favoarea cauzei lor. Vorbind despre emigrația poloneză din capitala Franței gazeta va nota în toamna anului 1853: "Prințul Ciartorițchi a încheiat sărbătorea care se ține în toți anii în memoria revoluției poloneze cu o cuvântare care făcu o profundă întipărire la numeroșii auditori ce s-au adunat la Hotel Lambert. Căruntul prinț vorbi despre direcția pe care

⁶ Gheorghe E. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii ardeleni din secolul al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1977, *passim*.

⁷ *Gazeta de Transilvania*, nr. 5, 15 ianuarie 1851, p. 17, (mai jos *Gaz. Trans.*).

⁸ *Ibidem*, nr. 79, 1 octombrie 1851, p. 326.

⁹ *Ibidem*, nr. 86, 25 octombrie 1851, p. 356. Este elogiât spiritul liberal ce domnește în Anglia unde fiecare opinie politică se poate liber manifesta. Vezi și *Gaz. Trans.*, nr. 39, 14 mai 1851, p. 168

¹⁰ "La 21 mai trecură prin Oradea către Lemberg 18 inși din legionul polonic, ce fugiră în Turcia, având voie de la stăpânire de a se reîntoarce la ale sale." *Gaz. Trans.*, nr. 44, 31 mai 1851, p. 188.

¹¹ *Ibidem*, nr. 20, 11 martie 1853, p. 79.

¹² "Împărțirea Poloniei a fost nimicirea unui stat care avea să joace un rol în istoria și propășirea secolului nostru". *Gaz. Trans.* nr. 21, 14 martie 1853, p. 83.

au luat-o acum lucrurile în Europa cu o bucurie care exprimă fără voie speranțele ce emigrația polonă le lega de această stare a lucrurilor”¹³.

Rapiditatea cu care se desfășurau evenimentele, în ajunul războiului Crimeii, reclama inițiativa atât din partea românilor, cât și a polonezilor, iar situațiile similare în care se găseau Țările Române și Polonia impuneau acțiuni comune. Trupele țariste ocupaseră Principatele Române în iulie, iar la 16 octombrie 1853 Turcia declară război Rusiei. În luna noiembrie emigranții români s-au întâlnit la Paris cu generalii polonezi Josef Wysocki și Ludwik Mieroslawski iar în timpul discuțiilor s-a ajuns la un acord de colaborare a acțiunilor atât în relațiile cu Poarta cât și în interiorul Principatelor¹⁴.

Emigrația polonă de după 1830 nu a fost unitară, fiind confruntată de curente contradictorii, divergente, reprezentate prin numeroase organizații și în organe de presă. Atât în timpul revoluției de la 1848 cât și în perioada următoare au fost active gruparea de la Hotel Lambert condusă de prințul Czartoryski, cât și Societatea democratică poloneză (T.D.P.). Ultima a propus Porții participarea sa la război și această propunere a fost reluată de generalul Wysocki în noiembrie 1853, dar turcii au refuzat-o în special din cauza opoziției Austriei, care deținea teritorii poloneze și nu dorea noi complicații. În schimb Michel Czajkowski – care din 1850 s-a convertit la islamism devenind Mehmet Sadâk Pașa – a obținut de la guvernul turc aprobarea pentru organizarea unei formații de cazaci și numirea sa în funcția de hatman al acestei unități militare¹⁵. Surprins de poziția fostului său subaltern, prințul Adam Czartoryski îl trimite imediat la Constantinopol pe Wladyslaw Zamojski cu scopul de a organiza o legiune poloneză pe care să o contrapună cazacilor lui Sadâk-Pașa, dar și pentru a zădărnici planurile democraților.

Aceste manevre de culise ale polonezilor sunt reflectate în paginile gazetei brașovene, care surprinde divergențele dintre ei prin faptul că “au de gând să înființeze două legiuni ca să mulțumească partidele în care sunt dezbinați ei”, iar tonul ziarului este critic față de această situație: “Mai poftim oameni, care au dat cu capul de atâtea nenorociri și încă tot nu se înțeleg altfel decât să facă două legiuni deosebite”¹⁶. În continuare, arătând că “nu numai românii emigranți de la 1848 ca Eliade, Goleștii, Tell ci și o samă de boieri patrioți mai buni au rugat de repetate ori pe sultan și pe Poarta ca să li se dea și lor voie a conlucra cu sabia în mână la scoaterea rușilor din patria românilor”, gazeta prezintă activitatea exilaților români care au ajuns în tabăra de la Sumla a comandantului turc Omer-Pașa¹⁷. Românii voiau să-și organizeze corpul de voluntari la Vidin, cu sprijinul lui Omer-Pașa care avea intenția de a dobândi domnia în Moldova și Țara Românească. În acest scop, Omer-Pașa a adunat dovezi că e român, descendent dintr-un centurion al legiunilor romane - Latus, iar veleitățile îi erau stimulate de scrierile lui Ion Eliade Rădulescu¹⁸.

¹³ *Gaz. Trans.*, nr. 97, 3 decembrie 1853, p. 380.

¹⁴ Ion Petrică, *Confluente culturale româno-polone (a doua jumătate a secolului al XIX-lea)*, București, 1976, p. 73.

¹⁵ Nicolae Ciachir, *Istoria modernă a Poloniei*, București, 1987, p. 118.

¹⁶ *Gaz. Trans.*, nr. 38, 14 mai 1855, p. 147.

¹⁷ “Poarta a hotărât ca să nu se mai opună ca patrioții români din Principate să conlucreze cu ea împreună. În urma acestora porni în 18 (ianuarie) generalul Tell cu patru ofițeri români în lagărul lui Omer-Pașa. Ei vor să opereze în Valahia mică. Generalul Tell e un ofițer eroic. În 1848 fu membru al locotenenței în Valahia: El a fost unul ce a subscris protestul în contra Convenției de la Balta-Liman”. *Gaz. Trans.*, nr. 11, 6 februarie 1854, p. 43. Protestul contra Convenției de la Balta-Liman, despre care amintește gazeta, este broșura intitulată *Lettre au ministres des Affaires étrangères de la France sur l'occupation des principautés danubiennes par la Russie*, apărută în Franța în anul 1849, ce îi are ca semnatari pe Chr. Tell, Nicolae Goleșcu și Ion Eliade Rădulescu.

¹⁸ Biblioteca Academiei Române, *Arhiva Sadyk-Pașa, Résumé de mes souvenirs de la la guerre de 1854 par Michel Czajkowski (Mehmed Sadyk Pacha)*, I, mss. 1, f. 14.

Intenția românilor de la Sumla găsește ecou în gazeta brașoveană din 17 martie 1854 unde se arăta că “sultanul chemă pe I. Eliade și pe Tell (maior până la 1848 apoi general) și le dă voie să mergă la Vidin și să organizeze un corp de ostași români”. Dar de teama revoluției și a implicațiilor politice, Omer-Pașa nu a primit serviciile exilaților români. Pe marginea acestor evenimente, gazeta va informa cititorii că “Grigore Sturdza, fiul fostului Domnitor al Moldovei (...) nu s-a ocupat de înrolarea unui corp român deosebit și în loc de acela el și Crețulescu se alătură lângă Sadâk-Pașa (polonul Ciaikovski), comandantul noii trupe de cazaci creștini, și pe puținii ostași români îi întrupează cu escadroanele lui Sadâk”. Informații interesante ne oferă Sadâk-Pașa asupra relațiilor sale cu românii. În *Memorii* sunt menționați principalii săi colaboratori români, sunt confirmate legăturile dintre emigranții români și populația de pe malul stâng al Dunării, relațiile lui Sadâk-Pașa cu Grigore Ghica și Barbu Știrbey, încercările emigranților români de a forma legiuni proprii organizându-se “asemănător cu polonezii”. Bine apreciați de el sunt ofițerii români, îndeosebi Grigore Sturdza (Mouchlis Pacha) și maiorul Dimitrie Crețulescu¹⁹.

Ceea ce a contribuit la sporirea neîncrederii, nu numai a lui Sadâk-Pașa ci și a românilor, în emigranții polonezi din gruparea aristocratică a lui Adam Czartoryski, și în Wladyslaw Zamojski îndeosebi, a fost memoriul alcătuit de către acesta din urmă privind reconstituirea Poloniei cu ajutorul Austriei, instalarea unui arhiduce pe tronul Poloniei, în schimbul “anexării celor trei provincii românești Basarabia, Moldova, Țara Românească la Ungaria sub sceptrul împăratului Austriei”²⁰. Memoriul a fost remis de generalului austriac Coronini, care l-a expediat la Viena. Această inițiativă a lui Zamojski a stârnit indignare în rândul patrioților români²¹, contribuind la slăbirea simpatiei față de polonezi, mai ales că nu după multă vreme, publicarea broșurii *Lettre à l'Empereur*²² a confirmat mașinațiunile partidei lui Adam Czartoryski. Ecouri ale acestei broșuri se regăsesc și în presa românească. “În cursul anului trecut a apărut în Franța o broșură intitulată *Lettre à l'Empereur*. Această broșură, scrisă după toate probabilitățile de un emigrant polon, se ocupă de politica generală a Europei cu tendința ca să demonstreze dreptul și restatornicirea vechii Polonii”, va nota *Gazeta de Transilvania* la începutul anului 1855²³. Deoarece autorul broșurii a vorbit de Basarabia într-un “limbaj disprețuitor”, gazeta va publica o scrisoare de răspuns pe care cărturarul G. Sion a adresat-o redacției jurnalului *La Presse*, cu mențiunea că “această epistolă o socotim demnă de a o trece în coloanele foii noastre”. Combătând aserțiunile autorului presupus polonez al broșurii, care afirma că “naționalitatea basarabeană este cu totul neputincioasă căci cum s-ar face să reînvie un lucru care nu a existat niciodată”, G. Sion face aici o interesantă comparație cu situația polonezilor din ducatul Posen, arătând că aici “nu a existat naționalitate poseniană ci numai polonă”. “La fel naționalitatea română care de 17 secole există pe pământul Basarabiei nu cere ca să facă cineva să reînvie, ea este acolo ca în cea dintâi zi, când veteranul roman veni și puse stăpânire pe acest avanpost”, va scrie autorul și în continuare face o lungă demonstrație cu argumente istorice pentru a arăta “existența politică a Basarabiei”²⁴.

În urma retragerii trupelor rusești din Principate (vara anului 1854) și pătrunderea celor otomane și austriece, centrul activității lui Sadâk-Pașa s-a aflat în zonele Brăila și Galați, adică orașele în apropierea cărora se aflau dislocate trupele sale care făceau legătura cu Dobrogea²⁵.

¹⁹ B.A.R., *Arhiva Sadyk-Pașa*, I, mss. 1, f. 14, f. 50 și f. 61.

²⁰ Ibidem, I, mss. 1, f. 43d.

²¹ Ion Eliade Rădulescu l-a ridiculizat pe Zamojski numindu-l “Ciclopele tristei figure”. Vezi Ion Petrică, *op. cit.*, p. 75.

²² *Lettre à l'Empereur sur la question d'Orient (20 septembre)*, Paris, H. Dumeneray, 1854.

²³ *Gaz. Trans.*, nr. 23, 23 martie 1855, p. 91.

²⁴ Ibidem; Vezi și *Gaz. Trans.*, nr. 24, 26 martie 1855, p. 94.

²⁵ Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 118-119.

În presa românească regăsim în această perioadă note informative despre activitatea acestui emisar polonez, care adresează proclamații locuitorilor de aici²⁶ și felicită miliția românească că nu a urmat armata rusă în retragerea ei²⁷. Părăsind Principatele în ianuarie 1855, acesta a dat un comunicat oficial preluat de ziarele vremii: "Combinațiile politice și militare ne cheamă aiurea și noi părăsim cu părere de rău frumoasa voastră țară; căci noi am crezut că sarcina noastră va fi de a apăra în contra dușmanului și de a asigura pentru totdeauna propășirea acestor provincii vasale ale grațiosului nostru Împărat"²⁸. După întoarcerea în Turcia, Sadâk-Pașa era neconținut în corespondență cu prietenul său Ion Ghica, care se afla atunci la Samos²⁹.

Razboiul Crimeii a demonstrat că problema poloneză a fost folosită abil atât de împăratul Napoleon al III-lea, cât și de Lordul Palmerston pentru avantaje proprii și nu pentru refacerea statului lor național. Gazetele românești informează despre protestele pe care le fac polonezii la contele Alexander Walewski, ministrul francez de externe, pentru că "li s-au neglijat interesele lor de către Congresul de la Paris"³⁰. Aceeași poziție o au și polonezii aflați în capitala Angliei, despre care presa informează că "cer ca să nu se pună capăt conferințelor până când nu se vor lua în considerare și starea și pretențiile Poloniei, fiindcă fără favorizarea poziției Poloniei Europa nu poate fi scutită de atacurile rusești"³¹.

Înfrângerea Rusiei în războiul Crimeii, criza sistemului feudal, poziția liberală a noului țar Alexandru al II-lea (urcat pe tron în anul 1855), amnistierea și întoarcerea majorității condamnaților polonezi legați de evenimentele din anii 1830, 1846, 1848 precum și reformele preconizate în Polonia sunt subiecte ce rețin atenția presei românești din această perioadă. Din *Gazeta de Moldavia* aflăm că noul țar "a îndulcit cenzura în Polonia" iar mai apoi periodicul lui Gh. Asachi prezintă generozitatea țarului față de familia poetului polonez Adam Mickiewicz (1798-1855). Printr-un rescript imperial, dat al Varșovia, cititorii aflau că "țarul a ordonat libera tipărire a scrierilor lui Mițchievici (afară de cele în contra regulilor cenzurii) și acea ediție să se considere ca o proprietate de drept a fiilor poetului până la a lor maturitate"³². De asemenea, numeroase notițe informative relatează despre noul curs al politicii favorabile a țarului Alexandru al II-lea față de polonezi care a avut drept rezultat amnistierea deținuților politici³³ precum și o liberalizare în domeniul învățământului. În acest sens este amintită înființarea unei Academii de Medicină la Varșovia, iar *Gazeta de Moldavia* publică ucazul de înființare a acesteia prezentând entuziasmul polonezilor care "speră că se vor statornici și alte facultăți pentru ei"³⁴. Această liberalizare timidă³⁵ va permite patrioților polonezi să se organizeze mai bine în vederea acțiunilor viitoare și, după respingerea unor petiții adresate țarului de nobilimea poloneză, ziarul va scrie: "Speranțele polonilor s-au împușinat de când lumea a început a

²⁶ B.A.R., *Arh. Sadyk-Pașa*, I, mss.3, f. 356.

²⁷ *Gaz. Trans.*, nr. 73, 11 septembrie 1854, p. 291; "Turcii se află concentrați în Brăila și Sadâk-Pașa cu 7000 a înaintat către Prut". *Gaz. Trans.*, nr. 101, 22 decembrie 1854, p. 405; *Gazeta de Moldavia*, nr. 55, 15 iulie 1854, p. 217.

²⁸ *Gaz. Trans.*, nr. 4, 13 ianuarie, 1855, p. 94.

²⁹ St. Lukasiuk, *Relațiunile lui M. Czajkowski- Sadâk-Pașa cu românii*, în *Revista istorică română*, nr.2, 1932, p. 232.

³⁰ *Gaz. Trans.*, nr. 41, 24 mai 1856, p. 159.

³¹ *Ibidem*, nr. 22, 17 martie 1856, p. 86.

³² *Gazeta de Moldavia*, nr. 73, 16 septembrie 1857; *Gaz. Trans.*, nr. 63, 9 august 1856, p. 244.

³³ *Gaz. Trans.*, nr. 42, 27 mai 1856 și nr. 89, 11 noiembrie 1856, p. 347; *Zimbrul*, nr. 111, 25 mai 1856; *Gazeta de Moldavia*, 22 iulie 1857, p. 228; *Telegraful Român*, nr. 72, 12 septembrie 1856, p. 288.

³⁴ *Gazeta de Moldavia*, nr. 61, 5 august 1857, p. 242 și suplimentul ei din 19 august 1857.

³⁵ Sunt prezentate seria de petiții adresate țarului de către nobilimea poloneză, petiții respinse în marea lor majoritate. Vezi *Gazeta de Moldavia*, nr. 58, 25 iulie, 1857, p. 230.

înțelege că autonomia și cea mai mare neatârnamare în administrație, care se visa pentru regat, nu se pot realiza, cu toate că în general guvernul e mult mai blând”³⁶.

Congresul de pace de la Paris din anul 1856, care a pus capăt războiului Crimeii, a trebuit să țină seama de aspirațiile românilor și a înlăturat protectoratul țarist asupra Principatelor, menținând suzeranitatea otomană, dar punându-le sub garanția puterilor europene, a redus simțitor rolul Turciei și a deschis perspectivele unirii lor într-un singur stat. Ideea unirii punându-se la ordinea zilei, aceasta va da și principalul conținut politic al celor mai însemnate publicații care apar în Principate în această perioadă sau a unora dintre cele deja existente. În acest context, exemplul negativ al Poloniei, dispărută de pe harta Europei ca urmare a disensiunilor interne și a despotismului nobilimii, revine de nenumărate ori în coloanele presei unioniste care discută viitoarea organizare a Principatelor. Ziarul *Românul*, cel mai important periodic bucureștean apărut în acești ani, cuprinde în paginile sale un articol semnat de redactorul său, C. A. Rosetti, care pledează împotriva despotismului. “Să ne uităm în istorie și să vedem unde au condus națiile mâinile de fier ce au guvernat?” scria autorul și referindu-se la Polonia mai arăta: “Polonia era o nație mare și puternică și mâna de fier a aristocrației a condus-o astfel încât poporul aștepta invaziile străinilor ca pe o speranță că poate ei îl vor mai ușura de despotismul șefilor pământeni”³⁷. Făcând o paralelă între destinul istoric al celor două țări, ideea era reluată apoi într-un alt articol unde se afirma că “principiul guvernământului era în Polonia nobilii iar în România 70 de boieri și ... străinul”³⁸.

În această perioadă presa era considerată ca “un adevărat organ al intereselor naționale care va veni în ajutorul tuturor silințelor ce se vor uni ca să dea cele mai bune soluții tuturor chestiunilor importante de reorganizare și de reforme”³⁹. Străduindu-se să formeze opinia publică, publicațiile unioniste dezbateau poziția marilor puteri în raport cu problema unirii Principatelor. Se comentează poziția Angliei care susține că Principatele, despărțite de Turcia, ar fi puse sub influența rusească și ar putea să aibă soarta Poloniei⁴⁰, evidențiindu-se în acest caz, principiul naționalităților⁴¹ care ar trebui respectat de marile puteri și justetea cauzei românilor. *Steaua Dunării*, cea mai combativă publicație unionistă, cuprinde în paginile sale o serie de informații și articole despre situația polonezilor din teritoriile aflate sub ocupație rusească. La rubrica *Curier exterior* sunt inserate numeroase știri despre reformele țarului care, se spune, “dau noi speranțe polonezilor pentru un dialog cu rusienii”. Se mai arată că polonezii cer mai ales elaborarea unei Constituții ca fiind “singurul mijloc care învoiește a faptului emancipării lor”⁴². Ziarul relevă justetea acestor cereri poloneze făcând apel la istorie și amintind de “făgăduielile făcute de țarul Alexandru la deschiderea Dietei poloneze din anul 1818”⁴³.

După tratatul de pace de la Paris, emigrația poloneză a rămas un timp în expectativă. Prințul Adam Czartoryski a evitat să se manifeste cât timp Anglia și Franța erau în contradicție; în schimb, Michel Czajkowski (Mehmet Sadâk-Pașa), apărând interesele Turciei s-a arătat de la început potrivnic unirii Principatelor⁴⁴. În acest timp, Grigore Sturdza, “poftitor la domnie”, încercase, cu sprijinul lui Sadâk-Pașa și al maiorului polonez Nieczuja Wierzbicki, să obțină

³⁶ Ibidem, nr. 81, 14 octombrie 1857, p. 323.

³⁷ C.A. Rosetti, *Mâna de fier*, în *Românul*, nr. 62, 19 august 1858, p. 246.

³⁸ *Românul*, nr. 78, 2 octombrie 1858, p. 310.

³⁹ E. Angelescu, *Presa română*, în *Naționalul*, nr. 35, 10 aprilie 1858, p. 133.

⁴⁰ *Naționalul*, nr. 42, 5 mai 1858, p. 161.

⁴¹ I.C. Brătianu, *Naționalitatea*, în *Românul*, nr. 33, 30 noiembrie 1857

⁴² *Steaua Dunării*, nr. 245, 10 decembrie 1859.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ St. Lukasik, *op. cit.*, p. 251-256.

funcția de caimacam în Moldova⁴⁵. Ofițerul polonez N. Wierzbicki fusese aghiotantul lui Grigore Sturdza în timpul războiului Crimeii⁴⁶ și în perioada alegerilor din Moldova era agentul fostului său general la Constantinopol.

Grigore Sturdza, candidat la tronul Moldovei în anul 1859, era susținut în campania electorală de ziarul ieșean *Constituționalul*, redactat de Gr. Balș. Un articol ce combate candidatura sa la domnie, apărut în coloanele ziarului *Steaua Dunării*, îl acuză pe Grigore Sturdza că s-a deznaționalizat deoarece în timpul războiului Crimeii a purtat numele turcesc Muchlis Pașa. În replică, *Constituționalul* susținea, invocând exemplul generalului polonez Koscielski (Sefer-Pașa), că aceste nume au fost luate nu ca renegați ci ca generali creștini în armata otomană⁴⁷.

La începutul anului 1859, maiorul polonez Niecuja Wierzbicki a venit în Moldova, împreună cu alți polonezi, gata să-l susțină pe Grigore Sturdza care le promisese funcții înalte în stat, dar eșecul candidatului lor îi descumpănește și îi împinge la un act necugetat: complot împotriva domnitorului nou ales – Alexandru Ioan Cuza – pentru aducerea pe tron a favoritului lor. Complotul eșuează, la 22 ianuarie 1859 unul dintre complotiști dezvăluie autorităților planul lui Wierzbicki și imediat o serie de polonezi din Moldova sunt arestați. Complotul lui Wierzbicki a pornit din cercul lui Sadăk-Pașa care era acuzat de relații cu antiunioniști ca N. Vgoride⁴⁸, T. Balș și de propagandă împotriva unirii Principatelor, așa cum reiese și dintr-o corespondență din Iași către *L'Etoile du Danube* unde se relatează despre un discurs împotriva unirii ținut de Sadăk-Pașa la Galați⁴⁹.

Pe marginea acestor evenimente, *Steaua Dunării* dezlănțuie o virulentă campanie de presă împotriva lui Grigore Sturdza pe care-l acuză de complicitate la complot⁵⁰. În scrisoarea de răspuns către redacția ziarului, Grigore Sturdza dezmințe acuzațiile care afirmă că s-ar fi amestecat în complotul polonez împotriva domnitorului Unirii, iar faptul că șeful complotului, maiorul Niecuja Wierzbicki, a fost aghiotantul său în anii războiului Crimeii, spune el, “nu implică pentru mine nici o solidaritate în cele ce ar judeca de cuviință a face dumnealui Verjbitski”⁵¹. În continuare, el arăta că proclamarea imediată a Unirii la Focșani de către un guvern provizoriu “ar arunca în mari învăliuri interne țara căci ea este constituită în privirea socială ca și Galiția la 1846”. Exemplul răscoalei galițiene îndreptată împotriva aristocraților polonezi era încă viu și la mai bine de un deceniu de la acele tragice evenimente. De aceea, Grigore Sturdza avertiza că “nu se poate încerca și la noi o mișcare politică și națională fără ca aceea mișcare să devină îndată, ca și în Galiția, o mișcare socială dintre cele mai crunte”.

Disputele cu privire la complotul polonez vor continua în presa românească în perioada următoare. Referitor la scrisoarea lui Grigore Sturdza, redacția își menține punctul de vedere, declarând că “toate faptele ce le-am publicat nu sunt născocirile noastre ci declarațiile polonezilor arestați”. Dar complotul a stârnit dezaprobarea celor mai mulți polonezi aflați în Moldova, iar unul dintre ei, Habdanak Piotrowski, a condamnat public această tentativă într-o scrisoare apărută la 29 ianuarie 1859 în *Steaua Dunării*: “Dați-mi voie, domnule, de a protesta

⁴⁵ Date bogate cuprinde lucrarea lui Gh. Duzinchevici, *Beizadea Grigore Sturdza și polonii (legăturile româno polone în anii 1858-1859)*, București, 1941.

⁴⁶ B.A.R., *Arhiva Sadăk-Pașa*, I, mss.1, f. 50.

⁴⁷ *Constituționalul*, nr. 1, 10 noiembrie 1858.

⁴⁸ Este menționat frecvent în *Memoriile* din timpul războiului Crimeii ale lui Sadăk-Pașa; B.A.R., *Arhiva Sadăk-Pașa*, I, mss.1, f. 61.

⁴⁹ Corespondență din Iași către *L'Etoile du Danube* din 13 iulie 1857.

⁵⁰ “Fapt pozitiv este că acest complot a fost urzit de străini, că între conjurați nu se vede până acum a fi amestecat numele unui singur alt pământean afară decât numele d-lui Grigore Sturdza”. *Steaua Dunării*, 28 ianuarie 1859.

⁵¹ *Steaua Dunării*, 14/ 26 ianuarie 1859.

în numele meu și în numele compatrioților mei, ofițeri din divizia poloneză, în contra acestui nume de poloni, dat cu atâta ușurință unor oameni fără căpătâi, aventurierilor plătiți prin aurul unui alt aventurier. Toată nația română cunoaște istoria nefericitei mele patrii. Nu, domnule, aventurierii amestecați în această lașă conspirație nu sunt poloni, noi suntem niște bravi soldați dar niciodată ucigași!”.

Unirea Moldovei cu Țara Românească sub sceptrul unui singur domnitor⁵² precum și războiul declanșat de către Piemont și Franța împotriva Austriei i-a entuziasmat pe polonezi, reaprinzându-le “jarul speranței”, cum afirma ziarul *Reforma*⁵³. Pentru ei, începutul deceniului șapte al secolului al XIX-lea coincide cu un nou avânt al mișcării naționale care va culmina cu insurecția națională din anii 1863-1864⁵⁴.

LA POLOGNE DANS LA PRESSE ROUMAINE PENDANT LA PÉRIODE DE L'UNION DES PRINCIPAUTÉS Résumé

Après la défaite de la Révolution 1848, les nouvelles autorités ont institué une sévère censure sur la presse et dans ces conditions plusieurs journaux ont cessé leur apparition. En Transylvanie, la presse roumaine a présenté l'activité du général polonais Iosif Bem. Dans ses analyses, elle a montré qu'il a été un officier aventureux lorsqu'il a conquis la Transylvanie à la tête de l'armée révolutionnaire hongroise.

Pendant la guerre de Crimée (1853-1856), les journaux ont donné des informations sur la querelle permanente qui existait entre les polonais émigrés, en ce qui concerne les modalités de participation à ce conflit. Nous avons rencontré également plusieurs informations sur Michel Czajkowski (Mehmet Sadyk-Paşa) qui a été nommé par la Turquie commandant en chef d'une légion de Cosaques.

En janvier 1859, après l'élection du prince Alexandru Ioan Cuza sur le trône de Principautés de Moldavie et de Valachie, les autorités ont découvert un complot contre lui, qui a été organisé par l'officier polonais Niecuja Wierzbicki. Dans ces conditions, le journal L'Etoile du Danube a déclenché une campagne de presse contre un autre candidat au trône – le prince Grigore Sturdza. Dans de nombreux articles, Grigore Sturdza est accusé de liaisons avec les conspirateurs, parce que l'officier polonais avait été son aide de camp pendant la guerre de Crimée.

La presse roumaine a considéré que les nouvelles circonstances politiques - notamment l'attitude favorable envers les polonais du tsar Alexandre II et la guerre de la France contre Autriche en 1859 étaient favorables à l'unification de la Pologne.

⁵² Presa poloneză a adoptat o atitudine favorabilă Unirii Principatelor iar mișcarea unionistă a fost amplu reflectată aici. Vezi Ion Petrică, *op. cit.*, p. 84.

⁵³ “Această epocă de temeri, de aspirație, de neliniște și de contradicții este o epocă din acelea în care o națiune poate să câștige totul de va ști să fie matură să profite de cursul evenimentelor sau să piardă totul de va sta în amorțire și nu va veghea și nu se va pregăti pentru a preîntâmpina pericolul”. *Reforma*, nr. 2, 10 ianuarie 1860, p. 5.

⁵⁴ Referitor la atitudinea presei românești față de aceste evenimente vezi articolul nostru *Presa românească și Polonia în perioada de renaștere a mișcării naționale (1861-1864)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia*, an XLI, 1996, nr. 1-2, p. 69-80.

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD ÎNTRE CONTESTARE, IGNORARE ȘI RECONSIDERARE (1872-1950)

La fel ca toate marile personalități ale istoriei noastre și Alexandru Vaida Voevod a avut parte în viață de aprige contestări, după moarte personalitatea sa a fost așezată într-un voit con de umbră, pentru ca după căderea regimului comunist să-i fie redescoperite marile merite în făurirea României Mari. Biografia sa se înscrie paradigmatic printre destinele celor care au luptat și realizat actul unirii de la 1 Decembrie 1918, alături de Iuliu Maniu, Ioan Lupaș, Emil Hațieganu. Redescoperirea istoriografică a personalității lui Alexandru Vaida Voevod s-a produs după 1990 prin contribuțiile lui Liviu Maior¹, Mihai Racovițan², Alexandru Șerban³, și Mircea Vaida Voevod.⁴

Documentele pe care le publicăm pentru prima oară, sunt mărturii foarte interesante despre ultimele zile de viață ale marelui patriot aflat în domiciliu forțat și apoi avaturile penibile pentru găsirea unui loc de veci care să fie ferit de vigilența Securității. În cele din urmă, după căderea regimului comunist, doctorul Alexandru Vaida Voevod și-a găsit odihna binemeritată în cimitirul bisericii „Dintre Brazi”, din Sibiu alături de George Barițiu, dr. Ioan Rațiu, Alexandru Papiu Ilarian, ale căror idealuri patriotice l-au călăuzit în viață.⁵

Dacă nu s-ar fi stins din viață în martie 1950, cu siguranță ar fi fost victima valului de arestări care s-a abătut asupra demnitarilor statului român de dinainte de 1944, arestări ordonate și executate de Direcția Generală a Securității Poporului în mai 1950.⁶ La penitenciarul din Sighet au fost închiși și supuși unui regim de exterminare⁷ vechi colaboratori ai lui Alexandru Vaida Voevod, precum Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Ilie Lazăr, Voicu Nițescu, Mihai Popovici, Nicolae Carandino.⁸

Însemnările publicate acum, vin să completeze alte documente și mărturii scoase la iveală de rudele apropiate ale marelui om politic⁹, toate alcătuind un testimoniu de o mare valoare documentară pentru o justă apreciere a personalității lui Alexandru Vaida Voevod.

¹ Liviu Maior, *Alexandru Vaida Voevod între Belvedere și Versailles*, (însemnări, memorii, scrisori), Cluj- Napoca, Edit. Sincron, 1993,

² Mihai Racovițan, *Alexandru Vaida Voevod între Memorandum și Trianon*, Sibiu, 2000

³ Alexandru Vaida Voevod, *Memorii*, 4 volume, prefată, ediție, note și comentarii de Alexandru Șerban, Cluj- Napoca, Edit. Dacia, 1994-1998

⁴ Alexandru Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de Pace*, ediție îngrijită, studiu introductiv Mircea Vaida-Voevod, Edit. Multi Press Internațional, Cluj- Napoca, 2003

⁵ Vezi Anexa; MNIT, Fond Vaida, nr. inv. C₄ 544, C₄ 545

⁶ Vezi *Decapitarea elitelor. Metode, mijloace, mod de acțiune* de Andrea Dobeș, Ioan Ciupea, în *Memoria închisorii Sighet*, Fundația Academia Civică, 1999, p. 151-238

⁷ Aceeași problemă este tratată în studiul *Contribuții privind distrugerea elitelor politice românești* de Claudiu Secașiu, în *Memoria închisorii Sighet*, Fundația Academia Civică, 1999, p. 239-266

⁸ Andrea Dobeș, Ioan Ciupea, *op. cit.*, p. 192-193

⁹ Adina German, Ioan German, *Mărturii despre Alexandru Vaida-Voevod* în *Acta M N*, 35-36, Istorie, II, 1998-1999, p. 149-170

Viitorul tribun al românilor ardeleni s-a născut la 27 februarie 1872 în satul Olpret (astăzi Bobâlna) lângă Dej, într-o veche și bogată familie românească. Strămoșii săi, originari din Gârbou au fost înnoilați de către principele Transilvaniei, Gabriel Bethlem, la 15 noiembrie 1627, de unde provine și titlul de Voevod pe care-l poartă alături de numele său.¹⁰ Familia sa se înrudea cu mari personalități politice și bisericești din trecutul Transilvaniei, precum episcopii greco-catolici Ioan Bob și Ioan Leményi, iar bunicul său a fost avocatul Alexandru Bohățel (1816-1897), cunoscutul luptător pașoptist, ulterior căpitan suprem al districtului românesc al Năsăudului, deputat în Dieta de la Sibiu din 1863-1864 și în cea de la Cluj (1865-1866), în care protestează împotriva anexării Transilvaniei la Ungaria, în 1867, prin pactul dualist austro-ungar.¹¹ Tatăl său, Dionisie Vaida, posesor al unei mari averi, sprijinitor moral și material al mișcării naționale, a rămas văduv de timpuriu și i-a crescut cu multă afecțiune pe cei doi fii, Alexandru și Ioan.

Școala primară și prima clasă de liceu le-a făcut la Cluj, unde Alexandru Vaida Voevod învață la perfecție limba maghiară. În continuare frecventează liceul german de la Bistrița, apoi liceul românesc „Andrei Șaguna” din Brașov și revine la Bistrița pentru ultima parte a cursurilor liceale.¹²

În 1890 se înscrie la Facultate de Medicină de la Viena, pe care a absolvit-o în 1899, obținând doctoratul în medicină. A lucrat ca balneolog la Karlsbad (Karlovyvary), făcând și medicină generală, după uzanța timpului.¹³

Mentorul său spiritual a fost Aurel C. Popovici (1863-1917), conlucrarea pe terenul luptei naționale între cei doi începând în timpul elaborării „Replicii” din 1892, inițiată de Popovici, ca răspuns dat de studenții români din Imperiu la „Memoriul” plin de insulte la adresa românilor, elaborat de studenții maghiari de la universitățile din Cluj și Budapesta. Vaida, alături de alți studenți români din monarhie, a cules date și informații pentru o cât mai completă documentare a „Replicii”. Tipărită în cinci limbi de circulație europeană și răspândită pe continent, „Replica” s-a bucurat de un mare succes în rândul opiniei publice internaționale.¹⁴

Tot în anul 1892, anul în care devine membru al Partidului Național Român, studențimea română din Viena, grupată în societatea „România Jună”, sub conducerea lui Vaida, a constituit un comitet pentru primirea delegației care aducea *Memorandul națiunii române din Transilvania și Ungaria* pentru a-l înmâna împăratului Francisc Iosif. Se cunoaște atitudinea monarhului care a refuzat să-i primească în audiență pe reprezentanții românilor și a trimis *Memorandul*, nedeșteșcut, guvernului de la Budapesta. Alexandru Vaida Voevod a fost implicat în procesul „Replicii”, desfășurat la Cluj, în urma căruia Aurel C. Popovici a fost condamnat la 4 ani de închisoare și mai ales în celebrul proces la memorandiștilor, tot la Cluj, în mai 1894, când Vaida a mobilizat studenții și a fost corespondent de presă. El semnează alături de Vasile Lucaciu, secretarul general al Partidului Național Român, manifestul *Cuvântul poporului român din Transilvania*, trimis opiniei publice europene chiar în zilele procesului.¹⁵

În anii studenției participă la viața politică vieneză fiind un supporter înfocat al președintelui Partidului Creștin-Social, faimosul Karl Lueger,¹⁶ la alegerea căruia, ca primar al

¹⁰ Liviu Maior, *op. cit.*, p. 25

¹¹ Mihai Racovițan, *op. cit.*, p. 28

¹² *Ibidem*

¹³ *Ibidem*

¹⁴ *Ibidem*, p. 29

¹⁵ *Ibidem*, p. 32

¹⁶ Bibliografia de bază despre Karl Lueger și Viena la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX se găsește în lucrările colecției *A treia Europă* a editurii Polirom. Cele mai importante și incitante titluri sunt: Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, *Europa Centrală, Nevroze, Dileme, Utopii*, Iași, Edit.

Vienei, își va aduce contribuția prin angajarea directă în campania electorală. Doctrina creștin-socialismului austriac nu i-a fost niciodată străină, deși ea nu va constitui dominantă concepțiilor sale politico-naționale. Oricum, ea a lăsat urme în gândirea sa, explicând în bună parte accentele de antisemitism ce datează din această perioadă. De fapt, sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea au fost marcate de resurecția antisemitismului în întreaga zonă central și est europeană.¹⁷ Agrarianismul a devenit principalul purtător de cuvânt al antisemitismului. El a debutat în această parte a Europei prin apelul la luptă împotriva marelui capital internațional considerat, cu naivitate, drept cauza principală a „exploatării națiunilor”. S-a produs, concomitent, o alterare considerabilă a noțiunilor, o schimbare a sensurilor: „internaționalism”, „cosmopolitism” erau sinonime cu „evreu”, în timp ce „național”, „naționalism”, „creștin” îi desemna pe neevrei. Naționalismul central și est-european a avut această componentă antiliberală, mai cu seamă după Primul Război Mondial, când antisemitismul îl domina.¹⁸

În disputele din sânul Partidului Național Român, până la moartea lui Ioan Rațiu, Vaida s-a situat în gruparea care-l susținea pe președinte, deși nu împărtășea întru totul metodele și tactica încercatului conducător al mișcării naționale. El era o expresie fidelă a noii generații plină de dinamism, dornică să se angajeze în viața politico-parlamentară și să scoată partidul din inerția în care intrase după 1895.

Închegarea grupării neoactiviste din jurul ziarului *Libertatea*, apărut la Orăștie la 1 ianuarie 1902, marchează trecerea lui Alexandru Vaida Voevod în tabăra curentului politic decis să reorganizeze partidul, să adopte un program și o tactică nouă, corespunzătoare schimbărilor produse în Imperiu și mai cu seamă, în sânul societății românești.¹⁹ A făcut parte din grupul „Orăștie”, alături de Aurel Vlad, Ioan Micu, Victor Bontescu, Iuliu Maniu, Nicolae Comșa, Aurel Cosma, Lucian Borcea, Valer Moldovan, principalii inițiatori ai renunțării la pasivism, împreună cu arădenii Vasile Goldiș, Mihai Veliciu, Șefan Ciceo-Pop, Petru Truția, Ioan Suci, Roman Ciorogariu, Ioan Russu Șirianu ș.a. De altfel, gruparea de la Orăștie, ale cărei acțiuni erau dirijate din umbră de Ioan Micu, mare moșier, președinte al importantei bănci „Ardeleana” din oraș, acționar principal la „Albina”, a sprijinit, în 1903, alegerea lui Aurel Vlad în Parlamentul de la Budapesta, din partea circumscripției Dobra, fapt care a marcat începutul procesului de reorganizare a Partidului Național Român.²⁰

Alexandru Vaida Voevod s-a implicat în pregătirea și desfășurarea conferinței PNR din 10 ianuarie 1905 de la Sibiu unde s-a adoptat noul program al partidului și noua tactică activistă. Dezideratul fundamental al programului din 1905 era introducerea votului universal, cu ajutorul căruia românii ardeleni sperau să-și pună în valoare superioritatea numerică și să-și promoveze drepturile naționale în cadrul instituțiilor statului. La conferință, Vaida a propus includerea dreptului de vot și pentru femei, însă nu a fost ascultat. S-a creat totuși un precedent

Polirom, 1997; Jacques Le Rider, *Mitteuropa*, Iași, Edit. Polirom, 1997; Carl E. Schorske, *Viena fin-de siècle. Politică și cultură*, Iași, Edit. Polirom, 1998; Michael Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită*, Iași, Edit. Polirom, 1998; Adriana Babeți, Cornel Ungureanu, *Europa Centrală, Memorie, paradis, apocalipsă*, Iași, Edit. Polirom, 1998; William M. Johnston, *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială 1848-1938*, Iași, Edit. Polirom, 2000

¹⁷ Jacques Le Rider, *Modernitatea vieneză și crizele identității*, Iași, Edit. Universității „Al. I. Cuza”, 1995; Idem, *Mitteuropa*, Iași, Edit. Polirom, 1997; A. J. P. Taylor, *Monarhia habsburgică 1809-1919. O istorie a Imperiului austriac și a Austro-Ungariei*, București, Edit. Allfa, 2000; Brigitte Hamann, *Viena lui Hitler*, București, Edit. Vivaldi, 2001

¹⁸ Liviu Maior, *op. cit.*, p. 26-27

¹⁹ *Ibidem*, p. 30

²⁰ Mihai Racovițan, *op. cit.*, p. 42

care va fi valorificat în Rezoluția Marii Adunări de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918, când votul universal era cerut și pentru femei, ceea ce oferă ardelenilor întâietatea în promovarea drepturilor politice ale femeilor în statul român.

După eșecul din prima campanie electorală desfășurată în 1905, la mai puțin de un an, prin decretarea de alegeri anticipate, Vaida a fost ales în Parlament, reușind să-și mențină mandatul până în anul 1918, când Imperiul s-a destrămat. Activitatea sa parlamentară poate fi împărțită în două etape distincte, 1906-1908 și 1908-1918, chiar dacă ea cuprinde două cicluri parlamentare: 1906-1910 și 1910-1918. În primii ani, până la incidentul legat de poeziile citite în parlament, s-a dovedit extrem de activ sub raportul interpelărilor sau al discursurilor rostite pe diferite probleme de interes major pentru soarta românilor și a naționalităților oprimate din Ungaria.

Atât în perioada interbelică cât și în timpul regimului comunist Alexandru Vaida Voevod a fost acuzat de atitudini favorabile habsburgilor și de implicare în cercurile politice din jurul moștenitorului tronului, arhiducele Franz Ferdinand. Acesta, începând cu 1895, a afirmat cu insistență că introducerea sistemului dualist din 1867 a avut efecte dezastruoase și că la urcarea sa pe tron intenționa să restabilească centralismul ca formă de guvernare, dar cu o largă autonomie a naționalităților, cochetând cu un federalism în planurile sale de reorganizare a Imperiului. Pentru punerea în aplicare a planurilor sale, prin intermediul cancelariei militare, al inteligentului maior Karl von Brosch, arhiducele a atras, fără dificultăți în anturajul său de la palatul Belvedere personalități de prim rang din rândul naționalităților. Alături de grupul românesc, cel mai numeros, au mai făcut parte din cercul său intim Milan Hodza, Carol Stodla, J. Frank, C. Zagorac, Lányi, Linder, precum și conducerea Partidului Creștin Social al lui Karl Lueger, miniștrii și foști înalți funcționari, generalul Conrad von Hötzendorf, , prelați. etc.²¹ Apropierea lui Vaida de cercul vienez al arhiducelui s-a produs la începutul anului 1905 și inițiativa i-a aparținut lui A. C. Popovici care terminase lucrarea *Statele Unite ale Austriei Mari* și dorea să prezinte manuscrisul înainte de publicare lui Franz Ferdinand. Din 1907 Vaida a fost cooptat în anturajul moștenitorului tronului unde își regăsește cunoștințe din anii studenției și unde are ocazia să-și manifeste antihegemonismul bazat pe convingerea că starea de inferioritate în care românii erau menținuți se datora în exclusivitate cercurilor conducătoare maghiare.

În conjunctura politică de la începutul secolului al XX-lea, plină de convulsii, preocupările istoricilor, politologilor, ale oamenilor de cultură pentru reformarea Imperiului proliferaseră. O teoretizare însoțită de un plan complet de reorganizare a oferit prietenul lui Vaida, A.C. Popovici, în lucrarea *Statele Unite ale Austriei Mari*, tipărită la Leipzig în 1906.²² Planurile de federalizare ale Imperiului propuse de Popovici au stârnit interesul grupului din jurul lui Franz Ferdinand și au suscitat numeroase comentarii în publicistica vremii. Maghiarii și cehii au respins ideile din lucrare fiind tributari unei concepții federaliste, bazată pe criterii istorice, ceea ce Popovici combătea cu argumentele dreptului natural și al ponderii numerice pentru fiecare națiune din Imperiu.

Planul lui A.C. Popovici a fost îmbrățișat cu multă căldură de Alexandru Vaida Voevod. Pe lângă sprijinul material obținut din România pentru tipărirea cărții, el l-a reluat în mai multe articole apărute în reviste și ziare din Austria, precum și în paginile *Luptei*. Formula federalistă comentată de Vaida nu aducea nimic nou față de teoretizările lui Popovici, doar că a căutat să o popularizeze și să o apere în fața atacurilor venite mai cu seamă din partea politicianilor maghiari.

²¹ Liviu Maior, *op. cit.*, p. 48

²² A. C. Popovici, *Stat și națiune. Statele Unite ale Austriei Mari*, București, Edit. Fundației pentru literatură și artă „Regele Carol II”, 1939

Vaida nu a negat niciodată dinasticismul său și al românilor din Ardeal. A făcut caz de această convingere în Parlament, stârnind enervarea unora dintre deputații maghiari, deși politica dinastică la români cunoaște la începutul secolului XX mutații semnificative.

Atitudinea împăratului Francisc Iosif față de mișcarea memorandistă, refuzul său după 1867 de a trata cu liderii politici ai românilor au dus la apariția unui curent antiimperial, ceea ce nu însemna totuși respingerea ideii dinastice în ansamblul ei, din moment ce opțiunea rămânea legată de persoana moștenitorului tronului.

În perioada 1910-1914, premergătoare Primului Război Mondial, Alexandru Vaida Voevod a fost implicat în mai multe runde de negocieri cu guvernării maghiari. Aceștia încercau ca prin concesiile minore să determine schimbarea atitudinii PNR și a românilor în general, față de sistemul politic dualist și, în același timp, să reducă îngrijorările conducătorilor din România față de situația românilor transilvăneni. În ciuda insistențelor venite de la Berlin unde se dorea menținerea statului român în cadrul Triplei Alianțe, conducătorii maghiarilor prin aroganță și atitudini inflexibile au provocat eșecul acestor negocieri.

Izbucnirea războiului, declararea neutralității României, a însemnat pentru Vaida, cel puțin până la intrarea alături de Antantă în conflict (august 1916), o perioadă în care s-a străduit oficial să sprijine curentul progerman, militând pentru angajarea Vechiului Regat alături de Puterile Centrale.²³ Adevărul în legătură cu rosturile politice îndeplinite de Vaida în timpul neutralității au fost dezvăluite mai târziu, dovedindu-se că Ionel I. C. Brătianu și curtea regală au sugerat acest joc politic complicat. Pentru premierul român și pentru alți lideri politici, ca o alternativă în perioada neutralității era menținerea dialogului cu Puterile Centrale, posibil și prin intermediul frunțășilor PNR-ului, îndeosebi al acelora dintre ei care aveau relații cu cercurile politice germane și austriece. Vaida a fost unul dintre cei care trebuiau să adopte o asemenea atitudine, facilitând lui Brătianu posibilitatea de a fi credibil în raporturile ce cele două imperii.²⁴

În toamna anului 1918, criza politică din monarhia austro-ungară a atins punctul culminant. În timp ce lupta popoarelor oprimate submina din interior monarhia bicefală, situația militară și strategică a Puterilor Centrale pe toate fronturile se apropia de dezastru. La Oradea, în ziua de 12 octombrie 1918, Alexandru Vaida Voevod, a participat la ședința Comitetului Executiv al PNR și a propus textul²⁵ *Declarației de autodeterminare a Transilvaniei și ruperea de Ungaria*, declarație stilizată și tradusă în limba maghiară de Vasile Goldiș.²⁶

Documentul din 12 octombrie a stat la baza întregului proces de luptă a românilor din Transilvania până la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia. El avea să fie, totodată, un răspuns la manifestul împăratului Carol, ultimul habsburg, *Către popoarele mele credincioase*, din 16 octombrie 1918, unde se propunea „rezolvarea” problemelor naționale ale imperiului prin constituirea unei federații de șase regate „independente” sub sceptrul habsburgilor. Frunțășii mișcării naționale l-au desemnat pe Vaida să prezinte *Declarația* în Parlamentul de la Budapesta. Discursul său din 18 octombrie 1918 a fost primit cu vădită ostilitate. Rând pe rând deputații maghiari îl întrerupeau cu violență: „provocare” (Szilagyi Lajos), „frazе goale” (Richter János), „cuvântarea anti-națională” (Bela Kun), „calomnie ordinară” (Josef Sztérényi) etc.²⁷

²³ Mihai Racovițan, *op. cit.*, p. 91

²⁴ *Ibidem*, p. 92

²⁵ O convingătoare demonstrație asupra paternității lui Alexandru Vaida Voevod în elaborarea *Declarației de la Oradea* din 12 octombrie 1918 face istoricul Mihai Racovițan în monografia citată la paginile 115-119

²⁶ *Ibidem*, p. 116

²⁷ Liviu Maior, *op. cit.*, p. 47

Riscul, temeritatea, dârzenia, curajul dus până la limită l-au făcut pe Vaida să pronunțe cel mai celebru discurs din viața sa parlamentară, cel mai frumos și mai expresiv moment al carierei de deputat începută în 1906. A fost ora sa „astrală” pe care nu și-a permis să o piardă.²⁸

Alexandru Vaida Voevod a participat la pregătirea și desfășurarea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918 și a colaborat la redactarea *Rezoluției de unire a Transilvaniei cu Regatul României*. Vaida a propus cu acest prilej constituirea Marelui Sfat Național și a Consiliului Dirigent ca instrumente ale noii puteri românești. În cadrul Consiliului a fost desemnat în funcția de șef al resortului de politică externă, iar în zilele de 12-13 decembrie a făcut parte din delegația Ardealului care a prezentat regelui Ferdinand hotărârea de unire cu România. Era încununarea unei cariere politice spectaculoase, mai cu seamă că lui Vaida i-a fost hărăzit să continue lupta, de data aceasta pe plan diplomatic.

La începutul anului 1919, Alexandru Vaida Voevod a fost inclus în delegația română la Conferința de Pace de la Paris, în calitate de reprezentant al Consiliului Dirigent de la Sibiu pentru a susține interesele Transilvaniei. Delegația condusă de primul ministru Ion I. C. Brătianu își asuma responsabilitatea extrem de dificilă de a obține recunoașterea de către marile puteri învingătoare a deciziilor plebiscitare luate la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia, într-un cuvânt confirmarea pe plan internațional a României Mari.²⁹

Reprezentând Consiliul Dirigent, Vaida în mod firesc a trimis sistematic lungi rapoarte lui Iuliu Maniu, președintele Consiliului, informându-l asupra desfășurării Conferinței și consultându-l în luarea deciziilor. Documentele respective,³⁰ de o inestimabilă valoare pentru istoria României, relevă frământările, gândurile sale cu privire la situația țării, efortul depus în vederea atingerii țelului propus.

Refuzând să semneze tratatul de pace cu Austria, la 12 septembrie 1919, guvernul liberal condus de I. I. C. Brătianu a demisionat, motivând că nu-și poate pune semnătura pe un tratat „incompatibil cu demnitatea și independența națională”. În urma primelor alegeri parlamentare care au avut loc în România Mare, în noiembrie 1919, s-a format guvernul „blocului parlamentar” condus de Alexandru Vaida Voevod. Ca urmare, noul guvern l-a împuternicit pe delegatul României la Conferința de Pace, generalul Coandă, să semneze la 10 decembrie 1919 Tratatul cu Austria, Tratatul minorităților și Tratatul cu Bulgaria. Beneficiind de ascendentul creat de semnarea acestor tratate, Vaida va insista tot mai mult asupra problemei Basarabiei și a recunoașterii ei ca parte componentă a statului român. Chestiunea s-a bucurat de împrejurările favorabile determinate de sugestia Angliei și Franței ca țările vecine Rusiei Sovietice să-și soluționeze problemele cu acest stat. Vaida a demarat discuții exploratorii cu autoritățile sovietice pentru repatrierea prizonierilor români din Siberia. Intențiile și atitudinea lui au fost apreciate de Consiliul Suprem și s-a deschis calea recunoașterii unirii Basarabiei cu România. La 3 martie 1920, Marile puteri au recunoscut apartenența teritoriului dintre Prut și Nistru la statul român. Era un mare succes politic pentru Alexandru Vaida Voevod. Prestigiul câștigat în cercurile Conferinței și solidele sale cunoștințe diplomatice l-au ajutat enorm să facă față atacurilor venite din partea delegației maghiare condusă de contele Apponyi Albert. Trimișii Ungariei au încercat prin cele mai variate metode să convingă Consiliul Suprem de nedreptatea care se pregătea „milenarului stat maghiar” și au contestat legitimitatea hotărârilor de autodeterminare a națiunilor asuprite din fostul imperiu. Acestei propagande ostile și foarte bine orchestrată i-a răspuns documentat și prompt Vaida, în calitatea sa de prim ministru și de

²⁸ *Ibidem*

²⁹ *România în relațiile internaționale (1699-1939)*, Edit. Junimea, Iași, 1980, p. 445-453

³⁰ Alexandru Vaida Voevod, *Scrisori de la Conferința de Pace, Paris-Versailles, 1919-1920*, ediție îngrijită, studiu introductiv de Mircea Vaida Voevod, Cluj-Napoca, Edit. Multi Press Internațional, 2003

luptător pentru drepturile românilor ardeleni. Activitatea sa la Conferința de Pace a pregătit triumful semnării Tratatului de la Trianon, cu Ungaria, la 4 iunie 1920, chiar dacă nu mai era șeful guvernului, fiind înlocuit la 13 martie 1920 cu generalul Averescu.³¹

În anii crizei economice a condus trei guverne și a fost titularul mai multor ministere. De asemenea, în perioada 1919-1929 a fost, fără întrerupere, membru al Parlamentului României. A contribuit la fuzionarea în 1926 a Partidului Național Român cu Partidul Țărănesc al lui Ion Mihalache, formându-se Partidul Național Țărănesc. În PNȚ a fost vicepreședinte al partidului și președinte al organizației PNȚ din Ardeal și Banat.

După 1930 Alexandru Vaida Voevod evoluează spre o concepție politică accentuat naționalistă și de dreapta, ceea ce va duce la ruptura din 1935 cu Iuliu Maniu, la excluderea sa din PNȚ și la întemeierea propriului său partid politic „Frontul Românesc”, care a sprijinit tendințele dictatoriale ale regelui Carol al II-lea.³² După 23 august 1944 Alexandru Vaida Voevod a fost arestat câteva luni în 1945 pentru ca apoi să i se fixeze domiciliu forțat în Sibiu, până la moartea sa, la 19 martie 1950.

Realizarea României Mari în decembrie 1918, a fost opera unor personalități care au marcat indubitabil prima parte a secolului al XX-lea. Opera vieții lor, care ar fi reclamat recunoștința întregii națiuni, a avut parte, din păcate, de crude dezamăgiri și de un tratament pus sub semnul ingratitudinii. Atât istoria, „care nu a mai avut răbdare”, cât și oamenii „aflați sub vremi”, au demonstrat că memoria colectivă este de multe ori voit lacunară și că istoricului onest îi revine sarcina de a o reînprospăta cu exemple care pot uneori să complexeze timpul prezent. Alexandru Vaida Voevod este un astfel de model care are tot dreptul să ne judece cu asprime de la înălțimea faptelor sale.

ANEXA

«Însemnările lui Victor Radu despre moartea lui Alexandru Vaida-Voevod.»³³

11 III '50.

Îl găsesc în pat. Arată destul de bine. Culoarea feții, ca de obicei. Era însă extrem de agitat. Se tot mișca de pe o parte pe alta și – fără să se plângă – făcea impresia că are dureri mari.

Mi-a spus că i se face tratament cu penicilină.

Am vorbit despre alegerile din Anglia. Mi-a povestit lupta dusă de Lloyd George pentru votul femeilor.

«În Anglia sunt, cred, peste un milion de voturi feminine. Or, acest lucru influențează foarte mult rezultatul general. »

La plecare m-a rugat să-i duc ceva de citit.

13 III '50, ora 6.

S-a schimbat destul de mult. Nu stă un moment liniștit. Se plânge de dureri mari în piciorul drept. Nu a dormit deloc. L-a rugat pe prof. St[urza] să-i facă injecții cu morfină ca să mai scape de durerile îngrozitoare din picior. Prof. St[urza] ar fi refuzat sub motivul că slăbește rezistența fizicului și că evită să obișnuiască corpul cu morfină.

³¹ Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I, 1918-1933, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1986, p. 244-253

³² Ioan Scurtu, *Viața politică din România 1918-1944*, Edit. Albatros, București, 1982, p. 159-160

³³ MNIT, *Fond Vaida*, nr. inv. C₄ 544

«Sunt de 78 de ani. Ce mai am de trăit? Poate o lună. Aș vrea însă ca acest timp să nu mă chinuiesc așa de mult.»

Când s-a liniștit puțin mi-a arătat 10 cărți înșirate pe pat.

«Este ciudat cum se schimbă cu trecerea vremii gustul literar al omului. Înainte cu 20 de ani mi-ar fi făcut mare plăcere să citesc unele din aceste cărți pe care mi le-a adus o vecină. – Îmi pare însă bine de revistele pe care mi le-ai adus.»

Îi dusesem mai multe numere vechi (1940-41) din revista franceză «L'Illustration». Îi dusesem și o carte de literatură. N-a amintit nimic de ea.

Vorbea destul de greu, cu pauze între fraze, ba chiar și între cuvinte. Mi s-a părut că s-a schimbat ceva în expresia feței. Nu-mi dădeam bine seama ce anume. I s-au albit sprâncenele stufoase!

Înainte de boală avea păr și mustăți albe și sprâncene negre.

Seara urma să-i i se dea injecții calmante prescrise de prof. St[urza].

15 III '50, ora 6.

Întâlnesc la poartă pe Caius B[rediceanu], care mă roagă să nu mai intru, fiindcă este atât de agitat încât nu ar fi bine să-l deranjez.

Am plecat cu el în oraș. Pe drum îmi spune că injecțiile i-au mai calmat durerile, dar că l-au năucit complet, așa încât abia își dă seama câteodată ce face.

16 III '50.

L-am găsit dormind. «N-a dormit așa bine de când e bolnav. Doarme adânc și liniștit», îmi spune Dna Gherman.

Nu se mai plânde de dureri în picior, ci de dureri în stomac.

17 III.

Dr. Ag[?] care mergea de mai multe zile să-i facă injecții, înainte cu penicilină, iar de două zile cu ceva calmant, îmi spune să nu merg acum să-l văd, fiindcă nu se poate vorbi cu dânsul.

18 III.

Starea continuă să fie gravă îmi spune Ag[?] – Gândire tulbure. Nu se poate vizita. Ieri seară a sosit Nucu[?].

19 III '950

Vin acasă la ora 10 seara. Îmi spune Gusta[?] că m-a căutat Nucu[?] să-mi comunice c-a murit la amiazi. A avut cancer, probabil la ficat.

Plec imediat acolo. De față Ileana [German]*, Nicu, Mircea [Vaida-Voevod] și ceva mai târziu, Nucu.

Intru în dormitor. Era întins pe pat, cu falca legată, îmbrăcat în negru. Făcea impresia că doarme. Arăta foarte bine. Credeai că trăiește.

Am mers cu Nucu [?] în oraș la preot. Pe drum îmi spune mai multe despre boala de care a suferit. A avut probabil cancerul de 1-2 ani, dar s-a dezvoltat foarte încet. (În vara 1949 se plânga f[or]te des de dureri de stomac.) Agravarea a venit cu o iuțală uimitoare. A stat în pat doar 3 săptăm[ăni]. Grav de tot și cu dureri mari n-a fost decât vreo 7-8 zile.

Întorși la locuința lui, am mai stat cam un ceas de vorbă cu Mircea [Vaida-Voevod] și cu Nucu.

21 III '950

Caius B[rediceanu] s-a întors de la Buc[urești] la ora 10. Trec pe la el la amiază ca să fixăm o oră când să mergem împreună la familie, căci pe el l-am transportat ieri la morga din Cimitirul Central. Caius îmi spune că vine să mă ia după ora 4.

Ne-am dus însă la cimitir.

Familia era acolo împreună cu M[arioara] Șerban cu cei 3 băieți ai ei.

A venit și [Ioan] Lupaș și [Petre] Ciolan. În morgă l-am văzut. Cele două zile l-au schimbat puțin. Era galben, tras și avea câteva cute pe față. Nucu voia să-i facă masca. Dar s-a cam întunecat și a amânat pe a doua zi dimineață.

Măine, 22 III va avea loc înmormântarea de la Capelă la cripta F[amiliei]. Serviciul va fi oficiat de Scorobeț.

Aceste scurte însemnări au fost făcute de

/semnătură/ Victor Radu

* Ileana, căsătorită German, n. 1910, dom. Sibiu, str. A. Tolstoi, nr. 26, al treilea născut în familia Alexandru Vaida-Voevod, după Mircea Alexandru, n. 1902, dom. Timișoara str. Zugrav Nedelcu, nr. 10, Aurel Ioan, n. 1903, dom. București, b-dul Gen. Magheru, nr. 43 și înainte de Alexandru, n. 1920, dom. Sebeș, str. Fl. Bagdasar, nr. 28.

«Înmormântarea bunicului meu Alexandru Vaida-Voevod»³⁴

Era prin februarie 1950. Bunicul meu nu se simțea prea bine în ultima vreme și era cam palid și slăbit. Cu doi sau trei ani în urmă avusese o aprindere de plămâni și fusese la un pas de lumea de dincolo, dar penicilina – acel medicament miracol, îl salvase. Se refăcuse repede.

Într-o zi, cred că în jurul amiezii, bunicul s-a sculat din fotoliul său unde citea fumând și l-am văzut mergând cu pași nesiguri la fereastră, deschizând-o și plecându-se în afară să ia aer. Deodată l-am văzut că își pierde echilibrul și se ține de marginea ferestrei. Mama și noi copiii am sărit în ajutorul lui și l-am dus în patul său. Am telefonat după nenea Sturza, prietenul și medicul său. A venit imediat și după ce l-a examinat, am văzut după fața lui că situația nu e bună. A chemat și pe alți medici și au ținut un consiliu. După câteva zile am aflat că situația bunicului e fără speranțe, căci are cancer generalizat – la ficat, stomac și se pare că și la oase.

Din pat bunicul nu s-a mai putut scula și situația lui s-a agravat din zi în zi.

Era în 19 martie, înainte de masă cred, când i-am văzut pe mama și pe tata foarte agitați. Noi nu am mai avut voie să intrăm în dormitorul bunicului în ultimele zile, îl auzeam doar gemând de durere. I se făceau injecții cu morfină și ca urmare se liniștea. La un moment dat tata a ieșit din dormitorul bunicului, alb la față, și mi-a șoptit: «Acum a murit Moșu.» Până în clipa aceea, eu, cu mintea mea de adolescent și cu iluzia atotputerniciei științei omenești, sperasem că bunicul va scăpa, că se va face bine.

A fost un șoc pentru mine, m-am dus fără să spun un cuvânt în curte, în spatele casei unde era o tufă mare de soc lângă gard. Acolo nu mă vedea nimeni. Eu, bărbat de aproape 16 ani, am plâns în liniște și singur, sub socul meu, pe bunicul care îmi fusese atât de drag. Moșu, cum îi spuneam noi, fusese atât de bun, înțelept, vesel și plin de viață, un om care crea în jurul lui o atmosferă aparte, o lume pe care prin farmec o crea în poveștile sale de o vedeai cu ochii, parcă era adevărat. Și, dintr-o dată, Moșu nu mai exista. Era un lucru de neînțeles.

³⁴ *Idem*, C₄ 545

Deci, Alexandru Vaida-Voevod a murit în Sibiu, pe strada Moldovei [devenită A. Tolstoi], nr. 26, în 19 martie 1950.

În mormântarea cred că a avut loc pe 22 martie, în Cimitirul Central Sibiu. Bunicul meu cred că a avut noroc că a murit atunci. Nu după multă vreme urmaseră în țară arestările tuturor oamenilor politici «burghezi», și sunt sigur că ar fi fost și el arestat, înjosit, batjocorit, chinuit și ar fi sfârșit undeva departe de noi, singur doar printre călăi.

Moșu fusese arestat în primăvara lui 1945, după câteva luni eliberat și ținut sub supraveghere cu domiciliu obligator. Dar era cu noi, putea citi, putea asculta radio, putea spera.

Dar să revin la înmormântare. Era problema unde îl înmormântăm. Familia noastră nu avea bani pentru un cavou sau criptă. Să-l înmormântăm într-un mormânt obișnuit ne era teamă ca mormântul să nu fie batjocorit și profanat, după ce A. V. V. fusese persecutat în presa acelor ani ca un criminal fascist, prolegionar, criminal de război etc, etc.

Prin cunoscuți, familia a luat legătura cu d-na Floaș care avea în cimitirul din Sibiu un cavou mare, o adevărată capelă cu multe fride goale, în subsol. Familia Floaș, celebri comercianți din mărginimea Sibiului, proprietarii marelui magazin din centrul Sibiului, de lângă telefoane, oameni care fuseseră oameni foarte bogați, o familie românească de frunte, s-au arătat a fi adevărați patrioți români.

D-na Floaș ne-a spus că pentru ea și familia ei va fi o mare cinste să-l găzduiască pe A. V. V. până când vremurile ne vor permite să-l așezăm acolo unde i se cuvine să stea pe veci.

În Capela cimitirului un preot ortodox a ținut slujba de înmormântare. A fost o slujbă scurtă, foarte simplă, fără nici o vorbire despre cel ce urma să fie în înmormântat, despre viața și opera sa.

Familia noastră, o veche și cunoscută familie greco-catolică, nu am putut să-l înmormântăm pe cel mai de seamă membru al familiei noastre, în legea noastră, dată fiind scoaterea în afara legii în acei ani grei a bisericii noastre.

La înmormântare au participat cel mult 15-20 persoane, și anume: părinții mei, noi trei copii, unchiul mei, familia Sturza, vreo doi vecini și o fetiță (săsoaică) din vecini, pe care Moșu o îndrăgea mult și care i-a pus pe sicriu un buchetel de flori de primăvară. (Desigur că erau de față și vreo doi inși necunoscuți, civili, cu figuri reci și distante, de bună seamă securiști trimiși să supravegheze și să raporteze cine a participat și ce s-a vorbit la înmormântare.)

După slujbă, sicriul a fost dus în cavoul Floaș, pus în firida de beton și zidit. Nu i s-a pus nici o inscripție.

Aici a stat liniștit 24 ani. În 1974, d-a Floaș murise de mult, un nepot al ei, medic în Sibiu, i-a vizitat pe părinții mei și le-a pus în vedere că are nevoie de firida din cavoul pe care îl moștenise, așa că în cel mai scurt timp bunicul să fie mutat.

Grea problemă pentru părinții mei. Situația nu se schimbase în fond. Erau aceleași probleme cu mormântul bunicului ca și în 1950. Fratele meu, Ucu, a luat legătura cu părintele Onofrei. Părintele Onofrei, un adevărat erou al Bisericii Greco-Catolice, un om care pentru credința și patriotismul său a fost martirizat de unguri la Cluj în 1940, care pentru credința și patriotismul său a fost martirizat mai târziu de comuniști, nu a cedat niciodată, și în clandestinitate a continuat să-și predice legea.

Prin părintele Onofrei, Ucu și părinții mei au luat legătura cu conducerea Bisericii [Romano] Catolice din Sibiu. Aceștia s-au arătat foarte amabili și înțelegători. A fost de fapt și un gest de curaj din partea lor. Ne-au pus la dispoziție, pe timp nedefinit, o firidă în subsolul Capelei Catolice din Cimitirul Sibiu.

Deci, în 1974, A. V. V. a fost scos din cavoul Floaș și reînhumat în subsolul Capelei Catolice. Au asistat doar mama, tata, Ucu și unchiul meu Alexandru Vaida. Slujba de înmormântare a fost făcută de preotul greco-catolic Onofrei. Și a mai stat 17 ani liniștit.

Cu vreo 15 ani în urmă, tata a preluat de la o familie săsească cunoscută, un cavou în Cimitirul Catolic Sibiu. L-a luat pe gratis cu condiția ca morții să rămână la locul lor, [iar]cavoul întreținut.

Părinții și noi cei trei copii ai lor am cheltuit bani mulți cu repararea și întreținerea cavoului. Erau vreo 6 firdi goale în cavou, unde voiau să fie înmormântați tata, mama, și părinții voiau ca să-l mute și pe Moșu acolo.

Mama și tata m-au dus la Capela Catolică să-mi arate firida unde era Moșu, zidită și fără nici o inscripție, doar cu numărul 18 marcată. Mi-au spus să o țin bine minte firida cu Moșu și când voi putea să-l mut și pe Moșu în cavoul care acum era al familiei noastre. Dar nu a fost să fie așa.

În decembrie 1989 a venit revoluția. La scurtă vreme după revoluție, în perioada tulbure care a urmat, hoți de morminte au spart cavoul Floaș și au spart Capela Catolică din Cimitirul din Sibiu. În subsolul Capelei sunt cam 100 de firdi din care hoții au spart 17, cele cu nume mai răsunătoare ca Prințesa Sturza sau bogatul dentist Fecht din Sibiu. Firida 18 a rămas neatinsă, fără nume nu prezenta interes, cine nu are bani nici pentru o inscripție ...

În 1990, fiind în vizită la unchiul meu [Alexandru Vaida-Voevod] la Brad, am discutat despre un mormânt definitiv pentru moșu. Am socotit că a venit timpul pentru această faptă. Unchiul socotea că la Alba Iulia s-ar cuveni să odihnească A.V. V. (Alexandru Vaida Voevod), ca unul ce a contribuit atât de mult la unirea românilor. Tot unchiul meu Alexandru Vaida mi-a spus că moșu, o dată într-o discuție cu el în parcul Sub Arini, i-a spus că dacă moare în Sibiu ar dori să fie înmormântat la micuța biserică greco-catolică, Biserica dintre Brazi. Atunci am hotărât cu unchiul meu ca să încercăm deci să-l înmormântăm pe moșu fie la Alba Iulia, fie la Sibiu la Biserica dintre Brazi, fie dacă nu se poate altfel, atunci în cavoul nostru din cimitirul catolic Sibiu. Unchiul meu a tatonat terenul la Cluj și a văzut că nu găsește înțelegere și sprijin pentru proiectul Alba Iulia.

Ca urmare soția mea Dina și cu mine am plecat pe 21 august la Sibiu ca să încercăm varianta cu Biserica dintre Brazi. Primul pas a fost să iau legătura cu prof. Mihai Racovițan de la Muzeul de Istorie Bruckenthal, istoric care se ocupă de activitatea lui A.V.V. până la 1920. La domnul Racovițan nu am găsit doar înțelegere pentru problema mea, ci pur și simplu înflăcărare și elan pentru rezolvarea ei.

Primul pas a fost un frumos articol scris în Tribuna, în care face biografia lui A.V.V. în termeni adecvați și încheia cu un apel ca A.V.V. să se poată odihni pe veci în cimitirul Bisericii dintre Brazi, unde îi este locul sortit. Pe urmă tot d-nul Racovițan a obținut ca să fim primiți în audiență la prefectul județului. L-am chemat pe unchiul meu și împreună cu d-nul Racovițan am fost la începutul lui septembrie în audiență la prefectul Nicolae Nan. Acesta ne-a primit cu multă amabilitate și ne-a promis tot concursul.

Problema dificilă însă era că cimitirul Bisericii dintre Brazi era monument istoric, că de multe zeci de ani nu se mai înmormântează în el, că acest fost locaș de cult greco-catolic este în prezent ortodox, că greco-catolicii îl revendică și ortodocșii nu vor să-l cedeze.

Ca urmare am cerut audiență la mitropolitul ortodox Plămădeală. Unchiul meu plecase înapoi la Brad așa că am fost în audiență doar eu și d-nul Racovițan.

Mitropolitul a fost amabil și plin de înțelegere pentru problema noastră. De altfel, vorbise în prealabil cu el prefectul. Dar a pus câteva condiții, și anume: 1) ca nu cumva cu ocazia înhumării credincioșii greco-catolici să ocupe biserica; 2) ca să nu se țină vorbiri cu caracter incitator confesional; 3) ca parohul ortodox al bisericii să slujească alături de preotul greco-catolic pe care îl vom aduce. Am acceptat toate condițiile.

În continuare am mers la canonicul greco-catolic Onofrei, cu care vorbisem cu câteva zile înainte. Părintele Onofrei s-a arătat însă inflexibil. A spus că Biserica dintre Brazi este

greco-catolică, zidită de greco-catolici, că cimitirul este greco-catolic, proprietatea familiilor greco-catolice. Că el face slujba de înmormântare, dar nu slujește alături de un preot ortodox, decât dacă acesta nu vine în odăjdii. Cum condițiile puse de greco-catolici nu erau compatibile cu cele puse de ortodocși, și cum fără aprobarea mitropolitului nu se putea face nimic, am fost obligat să renunț la slujba greco-catolică.

Ne-a mai trebuit aprobarea poliției, procuraturii, sanepidului, primarului. Până la urmă le-am obținut pe toate. Ajutorul d-lui Racovițan a fost esențial și substanțial în rezolvarea tuturor acestor probleme.

În continuare eu am stabilit data înhumării pe 8 octombrie la ora 14, am anunțat familia și am dat un anunț la ziar. Domnul Racovițan a dat și el un frumos anunț patriotic la Tribuna.

Am fost la oficialitatea catolică din Sibiu ca să obțin aprobarea de deshumare și să le exprim mulțumirile noastre că în vremuri atât de grele au avut curajul și omenia să ne ajute.

A urmat partea cea mai grea psihic-deshumarea. Cu parohul ortodox al Bisericii dintre Brazi, Mihai Sămărghițan, cu cantorul, cu paznicul capelei catolice, cu trei gropari țigani, Dima, unchiul meu, vărul meu Alexandru Vaida și cu mine, am coborât în catacomba subsolului capelei. Eu am arătat firida zidită, fără nici o inscripție. Când zidul închizător a fost spart și s-a luminat în interior, s-a văzut capacul sicriului dat într-o parte și craniul de culoare galben-maronie era în plină lumină. Am crezut că hoții spărseseră firida bunicului, dar nu era așa, partea de jos a sicriului putrezise pe o parte și astfel se desfăcuse capacul. A fost sinistru când un țigan bătrân, burduhănos, a început să scoțoească în sicriu căutând oasele. Hainele erau ca pânda de păianjen prăfoasă, doar ghețele, negre, înalte cum purta bunicu iarna, erau întregi.

Am dus sicriul în Biserica dintre Brazi, l-am pus pe catafalc și l-am acoperit cu un frumos steag românesc vechi din secolul trecut, țesut de o harnică țarancă ardeleană. Țiganii au săpat groapa în spatele mormântului lui Papiu Ilarian.

Obosiți am plecat toți acasă și epuizați ne-am culcat. Pe mine ziua respectivă mă cam lichidase, Dina cu pregătirile pentru pomană și pentru masa de după înmormântare era și ea cam terminată și ceilalți la fel. Nu credeam că voi reuși să dorm, totuși ceva am dormit.

La înmormântarea a fost destul de multă lume, oameni de pe vremuri care îl știau pe moșu, cunoscuți mai tineri ai noștri, curioși și săracii care vin de obicei la pomană.

Slujba de înmormântare a fost ținută de prorectorul teologiei, Abrudan, și de cei doi preoți ai parohiei. Prorectorul a vorbit foarte frumos. Corul teologiei a cântat splendid.

Au adus coroane de flori diversele ramuri ale familiei, PNȚCD al jud. Sibiu și garnizoana militară Sibiu care și-a trimis o delegație de trei ofițeri.

Au ținut vorbiri patriotice foarte frumoase și adecvate momentului: prof. Mihai Racovițan, conf. Alexandru Șerban din Cluj și adv. Dejeu, președintele PNȚCD-Sibiu.

Din partea familiei a mulțumit tuturor celor care contribuiseră la efectuarea acestui act de reparație istorică, unchiul meu, Alexandru Vaida.

Mi-am dorit foarte mult să realizez acest lucru, să-l pot înmormânta pe bunicul meu într-un loc potrivit lui. Și până la urmă am reușit. Îmi pare rău că mama mea, care l-a iubit și admirat atât, nu a putut participa. Ar fi fost foarte fericită.

Nu a fost ceea ce merita bunicul meu din partea poporului nostru, nu au fost funeralii naționale. Dar nu a fost nici jalnica înmormântare din 1950. A fost ceea ce se putea face astăzi, și locul de veci este demn de bunicul meu.

Astfel, bunicul meu, Alexandru Vaida Voevod, se odihnește astăzi alături de alți mari români, ca: Gheorghe Bariș, Alexandru Papiu Ilarian, Iosif Șterca Șuluțiu, baron Urs de Margina, Ioan Rațiu, în micul cimitir din Sibiu.

Năprasnice și crude vremi au mai trecut peste el la bătrânețe; l-au silit ca mort să aibă trei morminte. De acum încolo, pe cât socotesc eu, va avea liniște.

Am scris aceste rânduri ca să rămână în amintirea familiei.

Pitești, 19. 10. 1991

Ioan German

P. S. Fiul meu, Alexandru Adrian German, a realizat un frumos și valoros film înregistrând cea mai mare parte a ceremoniei înmormântării. Filmul l-a copiat în trei exemplare: unul pentru noi, unul pentru d-nul Al. Șerban și unul pentru d-nul Racovițan.

ALEXANDRU VAIDA VOEVOD BETWEEN CONTESTATION, IGNORANCE AND
RECONSIDERATION (1872-1950)

Abstract

Alexandru Vaida Voevod was one of the leaders of the Transylvanian Romanians' struggle for national emancipation during the Austro-Hungarian Empire. Born in 1872 in the village of Colpret, near Dej, in a family with a long tradition in the battle for national rights, Alexandru Vaida Voevod stood out as a combative, intransigent personality in endorsing the Romanians' rights, as early as his student years in Vienna. Together with A. C. Popovici, his spiritual friend and mentor, he took part in drafting the «Replica» newspaper (1892) and in the trial of the famous memorandum promoters in Cluj, 1894. He was very close to the Belvedere Palace group formed around the inheritor to the Empire throne, the archduke Franz Ferdinand. Inspired by A. C. Popovici's work *Statele Unite ale Americii Mari (United States of Greater America)*, Alexandru Vaida Voevod militated for a federative organization of Austro-Hungary.

In 1918, he put all his energies to work for separating Transylvania from the Hungarian state and for uniting the province with the mother kingdom of Romania. After the Great union of December 1, 1918, he became member of the Ruling Council as assignee with external affairs, and he was included in the Romanian delegation to the Paris Peace Conference, as a representative of Transylvania. After the parliamentary elections of November 1919, he was the designated prime minister, pursuing his diplomatic efforts to obtain international acknowledgement of the frontiers of greater Romania at the Peace Conference.

Just like any other politicians in the inter-war period, Alexandru Vaida Voevod was persecuted by the newly installed communist regime, in the aftermath of the Soviet occupation. Had he not passed away in March 1950, he would surely have been arrested and imprisoned in the Sighet prison, where many a brethren of him suffered their martyrdom.

The appendix contains first-time published documents which cast a light on the last days in the life of the great statesman, as well as his relatives' attempts to find him a final resting place away from the oppressive vigilance of the former Romanian Intelligence Service. After 1989, Alexandru Vaida Voevod's personality was rediscovered by historiography and his merits were evinced by thorough studies.

O ÎNCERCARE VIZÂND OBTINEREA DE REPARAȚII PENTRU VICTIMELE OCUPAȚIEI ȘI RĂZBOIULUI, CLUJ, 1946

Datorită dramaticului curs istoric derulat între anii 1940-1945, partea de Nord-Vest a Transilvaniei, prezenta, la încheierea războiului, o extrem de complexă situație¹. Reinstalarea administrației românești în teritoriul cedat în 1940 nu mai putea reprezenta o reluare a vechilor raporturi dintre instituțiile statului și societate, deoarece în conținutul ambilor termeni ai relației antebelice se petrecuseră însemnate schimbări. Societatea ardeleană din teritoriul ce fusese sub ocupație străină era considerabil traumatizată, cu sute de mii de cetățeni ce lipseau din configurația etno-demografică a regiunii – evreii deportați și exterminați în lagărele naziste, sașii deportați, românii refugiați, deportați și expulzați, ultimei categorii adăugându-li-se numărul acelor asasinați și maltratați, dar și al miilor de înrolați în unități combatante și de muncă forțată –, cu alte sute de mii care avuseseră de suferit depozedări de drepturi și discriminări economico-sociale și cultural-religioase. După ce războiul se încheiase, populația își dorea ceea ce în mod natural i se cuvenea – pacea și liniștea necesare vindecării marilor traume suferite, o normalizare treptată a condițiilor de viață, prin eliberarea de privațiunile anilor de ocupație și război, o mult râvnită revenire la acea viață cotidiană pe care cele două decenii antebelice o normaseră cu habitudini și o jalonaseră cu modele, acum idealizate. Părea

¹ Câteva titluri privind problema: Gheorghe I. Bodea, Vasile T. Suci, Ilie I. Pușcaș, *Administrația militară horthystă în Nord-Vestul României*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1988; Idem, *Tragedia evreilor din Nordul Transilvaniei – 1944*, Editura Hiparion, Cluj-Napoca, 2001; Aurel Socol, *Furtună deasupra Ardealului*, Biblioteca „Tribuna”, Cluj-Napoca, 1991; Rueben Markham, *România sub jugul sovietic*, în românește de George Achim, Fundația Academia Civică, București, 1996, cu referire specială la cap. *Transilvania în fierbere*, p. 401-426; Liviu Țărău, *Transilvania la sfârșitul celui de al doilea război mondial*, în vol. Anton Drăgoescu, ed. *Istoria României. Transilvania*, vol. II (1867-1947), Cluj Napoca, 1999, p. 1597-1642; Ion Silviu Nistor, *Constituirea și activitatea Comisariatului pentru administrarea Transilvaniei eliberate (octombrie 1944-martie 1945)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie* Cluj-Napoca, XXVI, 1983-1984; Marcela Sălăgean, *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944-martie 1945)*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2002; Dumitru Șandru, *Regimul cetățeniei locuitorilor din Nordul Transilvaniei*, în vol. *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944-1950)*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1996, p. 65-76; Virgiliu Țărău, *Problema Transilvaniei în ecuația comunizării României*, în vol. *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944-1950)*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1996, p. 87-93; Idem, *Viața politică și problema locuințelor la Cluj în anii 1945-1946*, în vol. *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, coordonatori Sorin Mitu și Florin Gogâltan, Oradea-Cluj, 1995-1996, p. 313-323; Antonio Faur, *Comportamentul militarilor sovietici în județele din Vestul României (1944-1945)*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2000; Dănuț Pop, *Județul Sălaj în timpul administrației militare sovietice (noiembrie 1944-martie 1945). Aspecte ale vieții economice*, în vol. *Sovietizarea Nord-Vestului României (1944-1950)*, Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1996, p. 103-106.

posibilă și o reasezare a vieții politice în vechile ei făgașe, prin revenirea multora dintre lideri și prin reactivarea structurilor organizatorice tradiționale. Vechile partide politice românești regăseau suportul popular, în special al țărănimii și în bună măsură al intelectualității, studenților revenindu-le un rol dinamizator. De aici, pe fondul marii satisfacții românești a reintegrării teritoriului ce fusese sub ocupație, se va ajunge la o stare de spirit dominată de un marcat optimism, în pofida incidentelor, unele violente, și a multor alte fapte îngrijorătoare.

O importantă parte a celeilalte componente etnice principale a regiunii în discuție – maghiarii – plasată sub semnul exacerbării vechiului litigiu româno-maghiar, era angajată în exploatarea în propriu beneficiu a noilor coordonate geo-politice sub imperiul cărora avea să se desfășoare cursul istoric. Confruntarea, mai mult sau mai puțin fătășă, dintre aspirațiile naționaliste ale celor două părți sporea complexitatea situației din regiune.

*

Grupajul de mărturii care urmează își propune să marcheze câteva tușe ale contextului în care s-a născut inițiativa constituirii unei asociații ce ar fi urmat să vină în sprijinul acelor care au avut de suferit de pe urma dramaticelor desfășurări de după august 1940.

[Mihai Marina, consul al României la Oradea] ... în ghetourile înființate de horthyști se aflau aproximativ 150.000 evrei. Unele date ne erau furnizate chiar de membrii poliției ungare, care, slb salarizați și nemulțumiți de cele ce se întâmplau, au colaborat, în unele cazuri, cu noi... [Gheorghe I. Bodea, *Tragedia evreilor din Nordul Transilvaniei – 1944*, Editura Hiparion, Cluj-Napoca, 2001, p. 252]

[Alexandru Popan, din Rognă, Ileana] Eu am fost luat în armata maghiară la 8 septembrie 1943, la unitatea de artilerie antiaeriană de la Someșeni, ... În august [1944], după ce unitatea de antiaeriană a plecat pe front, am fost băgați și noi în cazarmă și s-au format din noi și din alții, adunați de pe la alte unități, un batalion de muncă de vreo 200 de români, care a fost de asemenea trimis pe front la săpat tranșee... În ianuarie 1945 eram prin Slovacia, în munți, dezbrăcați, fără încălțăminte, fără mâncare. Dormeam prin grajduri, pe frig, pe zăpadă, plini de păduchi... Am început să ne îmbolnăvim de febră tifoidă, cădeam unul după altul prin grajduri și nu ne mai puteam scula. ... la început, în fiecare zi mureau 2-3 inși...

[Alexandru Anca] [Lübeck, 1945] Ne-am dus întâi să vedem lagărul românesc propriu-zis. Am găsit aici mai mulți bătrâni nord-ardeleni, un număr de de tineri ostași români „foști prizonieri de război” și câteva fete românce mai purtând fustele vineții ale serviciilor auxiliare ale Wehrmachtului... În lagăr mai erau câteva familii de maghiari și câțiva evrei maghiarizați. Un bărbat arătând mai în vârstă decât cei cca 45 de ani cât avea în realitate venea mereu la Bubi [Hoffman, evreu] să se intereseze de viața și sănătatea lui... Mergea mult aplecat înainte, ducând parcă și acum în spinare greutatea unui destin tragic, amintirea ghetoului și a deportării, a trecerii prin Auschwitz și a supraviețuirii într-un lung marș al morții. Era zguduitoare evocarea acestui convoi fără sfârșit de schelete ambulante, din care cine rămânea în urmă era împușcat, de aceea mărșăluitorii, bărbați și femei, luptau până la ultima picătură de vlagă să continue, epuizați, torturați de foame și de sete, încercând să se hrănească cu rădăcini, cu ierburi, cu râme și cu gândaci... Bubi [Hoffman] se mira sincer de zelul nostru nestrămutat pentru întoarcere. Argumentele mele pentru modul nou de viață socialist care se făurea în răsărit îl lăsaus rece. Odată scăpat de sub apăsarea dictaturii naziste, nu mai dorea să trăiască în nici un fel de regim totalitar, autoritar, fie el și al dictaturii proletarietului...

[Bergerdorff, 1946] O dată cu polonezii au sosit în lagăr și câteva din cele 7 fete din satul Simișna de pe Someș, trimise la lucru în Germania hitleristă de horthyști, ... Una venise și cu un prunc frumos, blond și cu ochi albaștri, al cărui tată polonez n-a vrut s-o însoțească în România. Împreună cu ea s-au întors în țară și Ileana Pop, Anișca Pop și Ileana Coroian, în

timp ce celelalte trei aveau să trimită carte, peste ani, părinților din satul natal, de undeva din îndepărtata Brazilie!...

[George Anca, Dej, 1944-1947] *Încă de a doua zi [24 august 1944], au început să ne ridice și să ne adune la Tribunal [Penitenciarul Tribunalului] pe toți intelectualii români mai cunoscuți în oraș. Apoi, au început să-i aducă și din cuprinsul județului pe preoți, învățători, oameni mai răsăriți, conducători ai populației românești. Eram ținuiți sub supraveghere în penitenciar în așteptarea unor noi dispoziții... Gardienii nu s-au purtat rău cu noi. Am fost alimentați reglementar ca toți pușcăriașii... Viața ne era în pericol, dar atmosfera din penitenciar, între noi era optimistă, încrezătoare. Într-adevăr, după câteva zile ne-au dat drumul cu avertismentul de a nu încerca să facem agitație, tulburări, fiind cu toții consemnați sub arest la domiciliu... [Alexandru Anca, Destin ardelenesc, ediție de Gheorghe I. Bodea, Editura Clusium, 2001, p. 230-231, 247-250, 238, 304-305]*

[Dumitru Braharu] *Era anul 1945, iar atunci când se apropia primăvara, am fost chemat la ministru, care, fără nici o introducere, mi-a spus că s-a hotărât investirea mea ca inspector general-șef al Inspectoratului școlar al Transilvaniei pentru învățământul primar și secundar. Știam că nu e o treabă ușoară. [...] La scurt timp m-am prezentat la Cluj... Era aici multă armată, o lume pestriță, [...] Dintre prietenii apropiați mai rămăsese la Cluj un croitor, Corondan. M-am dus la el... Mi-a povestit lucruri cutremurătoare: a fost bătut, torturat, izgonit pentru a i se lua casa, jefuit... [Constantin Mustață, În vâltoarea vremurilor, Editura Militară, București, 1988, p. 156-157]*

[David Prodan] *În 1945 am fost printre primii universitari reveniți la Cluj. Eram bibliotecar arhivist la Biblioteca Universității pe atunci. Făceam parte dintr-o delegație restrânsă de partid. Eram printre primii universitari activiști de partid...*

Spectacolul Clujului, peste care trecuse și războiul, nu era deloc atrăgător. În bucuria noastră de a fi revenit la matcă se amestecau mereu și imagini, momente penibile. Case devastate sau locuite de populație improvizată, adusă de la sate, ca locul să fie cât mai ocupat. Nu te mirai dacă găseai purcelul în baie. Casele locuibile din centru supralocuite. Cu greu am putu găsi adăpost în spațiul unui învățător, unde ne-am ales după plecarea lui cu o cameră a noastră.

[...] *Cea mai mare ticăloșie a vieții mele am făcut-o în 1946, la alegerile celebre din acel an... Pentru alegeri, la stăruința imperativă în numele disciplinei de partid, după multe insistențe am primit o circumscripție, Tâmașa [Cuzăplac, Sălaj]. ... Și de acum se știa că suntem hărăziți rușilor... Rezultatul adevărat, ars pe loc, pe care l-am raportat la întoarcere era aproximativ de 85% pentru opoziție (național-țărăniștii în frunte), 15 % formațiile guvernamentale, cu o exagerare și aceasta. ... Alegătorii, bărbați, femei, incolonați, până seara târziu intrau câte patru în cabine și prompt, fără pierdere de vreme își dau votul (cu ștampila) și lăsau locul următorilor. O ordine și disciplină uimitoare, o conștiință neprevăzută, impresionantă, vădind o maturitate politică care m-a uimit și un „nu” categoric. M-a întărit pentru toată viața mea în încrederea în maturitatea politică a țărănimii... [David Prodan, Memorii, text îngrijit și adnotat, cu o postfață de Aurel Răduțiu, Editura Enciclopedică, București, 1993, p. 52, 54-55]*

[iulie 1947] *Viața de partid stagnează peste tot. Noi și național-țărăniștii suntem, în actuala situație în imposibilitate să activăm pe teren și deschis. Așa, de la om la om, și ocazional, mai ales în târguri și piețe, printre țărani cunoscuți. Spiritul e tare și dârz, și la țară e mai tare și mai dârz decât la orașe, mai ales după arestările ce s-au operat și printre țărani. Cea mai tare valută o poartă șeful național-țărăniștilor, dar nici noi nu stăm mai slab. Oamenii credincioși ideii liberale și de libertate așteaptă numai momentul ca să facă gardă sau să sară în acțiune atunci când va fi momentul politic prielnic și când vor primi ordinul*

conducătorilor lor politici. [Ioan Ciupea, Virgiliu Țărău, *Organizația PNL Cluj. Documentar*, în curs de apariție.]

[Onisifor Ghibu, martie 1946] Revenirea la casa de vacanță de la Stana, proprietatea atât de dragă lui și familiei sale, după timpul scurs din august-septembrie 1940, când au fost obligați să o părăsească, îl pune pe profesorul clujean în situația unor constatări din cele mai triste. Devastărilor produse de trupele sovietice li se adăugau și altele. Câteva încăperi erau folosite ca birouri ale șantierului de construcții CFR, iar despre inventarul mobil, *este un fapt indiscutabil că nădășenii au devastat vilele din Stana. Cu excepția lui [a preotului] și a vreo alți patru inși, toți locuitorii comunei au luat parte la devastare. E plin Nadeșul de „sufragerii”, de saloane, de fotolii. Îmi spune: „Chiar și de pianе!”. Apoi ce de mai lenjerie, haine etc.! Îi spun preotului că la o ocazie potrivită, va trebui să le spună oamenilor într-o predică că sunt datori să înapoieze lucrurile luate de la alții într-un moment de beție sufletească. Preotul îmi răspunde că acum încă nu e momentul potrivit...*

În ce privește recolta de mere etc., ea a fost întreagă confiscată de muncitori, pe motivul că eu fiind în lagăr [detenție Sibiu-Caracal, 22 III-30 X 1945] sunt dușmanul poporului. Ce barbarie s-a săvârșit aici în toamna anului 1944! S-a devastat totul și nu numai de unguri, ca și la mine. La Ferenczy, Eszaky, Bene și Gyergyai s-au devastat într-un mod vizibil plantațiile de copaci. Ți se sfâșie inima. Din vile s-a furat totul, ca și la mine, cu deosebirea că vilele erau toate pline: proprietarii lor le-au părăsit în ultimul moment, neputându-și lua nimic cu sine. Au rămas numai vilele domnișoarei Eszaky, ai cărei frați au murit de suferințe și de emoții. Iată o imagine înspăimântătoare. Te miri cum trăiesc de la o clipă la alta. Bene este în Austria. A scris nu de mult o scrisoare îngrijitorului său că se va înapoia nu peste mult. În vilele lor este o jale cumplită. În sufrageria vilei noi se țin adunările Sindicatului muncitorilor de la tunel, unde afirmativ se pot auzi cele mai neînchipuite bazaconii. Sala este împodobită numai cu chipul lui Stalin. În schimb, în vila mea, unde sunt birourile șantierului, tronează numai chipul Regelui Mihai și al Reginei Mame. În camera inginerului Licher, când am intrat, sâmbătă seara, am găsit pe un scrin volumul de „Poezii” al „fascistului” O. Goga... [Onisifor Ghibu, *Pagini de jurnal. (1935-1963)*, vol. I, Ediție îngrijită de Miralena Mamina, Romeo Dăscălescu, Octavian O. Ghibu, Editura Albatros, București, 1996, p. 115-127]

[Legiunea de Jandarmi Sălaj, 3 septembrie 1945] *Suntem informați că coloniștii români, care au părăsit gospodăriile în anul 1940 sau le-au vândut forțat, fiind obligați a părăsi Ardealul de Nord, când se întorc acasă nu li se cedează de unguri nici măcar gospodăriile părăsite, necum să ma i știe, să audă de Decretul-Lege care anulează vânzările silite, făcute în Ardealul de Nord.* [Antonio Faur, *Manifestări ale spiritului revizionist în județele din Nord-Vestul României (1944-1945). Studiu și documente*, Editura Universității din Oradea, 2003, p. 229]

[septembrie 1944] *Eram în Cucerdea, Mureș, și la venirea rușilor mulți din sat s-au refugiat prin pădurile din jur. Soțul era mobilizat la munci. Plecând vecinii, am pus și eu copii în car, cu hrană și haine mai groase și am plecat cu ei. La reîntoarcere, cineva mi-a umblat prin casă și mi-a luat mașina de cusut. Am aflat ulterior la cine din sat a ajuns mașina mea...* [Informații de la dna Maria Cemea, Cluj-Napoca]

În luna ianuarie 1945, au fost trimiși muncitorii și funcționarii de la Poșta Română din Tg. Mureș, refugiați în septembrie 1940, să-și ocupe posturile avute. I-au ținut vreo două zile pe coridoarele Poștei, apoi i-au trimis înapoi pe motivul că n-au posturi vacante. Ba mai mult, când, după ce dr. Petru Groza a luat conducerea guvernului român cu ajutorul sovietelor, la 6 martie 1945, prin luna mai, au fost retrimiși foștii funcționari de la Administrația Financiară, refugiați în septembrie 1940, nici n-au voit să stea de vorbă cu ei și când a intervenit dl prefect

Groza Victor, fratele primului ministru, i [s]-a răspuns că toate posturile sunt ocupate. Și-au luat sărmanii oameni calea-ntoarsă. [Iosif Pop, *Credință și apostolat – Memorii* –, prefață de Liviu Sabău, ediție îngrijită și post față de Dimitrie Poptămaș și Melinte Șerban, Fundația Culturală „Vasile Netea”, Târgu Mureș, 2004, p. 142]

*Veștile neplăcute nu îl ocoleau totuși. La Bistrița. „grădina și gospodăria, prăpăd. Casa de la Vatra Dornei a fost aruncată în aer de nemți în retragere” – o informa Lucian Blaga pe Domnița Gherghinescu –, nu înainte însă ca administratorul vilei „Belvedere” să adune tot ce se putea lua din locuință: cearceafuri, pături, lenjerie, veselă, dar și lucrurile aduse de la Bistrița în septembrie 1940, și să fugă cu ele la Lugoj. [Ion Bălu, *Viața lui Lucian Blaga*, vol. III, – aprilie 1944-iunie 1947 –, Editura Libra, București, 1997, p. 73]*

*

În aceste condiții, sumar schițate mai sus, un proiect de organizare a unei asociații care își propunea sprijinirea victimelor ocupației și războiului avea darul de a aduce o semnificativă mărturie a ceea ce încă se mai credea a fi posibil într-o societate aspirând la justiție, la normalitate.

Ar putea fi apreciată ca o încercare a ceea ce, în termenii de azi, ar fi numită societate civilă, atunci o societate asediată de inamici văzuți și nevăzuți care o vor îngenunchea și remodela după canoanele unei alte filosofii, impusă de sovietici prin folosirea unei largi game de mijloace. Din mijlocul unui asemenea segment al societății românești ce se afla în dificilul proces de reșezare după anii de absență obligată sau de violare gravă a climatului vieții sociale antebelice, a căpătat formă instituționalizată o legitimă nevoie de a fi obținute reparații materiale și morale pe seama celor care au avut de suferit.

Așa a luat ființă „Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord” [Vezi anexa]. Actul constitutiv este datat, 12 mai 1946. Sediul Asociației: Cluj. Documentul poartă semnătura a 30 de fondatori ai asociației, deveniți membri ai Consiliului de Administrație și ai Comisiei de Cenzori. Președinte C. A.: preot dr. Epaminonda Lucaciu, inspector CEC, vicepreședinti, prof. univ. Alexandru Borza [fost rector al Universității „Regele Ferdinand I”, 1944-1945]², avocat dr. Constantin Xantopol, dr. Teodor Vidican, inspector general sanitar, secretar general prof. Ioan Văleanu, casier dr. Adrian Iacob, industriaș, președinte al Consiliului de Cenzori, avocat dr. Teodor Giurgiu.

Primul articol din statute înscrisa că: *Membrii Asociației sunt: Toți foștii refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord, în urma stărilor create prin Dictatul de la Viena. Aliniatul următor prevedea că: Mai pot face parte din Asociație și următoarele persoane rămase sub ocupațiunea maghiară din Transilvania de Nord: cei deposezați de bunuri, alungați din proprietăți, arestați și înțemnițați, maltratați, precum și membrii familiilor (soți, părinți și fii) ai celor uciși de instituțiile statului ocupant, de bandele organizate sau persoane particulare, pentru atitudinea lor de români, sau pentru simplul fapt că au fost români.* Condiția înscrierii în Asociație era prezentarea documentelor oficiale – carnetul de refugiat sau dovada oficială de la primărie care să ateste calitatea de refugiat, expulzat sau deportat –, iar pentru categoria victimelor rămase sub ocupație, acte doveditoare ale prejudiciului sau vătămării. Probabil intuind dificultatea obținerii unor astfel de acte doveditoare, statutul înscrisa și posibilitatea efectuării de cercetări proprii pe teren, *pentru documentare*, de către chiar Comitetul Central al Asociației.

Conform actului constitutiv și statutelor, Asociația își propunea să asiste juridic gratuit, să intervină în justiție pentru repunerea în drepturile avute și în posesiunea proprietăților pentru

² Și președintele Asociației, preot dr. Epaminonda Lucaciu, și vicepreședintele acesteia, prof. univ. Alexandru Borza aveau experiența organizării unor asemenea organizații a refugiaților ardeleni, primul la Cernăuți (informație de la dr. Vasile Lucaciu), al doilea la Timișoara (informație de la prof. Viorica Lascu).

membrii deposezați abuziv, și cu obținerea de despăgubiri pentru perioada folosinței bunurilor. Se dorea și obținerea de despăgubiri pentru familiile celor uciși sau decedați în urma violențelor, precum și a celor maltratați de autoritățile statale sau de particulari.

Reținem și un alt obiectiv înscris în statutele Asociației: *lupta cu toate mijloacele legale pentru sistarea tuturor actelor abuzive îndreptate contra intereselor lor de orice fel*, formulare care lasă să se înțeleagă și o extensie a scopurilor urmărite nu doar la obținerea de restituiri de bunuri și despăgubiri, ci și la sfera apărării membrilor săi în contextul momentului, suficient de tulbure pentru a face posibile prejudicierea intereselor acestora.

Articolul 5 din statute preciza apăsător clauza neafilierii politice, *sub nici o formă*, a Asociației. Aici se impune observația că majoritatea fondatorilor Asociației, a Consiliului de Administrație și a Biroului de conducere (5 din 7 membri, excepție făcând prof. univ. Alexandru Borza și dr. Adrian Iacob) erau fruntași ai organizațiilor, municipală și județeană, ale PNL Cluj.³ Noblețea scopurilor Asociației i-a determinat pe fondatori să acopere, atât din punct de vedere politic, cât și confesional (greco-catolici și ortodocși), deosebirile existente între inițiatori și viitorii membri.

Din articolele privitoare la modul în care a fost concepută organizarea în perspectivă a Asociației, care ar fi urmat a se extinde la nivel regional, cu filiale pe județe și despărțăminte pe comune, reiese nota de suplețe organizatorică gândită de fondatori.

Șansa cunoașterii unuia dintre membri fondatori, dr. Vasile Lucaciu – atunci student medicinist și activ șef al tineretului liberal de la Facultatea de Medicină din Cluj, fiu al președintelui Asociației, preot dr. Epaminonda Lucaciu, descendenți direcți ai marelui luptător național Vasile Lucaciu – ne-a oferit indiciul începerii efective a activității pentru care a fost constituită Asociația. Domnia sa a depus la CEC o sumă de bani ce reprezenta cotizațiile depuse de primul lot de înscriși. Mai mult decât atât, un document arată explicit până unde s-a ajuns în iunie 1947, la un an de la constituire: *Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord nu mai activează, deoarece, cei mai buni ai ei sunt, ori arestați, ori fugiți, plecați de aici, sau intimidați de evenimente. Ea vegetează, pregătește material și ... așteaptă. Refugiații, expulzații și deportații români, cei mai mulți, întorși la vetrele lor, se zbat în cea mai neagră mizerie, nu pot intra în bunurile lor, pe cari le folosesc, ca stăpâni, ungurii lui Horthy. Proiectul de lege ce am înaintat a ajuns până la la Cons. de Miniștri, mai departe nu știu ce s-a făcut.*⁴

Speranțele fondatorilor acestei Asociații, și alături de ei și ale altor cercuri intelectuale și politice, care luaseră pulsul majorității tăcute în timpul campaniei electorale și sperau într-o rezolvare favorabilă a conflictului fundamental dintre mase și forțele ce se pusese în slujba celor de diriguiau, mai mult sau mai puțin ocult, înstăpânirea regimului comunist, aveau să fie dramatic risipite în lunile următoare. Marea fraudă electorală din noiembrie 1946⁵, tot cortegiul de violențe și arestări din toamna anului 1946, vor culmina în anul următor cu întemnițarea a mii de opozanți ai instalării noului regim.⁶

³ Ioan Ciupea, Virgiliu Țărău, *Organizația PNL Cluj. Documentar*, în curs de apariție.

⁴ *Ibidem*. Acolo, informații mai cuprinzătoare despre liberalii fondatori ai Asociației, inclusiv despre detenția celor mai mulți dintre ei. Pentru situația fostului rector, prof. univ. Alexandru Borza, vezi Viorica Lascu, *Exilul intern al profesorului Alexandru Borza*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica*, an XLIX, tom 3, 2004, p. 25-28.

⁵ Virgiliu Țărău, *Campania electorală și rezultatul real al alegerilor din 19 noiembrie 1946 în județele Cluj, Someș și Turda*, în Sorin Mitu, Florin Gogâltan, eds., *Studii de istorie a Transilvaniei. Specific regional și deschidere europeană*, Cluj-Napoca, 1994, p. 204-212.

⁶ D. Șandru, *Definiții politice de la Gherla în 1947*, în „Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, XXXIV, 1995, p. 271-282.

Același document citat mai sus oferă imaginea marelui oraș transilvănean, datată: Iunie 1947: *Clujul se transformă cu încetul și pe nesimțite. Pe străzi multă lume streină, cu intelectuali români abia te mai poți întâlni, sunt duși sau fugiți. Cei ce mai sunt circulă grăbiți și numai strict timpul necesar treburilor zilnice, mai mult prin străzi lăturalnice, iară, la învăluitul serii întâlnești câte pe un intelectual român grăbit, în aparență indiferent, nu însă spre casă, ci în alte direcții. Sunt cei ce dorm pe la cunoscuți, pentru a nu fi surprinși noaptea în pat. La birouri, prin magazine sau la uzine la orice scârțâite de ușe tresar, oare nu intră cei ce ridică?*

Pe stradă se circulă în tăcere. Doi-trei, când se întâlnesc, își vorbesc în șoapte, privind împrejur, iar dacă treci pe lângă ei, constăți că nu-și spun nimic. Și nu te surprinde această atitudine pentru că încet devine și felul de a fi al tău și al fiecăruia din cetățeni.

După încă un an, prin 1948, preotul dr. Epaminonda Lucaciu îi spunea fiului său: *Nu vă mai expuneți. Va fi nevoie de voi, după ce trece urgia!* Pentru dr. Vasile Lucaciu a mai urmat o scurtă detenție în 1952, după aceea din iulie-septembrie 1946.

ANEXA⁷

ACT CONSTITUTIV

Noi subsemnații membri fondatori ai Asociației foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord, înființăm prin prezentul act constitutiv această asociație, care are sediul în Cluj, și urmărește următorul scop:

a. Apărarea intereselor materiale ale membrilor prin consultații juridice gratuite, intervenții în justiție, etc.

b. Lupta cu toate mijloacele legale pentru punerea membrilor în posesiunea drepturilor răpite de regimul horthyst în urma Dictatului de la Viena și anume: punerea în posesia drepturilor materiale, morale, culturale și religioase a membrilor reînțorși în teritoriul Transilvaniei de Nord; sistarea tuturor actelor abuzive îndreptate contra intereselor lor de orice fel.

c. A interveni pe căi legale pentru acordarea de despăgubiri materiale pentru folosința de către Stat, Județ, Comună, Asociații sau particulari, a bunurilor refugiaților, expulzaților și deportaților, de orice fel ar fi ele.

d. A lupta pentru restituirea bunurilor confiscate pentru preținse acte politice și a bunurilor expropriate în scopuri politice șoviniste și rasiale, precum și anularea tuturor înproprietărilor, fie ele făcute direct, fie prin vânzări deghizate, în scopuri politice șoviniste sau rasiale, de către autoritățile horthyste și naziste, sau de către instituții create în același scop.

e. A cere despăgubiri materiale pentru cei închiși, bătuți, maltratați, schingiuiți, înjugați sau întemnițați de autoritățile hortyste sau de particulari.

g. A cere să se acorde despăgubiri materiale familiilor sau rudelor celor uciși, sau decedați în urma rănilor și maltratărilor sau a altor acte de violență săvârșite de autorități, armată, jandarmerie, poliție, agenți, etc. hortysto-naziste sau de particulari, precum și tuturor acelor care au ocaziunea refugului sau a expulzării și deportării lor peste graniță, au fost jefuiți de armată, jandarmerie, bande organizate, sau de particulari.

Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați se înființează pe perioadă nelimitată.

Asociația va fi condusă de adunarea generală și consiliul de administrație /comitetul central/ ales de adunarea generală pe o perioadă de trei ani. Consiliul de administrație își alege un președinte, patru vicepreședinți, un secretar general, doi secretari de ședințe și un casier; și de un comitet de cenzori ales de adunarea generală conform statutelor și compus din trei cenzori și doi supleanți.

2.

⁷ Documentele s-au păstrat în resturile rămase pe urma perchezițiilor și confiscărilor Securității în arhiva preot dr. Epaminonda Lucaciu. Mulțumiri dlui dr. Vasile Lucaciu pentru păstrarea lor.

Asociația azi dispune de un fond de 100.000 /una sută mii/ lei, care sumă s-a depus la CEC, la cont nr. 40.236.

Activitatea Asociației se va asigura din fondul ce se va compune din cotizațiile membrilor de câte 5.000 /cinci mii/ lei anual, stabilite pe un an de adunarea generală constitutivă.

Adunarea generală a ales pe durată de trei ani cu unanimitate de voturi următorul Consiliu de administrație: dr. Epaminonda Lucaci, insp. CEC; dr. Alexandru Borza, prof. univ.; dr. Constantin Xantopol, avocat; dr. Teodor Vidican, insp. gen. sanitar; dr. Adrian Iacob, industriaș; dr. Alexandru Buia, decan Fac. Agric.; dr. Nicolae Vasii, prof. protopop; Lya Pop-dr. Popoviciu, artistă; dr. Ioan Stoica, secr. gen. primărie, Ion Văleanu, prof.; Ștefan Mierlaș, insp. gen. muncă; Vasile Chintăoan, insp. școlar pens.; Iuliu Pop, funcț. poliție, Telemach Rădulescu, insp. gen. PTT; Aurel Vonica, comerciant; Gavril Boca, geamgiu; Teodor Târziu, frizer; Vasile Crișan, comerciant; Gheorghe Pleșa, pensionar; Ioan Dăneț, pensionar; drd. Mircea Săsărman, medicinist; Vasile Lucaci, stud. univ.; Gheorghe Suciu, protopop ort.; Ion Bilțiu-Dăncuș, prof.; dr. Vasile Dăncu, dir. Șc. Norm.; și următorul consiliu de cenzori: dr. Traian Giurgiu, avocat⁸; Vasile Petrișor, industriaș; Alexandru Anca, librar; supleanți: Atanasie Popa, prof. și Enea Ramonțian, prof..

Consiliul de administrație, cu unanimitate de voturi, și-a ales următorul birou: președinte: dr. Epaminonda Lucaci, insp. CEC; vicepreședinți: dr. Alexandru Borza, prof. univ.; dr. Constantin Xantopol, avocat; dr. Teodor Vidican, insp. gen. sanitar; secretar general: Ion Văleanu, profesor; casier: dr. Adrian Iacob, industriaș; iar consiliul de cenzori și-a ales ca președinte pe dr. Teodor Giurgiu, avocat.

3.

În baza prezentului act constitutiv și a statutelor ce fac parte integrantă din prezentul act, declarăm asociația constituită sub rezerva acordării personalității juridice de către Tribunalul Cluj, conform art. 3 din Legea persoanelor juridice, din 5 februarie 1924.

4.

Pentru obținerea deciziei Tribunalului în sensul arătat, împuternicim pe Dl. dr. Constantin Xantopol, avocat în Cluj, str. Nicolae Iorga, nr. 2, să se înfățișeze personal sau asistat de un avocat, în fața oricărei instanțe judecătorești și autorități, să facă și să semneze orice acte, cereri, declarații, apeluri, recursuri pentru acordarea personalității juridice a Asociației, cu un cuvânt să facă tot ce va fi și va crede necesar în scopul arătat mai sus.

Cluj, la 12 mai 1946

1. Dr. Lucaci Epaminonda, insp. CEC, Cluj, str. Grigorescu 84, semnătura.
2. Dr. Borza Alexandru, prof. univ. Cluj, Grădina Botanică, semnătura.
3. Dr. Xantopol Constantin, avocat, Cluj, str. N. Iorga 2, semnătura.
4. Dr. Giurgiu Teodor, avocat, Cluj, str. Francisc David 2, semnătura.
5. Dr. Vidican Teodor, insp. gen. O. S. Cluj, str. Berthelot 5, semnătura.
6. Dr. Adrian Iacob, industriaș, Cluj, str. Horea 11, semnătura.
7. Dr. Buia Alexandru, decan, Fac. Agr. Cluj, Acad. Agr., semnătura.
8. Dr. Vasii Nicolae, prof. avocat, Cluj, str. Gen. Greceanu 11, semnătura.
9. Lya Popoviciu-Pop, artistă, str. Avram Iancu 68, semnătura.
10. Dr. Stoica Ioan, secr. gen. primărie, Cluj, str. Alecsandri 6, semnătura.
11. Popa Atanasie, profesor, Cluj, str. Take Ionescu 34, semnătura.
12. Văleanu Ion, profesor, Cluj, str. Gen. Grigorescu 68, semnătura.
13. Mierlaș Ștefan, insp. Muncii, Cluj, str. Armatei Roșii 18, semnătura.
14. Chintăoan Vasile, insp. școlar, pens. Str. Regală 32, semnătura.
15. Pop Iuliu, funcț. poliție, Cluj, str. Grozăvescu 12, semnătura.
16. Rădulescu Telemac, insp. PTT, Cluj, str. Horea 24, semnătura.

⁸ Probabilă eroare de dactilografiere a prenumelui dr. Teodor Giurgiu. În lunga listă a avocaților clujeni din anii premergători războiului este înscris și un avocat dr. Traian Giurgiu, cf. Virgil Dalea, *Ghidul orașului Cluj, 1939*, Cluj, p. 82.

17. Vonica Aurel, comerciant, Cluj, Pța Mihai Viteazul 41, semnătura.
18. Boca Gavril, geamgiu, Cluj, str. Tunarilor 39, semnătura.
19. Anca Alexandru, librar, Cluj, str. Regina Maria 43, semnătura.
20. Târziu Teodor, frizer, str. Ștefan cel Mare 15, semnătura.
21. Crișan Vasile, comerciant, Cluj, str. Memorandului 2, semnătura.
22. Petrișor Vasile, industriaș, Cluj, str. Steluței 5, semnătura.
23. Pleșa Gheorghe, pensionar, Cluj, str. Regina Maria 30, semnătura.
24. Dăneț Ioan, învățător, Cluj, str. Visarion Roman 1, semnătura.
25. Dr. Mircea Săsărman, medic, Cluj, str. Pata 4?, semnătura.
26. Vasile Lucaciu, stud. medicină, Cluj, str. Grigorescu 84, semnătura.
27. Gheorghe Suciu, protopop ortodox Cluj, str. Greceanu 3, semnătura.
28. Ramonțian Enea, profesor, Cluj, str. Vulcan ?, semnătura.
29. Ion Bîlțiu-Dăncuș, profesor, Cluj, str. Romei 25, semnătura.
30. Dr. Vasile Dancu, prof. dir. Șc. Norm., Cluj, str. Romei 25, semnătura.

*

ASOCIAȚIA FOȘTILOR REFUGIAȚI, EXPULZAȚI ȘI DEPORTAȚI
DIN TRANSILVANIA DE NORD

STATUTE

Art. 1. Se constituie Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord.

Membrii Asociației sunt: Toți foștii refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord, în urma stărilor create prin Dictatul de la Viena.

Mai pot face parte din Asociație și următoarele persoane rămase sub ocupațiunea maghiară din Transilvania de Nord:

Cei deposezați de bunuri, alungați din proprietățile lor, cei arestați, bătuți, maltratați, schingiuiți și întemnițați, precum și soții, părinții și fiii celor uciși de armata fascistă de ocupație, de jandarmerie, poliție, bande organizate sau persoane particulare, pentru atitudinea lor de români sau pentru simplul fapt că au fost români.

Membrii vor fi înscrși în Asociație pe baza carnetului lor de refugiat sau dovada oficială de la primăria unde au fost refugiați, că posedă această calitate de refugiat, expulzat sau deportat.

Membrii ceilalți vor produce acte doveditoare că au fost: deposezați de bunuri, alungați din proprietățile lor, arestați, bătuți, maltratați, schingiuiți, înjugați, întemnițați; că soții, fiii sau părinții lor au fost uciși. Primirea acestora se va face de Comitetul Central după o prealabilă examinare a actelor. Comitetul poate să facă cercetări pe teren, pentru documentare, înainte de a se pronunța.

Nu pot fi membri ai Asociației acele persoane care au suferit o condamnare pentru fapte infamante, fie în cursul refugiului, fie înainte sau după refugiu.

Calitatea de membru se pierde prin: a. Demisie și b. Prin excludere. Excluderea o pronunță adunarea generală pentru fapte infamante definitiv calificate de instanțele judecătorești sau pentru fapte care prejudiciază interesele Asociației și ale membrilor ei.

Art. 2. Numirea Asociației este: Asociația foștilor refugiați, expulzați și deportați din Transilvania de Nord. Toate scriptele emane de la Asociație și sigiliul vor purta această inscripție.

Art. 3. Sediul și durata Asociației, filialele și despărțăminte.

Sediul Asociației este în Cluj, cu filiale în județe și despărțăminte pe comune.

Comitetul Central al Asociației va putea înființa, după necesitate, în capitalele de județ și alte centre, filiale. Comitetele filialelor vor putea înființa despărțăminte pe comune.

Atât filialele, cât și despărțămintele, stau sub autoritatea și conducerea directă a adunării generale și a Comitetului Central.

Durata Asociației este nelimitată.

Art. 4. Scopul Asociației este:

a. Apărarea intereselor materiale ale membrilor, prin consultații juridice gratuite, sfaturi, intervenții în justiție, etc.

b. Lupta cu toate mijloacele legale pentru punerea membrilor în posesiunea drepturilor răpite de regimul horthyst în urma dictatului de la Viena și anume: punerea în posesia drepturilor materiale, morale, culturale și religioase, a membrilor reînțorși în teritoriul Transilvaniei de Nord; sistarea tuturor actelor abuzive îndreptate contra intereselor lor de orice fel.

c. A interveni pe căi legale pentru acordarea de despăgubiri materiale, pentru folosința de către Stat, Județ, Comună, asociații sau particulari, a bunurilor refugiaților, expulzaților și deportaților, de orice natură ar fi ele.

d. A lupta pentru restituirea bunurilor confiscate pentru preținse acte politice și a bunurilor expropriate în scopuri politice șoviniste și rasiale, precum și anularea tuturor împrăștiarilor, fie ele făcute direct, fie prin vânzări deghizate, în scopuri politice șoviniste sau rasiale, de către autoritățile horthyste și naziste sau de către instituțiile create în același scop.

e. A interveni pentru acordarea de despăgubiri materiale ad valorem pentru bunurile rechiziționate de autoritățile horthyste sau asociații în același scop.

f. A cere despăgubiri materiale pentru cei închiși, bătuți, maltratați, schingiuiți, înjuțați și întemnițați, de autoritățile horthyste sau de particulari.

g. A cere să se acorde despăgubiri materiale familiilor sau rudelor celor uciși sau decedați în urma rănilor și maltrătarilor sau a altor acte de violență săvârșite de autorități, armată, jandarmerie, poliție, agenții, etc. horthysto-naziste sau de particulari, precum și tuturor acelor care cu ocaziunea refugului sau a expulzării și deportării lor peste graniță, au fost jefuiți de armată, jandarmerie, bande organizate sau de particulari.

II.

Art. 6. Conducerea Asociației, mijloace materiale: Asociația este condusă de adunarea generală și Comitetul Central ales de adunarea generală. Comitetul Central are sediul în Cluj.

1. Adunarea generală se compune din toți membrii la zi cu cotizația. Ea se convoacă de Comitetul Central la data și în localitatea fixată de adunarea generală precedentă. Comitetul Central poate convoca adunarea generală extraordinară, ori de câte ori e necesar. Convocarea se face prin publicitate. Membrii din provincie pot să fie reprezentați prin delegatul lor cu plenipotență în regulă. Adunarea generală poate lucra cu oricâți membri sunt prezenți, iar hotărâri valabile poate aduce cu majoritate de voturi.

2. Comitetul Central se compune din cel puțin zece membri aleși de adunarea generală. Membri de drept în comitet sunt toți președinții filialelor, precum și foștii președinți ai organizațiilor de refugiați de sub autoritatea Comisariatului General al Refugiaților.

3. Comitetul Central alege din sânul său, pe o perioadă de trei ani, Biroul Central care se compune din: un președinte, patru vicepreședinți, un secretar general, doi secretari de ședințe, un casier și trei membri delegați.

4. La propunerea Comitetului Central, adunarea generală poate aclama ca președinți de onoare în semn de recunoștință, personalități proeminente culturale ale neamului românesc, rămase pe timpul ocupației horthyste în Transilvania de Nord și care au adus servicii națiunii române prin activitatea lor.

5. Comisia de cenzori se compune din trei membri aleși de adunarea generală.

6. Adunarea generală reînnoiește din an în an, o treime din membrii aleși de adunarea generală, în Comitetul Central și Comisia de cenzori, prin tragere la sorți, eventual prin vacanțe. Membrii ieșiți la sorți pot fi realeși.

7. Filialele se vor înființa pe județe după necesitate, ele vor fi conduse de un comitet și un birou. Comitetul filialelor va avea maximum 25 membri, care vor alege un președinte, doi vicepreședinți, un secretar general, doi secretari de ședințe, un casier, doi membri delegați și o comisie de doi cenzori.

8. Președintele filialei este de drept membru în Comitetul Central al Asociației, unde poate fi reprezentat prin delegație.

9. Comitetele comunale se pot înființa în comune unde sunt cel puțin 20 de membri. Decizia de înființare a despărțămintelor pe comune, precum și compunerea Comitetele comunale cade în competența Comitetele județene respective.

10. În sânul Comitetului Central se vor organiza următoarele comisii: 1. Juridică; 2. Economică; 3. Culturală și religioasă; 4. Control și legătură cu organele exterioare. Aceleași comisii se vor înființa și în sânul Comitetele județene. Șefii comisiilor sunt de drept membri în comitetele respective.

11. În sânul Comitetului Central se înființează de la început Comisia juridică pentru satisfacerea imediată a nevoilor membrilor.

Art. 7. Venitele Asociației se compun din: cotizații obligatorii fixate de adunarea generală din an în an, donații, colecte, danii benevole, serbări, reprezentatii și eventual subvenții. În caz de necesitate, Comitetul Central poate recurge la o impunere extraordinară moderată asupra membrilor mai înstăriți. Aceste impuneri nu sunt executorii, ele sunt benevole.

III.

Art. 8. Dizolvarea Asociației. Asociația se dizolvă prin: votul secret a cel puțin 75% din voturile exprimate în adunarea generală convocată în acest scop; prin sentință judecătorească și prin încetarea cauzelor care i-au dat ființă.

În caz de dizolvare, averea Asociației trece la instituția culturală desemnată de adunarea generală, iar arhiva trece în posesia Arhivelor Statului din Cluj.

IV.

Art. 9. Dispozițiuni tranzitorii și finale: Statutele Asociației se pot modifica prin votul adunării generale, la propunerea Comitetului Central.

Prima adunare generală se va convoca îndată după primirea deciziei prin care se acordă personalitate juridică Asociației.

Art. 10. Adunarea generală constitutivă votează statutele și alege Comitetul Central sub conducerea unui birou ales ad-hoc. Acest birou ad-hoc, după votarea statutelor și după alegerea Comitetului Central își depune mandatul și predă agendele Comitetului ales.

Cluj, la 12 mai 1946. Președinte, dr. Epaminonda Lucaciu, semnătura; Secretar general, Ion Văleanu, semnătura; Verificatori: dr. Teodor Giurgiu, semnătura, dr. Constantin Xantopol, semnătura, Vasile Chintăouan, semnătura.

ATTEMPT TO OBTAIN REPARATIONS FOR THE VICTIMS
OF THE OCCUPATION AND WAR, CLUJ, 1946
Abstract

The article represents an approach to the issue of gaining legitimate reparations for the victims of the occupation of northern Transylvania and those who were affected throughout the Great War. The "Association of Former Refugees, Banished and Deported from Northern Transylvania" was established in May 1946, in Cluj. Most of its thirty founding members were personalities of the Romanian society in the pre-war Cluj, professors, priests, lawyers, traders, industrialists, craftsmen, small employers. Most of them were members of the National Liberal Party.

According to the constitutive document and the regulations, the Association intended to provide free juridical assistance and to carry out all necessary juridical actions to enable restoration of rights and properties of its members, and obtaining damages for estrangement of assets. In addition, damages had to be paid to the families of the victims killed, deceased or mistreated during the violence. Yet such an attempt was not in accordance with the new political and social realities of a country that was changing its ideology to match the communist principles imposed by the Soviet Union, different than those in the pre-war period.

The Association succeeded in getting legal recognition, receiving a group of members and drafting a law project forwarded to Dr. Petru Groza's government; one year later, nothing else was known of the project.

Most founders were eventually set to communist prisons.

MISCELLANEA

IDEOLOGIE CREȘTINĂ ȘI PROPAGANDĂ PENTRU CRUCIADA TÂRZIE: CIRCULARA LUI ȘTEFAN CEL MARE CĂTRE PRINCIPII CREȘTINI (25 IANUARIE 1475)

Cercetări recente se interesează de manifestările medievale a ceea ce astăzi numim – cu termeni moderni, utilizați îndeobște pentru realități moderne – „ideologie”, „propagandă” și „opinie publică”¹. În aparență, asemenea abordări nu sunt decât actualizări abuzive. De fapt, însă, realitățile circumscrise de noțiunile menționate au preexistat vocabularului specializat care le desemnează, iar surprinderea lor în diversitatea manifestărilor din trecut nu poate decât să ajute la înțelegerea mai adecvată a unor realități suficient de îndepărtate pentru a fi diferite, dar destul de apropiate pentru a se regăsi, prin unele trăsături, și în lumea de azi.

Literatura de propagandă de război era, în evul mediu occidental, bogată și diversificată. „Dacă rolul pe care l-a putut juca literatura de propagandă în formarea sentimentului național în secolul al XIV-lea și în al XV-lea nu mai trebuie demonstrat, mai trebuie mult până când această literatură să fie cunoscută în întregime. Este adevărat că ea acoperă un câmp extrem de vast, câtă vreme multe tratate, multe poeme care exaltă cutare sau cutare națiune, pe cutare sau pe cutare prinț, pot fi considerate ca piese de propagandă”². După cum rezultă din citatul de mai sus, propaganda a avut în Occident un rol în forjarea sentimentului de coeziune comunitară a supușilor (autoarea vorbește despre formarea unui sentiment național în acel interval de timp). Pe de altă parte, genurile în care propaganda se ilustrează sunt tratatele, poemele dedicate etniilor (iarăși, autoarea le numește pe acestea „națiuni”).

Față de acestea însă, literatura subsumabilă propagandei în Moldova ștefaniană se dezvoltă pe coordonatele altor genuri decât cele menționate, în cronici de curte, în anale și în corespondența diplomatică. Toate ar merita o analiză detaliată, împreună, în pofida diferențelor de tratament literar datorate apartenenței la genuri diferite, cu regimuri de discurs diferite. În cele ce urmează însă nu îmi propun decât să aduc în discuție numai una dintre modalitățile de propagandă la care apelau capetele încoronate ale Europei medievale într-o epocă în care nu existau încă nici tiparul, nici strămoșii timpurii ai viitoarelor ziare (acele *avvisi* care, de pildă, raportau, în finalul secolului al XVI-lea, faptele mirabile ale epopeii lui Mihai Viteazul). Este vorba despre corespondența oficială, izvorâtă din cancelaria princiară a Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare, având drept destinatar puterile apusene și relatând evenimente politico-militare de importanță majoră pentru destinul întregii Creștinătăți.

¹ Nicole Pons, *La propagande de guerre française avant l'apparition de Jeanne d'Arc*, în *Journal des Savants*, Avril-Juin 1982, p. 191-214; Bernard Guenée, *L'opinion publique à la fin du Moyen Age d'après la „Chronique de Charles VI” du Religieux de Saint-Denis*, Paris, Ed. Perrin, 2002; Idem, *Information et propagande politiques en France à la fin du Moyen Age*, în *Institut de France. Seance publique annuelle des Cinq Academies*, mardi 22 octobre 1991, Paris, Palais de l'Institut, 1991, p. 14-24.

² Nicole Pons, *La propagande...*, loc. cit., p. 191.

Pentru a înțelege mai bine care putea fi funcția propagandistică a unei asemenea corespondențe îi voi da cuvântul, pentru început, istoricului Alain Demurger: “Scrisorile au o funcție *excitatoria*: ele trebuie să-i emoționeze pe occidentali în ce privește nenorocirile creștinilor din Orient, astfel încât să declanșeze ajutoare. Din cincizeci și una de scrisori trimise din Țara Sfântă unor corespondenți englezi în secolul al XIII-lea, nouăsprezece emană de la templieri, șaptesprezece de la ospitalieri, una de la ordinul englez Sfântul Thomas. În ele, reprezentanții ordinelor se adresează cu prioritate fraților lor din Anglia; dar pe urmă, *aceste scrisori sunt difuzate, așa cum sunt scrisorile trimise de alți corespondenți* [subl. O. P.] (patriarh, episcopii dn Țara Sfântă). Cronicarul Matthieu Paris, benedictin din mănăstirea de la Saint Alban din Anglia, este astfel în centrul unei rețele de informatori prin care obține copia acestor scrisori. El le reproduce în lucrările sale istorice. Multe dintre scrisori ajung și la serviciile curiei pontificale și sunt difuzate prin grija acesteia. Înfrângerea de la La Forbie din 17 octombrie 1244 a fost cunoscută în Occident prin opt scrisori: trei emanau de la ordinele Templului și Spitalului, una de la maeștrii acestor ordine asociați altor demnitari din Țara Sfântă, două de la patriarh și, ultimele două, de la împăratul Frederic al II-lea, pe care îl informaseră teutonii. Natural, transmiterea de știri era supusă peripețiilor navigației. Știrea dezastrului de la La Forbie nu a ajuns la Roma decât în ianuarie 1245; Ludovic al IX-lea nu era deci informat cu privire la aceasta când a prestat jurământul de cruciat în decembrie 1244”³.

Cum se vede, Alain Demurger se referă la realitățile propagandistice ale secolului al XIII-lea. Numai că distanța în timp față de epoca lui Ștefan cel Mare nu contează aici, câtă vreme din punctul de vedere al răspândirii informațiilor, al căilor de comunicație și al mijloacelor de transport nu s-au înregistrat progrese notabile. Cum menționam, abia apariția și răspândirea tiparului va modifica această situație, dar până atunci mai trebuia să treacă un răstimp istoric.

Chestiunea propagandei ștefaniene a iscat deja discuții în istoriografia română. Ele s-au legat mai ales de existența cronicii de curte a lui Ștefan cel Mare, în care s-a identificat un instrument de răspândire nu numai a informațiilor de interes general cu privire la guvernarea țării și rezolvarea chestiunilor esențiale – mai ales de politică externă, cu mijloace diplomatice sau *manu militari* -, dar și a viziunii glorificatoare cu privire la prestația voievodală. De fapt, însă, nu se știe cu precizie nici până astăzi dacă și în ce măsură cronica a servit altfel decât cel mult incidental, ocazional, un asemenea rol complex⁴. Există un alt instrument, pentru producerea căruia nu erau necesari anii de acumulări și elaborarea pe care o presupunea scrierea unei narațiuni istorice, fie și inspirată de evenimentele domniei în curs. Acest instrument erau tocmai scrisorile de informare cu privire la evenimente, al căror stil specific permitea și influențarea – cu mijloacele retoricii și prin intermediul unor idei programatice – destinatarului în sensul dorit.

Din toată propaganda epistolară orientată spre vest a lui Ștefan cel Mare s-au păstrat doar trei piese susceptibile de a fi îndeplinit un asemenea rol. În primul rând, este vorba despre scrisoarea trimisă papei Sixt al IV-lea din tabăra de la Vaslui la 25 noiembrie 1474. Ea a fost publicată de C. Esarcu în 1873 după o copie din Biblioteca Marciană din Veneția⁵, intrând astfel devreme în circuitul științific românesc. Până în prezent, această scrisoare a fost identificată într-o singură copie, ceea ce nu înseamnă că n-ar fi putut circula mai multe în epocă.

³ Alain Demurger, *Cavalerii lui Christos. Ordinele religios-militare în Evul Mediu (sec. Al XI-lea – al XVI-lea)*, Chișinău, Ed. Cartier, 2003, trad. de Ovidiu Pecican, p. 127.

⁴ Vezi Ovidiu Pecican, *Scrieri istorice, intenții ideologice și uzanțe diplomatice în Moldova medievală, în Realități imaginate și ficțiuni adevărate în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, EFES, 2003, p. 129-136.

⁵ G. Mihăilă, *Importanța politică și literară a corespondenței lui Ștefan cel Mare cu Veneția, în Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 89, n. 18.

Cu totul alta – mult mai clară – este situația scrisorii circulare adresate principilor creștini și dogelui Veneției din Suceava, la 25 ianuarie 1475. Aceasta s-a păstrat în trei copii diferite provenind toate dintr-o traducere italiană mai veche. Două dintre ele se află la Biblioteca Ambroziană din Milano și au fost publicate de C. Esarcu în 1876, a doua fiind mai completă. O terță copie, găzduită de Biblioteca Marciană din Veneția, a apărut la Budapesta, în 1887, reprodusă în *Monumenta Hungariae Historica*. Există însă și o traducere germană incompletă din secolul al XV-lea, într-un manuscris al Bibliotecii de Stat din Viena și publicată de N. Iorga în *Acte și fragmente*, volumul al III-lea. Din această ultimă traducere a împrumutat Jacob Unrest fragmentul conținând numele pașilor care au comandat trupe otomane în timpul bătăliei de la Vaslui, reproducându-le în *Chronicon Austriacum* (Braunschweig, 1724). Despre această scrisoare circulară îi scria Iacob Bonarelli din Cremona ducelui milanez Galeazzo-Maria Sforza la 14 aprilie 1475: „Novamente, d'Ancona ho ricevuto littere et in quelle incluxa una copia d'una lettera del capitaneo generale [...] chiamato Stefano Voyvoda, *directiva a tutti le principi christiani* (subl. ed.), pur la rotta del Turcho. La quale copia mando qua incluxa a la Vostra Excellentissima Signoria...”⁶. Chiar din detaliile bibliografice furnizate în aceste rânduri se întrezărește cu claritate arealul geografic pe care scrisoarea l-a acoperit (întră aici cel puțin Germania și Italia) și rolul pe care l-a jucat (de izvor istoric și de „ziar” privitor la confruntarea creștino-turcă din Moldova).

În fine, mai este și scrisoarea inclusă în transcrierea soliei lui Grigore Ioan Țamblac la dogele Veneției. Această epistolă, făcând parte dintr-o ambasadă, a fost în mod evident compusă cu gândul de a exprima punctul de vedere al emițătorului în chestiuni politice de cel mai mare interes european și, totodată, de mare actualitate.

Cum se vede, cele trei epistole importante care au îndeplinit o funcție propagandistică în Occident, făcând cunoscute aici ideile, faptele de arme și viziunea lui Ștefan cel Mare asupra confruntării cu păgânii și a necesității alianței cu Occidentul și a sprijinului sosit din Apus, se leagă de momentul marii înclăștări cu turcii, anii 1474-1475. Procedura curții voievodale în materie este mai ușor de urmărit în cazul primei, mai puțin răspândită, după toate aparențele, în vestul Europei. În legătură cu aceasta s-a păstrat mărturia unui istoric polonez, valoroasă prin bogăția informației și prin detaliile relatării.

„Ștefan trimise și papei Sixt al IV-lea câțiva prinși și câteva steaguri luate de la dușman, cerând ajutorul Înalt Preasfinției Sale pentru înăbușirea furiei ce le-a rămas turcilor. Asemenea, trimise Ștefan și lui Matia, regele Ungariei, astfel de daruri, ca să câștige ajutorul lui. Dar acesta, trăgând pe partea sa toată măreția acestui triumf și atribuindu-și-l sieși, scrise papei și împăratului, scrise și celorlalți regi și principi ai pământului, cu trufașă mândrie, că a strivit o puternică oștire a turcilor cu armata sa, al cărei comandant este Ștefan”⁷. Cronicarul surprinde aici o întreagă strategie diplomatică a domnitorului moldovean, care solicită ajutorul puterilor creștine cele mai direct interesate – papalitatea, Ungaria și Polonia –, procedând conform unei uzanțe diplomatice care era în practică/vigoare (după cum poate fi constatat încă în vremea lui Mihai Viteazul, ce urma proceduri similare): el trimite prizonieri de război, drapele (probabil tuiuri) și, desigur, după cum se subînțelege, o solie dotată cu necesarele scrisori oficiale, de propagandă. Papei îi trimite faimoasa epistolă din 25 noiembrie 1474, dar ceea ce rezultă din relatarea lui Dlugosz este că, tot cu același prilej, el i-a expediat una – cu același conținut și după același tipic – și regelui maghiar Matias Corvin. Esențialmente aceeași, această epistolă – astăzi dispărută – trebuia să fie, totuși, diferită în anumite detalii de natură diplomatică. Din nefericire astăzi nu mai posedăm nici o copie.

⁶ *Ibidem*, n. 19.

⁷ Jan Dlugosz, *Historia polonica*, în *Ștefan cel Mare și Sfânt, 1504-2004. Portret în cronică*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p. 165.

Este de semnalat aici că, după istoricul polon, prima grijă a regelui Ungariei a fost să își atribuie meritele victoriei antiotomane în epistole direcționate aceluiași papă, dar și împăratului german și altor regi și principii (cel polonez, cel francez, unii prinți italici, poate, după cum indică notița mai sus redată a lui Iacob Bonarelli din Cremona, din aprilie 1475). Informarea curții polone dinspre Ungaria survenea însă după ce Ștefan, mai prompt, trimisese și acolo o epistolă proprie, probabil cu același conținut general, dincolo de diferențele specifice din formula de adresare și poate la nivelul altor amănunte, ceea ce a permis curții polone – și lui Dlugosz însuși – o estimare mai corectă. Acțiunea de informare a acestora de către Matias Corvin s-a desfășurat, prin urmare, între finalul lui noiembrie 1474 și luna aprilie 1475, mai probabil după trecerea sărbătorilor de iarnă când și diplomația își va fi oferit un moment de răgaz.

Matias Corvin a deturnat, el însuși, pe cât i-a stat în putință, sensul corespondenței ștefaniene, dublând-o în unele cazuri (la curia papală și în Polonia știm sigur, respectiv cu mare probabilitate, că s-a întâmplat) și amplificând mistificarea printr-o informare partizană în folos propriu. Tehnic vorbind, Ștefan cel Mare era, într-adevăr, vasal al Ungariei, deci se putea spune că armata pe care o condusesse la victorie îl reprezenta pe suveranul său. Dar interpretarea lui Matias rămânea forțată, altminteri Dlugosz n-ar fi denunțat-o ca atare. Jocul cancelariilor diplomatice – și îl includ aici nu doar pe cel al lui Ștefan însuși și pe al lui Matias Corvin, ci și pe cel al regelui Poloniei, care prin pana lui Jan Dlugosz a dezamorsat acțiunea de propagandă a maghiarilor, recunoscându-i lui Ștefan meritele – era astfel alert și se înscria într-o competiție propagandistică redutabilă, a cărei miză era prestigiul de apărător al creștinătății.

Dar voievodul Moldovei nu și-a îndreptat ambasadele numai către vest. După același cronicar polon, "Nici nu se mulțumi Ștefan al Moldovei numai cu aceste solii pe la prieteni, ci trimise o solie însemnată, cu daruri mari, chiar și la cel mai vajnic dușman al său, la Mohamed, împăratul turcilor. Se plânse că niște tâlhari, niște izgoniți și surghiuniți [din imperiul turcesc – *n. ed.*], fără știrea sultanului, au năvălit asupra sa, cu mare vrăjmășie, pricinuindu-i pagube mari, și că el, cu ajutorul lui Dumnezeu, care totdeauna cauza cea dreaptă o ajută, a nimicit acea ceată de hoți și de surghiuniți și cerea ca pe cei care au mai rămas din acești tâlhari, dacă cumva se vor fi refugiat prin părțile sultanului, să-i dea pe mâna lui, ca să-i pedepsească cu aceleași meritate pedepse, ca și pe ceilalți.

Mai mult supărat decât împlănit de o astfel de solie, sultanul, călcând dreptul ginților, aruncă pentru câțva timp pe soli la închisoare, apoi, despuindu-i de tot ce aveau, îi trimise acasă, în Moldova, pe jos și aproape goi"⁸.

Solia la sultan și conținutul ei relevă câteva aspecte nesemnificate încă privitoare la marele voievod. În primul rând, este vorba despre atitudinea lui profund ironică, ba chiar sarcastică, la adresa puternicului său inamic. Încă nu s-a discutat în istoriografia noastră chestiunea ironiei, a formelor sale de expresie și a vechimii ei, în pofida existenței unor cărți dedicate acestei atitudini⁹. Solia trimisă la Poartă de către Ștefan cel Mare după înfrângerea turcilor rămâne, așa cum o consemnează Jan Dlugosz, un surâs în barbă și, totodată, o palmă pe obrazul puternicului învins. Ea pare să îl fi făcut pe Ștefan cel puțin la fel de faimos și de demn de admirație în mediile polone ca însăși victoria repurtată pe câmpul de luptă.

Ștefan l-a umilit pe sultan nu doar considerându-l stupid, incapabil să-i înțeleagă demersul, ci și minimalizându-i politica militară și puterea efectivă. El a pretins că atacatorii musulmani acționaseră fără știrea stăpânului lui de drept, insinuând, cu alte cuvinte, că acesta din urmă era incapabil să guverneze cu suficientă autoritate pentru a-i ține în frâu. Totodată, el

⁸ *Ibidem*.

⁹ Amintesc aici, dintre autorii români, doar pe Constantin Noica și eseul lui Ioan Buduca. Dintre contribuțiile străine traduse românește, cartea lui Vladimir Jankelevich dedicată ironiei rămâne poate cea mai importantă.

cerea extrădarea acelor răufăcători – înșiși comandanții militari care îl atacaseră la porunca lui Mahomed al II-lea –, dorind să îi pedepsească el înșiși pe cei care îi scăpaseră cu prilejul ripostei sale. Altfel formulat, Ștefan se arăta dispus să aplice cuvenita justiție pe care, după toate semnele, capul încoronat al Semilunii nu părea în stare să o aplice.

Desigur, solia își însoțea cuvintele cu multe daruri, dar acestea rămâneau derizorii în raport cu sfidarea voievodului moldovean.

Reacția sultanului a fost furibundă. El i-a pus în obezi pe ambasadori, încălcând flagrant uzanțele diplomatice și probându-și, de fapt, slăbiciunea printr-o reacție de mânie nedomolită de calități aflate la mare trecere printre aristocrații medievali (sângele rece, curtenia, mila față de cei inferiori și lipsiți de apărare). Ulterior, el a dispus despuierea boierilor respectivi și trimiterea lor la stăpânul lor, înapoi în Moldova, ceea ce arată mai degrabă dispreț, oprobriu și, nu mai puțin, batjocură, într-o încercare disperată de revanșă morală. Efectul însă se vede în chiar pagina de cronică polonă: în timp ce cutezanța lui Ștefan dobândește recunoaștere și admirație implicită, reacția lui Mahomed al II-lea este reținută ca una inadecvată. În acest fel, în ochii terților, sultanul pierdea și din prestigiu, nu numai sub raport militar, iar efectul obținut de Ștefan nu putea decât să-i confere acestuia o nouă victorie, de astă dată una morală.

ANEXĂ

“Către Coroana ungurească și către toate țările în care va ajunge această scrisoare, sănătate. Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, mă închin cu prietenie vouă, tuturor căroră le scriu, și vă doresc tot binele, și vă spun Domniilor Voastre că necredinciosul împărat al turcilor a fost de multă vreme și este încă pierzătorul întregii Creștinătăți și în fiecare zi se gândește cum ar putea să supună și să nimicească toată Creștinătatea. De aceea, facem cunoscut Domniilor Voastre că, pe la Boboteaza trecută, mai sus-numitul turc a trimis în țara noastră o mare oștire, în număr de 120.000 de oameni, al cărei căpitan de frunte era Soliman pașa beglerbegul; împreună cu acesta se aflau toți curtenii sus-numitului turc, și toate popoarele din Romania, și domnul Țării Muntenesti cu toată puterea lui, și Assan beg, și Ali beg, și Schender beg, și Grana beg, și Oșu beg, și Valtival beg, și Serefaga beg, domnul din Sofia, și Cusenra beg, și Piri beg, fiul lui Isac pașa, cu toată puterea lui de ieniceri. Acești mai sus-numiți erau toți căpitanii cei mari, cu oștile lor.

Auzind și văzând noi acestea, am luat sabia în mână și, cu ajutorul Domnului Dumnezeuului nostru Atotputernic, am mers împotriva dușmanilor Creștinătății, i-am biruit și i-am călcat în picioare, și pe toți i-am trecut sub ascuțișul sabiei noastre; pentru care lucru, laudat să fie Domnul Dumnezeuului nostru. Auzind despre aceasta, păgânul împărat al turcilor își puse în gând să se răzbune și să vie, în luna lui mai, cu capul său și cu toată puterea sa împotriva noastră și să supună țara noastră, care e poarta Creștinătății și pe care Dumnezeu a ferit-o până acum. Dar dacă această poartă, care e țara noastră, va fi pierdută – Dumnezeu să ne ferească de așa ceva – atunci toată Creștinătatea va fi în mare primejdie. De aceea, ne rugăm de Domniile Voastre să ne trimiteți pe căpitaniii voștri într-ajutor împotriva dușmanilor Creștinătății, până mai este vreme, fiindcă turcul are acum mulți potrivnici și din toate părțile are de lucru cu oameni ce-i stau împotrivă cu sabia în mână. Iar noi, din partea noastră, făgăduim, pe credința noastră creștinească și cu jurământul Domniei Noastre, că vom sta în picioare și ne vom lupta până la moarte pentru legea creștinească, noi cu capul nostru. Așa trebuie să faceți și voi, pe mare și pe uscat, după ce, cu ajutorul lui Dumnezeu celui Atotputernic, noi i-am tăiat mâna cea dreaptă. Deci, fiți gata, fără întârziere.

Data în Suceava, în ziua de Sfântul Pavel, luna ianuarie în 25, anul Domnului 1475.
Ștefan voievod, domnul Țării Moldovei.”

CHRISTIAN IDEOLOGY AND CRUSADE PROPAGANDA:
THE CIRCULAR LETTER OF STEPHEN THE GREAT FOR THE CHRISTIAN RULERS
(JANUARY 25, 1475).

Abstract

The paper focuses on the ideological propaganda for Christian war elaborated by Stephen the Great (1457-1504), the prince of Moldavia, at the Christian courts. Which were the means used by the Moldavian chancellery? What was the role of the diplomatic correspondence in the war and political propaganda of the late 15th century in the South-Eastern and Central Europe between the Orthodox and Catholic countries?

ÎNTRU PORTURI ȘI CER. CHILIA, CETATEA ALBĂ, ISTAMBUL ȘI VENEȚIA ÎN VARA ANULUI 1484

Istoria cruciată a lui Ștefan cel Mare este sânge și bani. Nu este cea mai simplă ori completă dintre formulări, ca să nu mai insistăm pe mesajul transmis de ea, dar ea surprinde esența practică a anilor 1473-1486¹. Pe deasupra, în plan venet, al Republicii care a jucat poate principalul rol în crearea și modelarea anti-otomană a imaginii și gestului militar timpuriu al lui Ștefan, sângele și banii sunt axele sistemului de referință în care se compune, diplomatic, interesul unei epoci². În cadrul ei, un loc dureros, în deznodământ medieval și în studiu modern, îl ocupă vara anului 1484³. Iar aceasta este un produs "simplu" al duratei.

¹ Câteva din principalele informații privind acest subiect, sunt oferite de Iván Nagy, Albert B. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek. Mátyás király korából 1458-1490* (=MHH, Acta Extera, IV-VII) volumul II, Budapest, 1876 (=M.D.E.), *passim*; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (=Hurmuzaki), volumul VIII, 1376-1600, București, 1894, nr. 12-31, p. 5-28; Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* (=Notes), volumul IV, 1453-1476, București 1915, volumul V, 1476-1500, București, 1916, *passim*; idem, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al dezvoltării lor* (=N. Iorga, *Veneția*), în idem, *Studii asupra evului mediu românesc* (ediție Șerban Papacostea), București, 1984, p. 233-234; Kenneth M. Setton, *The Papacy and Levant (1204-1571)*, volumul II, *The Fifteenth Century* (=MAPS, CXXVII), Philadelphia, 1978 (=K. M. Setton, *Papacy*), p. 315-320; Gyula Rácz, *Die Türkenpolitik Mathias Corvinus* (=Gy. Rácz, *Türkenpolitik*), în *AHASH*, XXXII, 1986, 1-2, p. 3-50; Eugen Denize, *Stephen the Great and His Reign* (=E. Denize, *Stephen*, Bucharest, 2004, *passim*).

² Ș. Papacostea, *Venise et les Pays Roumains au Moyen Age, în Venezia e il Levante fino al secolo XV* (a cura di Agostino Pertusi), volumul I-2, *Storia-Diritto-Economia*, Firenze, 1973, p. 599-625; Hans Theunissen, *Ottoman-Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political Commercial Instruments* (=H. Theunissen, *Diplomatics*), în *EJOS*, I, 1998, 2, p. 121-129.

³ Ultima analiză și cea mai completă, după teza lui Nicoară Beldiceanu (*Der Feldzug Bāyezīd's II. Gegen die Moldau und die Schlachten bis zum Frieden von 1486*, München, 1955), cunoscută prin două studii majore, *La campagne ottomane de 1484: ses préparatifs militaires et sa chronologie*, în *RER*, V-VI, 1960, p. 67-77 (=N. Beldiceanu, *Campagne*), și *La conquête de cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayezid II* (=N. Beldiceanu, *Conquête*), în *SOF*, XXIII, 1964, p. 36-90 (reproduse anastatic în *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie*, London, 1976), îi aparține lui Ovidiu Cristea, prin *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene* (=O. Cristea, *Domn*), București, 2004, *passim*, carte, pregătită de articolele *Pacea tensionată: Veneția și Imperiul Otoman în anul 1484*, în *Istorie și diplomatie în relațiile internaționale. Omagiu istoricului Tahsin Gemil* (coordonatori Daniel Flaut, Iolanda Țighilui), Constanța, 2003, p. 124-135, *Antecedentele campaniei lui Baiazid al II-lea în Moldova. Noi mărturii venețiene* (=O. Cristea, *Antecedentele*), în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa* (volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru), Iași, 2003 (=Ștefan 500), p. 227-247, și completată, prin *Campania din 1484 în lumina unor noi mărturii venețiene* (=O. Cristea, *Campania*), în *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine* [volum îngrijit de Ștefan Sorin Gorovei și Maria Magdalena Székely], Putna, 2004 (=Ștefan-Atlet), p. 187-274. Și în aceste condiții, rămâne util Nicolae Iorga, *Studii istorice asupra Chilie și Cetății Albe* (=N. Iorga, *Studii*), București, 1899, p. 153-164.

Monarhii și Republica (1474-1484). Pentru Veneția, și pentru Roma, Ștefan cel Mare a fost o alegere-soluție cruciată de mână, treapta a treia⁴. Înaintea sa, veneau monarhii catolici ai Ungariei și Poloniei⁵. Ei erau urmați și completați în deaproape de ortodoxa Moscova și de rivalii musulmani ai Porții, fie de la nordul Mării Negre, tătarii, fie din Asia Mică, cazul lui Uzun Hasan⁶. Dintre toți însă, cel mai mult pentru cauza creștină a făcut domnul Moldovei. Fortându-și propriile îndoieli, lucrând de-a lungul dubiilor catolice avute față de "onestitatea" sa anti-otomană, Ștefan a ajuns, a fost adus și s-a adus, în postura de a înfrunța și de a învinge la 1475 forța otomană, o victorie căreia doar Belgradul, la 1456, îi putea servi ca termen de comparație⁷.

De la mijlocul deceniului opt. În 1474, el atacase de trei ori Țara Românească, după ce, de la sfârșitul anului precedent se știa că necalmarea sa urma să aducă marea reacție otomană⁸. Trupele otomane de la Scutari, unde amenințau puternic interesele Veneției, urmau să fie trimise împotriva sa, iar Veneția insista pe lângă Matia Corvin să plece împotriva turcilor, contra cost, ori să determine, tot contra cost, retragerea turcilor de la Scutari⁹. Ceea ce s-a și întâmplat. Cea de a treia forțare moldavă la sud de Milcov a fost o "ciudată" colaborare moldo-ungară¹⁰. Pentru Mehmed II, care, după al doilea atac moldav din vară, își retrăsese deja trupele din Albania, nu mai era loc de îndoială. La începutul iernii 1474-1475, ele treceau Dunărea¹¹.

⁴ Ar fi a patra, dacă am insista pe abandonul cruciat al lui Frederic III, și chiar a cincea, dacă am aduce la Marea Neagră speranța și insistența burgundă a curiei papale (vezi și Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende*, München, 1959, p. 372-377; Karl Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum Hunyadisch-Habsburgischen Gegensatz im Donauraum* (zweite ergänzte Auflage), München, 1989 (=K. Nehring, *Matthias*), p. 27-33; Norman Housley, *The Later Crusades. From Lyons to Alcazar, 1274-1580*, Oxford-New York, 1992, p. 103-112; Jean Richard, *La Bourgogne des Valois, l'idée de croisade et la défense de l'Europe*, în *Le Banquet du Faisan: l'Occident face au défi de l'Empire Ottoman* (textes réunis par Marie-Thérèse Caron, Denis Clauzel), Arras, 1997, p. 15-27.

⁵ Paul W. Knoll, *Poland as "Antemurale Christianitas" in the latter Middle Ages*, în *CHR*, LX, 1974, p. 385-392; Ferenc Szakály, *Phases of Turko-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács. 1365-1526* (=F. Szakály, *Phases*), în *AOASH*, XXXIII, 1979, 1, p. 85-94.

⁶ Vezi [Domenico Malipiero], *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero ordinati e abbreviati dal senatore Francesco Longo* (con prefazione annotazioni di Agostino Sagredo); *Parte Ia e IIa degli Anali-Guerra co' Turchi-Guerre d'Italia*, în (=) *ASI*, s. I., t. VII-1, 1843 (=Malipiero), p. 41-43; Enrico Cornet, *Le guerre dei Veneti nell'Asia, 1470-1474. Documenti cavati dall'Archivio ai Frari in Venezia* (=Guerre), Vienna, 1856, nr. 43, p. 44; nr. 50-51, p. 63-64; nr. 56, p. 75-76; Oskar Halecki, *Sixte IV et la chrétienté orientale* (=O. Halecki, *Sixte*), în *Mélanges Eugène Tisserant*, volumul II-1, *Orient Chrétien*, Città del Vaticano, 1964, p. 249-255.

⁷ Malipiero, p. 108-112; C. Rezachevici, *Ecouri occidentale târzii ale bătăliilor lui Ștefan cel Mare de lângă Vaslui și Valea Mare-Războieni*, în *RdI*, XXVIII, 1975, 1, p. 67-71; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 323.

⁸ *Diplomatarium relationum reipublicae regasane cum regno Hungariae. Raguza és Magyarországi összeköt-tetéseinek oklevéltára* (összeállította Gelcich József), Budapest, 1887 (=Raguza), nr. 385, p. 631; Letopiseșul anonim; *Cronica moldo-germană*, în *Cronicle slavo-române din secolele XV-XVI publicate de Ioan Bogdan* (ediție P.P. Panaitescu), București, 1959 (=Cronicile), p. 14-16, 30-32; Așik Pașa Zade, *Mehmed Neşri, Kemal Paşa Zade*, în *Cronici turcești privind jările române. Extrase* (=Cronici turcești), volumul I, *Secolul XV-mijlocul secolului XVII* (editate de Mihail Guboglu, Mustafa Mehmet), București, 1966, p. 95, 127, 208.

⁹ M.D.E., volumul II, nr. 183, p. 263; volumul IV, nr. 10, p. 305; Raguza, nr. 390, p. 634; Malipiero, p. 98-99; Radu Constantinescu, *Documente ragusane în colecția de microfilme a Arhivelor Statului*, în *RA*, LVIII, 1981, 1, p. 37; vezi și Oliver Jens Schmitt, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München, 2001, p. 604-612.

¹⁰ *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (=FRT, IV), volumul I, *1468-1540* (collegit et edidit Andreas Veress), Budapest, 1914 (=Acta), nr. 8, p. 8; *Cronica*

După Vaslui, a urmat lupta surdă și deschisă pentru monopolul cruciat, pentru finanțarea războiului anti-otomane, dusă între Roma, Veneția, Buda și Suceava¹². În paralel, fiecare dintre părți promitea celeilalte susținere, și o făcea mai mult sau mai puțin efectiv (1475-1477)¹³. Rezultatul sigur a fost întărirea "predispoziției" pentru alternarea discuțiilor cu luptele duse împotriva Porții, în cazul Ungariei (1478-1483) și al Moldovei (1478/1479-1481/1482), acceptarea lui *Pax Othomanica* (1479) și întărirea ei (1482) de către Veneția, "replierea" italică, și fortuită datorită debarcării otomane la Otranto (1480), a Romei¹⁴.

Mai mult, în Ungaria, în Polonia, poate în Moldova, problema otomană provoca disensiuni¹⁵. Refuzul liniarității anti- sau pro-otomane, deja prezent în politica europeană, a fost fortificat de implicațiile, energice și delăsătoare, ale "Cruciadei de la Otranto" (1481) și de afacerea Djem, a fratelui și rivalului lui Baiazid, refugiat în spațiul creștin al cavalerilor ioaniți de pe Rhodos (1482)¹⁶. Se apropia de sfârșit și "maturizarea cruciată" a lui Ștefan.

moldo-germană, p. 32; C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova a. 1324-1881. I. Secolele XIV-XVI* (=C. Rezachevici, *Cronologia*), București, 2001, p. 108-112.

¹¹ Vezi Ragusa, nr. 385, p. 631; nr. 390, p. 634; E. Denize, *Stephen*, p. 74-78, 80-81; Alexandru Simon, *În jurul bătăliei de la Vaslui (1474-1475). Considerații asupra relațiilor dintre Regatul Ungariei, Moldova și Țara Românească* (=Al. Simon, *Considerații*), în *SUBBH*, XLIX, 2, 2004, p. 3-26.

¹² Archivio di Stato di Venezia (=A.S.Ve.), Senato Secreto (=S.S.), registro (=reg.) 27, 1475-1476, c[arta]. 119r.-120v. (1 ianuarie 1476 (=1477), *More Veneto*); c. 120r.-122r.; c. 123r (7-10 ianuarie); pentru discuțiile veneto-polone; *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia* (=M.V.H.), seria [volumul] I-6, Vilmos Fraknói, *Mathiae Corvini Hungariae Regis epistolae ad Romanos Pontifices datae et ab eis acceptae*, Budapest, 1891 (reprint 2000), nr. 72, p. 96; nr. 78-79, p. 100-102; nr. 81, p. 106; idem, *Mátyás Király levelei. Külügyi Osztály* (=M.K.L.), volumul I, 1458-1479, Budapest, 1893, nr. 219, p. 312; nr. 229, p. 328, nr. 234, p. 338, nr. 246, p. 359; nr. 247, p. 364; nr. 283, p. 423; *Hurmuzaki*, volumul II-1, 1451-1575 (editat de Nicolae Densușianu), București, 1891, nr. 12, p. 10; volumul II-2, 1451-1510 (editat de N.Densușianu), București, 1891, nr. 298, p. 329; volumul VIII, nr. 15-18, p. 10-14; N. Iorga, *Veneția*, nr. 34, p. 272; nr. 46, p. 288; [Antonio Bonfini] Antonius de Bonfinis, *Rerum ungaricarum decades cum dimidia* (editores Iosephus Fögel, Ladislaus Juhász, Bela Iványi), volumul IV, Lipsiae, 1941 (=Bonfini), p. 61-63, 91-94; [Jan Długosz] Joannes Długossis [seu Longini], *Historiae Polonicae libri XII*, în idem, *Opera Omnia* (cura Alexandri Przezdziecki edita), volumul XIV, Cracoviae, 1878 (=Długosz), p. 623,631-633,637,643-644, 648-649; pentru perioada premergătoare, *Urkundliche Nachträge zur Österreichisch-Deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (=FRA, sectio II, Diplomataria et Acta, XLVI), gesammelt und herausgegeben von Adolf Bachmann, Wien, 1892 (=Nachträge), nr. 157, p. 168; nr. 190, p. 202; nr. 232, p. 253; N. Iorga, *Istoria românilor* (=N. Iorga, *Istoria*), volumul IV, *Cavalerii* (ediție Stela Cheptea, Vasile Nearnțu), București, 1996, p. 125-127.

¹³ Vezi acte și în *Monumenta Habsburgica. Sammlung von Aktenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburgs im Zeitraume von 1473 bis 1576* (herausgeben von Joseph Chmel), seria [volumul] I, *Das Zeitalter Maximilians I.*, (volumul) 2, Wien, 1856, volumul I-2, nr. 17-18, p. 117-122; volumul I-3, Wien, 1858, nr. C4, p. 633-634; M.D.E., volumul II, nr. 185-253, p. 265-367; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 13-17, p. 16-25.

¹⁴ C. Rezachevici, *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV-XVI. Evoluția unui concept în contextul vremii*, București, 2001, p. 192-201; Sándor Papp, *Ștefan cel Mare, Matia Corvin și Imperiul Otoman*. Nagy István, *Mátyás Király és az Ozmán Birodalom*, în *Doi monarhi creștini europeni la sfârșitul Evului Mediu: Ștefan cel Mare și Matia Corvin. Két Európái keresztény uralkodó a középkor végén*. Nagy István és Hunyadi Mátyás (editat de Ovidiu Mureșan), Cluj-Napoca, 2005 (=Ștefan-Matia), în curs de apariție.

¹⁵ Vezi și M.D.E., volumul IV, nr. 146, p. 210-211; Długosz, p. 642-646, 649, 686; Bonfini, volumul IV, p. 75-79.

¹⁶ Vezi Louis Thuasne, *Djem Sultan, fils de Mahommed II, frère de Bayezid II (1459-1495) d'après les documents originaux en grand partie inédites. Étude sur la question d'Orient à la fin du XVe siècle* (=L. Thuasne, *Djem*), Paris, 1890, p. 108-117, 149-153, 211-220; Ettore Rossi, *The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523*, în *A History of the Crusades* (general editor K.M. Setton), volumul III, *The Fourteenth and Fifteenth Centuries* (edited by Harry W. Hazard), Madison, 1975 (=Crusades), p. 316-325; Nicolas Vatin, *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XV siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkicât-i Sultân Cem /Œuvres de Guillaume Carousin* (=N. Vatin, *Djem*), Ankara, 1997, p. 28-33, 102-111.

Între 1479-1481, combinând șantajul, discuția și lupta, el se deplasase, cu succes politic *creștin*, dar mai puțin militar, între Buda, Cracovia, Istanbul și Roma¹⁷. De Venetia, cea care încercase să-l ridice ca alternativă cruciată la Matia, prea puțin doritul prieten al Republicii, se distanțase. Pacea veneto-otomană nu-i lăsa loc de alternative. Oferta făcută de Mehmed nu era nici ea avantajoasă¹⁸. În compensație, Ștefan se apropiase de Matia¹⁹.

Înspre 1484. Nu a fost în avantajul său. Regele, forțat la plata suprasolicitării cruciate a relațiilor sale apusene²⁰, la achitarea sudică a conflictului nord-vestic cu împăratul Frederic III și obligat la nesiguranța și ambivalența acordului cu Baiazid II, nu a mai fost capabil să plătească până la capăt și polița de asigurare moldavă. Anul 1484, început cu mari planuri papale de cruciadă, Sixt IV trăind la sfârșitul său agonia extatică care-l cuprinsese la 1464 pe Pius II, deschis de speranțe considerabile huniade în aducerea lui Djem la Buda, plan clădit ca și precedentul pe nisipurile mișcătoare, asemănătoare în interiorul și la frontiera *Creștinătății*, se încheia în dezastru pentru domnul Moldovei, care re-provocase Poarta²¹.

Pe deasupra, pe Venetia, mediator între *Turc* și *Creștin*, îi fusese greu să conteze. Ea îl săpa pe aliatul și suzeranul lui Ștefan, pe Matia, aflat în război cu Frederic²². În 1483, intemediata, cu știința Romei, pacea între Frederic III și Baiazid II. Împărtășirea informației făcea complice, iar papalitate nu putea risca să divulge știrea primită fără a-și pierde toată autoritatea în conflictul dintre rege și împărat²³. Îl bloca astfel pe, și așa distanțul, Matia, care acuza acțiunea venetă, în Apus, contribuind la deznodământul din vara anului 1484²⁴.

¹⁷ *Documente Ștefan*, volumul II, nr. 156-158, p. 353-357; nr. 160, p. 359; nr. 163, p. 365-366; *Acta*, nr. 32-34, p. 34-38; *Documente turcești privind istoria României* (= *Documente turcești*), volumul I, 1455-1774 (întocmit de M.A. Mehmed), București, 1976, nr. 5, p. 6; Bonfini, volumul IV, p. 115; Aurel Decei, *Tratatul de pace-Sulhnâme-încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479*, în *RIR*, XV, 1945, 4, p. 465-494; vezi și Ioan-Aurel Pop, *Relații între Transilvania și Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *ACTAMN*, XXXI², 1994, p. 15-18.

¹⁸ Vezi și *Documente Ștefan*, op. cit., nr. 157, p. 355; *Acta*, nr. 32, p. 34; K. Nehring, *Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (= *Quellen*), în *LK*, XLVII, 1976, 1, nr. 107, p. 104.

¹⁹ Al. Simon, *Lumea lui Djem. Suceava, Buda și Istanbul între 1481-1490*, în *AIIC*, XLVIII, 2005 (sub tipar).

²⁰ M.D.E., volumul III, nr. 17, p. 22; nr. 19, p. 24; M.K.L., volumul II, 1480-1490, Budapest, 1893, nr. 247, p. 388; *Quellen*, nr. 166, p. 113.

²¹ L. Thuasne, *Djem*, p. 125-125; H. Inalcik, *The Ottoman Turks and the Crusades, 1451-1522*, în *Crusades*, volumul VI, *The Impact of the Crusades on Europe* (edited by Harry W. Hazard, Norman P. Zacour), Madison, 1989, p. 334; Barbara Baldi, *Enea Silvio Piccolomini el il de "Europa": umanesimo, religione e politica*, în *ASI*, CLXI, 2003, p. 619-683; L. Thuasne, *Djem*, p. 109-114; K. Nehring, *Matthias*, p. 167-175; N. Vatin, *Djem*, p. 99-104; sursele (vezi și M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216; nr. 176, p. 223) sunt clare în privința provocărilor, a gesturilor interpretate ca atare, și sunt susținute de pregătirile cunoscute din aprilie (O. Cristea, *Domn*, p. 99; vezi și Ioan Hațegan, *Pavel Chinezu*, Timișoara, [1994], p. 168-169).

²² Vezi Fabio Cusin, *Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo* (= F. Cusin, *Confine*), volumul II, Milano, 1937, p. 213-214; Zsuzsa Teke, *Rapporti diplomatici tra Mattia Corvino e gli stati italiani* (= Zs. Teke, *Rapporti*), în *Italia e Ungheria all' epoca dell'umanesimo corviniano* (a cura di Sante Graciotti e Cesare Vasoli), Firenze, 1994, p. 30-31; Ileana Căzan, Eugen Denize, *Marile puteri și spațiul românesc în secolele XV-XVI* (= I. Căzan, E. Denize, *Spațiul*), București, 2001, p. 125-133.

²³ A.S.Ve., S.S., reg. 31, 1483, c. 10v; *Quanto a la turcha, tregua*, Roma este asigurată, rugată în fapt să-l anunțe și ea pe Frederic, că Venetia făcuse, făcea prin oamenii ei de la Istanbul totul pentru ca i *luogi et subditi de la sua Imperiale Maiesta non siano damnizati per Turchi essendo maxime quella in guerra cum el Re de Hungaria, Inimico del Signore Turcho* (9 aprilie 1483; Matia aflase despre discuții; *Quellen*, nr. 166, p. 113; 26 aprilie 1483). Deja, pe 10 februarie (c. 134r-), Sebastiano Baduario, solul Venetiei, la Frederic fusese instruit ca Republica face tot posibilul pentru cauza sa, dar *non possimus providere quod Turci bello non offendant loca et subditos eius*. Restul discuțiilor se pierd în negură (c. 45v-47v; 22 iulie 1483). Baiazid nu părea grăbit să încheie o înțelegere cu Frederic, care nu era capabil de vreun atac consistent împotriva sa (vezi și Lajos Elekes, *Mátyás és kora*, Budapest, 1958, p. 44-45, 165-171; 179-183). Ar fi intervenit și problema, vizibilă mai ales după 1526, a raportării sultanului, "împăratul

Pe lângă acordul, încheiat în forme nesigure și îndoielnice, de rege, el trebuise să vină spre Moldova cu trupele îndreptate împotriva lui Frederic III. A ajuns după căderea cetăților²⁵. Deși dăduse ordin de concentrare trupelor din estul regatului, încă din iunie, cu excepția trupelor de frontieră, ele nu se mișcaseră²⁶. A veni în ajutorul lui Ștefan nu era de datoria lor pentru că el nu era vasal cu sens de membru, componentă a Sfintei Coroane, ci doar vasal, cu sens de aliat al regelui, din 1480 și în special din 1481²⁷. Dacă nu era vizat direct regatul ungar, nobilii nu erau obligați să-l susțină pe monarhul lor²⁸. Aici, nu mai era deja vina Veneției. Era însă sigur un nou bolovan la temelia înfrângerii moldave, când și puterea lui Ștefan fusese scuturată (1482-1483) de o criză importantă și de un rapid, dar parțial, reviriment politic, intern și extern, mai ales în raport cu Ungaria, Polonia și Poarta²⁹.

Un cuvânt mai trebuie spus, în grabă, și despre Polonia³⁰, rivala Ungariei la mână Moldovei. Până după căderea cetăților, până în toamna lui 1485, militar, ea nu a făcut nimic

impăraților" la împăratul romano-german (*Austro-Turcica 1541-1552: Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen* (herausgegeben von K. Nehring), München, 1995, *passim*). Totuși, înainte de a merge la Matia (A.S.Ve., S.S., reg. 31, c. 92r), episcopul de Castelli, pe care oamenii lui Matia, printre care și arhiepiscopul Péter Vardai, găsit marele vinovat ungar pentru dezastrul din 1484, încercau să-l atragă ca mediator în afacerea Djem (Archivio Segreto Vaticano (=A.S.V.), Miscellanea (=Misc.), Armadi (=Arm.), f. II-56, f. 346 (347), v. f. 356 (357), v.-357 (358), r., K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 378-380; 24-26 octombrie 1483), trecuse pe la Frederic (1 octombrie 1483).

²⁴ A se vedea K. Nehring, *Matthias*, p. 149-154; Gy. Rászó, *Türkenpolitik*, p. 45-49, și Jörg K. Hoensch, *Matthias Corvinus: Diplomat, Feldherr und Mäzen* (=J.K. Hoensch, *Matthias*), Graz, 1998, p. 183-184.

²⁵ M.V.H., volumul I-6, nr. 176, p. 223; M.K.L., volumul II, nr. 175, p. 294-299; *Acte*, volumul III-1, p. 103; N. Iorga, *Studii*, p. 166; Matia mințea doar parțial când afirma când oastea transilvană se strânsese. Dăduse ordinul. Dacă ar fi fost îndeplinit, Ștefan Báthory, voievod din 1479 ar fi putut interveni ca la 1476 (*Acta*, nr. 20, p. 23; Șt. Andreescu, *L'action de Vlad Țepeș dans le sud-est de l'Europe en 1476*, în *RESEE*, XV, 1977, 2, p. 259-272).

²⁶ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (=Ub.), volumul VII, 1474-1489 (herausgegeben von Konrad G. Gündisch), Bukarest, 1991, nr. 4559, p. 357; Marius Diaconescu, Géza Erszegi, *Documenta quibus Hungariae, Valachiae et Moldaviae relationes melius illustrantur* (=Relationes), în *MT*, II, 1998, 2, nr. 5, p. 287 (18 iunie; pe 17, la Istanbul s-ar fi știut că între Matia și Baiazid era pace; A.S.Ve., *Senato Dispacchi Constantinopoli* (=SDC), F[ilza].1A, 1484-1567, fond, *Dispacchi al Senato del Segretario Giovanni Dario, 1484, 31 maggio-28 febbraio mv* (=Dario), doc. 28a; 22 *Dispacchi da Constantinopoli al doge Giovanni Mocenigo* (editor Giuseppe Calo), Venezia, 1992 (=Dispacchi), nr. 28a, p. 124 (prima semnalare, și corectare, românească la Cristian Luca, *Observații asupra unei ediții de documente venețiene conținând informații despre raporturile moldo-otomane din veacul al XV-lea*, în *Istros*, X, 2000, p. 519-524); Nagy Pienaru, *Confruntare și diplomație la Dunăre. Tratatul de pace otomano-ungar încheiat de Bayezid II și Matia Corvin* (=N. Pienaru, *Confruntare*), în *RI*, XIV, sn, 2003, 3-4, p. 175-181; O. Cristea, *Domn*, p. 106-107; informație venețiană din 4 octombrie însă).

²⁷ *Documente Ștefan*, volumul II, nr. 146, p. 332-335; *Acta*, nr. 32-33, p. 34-36; *Bonfini*, volumul IV, p. 115, 129.

²⁸ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns* (=G.V.U.), [volumul II], 1458-1490 (editores Francisci Döry, Georgius Bónis, Geisa Erszegi, Susanna Teke), Budapest, 1989, 1458, art. 31, p. 92; 1468, art. 3, p. 74; K. Nehring, *Matthias*, p. 219; Matei Cazacu, *Dracula [suivi du "Capitaine Vampire" une nouvelle roumaine par Marie Nizet (1879)]*, Paris, 2004 (=M. Cazacu, *Dracula*), p. 187.

²⁹ M.K.L., volumul I, nr. 220-221, p. 313-315, actele, publicate și în *Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 8-9, p. 7-8, cu date aproximativ 1475, provin din 1482, primul având și data exactă, 27 august (K. Nehring, *Angaben zur einer unveröffentlichten Kopie eines Registers aus der Kanzlei von Matthias Corvinus*, în *LK*, XLIII, 1972, 1, nr. 108-109, p. 92). Alte date privind anii, în *Hurmuzaki*, volumul XV-1, *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiu, 1376-1600* (editate și adunate de N. Iorga), București, 1911, nr. 210, p. 117; nr. 214, p. 119; nr. 217, p. 120; Tatiana Panova, *Soarta marii cneaghine Elena, fiica lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan-Atlet*, p. 465.

³⁰ Vezi și P. P. Panaitescu, *Legăturile moldo-polone în secolul XV și problema Chilieii*, în *RSL*, III, 1958, p. 95-115; Ulterior, tot cu sprijinul Veneției, Polonia va căuta pacea cu Poarta; M.D.E., volumul III, nr. 71, p. 89-90; nr. 85, p. 112-113; nr. 86, p. 113-114; N. Pienaru, *Tratatul de pace moldo-otoman (1486)*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia*

pentru Ștefan³¹. Doar un canonic, într-o redare confuză, a pretins că un puternic atac asupra turcilor de la Chilia a fost dat de către călăreți polonezi³². Dacă ar fi fost adevărată, poate era, știrea cu polonezii s-ar fi potrivit mai curând rutenilor achiziționați de Ștefan la Vaslui, decât elitei militare a regatului polon³³. Dezastrul lui Ștefan în fața sultanului, sub care, din douăzeci și unu de mari demnitari, unsprezece erau foști creștini³⁴, surprinde tot mai puțin.

I. Datele și temeiurile sfârșitului

Pe 26 iunie 1484, trupele otomane au început să treacă Dunărea. Ordinul oficial de concentrare fusese dat pe 30 aprilie. Trecuseră circa două luni de când atacarea Moldovei³⁵ devenise o certitudine. După un asediu de zece zile (5 iulie-14 iulie), Chilia a cedat. Pe 19 iulie, sultanul a pornit spre Cetatea Albă. Pe 22 iulie, a început asaltul³⁶. Nu trecuse o lună de când soldații Porții făcuseră primi pași peste fluviu și campania se apropia de sfârșit.

O zi. Pe 5 august 1484, de la Istanbul, Giovanni Dario, *secretarul* Venetiei, anunța căderea Cetății Albe³⁷. Campania lui Baiazid II în Moldova își atinsese obiectivul³⁸. *Cheile Ungariei* (Chilia) și *Poloniei* (Cetatea Albă) erau în mâna Porții³⁹. Pe 6 august, un nou raport al lui Dario pleca spre Republică⁴⁰, aducând alte date asupra evenimentelor.

Din nefericire, el nu s-a păstrat sau nu a fost identificat până acum. Este cunoscut doar dintr-o scrisoare a Republicii către Dario, (16 septembrie). Secretarului, căruia i se reconfirma primirea informațiilor sale din 5 și 6 august, prezentând succesul lui Baiazid, și i se cerea să

împlinirii a 70 de ani (volum îngrijit de Gheorghe Lazăr), București, 1998, p. 264-303 (=N. Pienaru, *Tratatul*).

³¹ [Bernard Wapowski], *Chronicorum Bernardii Vapovii partem posteriorem 1480-1535* (=Wapowski), editor J[ózef] Szujski, în *SRPol*, II, 1874, p. 3-5; Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia. Secolele XIV-XVI*, București, 1985 (=V.Ciobanu, *Țările*), p. 81-83; Gilles Veinstein, *L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière, 1538-1544*, în *Passé Turco-Tatar, Présent Soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen* (édités par Charlotte Lemerrier-Quelquejay, Gilles Veinstein et Sydney E. Wimbush), Paris-Louvain, 1986 (=Bennigsen), p. 125, nota 7; vezi și I[oa]n. Ursu, *Ștefan cel Mare. Domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iulie 1504* (=I. Ursu, *Ștefan*), București, 1925, p. 194-202.

³² N. Iorga, *Studii*, p. 163; *Anexă*, nr. II, p. 279; nr. III, p. 280; nr. IV, p. 281; datele (din epocă) sunt absolut greșite. Scrisoarea care descrie luptele propriu-zise ar fi din 30 iunie, iar asediul Chiliei ar fi început pe 15 mai.

³³ *Acta*, nr. 8, p. 8; *Długosz*, p. 621; E. Denize, *Stephen*, p. 83; a se vedea și C. Rezachevici, *Mercenarii în oștile românești în evul mediu*, în *RdI*, XXXV, 1981, 1, p. 37-44; pentru posibile suplimentări ale trupelor moldave.

³⁴ În acest subiect, a se vedea Hans Reindl, *Männer um Bayezid II. Eine prosopographische Studie über die Epoche Sultan Bayezids II (1481-1512)*, Berlin, 1983, *passim*.

³⁵ O. Cristea, *Antecedentele*, p. 245-246; la Mehmed Neşri (p. 130), data trecerii fluviului este 27 iunie.

³⁶ Itinerarul, "simplu", al armatei otomane la N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 73-74; idem, *Conquête*, p. 64-65.

³⁷ A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 24a; *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; O. Cristea, *Domn*, p. 114.

³⁸ Vezi și [Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Historia Turchesca* (ediție I. Ursu), București, 1910, p. 182-188; N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 43-46; O. Cristea, *Antecedentele*, p. 238-245.

³⁹ Vezi și M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 37; *Constantin Mihajlovici de Ostrovița*, în *Călători străini despre Țările Române* (=Călători), volumul I (editat de Maria Holban), București, 1968, p. 128.

⁴⁰ A.S.Ve., S.S., reg. 32, 1484-1485, c. 92r.; Ioanni Dario, *secretario nostro in Constantinopoli Redditae nobis fuere litterae tuae diei V et VI mensis Augusti nuper decursi: quibus post progressus Illustrissimi Domini Turci contra Stephanum Vaivodam: et deditionem Licostomi, et Moncastri* (16 septembrie 1484). Timpul scurt petrecut la Venetia (o săptămână) n-a permis copierea integrală a actului, el fiind găsit pe ultima suta de metri (ulterior, am găsit și o semnalare a sa, cu diferențe, de exemplu *post* lipsește, la N. Iorga, *Venetia*, nr. 56, p. 296 (1914), dar, în mod stupefiant, chiar în condițiile masei de informație puse de autor în circulație, în idem, *Istoria*, volumul IV, p. 155 (1937), nu face nici o referire la acest act, sprijindu-se doar pe idem, *Studii*, p. 155-158 (1899)). Sperăm ca el, împreună cu celălalt document referitor la Moldova lui Ștefan, din 1485, precum și celelalte acte privitoare la ultima fază (în format medieval târziu) a cruciadei, depistate la Venetia și la Roma, unde timpul a fost mai darnic (trei săptămâni), să facă obiectul unei ediții integrale în scurt timp, desigur după reconsultarea integrală a acestora.

țină pacea cu Poarta orice ar fi⁴¹. Cererea indică cotele atinse de îngrijorarea Veneției, care primise știrea în urmă cu două-trei săptămâni, întrucât textul scrisorii începea astfel: *Ne-au fost remise scrisorile tale, din zilele de 5 și 6 august ale lunii trecute, despre succesele ilustrului Stăpân Turc împotriva lui Ștefan voievod și despre predarea Chiliei și Cetății Albe*⁴². După aproape o lună sosise în anul 1453 vestea căderii Bizanțului (29 mai 1453)⁴³. Căderea porturilor Moldovei intra în rândul marilor șocuri creștine ale veacului.

Campania otomană otomană avuse de la început un impact puternic. O scrisoare⁴⁴ din 10 august, adresată de acasă lui Bembo și Dario, le anunța pacea italică de la Bagnolo, încheiată pe 7. Pacea era practic determinată de spaima produsă de mișcarea de amploare otomană, chiar dacă dusă la nord de Dunăre, după cum o indică și reproșurile, cu tentă de *casus belli*, făcute de Poartă, în toamnă lui 1484, lui Dario⁴⁵. Tensiunea era mare. Servea, și servește prea puțin elucidării, atât cât este posibil, a căderii celor două cetăți ale Moldovei.

⁴¹ A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 92r.; este foarte interesant, și probabil o exagerare (datorită timpului în care vestea ar fi trebuit să-i parvină, nici trei săptămâni), că Sixt IV, decedat pe 12 august 1484, ar fi primit vestea despre căderea cetăților înainte de moartea sa, recepționând astfel încă o lovitură după cea aplicată de pacea italică, de pe 7 august 1484, obținut de marele său adversar venet (O. Halecki, *Sixte*, p. 258; vezi și Alan Ryder, *The Papal States and the Kingdom of Naples*, în *The New Cambridge Medieval History*, volumul VII, c. 1415-c. 1500 (edited by David Allmand), Cambridge, 1998, p. 577-584). Aproape trei luni mai târziu, succesorul său, Inocențiu VIII, îi mulțumea marelui maestru al Cavalerilor Ioaniți, Pierre d'Aubusson, pentru veștile legate de succesele turcilor în Moldova (K.M. Setton, *Papacy*, vol. II., p. 399-400; a se vedea și [Odorico Rinaldi] Odorico Raynaldi, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII ubi desinit Cardinalis Baronibus auctore Odorico Raynaldo accedunt* (editor Ioanne Dominico Mansi), volumul XI, Lucae, 1754, 1484, nr. XLIV-XLV, p. 80).

⁴² În Marino Sanudo il Giovane, *Le vite dei dogi (1474-1494)*, edizione critica e note a cura di Angela Caracciolo Aricò, două volume, Padova, 1989-2001 (= *Vite 1474-1494*), volumul II, p. 472 (întrucât numeroatara paginilor o continuă pe cea a primului volum, nu mai precizăm că este vorba de volumul II); înregistrarea informației (în cursul părții contemporane, "de jurnal", a cronicii) are loc în intervalul 26 august-5 septembrie, poate pe 27. *Vite 1474-1494*, p. 468-471 (indicăm pasajele care au mențiuni cronologice); *Et cussi, a di 3 septe mbrio fo electo sier Luca Zen el Consier, quandam sier Marcho el cavalier, el qual havia refudato andar Capetanio a Brexa, et qui acceptoe di andar. Andava sempre vestito di negro, erra savio Senator. Al qual fu dato in comissione dovesse precieder tutti li nostri oratori capiterano li a Ferrara. Et a di X novembrio fece l'intrata in Ferrara, et benché 'l Duca non fusse in città, tamen li fo fa/to grande honor, visitato et acompagnato. Et stava con gran gravità / A Roma in questo tempo li tumulti et rumori crescevano a zornata, et le doe parti d'i Cardinali si reduseno in palazzo del Papa, et in castel Santo Anzolo [...]. / Et cussi, a di 26 avosto essi Cardinali, per numero 25, introno in conclavi per elezer il novo pontefice; et cussi a l'ultimo di dito mexe, a horre 14, gionse qui uno corier con lettere di Roma, di domino Stephano de Tagliacijs, Aezivescovo de Antivari, date a di 29, che dinotava a la Signoria come in quel giorno, a hore 5 di notte li Cardinali haveano // electo pontefice romano el Cardinal Episcopo di Malafeta [...]. Hor publichado a Roma la soa creatione, auto ubidientia statim da li Cardinali – siccome per alte lettere se intese del ditto Arziepiscopo antivaresse – a di 12 septe mbrio fo incoronado iusta il solito, et portato di la chiezia di San Piero fin a Santo Ianne, porta Latina, im pontifichar a far le solite cerimonie; et andava butando danari. / (p. 472) In questo tempo, per un grippo venuto di Corphù con lettere di sier Piero Bembo quondam sier Lorenzo [informația privind căderea cetăților]. A di 5 septe mbrio el signor Ruberto di San Severin, Capetanio di tutta Italia, insieme con sier Luca Pixani et sier Nicolò da Pexaro, Proveditori Generali, partito di Brexana – come ho scritto – vene im Padoana al suo castello di Citadela, dove stete a piaceri alcuni zorni. Un schimb de corespondență între Istanbul și Veneția putea dura și o lună (A.S.Ve., SDC, F. 1A, fond *Dispacci al Senato di Pietro Bembo Bailo, 1483, 16 gennaio mv-1484, 9 febbraio mv (=Bembo)*, doc. 8 (28 mai 1484); 10 (17 iunie); 11 (12 iulie); O.Cristea, *Campania*, nr. 8, p. 236; nr. 10-11, p. 241-243), două (O. Cristea, *Domn*, p. 61, 153, nota 191). În medie însă, o misivă ajungea de la Istanbul la Veneția în 4, chiar 2 săptămâni, în cazurile excepționale.*

⁴³ *Notes*, volumul IV, nr. 3, p. 54, nr. 6, p. 63; *La Caduta di Constantinopoli* (testi a cura di Agostino Pertusi), volumul II, *L'eco nel mondo*, Milano-Verona, 1976, p. 18 sqq.; I. Căzan, E. Denize, *Spațiul*, p. 45, nota 164.

⁴⁴ A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 77v.; contextul la K.M. Setton, *op. cit.*, p. 398; F. Theunissen, *Diplomatics*, p. 137-138.

⁴⁵ A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 26a; doc. 40a; *Dispacci*, nr. 26a, p. 98-100; nr. 40a, p. 226-228; O. Cristea, *Domn*, p. 133-134; această *bona, sincera et perpetua pax inter numerosos potentatis Italie*, cum

Timpul medieval și cel modern au reținut ca date ale căderii Cetății Albe zile din cursul următoarelor două săptămâni (de la 5 august, data vehiculată de cronicile moldave la 18 august în cronicile turcești)⁴⁶. Jocul interpretativ, apariția și uitarea surselor explică situația din punctul de vedere al istoriografiei recente⁴⁷. Confuziile medievale, apare chiar inversiunea ordinii căderii cetăților, comune unui timp și chiar și unuia și aceluiși emitent de informație, explică parțial situația⁴⁸. Spunem parțial întrucât datele învinșilor (Moldova) și ale învingătorilor (Imperiul Otoman) ar fi trebuit să fie mai exacte⁴⁹. Și ele nu sunt, ceea ce pentru Istanbul este mai interesant decât pentru Suceava, întrucât, pe 2 august, revenit la Chilia pentru a organiza noua achiziție, Baiazid II își anunța Raguzei victoria completă⁵⁰.

era ea prezentată lui Bembo și Dario de acasă, scotea Veneția din izolarea în care Sixt făcuse tot posibilul să o împingă.

⁴⁶ *Letopiseșul anonim*, p. 19; *au venit turcii asupra cetății Chiliei și cu ei, în ajutor, acel blestemat călugăr, Vlad voievod și cu muntenii și au luat-o, iulie 14, miercuri, sub Ivașco pârcălab și Maxim. În același an, august 5, miercuri [joi], au luat și Cetatea Albă sub Gherman și Oană pârcălabi; Cronica moldo-germană*, p. 35; aici, într-o redacție-formă finală (1502) mai veche decât a *Letopiseșului anonim* (circa 1510), căderile sunt date la 1483, pe 14 iulie și pe 7 august; din anii 1520-1527, provin *Letopiseșul de la Putna I* (=Putna I), *Letopiseșul de la Putna* (=Putna II), iar din anii 1560-1565, datează *Cronica moldo-polonă*, în *Cronicele*, p. 51 (14 iunie, 5 august), 64 (14 iulie, 5 august), 180 (Baiazid ar fi venit sub Chilia, pe 15 martie; în acea vreme a luat Chilia, iar Cetatea Albă în luna următoare, toate acestea au fost în iulie, august. În acea vreme a pus ca voievod în Muntenia pe Vlad); *Cronica moldo-rusă* (p. 161), din anii 1510-1520, dă doar anul căderii (a se vedea și Șt. Andreescu, *Începuturile istoriografiei în Moldova* (=Șt. Andreescu, *Începuturile*) în *BOR*, XCIII, 1975, 1-2, p. 232-243; L. Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare* (=L. Șimanschi, *Începutul*), în *Profesorului Constantin Chiodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p. 39-46, pentru cronistica moldavă din timpul lui Ștefan cel Mare).

⁴⁷ Vezi N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 73-74; I. Căzan, E. Denize, *Spațiul*, p. 134, 137; O. Cristea, *Domn*, p. 102, 112; bine primită a fost expresia-explicație a lui Grigore Ureche (=Ureche), prin care se lega pierderea de tactica lui Ștefan, care nu ieșea în câmp deschis (*Letopiseșul Țării Moldovei* (ediție Tatiana Celac), Chișinău, 1991, p. 58).

⁴⁸ *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; nr. 31, p. 28; *Vite 1474-1494*, p. 472, 497; N. Iorga, *Studii*, p. 160-161.

⁴⁹ În *Cronicele turcești*, Tursun Bey (p. 77) nu dă nici o dată exactă pentru asedii. Spune legat de Chilia, din pricina tunurilor și a mâinii și atacului de luptă a oștii <turcești>, *afurisitul de ghiaur s-a împrăștiat*, iar, vizavi de Cetatea Albă, *rebelii îndărătnici, datorită cetății puternice, s-au arătat fermi și îndârjiți în a se apăra și în a pune piedici, dar în 4-5 zile ghiaurii răufăcători, părăsind gândul de răzvrătire, au căzut în umilință și au cerut iertare. Așik Pașa Zade* (p. 98-99), tot nu oferă o dată exactă. Vorbește pentru Chilia de faptul că *s-au dat multe lupte crâncene*. La Cetatea Albă căderea este aproape instantanee, după ce turci au umplut șanțul de apărare. *Apoi, dând lovituri puternice au înfrânt cetatea, care de asemenea a cerut îndurare*. Cei doi sunt și cei mai apropiați de evenimente. O dată ce distanță se mărește, situația se modifică. La *Mehmed Neşri* (p. 130-131) apar datele concrete. După un asediu de 10 zile, început pe 6 iulie, Chilia a cedat, pe 15. De aici, Baiazid a plecat pe 20. După 4 zile, pe 23, a început asediul Cetății Albe. În urma luptelor, care au durat 15 zile *fără întrerupere, pe uscat și pe mare*, orașul s-a predat, după ce pârcălabii săi au murit pe data de 9 august. Este de remarcat că, atunci când apar datele, exagerarea este evidentă. Și mai clară este ea într-o cronică anonimă a domniei lui Baiazid, *Menaki-i Sultan Bayezid-Han Ibn-i Muhammed-Han* (p. 137). Chilia a căzut pe 21 iulie, după ce mai înainte se afirmase că asediul, concomitent, al porturilor începuse pe 22 iulie, iar Cetatea Albă a fost cucerită pe 18 august. Tot într-o cronică (cronici) anonimă (anonimă), *Tevarih Al-i Osman* (p. 187), aflăm că primul oraș a fost luat pe 22 iulie, cel de al doilea pe 17 august (*Die altosmanischen anonymen Chroniken* (*Tevârih-i Âl-i Osman*). *Text und Varianten* (herausgegeben von Friedrich Giese), volumul I, Breslau, 1922, *passim*, Tursun Bey, *The History of Mehmed the Conqueror* (edited by Halik Inalcik, Rhoades Murphey), Chicago-Minnesota, 1978, *passim*; pentru abordarea otomană de ansamblu).

⁵⁰ M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; Andrei Antalfy, *Două documente din biblioteca egipteană de la Cairo* (=Documente Cairo), în *RI*, XX, 1934, 1-3, p. 38-40 (N. Iorga, *Studii*, p. 158, redatase scrisoarea pe 11 august pentru a o potrivi cu sursele cunoscute atunci); Cf. Cambini, publicat la 1535 (vezi [Andrea Cambini], *Libro della origine de Turchi et imperio delli Ottomanni*, Firenze, 1537, f. 49-51 (=Cambini)], în *AIR*, I, 1865, 2, nr. 310, p. 55-56, 58-59), care nu spune nimic de Chilia, Cetatea Albă ar fi căzut după un asediu de o lună. După *Malipiero*, p. 182 (*Acte*, volumul III-1, p. 89-90), Cetatea Albă s-ar fi înclinat pe 3 august, după un asediu început pe 20 iulie. Ulterior sultanul s-a îndreptat spre Chilia, pe care o cucer

Între data probabilă (24-26 iulie) a căderii Cetății Albe, determinată de timpul necesar pentru ca o informație, fie ea de excepție, precum aceasta⁵¹, să parcurgă distanța de la Gurile Nistrului pe Bosfor, și cele vehiculate în mediile moldave și otomane (5-19 august) distanța este de circa două până la patru săptămâni. Tot Veneția oferă motivațiile⁵².

O sursă. La Chilia, 25000 de călăreți ai lui Ștefan cel Mare au fost zdrobiți de turci. Cei prinși au fost executați. Cruzimea făcută de sultan a băgat spaima în locuitorii Cetății Albe. Ei s-au predat repede⁵³. Telegrafic, acesta este mesajul transmis la Veneția, în scrisoriile lui Pietro Bembo, bail-ul venețian din Istanbul, și în cele ale lui Giovanni Dario⁵⁴. Nedatate direct, scrisorile se așează prin context în primele zile ale lunii august, una dintre ele fiind identificabilă cu cea lui Dario din 6 august. Povestirea scrisorilor însă abia acum începe.

Ele fac parte din detaliatul repertoriu diplomatic venet care este cronica lui Marino Sanudo cel Tânăr, *Le vite dei dogi*, oprită la anul 1494⁵⁵. Pe teritoriu istoriografic românesc ele au pătruns la 1894⁵⁶. Confirmarea lor italică a venit în 2001 prin reeditarea integrală a foilor lui Sanudo ce compuneau *Le Vite*, pentru anii, contemporani autorului, 1474-1494⁵⁷ Înainte de a

după cinci zile (termen pe care-l găsim în recapitularea lui Sanudo; *Hurmuzaki*, nr. 31, p. 28; *Vite 1474-1494*, p. 497), fără a da data exactă, dar indicând o vineri (6 august, cf. N. Iorga, *op.cit.*, p. 161), pentru ziua în care Baiazid a mers într-o biserică prefăcută în moschee.

⁵¹ N. Iorga, *Studii*, p. 158-163; N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 72-74; O. Cristea, *Domn*, p. 114-115, 153, nota 91.

⁵² *Vezi Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; mulțumim colegei Florina Ciure pentru prețiosul ajutor oferit.

⁵³ Amintim trei (dintre) autori (i) care, după știința noastră, au acceptat cel mai mult informația-explicație: Anca Ghiață, *Condițiile instaurării dominației otomane în Dobrogea* (=A. Ghiață, *Condițiile*), în *Studii istorice sud-est europene*, volumul I (editor Eugen Stănescu), București, 1974 (=Studii), p. 120, Nicolae Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare* (=N. Grigoraș, *Ștefan*), Iași, 1982, p. 207; A. Pippidi, *O solie din Moldova la Veneția* (=A. Pippidi, *Solie*), în *Ștefan-Atlet*, p. 505 (și cu trimitere la Damian P. Bogdan, *Știri despre români în cronici publicate la Moscova* (=Cronici Moscova), în *RA*, LIV, 1977, 4, p. 441-442; în reeditarea din *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004*, [volumul III], *Portret în cronică*, Putna, 2004, p. 228), căruia îi aparține semnalarea în istoriografia română a ediției, din 2001, a volumului II din *Vite* (menționarea textului din *Hurmuzaki*, o dată cu noua lecțiune, ar fi fost însă binevenită în contextul informațional-interpretativ actual, datorită "destinului" cunoscut de extrasul din *Vite*).

⁵⁴ Cei doi (mai ales Dario) la F. Babinger, *Johannes Darius (1414-1494), Sachwalter Venedigs im Morgenland und sein griechischer Umkreis*, în *SBAW*, V, 1961, p. 71-106; Diana Gilliland White, *Bartolomeo Minio: Venetian Administration in 15th Nauplion*, în *EJOS*, III, 2000, 5, p. 110-119; O. Cristea, *op. cit.*, p. 68-71.

⁵⁵ În prima lor ediție (*Vitae Ducum Venetorum Italice feriptae ab origine Urbis, sive ab anno CCCCXXI usque ad annum MCCCCXCIII*, în *RIS*, XXII, 1733, col. 599-1252), *Vite*-le au fost publicate după o selecție-un manuscris de secol XVI, în care informația în cauză lipsea. Cea de a doua ediție, dată de Giovanni Monticulo, *Le Vite dei Dogi di Marin Sanudo*, Città di Castello, 1900-1902[1911], în patru volume, s-a oprit la distanță de ultimele decenii ale operei lui Marino Sanudo cel Tânăr (nu avem certitudinea că exemplarul consultat, în patru volume însă, este cel complet). Astfel, ele au făcut obiectul unei ediții integrale abia începând din 1989 (*Vite 1474-1494, passim*).

⁵⁶ *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; probabil informația a fost oferită de Constantin Esarcu, fost consul al României la Veneția (*Stephen the Great Prince of Moldavia (1457-1504). Historical Bibliography* (edited by Șt. Andreescu, T. Cojocaru, O. Cristea, M. Mihăilescu, A. Popescu, A. Tertecel), Bucharest, 2004, nr. 48-52, p. 15; nr. 53, p. 35). Este unul dintre elementele care atrag atenția asupra volumului, lipsit de un editor cunoscut.

⁵⁷ Pentru prezentarea în paralel a edițiilor *Hurmuzaki* și Caracciolo Aricò ale textelor despre vara-toamna lui 1484 vezi *Anexa*.

O precizare este necesară în contextul româno-venet, care încă se pliază, istoriografic, pe secolul XV, tradiției banilor dați de Carol I arhivarilor venețieni în scopul identificării actelor privitoare la Ștefan cel Mare, pentru a explica soarta acestui "repertoriu diplomatic" al lui Sanudo. Principala sa operă (în 58 de volume, 1879-1903) rămâne *I diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII) dall' autografo Marciano ital. cl. VII cod. CDXLX-CDLXXVII* (=Sanudo), publicati per cura di Guglielmo Berchet, Frederico Stefani, Nicolo Barozzi, Rinaldo Fulin e Marco Allegri, volumul I, 1496-1498 (publicato per

readuce în atenție informația, publicată deja într-o formă nesperat de bună la 1894, date fiind distanța dintre mijloacele de la sfârșitul secolului XIX și cele de la începutul noului mileniu, să amintim o deficiență a cronicii. Inventariind, sub anul 1485, întâmplările anului precedent, Sanudo așează în ordine inversă căderea cetăților, Cetatea Albă fiind cea care a cedat repede, pe 5 august, data la care a plecat din Istanbul primul raport despre victoria lui Mehmed⁵⁸. Contradicția și neamintirea mijloacelor otomane de convingere nu trebuie însă să surprindă. Pe Marino Sanudo îl interesa finalitatea campaniei otomane nu desfășurătorul ei exact în această retrospectivă, care plătea tribut acumulării de date diferite din aproape toate zonele continentului, în cursul anului precedent⁵⁹. În schimb, inversiunea omisivă impune prudență interpretativă și corelare informațională⁶⁰.

II. Memoria victoriei și memoria înfrângerii

În aprilie 1484, când dubii încă înconjurau obiectivul campaniei pregătite de către Baiazid, venețienii știau, din misiva lui Bembo, că Ștefan este pregătit să-l înfrunte⁶¹. Tot atunci, Matia poruncise scaunelor săsești și orașului Cluj să-i pună trupe lui Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, la dispoziție⁶². Tensiunea era considerabilă la mijlocul lunii aprilie. Pe 26, Baiazid dădea ordinul de concentrare. Au trecut trei luni până când Dunărea a fost traversată. Ele s-au scurs în negocieri, sigur între Baiazid și Matia, cel care lăsase sarcinile anti-otomane pe Transilvania și Moldova⁶³. Discuțiile au eșuat, din punct de vedere regal.

În luna februarie 1485, și din cauza polemicii deschise cu bail-ul și pentru a nu lăsa Republica în siguranța potențial amăgitoare, Dario vorbea de erorile lui Ștefan, de faptul că el nu mizase pe Cetatea Albă, pe cetăți în general⁶⁴. Datele nu se exclud. Giovanni Dario accentuează daunele pe care o acțiune pripită, negândită temeinic și din timp le poate aduce.

Baiazid și Ștefan. S-ar putea vorbi de superficialitate, de siguranță excesivă din partea lui Ștefan. S-ar putea vorbi și de un calcul eșuat al domnului. Conștient de fidelitatea îndoielnică a celor două porturi, anexe statale moldave, ale căror profituri se diminuaseră

cura di F. Stefani), Venezia, 1879, *passim*; volumul II, 1498-1499 (publicato per cura di G. Berchet), Venezia, 1879-1880, *passim*; volumul III, 1499-1501 (publicato per cura di R. Fulin), Venezia, 1880, *passim*; volumul IV, 1501-1503 (publicato per cura di N. Barozzi), Venezia, 1880-1881, *passim*; volumul VI, 1504-1507 (publicato per cura di G. Berchet), Venezia, 1881-1882, *passim*.

⁵⁸ Hurmuzaki, volumul VIII, nr. 31, p. 28; *Vite 1474-1494*, p. 497, 715; vezi și A. Pippidi, *Solie*, p. 505-506.

⁵⁹ *Vite 1474-1494*, p. 478-493 (de exemplu); în plus, a se vedea și situația doar din *Sanudo*, volumul I, *passim*.

⁶⁰ N. Iorga, *Istoria armatei românești* (ediție V. Gheran, N. Iova), București, 1970 (1910, 1929), p. 53, respingea știrea din *Vite* pe motiv că nu este susținută de un alt act, respingere care s-a impus. În aceste condiții, complicate de căutarea de explicații paralele, nu surprinde pierderea din vedere a datelor din *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27, deși au fost republicate în *Vite 1474-1494* (p. 472), volumul II scăpând atenției (cazul lui O. Cristea, *Domn*, p. 164, nota 431, p. 177). Contextul creat de celelalte documente, de redările cronistice impun însă informația.

⁶¹ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 5a (22 aprilie 1484); O. Cristea, *Campania*, nr. 4, p. 226; idem, *Domn*, p. 99; discuțiile otomano-ungare păreau să fi intrat în impas, confruntarea directă fiind următorul pas.

⁶² *Ub.*, volumul VII, nr. 4559, p. 357 (10 aprilie); efectivul era redus, 200 de călăreți (András Kubinyi, *Probleme bei der Mobilisierung und Logistik unter Matthias*, în idem, *Matthias Corvinus: die Regierung eines Königreichs in Ostmittel-europa (1458-1490)*, Herne, 1999 (=A. Kubinyi, *Matthias*), p. 162-171; Vladimir Segeș, *Time, Space and Mobility in the Wars of the Late Middle Ages*, în *Fight against the Turk in Central-Europe in the First Half of the 16th Century* (edited by István Zombori), Budapest, 2004, p. 103-113, pentru problemele militare ale Ungariei).

⁶³ Vezi *Relationes*, nr. 6, p. 287-288; Beldiceanu, *Campagne*, p. 77; N. Pienaru, *Confruntare*, p. 180-183.

⁶⁴ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a; *Dario*, doc. 40a; *Dispacci*, nr. 40a, p. 222; O. Cristea, *Domn*, p. 100.

semnificativ datorită războiului moldo-otoman⁶⁵, nu mizase pe cetăți, ca entități menite să ducă greul rezistenței împotriva atacului otoman. Își construise tactica pe un atac din spate al trupelor otomane, care ar fi fost astfel prinse între trupele moldave și puternicele fortificații, adesea "exaltate" de contemporani ale Chilie, prima țintă a lui Baiazid II⁶⁶. Dezastrul surprins de Sanudo și informația transmisă de Dario că sultanul își împărțise trupele în două una mergând să-l caute pe Ștefan, care aplicase deja tehnica pământului pârjolit, tind să întărească cea de a două variantă, cu atât mai mult cu cât, conform concepției militare venețiene, rezistența în cetate era calea spre succes în asemenea situații, cu atât mai mult cu cât, bazându-se pe evenimentele din anii 1475 și 1476, venețienii considerau cetățile ca fiind lesne de păstrat-cucerit-recucerit de cel care rămânea învingător pe câmpul de bătlie din Moldova⁶⁷.

În aceste condiții, dând crezare surselor de epocă, legate strâns de începutul lunii august, dezastrul militar moldav ca și explicație pentru căderea, sigura, a Cetății Albe, dacă nu și a Chilie- fiind posibil ca Ștefan să fi fost înfrânt pentru că Chilia capitulase prea ușor, lipsindu-l de zidurile de care să-l zdrobească pe Baiazid II- acesta începe să se construiască⁶⁸. Cealaltă explicație de ordin militar, poate mai sigură, dacă n-ar exista morbul trădării în cucerirea cetății și în redarea acțiunii, ar fi că trupele domnului au fost prinse între corpul plecat, sub conducerea sultanului, în căutarea sa, și forțele otomane rămase sub zidurile Chilie⁶⁹. Sunt schelele între care se ridică edificiul marii înfrângeri moldave. Alte cărămizi sunt aduse de discrepanța dintre datele venețiene și cele otomane sau moldave.

Cronistica moldavă, de la o mai mare sau mai mică distanță de cea oficială, oricum însă considerabil apropiată de aceasta, nu avea motiv să insiste asupra înfrângerii, asupra dezastrului în fidelitate, trădarea nelipsind din mecanismul prăbușirii portuare, și în acțiune. Lipseau rațiunile pentru a insista pe vara anului 1484, pe ceea ce s-ar putea numi realitatea ei⁷⁰. Justificările moldave întregesc totuși istorisirea, ori istoria, acelei veri.

S-a insistat pe trădarea lui Vlad Călugăru, instalat, cu acord ungar, de Ștefan pe tronul transalpin, de două ori, în 1481 și în 1482, trupele muntene făcând joncțiunea cu cele otomane,

⁶⁵ M. Cazacu, *L'impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 189-192; Mihnea Berindei, *L'Empire Ottoman et la "route moldave" avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)*, în *RRH*, XXX, 1991, 3-4, p. 185-188; Anca Popescu, *Regim vamal și dominație politică*, în *RI*, sn, XV, 2004, 1-2, p. 207-214; pentru regimul lor, vezi și N. Iorga, *Studii*, p. 112-116; Șt. Andreescu, *Note despre cetatea Chilia (=Șt. Andreescu, Chilia)*, în *Pontica*, XXXII, 1999, p. 227-232; idem, *Note despre Cetatea Albă*, în *SMIM*, XVIII, 2000, p. 75-76; Ștefan căștigase Chilia la 1465 cu ajutorul locuitorilor (*Dhugosz*, p. 409).

⁶⁶ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a; *Acte*, volumul III-1, 89-90; N. Iorga, *Studii*, p. 159; O. Cristea, *Domn*, p. 100-101; vezi și Constantin C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 68-72; Mariana Șlapac, *Cetăți medievale din Moldova. Mijlocul secolului al XIV-lea-mijlocul secolului al XVI-lea*, Chișinău, 2004, p. 63-65; fortificațiile, trebuiau să fie pe măsura populației portuare, estimate, din epocă, și la 10000 (Chilia) și chiar la 20000 (Cetatea Albă).

⁶⁷ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a. (14 iulie 1484); *Dario*, doc.21a; *Dispacci*, nr. 21a, p. 48 (31 mai 1484); *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 472; *Dhugosz*, p. 621; O. Cristea, *Domn*, p. 99-100, 111-112; N. Iorga, *Studii*, p. 140 sqq.; Alexandru I. Gonța, *Tactica și strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de lângă Vashui*, în *RdI*, XXVIII, 1975, 1, p. 61-62; Andrei Pippidi, *Lettres inédites de Leonardo III Tocco*, în *RESEE*, XXXII, 1994, 1-2, p. 69-70, pentru atacurile cunoscute după 1475.

⁶⁸ Pe 30 august, bailul, Pietro Bembo, afirma simplu că porturile se predaseră *voluntariamente* pentru că văzuseră că nu pot face față puterii sultanului (A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 13a; O. Cristea, *Campania*, nr. 13, p. 248; idem, *Domn*, p. 115). Datorită contextului, este o informație clară în ceea ce privește coordonatele între care avusese loc rezistența la Chilia, dar mai ales la Cetatea Albă (vezi și N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 66-69).

⁶⁹ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 12a; *Dario*, doc. 26a; *Dispacci*, nr. 26a, p. 102; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; *Acte*, volumul III-1, p. 89-90; *Vite 1474-1494*, p. 472; O. Cristea, *Campania*, nr. 12, p. 245;

⁷⁰ *Letopiseșul anonim*, p. 19; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; *Cronica moldo-polonă*, p. 180; *Ureche*, p. 58-59.

pe teritoriul statului moldav⁷¹. Oastea otomană venise prin Dobrogea, încorporată integral sau doar majoritar în Imperiu⁷². Nu trecuse prin Țara Românească. Evitase “să-i violeze” teritoriul,

⁷¹ Vezi M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; Grigore G.Tocilescu, *534 documente slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346-1603. Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița (=Documente 1346-1603)*, București, 1931 (1905), nr. 153, p. 146; Hurmuzaki, volumul XV-1, nr. 210, p. 117; Letopiseșul anonim, p. 19; *Cronica moldo-germană*, p. 35); a se vedea încă și studiul lui L. Elekes, *Nagy István moldvai vajda politikája és Mátyás király*, Budapest, 1937, p. 69-78 (până la deciziile din 1489).

⁷² A. Ghiață, *Condițiile*, p. 110-118; este o problemă care influențează receptarea campaniei (Raluca Iosipescu, Sergiu Iosipescu, *Ștefan cel Mare și Dobrogea de Nord în vremea marelui război cu Imperiul Otoman*, în *Ștefan-Atlet*, p. 307-322). O problemă, de o mai mică importanță datorită evoluțiilor otomane și românești din ultimele decenii (mai ales din ultimul), este și netrecerea Chilieii în posesia nominală a Țării Românești, cu garnizoană otomană, ceea ar fi putut calma Ungaria, cealaltă suzerană a statutului transalpin. La sfârșitul lui 1484, Veneția era anunțată că, în disperare de cauză, Matia încerca să-l convingă pe Baiazid să renunțe la Chilia pe motiv că Ștefan ținea orașul pe nedrept, că, în următoarea încercare regală, Ștefan vroia să-l retrocedeze, posesorului său legitim, Matia (A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 28a; *Dispacci*, nr. 28a, p. 124; O. Cristea, *Domn*, p. 107, 137).

În primă fază, Matia l-ar fi rugat pe Baiazid să nu atace Chilia, cu toate că Ștefan o ține pe nedrept, iar acest mesaj, adresat solului său (care nu apucase bine să treacă Dunărea, când a fost trimis înapoi), și interceptat de turci, iar apoi adus la cunoștința venețienilor, ar fi fost anterior atacului, deși este consemnat, în octombrie 1484, împreună cu cel prin care, după cucerire, Matia îi cere lui Baiazid să renunțe la port pentru că Ștefan vroia să i-l dea înapoi (*Dispacci*, nr. 28a, p. 124). Se pune însă întrebarea, dacă Matia vroia Chilia printr-o combinație otomană, atunci de ce n-a invocat ultimul argument de la bun început (doar așa ar fi putut funcționa un eventual șantaj huniad asupra lui Ștefan), și s-a complicat în ceasul al doisprezecelea înaintea expediției. Mai probabil, după căderea cetăților, după șocul produs de descoperirea lipsei Moldovei din înțelegere (Hurmuzaki, volumul II-1, nr. 18, p. 15; *Quellen*, nr. 75, p. 99; protestul n-are cum să fie ulterior acestor eforturi regale ungare, prin răspunsul sultanului, care a și venit, regele s-ar fi încercat de ridicol mai mult decât o făcuse deja) Matia a încercat să recupereze Chilia, spunând că ea este o pertinență a regatului ungar (A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 28a; *Dispacci*, nr. 28a, p. 124; problema statutului Chilieii, în viziunea ungară, la Francisc Pall, *Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447-1448*, în *Studii*, XVI, 5, 1963, p. 1049-1072).

Inițial, încercase să recupereze ambele porturi, *ad Regnum Nostrum Hungariae iuridice pertinentia*, la care i se răspunse, trimițându-i se varianta otomană a înțelegerii, că ele *specialiter sunt exclusa* din tratatul aprobat de el (Hurmuzaki, volumul II-1, nr. 18-19, p. 15-16). Inclusiv după ce Baiazid și-a popularizat victoria și, de presupus, a oferit versiunea otomană a acordului (Hurmuzaki, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 476-477), Matia a insistat că inclusese cetățile în tratat (M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216). Ridicolul era prea mare pentru ca dezastrul huniad să nu fi început de jos, din aparatul său de stat, de la “funcționarii” acestuia.

Datorită reacțiilor huniade, afacerilor otomano ungare de decenii (a se vedea [Viakeslav] Vicentio Makuscev (collecta atque illustrata), *Monumenta Historica Slavorum Meridionalum vicinorumque populorum e tabularis et bibliothecis italicis derompta* (=M.H.S.), volumul I-2, *Genua, Mantua, Mediolanum, Panormus et Taurinum*, Belgradi, 1882, nr. 5, p. 167, nr. 6, p. 173), spionului sârb infiltrat în cancelarie (vezi György Hazai, *A Topukapu Szeráj Múzeum levéltárának Magyar vonatkozású török iratai* (=Topukapu), în *LK*, XXVI, 1955, nr. 9, p. 292-293; Tahsin Gemil, *Un izvor referitor la moartea lui Dimitrie Jaakšić, solul lui Matia Corvin la Bayezid II* (=T. Gemil, *Izvor*), în *AIAT*, XXII², 1985, p. 597-604), explicațiile “omisiiunii” sunt că, la anul 1484, Péter Várdai, arhiepiscopul de Kalocsa, cancelarul lui Matia, care a fost bătut și aruncat în închisoare de rege (vezi *Acte*, volumul III-1, p. 65; A. Kubinyi, *König Matthias und die ungarischen Bischöfe*, în idem, *Matthias*, p. 151), când a constatat că nu poate face nimic împotriva variantei de tratat trimise de către Baiazid, a fost mituit sau că varianta ungară a fost sustrasă din cancelarie. Mai probabilă pare a doua, Matia făcând scandal fără să mai fi văzut actul, versiunea sa latină, înainte ca sultanul să-i trimită traducerea latină a variantei osmane. În aceasta, radierea Țărilor Române s-a produs probabil anterior ratificării ei de către sultan (actul problemă, din 1483/ 1484/ 1488, în *Topukapu*, nr. 11, p. 295, nota 47; Gy. Hazai, *Eine türkische Urkunde zur Geschichte der ungarisch-türkischen Beziehungen im XV. Jahrhundert*, în *UAI*, XXVI, 1965, 3-4, p. 338; Mihai Maxim, *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu* (=M. Maxim, *Țările*), București, 1993, p. 238; Viorel Panaite, *Război, pace și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV-XVII)*, București, 1998 (=V. Panaite, *Război*), p. 196, 204; N. Pienaru, *Confruntare*, p. 176), varianta finală fiind curată, de ochii lumii avizate.

ceea ce ar fi constituit o provocare suplimentară la adresa lui Matia, cu care Baiazid împărțea suzeranitatea transalpină⁷³. Poate Ștefan spera, greu de spus că se baza, după ce, și la 1481 și la 1482, Vlad trecuse repede de partea turcilor, dar apoi se împăcase cu Ștefan, într-un atac muntean din flanc al armatei sultanului⁷⁴. La 1484, în iulie, Vlad, probabil încercase să nu se miște din Târgoviște. Doar trupele sale strânse la frontieră trebuiau să se implice direct, într-un fel sau altul. Au intrat în Moldova și s-au unit, poate înainte, poate doar după ce Vlad fusese obligat să vină și el⁷⁵. A urmat durerea tăcută⁷⁶.

Ea a adâncit criza internă dintre 1484-1486, când Ștefan, detronat, și-a salvat cu greu domnia⁷⁷. Nu erau evenimente cu care să te joci, mai ales în forma succintă de anale avută de cronicile moldave⁷⁸. Nici mai explicita *Cronică moldo-germană* nu face excepție⁷⁹.

Grav fusese faptul că Buda și Istanbul avuseseră fiecare varianta ei asupra înțelegeri încheiate în paralel cu pregătirile de confruntare reale, otomane, și nominale, ungare (M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216; M.K.L., volumul II, nr. 164, p. 286; *Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 18, p. 15; *Acta*, nr. 36, p. 39). În condițiile în care, pentru sultan acordul cu un creștin avea caracter unilateral de privilegiu, și mai grav era că, foarte probabil, partea ungară nu obținuse și o versiune în osmană a acordului (cu aplicare românească: M. Maxim, *Țările*, p. 197-203; V. Panaite, *Război*, p. 159-163, 176-187, 219-238). Era ceea ce Veneția recomanda după 1490 (*Notes*, volumul V, nr. 254, p. 232; O. Cristea, *op. cit.*, p. 57-58, 151, nota 173). Poarta nu prea obișnuia să respecte tratatele în latină. Dar, nici Veneția nu reușise să evite această eroare. A costat-o un război (1499-1503).

⁷³ De mai bine de trei decenii, acest *condominium* otomano-ungar corespundea "condiției internaționale" a Țării Românești, complicate însă, de peste zece ani, de intervențiile lui Ștefan (vezi D.R.H., seria D, *Relațiile între Țările Române*, volumul I, 1222-1456 (volum îngrijit de Șt. Pascu, C. Cihodaru, K. G. Gündisch, D. Mioc, V. Pervain), București, 1977, nr. 305, p. 418 (1451); N. Pienaru, *Confruntare*, p. 175-181; Al. Simon, *Considerații*, p. 23-25).

⁷⁴ N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 73-75; idem, *Conquête*, p. 62-65; Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare voievod al Moldovei* (1457-1504). *Studii de istorie socială și politică* (=Al.V. Boldur, *Ștefan*), Madrid, 1970, p. 220-222 (presupunea și că sultanul, pentru a se lăuda, redusese numărul zilelor de asediu), 225.

⁷⁵ Pe 3 iulie, el (*Viața lui Vlad Țepeș (Povestire despre Dracula Voievod)*, în *Cronicile*, p. 213; C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 125) era la Târgoviște. Întărea proprietarilor, printre ei vornicul Nenciu, posesiunea asupra satului Cotești (D.R.H., seria B., *Țara Românească*, volumul I, 1247-1500 (editat de P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc), București, 1984, nr. 193, p. 312-313). Aceasta face grea, dacă nu imposibilă, cel puțin de la începutul asediului, prezența lui Vlad la asaltul Chilie, început pe data de 5 iulie (N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 74). S-ar putea spune că el nu a participat de fel la campanie. Textele otomane și moldave sunt însă destul de clare când vorbesc de implicarea sa (*Documente Cairo*, p. 40; *Letopiseșul anonim*, p. 19). În plus, nu doar pentru Moldova, ci și pentru Poartă, fidelitatea stăpânitorului muntean se dovedise, în ultimul deceniu, "dilematică" (Al. Simon, *Considerații*, p. 7-9, 15, 24). Astfel, Vlad Călugărul nu putea fi lăsat în spatele frontului, deși, probabil, el încercase aceasta.

⁷⁶ De asemenea, în contextul format de datele privind ciocnirile dintre trupele ungare, moldave și otomane (A.S.Ve., S.S., reg. 32; c. 148r., *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 477; O. Cristea, *Domn*, p. 119), este demn de subliniat faptul că următorul act emis de către Vlad Călugărul este din 5 aprilie 1485 (D.R.H.B., volumul I, nr. 194, p. 313-314), după care șirul actelor se întrerupe din nou, noi confruntări moldo-otomane având loc (N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 84-85), până în septembrie (D.R.H.B., *op. cit.*, nr. 195, p. 314-315), când turcii, ajutați de munteni, atacă Moldova (*Mehmed Neşri*, p. 133). Revenirea la un curs documentar normal se produce abia, din aprilie (D.R.H.B., nr. 197, p. 316-317), după bătălia de la Scheia (*Cronica moldo-germană*, p. 35), respectiv iunie 1486 (D.R.H.B., nr. 198-199, p. 318-320; nr. 200-201, p. 320-322).

⁷⁷ *Cronica moldo-germană*, p. 35; Ștefan a fost chiar detronat la începutul anului 1486, la Scheia înfruntându-se Ștefan Vodă cu Petru Vodă (S. Iosipescu, *Contribuții la istoria Moldovei lui Ștefan cel Mare* (=S. Iosipescu, *Contribuții*), în *AILX*, XXIX, 1992, p. 64; vezi și Șt. S. Gorovei, *Gesta Dei per Stephanum Voivodam*, în *Ștefan-Artet*, p. 406-408). Poate același lucru se întâmplase în urmă cu câteva luni, în septembrie 1485, când plecat la Colomea, pentru a presta omagiu lui Cazimir IV, Ștefan cel

Poarta căuta o imagine rigoristă creștină, cu toate că mai sigur era că nu obișnuia să respecte înțelegerile neredactate și în osmană ori cele încheiate de un sultan trecut în neființă⁸⁰. În toamna lui 1484, era însă capabilă să întrebe Veneția de ce ei nu i se ridicase excomunicarea ca în cazul venet. Excomunicarea aruncată de Sixt IV asupra Republicii (1483) fusese ridicată, aproape ca prim act papal, de către succesorul său, Inocențiu VIII⁸¹.

După ce, în prima fază de "beție a succesului", Baiazid II anunțase victoria sa și primele măsuri organizatorice pe 2 august, cronicarii turci împing data victoriei finale spre mijlocul lunii, doar bătrânul Tursun Bey, cronicarul tatălui lui Baiazid, al lui Mehmed, vorbind de un asediu de 4-5 zile al Cetății Albe și de împrăștierea *ghiaurului* la Chilia⁸². Sultanul⁸³, care, mai ales datorită amenințării reprezentate de fratele său Djem, își ridicase o imagine binevoitoare, echilibrată, în raport cu Apusul, nu se putea încălca cu operațiunea de convingere de la Chilia. Nu era singura discrepantă din discursul otoman.

Impunerea pierderii. Tot de la Sanudo, cu bemolii firești, aflăm mai multe. După ce, pe 18 septembrie 1484, cu trei zile înainte îi confirmase lui Dario, primirea știrilor, sale, Republica ascultase și aplaudase varianta otomană a cuceririi porturilor, prezentată de către solii lui Baiazid, ea a auzit și altceva. Trupele lăsate de turci în afara zidurilor porturilor au fost lichidate de către unguri, croați și valahi, sultanul trebuind să se pregătească pentru o nouă expediție contra Moldovei⁸⁴. Nu era un simplu zvon. În februarie 1485, (noi) ciocniri erau înregistrate în zona Dunării. În paralel cu deschiderea discuțiilor cu Poarta, Ștefan atacase Cetatea Albă⁸⁵.

Mare a cunoscut prima venire a lui Petru Horiot, cu ajutor otoman (*Tursun Bey*, p. 78-79; *Aşik Paşa Zade*, p. 103-104; *Mehmed Neşri*, p. 143).

⁷⁸ Șt. Andreescu, *Începuturile*, p. 232-243; L. Șimanschi, *Începutul*, p. 39-46; Ioan C. Chițimia, *Ștefan cel Mare, ctitor în domeniul istoriografiei*, în idem, *Probleme de bază ale literaturii române vechi*, București, 1977, p. 13-28.

⁷⁹ *Cronica moldo-germană*, p. 34-36; pentru ea, vezi și prima ediție a lui Olgierd Górka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare (1457-1499)*, în *RIR*, IV, 1934, p. 215-279; V-VI, 1935-1936, p. 1-84.

⁸⁰ M. Maxim, *Țările*, p. 197-203; V. Panaite, *Război*, p. 159-163, 176-187, 219-238; O. Cristea, *Domn*, p. 57-58.

⁸¹ A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 77v.; SDC, F1A, *Dario*, doc. 40a; *Dispacci*, nr. 40a, p. 226; O. Cristea, *op. cit.*, p. 133.

⁸² *Documente Cairo*, p. 38-40; *Tursun Bey*, p. 77; *Mehmed Neşri*, p. 130-131; *Menaki*, p. 137; *Tevarih*, p. 187.

⁸³ A. Decei, *Istoria Imperiului Otoman până la 1656* (ediție Virgil Ciocîltan), București, 1976, p. 182-184; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany, 1994, p. 12-15.

⁸⁴ *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 476-477; este interesant că această solie, mesajul ei, sau răspunsul dat de Republică nu figurează în registrul pe 1484 (A.S.Ve., S.S., reg. 32), deși informația, prin amplitudinea și caracterul firesc al soliei este mai presus de îndoială (pe de altă parte, ideea reacției otomane, a continuării războiului de către Baiazid o găsim și în raportul venet de la Istanbul din 27 noiembrie 1484; A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc.17a; *Războiul*, nr. 17, p. 260). În registre (A.S.Ve., S.S., reg. 29, 1479-1480, c. 99r.-v.), pe data de 15 mai 1480, figurează cererea otomană, de dinainte de debarcarea de la Otranto, de folosire a porturilor venete. Mai interesant este că, sub 1484, nu apare nici solia din 29 iulie, prin care se cerea, în numele prieteniei, tot folosirea porturilor Republicii, de către flota otomană (Maria Pia Pedani, *In Nome del Gran Signore. Inviati Ottomani a Venezia dalla Caduta di Constantinopole alla Guerra di Candia* (=M.P. Pedani, *Inviati*), Venezia, 1994, p. 110, 204). S-ar părea că Veneția învățase, din scandalul provocat de legăturile ei cu turcii înainte de Otranto, să ascundă, cât era posibil, cât era în avantajul ei (mai ales), discuțiile necreștine prea delicate.

⁸⁵ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 20a (9 februarie 1484 MV); pentru atacul lui Ștefan de la Moncastro (O. Cristea, *Campania*, nr. 20, p. 267); A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 40a (7 februarie 1484 MV);

Mizase probabil pe tensiunea dintre Matia și Baiazid, care lansase în septembrie și un raid, probabil demonstrativ inițial, împotriva Banatului, și renunțase la negocieri⁸⁶. Dar, și în martie 1484, avuseră loc ciocniri dure între regat și imperiu, iar negocierile își croiseră până la urmă drum, în detrimentul lui Ștefan cel Mare, înainte de toate⁸⁷. Totuși, în aprilie 1485⁸⁸, Poarta era îngrijorată din cauză că regele ungar nu vroia să se (re-) înțeleagă cu ea, iar Ștefan făcuse alianță cu tătarii și rușii. În consecință pe 16 mai 1485 acțiunea era cunoscută la Veneția, Baiazid a trimis trupe spre Moldova⁸⁹.

Aici însă, evoluția anti-otomană s-a oprit. După ciocnirea cu turcii, produsă poate cu ocazia unei noi încercări de recucerire a Cetății Albe, nu a Chilie, Ștefan s-a îndreptat spre Colomeea⁹⁰. Căuta, cu prețul omagiului personal față de Cazimir IV, ajutorul Poloniei, dovedit minim. S-a desprins de Matia, dar doar până la pacea moldo-otomană din 1486⁹¹.

Cel mai probabil, în toamna lui 1484, recucerirea orașelor fusese imposibilă din cauza efectivelor moldave, dar și ungare, reduse, și lipsite de tehnica de asediu necesară⁹². În plus, turcii operaseră deportări masive de populație. Consolidaseră șocul produs de actele din timpul cuceririi porturilor⁹³. Poate deportările fuseseră mai mici la Cetatea Albă care se predase rapid, și din această cauză Ștefan o viza. O altă justificare era poate valoarea ei mai mare în raport cu Chilia⁹⁴. Ștefan a încercat, poate de două ori, în februarie și în mai 1485, după ce prima fază a șocului trecuse, să recucerească Cetatea Albă, cu ajutor din interior⁹⁵.

pentru salv-conduct-ul solicitat de Ștefan de la turci pentru trimisul său (*Dispacci*, nr. 40a, p. 226); O. Cristea, *Domn*, p. 120).

⁸⁶ Hurmuzaki, volumul II-1, nr. 18-19, p. 15-16; volumul II-2, nr. 252, p. 281; volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 477; K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 399; probabil de acest raid, de la începutul lunii, se leagă și o parte dintre ciocnirile înregistrate de către Sanudo, după plecarea soliei otomane, din 18 septembrie, la Veneția.

⁸⁷ A.S.Ve., SDC, F1A, *Bembo*, doc. 2a (8 martie 1484); O. Cristea, *Domn*, p. 156, nota 275.

⁸⁸ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor* (=S.D.), volumul XVI, București, 1912, nr. 17, p. 123.

⁸⁹ A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 148r. (16 mai 1485); este anexa senatului la instrucțiunile trimise de dogele Giovanni Mocenigo lui Giovanni Dario; *Additio data per Collegium litteris scriptis ad Johannem Darium [...] Erga tuis litteris directivis ad capita consilii nostri ex significas Illustrissimum dominum Turcum Andrianopoli digressurum ad solitas venationes sive aucupia et alias eius voluptates: et tamen missurum dominos Bassades cum / exercitu versus Vallachiam, ut intelligas mentem nostram, volumus omnino te conferas ubi persona sue.*

⁹⁰ Tursun Bey, p. 79; Aşik Paşa Zade, p. 104; Wapowski, p. 4-5; Victor Eskenazy, *Omagiul lui Ștefan cel Mare de la Colomeea (1485). Note pe marginea unui ceremonial medieval*, în *AIPI*, XX, 1983, p. 257-267.

⁹¹ Vezi și N. Pienaru, *O misiune diplomatică otomană în Ungaria (1486)*, în *RI*, sn, XIII, 2002, 3-4, p. 141-148.

⁹² Geoffrey Parker, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500-1800*, Cambridge, 1988, *passim*; O. Cristea, *Domn*, p. 110-111.

⁹³ Tursun Bey, p. 77 (este o combinație interesantă, la Cetatea Albă, Baiazid i-a iertat [pe locuitorii], ștergând vina lor. Au fost așezați în șiruri numeroși robi...); Aşik Paşa Zade, p. 99 (spune că sultanul a scos din cetate [Cetatea Albă] prinții care trebuiau scoși); Malipiero, p. 134-135; *Acte*, volumul III-1, p. 84-85; *Vite 1474-1494*, p. 497; N. Iorga, *Studii*, p. 161; N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 72-73; A. Pippidi, *Solie*, p. 506-507.

⁹⁴ Iar, aici ar mai trebui să adăugăm un motiv, aparent secundar, de ordin strategic. Este foarte probabil ca la 1484, turcii să mai fi cucerit o cetate, poate un port, ori doar un oraș (acest centru, pe care, pe 5 august, când vine vestea căderii Cetății Albe, la Istanbul, Baiazid încă nu-l supusese, ci își îndreptase trupele în direcția sa, în scopul de a supune întreg teritoriul, fie statutul, fie porțiunea dintre Chilia și Cetatea Albă este nenumit; A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 24a; *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; O. Cristea, *Domn*, p. 114). În discuție, intră Suceava (O. Cristea, *op. cit.*, p. 115), Illice, castelul de la est de Nistru, cucerit de moldoveni sub Petru Aron (Șt. Andreescu, *Moldavia's Pontic Policy: Stephen the Great and "Illice" Castle* (=Șt. Andreescu, *Illice*), în *MN*, III, 1997-1998, p. 179-187), *Cetatea Neagră* (*Asprokastron* este numele celei de a treia cucerii otomane într-o cronică venețiană; *Acte*, volumul III-1, p. 15; M. Cazacu, *A propos*

de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire au XIV-XVe siècles: Czarnigrad, la "Cité noire" de l'embouchure du Dniestr, în Bennigsen, p. 99-122; Ș. Papacostea, *Maurocastrum și Cetatea Albă= identitatea unei așezări medievale*, în *RI*, sn, VI, 1995, 11-12, p. 911-915), pandantul nistean al Cetății Albe, și *Sevastopolele*, pe care Sanudo îl reține ca a treia cucerire otomană (*Vite 1474-1494*, p. 472; *Sevastopoli, terra situata sul Mar Mazar, a la bocha di una fiumara che [fa] il fiume dil Danubio*). Dacă este vorba de cea din urmă, atunci decizia lui Ștefan de a ataca la Cetatea Albă se explică și prin faptul că, împreună cu Cetatea Neagră, forma un cuplu mult mai greu de apărat, decât Chilia (Nouă). Aici, Baiazid dăduse ordin ca Licostomo-ul vechi (identic ori nu cu Chilia Veche; Octavian Iliescu, *Localizarea vechiului Licostomo*, în *Studii*, XXV, 1973, 2, p. 435-462; idem, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la Mer Noire*, în *MN*, I, 1994, p. 229-259; Petre Diaconu, *Kilia et Licostomo ou Kilia=Licostomo* (=P. Diaconu, *Kilia*), în *RRH*, XXV, 1986, 4, p. 301-317; idem, "*Kilia et Licostomo*", un faux problème de géographie historique, în *MN*, II, 1996, p. 236-259; V. Ciocîltan, *Competiția pentru controlul Dunării inferioare* (I), în *RdI*, XXXV, 1982, 10, p. 1090-1100; (II), 11, p. 1191-1203; Șt. Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 217-230, distrus de Ștefan la 1479 (P. Diaconu, *Kilia*, p. 314-315; Ș. Papacostea, *Relațiile internaționale ale Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare* (=Ș. Papacostea, *Relațiile*) în *RdI*, XXXV, 1982, 5-6, p. 625; Șt. Andreescu, *Chilia*, p. 230-232; vezi și Gh. Pungă, *Considerații privitoare la Cetatea Nouă*, în *AILX*, XXXIV, 1997, p. 374-376) din rațiuni militare (1475-1476, în *Acte*, p. 90-98) și politice (*Documente Ștefan*, volumul II, nr. 146, p. 334; Ș. Papacostea, *Aux débuts de l'état moldave. Considerations en marge d'une nouvelle source*, în *RRH*, XII, 1973, 1, p. 148, nota 26, p. 150, nota 34), ultimele legate de aplicarea variantei ungare a tratatului dintre regat și domnie (1475), să fie refăcut (*Acte*, p. 85; *Vite 1474-1494*, p. 497), astfel încât existau premisele unui control otoman mult mai puternic, nu atât numeric, cât din punct de vedere al omogenității. Pe 13 martie 1485, polonezii, care se implicau treptat, la gândul că turcii i-ar putea ataca (Martin Thurnser, *Eine neue Aufgabe im Heidenkampf? Pläne mit dem Deutschen Orden als Vorpforten gegen die Türken* (=M. Thurnser, *Aufgabe*), în *Europa und die Türken in der Renaissance* (herausgegeben von Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann), Tübingen, 2000, p. 141-145), știau, ca și venețienii, că turci, cu ajutorul unei mari flote, fortificau Chilia pentru a le închide trecerea (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, Anatol Lewicki, volumul III, 1392-1501 (=MMP, XIV), Cracoviae, 1894, nr. 284, p. 332; *Malipiero*, p. 135; N. Iorga, *Studii*, p. 161). În ceea ce privește Ilice, dacă el nu a căzut (amintit sau neamintit ca al treilea oraș la 1484), în vara aceluia an, pierderea sa poate fi plasată în 1475-1476 sau la 1479 (M.H.S., volumul I-2, nr. 19, p. 185; Șt. Andreescu, *Ilice*, p. 183-187).

Revenind la posibilitatea ca al treilea oraș să fi fost Suceava, trebuie spus că, pe 30 noiembrie 1484, Veneția era informată că Ștefan a revenit la Suceava, după dezastru (A.S.Ve., SDC, F1A, *Dario*, doc. 34a; *Dispacci*, nr. 34a, p. 174), ceea ce s-ar lega, foarte probabil, de luptele duse cu succes, încă de la jumătatea lunii septembrie, de unguri, croați și valahi (*Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 30, p. 27; *Vite 1474-1494*, p. 477; după 18 septembrie), împotriva trupelor otomane lăsate în *Valahia* (Moldova, probabil, dar și în Țara Românească, turcii atacând și Banatul la începutul lunii; K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 399). Astfel, nu este de exclus că Ștefan a pierdut controlul asupra Moldovei, poate nu și asupra Sucevei (capitala nu ar fi figurat la rubrica alte cuceriri sultanale), după vara lui 1484, ceea ce se potrivește perfect cu lipsa emisiunilor documentare în intervalul mai 1484 (când emisese un număr mare de documente în comparație cu contextul, în raport cu perioada dintre 1474-1486; D.R.H.A., volumul II, nr. 259-262, p. 396-403)-septembrie 1486 (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 262, p. 401 nr. 263, p. 403 (1486-1491); nr. 264, p. 404), fiind nevoit să se retragă chiar până în Ungaria sau până în Polonia, cum se pare că a făcut-o la 1476 (C. Esarcu, *O relațiune contimpurană inedită despre Ștefan cel Mare* (=Piscia), în *CT*, VII, 1876, p. 379-380; cf. *Tursun Bey*, p. 77, s-ar fi retras în Polonia, din cauza înrădăririi cu Cazimir), de unde s-a întors cu un ajutor, nu masiv, pentru obține un minim control asupra statului său. Mai multe sunt însă greu de spus.

Ca identificare personală a acestui de al treilea oraș portuar cucerit de otomani propunem *Sevastopolele*. Această nu înseamnă însă că *Asprokastron*-ul nu a căzut în vara lui 1484, el fiind vecinul Cetății Albe., nu exclude nici o eventuală cădere a Sucevei, care însă rămâne mai puțin probabilă datorită socului pe care cucerirea ei ar fi trebuit să-l producă. Ilice-le se afla la o distanță neprecizată de Cetatea Albă, ceea ce limitează posibilitatea așezării sale în cadrul dorinței lui Baiazid de a controla întreg teritoriul (*Dispacci*, nr. 24a, p. 82), nepotrivindu-se nici cu informația lui Sanudo (*Vite 1474-1494*, p. 472), nici cu cea a cronicii anonime venețiene (*Acte*, p. 15). În contextul creat de obiectivul lui Baiazid de a controla întreg teritoriul, cel mai probabil spațiul dintre Chilia și Cetatea Albă, de informația și amplasarea propuse de Sanudo, pe baza, mai ales, a raportului din 6 septembrie (A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 92r.), al lui Giovanni Dario, și ale celui/ celorla lui Pietro Bernbo, din aceeași perioadă (*Vite 1474-1494*, p. 472), amplasarea portului la nordul Gurilor Dunării, la limita Deltei, constituie identificarea noastră.

Sigur este că orașul de la Gurile Nistrului, foarte probabil cu corespondentul său *negru*, *Asprokastron*, ca și Chilia, cu pandantul ei *vechi*, *Licostomo-ul Vechi/ Chilia Veche*, și un *Sevastopole*, din nordul Deltei Dunării, în preajma Gurilor fluviului, în plus, poate și cu *Ilice*, altă dependență portuară a Moldovei, dar de la est de Nistru, nu a mai fost recuperat vreodată de către Ștefan sau de către urmașii săi⁹⁶. La 1484, Moldova pierduse între trei și șase centre portuare și militare, nefiind exclus nici ca, pentru moment, până la luptele date de trupele regale și domnești cu otomanii, în septembrie, Ștefan, retras în Ardeal sau în Polonia, să fi fost deposedat de Suceava, cu sau fără ajutor intern⁹⁷. Dezastrul era limpede.

În urma experienței anti-otomane, nu doar a anului 1484, rămânea și un paradox sultanal. *Baiazid II Veli* ("cel Sfânt"), fire de alminiți puțin războinică⁹⁸, a fost cel care i-a dat

Mai aducem și un alt text, provenit însă în această formă din a doua jumătate a secolului XVI, în atenție, în completare.

În *Ιστορία πολιτική κωνσταντινοπολεως από τοῦ ἀγίου ἑως τοῦ αὐτοῦ Χριστοῦ*. *Historia politica constantinopoleos a 1391 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica* (=CSHB, III), recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnæ, 1849 (=Historia PPC), p. 54; se vorbește de căderea orașelor Chilia, Cetatea Albă și altele, după care se trece la deportări și la rațiunile otomane, identice cu cele din cronicile turcești și scrisoarea lui *Baiazid* din 2 august (M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 36-37; *Documente Cairo*, p. 40); către *Raguza*. În greacă, textul este:

Ε(ν δευτέρῳ) δὲ εἴτει τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ ἐστράτευσε κατὰ Μολδοβλαχίας, καὶ ἡχμαλ ὥτισε τὸ Κελλήν, τὸ ἀσπροκάστρον, καὶ ἄλλα, λαβὼν πάντα ἀιχμαλώτους, ἀνδρας καὶ γυναικας, καὶ κομίσας ἐν πόλει. τὸ δὲ αὐτὸν ἦν τῆς τοιαύτης ἐκστρατείας ὅτι οἱ πρῶην Μολδανίας ἀρχῶν ἐποίησε πόλεμον μετὰ τοῦ σουλτάν Μεχεμέτ καὶ ἐνίκησεν αὐτόν, ἀφ᾽ αὐτῶν πλῆθος Ἀγαρηνῶν. ὁθεν οὗτος καὶ αὐτοῦ, καὶ τὰντα ἐποίησε τὰ δεινὰ; în traducere latină: *Altero anno imperii in Moldovalachiam copias sultanus duxit cepit oppida Cilliam, Asprocastrum et alia. Inde quicquid virorum feminarumque cepit, in urbem traduxit. Causa huius expeditionis erat quod superior Moldaviae princeps sultano Mechemetae bellum fecerat, in quo victoria potius magnum Turcarum numerum deleverat. Hinc causa accepta Baiazites ab urbe contra eum movit huiusmodique maleficia regioni intulit. În traducere din limba greacă în limba română, pentru care îi mulțumim colegului Adrian Podaru: *Iar în cel de-al doilea an al domniei sale [1482, greșit; corect 1484], sultanul [Baiazid] a pornit război împotriva Moldovalachiei și a cucerit cetățile Chilia, Asprokastron și altele. Și luând mulți prizonieri, bărbați și femei, i-a dus în oraș [Constantinopol]. Iar cauza acestei expediții militare a fost aceea că arhonteii Moldovei, cel de dinainte [greșit, era vorba tot de Ștefan, dar această eroare poate servi la datarea pasajului, nefiind exclus ca textul să fie o compilație, de după 1550, și la schițarea poziției cercurilor grecești față de Ștefan], a dus un război împotriva sultanului Mehmed și l-a învins pe acesta, ucigând un mare număr de turci. Din această cauză, Baiazid a pornit război împotriva acestuia și a salvărit astfel de nelegiuri (sau fapte cumplite). Se poate observa că pe alocuri, traducerea latină este relativ liberă, pentru a da un plus de claritate textului grec.**

⁹⁵ *Aşik Paşa Zade*, p. 99; N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 85-86; posibilitatea depinde de pierderile de control suferite în 1484, fiind probabil ca luptele din februarie-mai să fi doar de aliniament, incluzând și un raid al lui Ștefan până la porțile Cetății Albe, înainte de atacul din vară (A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 148r.; SDC, F1A, *Bembo*, doc. 20a).

⁹⁶ *Vezi Acte*, volumul III-1, p. 15, 85, 89, 90-98, *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; *Vite 1474-1494*, p. 472, 497; Nicoară Beldiceanu, Jean-Louis Bacqué-Grammont, Matei Cazacu, *Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1580*, în "BSOAS", XLV, 1982, p. 47-66; dar și M.D.E., volumul III, nr. 98, p. 135.

⁹⁷ *Dispacci*, nr. 34a, p. 174; *Vite 1474-1494*, p. 477; a se vedea și S. Iosipescu, *Contribuții*, p. 64.

⁹⁸ N. Beldiceanu, *En marge d'un livre sur la Mer Noire*, în *REI*, XXXIX, 1971, p. 391; Metin Kunt, *State and Sultan up to the Age of Süleyman: Frontier Principality to World Empire*, în *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* (edited by Metin Kunt, Christine Woodhead), London-New York, 1995, p. 17-19; vezi și H.P.A. Theunissen, *Diplomatics*, p. 137-139; O. Cristea, *Domn*, p. 119-121.

lui Ștefan, și lui Matia, marele "vorbitor" creștin, cea mai puternică lovitură, nu tatăl său. În plus, ca motiv pentru plecarea în campania sa în Moldovei apare și o rebeliune a ienicerilor pe care Baiazid o potolise, anunțând o mare expediție⁹⁹. S-ar părea și că între motivațiile creștine și cele musulmane pentru confruntare diferențele puteau să și dispară¹⁰⁰.

Bilanțul. În 1484, Ștefan a plătit prețul timpului¹⁰¹. Lipsită de mijloace reale, Roma broda himere¹⁰². Neavând forța anti-otomană necesară și blocat în Apus, Matia se prinsese într-o sarabandă de discuții¹⁰³. Veneția vorbea cu toți și-și păstra interesul și pacea cu Poarta¹⁰⁴. Polonia îl vroia pe Ștefan, cu cât mai puține din problemele sale¹⁰⁵. Sultanul, care forța cartea legalității, cu creștinii, cu musulmanii-susținea că Ștefan fusese credincios tot timpul lui Mehmed (se știa că sultanii nu obișnuiau să respecte înțelegerile încheiate de înaintașii lor) și dintr-o dată se răsucise-țintea porturile moldave¹⁰⁶. Ștefan a pierdut. Înainte de a fi zdrobit de Baiazid II, îl învinsese contextul. Nimănui nu-i plăcea să vorbească de acest an.

Nici Poarta, care obținuse ceea ce își dorise nu făcea excepție. Reușita ei fusese înlesnită de două trădări și un masacr. Prima se petrecuse în rândul supușilor lui Matia. Ea îl împiedicase pe rege să facă apel la propria sa variantă, latină, de tratat, pentru a demonstra încălcarea acordului (preliminar) de care se făcea vinovat Baiazid¹⁰⁷. A doua avusese loc la Chilia. Părcălabul ei cedase "înainte de termen", deschizând cetatea și poate și calea lui Ștefan spre dezastru¹⁰⁸. În plus, masacrul, la care fuseseră supuși prizonierii moldavi, îi îngăduise să ia

⁹⁹ [Johannes Löwenklau] Ioannes Leunclavius (*Annales Sultanorum Othomaniarum a Turcis sua lingua scripti* (=Annales), Francofurdi, 1588, p. 51; idem, *Historiae Musulmanicae libri XVIII* (=Historiae), Francofurdi, 1595; p. 29; N. Iorga, *Studii*, p. 158; informația merită toată atenția, deși ea a intrat în circulație abia în anii 1580'.

¹⁰⁰ Vezi și cazul lui Matia în G.V.U., volumul II, 1474, art. 2, p. 210; art. 7, p. 216; Gy. Rászó, *Türkenpolitik*, p. 45.

¹⁰¹ A se vedea și Momčilo Spremić, *I tributi veneziani nel Levante nel XV secolo*, în *SV*, XIII, 1971, p. 246-252;

¹⁰² H. Inalcik, *A Case Study in Renaissance Diplomacy: The Agreement between Innocent VIII and Bayezid II regarding Djem Sultan* (=H.Inalcik, *Djem*), în idem, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society*, Bloomington, 1993, p. 345-348; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 394-402.

¹⁰³ Vezi Gy. Rászó, *Die Feldzüge Königs Mathias Corvinus in Niederösterreich 1477-1490*, Wien, 1973, p. 1-12; K. Nehring, *Matthias*, p. 155-162; J.K. Hoensch, *Matthias*, p. 189-194.

¹⁰⁴ Carla Coco, Floro Marzotto, *Baili veneziani alla Sublime Porta. Storia e caratteristiche dell'ambasciata veneta a Constantinopoli*, Venezia, [1994], p. 23-28; F. Theunissen, *Theunissen*, p. 138-139.

¹⁰⁵ Ș. Papacostea, *De la Colomeea la Codrii Cosminului (poziția internațională a Moldovei la sfârșitul secolului al XV-lea)*, în *RSL*, XVII, 1970 (=Ș. Papacostea, *Poziția*), p. 525-533; M. Thumser, *Aufgabe*, p. 143-148.

¹⁰⁶ M.D.E., volumul III, nr. 33, p. 37; *Documente Cairo*, p. 38-39; a se vedea și M.A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe et XVIe siècles*, în *RESEE*, V, 1967, 1-2, p. 267-269; Bogdan Murgescu, *O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481*, în *SAI*, LI-LII, 1985, p. 268-274; probabil, sultanul exagera forța discuțiilor avute în ultimii ani cu Ștefan, care nu ezitase să-l provoace însă.

¹⁰⁷ *Acte*, volumul III-1, p. 65; T.Gemil, *Izvor*, p. 600; M.Maxim, *Țările*, p. 238; N.Pienaru, *Confruntare*, p. 182-185.

¹⁰⁸ Dubii la N. Beldiceanu, *Conquête*, p. 68; O. Cristea, *Domn*, p. 113, bazate pe neidentificarea lui Mamolacco, castelanul care, trădând, ar fi deschis porțile Chilie, cu unul dintre părcălabii de Chilia, Ivașco și Maxim, ale căror nume sunt în plus pomenite, ca și cele ale părcălabilor Cetății Albe, Oană și Gherman, care însă se credea că au murit în luptă (N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 77), în *Letopiseșul anonim* (p. 19), cel mai apropiat de cronica oficială a domniei lui Ștefan. Nu trebuie uitat însă că Mamolacco este o formă coruptă și foarte probabil compusă, formată din Mam (o coruptelă la rândul său) și Olacco (formă pentru Valacho), ea putându-l indica pe Maxim ca trădător. Îar dezastrul moldav suferit în preajma Chilie întărește ipoteza trădării. De trădare vorbesc și polonezii (1486) la Veneția (*In questo tempo, alcuni ribaldi offerseno al Turco furtivamente darle Licostomo ne le mano, e qual [Baiazid] preso Moncastro e quelli altri luoghi che erano sprovisti et sforniti, subito seriano in suo Dominio*; M.D.E., volumul III, nr. 98, p. 135). Rămâne problema menționării părcălabilor, în cronici, fără altă precizare, fie

Cetatea Albă practic fără luptă¹⁰⁹. Erau trei "detalii" care loveau în Baiazid II. Mai mult însă decât oricând, el era apărat de vinovățiile și lipsurile *creștine*.

Cei mai șifonați, după Ștefan și după Matia, care-și distrusese, mai corect spus își deformată elastic, dar consideraibil, ultimele confruntări *cruciate*, ieșeau venețienii. Matia își întărise slăbiciunea în încercările sale de a salva ce se mai putea salva. Invocase varianta sa a înțelegerii la care se ajunsese, "acum", din punctul său de vedere, înainte de atac¹¹⁰.

"Atunci" în iunie, discuțiile, prelungite de sultan, cu trupele deja adunate, eșuaseră. Matia dăduse ordin de concentrare, Baiazid trecuse la atac¹¹¹. Mai vinovată decât Matia, trebuia

de căzut la datorie, fie de trădător. Referitor la pârălabii Cetății Albe, durata scurtă a asediului (*Dispacci*, nr. 24a, p. 82), predarea de bună voie a orașului, ne împiedică să considerăm că ei au căzut în luptă, fiind greu de crezut, în lipsa unor surse care să indice, în contextul unui asediu scurt, o ciocnire violentă, care să fi dus la moartea ambilor pârălabii (afirmația lui *Mehmed Nesri*, p. 131, că orașul s-a predat după 15 zile, după ce i-au murit pârălabii, pe data de 9 august, nu poate fi acceptată datorită duratei asediului). Cum, în mod interesant, cronicile moldave, cele mai apropiate de evenimente, dau ca dată a căderii Cetății Albe, 5 (*Letopisețul anonim*, p. 19; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; 7 în *Cronica moldo-germană*, p. 35) august, ziua când vestea ajunsese la Istanbul (*Dispacci*, nr. 24a, p. 82). În rest, sunt confuzii, încă de la 1500, se continuă lungirea asediului (*Cronica moldo-germană*, p. 35, *Cronica moldo-polonă*, p. 180; *Ureche*, p. 58). Menționarea pârălabilor, în timp ce doar Vlad este acuzat de trădare (*Letopisețul anonim*, p. 19) ne duce mai curând la ideea unei eliberări de vină a subordonaților lui Ștefan, și astfel a domnului pentru felul în care-și făcuse echipa, decât la o rezistență, până la capăt, și la o cinste completă, în cazul pârălabilor). În final nu poate fi exclusă nici posibilitatea ca informația dată de Marco Guazzo (*Acte*, p. 89-90; O. Cristea, *op. cit.*, p. 113), privind trădarea, să constituie doar o căutare de explicații pentru dezastru. Deocamdată însă, mai probabilă rămâne o cedare moldavă "înainte de termen" la Chilia, de care nu a fost străin Maxim.

¹⁰⁹ A.S.Ve., S.S., reg. 32, c. 92r.; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27; *Dispacci*, nr. 24a, p. 82; *Vite 1474-1494*, p. 472; A. Ghiață, *Condițiile*, p. 120; N. Grigoraș, *Ștefan*, p. 207; A. Pippidi, *Solie*, p. 505 (în *Cronici Moscova*, p. 442, cucerirea cetăților, realizată cu mari pierderi otomane-totuși Ștefan, în fața numărului mare de turci, s-a retras în munți, hărțuindu-i pe turci, este pusă sub 1489, dată greșită ca multe alte date din această cronică lituaniană).

¹¹⁰ *Relationes*, nr. 6, p. 287; în comparație cu *Dispacci*, nr. 28a, p. 124; N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 77, în paralel cu N. Pienaru, *Confruntare*, p. 182-184; sigur, Baiazid profitase de dorința lui Matia de a evita războiul între ei.

¹¹¹ Dat fiind dezastrul de imagine reprezentat de căderea celor două cetăți pentru Matia (M.V.H., volumul I-6, nr. 169, p. 216), de ordinele sale din aprilie și iunie (*Ub.*, volumul VII, nr. 4559, p. 357; *Relationes*, nr. 6, p. 287), reproșurile făcute de oamenii lui Matia sașilor că nu transmit informații (a se vedea *Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 224-225, p. 123-124; pe 14 iunie, Ștefan Báthory le cerea brașovenilor date asupra mișcărilor turcilor, iar, pe 31 decembrie, din Sibiu, reprezentanții regelui ungar acuzau Brașovul că nu transmite date asupra Moldovei și Imperiului Otoman), toate pe fondul accentuării tensiunii dintre autoritatea regală și tradiția individualității transilvane (Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440-1514*, București, 2000, p. 93-98), ne permit să considerăm că afirmațiile lui Matia privind eforturile sale de ajutorare a Moldovei (M.V.H., *op. cit.*, nr. 169, p. 216; *Acte*, volumul III-1, p. 103-104) ajungându-se inclusiv la un consiliu pentru plecarea în sprijinul lui Ștefan (*Bonfini*, volumul IV, p. 129), sunt majoritar veridice. Renegocierea alianței monarhice-contractului vasalic, în două etape, recunoscută de regina Beatrice, sub 1480 (M.D.E., volumul II, nr. 289, p. 438, *Acta*, nr. 32, p. 34), și indicată de Bonfini, sub 1481 (*Bonfini*, *op. cit.*, p. 115), când, alături de Bavaria, Moldova era singurul aliat major al lui Matia (K. Nehring, *Matthias*, p. 152), și susținută de mișcările diplomatice și militare ale lui Ștefan dintre anii 1479-1481, a fost însă de natură să slăbească forța ajutorului, crescând distanța statală dintre Ungaria și Moldova (în comparație, la 1475, Ștefan, din aceste motive, se declarase în fața brașovenilor supus ca și ei al Sfintei Coroane; *Documente Ștefan*, volumul II, nr. 147, p. 337). Foarte interesant este faptul că, deși războiul contra lui Frederic III era nepopular, constatându-se o preferință declamativă pentru confruntarea cu Baiazid II în rândul elitei ungare (A.S.V., Misc., Arm., II-56, f. 356 (357)v.-357 (358)r.; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 377-379; J.K. Hoensch, *Matthias*, p. 183-184; Matia avea însă, în același timp, și un discurs care mergea până sub zidurile Istanbulului, A.S.V., Misc., Arm., II-20, f. 50 (54)r.-51 (55)r.; II-56, f. 346 (347)v.; [octombrie]

însă să se simită Veneția. Pe lângă demonstrația de neputință la care fusese supusă, înainte și după campanie, de către Poartă, Veneția mai permisese ceva de la *Turc* (1484)¹¹².

Pe 29 iulie, un sol venise la Veneția. Cerase "ospitalitate" pentru flota sultanului în porturile *Sernissimei*. Dată fiind distanța pe care el trebuia să o parcurgă, trimiterea sa a coincis cu plecarea sultanului în Moldova¹¹³. Se repeta, la o distanță mult mai mică de timp între solie și atac, scenariul din 1480, când, după o "fentă", turcii debarcaseră în Peninsula.

În mai 1480, debarcarea s-a produs în iunie, trimisul lui Mehmed II venise în Veneția, jucată după încheierea păcii din 1479, de Poartă cum dorea¹¹⁴. Anunțase intenția sultanului de a supune Otranto-ul, pentru care tot Veneția îi dăduse argumentul. Mehmed ar fi recuperat moștenirea italică a basileilor. Acum, sultanul cerea accesul flotei otomane în porturile venete. "Ca fapt divers", Veneția fusese și ea o ciudată posesiune bizantină¹¹⁵.

Solul era refuzat politicos. Republica însă evita să-l anunțe pe Sixt, pe Ferdinand de Aragon, ginerele lui Matia Corvin, căruia îi aparținea Otranto-ul, de intenția otomană¹¹⁶. Ca

1483), când s-a pus problema sprijinirii lui Ștefan, aceasta a fost practic imposibilă în est, fiind nevoie de aducerea trupelor din vest pentru ca mișcarea să primească o consistență tardivă. A primat, cum era de altfel și firesc, reglementarea internă, în raport cu dorința externă. (A.S.V., Misc. Arm., II-56; f. 346 (347)v.; f. 356 (357)v.-357 (358),r.; G.V.U., volumul II, 1458, art. 31, p. 92; 1468, art. 3, p. 74; M.D.E., volumul IV, nr. 146, p. 211; *Bonfini*, p. 77-78; sub 1478). Perioada următoare a fost marcată de sensibile tensiuni în planul raporturilor dintre rege și elita ungară (vezi G.V.U., 1486, Preambul, p. 266; Zs. Teke, *A dekrétum fogalma és társadalmi szerpe Mátyás korában*, în *TSz*, XXIX, 1986, 1-2, p. 197-218; A. Kubinyi, *A Mátyás-kori államszervezet* (=A. Kubinyi, *Állam*) în *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. év-fordulójára* (szerk. Rászó Gy., V. Molnár L.), Budapest, 1990, p. 55-56). La 1484 dezastrul a fost consfințit de problemele din cancelarie ale lui Matia, de la spionul sârb infiltrat (T. Gemil, *Izvor*, p. 600-603), la atitudinea dubioasă a lui Péter Vardai (*Acte*, volumul III-1, p. 65).

¹¹² K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 393-399; O. Cristea, *Antecedentele*, p. 238-246; idem, *Domn*, p. 75-78.

¹¹³ A se vedea N. Beldiceanu, *Campagne*, p. 69-72; M. P. Pedani, *Inviati*, p. 110; O. Cristea, *Domn*, p. 108-109.

¹¹⁴ A.S.Ve., S.S., reg. 29, 1479-1480, c. 99r.-v. (15 mai 1480); Franz Miklosich, Joseph Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, Acta et diplomata graeca res Graecas Italasque illustrantia e tabulariis Abconitano Florentino Melitensi Taurinensi Veneto Vindobonensis*, Vindobonae, 1865 (reprint 1968), nr. 12, p. 295; nr. 18, p. 306 (30 aprilie 1480, cererea portuară); *I "Documenti Turchi" dell'Archivio di Stato di Venezia* (editori M.P. Pedani Fabris, A. Bombaci), Venezia, 1994, nr. 2-10, p. 3-6; K. M. Setton, *Papacy*, p. 340, nota 81.

¹¹⁵ Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge, 1988, p. 246-263, 381-407; În aceste condiții, în care ambiția post 1453 se întâlnește cu tradiția bizantină (de la începuturile Evului Mediu), reamintim, pentru relația Moldovei cu Veneția și că (M. Cazacu, *Un voyageur dans les pays roumains et son Histoire de la Moldavie: Leyon Pierce Balihasar von Campenhausen (1746-1808)*, în Șerban Papacostea, p. 414-415, cu discuția și alte detalii legate de informațiile date de această lucrare) într-o *Istorie*, bazată pe arhiva domnească moldavă (din anii 1790), apare titlul ștefanian, *din mila lui Dumnezeu, principe al Moldovei de Sus și de Jos, Sclavoniei, Serbiei, Basarbiei etc.*, recunoscut prima dată de Veneția (în comparație, transalpină, "de epocă" (1776), a se vedea și Marieta Chiper, *Mit sau adevăr? Pe marginea unor însemnări din secolul al XVIII-lea referitoare la titlul lui Mircea cel Mare*, în *RdI*, XXXIX, 1986, 7, p. 699-704; Mircea apare și ca domnu Banatului dăspre apus [...] stăpânitoriu și până în hotarele Odrului [Adrianopole]); pentru Veneția și ortodoxia moldavă, *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 18, p. 14; *Cronica moldo-rusă*, în *Cronicle*, p. 154; A. Pippidi, *I Paesi Romeni e Venezia. Nuove testimonianze* (=A. Pippidi, *Paesi*), în *AIRCRI*, I, 1999, p. 27-28, 45.

¹¹⁶ Și aceasta, deși între Roma și Veneția, spre neplăcerea lui Matia, se încheiase efemer o alianță (Eduardo Piva, *Origine e conclusione della e dell'alleanza fra I veneziani e Sisto IV, 1479-1480*, în *AV*,

urmare, mai mult decât oricând, Veneția, cu al ei, *siamo Venetiani e poi Christiani*, a devenit ținta atacurilor, doar verbale, ale puterilor creștine, în frunte cu Ungaria¹¹⁷.

III. Solicitarea simbolului

Dacă victoria, Vasluiul, pare să fi trezit “visuri rezonabile”, cum ar fi fost încă o victorie, pierderea porturilor, durerea, a declanșat resurse aproape nebănuite¹¹⁸. În nord, la Pskov (1486), se scria, sub anul 1485, că *Ștefan voievod a Moldove, și împăratul Ungariei și regele Andrei[!] al Poloniei*, cu mercenari germani¹¹⁹, recuceriseră Cetatea Albă și Chilia și mergeau spre Istanbul. Starea de tensiune din primăvara lui 1485 explodase în scris. O idee similară ajungea, în mai, prin Albania, la Florența. Baiazid își trimitea trupele *contra Valahului, care pare să fi recucerit Chilia sau Cetatea Albă, pe care Turcul i-o luase anul trecut*¹²⁰. Știrea rămânea zvon. Se oprea în această condiție. Nu la fel se întâmpla în nord.

În mediul ortodox rusesc, atacul moldav real lua imaginea unei cavalcade creștine, îndreptate spre Bizanț. Aducea peste vara anului 1484 ideea imperială¹²¹. Și sigur era doar că Moldova, prin căderea porturilor, pierduse circa jumătate din populația ei urbană¹²². Era mai mult decât destul, pentru ca drama, personalizată în Ștefan, să prindă puteri peste timp.

Gloria suferinței. Păstrând distanța față de principalele dispute strârnite de acest subiect, ne referim doar la latura sa practică¹²³, respectiv la elementele care influențează sensibil receptarea lui 1484. Succesul de tip imperial, fie pentru Ștefan, fie pentru Matia, celălalt exemplu regional major pentru corelarea, istoriografică, istorică, a acțiunii monarhice cu ambiția și obiectivul imperial, se lega de marea reușită creștină¹²⁴. În vest, aceasta era

sn, I-II, 1901, p. 35-69; Stella R. Fletcher, *The Making of a Fifteenth Century Venetian Cardinal*, în *SV*, sn, XXXI, 1996, p. 27-49).

¹¹⁷ Vezi M.D.E., volumul II, nr. 267, p. 394-396; nr. 274, p. 410-411; M.V.H., volumul I-6, nr. 112, p. 141-144; M.K.L., volumul II, nr. 25-26, p. 36-37; Magda Jászay, *Contrastes et diplomatie dans les rapports de Matthias Ier Corvin et la République de Venise*, în *AHASH*, XXXV, 1989, 1-4, p. 26-30.

¹¹⁸ A se vedea *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 252, p. 281; S.D., volumul XVI, nr. 1-17, nr.111-123, *Malipiero*, p. 108-112; Anca Iancu, *Știri despre români în izvoarele istoriografice sârbești (secolele XV-XVIII)*, în *Studii*, p. 23-24; Ion Toderașcu, *Ștefan cel Mare: resorturile unui cognomen*, în *AȘUI*, I, 2004, p. 34-38, 47-49.

¹¹⁹ P.P.Panaiteșcu, *Ștefan cel Mare în lumina cronicarilor contemporani din țările vecine*, în *ȘCȘI*, XI, 1960, 2, p. 219; tensiunile din 1485, în S.D., volumul XVI, nr. 17, p. 123; este interesant că, și după anevoioasa retragere-respingere a lui Mehemed din Moldova, în august 1476, la Milano, ajungea vestea că 40000 de unguri și 70000 de moldoveni sunt gata de marea contraofensivă (*Acta*, nr. 21, p. 25).

¹²⁰ *Correspondenze degli ambasciatori fiorentini (=FSNA, seria a II-a)*, volumul II, *Corrispondenza di Giovanni Lanfredini (maggio 1485-1486)*, a cura di Elisabetta Scarton, Napoli, 2002, p. 140; A. Pippidi, *Solie*, p. 507.

¹²¹ Principalele linii și poziții sunt înfățișate și reprezentate de către Petre Ș. Năsturel, *Considerations sur l'idée impériale chez les Roumains*, în *Byzantina*, III, 1971, p. 395-413; Dumitru Năstase, *Ideea imperială în Țările Române și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVII)*, Atena, 1972, *passim*; Valentin Al. Georgescu, *Bizanțul și instituțiile românești până la începutul secolului al XVIII-lea*, București, 1980, *passim*; Radu G. Păun, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible, în Méditerranéennes*, XXVI-XXVII, 2001, p. 175-201; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII* (ediția a II-a revăzută), București, 2002 (=A. Pippidi, *Tradiția*), p. 20-21; Șt.S. Gorovei, M.M. Székely, *Însemnele imperiale ale doamnei Maria Asanina Paleologhina*, în *Ștefan-Atlet*, p. 81-112.

¹²² Vezi și I.-A. Pop, *Români în secolele XIV-XVI: de la “republica creștină” la “restaurarea Daciei”*, în *Istoria României. Compendiu* (coordonatori Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan), Cluj-Napoca, 2004, p. 217-219; Constantin Burac, *Așezările Țării Moldovei din epoca lui Ștefan cel Mare*, București, 2004, p. 10.

¹²³ A se vedea și N. Iorga, *Studii*, p. 165-171; idem, *Istoria*, volumul IV, p. 155-156; I. Ursu, *Ștefan*, p. 198-203.

¹²⁴ Viziuni diferite în *Urkunden und Aktenstücke zur österreichischen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrich III.* (=FRA, sectio II, *Diplomataria et Acta XLII*), herausgegeben von A. Bachmann, Wien,

condiționată de formarea unui fond uman și financiar cruciat, de consensul monarhic mai ales când *lo Imperatore* [Frederic] *cum tuto lo imperio* “vine” împotriva ta (1482). În est, depindea de punerea de acord a Poloniei, Moscovei și instabilității tătare¹²⁵. Era la limita imposibilului.

Visul fusese realizat de cronicarul de la Pskov în descrierea cavalcadei lui Ștefan, Matia, Cazimir, cu lefegii germani, la 1485¹²⁶. Proiecția îndeplinise cerințele prezentului. Spatele trebuia asigurat. Era un alt mare lanț al slăbiciunilor pe care, în reproș și speranță, act și discurs, pentru Matia, pentru Ștefan, era mai ușor și asigurator, să joci decât să mizezi.

În acest context, atenția a fost atrasă de inscripția manuscrisă, în medio-bulgară, ulterioară anului 1512, de pe un octoih, în care se menționa înșelarea de către *țarul Baiazid a țarului Ștefan*¹²⁷. Ștefan îl așteptase pe Baiazid, la Oblucița. El nu mai venise. Se dusesse țintă la Chilia pe care o cucerise. Trecând peste rarul caz de fentare a șoarecului de către elefant pe care mențiunea îl propune, informația, cu sens de pierdere a păcătosului în deșert, a fost integrată unui set de semne, de ostilități premonitorii, desprinse din redarea cronistică a anilor 1483-1484. Ștefan cel Mare s-ar fi simțit pedepsit de Dumnezeu pentru păcatele sale, intrând într-un blocaj psihologic¹²⁸. Justificarea are, neîndoiește, frumusețea ei.

Înainte de a o reprivi, să ne îndreptăm spre un exemplu analog moldav. El vine din 1512-1513. Acceptarea patriarhului constantinopolitan de către Bogdan III este pregătită cronistic printr-o serie de semne naturale dezaastroase, prin moartea soției sale. Ele “îl determină” pe domn să-l accepte pe patriarhul Pahomie, după ce, probabil ca și tatăl său, la 1499, îl respinse pe predecesorul acestuia, Ioachim (1505)¹²⁹. Domnul se supune penitenței.

1842, nr. 365, p. 468; V. Fraknoi, *Mátyás törekvései a császári trónra*, Budapest, 1914 (extras din *ETTK*, XXIII, 1914, 9), *passim*; K. Nehring, *Matthias*, p. 23, nota 33, p. 27-36; A. Kubinyi, *Állam*, p. 55-56.

¹²⁵ M.D.E., volumul III, nr. 10, p. 13 (era formula ambițioasei Beatrice de Aragon, soția regelui Ungariei, când încă îl proteja pe Matia); nr. 162, p. 270 (la 1487, informația circula spre Milano); de la 1460 la 1475, în contextul cruciat clasic, istoriografic în primul rând, actele din *Notes*, volumul IV, nr. 103-301, p. 173-376; pentru est, Nagy Pienaru, “Proiectul scitic”. *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare*, în *RI*, sn, XIV, 2003, 5-6, p. 121-135; p. 129-134; de el, se lega și cererea Veneției, adresată, Romei, de a-i permite lui Ștefan să pornească spre sud.

¹²⁶ P. P. Panaitescu, *Cronicarii*, p. 219; pare să fi fost varianta ortodoxă a visului catolicului *Długosz* (p. 623).

¹²⁷ Vezi I. Bogdan, *Manuscripte slavo-române în Kiev* (=I. Bogdan, *Manuscripte*), în *CL*, XXV, 1891, p. 507; Dumitru Năstase, *Ștefan cel Mare împărat* (=D. Năstase, *Împărat*), în *SMIM*, XVI, 1998, p. 84.

¹²⁸ *Cronica moldo-germană*, p. 35; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; în general, pentru acest subiect, a se vedea M. M. Székely, Șt. S. Gorovei, “Semne și minuni” pentru Ștefan cel Mare. *Note de mentalitate medievală* (=M. M. Székely, Șt. S. Gorovei, *Semne*), în “SMIM”, XVI, 1998, p. 49-64, dar și P. Ș. Năsturel, *Le surnaturel dans les sources médiévales roumaines*, în *L'empereur hagiographe: culte des saints et monarchie Byzantine et post-byzantine* (texts réunis et présentés par Petre Guran, avec la collaboration de Bernard Flusin), [București], 2001 (=Empereur), p. 112-136; pentru încadrare, a se vedea și Ioan Petru Culianu, *Eros și magie în Renaștere*. 1484, București, 1994, *passim* Alexandru Mareș, *Sfârșitul lumii (anii 7000 și 8000) în textele slavo-române și românești din secolele al XV-lea-al XVIII-lea* (=Al. Mareș, *Sfârșitul*), în *SMIM*, XXII, 2004, p. 193-208.

¹²⁹ *Cronica lui Macarie* (=Macarie), *Cronica sârbo-moldovenească* (scrisă la mijlocul deceniului doi al secolului XVI, integrează istoria moldavă în istoria balcanică, având o rubrică specială pentru mitroplitii moldavi, de la anti-unionistul Teoctist încoace, și oferă datele celeste pentru Bogdan). în *Cronicile*, p. 91-92, 192-193; [Manuel Malaxos], *Πατριαρχική κωνσταντινουπόλεως ιστορία από τοῦ ἑνὸς τοῦ αὐτοῦ ἔτους Χριστοῦ* *Historia politica constantinopoleos a 1454 usque ad 1578 annum Christi*, în *Historia PPC* p. 140; În limba greacă, *Περὰσσοντα δὲ ὁλίγος καιρὸς ἡβουλῆθη δευτέραν φοράν νᾶ ὑπάγη εἰς τὸν Πούγγανον. καὶ ἔζη ἡτοιμάσθη, καὶ ἔλαβε μερικοὺς κλημικοὺς, καὶ ἔφθασεν ἐκεῖ πλησίον. ἤφευρε δὲ τὴν ἐπανεῖασιν ὁ Πούγγανος, ὅπου ἔκαμεν ὁ πατριαρχὴς, ἔσονται νᾶ δώσει τὰ πενταχόσια φλωρία, νᾶ εὐγάλη τὸν πατριαρχὴν ἀπὸ τοῦ θρόνον αὐτοῦ, καὶ ἐκάθισεν αὐτὸς. καὶ δὲν ἠθέλησε νᾶ τὸν ἐδεχθῇ, οὐδὲ νᾶ τὸν ἰδεῖ. μόνον ἀπέστειλεν ἀπὸ τοὺς ὑπηρέτας αὐτοῦ, καὶ ἀπεδίωξαν αὐτόν ἀπὸ ὅλον τὸν τόπον αὐτοῦ ὡς ἐπιβάτην καὶ παρόνομον*, în traducere latină: *Post modicum tempus, hic iterum peregrinari et Moldaviam invisere paravit. Itaque clericis aliquot comitatus in viciniam illius pervenit. Resciverat Moldavius de additione ad tributum a patriarcha facta, cum hic quingentis ducatis datis Pachomium e throno excussisset et ipse inibi se*

El devine un David, regele care n-a putut ridica Templul din cauza păcatelor sale. Este imaginea, rarisimă în mediul statal românesc, pe care Petru Rareș¹³⁰ o propune pentru Ștefan.

*collocasset. Noluit ergo eum princeps ille recipere, imo ne videre quidem, sed ministros aliquot misit, qui hominem tota regione ipsius excedere iusserunt ut patriarchatus contra canones incensorem; în traducere românească din greacă: Iar, după puțin timp, acesta [Ioachim] a dorit să călătorească din nou (sau a doua oară) și să-l viziteze pe Bogdan (cu sens impersonal de stăpânitorul Bogdaniei). Și fiind însoțit de câțiva clerici, el a ajuns în vecinătatea (sau în împrejurimile) acelei <țări>. Însă Bogdanul [Bogdan] a aflat despre sporirea tributului făcută de către patriarh, atunci când acesta, după ce a dat cinci sute de ducați, l-a alungat pe patriarh [Pahomie] de pe scaunul său și s-a instalat el însuși în locul aceluia. Așadar, [Bogdan] nu a vrut să-l primească pe acesta, ba chiar nici măcar să-l vadă, ci a trimis câțiva slujitori de ai săi care să-l izgonească din întregul său ținut, ca unul care a ajuns patriarh (sau fiindcă a ajuns patriarh) împotriva canoanelor; mulțumim încă o dată lui Adrian Podaru pentru traducere; Nicolae M. Popescu, *Patriarhii Țarigradului prin Țările Române. Veacul XVI (=N.M. Popescu, Patriarhii)*, București, 1914, p. 18-24; Dan-Ioan Mureșan, *Le Patriarcat œcuménique et les Principautés roumaines. Droit nomocanonique et idéologie politique (XIVe-XVIIe siècles)* (=D.-I. Mureșan, *Patriarcat*), volumul I, Paris, 2005 (mss), p. 412-419 (îi mulțumim autorului pentru permisiunea de a-i consulta teza).*

Dacă relațiile lui Bogdan cu Ioachim, ca patriarh, cu patriarhia, ar fi fost bune, el nu ar fi apelat la asemenea motivații pentru a-l expulza, modalitățile prin care se făceau sau "se desfășeau" patriarhii fiind de notorietate (Vitalien Laurent, *Les premiers patriarches de Constantinople sous la domination turque (1454-1476)*, în *REB*, XXVI, 1968, p. 229-263; Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, London, 1968, p. 189-194; Halil Inalcik, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the the Ottomans*, în *Turcica*, XXIII, 1991, p. 407-436). Nu este exclus ca Ioachim să fi fost patriarh deja în iunie-iulie 1504, și să-l fi sfințit ca domn al Moldovei, pe Alexandru, fiul lui Ștefan, dorit de turci ca domn (vezi și Matei Cazacu, *Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène sous la Turcocratie (XVe-XVIIe siècles)*, în *RER*, XIX-XX, 1995-1996, p. 160-164; Petre Ș. Năsturel, *Radu Vodă cel Mare și patriarhul de la Constantinopol Ioachim I*, în *SMIM*, XX, 2002, p. 24-25; Al. Simon, "Quello ch'e appresso el Turcho". *About A Son of Stephen the Great*, în *AIRCRO*, VI, 2004-2005, în curs de apariție. Dar, în acest caz, după victoria lui Bogdan asupra lui Alexandru (*Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 314, p. 170; menționarea morții lui Ștefan, a dependenței lui Bogdan de acesta, căruia îi fusese asociat, după cum știa autorul scrisorii, tezaurierul Ioan Bomemissa, nu permit redatarea scrisorii, greșit datate, din epocă, pe 27 ianuarie 1504, pe 27 ianuarie 15(1)4, ci doar pe 27 ianuarie 150(5), la puțin timp de la dispariția lui Ștefan), în ianuarie 1505, nu avea cea mai mică garanție, din contră, că Bogdan îl va primi. Pe de altă parte, poate Ioachim miza pe nevoia de legitimitate a lui Bogdan, pe primirea din timpul primei sale vizite în Moldova, sub Ștefan, în 1499 (Ioachim, mai fusese patriarh între 1498-1499, iar în 1498, făcuse un adevărat tur de forță pentru a recupera și Athos-ul și Georgia; *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 330, p. 370, D.-I. Mureșan, *Patriarcat*, p. 413-417). În cazul acesta însă, el ar fi fost un trădător în ochii lui Bogdan, și ar însemna că Ioachim a apelat la o acțiune disperată, pentru a-l convinge pe domn de "chinurile" prin care trecuse și trecea (și nu trebuie uitat nici o clipă că suntem dependenți de informația dintr-o cronică cu lipsuri și partizană, indiferent de patriarh, intereselor Marii Biserici). Dacă patriarh era Pahomie în vara anului 1504 (primit însă de Bogdan în 1513-1514; N.M. Popescu, *Patriarhii*, p. 18-20), atitudinea lui Bogdan devine inexplicabilă politic (o criză de moralitate în contextul moldav al domniei lui Bogdan este o explicație subțire), mai ales dacă Ioachim ar fi fost acceptat, ca atare, de Ștefan și n-ar fi fost patriarh în vara lui 1504, decât în cazul în care respingerea decisă de Bogdan III viza direct patriarhia constantinopolitană.

Indiferent de cine a fost patriarh la moartea lui Ștefan (la 1513-1514, contextul moldav intern și extern evoluaseră de o asemenea manieră, încât vechile probleme se puneau altfel), refuzarea patriarhiei prin respingerea lui Ioachim este cel mai plauzibil înțeles al gestului politic făcut de către Bogdan, și pentru că, în acele condiții de la 1505, Ioachim, nu putea face prea mare apel la întâlnirea sa cu Ștefan din 1499. Cel mai probabil, la 1499, în urma evenimentelor din 1498, a atacurilor otomane și moldave din Polonia (vezi și Ilie Corfus, *Ștefan cel Mare pe o frescă polonă*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 202), și în ajunul noii cruciade împotriva Porții decise în Apus (K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 454-462), Ștefan i-a arătat lui Ioachim deferența cuvenită rangului său, poate chiar în maniera politică arătată papei la 1474 (*Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 202, p. 224), dar nimic mai mult.

¹³⁰ Sorin Ulea, *La peinture extérieure moldave: où quand et comment est-elle apparue*, în *RRH*, XXIII, 1984, 3, p. 287-291 (regele David reprezentat la Bălinești, la sfârșitul secolului XV, vezi și D. Năstase, *Pictura exterioară a bisericii din Bălinești și ferecătura tetraevangelului din Feleac*, în *Închinare lui*

Este totodată imaginea primită de Nicolae-Alexandru, trecut la începuturile Țării Românești din tabăra catolică în cea ortodoxă, de la fiul și urmașul său Vladislav-Vlaicu¹³¹.

Asupra lui Ștefan, a *țarului*, care stătuse în fața cutremurului (1471), a curs *sânge* din cer, la cetatea Romanului, pe care Ștefan o zidea (1483), s-a coborât focul la Putna, în Miercurea Mare (1484)¹³², ducând, pe cale monahală, eșecul militar din 1484 în pedeapsă divină. Ștefan a continuat și atunci și după. Exceptând cutremurul din vara anului 1471, celelalte fenomene, accidente, nu sunt amintite de *Letopisețul anonim al Moldovei*, textul medieval, datând probabil din anii 1510, cel mai apropiat de cronica oficială a domniei lui Ștefan cel Mare¹³³. Ploaia de sânge de la Roman apare în *Cronica moldo-germană* (1502), sub 1484, separată de căderea porturilor, plasată greșit sub 1483¹³⁴. Incendiul de la Putna este cunoscut, sub această dată, doar din cronicile putnene, de după 1517¹³⁵. Dacă redatarea ploii de sânge, sub 1483, acceptarea ei ca atare, este firească, ținând cont de tulburările din anii care au urmat succesului otoman din 1484 și de pregătirea militară, de imparțialitatea, mai ridicată a *Cronicii moldo-germane*, decât a altor texte moldave din perioada următoare, contextul politic și cronicistic aruncă îndoieli asupra datei incendiului de la Putna¹³⁶.

Locul stăpânitorului. O privire asupra poziției monarhice a lui Ștefan poate fi utilă în acest context. El este amintit de cinci ori ca *țar*, de trei ori în *Letopisețul anonim*, o dată pe tetraevangheliarul de la Humor, în toamna lui 1473, a cincea mențiune, ulterioară morții sale, fiind pe octoiul provenit din mediul monastic bulgar¹³⁷. Politic vorbind, *Țarul Ștefan* nu există decât în mențiunile monastice¹³⁸. În cea de la Humor, *Binecinstitorul și de Hristos iubitorul țar, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldo-Vlahiei, țarul ia poziția principelui*, din titulaturile

Petre Ș. Năsturel la 80 de ani (volum îngrijit de Ionel Cădea, Paul Cernovodeanu, Gheorghe Lazăr, Brăila 2003 (=Petre Ș. Năsturel), p. 473-477, nu are legătură cu pilda *Bogatului căruia i-a rodit țarina*; vezi Corina Popa, *Bălinești*, București, 1981, p. 24 și fig. 66, din anexă); D.I. Mureșan, *Rêver Byzance. Le dessin du prince Pierre Rareș de Moldavie pour libérer Constantinople* (=D. I. Mureșan, *Rêver*), în *EBPB*, IV, 2003, p. 226, 229-230, nota 39 (semnele și Bogdan).

¹³¹ Vezi și Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor*, București, 1982, p. 161, nota 56; Al. Simon, *În jurul Carpaților. Formele și realitățile genezei statale românești* (=Al. Simon, *În jurul Carpaților*), Cluj-Napoca, 2002, p. 366; în acest context, vezi și Benoît Joudiou, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession une perspective idéologique*, în *Ștefan-Atlet*, p. 415-428. Desigur, numărul întrebărilor rămâne mare.

¹³² Exemple în *Cronica moldo-germană*, p. 35; *Letopisețul anonim*, p. 17; *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64.

¹³³ *Letopisețul anonim*, p. 19; în acest context, vezi și comentariile lui P.P. Panaitescu, în *Cronicile*, p. 3-5.

¹³⁴ *Cronica moldo-germană*, p. 35; redatarea și motivarea ei la M. M. Székely, Șt.S. Gorovei, *Semne*, p. 61.

¹³⁵ Vezi *Putna I*, p. 51; *Putna II*, p. 64; *În anul 6992* [1484, întrucât în Moldova, deși se folosea era bizantină, anul începea, până în a doua jumătate a secolului XVI, ca în Ungaria și Polonia, pe 1 ianuarie, și nu pe 1 septembrie], *martie 15, în Miercurea Mare, la miezul nopții a ars toată mănăstirea Putna cu desăvârșire*. Imediat după această știre, vine prezentarea succintă a căderii porturilor moldave. Legătură, pentru cronicare cel puțin, este evidentă.

¹³⁶ M.M. Székely, Șt. S. Gorovei, *op. cit.*, p. 61-62 (pentru anul 1484, ca dată a incendiului, acceptându-se anul și Miercurea Mare ca zi, care în 1484, a căzut pe 14 aprilie); Șt. Andreescu, *Data primului incendiu la Putna*, în *MMS*, XLII, 1966, 1-2, p. 15-22 (pentru 1480, întrucât doar atunci Miercurea Mare a căzut în 15 martie, iar în 1481, la Putna, se încheiau importante operațiuni de construcție/refacere; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare* (editor Mihail Berza), București, 1958, nr. 1, p. 55). De subliniat este însă că, în cazul ambelor datări, după incendiu, Ștefan a atacat, cu succes (inițial, în 1480, Țara Românească; *Acta*, nr. 32, p. 32-33), fără (în 1484, oastea, parte din oastea, lui Baiazid; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 29, p. 27).

¹³⁷ Pentru ele: *Letopisețul anonim*, p. 17-18; *Repertoriul*, nr. 144, p. 388; I. Bogdan, *Manuscripte*, p. 507.

¹³⁸ *Repertoriul*, nr. 144, p. 388, I. Bogdan, *op. cit.*, p. 507; comentarii și la D. Năstase, *Împărat*, p. 66-68; în plus, interesantă în acest context, este o mențiune din *Putna II*, p. 66. După ce îi învinge pe tătarii, la 1518, Ștefăniță, nenumit *împărat*, țar, ca de altfel nici ceilalți domni, trimite prinșii în dar la *împărații și craii și voievozii dimprejur* (*Putna II*, p. 66; N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 218). Se observă mulțiplul *împărații* și ordinea ierarhică, în care domnii Moldovei aveau atribute pentru prima și ultima categorie, de unde și caracterul relativ al oricărei opinii.

monarhice apusene, unde precede titlul calitatea monarhică propriu-zisă, de împărat, rege ori duce¹³⁹. Principele este indiciul catolice, *par excellence*, al calității monarhice. Este o adresa monarhică¹⁴⁰. Cu acest sens, în plan ortodox, este folosit de Petru [Rareș], *domnul Moldovei*, când fiul lui Ștefan I se adresează *țarului Petru* [Radu Paisie], *domnul Țării Românești*¹⁴¹. În fapt, a fi *țar* înseamnă a fi monarh ortodox¹⁴². *Imitatio* nu era *translatio*.

Ca *țari moldoveni*, doar în titlul “de paragraf”, nu și în text, sunt înșiruiți domnii Moldovei, de la recunoașterea finală a Moldovei ca stat de către Bizanț sub Alexandru cel Bun¹⁴³. Astfel figurează în *Letopiseșul anonim*, și în cronicile moldave de mai târziu, și stăpânitorii statelor ortodoxe, “vii sau moarte”, în mod politic firesc, cu excepția notabilă a domnilor Țării Românești. Pentru Ștefan, între 1473-1484, ei fuseseră *prefecții* săi¹⁴⁴.

Această nu înseamnă însă că, dacă realitatea i-ar fi oferit-o, Ștefan cel Mare ar fi refuzat coroana basileilor, sau mai aproape de el o calitate monarhică superioară celei de duce cu care Moldova se făcuse acceptată catolic la anul 1370, cu care Ștefan însuși se prezentase

¹³⁹ Vezi *Repertoriul*, nr. 144, p. 388, Percy Ernst Schramm, *Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalter* (=P. E. Schramm, *Kaiser*), volumul IV-1, *Rom und Kaiser. Geistliche und Weltliche Gewalt. Das Reform-papstum. Zur Geschichte von Nord- und Westeuropa*, Stuttgart, 1970, *passim*; volumul IV-2, *Zur Geschichte von Süd-, Südost- und Osteuropa. Zusammenfassende Betrachtungen*, Stuttgart, 1971, *passim*; titlul de *princeps* dat de Roma și lui Matia și lui Frederic (după *princeps*, urmează împărat sau rege, nu voievod; V.M.H.H., volumul II, nr. 634, p. 450), apare în varianta și în ratificarea imperială a tratatului de la Wiener Neustadt la Nicolae Ujlaki, voievodul transilvan, titlu neavut în varianta ungară (K. Nehring, *Matthias, Anhang*, nr. 1, p. 202; nr. 2, p. 206; nr. 3, p. 209). Pe lângă tratarea Moldovei și Țării Românești ca *regnum* de coroana ungară (iulie 1475), precizăm că ambii voievozi Basarab Laiotă/ Vlad Țepeș și Ștefan erau priviți drept *princeps*, după ce depuseseră *cum tota patria iuramentum fidelitatis* (Hurmuzaki, volumul II-1, nr. 12, p. 13). Este un joc subtil al formulelor și al forței și condiției monarhice “ascunse” de ele (mai ales prin raportarea lor la Ungaria).

¹⁴⁰ Vezi și *Długosz*, p. 623 (Ștefan după Vaslui) și P.E. Schramm, *Kaiser*, volumul IV-1, *passim*; Jacques Krynen, *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France, XIII-XVe siècle*, Paris, 1999, *passim*; amintim că în registrele papale (1443), Ungaria, Moldova, Lituania, Valahia, Albania sunt *Principates* (Luigi Pesce, *Cristoforo Garatone, nunzio di Eugenio IV*, în *RISCI*, XXVIII, 1974, 1, p. 50; A. A. Rusu, *Iancu de Hunedoara și Cristoforo Garatone*, în *RIU*, III, 1988, 1, p. 215). Peste aproape o sută cincizeci de ani, când, după Reformă, reperele medievale trebuiau reamintite, Johannes Löwenklau (*Annales*, p. 346; *Historiae*, p. 30), îl numește, și-și explică monarhic alegerea, prin titlurile de rege al Poloniei, duce al Rusiei și Podoliei, pe Jan Albert, *principele* rușilor, pe Ștefan, fie *principe al Moldovei*, fie al Carabogdaniei, caz în care îi arată lui Ștefan și titlul de voievod al Moldovei.

¹⁴¹ Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV și XVI. Privilegii comerciale, scrisori domnești și particulare din arhivele Sibiului, Brașovului și Bistriței din Transilvania*, București, 1905, nr. 67, p. 160; nu este exclus ca arhivele ardelenne să fină și alte date.

¹⁴² Vezi și Dimitri Obolensky, *Un commonwealth medieval: Bizanțul. Europa de Răsărit, 500-1453*, București, 2000, p. 359 sqq.; merită subliniat aici că singura mențiune moldavă internă (din documentele oficiale interne și externe acest titlu, cripto-titlu pe alocuri, lipsește; D.R.H.A., volumele II-III, *passim*), în care *țarul* este succedat imediat de numele *Ștefan*, cea de pe tetraevangheliarul de la Humor (*Repertoriul*, nr. 144, p. 388), este anterioară (17 iunie 1473), ieșirii ierarhilor din sfat, produsă după 14 octombrie (D.R.H.A., volumul II, nr. 195, p. 293). Este un element care împinge mențiunea în sfera “normalității” (“ocasionale, însă pentru că el nu este repetat, din câte se știe până acum, în această combinație, în Moldova lui Ștefan cel Mare) monarhice ortodoxe

¹⁴³ *Letopiseșul anonim*, p. 14; a se vedea și Alexandru Eilan, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare* (culegere îngrijită de Mihai Berza), București, 1964, p. 159-164; Șt. Ș. Gorovei, *Aux débuts des rapports moldo-byzantins*, în *RRH*, XXIV, 1985, 3, p. 232-255; Ș. Papacostea, *Byzance et la création de la Métropole de Moldavie*, în *EBPB*, II, 1991, p. 133-150.

¹⁴⁴ *Letopiseșul anonim*, p. 14-18; *Długosz*, p. 651, 664; vezi și *Documente Ștefan*, volumul II, nr. 162, p. 361-363.

creștinătății după Vaslui, cu care Sixt îl înfățișase Europei când lucrurile trebuiau să fie clare în raporturile cu Matia, cu care Veneția l-a cunoscut în general, pe el, pe urmașii săi, pe tron ori doar pretendenți¹⁴⁵. Mai clar spus, ar fi însemnat coroana regală, care, în plan papal, încă din secolul XIII, era unicul corespondent posibil, fără o ocupare în numele Sfântului Scaun a Constantinopolului, pentru dorințele de tip basileic din lumea ortodoxă¹⁴⁶.

Toate acestea nu înseamnă nici că prezențele țarale din *Letopisețul anonim* nu sunt mai puțin interesante. La 1471, Ștefan este țarul surprins la masă de cutremur, dar nu învins de acesta¹⁴⁷. În 1471, primele acte de după cutremurul din 29 august, sunt date în favoarea Bisericii, pentru Putna (10 septembrie) și Zografu (13 septembrie)¹⁴⁸. Dar, Ștefan cel Mare nu renunță la lupta cu Radu cel Frumos și, indirect, cu Mehmed II Cuceritorul¹⁴⁹. Continuă confruntarea cu cei care sprijineau ortodoxia dură, pro-otomană, din care, prin venirea lui mitropolitului Teoctist la putere (1454-1455), făcea parte și Biserica Moldovei¹⁵⁰. În 1473, când ierarhii ies din sfatul domnesc, Ștefan pornește definitiv împotriva Înaltei Porți¹⁵¹.

Următoarele și ultimele două mențiuni țarale din *Letopisețul anonim* provin din timpul întoarcerii triumfale la Suceava a lui Ștefan, după Vaslui¹⁵². În întâmpinarea sa, ies ierarhii moldavi, *lăudând pe Dumnezeu pentru cele ce au fost ca dar de la cel prea înalt și binecuvântând pe țar*. Cu ei vine și poporul care strigă: *Să trăiască țarul!*¹⁵³. Sunt titluri în mișcare, sunt ipostaze de văzut prin intermediul dispariției ierarhilor din prim-planul politic la 1473, prin prisma dezertărilor de la 1476, când Mehmed încerca să pozeze în eliberator al moldovenilor, care se plâneau de tirania lui Ștefan¹⁵⁴. Gloria scrisă avea sensurile ei.

¹⁴⁵ Vezi, ca exemple, V.M.H.H., volumul II, nr. 636, p. 453; *Hurmuzaki*, volumul I-2, 1346-1459 (editat de N. Densușianu), București, 1890, nr. 146, p. 197; volumul VIII, nr. 60-62; p. 49-50; N. Iorga, *Veneția*, nr. 20, p. 261.

¹⁴⁶ K. M. Setton, *Papacy*, volumul I, *Thirteenth and Fourteenth Centuries* (=MAPS, CXIV), Philadelphia, 1976, p. 33-41; V. Iorgulescu, *L'Eglise Byzantine nord-danubienne au début du XIIIe siècle*, în *BF*, XXII, 1996, p. 53-77; Francis Dvornik, *Slavii în cultura și civilizația europeană*, București, 2001, p. 189-202; Al. Simon, *În jurul Carpaților*, p. 89-100; sunt considerații având, în primul rând, un rol orientativ, nu "analitic" ori "exhaustiv".

¹⁴⁷ *Letopisețul anonim*, p. 17; ținând cont de formularea din textul cronicii, cutremurul foarte puternic (*Nachträge*, nr. 159, p. 171-172; *Acta*, nr. 6, p. 6; 5 decembrie 1471; Regensburg), "l-a deranjat" pe Ștefan când era la masă (*În același an, 29 august, a fost cutremur mare atunci peste toată lumea, în vremea când ședea țarul la masă*).

¹⁴⁸ D.R.H.A., volumul II, nr. 175-176, p. 258-261; ultimul act cunoscut al lui Ștefan este din 15 august (de Sfânta Marie), de la Sfânta Mănăstire Putna, în favoarea Mănăstirii Probota (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 174, p. 258).

¹⁴⁹ A se vedea *Letopisețul anonim*, p. 17-18; *Cronica moldo-germană*, p. 29-32; E. Denize, *Stephen*, p. 78-81.

¹⁵⁰ Putna I, p. 50; *Cronica sârbo-moldovenească*, p. 193; M. Cazacu, *Du nouveau sur le rôle international de la Moldavie dans la seconde moitié du XVe siècle*, în *RER*, XVI, 1981, p. 36-39; D.-I. Mureșan, *De l'intronisation du métropolitte Théoctiste Ier au sacre d'Etienne le Grand* (=D.-I. Mureșan, *Théoctiste*), în *Ștefan-Atlet*, p. 356-359.

¹⁵¹ D.R.H.A., volumul II, nr. 195-265, p. 293-409; D.R.H.A., volumul III, *passim*; *Letopisețul anonim*, p. 17.

¹⁵² *Letopisețul anonim*, p. 18; pentru încadrarea momentului, a se vedea și Michael Mc Cormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1987, *passim*.

¹⁵³ *Letopisețul anonim*, p. 18; aclamația ar merita raportată și la afirmațiile lui Radu cel Frumos, Laiotă ori Vlad Călugărul, că ei aveau o țară de împărțit (D.R.H.B., volumul I, nr. 127, p. 217; nr. 150, p. 249; nr. 243, p. 394).

¹⁵⁴ D.R.H.A., volumul II, nr. 195, p. 293 (14 octombrie 1473; ultimul act intern cu ierarhi); nr. 196 (9 decembrie 1473, primul act fără ei, schimbare intervenind probabil în acest interval, în care Ștefan, în noiembrie, a atacat Țara Românească, aducând apoi reacția otomană, până în țara sa, până la Bârlad, încă în cursul aceluiași an; *Letopisețul anonim*, p. 17; *Cronica moldo-germană*, p. 30-32)-nr. 265, p. 409 (21 noiembrie 1486); volumul III, *passim* (9 ianuarie 1487-7 octombrie 1503); Giovanni Maria Angiolello] Donado Da Lezze, *Historia Turchesca* (ediție I. Ursu), București, 1910, p. 88; Giovanni Maria

Mențiunile devin indicii ale puterii victorioase ale lui Ștefan. Dominația absolută este mesajul pe care-l transmit așezările *țarale* ale lui Ștefan, în fața cutremurului din 1471, în fața ierarhilor, ieșiți din sfat la debutul luptei anti-otomane (1473), veniți după Vaslui, în întâmpinarea sa cu poporul, care-l aclamă ca *țar*. Este combinația domnească de *vox populi vox Dei* cu *Dei gratia*¹⁵⁵. Încearca să se ridice în incontestabil, deasupra constrângerilor. El pășea deja în *Rex legibus solutus*¹⁵⁶. Accepta existența legilor, până la el. Era deja enorm.

Contestarea atitudinii era inevitabilă. În plan politic intern, cu sens laic, detronarea din 1486 a venit aproape normal după anii 1475-1484¹⁵⁷. În plan monastic, pedepsirea lui Ștefan pentru trufia sa nu era nici ea de eludat. Dar, Ștefan știa să accepte pocăința, așa cum știuse să-l primească în necropola domnească de la Putna, pe Teoctist, în 1477/1478¹⁵⁸.

De la semne la cifre. De remarcat este că, și la 1483-1484 și la 1512-1513, semnele premereg o reușită otomană, căderea cetăților la 1484, un raid tătăresc devastator comandat de Poartă la 1514, și o cedare a Moldovei în fața Porții, prin pacea de la 1486, prin dublarea tributului moldav la 1514¹⁵⁹. În plus, "clacajele" lui Ștefan și Bogdan sunt puse sub semnul unei așteptări eschatologice, inspirate de calculele lui Ghenadie Scholarios, primul patriarh de sub *Turcocrăție*, și un apropiat al lui Mehmed II, care propunea pentru sfârșitul lumii fie 1492, fie 1513¹⁶⁰. Datele și temele erau produsele ortodoxiei anti-unioniste, care în 1484, pentru prima dată după unirea florentină, a realizat o reală respingere conciliară a acesteia¹⁶¹. În mediul post-bizantin, ortodoxia anti-unionistă se raliase cauzei otomane contra cruciadei de inspirație catolică¹⁶². Împăcarea poziției ortodoxe dure cu atitudinea cruciată era dificilă¹⁶³.

Angiolello, în *Călători*, volumul I, București, 1968, p. 136. Dhugosz, p. 644-646; Piscia, p. 378; I. Ursu, Ștefan, p. 290; L. Șimanschi, *Politica internă a lui Ștefan cel Mare*, în *RdI*, XXIV, 1982, 5-6, p. 595-596; pentru motivarea, "pe jumătate", a absențelor moldave din 1476, vezi discursul lui Ioan Țambac, *unchiul lui Ștefan*, la Veneția, în 1477 (*Documente Ștefan*, volumul II, nr. 154, p. 343-344).

¹⁵⁵ *Letopisețul anonim*, p. 17-18; reamintim că nu avem în text *țarul Ștefan* (persoana), ci *țarul* (monarhul, ideea)

¹⁵⁶ Vezi și Bernard Guenée, *L'Occident au XIVe et XVe siècles. Les Etats* (8e édition), Paris, 1993, p. 128-132.

¹⁵⁷ *Cronica moldo-germană*, p. 35-36; S. Iosipescu, *Contribuții*, p. 64; pentru penitență, vezi și M.M. Székely, Șt. S. Gorovei, *Semne*, p. 61-63, și O. Cristea, *Note sur le rapport entre le prince et "l'homme saint" dans les Pays Roumains: la rencontre d'Etienne le Grand avec Daniel l'Ermite*, în *Empereur*, p. 177-185.

¹⁵⁸ *Repertoriul*, nr. 52, p. 248; *Putna I*, p. 50; venirea și moartea sa lipsesc însă din *Letopisețul anonim*, p. 15-18.

¹⁵⁹ *Hurmuzaki*, volumul II-3, 1510-1530 (editat de N. Densușianu), București, 1893, nr. 99, p. 91; nr. 104, p. 93; nr. 106, p. 97-98; nr. 157, p. 171; *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV* (editori Antal Fekete Nagy, Victor Kenéz, László Solymosi, Géza Érszegi), Budapest, 1979, nr. 2, p. 33.

¹⁶⁰ Vezi Marie Hélène Congourdeau, *Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues* (=M.-H. Congourdeau, *Byzance*), în *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople. Actes de la Table Ronde de Istanbul, 13-14 avril 1996* (édités par Benjamin Lellouche, Stéphan Yerasimos), Montreal-Paris, 1998, p. 55-97; vezi și D. I. Mureșan, *Rêver*, p. 229-230, nota 39.

¹⁶¹ Carol Auner, *Moldova la Soborul din Florența*, în *RC*, IV, 1915, p. 388-391; vezi și Al. Mareș, *Sfârșitul*, p. 198; M.M. Székely, *Ștefan cel Mare și sfârșitul lumii*, în *SMIM*, XXI, 2003, p. 279-286;

¹⁶² D. I. Mureșan, *Patriarcat*, volumul I, p. 403-414; C.J.G. Turner, *The Career of George-Gennadius Scholarios*, în "Byzantion", XXXIX, 1969-1970, p. 420-455; Basil G. Spiridonakis, *Grecs, Occidentaux et Turcs de 1054 à 1453*, Thessaloniki, 1990, p. 243-249; Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Ghennadius Scholarios a-t-il été trois fois patriarche de Constantinople?*, în *Byzantion*, LXXI, 1, 2001, p. 60-72 (Scholarios și contextul anilor 1450).

¹⁶³ De la exagerări la rezerve, vezi O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient*, Warszawa, 1933, p. 120-130; V. Laurent, *L'idée de guerre sainte et la tradition byzantine*, în *BSHAR*, XXIII, 1946, p. 71-98; Deno Geanakoplos, *Byzantium and the Crusades, 1354-1453*, în *Crusades*, volumul III, p. 81; D. Năstase, *Le Mont Athos et*

Înainte de 1484-1486, Ștefan se orientase pro-roman din considerente politice¹⁶⁴. În 1473, ierarhii moldoveni ieșiseră din sfatul domnesc. În el nu revin nici sub Petru Rareș. Între 1455-1473, prin mitropolitul Teoctist, discipol al lui Marcu din Efes, ocupaseră locul doi în stat¹⁶⁵. După 1486, Ștefan se îndepărtează faptic de frontul anti-otoman. Revărsă, în anii 1487-1490, un val de acte în favoarea Bisericii. Nu readuce însă ierarhii în sfat¹⁶⁶.

Aceiași orientare, din aceleași rațiuni, a avut-o, la început, Bogdan. Imediat după moartea lui Ștefan, beneficiind de susținerea Romei, Bogdan încercase să se căsătorească cu fiica, bătrână, a defunctului Cazimir IV (1505-1506)¹⁶⁷. Politica sa, poate pornind de la

la politique du Patriarcat de Constantinople de 1355 à 1375, în "Συμμεικτα", III, 1979, p. 121-177; Joseph Meyendorff, *Byzantium and the Rise of Russia. A Study of Byzantine-Russian Relations in the 14th Century*, Cambridge, 1981, p. 180, nota 21; Al. Simon, *The Use of the "Gate of Christendom". Hungary's Mathias Corvinus and Moldavia's Stephen the Great Politics in the late 1400's* (=Al. Simon, *Gate*), în "QCR", III, 2004, p. 224, nota 184.

¹⁶⁴ Augustinus Theiner, *Vetera monumenta historica Hungarica sacram illustrantia* (=V.M.H.H.), volumul II, *Ab Innocentio PP.VI. usque ad Clementem PP.VII. 1352-1526*, Roma, 1859, volumul II, nr. 634, p. 449; nr. 636, p. 453; Aloisie Ludovic Tăutu, *Spirit ecumenic între papalitate și români pe vremea lui Ștefan cel mare*, în *Bună Vestire*, VI, 1965, ianuarie-martie, p. 1-10; Șt. S. Gorovei, 1473, p. 75-84; Al. Simon, *Gate*, p. 205-212.

¹⁶⁵ Vezi D.R.H.A., volumul II, nr. 195-265, p. 292-409; volumul III, *passim*; *Documente privind istoria României* (=D.I.R.), editori Ion Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cămpina, Eugen Stănescu, D. Prodan, Mihai Roller, seria A, *Veacul XVI*, volumul I, 1501-1550, București, 1953, *passim*; I. Ursu, Ștefan, p. 290; ei revin doar pentru semnarea tratatului cu Polonia din 1499 (*Documente Ștefan*, volumul II, nr. 178, p. 434, 441).

¹⁶⁶ Din cauza discursului și acțiunii sale pro-creștine (1499-1501), datorită contactelor sale romane (*Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 381, p. 456; nr. 398, p. 476; *Documente Ștefan*, volumul II, nr. 176, p. 411; *Sanudo*, volumul III, col. 567, 684, 879, 1549, 1589; volumul IV, col. 105; F. Szakály, *Phases*, p. 98-99, 103-104; E. Denize, *Stephen*, p. 180-188), datorită trecerii Vatopedi-ului sub autoritatea lui Radu cel Mare (1504), înainte de moartea lui Ștefan (Georgios Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Kritische Edition und wissenschaftlicher Kommentar* (=Vatopedi), Thessaloniki, 1995, nr. 13, p. 73), care își exercitase, în 1502 grija asupra sa (P.Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leur relations du milieu du XIVe siècle à 1654* (=OCA, CCXXVII), Roma, 1986 (=P.Ș. Năsturel, *Athos*), p. 100, 183-195, 249, 270, 302; vezi și N. Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les relations roumano-athonites* (=N. Beldiceanu, *Recherche*), în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 617-623), trecerea, realizată de către Baiazid, în condiții în care ostilitatea moldo-otomană nu explodase încă (*Sanudo*, volumul VI, col. 49), fiind foarte probabil susținută de către patriarhie, cu care Radu se afla în termeni favorabili (N. M. Popescu, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, în *AARMSI*, s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 713-782), înainte, dar și după alungarea fostului patriarh Nifon din Țara Românească (1502-1503; s-a refugiat la Athos), elemente suprapuse pe lipsa unor surse sigure care să indice, pe culoar politic, materializarea unei pretenții patriarhale precum cele din 1483 (*Vatopedi*, nr. 5, p. 36) sau din lista de adrese cuprinsă în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (=F.H.D.R.), volumul IV, *Scriitori și acte bizantine secolele IV-XV* (editori Horațiu Mihăilescu, Radu Lăzărescu, Nicolae Șerban Tanașoca, Teodor Teotoi), București, 1982, XLIX, *Ekthesis Nea*, nr. 3, p. 315), nu putem susține, nici făcând abstracție de 1505, că misiunea lui Ioachim, din 1499, a fost încununată de succes. Episodul din 1502, când călugării atoniți (reveniți la 1498, sub autoritatea patriarhiei) s-au declarat, în fața venețienilor, ca fiind sub protecția lui Ștefan (care însă se înțelege deja, în linii mari, cu Baiazid) în condițiile războiului veneto-otoman (*Sanudo*, volumul IV col. 105, 311; Șt. Andreescu, *Ștefan cel Mare ca protector al Muntelui Athos*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 653), nu a contribuit la îmbunătățirea relațiilor.

¹⁶⁷ *Hurmuzaki*, volumul II-1, nr. 27, p. 25; volumul II-2, nr. 459, p. 577; Bogdan a mai făcut o foarte probabil gafă matrimonială. După moartea Anastasiei, prima sa soție (1512), el s-a recăsătorit rapid cu fiica lui Mihnea cel Rău, în 1513 (*Regeste Brașov*, nr. 147, p. 143-144 *Hurmuzaki*, volumul II-3, nr. 89, p. 83; nr. 94, p. 87; nr. 96, p. 97; *Documente 1346-1603*, nr. 225-226, p. 214-217; N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 208, nota 187). Ambele soții nu figurează în pomelnic, ca neveste ale lui Bogdan (vezi Damian P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița* (=Pomelnicul), București, 1941, p. 30, 86-87; pentru ediție, Petru Caraman, *Cum nu trebuie editate vechile manuscrise slavo-române. Studiu criticolingvistic asupra ediției "Pomelnicului de la Bistrița" și ale unor ediții de documente slavo-române* (I),

alegera-impunerea sa sângeroasă ca domn, în detrimentul lui Alexandru, fiul lui Ștefan și al Evdochiei de Kiev, susținut de Poartă, unde el fusese lăsat ostatec, și de patriarhie, fusese contestată foarte probabil de elita monahală și ecleziastică, strânsă în jurul Romanului¹⁶⁸. Toate

în *RdIS*, I, 1996, p. 563-591; (II), II-III, 1997-1998, p. 479-506; Șt. S. Gorovei, "Maria Asanina Paleologhina, Doamna Moldovlahiei" (I), în *SMIM*, XXII, 2004, p. 11-12, nota 14). Apare o doamnă *Roxanda*, separat de Bogdan și de copiii săi, avuți cu Stana, dintr-o legătură nelegitimă (și nu erau singurii săi copii; Șt. S. Gorovei, *Mușatinii*, București, 1976, p. 75); s-ar putea să fi fost mâna lui Ștefăniță, fiul Stanei), sub o mențiune sugestivă, *Aici se pomeneste doamna lui Mihnea voevod cu fiii săi*, fiul lui Mihnea fiind menționat anterior. Poate mențiunea se aplica textului care preceda numele Ruxandrei (*Pomelnicul*, p. 30). Totuși, este clar că ea nu stă alături de Bogdan (poate din cauză că n-au avut copii). Astfel, deși legătura cu Mihnea este acceptată, nu la fel se întâmplă și cu căsătoria dintre Ruxandra și Bogdan. N-ar fi exclus ca ea să nu se fi realizat, celebrarea ei fiind întreruptă de atacul tătarilor (*Hurmuzaki*, volumul II-3, nr. 96, p. 97), dar atunci nu s-ar explica prezența copiilor lui Mihnea în pomelnic. *Ruxandra* este menționată, cu o formulă însă prin care se desemnează soția unui domn, nu fiica acestuia; ceea ce este și mai interesant, întrucât, ca soție a lui Mihnea, este de obicei dată Voica (*Hurmuzaki*, volumul XV-1, p. 198; nr. 407, p. 225; C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 135).

A doua soție avea și un tată problemă. Considerat catolic, deși de fapt era (fusese și redevenise, în principiu, întrucât el, probabil renunțase la unirea, cucerind domnia cu ajutorul turcilor), unit, altfel prezența sa pe tronul Țării Românești ar fi fost cvasi-imposibilă, Mihnea, după câteva gesturi de bunăvoință față de Biserică, arsese mănăstirea Bistrița, simbolul rivalilor săi Craiovești, el devenind un sinonim pentru apostat (D.R.H.B., volumul II, 1501-1525 (volum îngrijit de Ștefan Ștefănescu, Olimpia Diaconescu), București, 1972, nr. 54, p. 116, nr. 56, p. 118-119; nr. 58-60 (nr. 58-59, sunt în favoarea mănăstirii Bistrița, p. 121-131 (1508); nr. 64, p. 137-138 (1509); *Istoria 1290-1690*, p. 19-20; N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 199-201; C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 135-136).

Mihnea fusese foarte probabil, la început, adversarul lui Bogdan, Vladislav II Jagiello, insistând asupra lui Bogdan, pentru a interveni și a-l instala domn, pe Danciu, fiul lui Țepeluș, pentru a împiedica întărirea controlului otoman asupra statului transalpin (*Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 453-455, p. 472-473; nr. 459-460, p. 577-579; Al. Lapedatu, *Mihnea cel Rău și ungurii*, în *AIINC*, I, 1921-1922, p. 46-52; încadrarea personajului prin idem, *Miloș, fiul lui Mihnea cel Rău. Mărturie mai puțin cunoscută*, în *CL*, I, 1916, 1, p. 72-76; și *Documente 1346-1603*, nr. 232, p. 224). Totuși, încă la 1514-1515, după evenimentele anilor precedenți, Bogdan era adversarul lui Neagoe Basarab, favoritul patriarhiei și al Porții. Bogdan îl sprijinea pe Mircea, fiul lui Mihnea, iar Neagoe pe Trifăilă, ambii pretendenți, eșuând în încercarea de a câștiga tronul, în prima jumătate a lui 1514. În februarie, Trifăilă a fost prins și executat de Bogdan (*Acta*, nr. 84, p. 109, *Documente 1346-1603*, nr. 230, p. 222; *Macarie*, în *Cronicile*, p. 92; C. Cihodaru, *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504 și 1538* (=C. Cihodaru, *Pretendenți*), în *AILAI*, XIV, 1977, p. 110-111, D.-I. Mureșan, *Et Théodose dans tout ce la?*, în *Petre Ș. Năsturel*, p. 382); ostilitatea Moldovei față de Neagoe la 1512, în *Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 401, p. 220).

Astfel, vizita lui Pahomie în Țara Românească și apoi în Moldova, devine și mai interesantă (N. M. Popescu, *Patriarhii*, p. 18-24). Dacă, ea s-a desfășurat, la sfârșitul lui 1513, vizita nu a avut rezultat în planul relațiilor moldo-muntene, Bogdan, pentru a nu forța și mai mult nota, în relația cu țara (unde Trifăilă trebuie să fi avut susținători), Biserica și Poarta, primindu-l politicos pe Pahomie. Dacă, Pahomie a intrat în Moldova după înfrângerea lui Trifăilă, precedentele considerații se aplică și aici, cu precizarea că atunci misiunea sa pare să fi avut un mai mare impact, dar și cu observația că poziția internă și externă a lui Bogdan erau mai dificile decât ar putea părea. A doua dată este mai plauzibilă. În decembrie 1514, Bogdan declanșa un val privilegial asupra Bisericii (D.I.R.A., volumul I, nr. 85-90, p. 89-93, nr. 92, p. 93-94; poate și nr. 84, p. 88-89).

¹⁶⁸ *Cronica moldo-rusă* (p. 157-158), construită, mai mult decât simbolic, în jurul Romanului, al cărui mesaj era limitarea puterii monarhice, ceea ce ținând cont de ultima parte a domniei lui Ștefan și de condițiile alegerii lui Bogdan ca domn, nu putea fi pe placul autorității centrale, schițează o luptă anti-otomană pur ortodoxă. Originea latină este potrivită în tiparele răsăritene. "Românii, vechii romani, respinseră falsele pretenții papale". În plus, din punct vedere (anti- sau pro-) otoman, cronica nu amintește nici una din victoriile lui Ștefan împotriva turcilor. Ea precizează (pentru întâia oară) că Moldova a început să plătească tribut sub Petru Aron. Din timpul cruciat al lui Ștefan, cronica menționează doar căderea Chiliei și Cetății Albe (vezi și *Macarie* (episcop al Romanului; Sorin Ulea, *O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie*, în *SCIA*, XXXII, 1985, 1, p. 14-44), p. 90, 97, 104; Ovidiu Pecican, *Ideologia puterii centrale în Moldova lui Bogdan cel Orb*, în *RI*, sn, V, 1994, 7-8, p. 776). Același lucru este valabil pentru *Cronica sârbo-moldovenească* (p. 192-193),

acestea se schimbă după 1513-1514. Reușește să treacă, dar sub tutela lui Luca Arbore, fost candidat la "alegerile" din vara lui 1504, domnia fiului său minor, Ștefăniță¹⁶⁹.

Să ne uităm și la cifre. Înainte de 1513-1514, actele în favoarea Bisericii emise de Bogdan reprezentaseră 4% din totalul celor emanate din cancelaria domnească. În ultimii ani de domnie (1514-1517), procentajul trece de 50%¹⁷⁰. Interesant este și că, sub Ștefan, beneficiind

aceea care aduce, cu voia lui Dumnezeu, dezastrul asupra Moldovei binecinstitorului Io Bogdan voievod. Se amintește doar căderea cetăților, chiar dacă aici sunt prezentate și succesele militare ale lui Iancu (să nu amintim că este cronica care, întrucât leagă, real sau și formal, istoria Moldovei de cea a Balcanilor, a fost văzută ca un indiciu mare al ambiției imperiale bizantine sucevene; vezi D. Năstase, *Ideea imperială în țările române. Geneză și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Atena, 1972, p. 16-17). Se insistă în schimb pe sfințirea lui Teoctist de către arhiepiscopul sârbesc (patriarh de Peć) Nicodim, la 1453 (pentru contextul anilor 1450, vezi M[omcilu]. Spremc, *La Serbie, entre les Turcs, les Grecs et les Latins au XVe siècle*, în *BF*, XI, 1987, p. 435-436). Ipotezele și speculațiile pot fi multiplicat (în problema Alexandru a lui Ștefan, D.I. Mureșan, *Patriarcat*, volumul II, p. 577-579; Al. Simon, *Son, passim*). Nu pare imposibil ca parte din cler, mai puțin mitropolitul, după toate probabilitățile omul domnului (și mai interesant este de ce nu apare în sfat), să-l fi susținut pe Alexandru, venit cu turcii și Țăutu de la Poartă (*Sanudo*, volumul VI, col. 50; *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 50, p. 41; P. P. Panaitescu, *Contribuții*, p. 75; Șt. S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare* (=Șt. S. Gorovei, *Note*), în *SMIM*, VIII, 1975, p. 190).

¹⁶⁹ Vezi N. Grigoraș, *Ștefan vodă cel Tânăr și Luca Arbore*, în *AIIAI*, IX, 1972, p. 1-26; Al.V. Boldur, *Privire generală asupra domniei lui Ștefăniță, fiul lui Bogdan*, în *AIIX*, XXVII, 1990, p. 215-220; a se vedea și M.M. Székely, *Obârșia lui Luca Arbore. O ipoteză genealogică*, în *In honorem Paul Cernovodeanu* (Violeta Barbu edita), București, 1996 (=Paul Cernovodeanu), p. 419-430.

¹⁷⁰ Înainte de a da curs cifrelor sunt necesare câteva precizări, premise și constatări. Cifrele sunt periculoase, în raport cu masa documentară avută la dispoziție, în relație cu "volatilul interpretativ" (recenziile semnate de M. M. Székely, în *SMIM*, XVII, 2000, p. 281-286, 286-292, la Șarolta Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*, București, 1999, și Iolanda Țighiliu, *Societate și mentalitate în Țara Românească și Moldova. Secolele XV-XVII*, București, 1998). Politica și frica numerelor mici nu permit calcule pe perioada anterioară anului 1387, în Țara Românească, 1400, în Moldova. O bună parte din acte sunt întăriri. Multe acte conțin atenții reduse ca valoare financiară. Iar domniile lucrează cu o cantitate finită de "material donativ". Subțierea sa atrage și scăderea fondului de pământuri care pot fi trecute în posesia Bisericii. Totuși, diminuarea nu pare să afecteze, în special aparent, donațiile către fideli seculari ai domnilor. Rămâne problema nevoilor fiecărei lumi, seculare și spirituale.

Creșterea "ratei de supraviețuire" a actelor și răspândirea folosirii acestora sunt fenomene generale care diferențiază anii 1400 de 1500 (*In honorem Ioan Caproșu. Studii de istorie* (volum îngrijit de Lucian Leuștean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc), Iași, 2002, p. 335, pentru surprizele pe care le poate rezerva D.R.H.A., volumul IV). Există în plus și un număr de 318 acte veridice, eminamente laice (Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, *"Din uric de la bătrânul Ștefan voievod". Întregiri documentare*, în *Ștefan 500*, p. 107-161, pentru Biserică, sunt nr. 150, p. 131 (1581) [1457-1504]; nr. 151, p. 131 (1581) [1457-1504]; nr. 170, p. 133 (1595) [1457-1504]; nr. 173, p. 134 (1597) [1457-1504]; nr. 222 (1637) [1457-1504]; nr. 256, p. 147 (1585) [1472-1504]; nr. 272, p. 150 (1518) [1486-1504]; nr. 284, p. 153 (1519) [1490-1504]; nr. 285, p. 150 (1578) [1490-1504]; nr. 312, p. 159 (1630) [1499-1504], ele reprezentând 0.037, din totalul actelor veridice), de la Ștefan, menționate în și cunoscute doar prin documentele editate, datând de după 1504 (dintre ele, 230 fac referire la documente ștefaniene, datele doar la nivelul întregii domnii, 40 dintre acestea au ca termen de datare limită, inferioară, un an anterior lui 1486, și 48 sunt datele după acest an, din cauza dificultăților de datare ele neputând fi altfel luate în calculul de față, astfel decât sub precizare că prin ele numărul documentelor ștefaniene urcă la 817, dintre care 109 pentru Biserică, adică 13%, față de 20% doar pe actele din D.R.H.A., volumele II-III). Revenind astfel la fenomenul supraviețuirii documentare, putem spune însă că el aduce o doză mare de relativism oricărei considerații pe baza ponderii unui tip de document. Dar relativismul, sub rezerva că, pe perioade aproximativ egale de timp, în Moldova s-au păstrat de peste 1.5 ori mai multe acte decât în Țara Românească, este limitat și de diferențele procentuale dintre cele două, la rândul lor, "deja" diferențiate în planul stabilității politice (1457-1538).

Reamintim că, în timp ce procentul actelor pentru Biserică în masa documentară se înjumătățește sub Ștefan, domeniul ei creștea cu circa 40% (Alexandru.I. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *BOR*, LXXV, 1957, 5, p. 454), însă

și de o domnie mai lungă, după explozia privilegială de după încheierea păcii cu turcii, per totalul ultimei treimi a domniei sale, procentajul (15-16%) se redusese, prin creșterea masei documentare păstrate de Ștefan, la jumătate față de cel din prima treime a domniei (32%)¹⁷¹.

creșterea are loc pe o perioadă (1458-1503), aproape egală (1402-1456) cu cea precedentelor donații cunoscute. Dar, procentajele scăzute nu-i afectează lui Petru Rareș "presa bună" (D.I. Mureșan, *Réver, passim*). Pe de altă parte, în Țara Românească cel puțin, valoarea financiară reală a donațiilor scade de-a lungul timpului (vezi Octavian Iliescu, *Despre renta în bani constituită în Țara Românească în beneficiul unor așezăminte monastice (de la Vlaicu Vodă la Neagoe Basarab)*, în *RI*, sn, III, 1992, 5-6, p. 459, 467-468). Pentru "politica protecționistă" a lui Ștefan în domeniul Bisericii (vezi Maria Crăciun, "Appud ecclesia". *Înmormântarea în biserică în Moldova secolelor XV-XVI*, în *Confesiune și cultură în Evul Mediu. In Honorem Ion Toderașcu* (studii reunite de Bogdan Petru Maleon și Alexandru Florin Platon), Iași, 2004, p. 42, notele 57-58) este interesant un act de la Mircea cel Bătrân, prin care hotărăște ca nimeni să nu-i împiedice pe cei ce vor să-și doneze averile mănăstirii Cozia (D.R.H.B., volumul I, nr. 27, p. 62; <1402-1418>). În încheiere, se observă că grija față de Biserică, a lui Iliș ori, și a lui Ștefan II, sporește mult în 1438, an decisiv pentru procesul unionist de la Florența (Joseph Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1959, p. 212 sqq.; D. Mureșan, *Isihasmul și prima etapă a rezistenței la deciziile conciliului florentin în Moldova (1442-1447)*, în *SUBBH*, XLIV, 1999, 1-2, p. 3-57). Este o cercetare, mai mult decât statistică, care merită continuată.

¹⁷¹ Considerațiile sunt făcute strict pe D.R.H.A., volumul I, 1384-1448 (întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi), București, 1975, *passim*; volumul II, *passim*; volumul III, 1487-1504 (întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, N. Ciocan), București, 1984, *passim*; D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I (n-am mai efectuat calcule și pe anii 1538-1541), *passim* (1328 acte, de la 1400 la 1546); D.R.H.B., volumele I-II, *passim*; D.I.R., seria B, *Veacul XVI*, volumul II, 1526-1550 (editori I. Ionașcu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Câmpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roller). București, 1951, *passim* (873 acte, de la 1387 la 1545). Am scos din calcul daniile făcute, întăririle date unor ierarhi ca "persoane fizice", actele emenate de la figuri politice din afara statelor sau private, cu finalitate seculară sau spirituală, ori reglementările organizatorice bisericești (D.R.H.A., volumul I, nr. 21, p. 29-30; nr. 259, p. 367-368; nr. 267, p. 378-379; nr. 289, p. 413; volumul II, nr. 98, p. 140; nr. 102, p. 144-145; nr. 205, p. 310-311; nr. 207-208, p. 314-317; nr. 232, p. 354-355; volumul III, nr. 235, p. 418-419; D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 122, p. 129-131; nr. 169, p. 190-192; nr. 217, p. 245-246; nr. 368, p. 405; nr. 475, p. 530-531; D.R.H.B., volumul I, nr. 19, p. 46-47; nr. 31, p. 67-70; nr. 36, p. 77-78; nr. 44, p. 88-90; nr. 46-47, p. 92-95; nr. 57, p. 112-113; nr. 62, p. 118-122; nr. 97, p. 168-171; nr. 144, p. 240-241; nr. 169, p. 272-273; nr. 173, p. 280-281; nr. 176, p. 285-286; nr. 196, p. 316; nr. 232, p. 372; nr. 246, p. 400-401; volumul II, nr. 2, p. 6-9; nr. 47, p. 102-103; nr. 94, p. 192-193; nr. 157, p. 302; nr. 209, p. 402-403; nr. 227, p. 430; D.I.R.B., *Veac XVI*, volumul II, nr. 27, p. 29-30; nr. 57, p. 60; nr. 75, p. 75; nr. 86, p. 85; nr. 152, p. 152-153; nr. 218, p. 222; nr. 260, p. 261; nr. 265, p. 267-268). N-am luat în calcul actele păstrate pentru Biserica Armeană ori Catolică; (D.R.H.B., volumul I, nr. 90, p. 157; D.R.H.A., volumul I, nr. 14, p. 21). Am contabilizat însă actele pentru Athos și Sinai (și Humor, de la Vlad Vintilă; 1535), scutirile date unor sate posedate de Biserică, ele întărind individualitatea acesteia, daniile, înlesnirile făcute unor laici pentru întemeierea, consolidarea, simpla ajutorare a unor mănăstiri din proprietatea lor (D.R.H.A., volumul I, nr. 27, p. 38-39; nr. 221, p. 311-312; volumul II, nr. 134-135, p. 189-194; nr. 176, p. 261; volumul III, nr. 249, p. 449; D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 323, p. 356-357; D.R.H.B., volumul I, nr. 59, p. 115; nr. 151, p. 250-253; nr. 202-203, p. 323-328; nr. 214, p. 342-344; nr. 223, p. 357-359; nr. 231, p. 370-371; nr. 235, p. 377-380; nr. 263, p. 424-427; nr. 271-272, p. 439-443; nr. 279, p. 453-456; nr. 284, p. 461-463; nr. 297-298, p. 485-489; volumul II, nr. 3, p. 9-10; nr. 12, p. 31-35; nr. 71-72, p. 147-155; nr. 96, p. 194; nr. 98, p. 198-200; nr. 105, p. 208-209; nr. 109, p. 223-225; nr. 130, p. 257-259; nr. 160, p. 304-306; nr. 162, p. 307-310; nr. 187, p. 356; nr. 218, p. 418-419; nr. 223, p. 424-425; nr. 229-230, p. 431-433; nr. 233-235, p. 435-442; nr. 244, p. 459; D.I.R.B., *Veac XVI*, volumul II, nr. 11, p. 11; nr. 46, p. 49-51; nr. 61, p. 63; nr. 88, p. 86-89; nr. 97-99, p. 94-100; nr. 116, p. 112-113; nr. 118, p. 114; nr. 122, p. 119-121; nr. 124, p. 122-123; nr. 131-132, p. 130; nr. 135, p. 133-136; nr. 138, p. 139-140; nr. 143-144, p. 142-145; nr. 147, p. 147; nr. 157, p. 158-159; nr. 163, p. 164-165; nr. 179, p. 184-185; nr. 195-197, p. 201-204; nr. 263-264, p. 263-267; nr. 279, p. 278; nr. 287, p. 285-286; nr. 289, p. 287; nr. 313, p. 307-308). O privire comparativă, strict pe aceste serii, a Țărilor Române poate fi sugestivă.

Ca și în Țara Românească (D.R.H.B., volumul I, nr. 122-154, p. 207-257), sub Radu cel Frumos și Basarab Laiotă, între 1463-1477 (D.R.H.B., *op. cit.* nr. 123-124, p. 208-213; nr. 126-128, p. 215-220; nr. 131, p. 223-225, nr. 137, p. 231; nr. 146-147, p. 242-243; nr. 150-151, p. 247-253; aici, trebuie să amintim, doar, pe D. Năstase, F. Marinescu, *Les actes roumaines de Simonopetra (Mont Athos)*.

Catalogue sommaire, Athènes, 1987, nr. 9, p. 15; Constantin Bălan, *Hrisoavele mănăstirii Bolintin din 1453 și 1479*, în *Paul Cernovodeanu*, p. 93), și în raport cu perioada anterioară, când actele domnești reprezentau circa 50% (pentru Țara Românească, între 1387-1461; D.R.H.B., nr. 8-121, p. 22-207, este procentul mediu care nu comportă, decât, aparent, în 1437, scăderi dramatice; D.R.H.B., nr. 8-10, p. 22-30; nr. 14, p. 33-36; nr. 16-17, p. 39-45; nr. 20, p. 47-49; nr. 22, p. 52-55; nr. 25-30, p. 58-67; nr. 32-35, p. 70-77; nr. 37, p. 78-80; nr. 39, p. 82-84; nr. 42, p. 86-88; nr. 45, p. 90-91; nr. 48-49, p. 95-100; nr. 52-53, p. 102-107; nr. 56, p. 110-112; nr. 59, p. 115; nr. 61, p. 117-118; nr. 64, p. 124-125; nr. 72-77, p. 133-140; nr. 79, p. 141; nr. 88-89, p. 153-156; nr. 91, p. 157-159; nr. 94-96, p. 162-168; nr. 98, p. 172-173; nr. 100-102, p. 175-179; nr. 106-107, p. 186-188; nr. 109, p. 191; nr. 115-117, p. 198-202; nr. 119, p. 205; pentru Moldova, unde procentul de la o medie, de 25%, între 1400-1431; D.R.H.A., volumul I, nr. 10-105, p. 13-156; scăzuse mult pentru a reveni la 16%, pe toată perioada 1432-1442, august D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 106-222, p. 156-313 și a trece apoi la 40% între 1442, septembrie-1447, februarie; D.R.H.A., nr. 223-272, p. 314-386; și chiar de 50% ulterior; D.R.H.A., volumul I, nr. 273-290, p. 386-415; volumul II, mai ales între 1452-1456; D.R.H.A., volumul I, nr. 15-17, p. 22-25; nr. 19, p. 27-28; nr. 23, p. 32-34; nr. 25-27, p. 36-39; nr. 29-31, p. 41-45; nr. 35, p. 49-50; nr. 40-41, p. 57-61; nr. 43, p. 62-63; nr. 46, p. 66; nr. 50-51, p. 73-76; nr. 59, p. 85-86; nr. 67, p. 98-99; nr. 75, p. 109-110; nr. 80-81, p. 117-120; nr. 92-93, p. 138-141; nr. 100-101, p. 147-151; nr. 104, p. 154-155; nr. 130-132, p. 183-185; nr. 164, p. 229-231; nr. 174, p. 244-245; nr. 180, p. 254-256; nr. 187, p. 264-266; nr. 192, p. 271-272; nr. 195, p. 275-276; nr. 197, p. 278-280; nr. 200, p. 283-284; nr. 209, p. 294-295; nr. 212, p. 298; nr. 214, p. 299-300; nr. 221, p. 311-312; nr. 223, p. 314; nr. 227, p. 318-319; nr. 229, p. 322-323; nr. 241-246, p. 342-350; nr. 249, p. 352-353; nr. 251, p. 355; nr. 253, p. 357-358; nr. 258, p. 365-366; nr. 262, p. 371-372; nr. 264, p. 372-374; nr. 266, p. 377-378; nr. 269, p. 380-381; nr. 272-273, p. 385-388; nr. 276-278, p. 392-395; nr. 283, p. 404-405; nr. 287-288, p. 410-413; nr. 290, p. 414-415; volumul II, nr. 2-3, p. 1-4; nr. 5-6, p. 6-9; nr. 8-9, p. 10-11; nr. 13-14, p. 14-15; nr. 17, p. 19-20; nr. 19, p. 21-22; nr. 24-26, p. 29-36; nr. 28-29, p. 38-41; nr. 31, p. 42; nr. 34-35, p. 47-50; nr. 37, p. 52-53; nr. 39-46, p. 54-65; nr. 53-55, p. 76-81; nr. 57, p. 83-84; nr. 60, p. 89-91), sub Ștefan cel Mare (un prim calcul, pe baza datelor, din anii 1950¹, a fost făcut de Al. V. Boldur, *Biserica în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *BOR*, LXXXIV, 1964, 7-8, p. 724-725), procentajul scade la 32% (D.R.H.A., volumul II, nr. 64-65, p. 94-96; nr. 67, p. 98-100; nr. 69-70, p. 101-105; nr. 72-75, p. 106-109; nr. 79, p. 115; nr. 84, p. 119-121; nr. 86, p. 123-124; nr. 91, p. 131; nr. 93-94, p. 133-135; nr. 107, p. 151-154; nr. 116-117, p. 167-168; nr. 128-129, p. 183-186; nr. 132, p. 187; nr. 134-136, p. 189-195; nr. 138, p. 196-198; nr. 141, p. 202-204; nr. 146, p. 211-213; nr. 148, p. 215-216; nr. 155, p. 227-229; nr. 157, p. 232-233; nr. 163-167, p. 241-250; nr. 174-176, p. 257-261; nr. 181, p. 266-267; nr. 184, p. 272-274; nr. 187, p. 278-279; nr. 189, p. 281-283; nr. 192, p. 287-288; de fapt, s-ar părea că scăderea începuse de la întarea mitropolitului Teoctist în sfat, în 1455 (N. Grigoraș, *Din istoria diplomației moldovenești 1432-1457*, Iași, 1948, p. 207), anterior, sub Alexandrel și Petru Aron, procentajul fiind de 52%, pentru ca, acum, el să devină de 32%, procentajul primei treimi a domniei lui Ștefan), între 1457-1474 (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 62-198, p. 93-299). Între 1474-1484 (D.R.H.A., nr. 199-262, p. 299-403), și 1486-1504 (D.R.H.A., volumul II, nr. 263-265, p. 403-409; volumul III, nr. 1-295, p. 1-529), procentajul coboară chiar la 15-16% (D.R.H.A., volumul II, nr. 200, p. 300-302; nr. 211, p. 318-320; nr. 214, p. 324-326; nr. 220-221, p. 334-338; nr. 225, p. 343; nr. 233-234, p. 355-357; nr. 239, p. 363-365; nr. 245, p. 373-375; volumul III, nr. 9, p. 13-15; nr. 17-19, p. 28-34; nr. 31-36, p. 50-64; nr. 38-40, p. 67-76; nr. 42, p. 76-81; nr. 51, p. 94-97; nr. 54, p. 99-105; nr. 73-78, p. 135-153; nr. 81-82, p. 158-164; nr. 86, p. 169-172; nr. 93, p. 185-186; nr. 100, p. 199-200; nr. 204, p. 367-369; nr. 240, p. 426-427; nr. 244, p. 433-436; nr. 246-247, p. 438-446; nr. 249, p. 449; nr. 254, p. 454-456; nr. 256, p. 458-459; nr. 258, p. 462-463; nr. 261, p. 466-470; nr. 282-283, p. 501-506; nr. 285, p. 507-510; nr. 287-290, p. 511-516; nr. 293, p. 520-523; nr. 295, p. 526-529).

Transalpin (D.R.H.B., volumul I, nr. 155-179, p. 258-292), după dormia "pioasă" (D.R.H.B., *op. cit.*, nr. 155, p. 258; nr. 157, p. 260; nr. 161-165, p. 265-270; nr. 171-172, p. 277-280; nr. 179, p. 288-292; trebuie să amintim, doar, pe Boško I. Bojović, Petre Ș. Năsturel, *Les fondations dynastiques du Mont-Athos. Des dynastes serbes et de la sultana Mara aux princes roumains*, în *RESEE*, XLI, 2003, 1-4, p. 167), a lui Basarab Țepeluș, între 1477-1482, cu întreruperi, surprinzător, sub Vlad Călugărul, între 1482-1495 (D.R.H.B., nr. 180-257, p. 293-417; inclusiv actele emise de Radu cel Mare ca asociat al său; la această listă ar trebui adăugat, cf. Ștefan Ștefănescu, *Éléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVe siècle*, în *RRH*, IV, 1965, 5, p. 891-897, nr. IV, p. 515) procentul este sub 30% (D.R.H.B., nr. 186, p. 300-303; nr. 201-203, p. 321-328; nr. 205, p. 329-331; nr. 210, p. 335-336; nr. 212-214, p. 337-344; nr. 220-223, p. 351-359; nr. 225, p. 361; nr. 228, p. 365-367; nr. 231, p. 370-371; nr. 233, p.

373-374; nr. 235-237, p. 377-383; nr. 239, p. 384-386; nr. 241, p. 388-391; nr. 247-248, p. 401-407; nr. 251-252, p. 410-412; nr. 255-256, p. 414-416; el se reduce dacă excludem actele pentru Athos). Dar, sub Radu (D.R.H.B., volumul I, nr. 258-303, p. 418-496; volumul II, nr. 3-53, p. 1-115), între 1495-1508 se reapropie de 50% (D.R.H.B., volumul I, nr. 259-260, p. 419-421; nr. 263, p. 424-427; nr. 265-273, p. 428-446; nr. 275-277, p. 448-451; nr. 279-281, p. 453-459; nr. 283-285, p. 460-465; nr. 289-290, p. 470-474; nr. 293, p. 477-478; nr. 295, p. 482-483; nr. 297-298, p. 485-489; nr. 300-301, p. 491-492; nr. 303, p. 494-496; volumul II, nr. 1, p. 3-5; nr. 3-5, p. 9-18; nr. 9, p. 22-25; nr. 11-12, p. 26-35; nr. 14-15, p. 41-48; nr. 19, p. 53-55; nr. 28-33, p. 67-77; nr. 49, p. 104-106; nr. 51, p. 108-110; nr. 53, p. 112-115; episodul Nifon nu pare să fi afectat fluxul donativ, confirmator, intern, în schimb, din 1502 și până la moartea sa (1508), lui Radu nu-i mai sunt cunoscute donații la Athos, cu atât mai interesantă, fiind considerarea de către Baiazid a Vatopedi-ului, ca proprietate a domnului Țării Românești, în primăvara lui 1504; *Vatopedi*, nr. 13, p. 73; confirmare din 1508).

După 4 ani nesiguri (D.R.H.B., volumul II, nr. 54-94, p. 116-193), dar care mențin procentajul peste 40% (D.R.H.B., *op. cit.*, nr. 54, p. 116; nr. 58-60, p. 121-131; nr. 64, p. 137-138; nr. 69, p. 144-146; nr. 71-72, p. 147-155; nr. 78, p. 167-169; nr. 81-86, p. 171-181; nr. 89, p. 184-186; nr. 92-93, p. 189-192), vine, între 1512-1521 (D.R.H.B., nr. 95-210, p. 193-405), Neagoe Basarab, care readuce procentajul în preajma lui 50% (D.R.H.B., nr. 95-98, p. 193-200; nr. 100, p. 201-202; nr. 103-109, p. 205-225; nr. 111, p. 227-228; nr. 113-114, p. 230-233; nr. 116-118, p. 235-241; nr. 120, p. 243-244; nr. 126, p. 252-253; nr. 130-134, p. 257-270; nr. 140, p. 278; nr. 143, p. 281-283; nr. 148-150, p. 289-292; nr. 153, p. 295-297; nr. 158, p. 303; nr. 160, p. 304-306; nr. 162-165, p. 307-322; nr. 173-174, p. 331-335; nr. 176-178, p. 338-341; nr. 180-181, p. 343-345; nr. 185-189, p. 354-365; nr. 191, p. 368-369; nr. 193, p. 371-375; nr. 195, p. 379-380; nr. 197-198, p. 385-387; nr. 201-202, p. 390-392). În Moldova (D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 37-104, p. 42-108), sub Bogdan, între 1505-1517, procentul este 18%, dar, de doar 4% (D.I.R.A., *Veac XVI, op. cit.*, nr. 39, p. 44; nr. 64, p. 69-70) înainte de 1513 (D.I.R.A., *Veac XVI*, nr. 37-83, p. 42-88), și de peste 50% (D.I.R.A., nr. 84-90, p. 88-93; nr. 92-93, p. 93-95; nr. 95, p. 95-96; nr. 97, p. 97-98; nr. 100, p. 100-102) din 1514 (D.I.R.A., nr. 84-104, p. 88-108). Sub Ștefăniță, între 1517-1525 (D.I.R.A., nr. 105-200, p. 108-228), el coboară la 10% (D.I.R.A., nr. 105, p. 108-109; nr. 125, p. 134-135; nr. 130, p. 141-142; nr. 149; nr. 153-155, p. 170-176; nr. 163, p. 184-185; nr. 168, p. 189-190; nr. 170, p. 192-194; nr. 183, p. 208; nr. 198, p. 224-225). Procentajul scade și sub Petru Rareș (D.I.R.A., nr. 201-353, p. 228-391; nr. 366-487, p. 404-545), în prima domnie (1527-1538), la 7% (D.I.R.A., nr. 202, p. 228-230; nr. 207, p. 235-236; nr. 215, p. 243-244; nr. 274, p. 307-308; nr. 285-286, p. 319-321; nr. 289-291, p. 323-324; nr. 301, p. 334-335; nr. 323, p. 356-357; nr. 328, p. 361-362; nr. 330-331, p. 364-367; nr. 353, p. 391), pentru a reveni, în a doua, domnie (1541-1546) la 15% (D.I.R.A., nr. 369, p. 405; nr. 372-374, p. 407-408; nr. 376-377, p. 409-411; nr. 415, p. 456-458; nr. 420, p. 463-465; nr. 431, p. 477; nr. 434-435, p. 480-481; nr. 443-444, p. 489-491; nr. 448-450, p. 496-500; nr. 452, p. 501-503; nr. 454, p. 505-507; nr. 465, p. 518; nr. 467, p. 519-520; nr. 472-473, p. 525-528; nr. 477, p. 532-533; cf. C. Rezachevici, *Politica internă*, în *Petru Rareș* (redactor coordonator L. Șimanschi), București, 1978, IV, *A doua domnie (1541-1546)*, p. 221, nota 104, p. 223; procentajul ar fi, pe toate actele editate, de circa 20%, pentru a domnie a lui Petru Rareș, ceea ce ne arată din nou limitele acestei cercetări).

Între timp, în Țara Românească (1521-1528), *grosso-modo*, sub Radu de la Afumați și contracandidații săi (D.R.H.B., volumul II, nr. 211-250, p. 405-467; D.I.R.B., *Veac XVI*, volumul II, nr. 1-55, p. 1-59), procentajul crește la 60% (D.R.H.B., *op. cit.*, nr. 211, p. 405-407; nr. 213, p. 408-409; nr. 215, p. 410-412; nr. 217-218, p. 416-419; nr. 220-226, p. 421-430; nr. 228-230, p. 430-433; nr. 233-236, p. 435-443; nr. 239, p. 447-448; nr. 242-244, p. 454-459; nr. 249, p. 464-465; D.I.R.B., *Veac XVI, op. cit.*, nr. 1, p. 1-2; nr. 3-6, p. 2-6; nr. 11-12, p. 11-12; nr. 18, p. 21-22; nr. 25-26, p. 28-29; nr. 28, p. 30-31; nr. 34-35, p. 36-39; nr. 37-44, p. 40-48; nr. 46-47, p. 49-51; nr. 50, p. 54; nr. 52-55, p. 55-59). După domniile lui Moise și Vlad Înecatul, după 1529-1532 (D.I.R.B., *Veac XVI*, nr. 56-115, p. 59-112), când procentajul trece de 65% (D.I.R.B., nr. 56, p. 59; nr. 58-64, p. 61-66; nr. 67-68, p. 67-70; nr. 70-73, p. 71-74; nr. 76, p. 75-76; nr. 79, p. 78-79; nr. 81-85, p. 80-85; nr. 88-91, p. 86-90; nr. 93-95, p. 91-93; nr. 97-99, p. 94-100; nr. 101-102, p. 101-102; nr. 106, p. 105; nr. 109, p. 107; nr. 112, p. 109; nr. 115, p. 111-112), urmează domnia lui Vlad Vintilă (1532-1535), bogată în documente (D.I.R.B., nr. 116-178, p. 112-184). Ea păstrează plafonul la peste 60% (D.I.R.B., nr. 116, p. 112-113; nr. 118-119, p. 114-115; nr. 121-122, p. 118-121; nr. 124-126, p. 122-125; nr. 128, p. 126-128; nr. 130-135, p. 133-136; nr. 138, p. 139-140; nr. 141-144, p. 141-145; nr. 147, p. 147; nr. 149-151, p. 150-152; nr. 153, p. 153-154; nr. 155-157, p. 156-159; nr. 160, p. 161-162; nr. 163, p. 164-165; nr. 165-167, p. 166-171; nr. 169-173, p. 172-179; nr. 175, p. 180-181). Același lucru nu mai este valabil și sub Radu Paisie, între 1535-1545 (D.I.R.B., nr. 179-326, p. 184-318), când procentajul cade sub 40% (D.I.R.B., nr. 179, p. 184-185; nr. 184-185, p. 190-191;

Sunt date care merită analizate, mai ales când între anii 1492-1496, între impunerea eşecului congresului cruciat de la Roma și intrarea în linie dreaptă a pregătirilor pentru expediția cruciată a lui Jan Albert, prezentată ca fiind în favoarea Moldovei, nici un act în favoarea Bisericii nu s-a păstrat de la Ștefan, deși activitatea cancelariei și-a păstrat ritmul dintre 1487-1491, cu toate că a ridicat șapte bisericii, de uz personal și comunitar¹⁷².

Amintim două dintre rațiunile majore pentru continuarea investigației. Domnii Țării Românești, stat mult mai instabil între 1456-1546, decât Moldova, se dovedesc foarte darnici în comparație cu omologii lor moldavi, comparație valabilă și pentru predecesorii lor, de la Mircea cel Bătrân și Alexandru cel Bun încoace¹⁷³. Marile perioade privilegiale ale lui Ștefan

nr. 187, p. 194; nr. 189-190, p. 195-197; nr. 192-193, p. 199-200; nr. 195-198, p. 201-205; nr. 202-203, p. 208-209; nr. 210-213, p. 215-218; nr. 219, p. 223-224; nr. 222-223, p. 225-229; nr. 228-229, p. 232-233; nr. 231-233, p. 236-238; nr. 236-237, p. 240-241; nr. 239, p. 242; nr. 244-245, p. 246-247; nr. 249-250, p. 252-253; nr. 253-254, p. 255-258; nr. 259, p. 261; nr. 263-264, p. 263-267; nr. 276, p. 275-276; nr. 279, p. 278; nr. 282-283, p. 280-282; nr. 286-287, p. 284-286; nr. 289, p. 287; nr. 293-294, p. 290-291; nr. 298, p. 294; nr. 300-301, p. 295-296; nr. 313, p. 307-308; nr. 315, p. 309; nr. 322, p. 314-315; nr. 324-325, p. 316-317). Este desigur un tablou parțial și corectibil.

¹⁷² *Sanudo*, volumul I, col. 740, 744; Al.V. Boldur, *Ștefan*, p. 266-268; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 417-418; În final, atenția se oprește asupra anilor 1492 (ianuarie)-1496 (ianuarie), când (D.R.H.A., volumul III, nr. 106-198, p. 211-349, și poate D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 93, există un hiat documentar între ianuarie 1496 și ianuarie 1497), dintr-un total de 93 (95) acte, nici unul nu este destinat Bisericii, deși, în acei ani, Ștefan ridică 7 biserici, la Hârlău, Iași, Borzești, Dorohoi, Huși, Popăuți, Războieni, (*Repertoriul*), nr. 8-14, p. 94-144; Tazlău, o achiziție monastică a lui Ștefan, început în iulie 1496, este încheiat în toamna lui 1497, când este finalizată și noua biserică a mănăstirii Neamț; *Repertoriul*, nr. 15, p. 144; nr. 16, p. 147).

S-ar putea spune că, din punct de vedere anti-otoman, Ștefan are grijă de Biserică la începutul și la sfârșitul unei potențiale acțiuni împotriva Imperiului Otoman, mai puțin sau aproape deloc în timpul războiului, în timpul exercțiului funcției sale cruciate. De asemenea, în timpul în care el nu are grija confruntării cu Poarta, atenția față de Biserică scade, sugestiv putând fi în aceste condiții faptul că acțiunile sale din 1473-1474, nu au fost pregătite între 1472 (inclusiv și acest an)-1474 de mari gesturi donative, deși activitatea cancelariei n-a scăzut enorm în raport cu perioada anterioară, fiind emise 20 (22) de acte, dintre care doar două în 1474 (D.R.H.A., volumul II, nr. 179-198, p. 264-298, plus poate nr. 62-63, p. 92). Din 1469-1471, dintr-un total de 23 (25) de acte (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 156-178, p. 230-264; plus poate nr. 62-63, p. 93), provin 9 acte în favoarea Bisericii, majoritatea (6), din 1469, putând și fiind legate de sfințirea Mănăstirii Putna (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 157, p. 232-233; nr. 163-167, p. 241-250; nr. 174-176, p. 257-261, în 1470, cancelaria n-a emis nici un act pentru Biserică, anul atacului asupra Radu cel Frumos; *Letopisețul anonim*, p. 16). În 1472, au fost emise și păstrate 10 (12) acte, cu o excepție, toate cele fiind sigure fiind anterioare căsătoriei cu Maria de Mangop din 14 septembrie (*Letopisețul anonim*, p. 17), dintre care 4 pentru Biserică (D.R.H.A., volumul II, nr. 181, p. 266-267; nr. 184, p. 272-274; nr. 187, p. 278-279; nr. 189, p. 281-283). În 1473, au fost emise și păstrate 8 (10), dintre ele unul fiind pentru Biserică (D.R.H.A., *op. cit.*, nr. 192, p. 287-288). În 1474, au fost emise și păstrate 2 (4) acte, nici unul nefiind în favoarea Bisericii. După Vaslui, deși se vorbește de întâmpinare făcută de Biserică lui Ștefan, de masa dată de el ierarhilor și apropiaților săi (*Letopisețul anonim*, p. 18; *Długosz*, p. 622), un singur act fost emis de domn pentru Biserică (nu cunoaștem însă direct, prin acte, nici răsplătirea boierilor și oștenilor săi), următorul document pentru ea de la Ștefan provenind din 1478 (D.R.H.A., volumul II, nr. 200, p. 300-302; nr. 211, p. 318-320; nu se cunosc eventualele pagube aduse de campania lui Mehmed în 1476 așezămintelor ortodoxe din Moldova, sultanul pozând în eliberator al Moldovei de tirania sa, nemulțumirile și dezertările moldave fiind o realitate puternică în acei ani; *Długosz*, p. 644-646; *Piscia*, p. 378). În aceste condiții, mai aproape de acele timpuri, ar fi o interpretare care să apropie gesturile domnești de o politică de cointerese-îmbinare anti-otomană a Bisericii, decât de una de răsplătire a angajamentului ei.

¹⁷³ Merită subliniat faptul că, pe lângă discrepanța moldo-munteană valabilă pe timp de pace, daniile și întăririle acordate Bisericii cresc în vremurile tulburi, normalizarea, calmarea situației ducând la o scădere sensibilă a atenției privilegiale date Bisericii, fapt vizibil inclusiv în Țara Românească a secolului XVI, în timpul deceniului de domnie a lui Radu Paisie (pentru context C. Rezachevici, *Cronologia*, p. 188-197; în aceste condiții, amintim paginile lui Constantin Șerban, *Vasile Lupu, domn al Moldovei (1634-1653)*, București, 1991, p. 74-78, 112-115).

pentru Biserică sunt: la începutul domniei (1458), după pacea cu Baiazid din 1486 (1487-1488), în timpul desfășurării congresului cruciat de la Roma (1490) și după eșecul acestuia (1491), la sfârșitul domniei (1503)¹⁷⁴. Desigur, explicațiile, tentațiile sunt numeroase, în special când debutul războiului cu Poarta, "acalmia" dintre 1492-1496¹⁷⁵, nu beneficiază de gesturi privilegiale de intensitatea celorla din anii 1487-1488 sau 1490-1491.

¹⁷⁴ K. M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 417-418; N. Pienaru, *Tratatul*, p. 298-303; C. Rezachevici, *A fost Ștefan cel Mare "ales" domn în aprilie 1457? Un vechi "scenariu istoric": de la "tradiția imaginară la realitate*, în *AILX*, XXIX, 1992, p. 19-33 (cresc, pe fondul păcii, gesturile domnești de credință și darurile pentru Athos; vezi și N. Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les relations roumano-athonites*, în *Byzantion*, L, 1980, 2, p. 622); dintre cele 99 de documente emise de Ștefan între 1457-1503 (ultimul an de la care cunoaștem un act de la el), pentru Biserică, de la daniile și întăriri de proprietăți, la confirmarea și acordarea de drepturi, donații și scutiri, 10 acte provin din 1457-1458, dintre care nouă sunt întăriri de posesiuni (D.R.H.A., volumul II, nr. 64-65, p. 94-96; nr. 67, p. 98-100; nr. 69-70, p. 101-105; nr. 72-75, p. 106-109; nr. 79, p. 115). Altele, 24 la număr, datează dintre 1487-1490, dintre care 13 daniile și 7 întăriri de proprietăți (D.R.H.A., volumul III, nr. 9, p. 13-15; nr. 17-19, p. 28-34; nr. 31-36, p. 50-64; nr. 38-40, p. 67-76; nr. 42, p. 76-81; nr. 51, p. 94-97; nr. 54, p. 99-105; nr. 73-78, p. 135-153; nr. 81-82, p. 158-164). Pe anii, ele se aranjează astfel: 14 acte în 1487-1488 (6 daniile), 2 în 1489 (2 daniile), și 8 în 1490 (5 daniile), dintre care 6 pe 15 martie 1490. Trebuie remarcat că, între 1491-1497, nu avem nici un act cunoscut pentru Biserică. Iar din 1503, provin 7 acte, 2 daniile și 5 întăriri (D.R.H.A., volumul III, nr. 285, p. 507-510; nr. 287-290, p. 511-516; nr. 293, p. 520-523; nr. 295, p. 526-529). Actele din acești 7 ani (1457-1458, 1487-1490, 1503) reprezintă 39% din totalul documentelor emise în favoarea Bisericii în decursul a 47 de ani (respectiv 46 de ani cu emisiune documentară cunoscută, fără a mai pune la socoteală și discutatul document al lui Ștefan de la sfârșitul lui 1456; Mihai Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1948, p. 16-20).

Este de subliniat și că, între 1487-1504 (46), cu ierarhii în afara sfatului, s-au emis mai multe acte privilegiale, decât între 1457-1473 (43). Totodată, a crescut ponderea daniilor în raport cu întăririle. De la 14% daniile au ajuns la 52%, în timp ce întăririle au trecut de la 58% la 35 % în totalul actelor date în favoarea Bisericii Ortodoxe (aici, ar merita văzut în continuare, calendarul donațiilor, gradul de corespondență dintre ele și marile sărbători ortodoxe, o corespondență deja evidențiată la nivelul politicii stefaniene; M. M. Székely, Șt.S. Gorovei, *Semne*, p. 51-58).

Pe de altă parte, precizăm că un coeficient de 2.2 face diferența între supraviețuirile documentare moldave dintre anii 1457-1473 (D.R.H.A., volumul II, nr. 64-196, p. 94-295, plus poate nr. 62-63, p. 93) și 1487-1503 (D.R.H.A., volumul III, nr. 1-295, p. 1-529, poate și D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 93; nr. 263, p. 403-405). Aceasta ar însemna că, în fapt, scăderea ponderii actelor în favoarea Bisericii Ortodoxe în masa documentară moldavă se datorează creșterii numărului acestora și nu altor considerente. În aceste condiții, "procentele reale" pentru anii 1457-1473 și 1487-1503 ar fi practic aceleași, cu un avantaj pentru ultima treime (15% X 2.2=33%) în raport cu prima (32%). Ceea ce devine în aceste condiții mai interesant este situația din marii ani de donație ecleziastică și monastică. Între 1457-1458 (D.R.H.A., volumul II, nr. 62-79, p. 93-115; cu nr. 62-63, p. 93; nr. 68, p. 100; nr. 71-72, p. 105-106, discutabile ca datare exactă, toate acte laice), au fost emise și păstrate 13 (18), dintre care 8 pentru Biserică. Între 1487-1490 (D.R.H.A., volumul III, nr. 1-83, p. 1-166; plus poate D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 63; nr. 263, p. 403-405), au fost emise și păstrate 83 (86) de documente, dintre ele, 24 fiind pentru Biserică. În 1503 (D.R.H.A., volumul III, nr. 284-295, p. 506-529; plus poate D.R.H.A., volumul II, nr. 62-63, p. 63), au fost emise și păstrate 12 (14) acte, 7 dintre acestea în favoarea Bisericii. Ponderea ar fi astfel de 44/61% între 1457-1458, 28/29% între 1487-1490, 50/58% în 1503. Tot mai valoros devine deceniul nouă al veacului XV.

¹⁷⁵ Este o altă linie subțire pe care merge viitorul Sfânt, viitorul David. Multe repere se pot ridica din dialogul cu Dumnezeu al monarhului, din gestică și tactul raportării stefaniene la mediatorii acestuia (B.P. Maleon, *Ritualurile puterii și funcția mediatoare a clerului de mir "Rugătorii" lui Ștefan cel Mare*, în *AȘUI*, L, 2004, p. 53-67).

Ceea ce ar mai fi

După acest lung drum printre simboluri, ne reîntoarcem în lumea venetă, pentru a vedea datele care mai pot fi oferite și legate de ea. În atenție, aducem, readucem, aspect valabil cel puțin pentru unul dintre ele, trei cazuri, trei elemente, unul dintre ele anterior lui 1484¹⁷⁶. Ele nu sunt deloc străine de intersecția politică care a fost vara anului 1484.

Trei cazuri. Prima dată, o contextualizare ne reține atenția. La 1478, în final, la insistențele Veneției, Ștefan a primit banii cruciați, 10000 de ducăți¹⁷⁷, de care se vorbea de câțiva ani, direct, nu pe, slaba, filiera ungară, stinsă acum. Acuzele de pactizare cu *Turcul* recepționate de Matia, el nemaiprimind nimic din 1476, reproșurile adresate de el Veneției, susținătoarea lui Ștefan la Roma (1478), construcțiile de la Chilia și Cetatea Albă (1479), costurile de 10000 de ducăți pentru ridicarea unui fort pe Rhodos (1465), sau de 15000 pentru întărirea fortificațiilor Corfu-lui (1482), permit formularea¹⁷⁸. Ștefan primise cei 10000 de ducăți¹⁷⁹.

Cel de al doilea element vine din 1492. Este ulterior păcii din 1486, morții lui Matia Corvin și congresului de la Roma (1490), când alături de Ungaria, Moldova figurase ca loc de pasaj cruciat în drumul spre Constantinopol¹⁸⁰. Elementul provine din anul în care, la Antonio

¹⁷⁶ Viakeslav Makusev, editorul culegerii M.H.S., a cărei utilizare, nu este ușurată de structurarea sa, a fost folosit de istoricii români de la N. Iorga, *Studii* (1899), p. 123, nota 1, la E. Deniz, *Stephen* (2004), p. 146, nota 272.

¹⁷⁷ Înainte de campania moldo-ungară din octombrie 1476, în Țara Românească, Matia, somat deja în aprilie de Sixt IV să-i trimită bani lui Ștefan (*Acta*, nr. 16, p. 17-18), se arătase dispus să-i dea lui Ștefan parte din banii primiți, și deja cheltuiți, de la Roma (*Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 20, p. 15; N. Iorga, *Veneția*, nr. 31, p. 273; *Bonfini*, volumul IV, p. 62, 92.; poate se încerca o nouă colectă, dar, după bani din august 1476, nu se mai cunosc alții dați de Roma direct lui Matia. Dacă cei 200000 de ducăți, pe care *Dlugosz* (p. 647) susține că Matia i-a primit după transformarea eșecului otoman într-un succes personal (afirmație sigur adevărată pe jumătate, întrucât banii, doar 93000 de florini, au venit, la câteva săptămâni, după Războieni; *Acta*, nr. 21, p. 24; *Bonfini*, *op. cit.*, p. 61-62), nu reprezintă o distorsiune, decât pe jumătate, a realității, atunci Ștefan cel Mare, informat de decizia lui Matia Corvin de către venețieni (*Hurmuzaki*, *op. cit.*, nr. 20, p. 15), și-a primit partea, el nereclamând acest lucru, peste câteva luni, la Veneția (*Documente Ștefan*, volumul II, nr. 154, p. 343-351). Mai probabil, dacă o nouă colectă se afla în desfășurare, fondurile strânse n-au ajuns nici pe mână lui Matia, nici pe mână lui Ștefan. În mai 1477, la Veneția, Grigore Țamblac, solul și *unchiul* lui Ștefan, anunța că domnul se bucurase că din *banii trimiși în țara Ungurească și din alții voi avea și eu ceva folos* (*Documente Ștefan*, *op. cit.*, nr. 154, p. 344, 349). Deși exploata sensibilitățile venețienilor și îl împingea în marginea creștină pe Matia, nu spunea că Ștefan n-ar fi primit ceva sau dimpotrivă. Miza se afla în *și din alții și în ceva folos*. Probabil, Matia trimisese un "pansament" în Moldova.

¹⁷⁸ A se vedea C. Esarcu, *Ștefan cel Mare. Documente descoperite în Archivele Veneției* (extras din *CT*, V, 1874), București, 1874, nr. 7, p. 53-56, nr. 8, p. 61 (căi de transmitere ale banilor cruciați și în *Vite* 1474-1494, p. 75); *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 28, p. 26; M.D.E. volumul II, nr. 255, p. 269; nr. 257, p. 372; N. Iorga, *Veneția*, nr. 49-53, p. 292-294; *Bonfini*, volumul IV, p. 61-62, 92-94; *Cronica moldo-germană*, p. 34; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 262-263; nota 112; O. Cristea, *Domn*, p. 77.

¹⁷⁹ [Emericus Kelcz], *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae ad pontifices, imperatores, reges, principes, aliosque viros illustres*, Cassoviae, 1743, IV, nr. 27, p. 56; Al. Simon, *Brațele crucii. Politicile creștine ale Ștefan cel Mare și Matia Corvin/ Keresztfák. Nagy István és Hunyadi Mátyás keresztény politikája*, în *Ștefan-Matia*.

¹⁸⁰ A.S.V., Misc., Arm., II-56, f. 376 (377), v.; K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 414-415; H. Inalcik, *Djem*, p. 348; datorită problemei pasajului habsburgic prin Ungaria este de presupus că trecerea s-ar fi realizat prin Moldova (un motiv în plus pentru relația din acel an a lui Ștefan cu Maximilian I de Habsburg, regele romanilor, fiul lui Frederic III, de care însă se distanțase, apropiindu-se de Matia, înainte de moartea acestuia în aprilie 1490; MDE, volumul IV, nr. 17-18, p. 23-25; nr. 34, p. 50; nr. 81, p. 115; nr. 110, p. 146-151; nr. 112, p. 152-158; Zs. Teke, *Rapporti*, p. 34; Ștefana Simionescu, *Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în *RdI*, XVIII, 1974, 1, p. 91-98; vezi și Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der*

Bonfini, Ștefan, prin protecția acordată Transilvaniei, împotriva intențiilor otomane, câștigă "succesiunea" lui Matia ca *valachorum regulus*¹⁸¹. În octombrie 1492, se transmitea la Milano, știrea venită din sursă venețiană de primă mână, că Ștefan, voievodul Moldovei, căpitan al Republicii, urma să primească 70000 sau chiar 80000 de ducati¹⁸².

De la început, documentul spune multe despre percepția venetă asupra lui Ștefan, ca voievod, și ca și duce, cum este el numit monarhic preponderent¹⁸³. Rămâne de discutat

Wende zur Neuzeit, volumul I, *Jugend Burgundisches Erbe und Römisches Königstum bis zur Alleinherrschaft 1459-1493*, Wien, 1971, p. 308-316). Moldova, *Wallachia*, în text, nu figura explicit ca participantă la cruciadă, ceea ce înseamnă, fie că era implicată de prezența ungară (lucru normal datorită înțelegerii moldo-ungare din 1489, a intervenției papale, la solicitarea lui Ștefan, care o permisesse; [Kaspar Weinreich], *Die Danziger Chronik von Pfaffenkriege*, în *SRPrU*, IV, 1870, p. 688; Ș. Papacostea, *Poziția*, p. 518), fie că statutul Moldovei nu fusese încă clarificat (ipoteză susținută de locul de pasaj și de reticiența pe care, în ciuda poziției cruciate revenite lui Matia, Ioanuciu VIII o păstra față de acesta; A.S.V. Misc. Arm., II-29, f. 43 (47), r.-82 (86),v). Pe deasupra, fie în același an, după moartea lui Matia, a căruia grea moștenire era menționată, fie în 1494 (A.S.V. Misc., Arm., II-20; f. 112 (116), r.), lui Maximilian i se recomandă ca, trecerea Dunării să se facă *per utraque Wallachiae* ("prin fiecare dintre/prin ambele Valahii"), ceea ce înseamnă sigur că proiectul evoluase, implicând și Țara Românească (la 1491, când se publica harta realizată de cardinalul Nicolae de Cusa, spațiul sud-estic avea ca unități politice: *Magna Valachia*-Țara Românească, *Valachia Magna*-Moldova; Ștefan Ștefănescu, *Conștiința europeană în gândirea lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan 500*, p. 291, nota 21). Ar fi fost vorba de două coloane cruciate, din care, datorită problemelor ungaro-germane, cea mai puternică urma să treacă prin Moldova, însumând trupele imperiale, cele polone, și cele moldave, și lovind prin Dobrogea (atât în formula aceasta, cât și în cea *Hungariam aut Vallachiam*, trecerea cruciată, cu precădere cea polonă, după 1485-1489; Ș. Papacostea, *Relațiile*, p. 628-630; Gh. Duzinchevici, *Războiul moldo-polon din 1497. Critica izvoarelor*, în *SMIM*, VIII, 1975, p. 20-21, era de natură și să-l îngrijoreze pe Ștefan). Deocamdată, mai multe sunt imposibil de spus. Oricum, "cu excepția" devastărilor la care se expunea, poziția cruciată a Moldovei era esențială, indiferent de variante.

¹⁸¹ *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 303, p. 341; volumul VIII, nr. 32, p. 28; Bonfini, volumul IV, p. 188; Alexandru Lapedatu, *Vlad-Vodă Călugărul, 1482-1496. Monografie istorică*, București, 1903 (extras din *CL*, XXXVI), p. 43; și I. Căzan, *Dușmani de temut și aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, București, 2004, p. 107-112.

¹⁸² M.H.S., volumul I-2, nr. 15, p. 137; *Litterae Francisci Tranchedini e Bononia ad Ill^l Principem et Excell^l D.D. Ducem Mediolani, 17 Octobris 1492; Un mio amico, quale ha hogi parlato con uno Paduano, quale de recenti vene da Venetia, mi ha facto intendere havere retracto da epso Paduano come la Illustrissima Signoria de Venetia ha conducto novamente per suo Capitaneo Il Signore Stephano Vaivoda de Mundavia, homo sagacissimo et callidissimo in lo mestere del arme, cum stipendio de LXX milia overo LXXX milia ducati, et questo dice havere havuto da persona de grande auctorita in Venetia*. Textul ne lasă să înțelegem că tranzacția a fost încheiată. Dar, culoarul pe care ne-a parvenit știrea, un venețian-un padovan-un prieten al milanezului de la Bologna-în fine, omul duceului de Milano, ne cere să considerăm textul doar prin prisma unei posibilități, foarte serioase însă. Ștefan, cel Mare (întrucât titlul său și locul căruia acesta îi corespunde nu lasă loc pentru îndoială), urma să fie finanțat.

În A.S.Ve., S.S., reg. 34, 1489-1493, care, ca și întreaga serie de registre, conține în primul rând deliberările senatului și instrucțiunile date de el și de doge solilor Republicii, n-am găsit nici o mențiune despre o asemenea decizie. Nu trebuie să ne surprindă. Contextul nu permitea ca finanțarea având, în primul rând prin precedentele din anii 1475-1478, un evident sens anti-otoman, să fie decisă la nivelul deliberativ al senatului, de unde Poarta își putea lesne lua informațiile (vezi și Paolo Preto, *I servizi segreti di Venezia*, Milano, 1998 (reprint), p. 247-248).

¹⁸³ V.M.H.H., volumul II, nr. 636, p. 453; *Acta*, nr. 9, p. 9; mai mult, deosebirea *Dilecto filio* (Ștefan; așa era numit Ivan, mare duce, la 1472; M.H.S., volumul I-1, *Ancona-Bononia-Florentia*, Varsaviae, 1874, nr. 4, p. 310, ori dogele, ducele, Veneției; A.S.V., Misc., Arm., II-7, f. 294 (298), r. 1481) și *Carissimo filio* (Matia) exprima diferența de rang monarhic, nu apropierea de Roma. De asemenea, *princeps* putea fi folosit pentru ambii, ca o formulă de politețe, ca un însemn al calității monarhice, în special, ori ca un rang monarhic (*Hurmuzaki*, nr. 12, p. 10; nr. 15, p. 12-13). Pe moment, remarcăm raporturile ierarhice "stabile" de Apus între Moldova și Moscova. Prima era tratată preponderent de duc, a doua ca regat, la sfârșitul secolului XV (*Sanudo*, volumul I, col. 740, 744). În plus, după 1500, pe măsură ce scrisorile lui Ștefan (*dominus haeres et vayvoda*) se înmulțesc și pacea este aproape încheiată între Veneția și Poartă,

contextul. Ceea ce este mai dificil decât în primul caz propus, întrucât anii de după 1484, și mai ales după 1490, au plătit tribut atracției pentru anii 1475-1481, căzând în umbra lor¹⁸⁴.

Veneția căuta să-și câștige o mai mare libertate de mișcare în sistemul otoman¹⁸⁵. Spre 1495, când și grupa cruciat, pe criterii dinastice, Spania cu Imperiul Romano-German, Ungaria cu Polonia, tendința evoluase spre ostilitate¹⁸⁶. Iar Ștefan cel Mare făcea aceleași gesturi în cadrul aceluiași protectorat estic al Porții¹⁸⁷. În preajma lui 1497, trecerea sa pe poziții anti-otomane explicate părea realizată¹⁸⁸. Veneția aștepta o mare expediție creștină.

Visurile venete înregistrate, tot de Sanudo, de această dată însă în jurnalul său, privind coordonarea *Carabodan*-ului cu regii Ungariei, Poloniei și Rusiei și reușitele anti-otomane, respectau aceleași coordonate ale adaptării realității la finanțarea venetă, care obliga la acțiunea anti-otomană, ca la 1462¹⁸⁹, în cazul lui Matia Corvin. Și aici, dar mai nesigur decât la 1478, s-ar putea spune că Ștefan și a primit banii. Neclar este cea a făcut cu ei, ceea ce contextul i-a permis să facă, în vremea maturității sale anti-otomane, *cruciate*¹⁹⁰.

De remarcat este, oricum, intervalul dintre anul din care iese știrea (1492) și anul în care orizontul de așteptări venet aranjează realitățile din Moldova (1497), în acest timp, Ștefan neemițând vreun act, până în ianuarie 1497, în favoarea Bisericii și ridicând 7 lăcașuri pentru el și supușii săi¹⁹¹. După 1504, Veneția se alătură Romei pe "lista neagră" a ortodoxiei, din *Cronica moldo-rusă*, care atacă "caracterul neconstituțional", absolutist, al domniei lui Bogdan¹⁹². Echilibristica și tactul ștefanian par să fi "împăcat" destule lucruri.

Ultimul element pe care îl aducem în discuție, este o infirmare. O mențiune în care apar ducele Ștefan și fiii săi *Vlad*, prin adaptare, și Ahmed Pașa, beglerbeg-ul Rumeliei, a dus la presupunerea că Ștefan cel Mare a avut un fiu, renegat, intrat în serviciul Porții¹⁹³. Acesta, în toamna lui 1493, îl căuta pe băiatul lui *Vlad*, a cărui mamă, după moartea soțului ei, se recăsătorise cu un gentilom venet, și trăia în împrejurimile orașului lui San Marco.

el este numit doar *voievod* de către Sanudo, o "precizare-decădere" (în context cruciat, Ștefăniță era (redevenea) *duce*; *Sanudo*, volumul XXVII, 1519, Venezia, 1892, col. 405).

¹⁸⁴ Vezi și reprezentările din N. Iorga, *Istoria*, volumul IV, p. 126-156, 157-183; Al.V. Boldur, *Politica lui Ștefan cel Mare într-o lumină nouă*, în "SCI", XVIII, 1943, p. 51-60; Ș. Papacostea, *Relațiile*, p. 607-638.

¹⁸⁵ Vezi și K.M. Setton, *Papacy*, volumul II, p. 453-462; P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze, 1975, p. 59-66.

¹⁸⁶ A.S.Ve., reg. 35, 1494-1495, c. 85v.; c. 87v. (6, 11 aprilie 1495); F. Theunissen, *Diplomatics*, p. 139-140; toate acestea aveau loc în timp ce trupele franceze amenințau teritoriile Republicii din peninsula. Marea problemă în relația cu Poarta era faptul că Djem murise (28 februarie), dispărând astfel un factor inhibitoriu major pentru Baiazid (vezi încă și Hans Pfeffermann, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken*, Winterthur, 1946, p. 14-21; Sidney N. Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, 1948 (republicat în *EJOS*, III, 2000, p. 1-111), p. 45-50).

¹⁸⁷ *Hurmuzaki*, volumul II-2, nr. 336, p. 380; Al.V. Boldur, *Ștefan*, p. 258-266; E. Denize, *Stephen*, p. 166-172.

¹⁸⁸ Vezi și *Sanudo*, volumul I, col. 740, 744; N. Iorga, *Studii*, p. 173-174; idem, *Istoria*, volumul IV, p. 168-169.

¹⁸⁹ După care, și la 1462 (-1463), și la 1497 (-1498), Veneția ceruse expertiza locală (M.D.E., volumul I, nr. 108, p. 172; M.H.S., volumul I-2, nr. 9, p. 158; *Sanudo*, volumul II, col. 420; I. Căzan, E. Denize, *Spațiul*, p. 80-82; vezi și Ș. Papacostea, *Cu privire la geneza și răspândirea povestirilor scrise despre faptele lui Vlad Țepeș*, în *RSL*, XIII, 1966, p. 159-167; idem, *Poziția*, p. 523-531, pentru încadrarea datelor separate de peste trei decenii.

¹⁹⁰ Vezi *Repertoriul*, nr. 10-18 (ori doar până la nr. 15), p. 109-167, în această chestiune a contextualizării banilor.

¹⁹¹ D.R.H.A., volumul III, nr. 106-198, p. 211-349 (acte sigure; 1492-1496), *Repertoriul*, nr. 8-14, p. 94-144.

¹⁹² *Cronica moldo-rusă*, p. 154, 157-158; A. Pippidi, *Paesi*, p. 27-28; finalitatea politică a cronicii este ineludabilă.

¹⁹³ A.S.Ve., S.S., reg. 34, c. 214 r.-v.; cf. M. P. Pedani, *Inviati*, p. 47, nota 69; informația era "năucitoare".

În document, fiul lui Ștefan este *Vlaticho*. Și datorită zonelor în care se desfășurase odiseea nepotului lui Ahmed (Ștefan, ca creștin, până la vârsta de 15 ani, până la 1474), Craina și Bosnia, este una și aceeași persoană cu Vlatko¹⁹⁴, duce de Sfântul Sava, viitorul teren al Herțegovinei, fiul lui Ștefan Kosaca (1435-1463). Personajul nu este necunoscut.

Luptase cu turcii. Iar numele său a dus, în legătură directă cu 1484, la trecerea sa la nordul Dunării, campania otomană împotriva sa fiind datată, din 1482, în vara lui 1484¹⁹⁵. Astfel, *Vlaticho*, sau *Valacheo*, a fost identificat cu Vlad Călugărul ori cu Ștefan cel Mare.

În pofida acestei recitificări, tot Veneția este susceptibilă să ne ofere lămuriri în problema lui Alexandru, ostatecul de la Istanbul. Un fiu al său, fratele lui Ștefan Lăcustă, *Iani* (Ioan) își încerca norocul monarhic la Veneția, probabil după moartea tatălui său, la sfârșitul celui de al doilea deceniu al secolului XVI¹⁹⁶. Este o altă direcție de cercetare¹⁹⁷.

Trei căutări. Dacă documentele editate pot rezerva încă surprize importante, dimensiunile descoperirilor din arhive pot fi doar imaginate¹⁹⁸. Arhivele par să aibă un ritm al

¹⁹⁴ Cambini, p. 58-59; A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiana*, volumul II, *De la întemeierea Țărilor Române până la moartea lui Petru Rareș, 1546* (ediție Nicolae Stoicescu, Maria Simonescu), București, 1987, p. 316; Ionel Căndea, *Cucerirea Cetății Albe de către turci la 1484 într-un izvor italian mai puțin cunoscut*, în *SMIM*, XVII, 1999, p. 30; Gianluca Masi, *Stefano il Grande e la Moldavia nei "Commentari" di Andrea Cambini e Theodoro Spandugino Cantacuzen*, în *AIRCRU*, VI, 2004-2005 (sub tipar).

¹⁹⁵ A.S.Ve., S.S., reg. 34, c. 214 r.; *MCCCCLXXXIII Die XVII^{mo} octobris/ Magnifico domino Achmeth Bassa Anatolia Beylerbey/ Per la venuta al conspecto nostro de i servidori de vostra magnifica Schender Inmrachor, et conte Radis, habiamo ricevuto letre de quella per le qual imprimis la commemora quello Che verissimo dello amor et affectione habiamo portato ali progenitori, et fradeli del vostra magnifica aliquid et maxime allo illustrissimo signor duca stephano, suo padre, et duca Vlaticho suo fratello dilectissimo zentilhomio [...] Ma che havendosse conferito el prefato signor duca Vlaticho in la cita nostra de Splato per farse medegar de certa sua infrimta et lasso lo dicto puto che allhora lastava in Crayna, qualle fu portato in Bossina per li proprij providori del dicto duca*. Pentru evenimente, petrecute în 1487-1488, și Vlatko, mort în 1489 (soful văduvei sale era Marco Loredan, căpitan al Republicii), vezi, în general, *Vite 1474-1494*, p. 561, 586; Theodor [Spandugino] Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors* (edited by D.M. Nicol), Cambridge, 1997, p. 56; O. Cristea, *Domn*, p. 74-76; Ahmed Pașa, de trei ori mare vizir, sub Baiazid II și Selim I, la Erdmute Heller, *Venezianische Quellen zur Lebensgeschichte des Ahmed Paşa Hersekoğlu*, în *EJOS*, III, 2000, 4, p. 6-13, 22-24.

¹⁹⁶ *Hurmuzaki*, volumul VIII, nr. 60-62; p. 49-50; N. Iorga, *Pretendentul "Iani rege al Moldovei" (1516-1521)*, în *RI*, I, 1915, 2, p. 25-26; C. Cihodaru, *Pretendenți*, p. 109; Șt. S. Gorovei, *Note*, p. 192-195.

¹⁹⁷ Îndrăznim să mai adăugăm una, pe linia raporturilor, problematice, între Republică, Moldova, patriarhiile latină și ecumenică de Constantinopol și Roma (A.S.Ve., S.S., reg. 29, c. 92v.; reg. 33, 1486-1489, c. 127r., *Hurmuzaki*, volumul VII, nr. 18, p. 14; *Vatopedi*, nr. 5, p. 36; vezi și D.-I. Mureșan, *Patriarcat, volumul I*, p. 412-419; Giorgio Fedalto, *Richerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei Greci a Venezia nei secoli 15 e 16*, Firenze, 1967, *passim*; Al. Simon, *La place chrétienne de la foi des Roumains de Transylvanie en 1574*, în *AIRCRU*, VI, 2004-2005; sub tipar). Ea se leagă de folosirea unei persecuții a armenilor, în/ începând cu 1479, în Moldova, în corespondența dintre patriarhia ecumenică și Veneția, la începutul anului 1480 (Georg Martin Thomas, *Eine griechische Originalurkunde zur Geschichte der anatolischen Kirche. Schreiben des Griechischen Patriarchen Maximos von Constantinopel an den Dogen Giovanni Mocenigo von Venedig, Januar 1480*, în *ABAW*, VII, 1853, p. 145-192, citarea în studiul Mariei Crăciun, *Tolerance and Persecution. Political Authority and Religious Difference in late medieval Moldavia*, în *Colloquia*, X-XI, 2003-2004, 1-2, p. 10) la sfârșitul perioadei de negocieri, fără succes, între Mehmed II și Ștefan cel Mare (*Hurmuzaki*, volumul XV-1, nr. 187, p. 105; *Documente Ștefan*, volumul II, nr. 160, p. 360; *Documente turcești*, volumul I, nr. 5, p. 6). Nu este exclus ca, pe lângă discuțiile cu Poarta, Suceava să fi avut negocieri și cu patriarhia, probabil la inițiativa acesteia. Negocierile, deși foarte probabil fără efect moldav, pot să fi întărit pretenția de la 1483 (vezi *Vatopedi*, nr. 5, p. 36; F.H.D.R., volumul IV, XLIX, *Ekthesis Nea*, nr. 3, p. 315, nota 11, dar și D.-I. Mureșan, *Théocliste*, p. 371-373; și Jean Darrouzès, *Ekthesis néa. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, în *REB*, XXVII, 1969, p. 47, 61).

¹⁹⁸ Suraiya Faruqi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*, Cambridge, 1999, *passim*.

lor. O dată la trecerea dintre secole, în primele și în ultimele lor decenii, în cazul Venetiei, ele tind să scoată la iveală, aproape natural, în urma scotocirilor, tulburărilor petrecute între timp, cele mai diferite și atrăgătoare informații¹⁹⁹. Însă, precum în cazul surselor privind anul 1484, ele riscă să-și piardă sensul, dacă contextul nu este bine abordat, bine și curat cercetat²⁰⁰. Este mesajul trimis, dincolo de procente și posibilități, dincolo de "vreau" și "vreau", pentru că fiecare din gândurile și rândurile date explicării înfrângerii a lui Ștefan din vara lui 1484 este un produs al lor, de către lunile în care Moldova a încetat să mai fie o forță maritimă.

Atunci, Venetia privea politic în altă parte, deși ochii îi fuseseră ațintiți asupra Moldovei. Ea, având principala agenție de știri creștină la Istanbul, și Matia, celălalt mare responsabil creștin nemoldav pentru 1484, au beneficiat de "iertarea" domnului. Precum adversarii și aliații săi, el era un om practic. Afacerile și statul trebuiau să continue²⁰¹. Iar, Moldova, pe care Ștefan o aduse la marginea prăpăstiei prin înfrângerea din 1484, a fost salvată tot de el la 1485 și 1486²⁰². Moldova "era" el. Și aceasta mai cere încă explicații, fie în plan practic, fie la nivel simbolic, întrucât cele două înfrângeri, dintr-un total de 36 de bătălii, duse de a-lungul carierei sale, recunoscute de către Ștefan trimisului venețian la Suceava (1502), Matteo Muriano, au fost provocate de către sultani, la 1476 și la 1484²⁰³.

¹⁹⁹ O atenție specială ar merita familia lui Ștefan găzduită la Venetia în august 1476 (N. Iorga, *Venetia*, nr. 30, p. 272; A.D. Xenopol, *Un nou document venețian privitor la Ștefan cel Mare*, în *Arhiva*, XVIII, 1907, 7-8, p. 364). O prezentare online a fondurilor arhivistice venete (cele papale sunt înfățișate la www.vatican.va/library_archives) este posibilă la

www.archivi.beniculturali.it/Biblioteca/damosto_html/05_html. Mai bună este însă informarea sub formă de catalog tipărit, realizabilă prin consultarea, de exemplu, a repertoriului *Archivio di Stato di Venezia*, Roma, 1994 (extras din *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani*, volumul IV), *passim*.

²⁰⁰ Mai sunt și disponibilitățile genoveze (Enrico Basso, *Genoa: un impero sul mare*, Caligari, 1994, p. 287-295).

²⁰¹ Bonfini, volumul IV, p. 188; Sanudo, volumul I, col. 740; Ș. Papacostea, *Relațiile*, p. 625-631; O. Cristea, *Domn*, p. 61-65; E. Denize, *Ștefan cel Mare și războiul otomano-venețian din 1499-1503*, în *RdI*, XLI, 1988, 10, p. 977-991; Al. Simon, *Stephen the Great and his Involvement in Transylvania*, în *TR*, XIII, 2004, 2, p. 38-41. Era și firesc, cel puțin în cazul Venetiei, ca afacerile, jocul, până la urmă spectacolul, să continue. În vara anului 1487, Ferdinand de Aragon afirma că Venetia, care se opunea planurilor lui Matia de aducere a lui Djem la Buda și care-l finanța poate încă pe Frederic III adversarul lui Matia, îi dădea, ori promitea, regelui ungar 100000 de ducăți anual, pe timp de război, 30000, pe timp pe pace, pentru lupta cu Turcul (M.D.E, volumul III, nr. 17, p. 22; *Vite 1474-1494*, p. 554; F. Cusin, *Confine*, volumul II, p. 266-267; Zs. Teke, *Rapporti*, p. 34).

²⁰², V. Ciobanu, *Țările*, p. 88-94; vezi din anii 1470 și situația din Ș. Papacostea, *La guerre ajournée: les relations polono-moldave en 1478. Réflexions en marge d'un text de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în *RRH*, XI, 1972, 1, p. 3-21; nu este exclus, dimpotrivă, ca el să fi avut pretenții mult mai mari de la Polonia (vezi și Florin Pintescu, *Ștefan cel Mare-mare oștean. Repere în istoriografia poloneză*, în *AȘUI*, L, 2004, p. 69-83).

²⁰³ Vezi Sanudo, volumul IV, col. 248, 736; Hurmuzaki, volumul VIII, nr. 45, p. 36-37 (decembrie 1502); Matteo Muriano, în *Călători*, volumul I, p. 149 (înfrângerile ca și victoriile sunt numite, domnul prezentându-și doar palmaresul în fața lui Muriano, "34-2"); ce este interesant în informarea aceasta, cu finalitate cruciată, de la curtea suceveană (vezi și Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. 42, p. 34; ianuarie 1502) este faptul că asediile, atacurile ratate ale Chilie (1462) și Cetății Albe (1485) nu figurează pe lista eșecurilor lui Ștefan, poate mai mare (Al.V. Boldur, *Ștefan*, p. 322-327), listă redusă însă, prin prisma ariei de interes moldav a Venetiei, la două înfrângeri, la Războieni-Valea Albă (1476), în preajma Chilie (1484). Poate, prin ultimul deceniu al domniei lui Ștefan, se pot explica multe evenimente din perioada anterioară.

Istoria lui 1484, pe care sursele politice ne-o permit să o reconstruim, diferă de cea pe care ordonarea interpretativă a semnelor o poate oferi. Trecutul însă nu acordă vreun motiv de eroare “rațională” în organizarea uneia dintre “istorii”. Astfel, celei de a doua dintre acestea, nesuținute de contextul informațional și logic, politic, militar, în explicarea eșecului lui Ștefan din 1484, i se cuvine o atenție sporită²⁰⁴. Rămâne neclar în ce măsură cele două planuri, cele două tipuri de istorie, au interferat în acțiunile din 1484 și de după²⁰⁵.

Este un motiv suficient, pentru ca, în mod cartezian, oricât de greu ar cădea termenul pentru Evul Mediu și parte din viziunile asupra sa, să urmărim, atent, motivația diurnă, pragmatică, a folosirii temelor apocaliptice medievale²⁰⁶. Poate fi mai mult decât un *pium desiderium*, întrucât, de început, ca în cazul formelor imperiale românești, trebuie doar distins între motivația recentă care le-a dus în atenție și ceea ce a impus folosirea lor medievală²⁰⁷. În 1484 a existat destulă suferință domnească, pentru ca cerul moldav, format ori compus, să fie apropiat de eșecul din jurul porturilor din sud, consfințind, din mila lui Dumnezeu, dezastrul suferit de către Ștefan cel Mare, viitor Sfânt, viitor David²⁰⁸.

²⁰⁴ Insistăm asupra unui aspect. În Moldova (D.I.R.A., *Veac XVI*, volumul I, nr. 37-104, p. 42-108), sub Bogdan III, între 1505-1517, ponderea documentelor în favoarea bisericii în totalul actelor emise de către domn este 18%, dar de doar 4% înainte de 1513 (D.I.R.A., *Veac XVI, op. cit.*, nr. 39, p. 44 [datat “exact” între 1505-1516]; nr. 64, p. 69-70; 1508), și de 50% din 1514 (D.I.R.A., *Veac XVI*, nr. 84-90, p. 88-93; nr. 92-93, p. 93-94; nr. 95, p. 95-96; nr. 97, p. 97-98; nr. 100, p. 100-102; toate între anii 1514-1515), fără ca în cazul acestui ultim eșantion de documente să poată fi înregistrată vreo reducere numerică majoră în raport cu perioada anterioară, dimpotrivă. Din acești doi ani (1514-1515) au fost păstrate 17 (18) acte, față de 46 (47) în cursul a 9 ani calendaristici (1505-1513).

²⁰⁵ O. Cristea, *Domn*, p. 98-103, 113, pe baza studiului semnat de M.M. Székely, Șt.S. Gorovei, *Semne*, p. 60-64.

²⁰⁶ Vezi și Paul J. Anderson, *Medieval Apocalypses as Historical Sources*, în *AHR*, LXXIII, 1968, p. 997-1018;

Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Late Middle Ages. A Study in Joachimism*, Oxford, 1969, p. 359-360 (cazul lui Cristofor Columb); K.M. Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom* (=MAPS, CCI), Philadelphia, 1991, p. 18-20, 34-35 (“mesajele” trimise pe frontul creștin, mai ales la 1480).

²⁰⁷ Vezi și paginile lui A. Pippidi, *Tradiția*, p. 20-21, 145-148; Al. Simon, *În jurul Carpaților*, p. 515, 517-519.

²⁰⁸ Realizarea, venetă (ianuarie 2005) și romană (octombrie 2004), a studiului, schițat de comunicarea prezentată la Institutul Român din Freiburg (2 octombrie 2004), *Regatul Ungariei și Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, ocazie pentru care mulțumim profesorilor Iancu Bidian, Lauro Grassi, și kolegei Iuliana Vătui, a fost posibilă prin ajutorul oferit de profesorii Michaela Dal Borgo, Maria Pia Pedani, Ioan-Aurel Pop, Șerban Turcuș și de colegii Florina Ciure, Cristian Luca, Dan Ioan Mureșan, Adrian Podaru. Tuturor le mulțumim călduros din nou.

ANEXA

Edițiile *Hurmuzaki* și Caracciolo Aricò ale textelor despre vara-toamna lui 1484

Numărul și pagina	<i>Hurmuzaki</i> , volumul VIII	Pagina	Vite 1474-1494
Nr. 29, p. 27	<i>In questo tempo per uno grippo venuto da Corphu con lettere di Sier Piero Bembo <figlio> quondam Sier Lorenzo Baylo nostro a Constantinopoli et di Juan Dario, Secretario nostro se intese como il Signor Payseta Turcho, che andoe nel paese dil Valacho di [pasaj lipsă, probabil Carabodan sau o formă de Moldavia], havia preso la terra fortissima chiamata Nicostomo et roto 25 millia cavalli de coradori di ditto Valacho per il che li custodi et habitatori di Moncastro vedendo la crudeltà dil Turcho fata a Nicostomo li mandoe le chiave di ditta città, et senza altra bataglia air(?) quel Dominio.</i>	p. 472	<i>In questo tempo per uno grippo venuto da Corphù con lettere di Sier Piero Bembo<figlio> quondam sier Lorenzo, Baylo nostro a Constantinopoli, et di Zuan Dario, Secretario nostro, se intese come il signor Payseta turcho, che andò nel paexe dil Valacho di [pasaj lipsă, în text apărea: , probabil Carabodan sau o formă de Moldavia], havia preso la terra fortissima chiamata Nicostomo, et roto 25 ^m [mila] cavalli de' coradori di ditto Valacho, per il che li custodi et habitatori di Moncastro, vedendo la crudeltà dil Turcho fata a Nicostomo, li mandoe le chiave di ditta città, et senza altra bataglia avé quel Dominio.</i>
Nr. 30, p. 27	<i>A di 18 [septembrie], dil ditto mexe arivoe in quest città uno ambasador dil Signor Bayesto, principe di Turchi, e qual fu honorato just ail so lito et venuto in colegio apresetoe la letera dil Suo Signor cher avisava la vitoria auta e l'aquisto di le terre del Valacho, et che come nostro bon amico mandava ad alegrassi di la Sua vittoria. Poi esso orator qual havea inzegno, havendo per camin inteso de la paxe fata, si congratulò col Principe dicendo il suo Signor l'haverà molto a grato ad intender tal nouova per la bona amicitia et paxe l'ha con questa Signoria. Et stato ditto orator qui alcuni zorni fo risposto a la letera dil Signor ralegrandosi d'ital vitoria, et lui fo vestito et la soa famiglia et apresetato, poi si partì molto contento. Ma poco da poi se intese esso Signor Turcho havia auto una rotta di molta di la soa gente da Hongari et Croati adunati insieme con le zenti dil Valacho li in Valachia, per il che esso Signor di nuovo faria exercito per andar in persona contro questi.</i>	p. 476-477	<i>A di 18 [septembrie] dil dito mexe arivoe in questa cità uno ambasador dil signor Bayseto, Principe d' i Turchi. El qual fo honorato iusta el solito, et venuto in Colegio apresetoe la lettera dil suo Signor, che avisava la vitoria auta e l'aquisto di le terre dil Valacho, et che, come nostro bon amico, mandava ad alegrarsi di la sua vittoria. Poi esso orator, qual havia inzegno, havendo per camin inteso di la paxe fata, si congratulò col Principe, dicendo il suo Signor l'averà molto a grato ad intender tal nova, per la bona amicitia e paxe l'ha con questa Signoria. Et, stato dito orator qui alcuni zorni, fo risposto a la lettera dil Signor ralegrandosi di tal vitoria; et lui fo vestito et la soa fameglia, et apresetato; poi se partì molto contento. Ma pocho dapoi, se intese esso Signor Turcho havia auto una rota di molta di la soa gente da Hongari et Croati adunati insieme con le zente dil Valacho, li in Valachia. Per il che, di novo esso Signor feva exercito per andar im persona contra di questi.</i>
Nr. 31, p. 28	<i>È da saper havendo scripto di sopra chel Signor Turcho havia preso Moncastro, e fo di luio passato, havia in campo 300 mila persone et armata di velli 100, erra con lui l'imperator di tartari con XXX mila cavali, trovè in Moncastro qual erra di Stephano Carabodan Valacho anime XX mila, poi Licostomo si rese da poi bombardato assai, et in zorni 5, fece rifar Licostomo vecchio, et con tal istoria ritornò a Adrianopoli.</i>	p. 497	<i>È da saper, havendo scripto di sopra che'l Signor turcho havia preso Moncastro - e fo di luio passato - havia in campo 300 ^m persone, et armata di velle 100, erra con lui l'Imperator d' i Tartari con XXX ^m cavalli, trovè in Moncastro (qual erra di Stephano Carabodan Valacho) anime XX ^m; poi Licostomo si rese dapoi bombardato assai; et in zorni 5 fece refar Licostomo Vechio, et con tal vitoria ritornò in Andernopoli.</i>

BETWEEN THE HARBOURS AND THE SKIES: CHILIA, CETATEA ALBĂ, ISTAMBUL AND
VENICE IN THE SUMMER OF 1484

Abstract

In the spring of 1484 several signs of unrest gathered in Venice, Buda and Suceava. Their primary cause was in Istanbul. And only Venice had an official peace treaty with the Ottoman Empire (1479). The, still new, sultan Bayezid II (1481-1512) had the task of proving himself both at home, after a rather difficult civil war (1481-1482) and a short lived rebellion (1484), and abroad, where, inside the *Christian Commonwealth*, his brother and rival, Djem, had taken refuge (1484). Bayezid succeeded in achieving both his goals, plus a "bonus". He practically destroyed (for a few years) the already shaky crusader image of his main Christian rival, king Mathias Corvinus of Hungary, "the protector and ally" of the Stephen the Great, the Duke of Moldavia. The conquest of Moldavia major harbours, Chilia, Cetatea Albă (Akkerman), together with a few minor ones, was the way, covered for a while in diplomatical dust, by which the sultan secured his objectives. Most of the Moldavian army was crushed near Chilia. Therefore the Hungarian-Moldavian military reaction, after the Sultan's return to Istanbul, could not harm the Ottoman conquests.

By losing its vital commercial centres and half of its urban population, Moldavia, especially Stephen, came close to collapse over the next two years (1484-1486). Although, he managed to retain his throne and make peace with the Ottoman Empire (1486), the blow dealt in July 1484 was dramatic. It brought up the signs of unrest, transformed in heavenly signs in writing, in the chronicles, caused by his anti-ottoman, pro-catholic politics amongst the important figures of the Orthodox Church. The Moldavian archbishop and the bishops had lost their places in the princely council, in the fall of 1473, when Stephen decided to confront Istanbul. Not even after the years of *apaisement* (1486-1488), were they to regain their front seats. On the other hand, "a beautiful peace" seems to have survived the reign of Stephen. It comes close to explaining both his long reign (1457-1504) and his sainthood (1992). Like in most other cases, there are still several issues that have to be cleared.

One of the more interesting and also one of the less known "sequels" (under these circumstances it is difficult to call them consequences) of the year 1484 and the turmoil caused by it, mainly in the Catholic World, due to the chain of problems that linked her to Orthodox Moldavia, is the rise, step by step, of Stephen as a Crusader figure, perhaps even stronger than he had been shortly after his great victory over the Ottomans in 1475, even though the peace of 1486 was actually never broken. In the year 1490, alongside Hungary, Moldavia was at the forefront of the projected and naturally unsuccessfully debated crusade at the congress of Rome. In 1492, seemingly, Venice, at peace, like Stephen, with Bayezid, was about to send 70-80000 Ducats to her captain, the ruler of Moldavia. Apparently, in reason mainly of the events of 1497, when Stephen was expected to do his Christian duty against the Turks (and he did not, has forced not to do), the money (or part of it) found a way to Moldavia. The fighting in a "pre-1484" fashion was never to (could not) be revived.

Many relevant sources may still be found in Venice, generally in the Italian archives. On few of these sources, some already published or only mentioned in the works of other authors (mainly from the 19th century), stands the present study. One of the aspects which might be solved through the Venetian archive, in particular, is the faith of Alexander, Stephen's hostage son of Istanbul, who unsuccessfully claimed his father's throne in 1504, when a small blood-bath assured Stephen the Great' succession the way he wanted it to.

IZVOARE PRIVIND VESTIMENTAȚIA ARISTOCRAȚIEI TRANSILVĂNENE ÎN SECOLELE XVII-XVIII

Istoria vestimentației a fost întotdeauna un subiect important și interesant în cercetările istorice, arheologice și artistice. În procesul de cercetare a trecutului sunt semnificative nu numai creațiile artistice excepționale, arhitectura impozantă sau documentele, ci și artele aplicate, artele decorative, care, deși nu sunt atât de spectaculoase, au jucat un rol important și oferă foarte multe date despre viața de zi cu zi a oamenilor.

Costumul, vestimentația este un segment foarte important al vieții societății în orice epocă și în orice loc, constituind un izvor care ne oferă informații despre caracteristicile unor perioade. Despre moda popriu-zisă putem vorbi abia după aproximativ 1350. Începând cu această perioadă își fac apariția în Europa numeroase influențe și schimbări în lumea modei vestimentare¹. Se dezvoltă costumul specific pentru diferite națiuni, popoare, grupuri de oameni, însă în istoria vestimentației din Europa întotdeauna au existat și motive asemănătoare, chiar identice, care se regăsesc în compoziția costumelor. Influențele străine erau răspândite și foarte vizibile în epocă².

Aspectul cel mai important în procesul de cercetare a istoriei vestimentației este materialul textil păstrat. Pe lângă materialul concret mai există diferite categorii de izvoare care ne conduc spre informații prețioase în legătură cu moda, îmbrăcăminte de grupuri de oameni într-o epocă dată. Între aceste izvoare amintim operele din domeniul artei plastice, picturi, lucrări grafice, desene, sculpturi. O altă categorie o constituie izvoarele scrise, cum ar fi memorii, însemnări ale călătorilor străini, corespondențe, inventare, lăsaminte, decrete și ordonanțe referitoare la modul de viață a oamenilor.

Materialul textil concret poate proveni din mai multe surse. În secolele XVII-XVIII în societate este foarte importantă reprezentarea, accentuarea poziției sau a rangului. Printre altele, vestimentația, costumul deservea cel mai vizibil acest scop. Costumul avea nu numai funcții utile, ci și de reprezentare. Probabil aceste tendințe duc la păstrarea costumelor în scopul teaurizării și transmiterea lor din generație în generație. O altă categorie o constituie piesele vestimentare descoperite în urma cercetărilor arheologice. Acestea, păstrate adesea în stare surprinzător de bună, ne oferă la rândul lor informații despre obiceiuri și modă.

În ceea ce privește reprezentările artistice, pentru secolele XVII-XVIII, pictura și în special portretistica este considerat un izvor important pentru studierea vestimentației. În procesul de generare a unei imagini favorabile, costumul constituie un element foarte important, adaptat desigur vârstei, epocii, modei și rangului persoanei respective iar concretizarea acestei imagini – portretul – este la fel de important. În Europa, răspândirea și înflorirea adevărată a artei portretelor a avut loc în perioada de sfârșit a evului mediu și secolul

¹ Klaniczay Gábor, S. Nagy Katalin, *Divatszociológia*, f.a. II, p. 99.

² Szilvitzky Margit, *Az öltözködés rövid története*, Budapest, 1970, p. 10.

al XVII-lea. Acum s-au trezit acele sentimente de superioritate și afirmare de sine care au dus la o foarte largă răspândire a modei portretelor în rândul aristocrației, dar și a oamenilor din alte categorii sociale. Acest mod de prezentare foarte personal a fost abandonat de la sfârșitul antichității și a reapărut în această perioadă. Scopul era desenarea unui tablou care sugerează rangul, rolul și locul persoanei respective în societate³.

Studiind istoria familiilor aristocratice transilvănene din această perioadă, descoperim o serie de portrete realizate cu ocazia unor evenimente semnificative. Multe dintre aceste familii aveau pictori de curte, care immortalizau evenimentele de familie. Cele mai importante familii aveau galerii de portrete proprii, constituite în scopuri reprezentative, dar și din pasiune pentru opere de artă.

În secolul al XVII-lea în Ungaria și Transilvania portretul era în primul rând reprezentativ și narativ. De cele mai multe ori nu se dorea ceva inedit și original. Portretul reprezintă o persoană, dar nu arată însușirile sale interioare sau unicitatea identității, ci locul pe care-l ocupă în societate. Ceea ce își dorește comanditarul este foarte concret: reflectarea rangului, a funcției, a originii nobiliare. În urma studierii acestor portrete s-a afirmat că atât portretele făcute în scopuri comunitare, cât și cele personale sunt reprezentative, narrative, stilul acestora fiind foarte asemănător. Ele sunt aproape identice, indiferent de mărimea lor. Acesta este stilul care corespundea cel mai bine cerințelor nobilimii, simbolizând valori morale și idealuri. Când portretul reprezenta o femeie, un rol important îl avea costumul, cofura, bijuteriile, elemente care sugerau bun gust, finețe și un anumit statut social. La bărbați costumul era la fel de important, dar sugera putere, curaj și bravură.

În secolul al XVII-lea în Ungaria și Transilvania apar mai multe tipuri de portrete. Existau portrete reprezentând personaje de vază ale societății, aristocrați sau clerici, dar existau și portretele de familie în care, de obicei, apar în mărime naturală soțul, soția și copiii⁴.

Evenimentele importante din viața unui om au fost întotdeauna însoțite și de portrete. Cel mai des întâlnim acest obicei în cazul pregătirii logodnelor, nunțiilor. În cazul căsătoriilor care au fost pregătite din motive politice sau dinastice, portretul era un accesoriu indispensabil. Pe lângă stabilirea condițiilor pentru ambele părți, bărbatul sau femeia primea portretul partenerului. Portretele realizate în acest scop trebuiau să fie în primul rând foarte detaliate, cât mai apropiate de realitate; chipul, costumul, cofura, bijuteriile erau deopotrivă importante⁵. Portretele ocupă, așadar, un loc foarte important în rândul izvoarelor care oferă informații despre vestimentație.

O altă categorie de izvoare o constituie albumele cu desene și gravuri reprezentând costume. Cunoaștem o serie de albume de acest fel, din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, care prezintă moda transilvăneană. Din păcate, majoritatea acestor albume nu s-au păstrat integral. Există o serie de albume care conțin mai mult de 25 de pagini. Trei dintre acestea se păstrează în biblioteca Széchenyi din Budapesta, trei la Muzeul Brukenthal din Sibiu, câte una la București, Debrecen (HU), Graz (A) și Bologna (I)⁶. La Muzeul Britanic (British Museum)

³ Schneider, Norbert, *The Art of the Portrait. Masterpieces of European Portrait Painting 1420-1670*, Köln, 1999, p. 6.

⁴ Gödölle Mátyás, *Főúri udvarok ősgalériái*, în *A szépség dicsérete. XVI-XVII. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*, expoziție a Muzeului Național Maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum), 2001 august-octombrie, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2001, p. 47.

⁵ Buzási Enikő, *Mátka portrék – egy képtípus XVI-XVII. századi története és példái*, în *A szépség dicsérete. XVI-XVII. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*, p. 43.

⁶ Régi erdélyi viseletek. *Viseletkódex a XVIII. Századból*, Budapest, 1990, p. 57.

din Londra (UK) se găsesc două albume care prezintă moda vestimentară transilvăneană din perioada Principatului⁷.

Din categoria izvoarelor scrise amintim aici însemnările călătorilor străini și exemple din memorialistica epocii.

Călătorii care au traversat Transilvania și Ungaria, de foarte multe ori și cu diferite scopuri, au remarcat printre altele și moda, vestimentația întâlnită. La sfârșitul anului 1660, călătorind la cererea Royal Society, Edward Brown a observat că maghiarii preferă varietatea de culori în îmbrăcăminte, poartă cu plăcere haine de culoare albastră, galbenă, verde și roșie. Costumele de culoare neagră nu se prea întâlnesc, chiar și preoții umblă în haine lungi, purpurii. Tot din acest izvor aflăm că în timpul lui Francisc Rakóczi al II-lea (1703-1711), uniforme militare erau foarte spectaculos confecționate, folosind culorile tipice ale blazonului Rakóczi: albastru și roșu⁸.

Traversând Ungaria, un alt călător, De l'Hommeau, rămâne impresionat de îmbrăcăminte oamenilor de aici. El vorbește despre un costum bărbătesc alcătuit din dolman strâmt, lung, încheiat în față cu nasturi de găitanărie, care în partea inferioară are cele două laturi suprapuse. Dolmanul era completat cu un brâu din mătase; peste dolman se purta, adeseori numai pe umeri, o mantie căptușită, scurtă până la brâu. Pantalonii erau strâmți și lungi; peste ei se luau cizme ușoare din piele pe care se fixau pinteni lungi. Despre îmbrăcăminte femeilor amintește în special de boneta mică din pânză sau lână, purtată pe cap, și de baticul sau voalul de muselină care acopereau părul lung împletit. Fetele încă necăsătorite poartă un alt tip de bonetă, numit „părta”, confecționată din catifea și brodată cu perle sau, mai simplu, cu fir de argint. Despre costum găsim informații sumare la De l'Hommeau, care remarcă numai că rochia era strâmtă și se încheia cu panglică sau șnur pe o parte și pe alta, peste care aveau o scurtă mantie de blană, purtată numai pe umeri.

Hofmansegg, în călătoriile lui prin Ungaria, a remarcat la rândul lui costumul deosebit purtat de maghiari. El a rămas atât de impresionat, încât și-a chiar comandat o îmbrăcăminte de acest gen: „dolman din cașmir bleumarin, vestă albă și pantaloni galbeni”. Toate aceste piese vestimentare, potrivit relatării sale, erau bogat decorate cu șnururi. Accesorii erau și ele pe măsură: bonetă triunghiulară, cizme scurte și pinteni⁹.

Feller remarcă îmbrăcăminte bărbătească: „costumul maghiar stă bine în special pe tineri. Nu cunosc nici un alt tip de costum care să evidențieze așa de bine frumusețea corpului uman. Maghiarii își iubesc pe măsură hainele lor, în special pantalonii. Mulți tineri nu își dedică viața în slujba bisericii tocmai din cauza că nu doresc să poarte costume de tip german, pentru că iubesc mai mult culorile vii și strălucitoare”¹⁰.

Keyssler nu detaliază forma costumului, amintind doar că atât în vestimentația feminină, cât și în cea bărbătească, culoarea preferată este albastrul¹¹.

Seipp crede că „îmbrăcăminte maghiarilor este sănătoasă, se conformează perfect cerințelor corpului uman și caracteristicilor climei din Ungaria”¹².

⁷ London, British Library, Manuscript Collections, Add. MSS, 5256, *The True and Exact Dresses and Fashions of all the Nations in Transylvania*, și Add. MSS, 5257, *Habitus variarum Nationum is Regno Transylvaniae occurrentium utriusque sexus humani patent* (Vezi Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVIII. Századból, Budapest 1990, p. 57).

⁸ Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVIII. Századból, Budapest 1990, p. 23-24.

⁹ G. Györffy Katalin, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (idegen utazók megfigyelései)*, în *Művészettörténeti füzetek*, 20, Budapest, 1991, p. 124.

¹⁰ G. Györffy Katalin, op. cit., p. 125.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

În schimb, Townson descrie chiar și croiul pantalonilor purtați de husari și forma cizmelor. În legătură cu decorarea vestimentației afirmă: „costumul maghiar este foarte scump, pantalonii sunt întotdeaunadecorați cu pasmanterie, mantia și vesta de asemenea, dar acestea din urmă sunt căptușite cu blană. Brăul din mătase, ciucurii din fir de aur sau argint sunt piese foarte costisitoare”¹³.

Însemnările călătorilor străini sunt de cele mai multe ori foarte sumare și nu oferă o imagine de ansamblu asupra unei teme, descriind numai exemplele întâlnite sau fenomenele mai interesante. Ele sunt însă completate de informațiile oferite de memorialistica epocii. Autorii acestora captează numeroase evenimente și obiceiuri, din epoca în care trăiesc sau din perioada copilăriei lor. Aceste memorii conțin surprinzător de multe informații și descrieri despre moda și vestimentația epocii la care se referă, fiind desigur în același timp și foarte subiective.

Pe marginea acestei teme, cel mai des citat autor legat de Transilvania este Apor Péter, care, în lucrarea *Metamorphosis Transylvaniae* ne oferă poate cea mai amănunțită și mai reală descriere a modei vestimentare din Transilvania secolului al XVIII-lea. Exprimându-și foarte clar și păreri personale, el compară moda vestimentară înainte și după secolul al XVIII-lea. Cea dinainte de secolul al XVIII-lea este tratată cu mult respect și admirație, în schimb cea din timpul lui este aspru criticată pentru că era prea „bogată”, prea încărcată și prea îndrăzneată, preluată și inspirată de moda occidentală, neglijând într-o oarecare măsură tradițiile locale. Ocupându-se și de obiceiuri și tradiții, acestea sunt exemplificate cu evenimente importante care s-au petrecut în jurul lui, de care a auzit sau la care a luat parte. Apor Péter amintește și de o nuntă celebră din epocă. Este vorba despre nunta Anei Bánffy, fiica guvernatorului Transilvaniei, contele Gheorghe Bánffy și a soției sale, contesa Clara Bethlen. La nuntă erau prezenți și delegatul împăratului Leopold, contele Rabutin, dar și delegatul voievodului Țării Românești. Apor descrie foarte amănunțit hainele în care erau îmbrăcați invitații, toate costumele pe care guvernatorul și soția sa le-au schimbat în cele trei zile cât a ținut nunta, dar nu omite nici înșiruirea mâncărilor, decorațiunilor interioare și detaliilor ceremoniei.

Evenimentul a avut loc în cetatea Gilău, în anul 1702. Mirele era contele Székely Ádám de Borosjenő. Nașul, în persoana lui Apor István, purta dolman din catifea vișinie și mantie din același material, cu nasturi din pietre semiprețioase, căptușită cu blană¹⁴. În prima zi, guvernatorul a purtat dolman și mantie din catifea cenușie, bordate cu blană și decorate cu nasturi din aur cu pietre semiprețioase. A doua zi a îmbrăcat un dolman mov cu nasturi din perle, în formă de floare. Soția, contesa Clara Bethlen era îmbrăcată în prima zi a nunții cu fustă din catifea maronie, brodată cu perle în motive florale; a doua zi, în fustă lansată cu fire de aur¹⁵.

Autorul nu vorbește în mod concret despre forma sau croiul hainelor, dar, cunoscând atitudinea lui față de noua modă, presupunem că piesele vestimentare purtate la această nuntă au fost confecționate după croiul tradițional de tip maghiar, având forme mai echilibrate și mai potolite decât costumele de tip occidental. Autorul accentuează că nu a văzut pe nimeni purtând haine decorate cu pasmanterie – care au fost introduse numai în secolul al XVIII-lea și reprezentau „moda nouă” – sau peruci ori coafuri neobișnuite¹⁶.

Încă din capitolele anterioare, când descrie și critică sever moda bărbătească, aduce vorba și despre coafuri, precizând că în timpul tinereții lui părul lung era foarte rar întâlnit, „ba chiar niciodată nu am văzut nici un tânăr cu părul lung, nici cu părul legat cu panglică în spate, cum se poartă acum” – se lamentează nemulțumit de gustul tinerilor care au preluat moda

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, Budapest, 1987, p. 98.

¹⁵ *Ibidem*, p. 103.

¹⁶ *Ibidem*, p. 105.

occidentală¹⁷. Rămânând la același temă – îmbrăcămintea bărbătească – Apor mai amintește sumar câteva elemente remarcabile din această modă. De exemplu: mânecile dolmanului erau croite în așa fel, încât lăsau necusute anumite secțiuni, pentru a lăsa să se vadă mânecile cămășilor brodate cu fir de aur. Acest tip de vestimentație era preferat mai ales de tineri. Peste cămașa de pânză mai purtau încă o cămașă confecționată din material mai transparent, bogat decorată cu broderii la mâneci și la guler. Croiul era asemănător cu cel al cămășii obișnuite, dar puțin mai larg. Mantia era decorată doar cu brandebourguri din fir de aur sau de mătase¹⁸.

Se cunoaște că în secolul al XVII-lea s-a răspândit în Europa de Vest tipul de mantie cu mâneci cusute doar parțial, lăsând să se vadă cămașa bogat decorată. Literatura maghiară și transilvăneană referitoare la secolul al XVII-lea, care descrie și vestimentație, precizează însă cu claritate că dolmanul aveau mâneci lungi și strâmte, fără despicături. Comparând aceste informații, putem afirma că vestimentația barocă a apărut mult mai târziu în Transilvania, numai în secolul al XVIII-lea. Nici chiar atunci costumul baroc nu a fost încă preluat în totalitate, noua modă fiind adaptată la tradițiile locale. A rezultat astfel o sinteză între formele vestimentației occidentale și tradițiile locale.

Omul politic și istoricul contele Nicolae Bethlen (1642-1716), în autobiografia sa, povestește printre altele despre o călătorie de studii pe care a făcut-o în Olanda în 1662. Aici găsim o descriere foarte originală a tipului de vestimentație la modă și atitudinea autorului față de acest mod de a se îmbrăca: „Veșmântu-mi era ca lumea, cum se cuvine fiului de nobil de frunte, nu însă cu zorzoane și nici din cale afară de scump. Cum însă pe atunci acolo nu se purta mintean îmblănit, era nepotrivit pentru iarnă și de aceea mai purtam peste haina de dedesubt o jiletcă de mătase scurtă, dar bine umplută, care era acolo și atunci ieftină. Peste asta puneam o cămașă de giulgiu subțire, frumoasă, cu mâneca apretată, căci, după moda de atunci, trebuia să se vadă dolmanul sau cazaca bufantă, scurtă, numai până la coapsă, pe capetele tăiate ale mânecii. Peste asta îmbrăcam dolmănașul scurt numit și vams. Iarna luam pe deasupra cazaca, sub ea fiind deja minteanul. Asta îmi ținea oarecum de cald, fiind căptușită cu ceva postav fodor, căci vamsul era numai ca și căptușeala la umeri pentru femei, sau ceea ce în copilăria mea femeile numeau cu fileu, mijlocu-mi era descoperit, nu aveam nici cordon, ci doar îmi strângeam mai mult burta sub cămașa apretată, și aceasta numai iarna. Da, față de veșmântul nemțesc de astăzi era un veșmânt aiurea, dar, dat fiind că era o modă franțuzească, așa trebuia să fie bine, a și fost bine în timpul verii. Atunci nu îmbrăcam cazaca, căptușită și pe atunci numai cu ceva subțire de mătase. O duceam numai pe brațul stâng, împăturită, ca să se știe că așa ceva există, așa cum acum nemții poartă la subsuori pălăria, ca să nu-și deranjeze bucele perucii. Pantaloni nemțești, șalvari, pantofi fini și sub plundră sau sub pantalonii nemțești niște izmene bune și tari până la genunchi, în care înmănuncheam cămașa lungă, dedesubt sau deasupra etc. Iarna înfruntam frigul cu o mantie bună, mare, căptușită. Perucă nu purtam, doar părul meu propriu, pe care îl mai înmulțeam, după născocirile vremii, cu un păr buclat ce atârna de amândouă părțile. Dar mai târziu mi-am luat perucă la Londinum și tot acolo mi-am făcut și un veșmânt plin de zorzoane, și așa am venit acasă¹⁹.”

În memorialistica transilvăneană s-au mai afirmat și alți autori cum ar fi Rettegi György (1718-1786), a cărui activitate memorialistică cuprinde și informații despre vestimentația aristocrației transilvănene din secolul al XVIII-lea, în special despre cea bărbătească. Metoda de lucru este deja cunoscută: comparația între moda „veche” și moda „nouă”. Prezintă costumul bărbătesc de „modă nouă”, alcătuit din mantie de mătase verde cu dolman asemănător și

¹⁷ *Ibidem*, p. 51.

¹⁸ *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről*, Budapest, VII, p. 16.

¹⁹ Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, Cluj-Napoca, 2004, p. 97

pantaloni roșii. Atât mantia cât și dolmanul erau dotate cu mulți nasturi și diferite brâie. Autorul nu omite să precizeze că vede prea des „haine înzorzonate”. „Nu se poartă nici cămăși de tip german, dar suntem foarte puțini și aceia care ne îmbrăcăm în cămăși ungurești” – scrie cu regret²⁰. Este clar, că nu apreciază moda occidentală din ce în ce mai des întâlnită în rândurile aristocrației din Ungaria și Transilvania. Nici despre moda feminină nu are păreri mai bune decât Apor, care este de-a dreptul îngrozit de croiul îndrăzneț al costumelor feminine.

Jósika Miklós nu era contemporan cu ceilalți istorici mai sus amintiți, fiind copil la sfârșitul secolului al XVIII-lea. În memoriile sale întâlnim deja și moda empire de la începutul secolului al XIX-lea, care în alte părți ale Europei s-a afirmat mult mai repede, asemănător altor stiluri și curente artistice, cum ar fi moda barocă, care, în Transilvania a fost preluată cu o întârziere de un secol. Secolul al XVIII-lea este considerat în Transilvania ca fiind perioada de înflorire a stilului baroc; aceasta nu numai în arhitectură, pictură și sculptură ci și în artele aplicate și în vestimentație.

Jósika descrie o haină pe care a avut-o în copilărie. Este vorba de un costum complet. Haina (probabil o mantie) a fost confecționată din brocart roz cu buline albe, bordată cu blană de vulpe argintie și decorată cu șnururi din fir de argint. Vesta și pantalonii de culoarea „merelor sălbatice” au fost decorate cu pasmanterie din fir de argint. În picioare purta cizme cu pînteni, pe cap căciulă din mătase neagră cu pasmanterie din fir de argint și o mică podoabă din pene²¹. Dorind să prezinte o imagine cât mai complexă despre modul de viață din Transilvania secolului al XVIII-lea, descrie moda vestimentară, presărată cu păreri foarte subiective, de multe ori chiar critice. Astfel, după cum observă, pentru ocazii de sărbătoare toată lumea se îmbracă în haine tradiționale. Domnii mai în vârstă nu poartă niciodată alt fel de haine decât cele tradiționale. În legătură cu moda nouă descrie că se poartă codițe și aici, iar femeile nu renunță la boneta de tip maghiar, ci le poartă și cu costumele de modă nouă. „Se cere foarte mult bun gust ca să nu pară caraghioasă în această modă chiar și cea mai frumoasă femeie. Dar ochiul se obișnuiește cu toate, iar noi am văzut și lucruri mai frumoase” – trage concluzia²².

Moda este un aspect al unei vieți cotidiene aflate într-o continuă schimbare. În istoria vestimentației nu putem defini limite cronologice stricte, deoarece moda născută într-o epocă de foarte multe ori trăiește mai departe și în secolul următor²³. Astfel, în Europa secolului al XVII-lea, barocul este deja în plină dezvoltare, în Ungaria și Transilvania însă costumele nu reflectă încă noul stil, persistând formele renaștentiste. În Transilvania costumele baroc se dezvoltă abia în secolul al XVIII-lea, dar și atunci cu forme specifice, sintetizând elemente din barocul european și tradițiile locale²⁴. Această modă se schimbă însă foarte repede. La începutul secolului al XIX-lea există încă manifestări ale modei baroce, considerate deja ca fiind de modă veche și se afirma moda empire, în care mantia și dolmanul sunt înlocuite cu fracul. În secolul al XIX-lea vestimentația nu mai este de tip tradițional, locul ei fiind ocupat – după părerea lui Jósika – „de o modă caraghioasă, de gust mai prost”²⁵.

În categoria izvoarelor scrise se numără și ordonanțele, restricțiile legate de modul de viață în orașe. Încă din secolul al XVII-lea, conducerea orașelor s-a străduit să pună stavilă exagerărilor în ceea ce privește vestimentația, stabilind prin ordonanțe speciale (Kleiderordnung) cine ce poate purta. Însă această încercare a avut prea puține rezultate. De exemplu, o ordonanță a magistratului orașului Levoča din anul 1698 stipula că patriciatul nu

²⁰ Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről, Budapest, VII, p. 68.

²¹ Ibidem, IX, p. 52.

²² Ibidem, IX, p. 53.

²³ Nagy Rózsa, Magyar viselet a XVIII. század végén és a XIX. század elején, Budapest, 1912.

²⁴ Domonkos Ottó, A magyarországi céhes szabók mintakönyvei. 1630-1898, Budapest, 1997, p. 8-9.

²⁵ Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről, Budapest, IX, p. 81.

trebuie să se conformeze acestor restricții, impuse pentru restul populației. Elita orașului poate purta: postav fin de Olanda, catifea țesută cu fir de aur, mătăsuri colorate, damasc, coral, perle, dantelă din fir de aur, voal transparent, blănuri, aur, argint și chiar diamante. După cum vedem și cel mai mic accesoriu vestimentar oglindea un rang, un statut, originea familiei sau poziția ocupată în societate²⁶. La început, în 1654, a fost restricționată numai îmbrăcămintea servitorilor. În 1672 s-a ordonat strict ca toți locuitorii orașului să se îmbrace conform rangului și statutului propriu. În 1683 au fost aduse iarăși în discuție obiceiurile vestimentare ale cailor și servitorilor. În 1691, de exemplu, s-a încercat interzicerea – prin lege – a purtării cizmelor de către servitori. Ordonanța din 1698, mai sus amintită, este cea mai interesantă din punctul nostru de vedere, pentru că enumeră concret cine ce poate purta, și în caz contrar chiar prevede o amendă de 10 florini. În mod special au fost amintite câteva piese vestimentare mai scumpe. Purtarea acestora de către persoane nepotrivite prin statut și rang era sancționată cu o amendă de 40 de florini. Cu toate acestea, se pare că restricțiile și ordonanțele nu au adus rezultatul așteptat, pentru că în februarie 1699 a fost emis încă un decret pentru potolirea modei vestimentare prea luxoase²⁷. Breasla croitorilor din Kecskemét a emis, în 1724, o ordonanță care stabilea concret numărul motivelor decorative permise în ornamentația pantalonilor, pentru că aceștia erau, adeseori, exagerat decorati²⁸. La Sátoraljaújhely, în 1666, a început să se acorde atenție acestui aspect, fiind emis în tot județul un decret-restricție referitor la reglementarea vestimentației țăranilor, pentru că aceștia își luau haine mai scumpe decât era normal să-și permită, renunțând la puținele valori pe care le posedau pentru haine noi, de nobili; pe lângă faptul că erau prea scumpe, ele nici nu se potriveau cu starea lor de țărani. Chiar și meșterii umblau în haine scumpe și astfel puteau fi cu greu deosebiți de nobili. Ordonanța prevedea amendă și sechestrul pentru aceia care nu erau dispuși să renunțe la costumele scumpe²⁹. Această restricție nu se referea numai la croiul și forma hainelor folosite, acestea fiind asemănătoare, ci mai ales la materialele folosite și la un tip de ornamentație care se cuvenea numai membrilor aristocrației. Orașul Sopron era unul dintre cele mai importante orașe din Ungaria. Aici se petreceau evenimente importante, cum ar fi încoronări sau Diete, care au stimulat și moda vestimentară. Cum dorința pentru lux a început să capete proporții, în 1640 conducerea orașului a ordonat și aici reducerea luxului³⁰.

Din studierea acestor ordonanțe și restricții reiese că în Transilvania în secolele XVII-XVIII costumul, vestimentația avea un pronunțat rol de reprezentare.

Toate categoriile și tipurile de izvoare mai sus amintite constituie numai un aspect în procesul de cercetare a vestimentației care subliniază caracteristicile modei preferate de aristocrația transilvăneană. Exagerările vestimentației baroce au apărut în Transilvania în variante mult mai potolite, rezultate din combinația cu Renașterea târzie, formele baroce și elementele din tradiția locală, cerându-se un tip de vestimentație specific pentru acest spațiu. Barocul francez, piesele vestimentare franceze și materialele din care acestea se confecționează (mătăsuri într-o varietate de culori vii, brocarturi, broderii din fir de argint aurit) ajung de obicei în Transilvania prin filiera austriacă, suferind astfel o primă serie de modificări. Impetuoșitatea franceză se domolește, deși pot fi observate numeroase caracteristici inconfundabile ale modei baroce din Franța. Prin intermediul comerțului ajung în Transilvania atât piese vestimentare

²⁶ Tompos Lilla, *Kamuka és korcovány – textiliák és öltözékek*, în *A szépség dicsérete. XVI-XVII. századi magyar főúri öltözködés és kultúra*, p. 9.

²⁷ Domonkos Ottó, *op. cit.*, p. 106-107.

²⁸ Undi Mária, *Úri- és népviselet a barokk korban*, în *Magyar Művelődéstörténet, IV, Barokk és felvilágosodás*, (Domanovszky Sándor), Budapest, f.a., p. 380.

²⁹ Domonkos Ottó, *op. cit.*, p. 26.

³⁰ *Ibidem*, p. 223.

gata făcute cât și reprezentări picturale sau grafice ale acestei mode, folosite adeseori drept modele sau tipare. Putem așadar constata că piesele vestimentare purtate de aristocrația transilvăneană nu erau în totalitate importuri; majoritatea erau realizate în ateliere autohtone, evident sub influență occidentală, adaptată însă gustului local.

SOURCES CONCERNING THE TRANSYLVANIAN ARISTOCRATIC COSTUMES IN THE 17TH-18TH CENTURIES

Abstract

The history of costumes has always been an important and very interesting subject in the historical, archeological and artistic research. While studying the past, we can find significant not only the exceptional artistic creations, architecture or documents, but the creations of applied and decorative art, which are not so visible, but of an extreme importance, providing information about the every day life of past times.

The preoccupations about fashion started around 1350. Beginning with this period in Europe appears a lot of changes and various influences in the world of fashion and costumes. It is developing a specific type of costume for every nation, and every country, but studying the history of costumes in Europe we find that there always have been similar aspects, sometimes even identical ones which appear in the composition of the different types. Various influences were visible and wide-spread in that period.

In the process of searching for information about the history of costumes, one of the most important aspects is the preserved textile material. Beside that, there are a lot of sources of various categories that lead us to precious information about fashion and clothing habits of people in a specific period. Among these sources we mention some works of art, such as: paintings, graphic, drawings, sculptures. A different category is considered to be the written sources, like: memoirs, journals, correspondence, inventories, wills, laws and edicts about the lifestyle in different places

SIMION BALINT MĂRTURII DOCUMENTARE

Asemeni celorlalți conducători ai revoluției transilvănene de la 1848-1849, Simion Balint s-a bucurat de o acerbă și constantă ură din partea dușmanilor națiunii române. Vorbe de ocară au fost aruncate asupra protopopului greco-catolic din Roșia Montană și după trecerea sa în neființă. La un deceniu după moartea sa, de pildă, un oarecare Szilágy Farkas, preot în Aiud, scria cu pana plină de venin că prefectul Salinelor a participat în timpul revoluției la devastarea orașului din apropierea Mureșului, după care s-a reîntors în munții lui “într-o frumoasă trăsură jefuită, aducând cu sine o seamă de obiecte jefuite”. Sărăcind, pentru că “nu-i plăcea să muncească”, s-a “îndeletnicit cu furtul de cai”. În amurgul vieții, averea “ticălosului om” a fost “vândută la tobă” în contul datoriilor pe care le avea, iar fiica sa a ajuns într-o “colibă unde era tolerată de milă”.¹

Documentele vremii infirmă însă o astfel de gândire deoarece Simion Balint și-a demonstrat vrednicia pe plan politic, cultural și economic până în ultimele clipe ale vieții sale. Averea de care a dispus i-a permis să ducă o viață îndestulată, să sprijine financiar pe numeroșii săi nepoți în timpul cursurilor școlare la Blaj, Alba Iulia și Sibiu, precum și pe Alexandru Papiu Ilarian și Iosif Hodoș, ginerele său, aflați la studii în Italia ca să aducă “de aici câte un surcel la vetrele noastre din Dacia” și să țină “focul naționalității noastre ca să nu-l stingă boarea sarmatică”.²

Diferite sume a cheltuit, totodată, pentru cumpărarea de cărți și publicații editate de cărturarii blăjeni sau venite de peste Carpați. “Altădată când vei mai edita vreun op trimite mai multe exemplare”, îi scria, la 30 mai 1867, lui Ioan Micu Moldovan, cu toate că uneori “în silă mai merge că nu sunt parale la oameni”.³

Importante donații a făcut pentru construirea Casinei din Blaj, precum și pentru Fundația Alexandru Sterca Șuluțiu și Fondul tinerilor morbiști, la care trebuie adăugate ajutoarele bănești acordate unor elevi blăjeni, cheltuielile pentru cumpărarea din Ighiu “de must și ceva pelin pe seama casei”. De asemenea, unor prieteni și enoriași le-a împrumutat diferite sume de bani, care variau de la câțiva florini la câteva sute sau chiar mii. Edificator, în acest sens, este documentul din 7 august 1876: “Obligație. Despre trei mii patru sute trei zeci și nouă florini, 94 creștari v.a. care, după computul încheiat azi, are la mine domnul protopop Simion Balint din Roșia și despre care sunt dator a-i răspunde cu averea mea. I.M. Moldovan.”⁴

Lucrătorii angajați la mina și șteampurile sale au primit cu regularitate drepturile bănești chiar și atunci când “băieșagul” fiind “tare mâncat, în silă dai de ceva”.⁵ Importante

¹ Nerva Hodoș, *Simion Balint. Viața și luptele lui în Munții Apuseni ai Ardealului la 1848-1849*, București, 1913 pagina 21.

² Traian Rus, *Simion Balint fiu al Țării Moșilor*, Cluj-Napoca, 2003, pagina 102.

³ Direcția județeană Cluj a Arhivelor Naționale, fond personal Ioan Micu Moldovan, documentele 9194 și 9210.

⁴ *Ibidem*, document 18362.

⁵ Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond Bogdan Petriceicu Hașdeu, vol. XXX, fila 21.

sume a investit în construirea casei parohiale greco-catolice din Roșia Montană. O tăbliță așezată pe unul din pereții exteriori glăsuiește și astăzi: "S-au ridicat aceste case parohiale la 1854 prin strădania și intervenirea parohului și protopopului Simeon cav. Balinth. Ne sis posteritas ingrata". De un real folos i-a fost suma de 9500 florini primită ca despăgubire, în decembrie 1852, din partea Curții din Viena pentru cheltuielile făcute în aprovizionarea, cu alimente și arme, a lăncierilor din prefectura sa în timpul revoluției.

Situația sa materială i-a permis, în același timp, să călătorească cu trenul sau cu poștalionul prin diferite zone ale Transilvaniei și ale imperiului, să fie cazat la hoteluri și să-și trateze afecțiunile în stațiuni renumite. Vara avea oaspeți de seamă aproape în fiecare săptămână, fiind cazați și ospătați cu bunătați specifice locului. De același tratament s-au bucurat o seamă de cărturari și foști ortaci de arme în timpul revoluției ca, de exemplu, Treboniu Laurean, Papiu Ilarian, Ion Micu Moldovan, Avram Iancu, Axente Sever, Amos Frâncu, Simion Groza etc. "În schimb – aflăm de la nepotul său Nerva Hodoș – dacă n-avea la casă decât pe ai săi, pe cei mai aproape, masa era simplă, băutura apă rece și nu era absolut nici o seară fără mămăligă prăjită și cu lapte, pe care o îndrăgise mult și Ioan Maiorescu la 1849 când petrecuse în munți mai multe săptămâni".⁶

În deceniul al șaptelea al secolului al XIX-lea, o importantă sursă de venit a constituit-o "specula cu bucate", bănoasă în unele perioade, dar uneori soldată cu pierderi, după cum rezultă din cele 27 de scrisori ale sale, din totalul de 37, aflate în depozitele Arhivelor Naționale clujene, fondul personal Ioan Micu Moldovan. Ele au fost expediate din Roșia Montană între anii 1874 și 1879 partenerului său de afaceri, Ioan Micu Moldovan, personalitate proeminentă a Bisericii Unite cu Roma Greco-Catolică din Transilvania. Acesta, fiind fondatorul și omul de încredere al Băncii Albina din Sibiu, la Blaj și-n comitatele Alba și Târnava Mică, intermedia depuneri bănești sau cumpărări de acțiuni, inclusiv dobânzile ce reveneau după ele depunătorilor și acționarilor. La 5 decembrie 1877, de pildă, îl anunță pe Simion Balint că a "scos banii de pe la datorati, ce s-a putut după contracte și împrejurări", pe care i-a depus la Baca Albina cu dobândă de 7 la sută.⁷ De asemenea, îl informează că "darea în judecată" a unor datornici nu va avea efect negativ pentru el, deoarece "nu va avea nici o pierdere" iar "procentele și se vor scoate acurat".⁸ Între cei doi slujitori ai bisericii s-a consolidat, în această perioadă, o statornică prietenie, nu întâmplător în corespondența purtată unul era numit "amice și stimate nepotice", iar celălalt "stimate tată moșu".

Epistolele respective sunt scrise pe hârtie obișnuită, în ortografia românească specifică veacului, într-o limbă cursivă, firească, uneori savuroasă, pe alocuri cu particularități regionale și unele cuvinte latine și chiar maghiare care dorește să sublinieze una sau alta din ideile expuse de autor. Pe unele plicuri este aplicat, pe ceară roșie, sigiliul lui Simion Balint, folosit și-n 1849 în calitate de prefect al Salinelor, având însemnele S.B. care încadrau un potir bisericesc. Toate documentele sunt originale. În toate cazurile formula de adresare pe plic este aceeași: "Mult onorate domn Ioan M. Moldovan, profesor gimnazial".

În concepția celor doi prieteni, răspânditori de cultură, și-n rândul moșilor, "acest ram", legat de comerțul cu cereale, "nu poate fi dejositor pentru un domn profesor, ba nici și pentru altul", deoarece e "nevinovat" și ne "împreunat cu ceva necurat". Capitalul cu care au început afacerea a fost de 5161 florini și 67 creițari, din care partea protopopului de la Roșia Montană era de 5000 florini, sumă importantă pentru aceea epocă. Cărturarului blăjean îi revenea sarcina de a cumpăra, la un preț convenabil, cereale, în special porumb, și de a gestiona banii rezultați din vânzarea acestora. Cantitatea achiziționată din Câmpie urma să fie vândută primăvara în Munții Apuseni și-n alte zone ale Transilvaniei și Ungariei la "un quantum mai mare". Porumbul era depozitat la Blaj într-un pod "numit al călugărilor" sau al vreunui "pater bun

⁶ Nerva Hodoș, *op. cit.*, p. 130.

⁷ Direcția județeană Cluj a Arhivelor Naționale, fondul citat, doc. 18336.

⁸ *Ibidem*, doc. 18369.

român”. Transportul se realiza cu trenul sau căruțele diferiților cetățeni angajați în acest scop. “Cu cumpăratul cucuruzului te poartă cât vei putea că acolo prin februarie și martie se va scumpi. Pe cel mai moale să-l pui separat și să-l întoarcă și copiii în toată săptămâna ca să nu se încălzească și mucegăiască”, îl sfătuiește pe “nepotul” Ioan Micu Moldovan.

Din cauza încurcării ivite cu cei 5000 de florini, destinați începerii “ghișefului”, care n-au ajuns la destinatar, l-a cuprins “confuziunea”, l-au torturat gândurile, a avut o noapte “tristă și neodihnitoare”; o astfel de stare a avut numai la 1848 când a fost “încăptat de hoardele barbare”, subliniază într-o scrisoare trimisă cărturarului din Blaj. I s-a “încălzit inima” însă, când a constatat, din scrisoarea primită de la “amicul și stimatul nepot”, că “banii de bună seamă se vor afla”, pentru că vina pentru încurcătura respectivă o poartă “Cămara Regească din Zlatna”.

Din acest moment, a încredințat “înțelepciunii” cărturarului de la Blaj, partenerul său de afaceri, inițiativa cumpărării a cât mai mult porumb “până nu se scumpește, mai tare”; în ceea ce privește achiziționarea “mai încolo” de grâu și secară se vor “mai înțelege” în viitor. Având în vedere că în toamna lui 1874 “lucrurile ghișefului nostru merg” îl roagă să se grăbească, cu achiziționarea unor cantități mai mari de porumb, întrucât prețul acestuia “se ridică”, după cum a aflat de la un evreu cu care cei doi fac afaceri. “Am observat în viață-mi că întru toate evreii sunt cel mai bun barometru”, sublinia, cu admirație, într-o scrisoare. Banii necesari urmează să-i trimită regulat “pe poștă”, dar numai după ce va vinde aurul rezultat din propria-i mină: “ce e drept eu numai luni pot să schimb aur, de vreme ce noi băieșii așa avem obiceiul, că nu prea ținem bobul mult”. Dacă între timp prețul porumbului cumpărat va scădea, după cum pronosticează “Economul”, să nu-și facă probleme deoarece, vorba românului, “ce-o fi pe sat o fi”, nu se știe ce “aduce ziua și noaptea”. De aceea, îl îndemna pe Ioan Micu Moldovan să trimită un vagon de porumb la Brașov unde, conform celor spuse de “vărul Barițiu”, prețul de vânzare este favorabil; cantitatea respectivă poate fi dată și pe “așteptare pe 1-2 sau 3 luni”, cu condiția, însă, ca să fie asigurați de învățatul brașovean “cum cutare sau cutare se poate credita”. În această situație cei în cauză vor “trebui să dea mai bine de 4-5 fileri pe găleată”; în timpul discuțiilor, dacă-i nevoie, să mai lase din preț, “pe a da și na”, dar aceștia să-i “dea o poliță” drept garanție. Poate să ia legătura cu George Barițiu, deoarece acesta a promis că le va “da tot sucursul său”.

Doar o singură dată, în perioada respectivă, negoțul cu cereale a fost întrerupt, după cum rezultă dintr-o scrisoare, datată 27 decembrie 1875, expediată de la Blaj de Ioan Micu Moldovan protopopului din Roșia Montană. Aflăm că rectorul școlilor blăjene i-a convocat pe toți profesorii “ad audiendum verbum”, fiind cu ei “foarte aspru și plin de amenințări și aluzii foarte ușor de înțeles” în legătură cu îndatoririle lor școlare; au fost criticați că “se amestecă în politică cu rol de conducători” în detrimentul procesului de învățământ. Din această cauză a ajuns la concluzia că nu poate reîncepe negoțul, “din contra trebuie să-l desfac”. Se grăbește să-l anunțe că această hotărâre a fost luată “în contra dorinței” lui, dar speră ca afacerea cu porumb s-o “poată continua în alt an când vor fi prospecte de câștig”.⁹

Într-adevăr, în anul 1876 a fost reluat comerțul cu cereale, obținându-se profit considerabil, o parte din acesta fiind dat sub formă de împrumut unor cetățeni cu o dobândă de 10 la sută.¹⁰

Câteva scrisori se referă la procesul cu “Iotru” Sicoe, preot în Sohodol, care și-a însușit prin “șarlatanii” aproape 2000 de florini, aflați la Banca Anker din Sibiu, falsificându-i iscălitura pe trei polițe. Ceea ce îi posibil să-i provoace “o apoplezie sau un morb de moarte”, cu atât mai mult cu cât “această plagă” l-a lovit în “adâncile” bătrânețe. Până când se vor liniști lucrurile solicită prietenului din Blaj să-i trimită 1500 de florini pentru a-și plăti obligațiile față de bancă, în caz contrar e posibil să i se “bată averea la tobă”. Îl roagă totodată, în cazul în care “îi aplecat”, să mai “încerce norocul” cu negoțul cu porumb, fiind convins că le va “umbla mai

⁹ *Ibidem*, doc. 18235.

¹⁰ *Ibidem*, doc. 18366.

bine” decât până atunci. De asemenea, se interesează dacă datornicii și-au plătit obligațiunile și ce câștig au până în prezent din afacere pentru a recupera pierderea din “anul fatal”. Cu datornicii să nu fie, însă, exagerat pentru că ei nu sunt “nici lup flămând, nici oaie cu doi miei”. Cunoscându-l ca pe un “om de omenie și sincer” îl împuternicește, din nou, să gestioneze banii câștigați cum crede că este mai avantajos pentru amândoi. Se impune ca în alegerea oamenilor cu care vor face afaceri să aibă multă grijă întrucât “lumea de acum” e “falsă și înșelătoare”. Are nevoie de banii rezultați din vânzarea porumbului, deoarece la Abrud și Roșia Montană a început o afacere pe cont propriu, cu atât mai mult cu cât fiind iarnă grea “nu umblă șteampurile”, iar “băieșii așteaptă drepturile lor pe toată săptămâna”.

Între timp “porcul de câine” din Sohodol a fost arestat, mărturisind că i-a “subscris numele”. Când a fost chemat la “petructarea” finală s-a prezentat “ornat preoțesc” și cu toate crucile deținute. “Să-i fi văzut pe cei 5 maghiari ce erau parte ca asesori fiscali și notari cu ce ochi priveau spre mine”, îl informează cu satisfacție pe “nepotul” din Blaj. De asemenea, îl încunoștințează că a urmărit cu atenție evoluția prețurilor și a recoltelor obținute de țărani, constatând că acestea le sunt favorabile. Ca urmare, se impune să mai încerce “specula cu cucuruzul”, întrucât în “patria Transilvania în abundență este”, iar în “Ungaria foarte puțin”, unde porumbul se va putea vinde “foarte scump”. Dacă timpul nu-i permite să se ocupe de afacere îl sfătuiește să angajeze un om de încredere pentru a cumpăra porumb, situație în care negoțul tot “s-ar renta”.

Scrisorile conțin și informații succinte cu privire la situația din Apuseni, opinii despre diferite evenimente și personalități, comportamentul unor copii din Roșia Montană aflați la studii la Blaj etc. Într-o epistolă, de exemplu, își manifestă revolta față de politica Budapestei de “contopire a naționalităților nemaghiare” din Ungaria. “Toate s-au pus și se pun din zi în zi - relevă cu amărăciune fostul prefect - ca să ne stingă, suntem reduși la epoca Batoreștilor, Rakoșeștilor și Apafestilor, nu mai avem nici o milă de la nimeni”. Ceea ce îi amintește de “timpul lui Festel” când acesta “umbla să ne stingă într-o lingură mare”, însă “durerea mare n-a durat mult” deoarece strămoșii noștri, deși “au fost mai simpli”, n-au putut să fie frânți și stârpiți reușind să se “apere de câinii turbați”. Crede că și-n prezent, românii, dacă se vor “sprijini în puterile” lor, vor putea face față pericolelor ce-i amenință din partea guvernanților.

În unele scrisori se interesează de starea sănătății lui Timotei Cipariu, căruia îi poartă dragoste ca Dumnezeu “să-i aline durerile și să-i mai lungească firul vieții” spre “consolarea întregii națiuni”, de Iacob Mureșianu care, “după o robie de 38 de ani”, a fost destituit din “profesură și directorat”, fără nici o pensie. De asemenea, aflăm despre necazurile provocate de un “prunc” de la el din comună, elev la Gimnaziul din Blaj, care, cu toate că “pită are”, la fel și legume, împrumută bani de la gazda sa pentru a mânca “de-a gata din piață”. “Oare - se întreabă ocrotitorul pruncului - nu știe el că tatăl său e un om neputincios, vătămat și mai are 5 frați acasă care toți așteaptă pâine”. În schimb, “scumpul nepot Enea Silviu”, elev și el la Blaj, îi aduce numai bucurii pentru că “se poartă bine”, este “solid și diligent în studiu”, însușiri moștenite și “plantate în inimă” de “moșul său”, adică de el.

De o deosebită savoare este o scrisoare în care protopopul și-a luat în serios rolul de peșitor. Întrucât parohia din Sohodol era vacantă, îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să-i recomande un teolog tânăr și talentat, care, după căsătorie, să fie numit preot în comuna respectivă. Viitoarea mireasă va fi fata unei văduve din Câmpeni, de 17 ani, “de-o frumusețe rară, voinică, sănătoasă, cu purtare morală sănătoasă”, dispunând de o situație materială bună. În acest fel se va sfârși rivalitatea dintre două candidate la măritiș.

Unele expresii folosite în scrisori încântă prin frumusețea și semnificația lor, ca de pildă: “aici în Siberia” noi “avem iarnă grea și mulți morbi”; deși e primăvară “neaua nu vrea să se sperie de puținele raze ale soarelui care licurește din când în când”; din cauza “morbului aprinsului de plămâni” mor “oameni nemiluit”, la care trebuie adăugate “tifosul din anii trecuți” și “colera”, apoi “difteris”; “unde-i ața mai subțire acolo se rupe”; “poștele noastre umblă ca

orologiul rău"; "de mers voi merge dar să-mi sece gura de îmi voi clătina buzele", declara un enoriaș etc.

Ultima scrisoare poartă data de 28 decembrie 1879, fiind expediată lui Ioan Micu Moldovan cu câteva luni înainte de a pleca în lumea fără întoarcere.

Pentru facilitarea lecturii documentelor, am procedat la transcrierea interpretativă și unitară a textelor, păstrând particularitățile limbii vorbite în epocă. Acolo unde a fost cazul am eliminat reminiscențele ortografiei etimologizată: în loc de pute-putea, sum-sunt, adi-azi, eda-edita, dice-zice, așiu-așa, trebe-trebuie, eare-iar, volest-voiește etc. În ceea ce privește ortografia și punctuația am intervenit numai în cazurile reclamate de conținutul documentului. Forma majorității cuvintelor, ca, de exemplu, parale, băieșug, stimatoriu, iar a celor care oscilează (colera-holera, otel-hotel, rabiți-turbați, chișeft-ghișeft, peacelea-pe aici, vizitație-vizită) a fost transcrisă în ortografia actuală.

ANEXE

1.

1874 septembrie 24, Roșia Montană. Scrisoarea protopopului din Roșia Montană, Simion Balint, adresată directorului gimnaziului din Blaj, Ioan Micu Moldovan, privind comerțul cu cereale.

Mult stimate amice,

Cred că îți aduci aminte cum că la sfârșitul lui iunie când fusei la Blaj, vorbeam amândoi în piață, înaintea Sfintei Mănăstiri, cum că ar fi bine să facă omul la toamnă una speculă cu bucate și domnia ta mi-ai zis că vei întreprinde acest ram, care nu poate fi înjositor pentru un domn profesor, ba nici pentru altul, căci e nevinovat și nu-i împreunat cu ceva necurat.

Așa eu m-am hotărât a depune în mâna domniei tale, dacă vei primi spre acest scop, 5000 florini, cinci mii florini, cu care să cumperi grâu, cucuruz. Cu un cuvânt tot ce a-i putea socoti că ne-ar putea aduce profit; apoi la primăvară l-am putea să-l vindem într-un quantum mai mare la un speculant din Ungaria. Cred că în podul numit al călugărilor ar fi locul bun. Așadar te rog să ai bunătatea a mă încunoștința dacă ești aplecat a întreprinde acest ghișeft și, încă, cât mai în grabă ca să mă pregătesc de paralele potrivite, vasăzică bacnote mărunte. Mai am a aminti și aceea cum că eu cu banii aș veni în persoană spre a-i înmâna ca să nu facem sfără în țară cu poșta. Nu lipsește alta, cred, decât înoindu-mi rugarea, să ai bunătatea, cât mai în grabă, a mă încunoștința despre favorabilul sau contrariul rezultat.

După care primește cordiala salutare de la al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balint, paroh și protopop în Roșia .

*** Direcția județeană Cluj a Arhivelor Naționale, fond personal Ioan Micu Moldovan, document 9214, 1 filă.

2.

1874 octombrie 11, Roșia Montană. Scrisoare privind rentabilitatea comerțului cu cereale.

Stimate amice,

Nu ți-am putut răspunde la epistola din 27/9, cauza a fost deseale mele ocupații. Acum îți răspund pe scurt cum că în 19 curent voi pleca la Ighiu unde voiesc a mă aproviziona cu puțin must și ceva pelin pe seama casei numai; isprăvind acestea voi trimite căraușii acasă și eu, de acolo, de-a dreptul voi veni la Blaj cu paralele, vezi numai de te înțelege cu un pater bun român pentru podul unde să-l putem depozita. Zici că nu-i lipsă ca să aduc toți banii câți voiesc ai aloca în ghișeft pentru că într-o joi nu poți cumpăra mai mult de 300 de feldere. Hei bine, eu nu pot veni în toată joia, apoi ți-am zis că cu poșta nu mi-aș face de lucru. Mai încolo zici ce fel de bucate să cumpărăm; știi ce?, în care vom socoti că vom

avea mai mult profit. Despre aceasta ne vom consulta în persoană, față la față, care sper că va fi în 24 sau 25 octombrie. Acestea am avut spre orientare a-ți descrie conform declarației unde zici: stau pe lângă vorba din vară.

După care, până la fericita revedere, primește salutarea cordială de la al domniei tale sincer stimatoriu amic, S. Balinț.

*** *Ibidem*, document 9215, 1 filă. Peceta de ceară roșie aplicată.

3.

1874 noiembrie 12, Roșia Montană. Despre încurcătura cu banii expediați pentru cumpărarea de cereale. Îi solicită prietenului din Blaj să procure, în continuare, porumb.

Stimate amice și dragă nepoate,

Aseară pe la 5 ore, întorcându-mă acasă de la unele afaceri ce am avut a săvârși, aflu pe masă pachetul de la domnia ta, îl desfăc cu mare sete dar și curiozitate ca să aflu epistola. O și aflai, o citesc, o recitesc și nu puteam da crezare, zicând: oare așa stă și așa am citit. Nu-ți pot descrie confuziunea în care am venit, toată noaptea n-am dormit, mă torturau gândurile încât pot zice că o noapte mai tristă și neodihnitoare n-am avut decât în 1848 în 1 iulie când fusei încaptivat de hoardele barbare. Necazul era cu atât mai mare pentru că nu știam și nu știu cât lipsește din pachetul cel de 10 florini pe care eu ți l-am trimis numărat și chiar ți l-am unit într-unul de 1000 de florini. Nu știu, zic, pentru că deși în 3 locuri faci amintiri în epistolă că numărându-i nu se află 1000 de florini ci mai puțini.

Însă nici într-un loc nu zici dacă se află numai atâta, cum arată inscripția pe fașe sau copertă. Va să zică, zici, nu-i, nu-i dar despre aceea cât nu-i tace scrisoarea.

Amice și nepoate, să nu crezi că eu am mici umbre de suspiciune că doar acolo s-ar fi întâmplat greșeala. Departate să fie de mine a presupune așa ceva și despre aceasta să fi convins pentru că stând lucru așa, cum vezi că și stă, zămintea s-a făcut aievea.

Am luat în 14 octombrie stil vechi de la Cămara din Zlatna 5062 florini și 42 creițari; eram acolo 2 inși, eu și un roșian, numărarea celor 500 florini făcându-se în bacnote de 100 florini, eu m-am tânguit că sunt prea mari; însoțitorul meu, care lua mai binișor decât mine, îmi zise: acolo în Casa Camerei Regești le schimb eu cele de-o sută. Așa că acolo schimbaram și fiindcă el avea mai multe pachete de câte 10 florini, care conțineau 100 bucăți florini, mi-a pus și acela care zici că nu-i, firește în 1000 de florini, desigur nu din cugetare ci din sminteală. Eu încă știind că stau pe fașa 100 florini a 10 florini nu mi-am luat ochilarii ca să mă uit ce numere stau pe fașă, ci am numărat într-o mie. Așa pachetul l-am adus acasă și luând cele 200 de florini din pachetul de 5 florini am plecat către Blaj. De așa fi luat seama bine, atunci când îi dădu-i banii în sală, să mă fi uitat la inscripțiunea de pe pachetul de 10 florini îndată așa fi aflat greșala și eu îl duceam acasă.

Mi-ar fi fost mai lesne arătând consăteanului schimbător atunci în grabă și inscripția pe fașă și numărând și banii. Acum mă tem că târziu va fi, postu festa cantare. Eu acum m-aș duce la el, căci e de aici, și i-aș zice că ce greșeală mi s-a întâmplat, dar el mă va întreba cât îți lipsește?, eu voi zice: nu știu, el îmi va răspunde: dacă nu știi dumneata de unde să știu eu și are toată dreptatea.

Acum te rog: domnia ta știu că ții toate fașle care sunt în suma de 8 a 5 florini și una de 10 florini. Vei avea bunătața a mi le așeza toate într-o epistolă recomandată și a mi le trimite cât mai în grabă, scriind în epistolă neapărat cum că în pachetul de 10 florini nu au fost numai atâtea bacnote cât s-a văzut scris și pe fașe. Apoi primind acestea, voi mai cerca marea cu degetul și în urmă poate că voi bea apă rece după cei ce lipesc. Însă să fi convins că după ce voi isprăvi, dacă nu-ți voi trimite suma restantă, atunci îți voi trimite înscrisul de 4800 florini și-mi vei da altul despre suma primită în realitate pentru că omul îi muritor.

Cu cumpăratul cucuruzului te poartă cât vei putea că acolo prin februarie și martie se va mai scumpi. Pe cel moale să-l pui separat și să-l mai întoarcă și copiii în toată săptămâna ca să nu se încălzească și mucegăiască.

După care primește cordiala salutare de la al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balinț.

*** *Ibidem*, document 9216, 2 file.

4.

1874 noiembrie 15, Roșia Montană. Îl îndeamnă pe Ioan Micu Moldovan să cumpere porumb la un preț avantajos.

Clarissime amice și stimate nepoate,

Ți-am primit epistola din data de 12 noiembrie curent, eu încă ți-am scris una cu data tot de 12. Aștept răspunsul cu nerăbdare la aceasta că mă torturez încă, nu am odihnă zi și noapte. Una e lipsa banilor, alta că nu știu cât e dauna. O, de ai fi slobozit din ei până acum nici mai mult, nici mai puțin decât două numere sau trei așa eu știind aș fi cutreierat de atunci toate locurile. Acum, însă, mă torturez că nu pot face nici un pas. Cred că pe când vei primi aceste șiruri răspunsul domniei tale va fi plecat.

După cum văd din epistola aceasta mi se pare că cucuruzul s-a mai urcat la preț. Eu n-am să zic alta decât că toate le încredințez înțelepciunii domniei tale. Proprietarul cel cu 1000 de feldere cere prea mult, 1 florin și 30 creițari, pentru că bine știe cum va fi la vară. Ori am schimba bani și în urmă ne-am trezi cu osteneala fără renumerație. Vezi dacă socotești că până la finele lui ianuarie cumperi cantitatea, să rămânem cu cumpăraturul, în minuto per partes, sau dacă l-am da cu 1 florin și 13 creițari, încă mi se pare foarte potrivit. Eu socot că dacă ar fi loc unde să-l așezăm nu ar fi rău ghișeful. La proprietarul cel cu 1000 de feldere îi poți zice cam cât cere el pe cucuruz, 1 florin și 30 de creițari, cu acelaș preț poți lua grâu.

Eu socot că dacă vedem că nu putem lua cucuruz mai încolo vom lua și grâu și secară însă despre aceasta ne vom mai înțelege.

După care sunt al domniei tale sincer unchi. Balint.

*** *Ibidem*, doc 9217, 1 filă. Pecetă de ceară roșie aplicată.

5.

1874 decembrie 1, Roșia Montană. Fragment de scrisoare în care îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre rezolvarea încurcăturii cu bani și-l roagă să cumpere o cantitate cât mai mare de porumb.

Stimate amice,

După ce ți-am primit epistola precedentă cu fasciculele în dânsa, vorba românului, mi s-a mai încălzit inima căci mă temeam că vor lipsi vreo 4 sau 500 florini din pachetul de 10 florini. Numai de cânt am alergat la omul cu care făcusem schimb cu bacnotele, unde m-am convins că greșeala nu provine de la el ci de la Cămara regească din Zlatna unde ni s-au dat banii și acel pachet de o mie de florini. Am alergat cu fasciculele la Zlatna, le-am arătat la respectivii casieri, se mirară cum de așa târziu m-am trezit. Le-am enumerat împrejurările și le-am arătat epistolele domniei tale. Ei îmi răspunseră să nu am nici o grijă căci vor face casa fiindcă n-au făcut-o de 2 luni și banii de bună seamă îi vor afla și îi vor trimite pe poștă.

Am așadar cea mai bună speranță că în zilele astea îmi vor veni. Le-am spus de însoțitorul cu care am schimbat banii, în prezența lor, iar pachetul acela i l-am dat în o mie de florini.

Acum mă grăbesc să-ți răspund la epistola din 27 trecute, care numai în ora aceasta am primit-o. Eu ți-am fost scris într-o epistolă unde îți pusei unele întrebări cum cum să cumperi, că toate le încredințez înțelepciunii domniei tale. Astă dată îți pot scrie: condiția cu Rusan e tare favorabilă pentru mine, mă învoiesc bădăie, ca să cumperi de la dânsul și dacă vei vedea că merge bine poți conta și pe aceea că eu voi mai trimite bani. Eu te rog ca să cumperi cât mai mult pentru ca să nu stea capitalul fără de fruct. Apoi, dacă vom căpăta cât de puțin la felderă, totuși la o cantitate mare este profit, după zisa latină, asiduus este nom modicum modice ad ditum magnum quid modice eficit. Scrii că stă bine și nu se încălzește sau cum zic pe aici nu se încinge și-i tare bine că în toată săptămâna se vântură. Așadar numai te silește cu cumpărarea până nu se scumpește mai tare pentru că văd din epistolele că prețul tot cam crește.

*** *Ibidem*, document 9218, 1 filă. Peceta de ceară roșie aplicată.

6.

1874 decembrie 15, Roșia Montană. Comentarii despre comerțul cu cereale, cunoștințe comune și un proces de presă.

Clarissime amice și nepoate,

Ți-am primit epistola din 7 curent însă nu ți-am putut răspunde până acum din cauza deselor mele ocupații. Mi se pare că lucrul ghișefului nostru merge bine, după cum văzui din epistola amintită. Te rog să te porți cu cumpăratul căci după cum vezi din pronosticul evreului din Tg. Mureș cucuruzul se ridică, apoi am observat în viață-mi că evreii sunt cel mai bun barometru.

Când îmi scrii fă-mi și aceea cunoscută că, până în acest timp, câte feldere avem cumpărate și depuse în pod, precum și alte lucruri. Vezi mai încolo și de cauza cea de căsătorie de la Roșia în ce stadiu se află căci tot mă interesez de cel în cauză; vorbește cu Domșa sau Matei că ei vor ști zeci de deslușiri.

Tandemul de altădată ieși și ultimul client de episcop, cred că va fi mare bucurie "în Israel", apoi lugojenii își vor mușca buzele, Nagy, ba și Liviu; aveau mari speranțe, sed spes alit spes falit sic itur ad astra. Văzuseși pe Răscocorlo ciorlo miorlo; nu știu dacă-i va răspunde Iosif din Brașov, vom vedea. Abia apuc să mai citesc cele ce urmează pentru că acum îți pot zice: megvan fogva a vénrika még pedig a farkanal fogva. Dar cu procesul de presă cum stă, merge sau l-au revocat?

După care primește cordiala salutare de la al domniei tale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem, document 9219, 1 filă. Peceta de ceară roșie aplicată.*

7.

1875 ianuarie 20, Roșia Montană. Îl anunță pe Ioan Micu Moldovan că va veni la Blaj și că, dacă este urgent, va vinde aur pentru a completa suma necesară afacerii lor.

Mult stimat și clarissime amice,

Epistola, din data de 14 luna curentă, numai ieri am primit-o pentru că poștele nostre umblă ca orologiul cel rău. Acum îți scriu pe scurt, numai că mă înconjoară poporeni care îmi stau la ușă. Eu sunt gata și poți fi sigur că eu îți voi mai da bani și-i voi completa pe cele cinci mii. Așadar poți să te duci în târgul de la Poca. Nu știu nu cumva este periculum in mora pentru că e drept eu numai luni pot să schimb aur, de vreme ce noi băieșii așa avem obiceiul că nu prea ținem bobul mult. Dacă va fi lipsă mare numaidecât să-mi scrii și-ți voi trimite pe poștă, iar dacă se mai poate amâna atunci eu la Trei Sfinți, când va fi nagy inepelés, voi fi acolo și așa aduce banii. Am zis că voi fi acolo pentru ca să-mi văd și scumpul nepot Enea Silviu despre care am scris tatălui lui că l-ai primit cu multă căldură și l-ai așezat la profesorul de clasă Groza. Aceasta a fost un balsam de vindecare pe inima mea cea rănită, când am auzit că pruncul îi nepregătit în Sibiu din cauza vitregiei profesorilor de acolo cu el.

Eu cred că el nu are capacitatea aceea care a avut-o ca student tatăl său și moșul său; atâta însă cunosc că pruncul până acum (în zisa românului nu aş grăi într-un ceas slab) a avut o purtare morală și modestă după cum i-am plantat în inimă. Nu știu ce va mai fi cu el de aici încolo pentru că de multe ori cominpt bonos mores colloquia prava difficile est de juvenibus divinare ita multis mutationibus obnosia est hac aetus. Și apoi: si dice tria sunt mihi difficillia et quartum penitus ignotum via Colburi super petram via navis super more via aquile supernubes et 4 via viri inadolescencia.

Dar să lăsăm glumele. Vorbă scurtă și legată: eu pe 16 februarie la 12 sau la o altă oră voiesc a fi la Blaj. Până atunci cred că îmi vei mai scrie, altminteri aş mai continua dar nu pot dispune de timp. Să te aflu sănătos vesel și voios.

Al domniei tale unul dintre cei sinceri, Simion B. bătrânul.

*** *Ibidem, document 9220 1 filă. Pecetă de ceară roșie aplicată.*

8.

1875 martie 13, Roșia Montană. Îl informează pe cărturarul de la Blaj despre bolile care bântuie în munți și afacerile cu porumb

Mult stimată amice și nepoate,

Iată că se împlinesc 4 săptămâni de la timpul cel din urmă și de atunci n-am mai corespondat. M-am determinat să iau eu inițiativa, firește ca să scriu cum mai stăm pe aici în Siberia. Aici neaua nu vrea să se sperie de puținele raze ale soarelui care licurește din când în când, cam de 10 ore până către 4, căci avem niște nopți de tot reci încât îngheață ferestrele ca în ianuarie. Apoi ne-a infestat morbul aprinderii de plămâni, mor oamenii cu nemiluita. Ne-a certat Domnul mai întâi cu tifos, în anii trecuți și când acesta s-a luat holocaustul a urmat, holeră, apoi difteria, acum aprinderea de plămâni.

Acum cu jubileul Sfântului părinte doar se va întoarce Dumnezeu cu îndurarea și către noi. Acolo, după cum văd, încă ați dat o mare jertfă, blândul Vasile, pe care eu, mărturisec, mult l-am stimat și iubit, ne-a lăsat. Ciurila Burila tot stau. Mai pierdusem și pe Pop, sărmanii de noi. Unde-i așa mai subțire acolo se rupe.

Acum mă întorc la ghișeeul cu cucuruz. Văd că din zi în zi îi scade prețul. Ți-am fost zis că Rusan e prea exagerat, eu așa cred că nici la vară pe banii gata nu va merge mai scump, de nu cumva la roșieni, cum zici, pe așteptare până la toamnă. Precum vezi din Economul acum îi 85-90 de florini. Vom vedea în zisa românului, ce va mai aduce ziua noaptea, ce o fi pe sat o fi.

Te-am rugat să urgentezi pe tânărul acela căruia i-am plătit să-mi descrie orașunea de Trei Sfinți. N-am mai primit, ce este cu el? Ai citit Magyarok? Cred că ai aflat multe bune, mai ales despre noi popii; ai grijă de dânsa să nu se înstrăineze. Scrie-mi ce face nepotul Enea, și-a mai revenit în al doilea semestru.

Scrie-mi cum stăm cu cumpăratul porumbului, gata-i, stă bine și ce perspectivă avem? Spune-le salutări de la mine domnilor Mărculețiu, Groza, Rațiu și tuturor celor buni.

După care primește cea mai cordială salutare de la al domniei tale unul dintre cei mai sinceri, Balint.

*** *Ibidem*, document 9221, 2 file.

9.

1875 iunie 27, Roșia Montană. Îi propune lui Ioan Micu Moldovan să expedieze la Brașov o cantitate mare de cereale, unde George Barițiu le va înlesni vânzarea la un preț bun.

Stimate amice,

Tocmai în ora aceasta am primit epistola domniei tale, în care mă grăbesc a-ți răspunde. Eu încă am primit de la vărul Barițiu înștiințarea ieri, unde îmi arăta, cu jurnalul Kronstater, cum că cucuruzul se vinde acum în Brașov cu 2,95 florini; acest metiu, precum știu eu, conține 2 feldere și o mierță de a Blajului. Vărul zice să-i scriem cum am putea da găleata, care, precum știu, conține 4 feldere mici a 16 cupe.

Vezi dacă ar putea da peste 90 de creițari de felderă, măcar 5 creițari pe găleată spesele drumului până la gară; apoi eu așa socot cum că ar fi bine ca să trimiți o dată un vagon întreg. Eu n-aș fi în contra dacă s-ar da și pe așteptare pe 1-2 sau 3 luni. Însă aceasta numai așa o putem face dacă vărul Barițiu, care cred că-i cunoaște pe toți cum stau, ne va asigura cum că la cutare sau cutare se poate credita, că-i condiționat și am da parale. Fiindcă nici eu nici domnia ta nu-i cunoaștem, noi cum vom putea garanta? Mai bine a se lua aceea în considerație că dacă dăm pe așteptare atunci trebuie să dea mai bine cu 4-5 creițari la găleată. Cu un cuvânt, dacă vărul zice că la aceasta sau la acela se poate da cu toată siguranța atunci dă să meargă, iar dacă nu atunci e mai bine cu 2-3 creițari. Mai lasă pe a da și na, ba s-ar putea, după părerea mea, face și așa: îi trimiți și-ți dă o poliță, l-a vândut sau ba, s-a împlinit termenul atunci să dea banii după termenul poliței și așa mai departe. Pentru a da o cantitate de 3000 de feldere deodată îi pre mult, căci nici el nu-l poate vinde deodată.

Vezi dacă poți vinde și la nație măcar cu 1,20 florini până la toamnă sau în finalul lui decembrie. Acestea sunt doar păreri mele. Așadar, domnia ta te pune în corespondență cu vărul căci el, mi-a promis tot sucursul său - mite sapientem et nihil dixerisei.

După care sunt cu toată stima al domniei tale stimatoriu, Balinth.

*** *Ibidem*, document 9222, 1 filă.

10.

1875 august 20, Roșia Montană. Despre afacerile cu cereale și conflictul cu un preot din Sohodol din cauza unor bani

Prea stimate amice,

Ți-am primit epistola din 17 curent încă aseară, la care mă grabesc a-ți răspunde și înainte de toate a te liniști că nu am nici o bănuială în privința vânzării porumbului cu prețul care zici că l-ai vândut. Nu am ce face dacă sic fata tulere, numai te rog să-mi scrii câtă sumă de bani gata ai la mână și cam aproximativ cât socotești că va ieși peste tot cum scrii pe 10-15 noiembrie? Mai încolo să-mi scrii și aceea: cu Rusan pe când e termenul plătirii banilor și, precum îmi scrii, cu procente de 10 la sută?

Acum ți-aș face altă întrebare: nu cumva am putea noi alocă bani sau o parte din acei bani cu interes pe timp mai îndelungat, pe lângă ipotecă, după întăbulare, iar dacă-i atunci câte procente am căpăta? Aștept răspuns la toate.

Acum mă întorc ca să-ți scriu altă fatalitate sau plagă ce m-a lovit, care asemenea nu m-a ajuns în toată viața mea. În luna decembrie anul trecut, într-o duminică, seara, vine la mine Velțianu protocolist la Sedrie și agent la Anker cu popa din Sohodol, Sicoe, și după câte și mai câte ceremonii ieși cu vorba cum că popa Sicoe a asigurat la Anker pe un poporan a lui care a murit și a luat prețul asigurării 2000 florini. Cele 2000 florini îi revin lui Sicoe căci el i-a garantat, afară de 200 sau 400 de florini care îi va da la doi feciori ai asiguratului. Așa că popa a primit banii și a dat suma stipulată la feciorii asiguratului. Ei, popa și Velțianu, îmi spun că s-a întâmplat ceva încurcătură cu ocazia asigurării, va să zică s-a prezentat alt om mai tânăr la vizitare, că înțelegând agentul de la Sibiu a venit la Câmpeni și Abrud și voiește să pună popa în arest preventiv. Așa zice popa: eu m-am împăcat cu agentul ca să-i reîntorc cele 2000 florini însă banii mei sunt dați la oameni; îi voi plăti la Târgul Florilor, am atunci să vând 4 boi; acum neputând plăti banii m-a lăsat să-i dau două polițe, una să o plătesc în aprilie și una în 1 august 1876; acum am lipsă să capăt un garant și a zis agentul că pe domnia ta te primește, deci te roagă să subscrii poliță. Eu îi răspund că nu pot primi; atunci începe popa a se lamenta, zicând că el îi perit pentru că altminteri îl închide. Acestea le întări și Velțianu, ba zice că dacă plătește bani sau dă poliță de plătire societatea îi dă un certificat cum că n-are la popa nici o pretenție.

În seara aceea n-am scris, însă a doua zi dimineata iarăși veni la mine plângând și jeluidu-se că-i perit, zicând că el încă înainte de termen va plăti banii, când se va desprindăvâra. Așa mă scoase din minți că am acceptat polițele; agentul le puse bine și plecă la Sibiu, după ce îi plăti eu și calea. Acum ce să vezi: Sicoe plăti polița dintâi de 1000 de florini la termen și mi-o arată că-i plătită; îmi pare bine, însă, timpul trece și el tace, se apropie termenul poliței a doua, îl făcui atent că întâi august e aici. Umblă în sus, umblă în jos, banii nu-s, procesul criminal contra lui curge, pe 4 complici îi pun în arest preventiv și cred că atunci când vei citi acestea va fi și el la umbră.

Una la mână. Acum mă trezesc că societatea Anker îmi protestă o poliță de 1343,33 florini cu spese cu tot. Atunci alerg la Cartea funciară și mă pun pe averea lui cu protest în mână; dar ce să vezi, la Cartea Funciară cu o săptămână mai înainte s-au prezentat doi inși cu mai bine de 700 de florini pe când averea lui numai jumătate îi înscrisă pe el, iar jumătate pe fratele său. Acum îi în arest, așa că din jumătate nu va putea garanta nici cu cei 700 de florini. Apoi, popa Balint üsed bottal a nyomát - a doua la mână.

Zisei mai sus că am plătit polița sa de 1000 de florini, dar, cum ți-am descris, se apucă lotru să facă o poliță la Albina de 1000 florini și-mi imitează, precum aud, scrisul și mă subscrie garant; că nu am acceptat cei de la Albina nu mă întreabă, ei dau banii și așa plătesc la Anker. Acum, în zilele acestea, mi se va protesta și de la Albina. Eu l-am întrebat dacă îi drept că mi-a scris numele într-o poliță de 1000 de florini, nu-mi răspunde nimic, l-am provocat înaintea lui Velțianu dar tăcu ca pământul.

Firește că atunci când mi se va protesta eu voi răspunde ceea ce este că nu-i scrisul meu și că n-am girat la Albina pentru el nici un filer. Apoi aceasta cred că îi va pune capul la hoț, care are încă

îndrăzneala să vină la mine să garantez pentru el ca să capete 2000 florini din Fondul Șuluțiu că, zice el, i-am promis. Cel ce nu mă cunoaște va gândi că doar eu am lăcomit la banii care mi s-au dat de am girat pentru el, dar martor îmi e porcul de câine și Dumnezeu că mie nu mi-a dat nici un filer, ca eu să-l scap de temniță, de văzu că indoit nu va scăpa.

Ți-aș mai scrie dar cred că te vei urî de citit.

După care sunt al domniei tale frate, Simion.

*** *Ibidem*, document 9223, 2 file.

11.

1875 septembrie 4, Roșia Montană. Îi solicită partenerului de afaceri o sumă importantă de bani pentru a-și plăti datoriile la bancă.

Stimate amice,

În momentul acesta ți-am primit epistola din 2 curent la care mă grăbesc ați răspunde pentru că presimt că prosimus ardet licalgom, va să zică îți periculum in mora. După ce nu s-a protestat polița de la Anker, am scris agentului de la Sibiu, Albrecht, ca să nu-mi mai facă spese căci până în 20 curent eu voi plăti; însă eu dacă nu pot căpăta din banii cucuruzului nu voi putea plăti o sumă așa enormă pentru mine și atunci agentul va urmări procesul în contra averii mele și îmi va mai face spese cel puțin 100 florini.

Așadar, te rog să-mi faci suma de 1400 sau 1500 florini, căci eu pe 16 sau 17 curent mă voi afla la Blaj și de acolo voiesc să plec la Sibiu ca să plătesc la casa centrală. Sunt tare supărat și rușinat că mi se va bate averea la tobă. Când vei primi epistola aceasta numai decît să-mi scrii ca să mă pot orienta în această tristă stare.

Lotru de Sicoe a fugit, nu se află nici o urmă de dânsul, iar eu am rămas cu dauna cea mare. Poți socoti ce întristare e pe mine și soția mea acum la adânci bătrânețe. Nu are lotrul nimic liber, toate i le-au asediat.

De la Albina încă n-am primit protest, aud că ei l-au adresat judeului din Câmpeni, de unde îl va trimite la Roșia prin judecătoria Abrud. Eu voi face îndată pași recenți când îl voi primi.

Zici că te temi ca să nu-mi facă acel lotru și mai mult rău, purtându-mă în sus și în jos ca martor. Nu știu cum m-ar putea purta ca martor pentru că eu de toate mișeliile lui n-am avut nici cea mai mică cunoștință. Prin urmare nici nu m-au chemat pînă acum nimeni pentru că nici un martor care s-a ascultat nu s-a referit la mine, precum nici cei închiși, căci eu todeauna m-am ferit și de umbra unor asemenea suspiciuni.

Acum în final te rog, pe tot ce ai mai scump, scrie-mi când vei primi epistola aceasta ca să o capăt pînă nu voi pleca cu Brutus la Alba și de acolo la Blaj.

După care primește cordiale salutări de la al domniei tale sincer stimatoriu, Balinth.

P.S. Scrie-mi unde s-a cazat nepotul Enea,

*** *Ibidem*, document 9225, 1 filă.

12.

1875 septembrie 20, Roșia Montană. Îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre demersurile făcute în legătură cu datoriile pe care le are la bancă și despre afacerea cu porumb.

Mult stimată amice,

Omnia sunt hominum tenui peudesitia filo. Omnia ium fient fierique posse negabam. Et subito caso quae valere ruunt.

Cu aceste cuvinte am început lamentabila și trista mea epistolă. După sosirea mea în Sibiu numai decît m-am dus la agentul de la Anker ca să văd cum stau lucrurile. Eu am fost subscris pentru lotru 3 polițe, una de 1000 florini, alta de 830 florini și alta de 500 florini. Agentului i-am arătat că cele 2 polițe din urmă cu 830 și 500 de florini se află la avocatul lor, însă cea de 1000 florini îi la Albina căci de acolo am luat banii cu care am plătit la Anker una mie. Mă duc la Albina și acolo mi se spune că ei au dat

pe polița adusă de lotru de 1000 florini pentru că ei mi-au cunoscut subscripția. Am văzut-o și eu că-i a mea.

Poți socoti acum cum m-a frapat acest caz neașteptat, cauzat prin șarlatania lotrului. Mă tem acum că mă va lovi apoplezia sau un morb de moarte. Cei de la Albina îmi ziseră ca să dau o poliță despre acea mie pe 6 luni și să pun garanții. Eu însă mi-am tras seama că pentru ce să mă mai încurc și cu Albina și să-mi capăt garanția, ci mai bine să plătesc. Le-am zis că într-o lună de zile voi plăti căci nu voiesc să las urmașilor mei datorii și încurcături. Apoi știe bunul Dumnezeu câte zile voi mai avea, căci m-a lovit amarul acum în adâncile mele bătrânețe, această tristă plagă.

Acum te rog ca, strângând cu grabă acea mie de florini, să-i trimiți la Albina și să ceri polița mea de acolo, apoi banii ce vor rămâne din datul cucuruzului, aceea zic: să-i dai cu interes cât mai binișor, dacă vei căpăta cu un procent sau două mai bine acele să fie ale domniei tale pentru osteneală și agitație.

Acum îți fac cunoscut și aceea că dacă se rentează mai binișor și s-ar putea investi în locuri sigure, eu cam pe la 20 octombrie ți-aș mai aduce vreo 500 de florini. Cred că până atunci vom mai corespunde și ne vom mai înțelege prin scrisori; cred că până atunci vom ști și cât e dauna în cucuruz și despre câtă sumă putem dispune. Atunci eu îți voi da și Obligația de 5000 florini pe care mi-ai dat-o și vom face altă socoteală despre suma ce îți voi aloca spre fructificare, dacă vei avea bunătața a o manipula.

După care primește cea mai distinsă stimă ce îți păstrez. Al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balint.

P.S. Uitasem ceva a-ți scrie. Domnul avocat de la Albina, Popa, m-a anunțat că rămân în spesele protestului 20 florini, pe când sasul de la Anker mi-a spus că numai 7 florini – et horum alispando meminisse juvabit.

*** *Ibidem*, document 9226, 1 filă.

13.

1875 octombrie 1, Roșia Montană. Îl informează pe Ioan Micu Moldovan despre rezolvarea litigiului cu preotul Sicoe din Sohodol

Prea stimate amice,

În ultima mea epistolă ți-am scris că s-a plătit la Albina un Vechsel (polița) de 1000 florini ce se vede că l-aș fi acceptat pentru popa Sicoe. Însă acum îți scriu că dacă nu ai trimis acea sumă să nu o mai trimiți că lucrul stă altminteri și mi se pare că va lua altă față tot lucrul cu Albina.

Eu, după cum ști, în 18 luna trecută am plecat la Sibiu, unde ajungând, m-am dus la biroul Albinei, am cerut să văd vechselul care mi s-a protestat. Mi l-au adus. Acolo erau Măcelariu, Roman și Dunca. Mă uit la vechsel și zic nu-i iscălitura mea, cu toate că era de minune imitată. Dar să vezi ce zice Măcelariu: aceasta îi a ta, eu o cunosc, apoi mă întrebă: câte vechseluri ai dat la Anker? Eu zic trei, el zise, e bine, acolo îi și al treilea, l-a dat Ankerul la noi și noi l-am plătit. Atunci am încremenit și nu am mai zis nimic, dar ei îmi ziseră: sau dai vechsel nou ori bani. Am răspuns că voi face rost de bani și așa întristat mă întorsei cu poștalionul pe la Miercurea Sibiului și venind acasă mi-am revocat pâra în 27 septembrie; ieri însă iarăși am reînnoit-o pentru că am descoperit lotrul și înșelăciunea. În 27 am chemat la mine pe fata lui Sicoe, ea veni și după un discurs mai îndelungat, îmi zise: un vechsel l-a plătit tatăl și mi-l arătă. Știind că tatăl său se află pe acasă i-am zis: spune-i tatălui tău să vină la mine. Joi dimineată iată-l în casă la mine și îmi zice: eu sunt hotărât să mă predau înaintea judecății pentru falsul asigurării lui Birău George, însă alta îi mai mare pentru vechselul cel fals care, precum ști, l-a dat Anker la Albina în care ți-am imitat subscrierea numelui domniei tale, mi-au spus toți că voi fi îndoit pedepsit; așadar, te rog ca să nu mă încarci cu acela ci să-l primești ca fiind al domniei tale, căci eu dacă scap de pedeapsă voi plăti totul. Eu îi răspund: hei bine, nu te voi da înaintea legii numai să-mi plătești. Așa s-a dus mângâiat și îmi promise că ieri adică joi se va prezenta, însă nu s-a prezentat, de nu cumva astăzi sau mâine.

Acum lucrul stă așa: eu am subscris pentru trei vechsele, la cel dintâi i-a fost termen mi se pare prima în martie, așa că el în februarie va face al patrulea vechsel și îl duce la agentul de la Anker și acesta pe cel fals îl pune la Albina. Cu un deficit de 17 florini, precum îmi spune Sicoe, care 17 florini, la provocarea lui Albrecht, i-a plătit. Însă când a scos agentul banii de la Albina cu vechselul cel fals i-a dat vechselul meu cel de 1000 florini în mâna lui Sicoe, precum aflai acum.

Așadar, de aceea a venit lucrul de m-a confundat Măcelariu cu taifasurile lui zicând: tu ai dat trei vechsele la Anker, 2 is acolo, al treilea e aici.

Acum numai atât îți mai repet: dacă nu ai dat mia să nu o dai căci eu aștept sfârșitul procesului și sper că acolo nici eu nici Albina nu vom plăti mia ci Anker care a dat și a luat banii pe vechselu fals.

După care primește cordiale salutări de la al domniei tale sincer stimatoriu, Balint.

P.S. Sicoe îmi spune și aceea cum că fiind el la domnu profesor Popa Ștefan i-a spus și dânsului sincer cum a făcut un vechselu fals pe numele meu și s-a căit. Vezi de el și întreabă-l așa e. Apoi îmi scrii.

*** *Ibidem*, document 9227, 1 filă.

14.

1875 octombrie 8, Roșia Montană. Îi scrie lui Ioan Micu Moldovan despre preotul Sicoe și despre afacerile cu porumb.

Prea stimate amice,

Mare mi-a fost bucuria, pe de o parte, când ți-am primit epistola din 1 curent, văzând că nu te-ai grăbit cu trimiterea celor 1000 florini la Sibiu. Tocmai ți-am expediat și eu o epistolă recomandată în care ți-am descris discursul cu Sicoe și dezlegarea falsului. Acum cred că de aceasta voi scăpa. Am zis că-i de bucurie, pe de-o parte, însă de alta-i întristare, văzând dauna cea mare cu cucuruzul, însă nu am ce face, bine a zis latinul *nulla calamitas solo*.

Acum aș mai zice ceva: oare n-ar fi scop ca să ne încercăm norocul în anul următor? Pentru că, după cum văd, acum va fi mai lesne după cum se arată pe aici, cu 40-50 crețari feldera. Așadar, qui peridit numerum incipiut iterum sau victus nedesperato esperiri novout alias melius facias. Nu cumva ai fi aplecat să ne mai încercăm norocul acolo în decembrie, ianuarie, februarie, doar ne va umbra mai bine? Dacă voiești, te rog să-mi scrii căci eu, mergând la cules, ți-aș mai aduce 500 de florini și ți-i dau în mână ca să nu-i mai trimit cu poșta, sine scriptum.

Dacă voiești să ne întâlnim, precum scrii că ai voi, pe mine să mă cauți marți, adică în 19 curent, în hotelul lui Römer, unde cred că voi sosi pe la 9-10 ore dimineața sau să mă aștepti miercuri 20 în Ighiu. La toată întâmplarea să-mi scrii ca să știu să aduc banii sau nu, căci în caz contrar nu i-aș mai aduce pe acolo.

Înșelătorul Sicoe se află în carcerile de la Abrud din 2 curent, cercetarea va curge. Am provocat pe fata lui să-mi trimită polița cea plătită care se afla la dânsa dar n-a mai trimis-o, zicând că o va duce dânsa.

Mi-ar părea tare bine să ne putem întâlni ca să ne mai consultăm câte ceva, quid facite opus, scrie-mi în grabă.

După care, dorind fericita revedere, sunt al domniei tale sincer amic, Balint.

P.S. Dacă nu vei putea veni cu trenul de marți pentru prelegeri vino cu cel de miercuri noaptea, apoi cu cel de joi noaptea te poți reîntoarce. Numai să fiu sigur când vi.

*** *Ibidem*, document 9228, 1 filă.

15.

1875 decembrie 23, Roșia Montană. Se interesează de comerțul cu porumb și despre doi copii de la Roșia Montană elevi la Blaj. Referiri la Iacob Mureșianu și la Banca Albina.

Mult stimate amice,

După ce trecură 2 luni de când ne-am despărțit în Ighiu, o adâncă tăcere e între noi, am hotărât să te încunostințez prin această epistolă că mai trăim și noi aici în Siberia și, totodată, a te ruga că să mă înștiințezi cum stăm cu datornicii. Au plătit toți datoriile și întreprins-ai ceva ghișeft și ai de cuget a întreprinde ceva? Cum stă cassa, mai îmulțitu-sa cu ceva?

Eu cu polița cea falsă de la Albina încă nu am isprăvit nimic; acum am dat lucrul și la Sedria din Alba unde se află lotrul cu complicități, însă nici de acolo n-am primit vreo citație ca să mă înfățișez.

Acum de un timp încoace toate ordonanțunile ce am primit de la Consistoriu vin subscrise de domnul Cipariu, unde se zice în absență. Te rog scrie-mi unde se află Excelența Sa, că-i în vizită canonică știu că nu umblă acum, poate doar în Dieta cu magnații.

Pe aici avem iarna bună, cale de sanie, avurăm și frig mare, acum s-a mai muat.

Scrie-mi cum se poartă nepotul Enea Silviu, precum și cei doi prunci de la Roșia. La doamna Tipografu să-i spui ca să nu se supere căci banii îi vor veni. Sunt depuși la mine pentru Pascu până acum 6 florini, apoi pentru celălalt să știe că am mai trimis.

După care, așteptând răspuns cu nerăbdare, primește cordialele mele salutări. Al domniei tale sincer amic, Simion Balinț.

P.S. Ați auzit pe acolo că Iacob Mureșianu, după un serviciu, sau mai bine zis o robie de 38 de ani, este distituit din profesură și directorat fără nici o pensie? Cum scrie vărul Barițiu, pătimește și trupește și sufletește. Pătimește de la destituire de mai multe morburi.

*** *Ibidem*, document 9230, 1 filă

16.

1875 decembrie 28, Roșia Montană. Se interesează de necazurile pe care le au românii din cauza politicii școlare a ministrului Trefort. Informații cu privire la afaceri comune și preotul Sicoe.

Mult prețuite amice,

Ți-am primit epistola din 27/12 s.v. și m-am întristat de cele ce vi s-a spus când ați fost chemați la palat ad audendum verbum Trifortianum, însă nu m-am mirat de proiectele care se fac în Consiliul ministerial pentru contopirea naționalităților nemaghiare.

La cele ce ne amenință putem să fim pregătiți după zisa S. Evangheliei: și mai mari lucruri decât acestea veți vedea ca să vă mirați voi. Toate s-au pus și se pun din zi în zi ca să ne stingă. Suntem reduși la epoca Bathoreștilor, Rakoștilor și Apafeshilor, nu avem nici o milă de la nimeni.

Dacă nu ne vom sprijini în puterile noastre apoi ști ce zice latinul: omnis dolor aut est levis aut est vehemens si levis facile fertur și vehemens brevis futurus. Îmi aduc aminte de timpul lui Festel că acela încă umblă să ne stingă într-o lingură de apă și fiind durerea mare n-a durat mult, alias nos vidimus ventos et alias fluctamina verum. Strămoșii noștri au fost mai simpli și totuși au știut să se apere de câinii cei turbați, au sfărțecat ei ici și colo dar tot nu i-a putut frânge și stârpi.

De n-au pierit românii când tiranii au complotat prin Bule rușionoase, așa cânta bravul nostru poet Andrei și scumpul meu amic înainte de aceasta cu 28 de ani. Să fie binecuvântat Dumnezeu părinților noștri că de atunci am înaintat binișor, victus nedesperato esperiri de nova ut alias melius facia. Pentru că poate să vină un Mane, Techel, Fares și atunci poate vom putea zice et subito casu qua valuerunt. Atât despre această materie am avut să-ți scriu.

Acum mă întorc la ale noastre private. Dacă nu poți rezolva cumpărarea cucuruzului nu am a-ți imputa nimic, domnia ta cred că ai aici scuze fundamentate. Așadar, dacă nu le poți rezolva pe acestea te împuternicesc ca pe un om de omenie și sincer, după cum te cunosc, ca să manipulezi banii cum vei afla mai cu scop și folositor și mie și domniei tale. Pentru osteneală doar ambii mai tragem ceva din dauna ce-am suferit în anul acesta fatal, pentru mine mai ales. Vezi scoate datoriile de la cei cărora le-ai dat bucate pe credit, apoi îi atenționează cu polițe ca oameni siguri care garantează cu procente. Cum vei socoti, că nu-s nici lup flămând, nici oaie cu doi miei.

Eu poate că pe la S. Giorgiu voi avea lipsă de 1000 de florini căci am aici un tânăr foarte solid, poporan de-al nostru, care servește ca și calfă într-o prăvălie în Abrud cam de 7 ani și dorește să-și deschidă o spițărie în centrul pieței Roșiei. Tatăl lui a fost șef de zidari și a răposat. Îi adevărat că bani nu are dar îi cu asigurare și nu-i nici o oprire pe casa lui. Despre mia aceea te voi încunoștința cu precizie. Ceilalți bani apoi, poate, către august aș dori să-i garantezi la Albina. Până atunci vom vedea ce vor mai aduce ziua și noaptea.

Cu polița de la Albina stau rău căci sasul nu voiește a-mi primi excepțiunea, ci zice să plătesc și apoi să mai caut recurs la Casație. Firește că aici joacă festa nu Albina ci Anker de la care a primit Albina aceea poliță falsă. Am făcut rugare și la Sedria din Alba, unde se află prins lotru, ca să pretindă să trimită poliță falsă la Alba Iulia ca să mă confruntez cu lotru, însă până acum nimic.

După care primește cea mai amicală stimă ce îți păstrez. Al domniei tale sincer amic, tata moșu de Balint.

P.S. Scrie-mi ce face nepotul Enea Silviu?

*** *Ibidem*, document 9229, 1 filă.

17.

1876 februarie 6, Roșia Montană. Îl roagă pe cărturarul de la Blaj, prietenul său, să urmărească îndeaproape purtarea unui elev din Roșia Montană și să rețină din salariul ce-i revine, bani pentru fondul tinerilor morboși.

Prin această epistolă am a te ruga ca să dai din banii mei la doamna Tipografu 6 florini pentru Ioan Pascu căci i-a depus părinții lui la mine, apoi înseamnă această sumă în cărticică și la timpul convenit ne vom socoti.

Nu puțină mirare cuprinse și pe părinții lui și pe mine primind o epistolă de la acel prunc, în care scrie că a împrumutat de la doamna 3,53 florini, însă pentru ce nu spune căci eu i-am trimis încălțăminte. Oare nu știe el că tatăl lui e un om neputincios, vătămat și că mai are vreo 5 frați acasă care toți așteaptă pâine? Pită are puțină, legume cred că primește la bucătăria Mitropoliei însă poate că nu merge acolo căci lui îi mai place să mănânce de-a gata din piață.

Spune-i la doamna să nu-i mai dea căci tatăl să nu are de unde să-i reîntoarcă, apoi ce va întrece din datorie să-i dai doamnei în prețul găzduirii. Cheamă-l la domnia ta și arată-i epistola și ce am scris; spune-i că mult s-a pricopsit de nu știe nici câteva rânduri a scrie fără greșeli, nici nu are vreo formă corectă în epistolă. Fi bun și-i arată metoda de scriere a epistolelor.

Acum veți serba pe acolo parastasul sau reviem pentru Pescariu. Mai scrie-mi ce-i pe acolo. Uitam să-ți mai dau un comision: să dai tot din al meu la balul ținut pentru Fondul tinerilor morboși 2 florini.

După care cu amicală salutare sunt al domniei tale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem*, document 9231, 1 filă.

18.

1876 martie 16, Roșia Montană. Despre afacerile comune cu cereale și despre nepoții săi elevi la Blaj. Comentarii în problema polițelor false.

Mult stimată amice și dragul lui tata moșu,

Ți-am primit epistola din 27/2, însă n-am avut timp până acum a-ți răspunde. Aflu de buna alocare a banilor spre fructificare, însă te rog ca bine să-ți alegi oamenii pentru că vezi cât de falsă și înșelătoare-i lumea de acum.

Am fost scris în epistola mea precedentă cum că pe la S. Georgiu voi avea lipsă cam de vreo 500 de florini să-i dau la un tânăr care vrea să deschidă o negustorie aici, însă mi-am mutat planul. Așadar, domnia ta manipulează toată suma cu interes, dacă se poate și mai bunicel, iar dacă nu mai bunicel cum vei avea mai cu scop. Numai să nu stagneze capitalul. Poate că mai întorc cât de cât din dauna cucuruzului de anul trecut și a lotului Sicoe. Eu socot că numai în luna octombrie să aloc banii la Albina, însă până atunci ne vom mai înțelege. Vezi dacă poți scoate bani și de la datorasi, cei 400,60 florini sau dacă tocmai nu poți să dea ceva camătă că altminteri le spunem că vom proceda în calea legii.

Pe aici cu 25-30 procente se dau banii pe averea întabulată; am dat și eu puținel căci mult nu-i.

În 23/1 fiind în Alba Iulia, la nepotul Brutus și nepoata Letiția pentru depunerea costului, m-am dus și la judele specialist în crime, el este un român cu numele Majer. M-am dus firește ca un păgubit să-l întreb cum stă cauza cu Sicoe. El îmi zise: tocmai bine că ai venit, căci acum voiam să te citez pentru dauna ce ți-ai însușit de 1000 florini prin Sicoe.

Așa ne apucărăm de protocol, de la ora 9 până la 2, eu m-am suflecat din răspuțeri; apoi zise că protocolul nu-l poate încheia decât în ungurește. Eu firește răspund la întrebări în românește și el dicta

ungurește până au decurs lucrurile mai mărunte, atât de tăietoare, în cauza mea. L-am lăsat să zică, dar când a venit pe tapet polița de 1000 de florini, ce se afla acolo, nu mi se păru corect cum dicta, nu însă din răutate, așa că mă așezai eu și dictai 1 1/2 ore, desfășcând cauza cum știe să desfacă cel pe care-l doare. În fine îmi zise: încă n-am aflat popi de-ai noștri așa doctori în limba maghiară. După cum aud a și avut efect, căci luând pe Sicoe în două rânduri la răspundere în cele din urmă a mărturisit că el mi-a subscris numele, însă cu învoirea mea. Acum se roagă de Nicola într-o hârtie scrisă cu creionul din prinsoare ca să știe de la mine dacă îl țin în cuvânt. Hârtia e în mâna mea; acum vom vedea la petractare, fiindcă cu Gligor avem acum doi în instituția de cercetare, ungurul zice: a ki farges hujan kimce, să le faci?

Aș vrea să știu ce planuri are nepotul Enea Silviu. Încolo câți bani ai dat în prețul găzduirii la doamna Tipografu și cât mai este datoria. Cred că pe Paști vor veni acasă.

Al dormiei tale sincer stimatoriu, tata moșu.

P.S. Despre strămutarea "bărbilor" uitasem, mundus vergit in perfectius quid agit mundus monacus vult esse secundus. Pe înțeleptul Pescariu îl dădu Simony Kosuth și alți prin noroi, noi, provocați de unii, n-am clătit nimic. Gândesc că dacă ne-or forța ca pe cei plătiți de stat cu salarii grase de vice-gornic, să facem cum a zis un om de aici, pe care, după Aprobate, l-au bătut cu 25 vergi că n-a mers la biserică, apoi l-au întrebat: acum mergi? Răspunse: de mers voi merge, dar să-mi sece gura de îmi voi clătina buzele.

*** *Ibidem*, document 9232, 2 file.

19.

1876 aprilie 10, Roșia Montană. Îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să plătească gazda unui băiat din Roșia Montană elev la gimnaziul din Blaj și să-i scrie despre afacerile comune.

Clarissime amice,

Cu această ocazie am a-ți scrie cum că tatăl lui Pascu a adus ieri la mine 10 florini ca să-i trimit fiului său numit Ioan Pascu la Blaj. Așadar, ca să nu mai fac val cu poșta și cu dobânda Ministerului Finanțelor, te rog ca să achiți din mia mea, care se va completa lângă cei 8 florini dați tot pentru acel prunc.

De bani dispune în așa fel ca să-i dai mai întâi la gazdă în prețul găzduirii, apoi pentru lipsele mai mari să-i dai și lui. Spune-i că de venire acasă nu-i vorba până la vacanța cea mare.

Scrie-mi te rog, mai scosa-i bani de la debitori pe cucuruzul creditat, precum și aceea dacă mai profităm cu afacerile și în ce stadiu este capitalul, a mai crescut?

După care, poftindu-ți sărbători fericite, primește cordiale salutări de la al domniei tale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem*, document 9233, 1 filă.

20.

1876 mai 19, Roșia Montană. Îl roagă pe cărturarul din Blaj să-i trimită bani pentru o afacere proprie și să facă, în numele lui, câteva donații în scopuri filantropice.

Stimate amice și nepoate,

A trecut un timp cam lunguț de la ultima noastră corespondență. Acum am socotit a te preveni eu. Înainte de toate mă adresez cu următoarea rugare: făcând un ghișeft, aici la noi, care stă din 1000 florini, am lipsă de 600 florini pentru că cred că cele 400 de florini le voi împlini de acasă. Așadar, te rog, cât mai în grabă, să-mi trimiți acei 600 florini căci, trecând termenul meu, aș avea daune mari. Bani îi trimiți pe adresa mea, însă post restant în Abrud, căci în expeditoarele de aici nu am multă încredere.

Mai încolo pentru traiul studenților, dacă surplusul îl întorci pe ceva scop filantropic, sau pentru Biblioteca gimnazială dă 2 florini, iar pentru teologi 3 florini pe care îi vei căpăta odată cu cei ai lui Pascu.

Scrie-mi cu cât mai este dator Pascu la doamna Tipografu, precum și despre Babuțiu.

După care primește sincerele mele salutări. Al domniei tale sincer stimatoriu, Simion Balint, protopop și paroh în Roșia.

*** *Ibidem*, document 9234, 1 filă. Pecetă de ceară roșie aplicată.

21.

1876 iunie 8, Roșia Montană. Îl roagă pe Ioan Micu Moldovan să-i recomande un preot pentru parohia din Sohodol.

Clarissime amice,

În momentul acesta m-am întâlnit cu oficianțul meu Molnar, magistrat la poștă în Abrud, care îmi spuse că plicul a sosit și a uitat de el că mi l-ar fi adus, însă nu-i târziu.

Acum am a-ți comunica un secret care voiesc să decurgă sine omni strepito. Știi că parohia Sohodolului îi vacantă, vei fi auzit că acolo sunt două pețitoare, una fata lui Șicoe și alta a cantorului Antonie Sicoe, ambele rivale de a fi preotese. Însă dă-le încolo, așa că mi-am propus a urma acel principiu ut inter duas litigantes tertia gaudeat jure. De la sine înțelegându-se că cele două rivale văd că nu se rezolvă cu nici un teolog, poate vreun fofolog. Așadar, am a te îngreuna cu următoarea comisiune. La Câmpeni se află la o văduvă o fiică de 17 ani de o frumusețe rară, voinică, sănătoasă, cu purtare morală exemplară. Această fiică este unică la maică-sa, nu are nici frați nici surori, poartă veșminte orășenești pe care dânsa cu mâna sa le face. Are o avere cam de 2000 florini. Casa lor din Câmpeni nu-i mai departe de Sohodol cam de 1/2 oră. Prin urmare preotul ar putea locui în Câmpeni în casa soacrei, de unde, cu toate facilitățile, poate administra parohia.

Acum vezi de vorbește cu un teolog care absolvă, descriindu-i cauza, însă să fie un tânăr talentat și cu personalitate că după zisa latină pares cum paribus facillime congregatur, apoi îi spune că după ce va depune examenul îndată să vină la mine. Însă nu Ganga sau Goanga, clientul rectorului, ci altul de o calitate mai fină căci face o partidă foarte bună. Câmpeniul este un centru românesc, capitala muntenilor, unde are ocazia a se mai perfecționa, căci cu economie așa mare nu va fi ocupat. Apoi cu moșia pe care o capătă de la soție și cu un salariu de 210 florini, mai prescui, colaci poate trăi domnește. Apă bună și aer bun de munte.

Acum după ce vei afla omul nostru numaidecât să-mi scrii cine-i, cum îl cheamă și care-i locul nașterii. În fine, dacă se va rezolva, poți să împărtășești cele mai sus scrise și cu Exceelența sa.

Eu cam la mijlocul lui iulie voiesc a călători la Basna și poate și până la Vâlcele pe vreo 4 săptămâni, vezi si non fastidis veni una bibanus aqvam sanitatis.

Salutare și frăție. Al durnitale sincer amic, Balint.

*** *Ibidem*, document 9235, 2 file.

22.

1876 iunie 25, Roșia Montană. Referiri privind doi elevi din Roșia Montană care urmează gimnaziul în Blaj, parohia Sohodol, nepoții săi Enea și Brutus și ginerele Iosif Hodoș.

Prea stimate amice,

Eu mâine plec la Alba Iulia pentru a asista la examenul nepotului Brutus și să-l aduc acasă. Eu acolo voi sta până joi dacă pruncii de la Roșia, Pascu și Bărbușu, vor depune examenul până miercuri. Cu trenul de miercuri, să le plătești taxa și să vină cu trenul până la Alba Iulia, să mă caute la hotelul Römer, apoi ar putea veni acasă cu mine.

În cazul în care examenul lor s-ar prelungi să-mi scrii când am putea trimite după dânsii. Epistola, dacă se poate, să o primesc, până joi dimineață, să mi-o adresezi la Alba, hotel Römer. Pentru Pascu sunt puși la mine cei 10 florini că mi-a fost scris că are lipsă la doamna Tipografu. Această sumă o vei plăti din ai mei, adăugându-i lângă cei 18 florini ce ai mai plătit, asemenea și cei plătiți la tren pentru ambii în cazul când ar putea veni pe timpul mai sus descris.

Ți-am mai scris o epistolă în privința parohiei Sohodolului. Nu știu ce ai putut rezolva căci răspuns, nici cu da, nici cu ba, nu am primit.

În zilele acestea călătorește și Hodoșiu la Sibiu pentru primirea noii sale funcții. Cred că la reîntoarcere va aduce și pe Enea acasă la Baia de Criș, căci mutatul la Sibiu cred că nu va fi cam până în septembrie.

Pe aici avem prea multă ploaie.

Salutare și frăție. Al domniei tale sincer amic și unchi, Balinth.

*** *Ibidem, document 9236, 1 filă. Pecetă de ceară roșie aplicată.*

23.

1876 noiembrie 6, Roșia Montană. Îi propune lui Ioan Micu Moldovan să reia comerțul cu porumb. Despre procesul cu preotul Sicoe, falsificatorul de polițe.

Clarissime amice,

Iată că trecu un timp îndelungat de când e o adâncă tăcere între noi. M-am socotit ca să încep eu firul lăsat al corespondenței.

Nu cumva te-ai socoti să mai încercăm specula cu niște cucuruz care astăzi în patria Transilvania e în abundență, iar în Ungaria foarte puțin? Sunt convins că la vară va fi foarte scump sau de nu foarte, că nu doresc, totuși cred că s-ar renta. Ce zici? Dacă n-ai timp ia un om de încredere care să cumpere și domnia ta să plătești. Apoi podul știu că stă cum l-am lăsat.

Noi pe aici mai vegetăm, ninge neîncetat.

În 27 luna trecută am fost la Alba la pertractarea finală cu Sicoe, însă nu s-a ținut căci fiind din nou întrebat a mărturisit că el cu înțelesul lui Velțianu a lucrat și că i-a dat și lui 500 florini și altele. Așa că juzi au hotărât ca să se continue investigația și pe Velțianu, care era citat ca martor venit din Cluj. Numaidecât îl închiseră, spune avocatul Coșeriu, care pe parcurs a fost de față ca să împiedice pe domnii juzi și fiscali să scoată ceva protest și asupra mea ca să mă închidă cu întrebări: cum și din ce motiv i-am subscris eu polițele și altele.

Le ies ochii că m-am prezentat în totul ornat preoțesc, firește și cu crucile, să-i fi văzut pe cei 5 maghiari ce erau parte ca asesori fiscali și notari cu ce ochi priveau spre mine.

Acum te rog să-i dai 3 florini lui Ioan Pascu, care în zilele astea i-a depus părinții lui la mine. Mai scrie-mi ceva noutăți de pe acolo, precum și despre nepotul Enea, cum se poartă, proficit sau deficit, că se apropie timpul de a păși în universum.

După care primește cea mai cordială stimă ce îți păstrez. Al domniei tale sincer stimatoriu, Tata moșu.

*** *Ibidem, document 9237, 1 filă.*

24.

1876 decembrie 12, Roșia Montană. Despre nepotul său elevul, Pascu și acțiunile bancare.

Ți-am primit epistola și m-am odihnit și mulțumit cu toate cele ce mi le scrii, ad impossibilia nemo cogitur. M-am bucurat mult cum că nepotul se poartă bine și că-i solid și diligent în studii.

Aici alăturat, o epistolă la Pascu ca răspuns la a lui; vei avea bunătața a-l chema ad audiendum verbum regium și îl vei constrânge ca să citească, apoi, să ai bunătața, să i-o explici și comenta.

Pe la noi tot plouă, nea ca în palmă. Când vei avea timp liber, colo mai încolo, scrie-mi cum stăm cu acțiunile, ogio crește în dopelte srit, cine știe ce va mai fi.

Să fi sănătos, vesel și voios, îți poștește al domnie tale stimatoriu, Tata moșu.

*** *Ibidem, document 9238, 1 filă.*

25.

1878 martie 6, Roșia Montană. Îl întreabă pe prietenul său din Blaj când va mai putea primi bani în contul său de la Banca Albina.

Stimate amice,

În ultima epistolă pe care mi-ai trimis-o, când mi-ai trimis și carnetul de la Albina despre depunerea unei mui de florini, mi-ai zis că până acum în februarie nu poți alocă alții.

Acum doar vin a te ruga, când vei avea puțin timp liber, să-mi scrii pe când ai speranța să mai depui la Albina și cam pe când gândești că vei putea încasa întreaga sumă și că astăzi cât e tot capitalul cu interesele în curs.

Te rog să dai lui Ioan Pascu de la mine 2 florini, apoi îi înregistrezi. Noi avem tot iarnă grea și mulți bolnavi. Mai scrie-ne ceva noutăți de acolo.

După care primește sincera cordială salutare de la al domniei tale sincer stimatoriu, Balinț alias Tata moșu.

*** *Ibidem*, document 9241, 1 filă.

26.

1879 noiembrie 4, Roșia Montană. Îi trimite lui Ioan Micu Moldovan abonamentul său la cartea lui George Popa. Solicită protocoale școlare și informații despre afacerea lor. Se interesează de sănătatea lui Timotei Cipariu.

Reverendissime Doamne et clarissime amice,

În zilele trecute, fiind la Alba Iulia, m-am înțeles cu domnul George Popa ca să-ți trimit domniei tale abonamentul de la cartea domniei sale, fiindcă ești editorul acelei cărți. Alături lista abonaților cu aceeași observație că se pot vinde mai cu înlesnire la primirea prețului. Să trimiți la fiecare abonat broșurile (utân vétel). Citește în Șematism care-i poșta ultimă a fiecărei parohii, apoi pune și expeditorul.

Am mai încolo a te ruga ca prin Cancelaria Mitropolitană să-mi trimiți 20 de coale din protocolul agendelor căci mi s-au mai gătat și apoi și vreo 3 coale de tipărituri pentru primirea pruncilor la școală și altele vreo 4-5 pentru înscrierea absențelor. Prețul mi-l vei scrie.

Mi-ar plăcea dacă m-ai putea lămuri și cu socoata noastră și încă cu aceea observare ca restul să-l primesc aici acasă și nu la Albina. Căci acum peste iarnă am lipsă de parale fiindcă nu ne umblă steampurile. Apoi băieșii așteaptă dreptul lor pe toată săptămâna.

Spune-i multe și cordiale salutări scumpului nostru bărbat Reverendissimului domn Cipariu că îi poftesc ca Dumnezeu să-i aline durerile și să-i mai lungească firul vieții spre consolarea noastră și a întregii națiuni.

După care primește cea mai cordială stimă și aderență ce-ți păstrez. Al domniei tale sincer stimatoriu, Balinț alias Tata moșu.

*** *Ibidem*, document 9244, 1 filă.

27.

1879 decembrie 16, Roșia Montană. Îi solicită, din nou, lui Ioan Micu Moldovan protocoale școlare și răspuns la scrisoarea anterioară.

Reverendissime,

În luna trecută ți-am expedit o epistolă în care te-am rugat ca să-mi trimiți prin Cancelaria Mitropolitană vreo câteva coale din protocolul agendelor și câteva din cele despre intrarea elevilor în școală și a absentărilor. Mai era ceva amintire în acea epistolă și despre socotelile noastre. Nu știu dacă ai primit sau ba acea epistolă. Cred, dacă ai primit-o, din cauza deselor ocupații nu mi-ai putut răspunde.

Acum eu înnoesc aceeași rugare, în aceeași fermă speranță, cum că nu te vei supăra pe mine pentru incomoditatea ce îți crez cu aceste comisioane.

După care primește cordiala salutare de la al domniei tale obligat, Simion Balint.

*** *Ibidem*, document 9245, 1 filă.

SIMION BALINT – TÉMOIGNAGES DOCUMENTAIRES

Résumé

L'étude analyse l'activité de Simion Balint (1810-1880), l'un des dirigeants de la Révolution roumaine de 1848 en Transylvanie, pendant la dernière partie de sa vie. Ici ont été publiés plusieurs lettres qui ont été envoyés entre 1874-1879 à Ion Micu Moldovan, son partenaire d'affaires.

Contrairement à ce qui affirmait plus tard ses détracteurs, ces documents nous indiquons que Simion Balint a été un homme riche. D'une part, il a été un très actifs commerçant avec le maïs et il a soutenu avec l'argent ses neveux et son gendre pour finir leurs études. D'autre part, dans une manière extrêmement suggestive, Simion Balint a milité en faveur des droits nationaux des Roumains de la Transylvanie, parce que la Hongrie était obtuse et absorbante à l'adresse des Roumains, malgré le libéralisme affiché en matière de droits individuels.

ANII DE ȘCOALĂ SIBIANĂ AI ISTORICULUI ANDREI OȚETEA

Lucrări mai vechi sau mai noi din domeniul educației, pedagogiei și psihologiei învățământului au accentuat locul și rolul școlii elementare și gimnaziale ca necesari factori intermediari în modelarea personalității și capacității profesionale a tânărului studios. Indiferent de avaturile timpului istoric și de potrivicia contextului social-economic și politic, anii de început din existența și acțiunea unei figuri, devenită marcantă ulterior într-un domeniu strict circumscris ocupațional, au însemnat un veritabil creuzet de trudă cultural-spirituală, confirmând ori infirmând, gradat, devenirea multor personalități științifice. Pentru o mai corectă hermeneutică a unui atare fenomen, considerăm că specialiștii monografi ar trebui să insiste, cu deosebire, în a descifra multe din elementele componente ale cazuisticii debutului școlar, marcat de specificități diferite. Desigur că, în vizorul analizei se situează tocmai anii de școală, cei de formare a caracterului uman și de aflare a seriei de disponibilități morale, care vor favoriza evoluția în spațiu și timp, până la momentul studiilor universitare, obținerea doctoratului și alte variante de continuă perfecționare în profiluri adecvate.

Unor asemenea considerații preliminare se cadrează mărturiile depistate și interpretate cu privire la intervalul anilor 1906-1916, respectiv epoca școlarizării la Sibiu (și Brașov) a savantului istoric de mai târziu, Andrei Oțetea (24 iulie 1894 – 30 martie 1977). În absența unei tratări exhaustive,¹ în legătură cu răstimpul menționat, am recurs, în prezenta restituire documentară, la coroborarea sursei editate și inedite, în strădania de a creiona un aspect relevant în dezvoltarea mentală a elevului provenit din Mărginime.

În primul deceniu al secolului XX, Sibiu, orașul reședință de comitat, însuma cea mai numeroasă categorie intelectuală românească din întreaga arie geografico-istorică a Transilvaniei. Faptul se datora unui cumul de factori obiectivi, dintre care amintim, mai întâi, existența a două instituții influente în plan local, cea clericală, Mitropolia, cu sarcini de natură spiritual-culturală, angrenând o pleiadă de preoți, avocați, profesori, și cea laică, banca "Albina", având un aparat propriu, compus din filiale, eficiente pe țărâm național. Se mai consemna acum contribuția unor familii românești, bine situate material, activitatea celor șapte publicații (între care revista "Luceafărul", 1906, sub redacția lui O. C. Tăslăuanu, deținea un primat incontestabil), demersul constant întreprins de "Astra" în areal științific (cu un O. Goga, secretar literar în 1906), menirea asumată educațional de școlile în limba maternă și de Institutul "Andreean", seriile de elevi și studenți formate în spirit național, precum și importanța rețelei tipografice, de editură și librărie în mediul autohton. Mai funcționau aici și grupau un număr de intelectuali români, cele câteva însoțiri de credit și societăți de consum, reuniuni industriale și comerciale: cea agricolă (1888), de femei, de muzică și cântări, de înmormântare și a sodalilor, Casina, contribuind toate la impulsionearea vieții social-economice a localității. Clubul politic condus de I. A. de Preda denota o structură aflată în concordanță cu

¹ Vezi mai nou, în *Bibliografia istorică a României*. Vol. VIII (1989-1994), București, 1996, p. 39; idem, vol. IX (1994-1999), București, 2000, p. 33.

situarea elementului burghez la nivel urban, respectiv: avocați, clerici, funcționari de stat și bancari, membri ai corpului didactic, liber profesioniști, meseriași, comercianți etc.²

Fost colegiu al Ordinului iezuit și devenit gimnaziu de stat în anul 1862, liceul descris la un moment dat de elevul A. Oțetea, înfățișa în anii de debut ai veacului trecut, câteva atribute proprii sistemului educațional oficial, extinse la scara întregii Transilvanii istorice: predarea limbii de stat a fost generalizată treptat după 1875, taxele de înscriere și de studiu anual au fost sensibil modificate la granița veacurilor XIX-XX, drept urmare a aflului tinerilor studiosi nemaghiari, a sporit intransigența regulamentului aplicat față de elevi, compuși în proporție de peste 50% din români, iar multe metode au fost exacerbate premeditat în procesul de deznationalizare forțată. Astfel, limba română era predată facultativ de cadre didactice străine, procedura selecției a fost impusă pe cicluri (I-IV, V-VIII) în ideea de a frâna infuzia școlarilor de altă origine etnică, repartizarea în categorii de clase paralele a avut drept scop să disemineze și aglutineze voit excedentul de înscriși români și sași, cifrați estimativ, în primele serii liceale, la un procent de circa 80-90% din totalul comensurat.³

În situația sus pomenită și-a desfășurat activitatea de elev, între anii 1906-1913 (8 mai!), subiectul central al restituirii de față. Nu intenționăm deloc să intrăm în amănuntele legate de frecventarea celor patru clase la școala primară din Sibiel, cu învățătorul Ioan Dobrotă, și nici să detaliem motivele care au condus la alegerea liceului de stat din Sibiu, în toamna anului 1906. Demersul nostru se bazează pe datele excerptate din "Anuarele" consultate⁴ și se referă la câteva trasee ale evoluției lui A. Oțetea cu privire la materiile și cadrele didactice audiate, lucrările obligatorii elaborate, diferite probleme de sorginte materială (taxe, burse, "masa elevilor"), calificative anuale și ierarhizări finale, fără să neglijăm a cerceta substratul "incidentului" petrecut în primăvara anului 1913, cu impact direct în sancționarea disciplinară și eliminarea "patriotului-instigator" Andrei Oțetea.

Suita de materii (obligatorii și facultative) frecventate de personajul discutat, se afla în concordanță cu planul de învățământ elaborat la nivel central și aplicat, ca atare, la instituția de învățământ gimnazial din Sibiu. Evidența stabilită pentru clasele I-VII,⁵ urmate acum de A. Oțetea, include următoarele date: un total integral pentru orele de religie, maghiară, latină, matematică, gimnastică (din cele obligatorii), și, jocuri, cântare, muzică, stenodactilografie (din cele facultative). Modul de alternare în ordonare descrescândă subliniază alte momente legate de procesul informării și formării tânărului studios pe multiple tărâmurii, teoretice și practice, cu aceeași predominanță a pregătirii sale umaniste: geografie, în clasele I-III, științele naturii, I-II, IV-VII, geometrie, I-IV, caligrafie, I-II, limba română, II-VI, într-un intervalul legal stipulat, franceza, II, desenul, II, V-VII, sănătatea, II-IV, VII, germana, III-VII, greaca, V-VII, ambele limbi străine figurând doar în clasele superioare ale ciclului de învățământ. Istoria era predată între anii III-VII de studii de către profesorul Thurzó Ferenc, conform graficului de mai jos:

² Arhiva Institutului de Istorie "G. Bariț" din Cluj-Napoca, mf. nr. 5, f. 66-67; vezi și în Nistor, N., Marinescu-Frăsineni, M., N., *Sibiu și ținutul în lumina istoriei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1990; Sigerius, E., *Cronica orașului Sibiu (1100-1929)*, Sibiu, 1997.

³ Ivan, N., *Icoane din trecut, în Almanachul Societății academice "Petru Maior". Zece ani. 1919-1929*, Cluj, 1929, p. 7-10; Dima, Al., *Sibiu*, București, 1940, p. 50; Stanciu, I., *Istoricul liceului "Gh. Lazăr" din Sibiu. 1692-1942*, Sibiu, 1943, p. 126-127, 137, 143; Munteanu, P., *Monografia liceului "Gh. Lazăr" din Sibiu. 1692/1693-1967/1968*, Sibiu, 1969, p. 10; despre atmosfera internă instituției, mai vezi la Oțetea, A., în *Aminiri despre anii de școală*, București, 1966, p. 132; Idem, *Confessions*, în *Revue Roumaine d'Histoire*, VIII, 1969, nr. 3, p. 400, 401.

⁴ *A nagyszebeni m. kir. állami főgimnázium Értésítője az 1912/1913-1917/1918 iskolaévekről*. Nagyszeben, 1913-1918.

⁵ Anuarul sus citat pentru anul școlar 1918-1919 lipsește din fondul de periodice de la Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga" din Cluj-Napoca!

istoria Ungariei până la 1526 (III), istoria Ungariei între 1526-1867 (IV), istoria antică până la sfârșitul Imperiului Roman de Apus (V), istoria universală și a Ungariei până la 1648 (VI), istoria universală și a Ungariei între 1648-1878 (VII).⁶

Drept un prim și intermediar element în procedura de examinare a materiilor asimilate de elevi, lucrările scrise din limba și literatura maghiară și elină, specificate pe traiectul anilor V-VII, au contribuit la dezvoltarea unor capacități umaniste în cazul majorității tineretului studios român de la liceul de stat din Sibiu.⁷

Dintre cadrele didactice menționate în răstimpul citat, insistăm cu analiza numai în privința a trei profesori, reiterați obsesiv de memoria istoricului evocat acum. Un loc aparte îl ocupă Thurzó Ferenc, care predă, cu începere din 21 septembrie 1906, maghiara la prima clasă liceală, și istoria, în anii următori. Alături de Jakab Géza, dascălul de științele naturii, cu o vechime recunoscută în cadrul instituției (1895), un alt personaj sugestiv creionat a fost dr. Mixich Lajos, profesor de maghiară, latină și greacă, bibliotecar al claselor I-VI și inițiator al "seminarului" de poezie populară, efectuat cu elevii din ciclul terminal al anului școlar 1912-1913.⁸

Întreținerea financiară pentru mulți dintre școlarii români, proveniți în majoritate din zona rurală aferentă Sibiului și beneficiind de minime facilități materiale de subvenționare pe durata celor opt ani de studiu (taxa de înscriere, 13, 60 coroane, de cursuri, achitată în patru rate, 60 cor. anual!), a fost suportată atât personal și în limita posibilităților îngăduite de starea părinților, cât mai ales prin inițiativa băncii "Albina", cu privire la "masa elevilor" (1895), adică tocmai un prânz gratuit asigurat. Acesta însemna un gest adiacent hranei spirituale oferită prin contactul permanent cu societatea intelectuală românească locală, prin prelegerile urmărite la "Astra" despre limba, literatura și istoria străbună, prin lecturile desăvârșite în biblioteca ei proprie, prin interpretări de cântece patriotice și prin ocazii de închegare a unor durabile prietenii, ca de exemplu, între un Romul Cădea, Octavian Goga, Ioan Lupăș, între 1895-1899, ori un Ștefan Meteș, Andrei Oțetea, Dumitru Roșca, Nicolae Tolu, între 1910-1912.⁹

Calificativele obținute la fiecare sfârșit de an școlar de A. Oțetea la materiile amintite relevă atât stăruința sa deosebită pentru aprofundarea științelor umaniste, cât și tentativa meritorie de a promova, cu o medie constantă pentru toți anii frecvențați, și alte discipline, mai dificile sau mai aprehensive în raport cu firea tânărului studios român, originar din Mărginimea Sibiului. Încercarea de ierarhizare realizată după lecturarea acelorasi "Anuare" citate, indică următoarea situație a rezultatelor sale dobândite între anii 1906-1912: religie, clasele I-VI, foarte bine; maghiară, I-III, satisfăcător, IV-V, bine, VI, f. b.; latină, I-III, V, s., IV-VI, b.; matematică, I-II, V, s., II, IV, VI, b.; gimnastică, I, scutit, II-VI, b.; purtare, II, s., I, III, V, b., IV, VI, f.b.; geografie, I-II, s., III, b.; desen, I, s.; geometrie, I-V, s., IV, b.; caligrafie, I, s., II, b.; cântare, I, s., II, b.; stenodactilografie, I, VI, b.; germană, III-VI, b.; științele naturii, II-VI, b.; greacă, V, s., VI, b.; limba română, II-IV, VI, f.b., V, b.; istorie, III-IV, s., V-VI, b.¹⁰

⁶ *A nagyzebeni... Értésítője az 1906/1907-1912/1913 iskolai évekről.* Nagyszeben, 1907-1913: I, 1906-1907, p. 31-32, 42-43, 45-46; II, 1907-1908, 17-18, 28-30; III, 1908-1909, p. 49-50, 58-60; IV, 1909-1910, p. 23-24, 32-33; V, 1910-1911, p. 25-27, 33-34; VI, 1911-1912, p. 25-26, 30-31; VII, 1912-1913, p. 19-21, 23-24.

⁷ Idem, *op.cit.*, V, p. 34; VI, p. 32; VII, p. 25.

⁸ Despre Thurzó Ferenc, vezi în Idem, *op.cit.*, I, 1906-1907, p. 20, 25, 31; III, 1908-1909, p. 44; IV, 1909-1910, p. 17; V, p. 18; VI, p. 16; VII, p. 9; despre Jakab Géza, în Idem, *op.cit.*, I, p.23, și la Oțetea, A. în *Amintiri...op.cit.*, p. 132; despre dr. Mixich Lajos, în *A nagyzebeni...op.cit.*, IV, p. 16; V, p. 18; VI, p. 15, VII, p. 9,50.

⁹ Idem, *op.cit.*, V, p. 48, VI, p. 52; VII, p. 39; vezi și în Drecin, M., *Banca "Albina" din Sibiu*, Cluj-Napoca, 1982, p. 143, 168.

¹⁰ *A nagyzebeni... op.cit.*, I, p. 115; II, p. 80; III, p. 108; IV, p. 86; V, p. 91; VI, p. 89; VII: nu apare deloc!

Cercetarea din punct de vedere statistic a dezvoltării elevului A. Oțetea pentru intervalul circumscris relevă atât anumite stavile impuse voit de autoritatea școlară în comensurarea aptitudinilor și caracteristicilor proprii eșantionului de școlari români pe ani de studiu, cât și influența amicitiei constant hrănită în vreme de triada alcătuită din D. Roșca, N. Tolu și A. Oțetea; fără să neglijăm a înregistra alte două explicite situații-limită: transferul „filosofului” D. Roșca la Brașov, în 7 martie 1912, și eliminarea „istoricului” A. Oțetea, la 8 mai 1913,¹¹ în urma unui „caz” cu reverberări în vreme și asupra căruia vom insista cu detalii.

După un precedent consemnat în 1903, soldat cu minima ființare a revistei litografiate intitulată „Viața”, și în urma sistării activității „Societății de lectură” (1907), un grup de elevi români de la liceul de stat din Sibiu a constituit un propriu cerc de dezbateri în debutul anului 1913, studentul teolog Ștefan Meteș intermediind dobândirea multor cărți din România pentru a satisface apetitul sporit de literatură beletristică și de specialitate manifestat de inițiatori. Discuțiile germinate acum în cadru intern au fost stimulate de tipărirea publicației, intitulată sugestiv „Izvorul”, la care colaborau permanent circa zece tineri români, între care figura și A. Oțetea, cu un asumat rol conducător. Ajunsă la numărul cinci de apariție și tratând deschis probleme ale culturii naționale, ea a determinat ancheta oficialității în plan local, teza unui „complot antistatal” pus la cale de către „instigatorii-elevi-români” circulând vehement și conducând la opinia decis afirmată de conferința profesorală a liceului de stat privind eliminarea tuturor celor incriminați. În același timp, la un nivel superior se iniția o investigare ministerială, care sancționa cu transferarea din post a dascălului recuzat de elevii anchetați, fapt care a stârnit o acerbă polemică între „Gazeta Transilvaniei” și „Pesti Hirlap”, un oficios guvernamental din capitala Ungariei (vezi Anexa nr. I-II).¹²

Redarea integrală a punctului de vedere exprimat de publicația brașoveană ne obligă acum să rezumăm ideile enunțate de cotidianul de la Budapesta. Încă din titlu se incrimina faptul că orașul Sibiu a reprezentat și continua să fie un centru importat al românimii, stare de fapt care a facilitat „răzvrătirea” tinerilor „nemaghiari” față de modalitatea predării limbii de „stat” și a istoriei „naționale”. Se făcea referire, în continuare, la caracterul permanent al agitațiilor vădit antioficiale, existente între elevi, și la semnalele de alarmă, continuu expediate de conducerea instituției de învățământ pe adresa ministerului de resort. Un fapt concret și direct vizat îl constituia tocmai revista apărută în câteva numere succesive, percepută ca o formă de protest „revoluționar românesc”, ce sugera un sprijin moral și material survenit de peste Carpați. Direcțiunea școlii a reușit să confiște până la urmă un exemplar de lucru iar consecințele au fost cele interpretate onest de „Gazeta Transilvaniei” cu privire la inculparea publică a școlarului Andrei Oțetea, ceilalți colegi fiind doar sever admonestați. Afrontul resimțit disciplinar acum de către profesorul de istorie, mutat în altă parte, a fost explicat de „Pesti Hirlap” ca fiind expresia unui meschin interes politic, datorat faptului că numitul Thurzó Ferenc era membru al partidului condus de Justh Gyula, aflat în opoziție cu formațiunea

¹¹ Despre D. Roșca, vezi în Idem, *op.cit.*, VI, p. 89; despre A. Oțetea, în Idem, *op.cit.*, VII, p. 73.

¹² Idem, *op.cit.*, VII, p. 48: rubrica privind starea învățământului și a disciplinei pentru intervalul dintre 6 septembrie 1912 și 29 iunie 1913 sublinia laconic un singur caz de indisciplină, rezolvat prin aplicarea „gradului șase de pedeapsă”!; vezi și în Bunea, I., *Din trecutul liceului nostru*, în *Anuarul V al Liceului de stat „Gh. Lazăr” din Sibiu. 1923-1924*, Sibiu, 1925, p. 39; Stanciu, I., *op.cit.*, p. 151, 161-165, 175; Munteanu, P., *op.cit.*, p. 38; pentru comparare, vezi și exemplul „precursor”, oferit de tandemul O. Goga-I. Lupaș în anul școlar 1899-1900, în conflict cu profesorul de istorie Tompa Árpád, sfârșit cu un identic epilog: ambii școlarii eliminați, dascălul transferat și acută dispută polemică în presă; vezi și la Oțetea, A., în *Amintiri...*, p. 133; Idem, *Confessions...*, p. 401-402; Bufnea, E., *Pages de la jeunesse de Andrei Oțetea*, în *RRH*, VIII, 1969, nr. 3, p. 393-395; Florescu, N., *Andrei Oțetea. Destăinuiri*, în *Manuscriptum*, II, 1971, nr. 4, p. 61.

guvernamentală. Acuzația esențial rostită de grupul de elevi români consta în faptul că dascălul recuzat se lansase deseori în afirmații răuvoitoare cu privire la anumite figuri istorice ale poporului român, precum Horia, Cloșca, Axente, Șaguna. Aceștia erau înfățișați la orele de istorie drept personalități situate la antipodul exemplului clasic de "patriot maghiar"! ¹³

În pofida curentului favorabil indus în opinia publică locală prin intervenția energică a "Gazetei Transilvaniei", A. Oțetea a fost eliminat de la liceul de stat din Sibiu, cu data de 8 mai 1913, izbândind să absolve clasa a VII-a, în calitate de particular ("privatist") la gimnaziul greco-ortodox român din Brașov. Anuarul instituției respective atestă pe deplin această reușită, finalizarea studiilor cu calificativul de "bine", într-o serie incluzând mulți alți colegi-prieteni, cunoscuți de la Sibiu: L. Blaga, N. Colan, D. Roșca, N. Tolu etc. Credem că acomodarea rapidă, din motive lesne de înțeles, cu noua realitate școlară a fost înlesnită atât de ajutorul moral venit din partea camarazilor știuți de odinioară, cât și de faptul că programa de învățământ includea materii similare, mai puțin cursul de "Fizică", de exemplu, predat de către dirigintele clasei, Tit Liviu Blaga. ¹⁴

Publicația anuală a liceului "Andrei Șaguna" înfățișa pentru anul ultim de studii continuarea materiilor frecventate până acum, odată cu semnalarea introducerii unei noi discipline, cea de psihologie-logică. A. Oțetea apare menționat că obținuse, drept consecință a rezultatelor excelente la învățătură, posibilitatea unui dejun și prânz zilnic gratuit, cu data de 1 decembrie 1913. Același merituos elev se găsea consemnat între cei 50 de candidați admiși după probele scrise și orale ale examenelor de maturitate, din lunile mai și iunie 1914, cu atributul de "matur cu foarte bine" și exprimarea predictică a opțiunii sale pentru studii universitare juridice! ¹⁵

Cea mai puțin cunoscută stație din periplul sibian al tânărului studios A. Oțetea pe durata celei dintâi conflagrații mondiale a fost reprezentată de intervalul petrecut la Institutul teologico-pedagogic din localitate (1914-1916). Confruntând datele de sorginte memorialistică cu cele desprinse din cuprinsul "Anualelor" Seminarului Andreean, încercăm să schițăm elementele componente ale vieții și activității studentului preocupat de aprofundarea tainelor religiei ortodoxe, la fel ca și majoritatea colegilor săi de generație, care au recurs la soluția extremă pentru a evita încorporarea în armată și trimiterea de front. Secția teologică a Institutului cu durata de pregătire de trei ani, beneficia de contribuția unor cadre didactice în plină afirmare, precum un Nicolae Bălan, Romul Căndea, Silviu Dragomir etc., care predau o serie de cursuri diversificate tematic: enciclopedia și metodologia științelor teologice, isagogia, exegeza (R. Căndea), istoria bisericească generală, inclusiv patristica și patrologia (Silviu Dragomir, Romul Căndea), apologetica (N. Bălan), arheologia biblică, limba și literatura română (Silviu Dragomir), psihologia (R. Căndea), cântările bisericești, muzica vocală și cea instrumentală etc. A. Oțetea figura în șirul celor înmatriculați în anul de studiu 1914-1915, laolaltă cu majoritatea colegilor întâlniți la liceul de stat din Sibiu ori la gimnaziul românesc din Brașov: L. Blaga, N. Colan, D. Roșca, H. Teculescu, N. Tolu, fără să ometem alți tineri înscriși la secția pedagogică, nume vestite ulterior, precum istoricul Ioachim Crăciun sau compozitorul Marțian Negrea. ¹⁶

¹³ *Pesti Hirlap*, XXXV, nr. 221, 18 septembrie 1913, p. 7-8; *Idem*, nr. 234, 3 octombrie 1913, p. 6.

¹⁴ *Anuarul XLIX al Gimnaziului gr. ort. român din Brașov pe anul școlar 1912-1913*, Brașov, 1913, p. 46-48, 140.

¹⁵ *Idem*, *op.cit.*, 1913-1914, Brașov, 1914, p. 61-63, 81, 92, 152-153, 155, 172; vezi mai concret la Oțetea, A., în *Analele Academiei Române*, XIV, 1964, p. 559; *Idem*, *Amintiri...op.cit.*, p. 133; *Idem*, *Confessions...* p. 402; Bufnea, E., *op.cit.*, p. 395; Florescu, N., *op.cit.*, p. 62.

¹⁶ *XXXI Anuar al Institutului pedagogic-teologic al arhiepiscopiei ortodoxe române transilvănene în Sibiu pe anul școlar 1914-1915*. Sibiu, 1915, p. 42, 44, 78, 80, 82; despre existența Institutului între anii 1874-

Anul următor de studii teologice, 1915-1916, înseamnă alte și noi materii frecventate, în coroborare cu cele audiate până acum, în predarea aceleiași competent mănunchi de profesori: dogmatică, morală (N. Bălan), istoria bisericii ortodoxe române (S. Dragomir), omiletica, didactica și organizația instrucțiunii în Ungaria (R. Căndea). Lista studenților rămâne neschimbată, suferind adăugiri doar la rubricatura privind ajutoarele materiale (100 de coroane din fondul "Miron Romanul", pentru A. Oțetea) și la activitatea sa literară în cadrul Societății de lectură "Andrei Șaguna", respectiv: 1) două disertații despre "Personalitatea lui Al. Brătescu-Voinești" și "Misiunea profetică a lui Thomas Carlyle", precum și o traducere, "Apariția lui Hristos", un fragment extras din lucrarea elaborată de H. G. Chamberlain și intitulată "Die Grundlagen des XIX.-ten Jahrhunderts".¹⁷

„Anuarul” Institutului teologico-pedagogic din Sibiu nu prezintă, din păcate, alte aspecte legate de devenirea studentului Andrei Oțetea în anul ultim de studiu, 1916-1917, îndeosebi după luna august 1916, odată cu refugiarea instituției menționate la Oradea (teologia) și Arad (pedagogia). Nici măcar istoricul de mai târziu nu face vreo o referire la intervalul temporal cuprins între intrarea României în război de partea Antantei și împlinirea dezideratului unității naționale la Alba Iulia. Gestul grupului de opt tineri studioși transilvani, între care figura și A. Oțetea, care a participat la manifestările studențești de la București, în debutul lunii decembrie 1918,¹⁸ apare deosebit de semnificativ în acest sens.

Credem că acest segment temporal, total necunoscut din viața și activitatea istoricului A. Oțetea, de până la plecarea sa cu bursă de studii în capitala Franței, în toamna anului 1919, trebuie neapărat descifrat prin cercetări minuțioase. Câteva premoniții se pot face în legătură cu cei doi ani rămași în conul de umbră al trecutului. Să fi fost vorba numai de o revenire intempestivă acasă, din mai multe cauze, mai cu seamă materiale, după aflarea deciziei de transferare a Institutului teologico-pedagogic de la Sibiu la Oradea și Arad? Să fi intervenit însă și alte motive, generate de caracterul și manifestarea studentului-patriot, amenințat și urmărit de autoritățile militare, mai cu seamă că se cunoștea precedentul atitudinii sale "naționale" din penultimul an de liceu? Să fi încercat, oare, A. Oțetea să treacă în România prin "vama cucului", în credința că numai astfel putea fi de folos idealului comun nutrit? Ne interogăm și medităm dubitativ cu privire la aflarea unui răspuns, posibil de aflat numai în cuprinsul memoriilor sale despre anii 1916-1918!

Indiferent de toate aceste chestiuni rămase în suspensie, care sperăm să-și afle fireasca rezolvare într-un viitor apropiat, mărturisim că am încercat în restituția prezentă să recompunem câteva din direcțiile evolutive ale elevului și studentului A. Oțetea în mediul intelectual transilvan al Sibiului și Brașovului din primele două decenii ale secolului XX, răstimp care prevestea anumite configurări geopolitice importante în existența națiunilor din centrul și sud-estul Europei.

1921, vezi la Vlad, S., Păcurariu, M., *Istoria Institutului Teologic de Grad Universitar din Sibiu*, în *Mitropolia Ardealului*, VI, 1961, nr. 11-12, p. 712-744.

¹⁷ XXXII Anuar...*op.cit.*, 1915-1916. Sibiu, 1916, p. 48-49, 50-51, 79-80, 89, 109; vezi și la Bufnea, E., *op.cit.*, p. 393; Blaga, L., *Hronicul și cântecul vârstelor*, București, 1974, p. 156.

¹⁸ XXXIII Anuar, *op.cit.*, 1916-1917. Sibiu, 1917, p. 85: nu figurează alături de L. Blaga, D. Roșca, H. Teculescu; vezi și la Blaga, L., *op.cit.*, p. 183, 191, 193; Constantinescu-Iași, P., *Andrei Oțetea militant politic*, în *RRH*, VIII, 1969, nr. 3, p. 389.

ANEXA

I. Știri

7 Septembrie 1913.¹⁹

Din gimnaziul de stat din Sibiu.

Ziarul "Pesti Hirlap"²⁰ ne surprinde cu următoarea știre:

Elevul Vasile²¹ Oțetea din clasa VII-a a liceului de stat din Sibiu, împreună cu alți 27²² de elevi români ai liceului, organizase o mișcare naționalistă, propagând ideile acestora printr-o gazetă litografiată.²³ Mișcarea elevilor români era îndreptată special contra profesorului de istorie Thurzó,²⁴ care, natural, le preda istoria în felul obicinuit al șovinștilor unguri, care numai revoltă poate stârni într-o inimă de Român.

Direcția liceului a aflat de această mișcare și procurându-și un număr din gazeta elevilor, a eliminat, - în urma deciziei conferinței²⁵ -, pe elevul Oțetea. Cazul l-a comunicat apoi ministrului de culte,²⁶ așteptând răspunsul acestuia în chestia pedepsirii celorlalți elevi. Și răspunsul acesta, - după "Pesti Hirlap" -, a fost surprinzător: Profesorul de istorie Thurzó a fost mutat la liceul din Macău,²⁷ dispunând totodată ca elevii români să nu fie pedepsiți. (Elevul Oțetea însă a fost primit în liceul din Blaj,²⁸ unde-și continuă studiile).

De sine se înțelege că ziarul "P[esti] Hirlap" critică în termeni foarte aspri această deciziune a ministrului de culte, care pe "patriotul" Thurzó l-a mutat la alt gimnaziu, iar pe "trădători" i-a lăsat nepedepsiți.²⁹

Înregistrăm cu toată rezerva această știre, despre a cărei autenticitate n-avem nici o dovadă.

Ne miră însă faptul, că în întreg Sibiuul nu s-a găsit un singur român,³⁰ care să dovedească și să clarifice cele scrise de "Pesti Hirlap".

Așteptăm lămuriri!

/ *Gazeta Transilvaniei*, LXXVI, nr. 196, 8/21 septembrie 1913, p. 3. /

II. Știri

10 Septembrie 1913.

Dela gimnaziul de stat din Sibiu.

Referitor la conflictul dintre studenții români și profesorii dela gimnaziul de stat din Sibiu, ni se comunică, că a fost în adevăr un conflict, anul școlar trecut,³¹ dar cele ce le scrie "P[esti] Hirlap"³² în chestia aceasta sunt parte neadevărate, parte exagerate.

¹⁹ După stilul vechi.

²⁰ Vezi nota 13.

²¹ Prenumele inexact redat!

²² Cifra variază între 23 și 27 de persoane!

²³ Publicația "Izvorul", aflată probabil în fondul de arhivă al poliției ori vicecomitelui din Sibiu!

²⁴ Thurzó Ferenc, născut la 2 octombrie 1880 la Baia Mare, urmează studii de istorie și geografie la Universitatea din Budapesta (1899-1903), un stagiu la Czepléd (1905-1906), după care profesează la liceul de stat din Sibiu, cu data de 21 septembrie 1906; vezi nota 8.

²⁵ Conferința cadrelor didactice de la instituția sus citată.

²⁶ Jankovich Béla, în cel de-al doilea guvern condus de premierul Tisza István (1913-1917).

²⁷ Vezi ordonanța ministerială cu nr. 121193/1913, în A nagyszebeni, *op.cit.*, 1913-1914. Szeben, 1914, p. 53.

²⁸ Inexact, vezi "corectura" inserată în continuarea știrilor publicate în periodicul de la Brașov!

²⁹ Au fost admonestați, în gen de "sfădire în public"!

³⁰ "Telegraful Român", de exemplu, nu comentase deloc "evenimentul" școlar!

³¹ Respectiv, 1912-1913.

³² Vezi notele 13 și 20.

E fapt, că studenții români dela gimnaziu, în număr de 27 aveau o societate și scoteau o foaie litografiată.³³ Scopul societății și al foaiei era ca studenții să se cultive în limba și literatura română, iar nu să facă politică sau agitații, cum se poate vedea din cuprinsul foaiei. Acesta e adevărul. Și cauza, că studenții români s-au întrunit în societate este, că limba română se predă slab în gimnaziu,³⁴ așa că Românii puțin pot profita din orele de limba română. Predarea acestei limbi e neglijată, e ca a cincia roată la car.

Cu profesorul de istorie Thurzó asemenea s-a iscat un conflict, dar acesta din vina profesorului. Acest "savant" era stăpânit de un arhișovinism fără margini și căuta prilejul, ca înaintea elevilor români să-și descopere ura față de poporul român. Batjocorea pe Români de pe catedră și îi vătărna și în sentimentele lor religioase. D.[e] e.[exemplu] la o ocaziune s-a exprimat despre Șaguna în termeni de surugiu,³⁵ cari nu se pot reproduce. Din cercetarea ce s-a făcut s-a constatat conduita incalificabilă a acestui profesor rabiāt și ministrul l-a mutat la gimnaziul din Macău. Ca conducător al studenților români a fost îndepărtat din gimnaziu studentul V.³⁶ Oțetea, care acum se află la gimnaziul român din Brasov, și nu la Blaj, cum a a scris greșit "P.[esti] Hirlap".

Noi facem atenți pe profesorii și pe directoriul, d.[omnu]l Szentimrey să dea mai multă atenție limbei române în gimnaziu și să nu împedec pe studenții români a se cultiva și în limba română, căci doar gimnaziul se află în un oraș civilizāt, înconjurat de o mare de Români.³⁷

/ *Gazeta Transilvaniei*, LXXVI, nr. 198, 11/24 septembrie 1913, p. 3. /

DIE HERMANNSTÄDTER SCHULJAHREN DES HISTORIKERS ANDREI OȚETEȚ Zusammenfassung

In dieser Beitrag analysiert der Verfasser einige unveröffentliche Angaben bezüglich das Leben und die schüllerische Tätigkeit des rumänischen Historikers Andrei Oțetea (1894-1997) an das Hermannstädter Staatsgymnasiums, an das Kronstädter Orthodoxengymnasiums und an das theologisch-pädagogisches Instituts aus Hermannstadt, zwischen den Jahren 1906–1916.

³³ Vezi nota 23.

³⁴ *Anuarul, op.cit.*, VI. 1924-1925. Sibiu, 1926, p. 36; Stanciu, I., *op.cit.*, p. 137.

³⁵ Vezi explicația din comentariul introductiv.

³⁶ Persistă transcrierea greșită, vezi n. 21!

³⁷ Nistor, N., Marinescu-Frăsineni, M., N., *op.cit.*, p. 9 (statistica pe comitat și oraș).

POLITICI COMUNITARE EVREIEȘTI ÎN PARLAMENTUL ROMÂNIEI (1922-1929)

După anul 1919 un obiectiv prioritar al liderilor evrei a fost îndepărtarea efectelor nocive ale hotărârii luate de către guvernul român în anul 1862 prin care comunitățile și-au pierdut statutul de organizație comunitară recunoscută legal de către stat. În plus, tabloul deosebit de complex reprezentat de noua compoziție a evreimii române a complicat datele problemei, deoarece, în timp ce statutul comunităților evreiești din Transilvania, Bucovina și Basarabia era reglementat de către legislația aflată în vigoare înainte de război, comunitățile evreiești din Vechiul Regat continuau să fie considerate de jure drept inexistente. În aceste circumstanțe, promulgarea unei legislații unitare privind organizarea și recunoașterea oficială a comunităților evreiești s-a constituit rapid într-un punct esențial pe ordinea de zi atât a liderilor sioniști, cât și a celor unioniști.

Seria negocierilor cu guvernul pe marginea acestui subiect a început în primăvara anului 1922, când Constantin Banu, ministrul Cultelor din acea perioadă, a convocat la București o reuniune cu reprezentanții comunității evreiești atât din Vechiul Regat, cât și din noile provincii, pentru a se lua în discuție elaborarea unui proiect de lege privind cultul israelit și organizarea oficială a comunităților. Deciziile luate cu această ocazie, vizibil influențate de propunerile și intervențiile lui W. Filderman, au fost favorabile intereselor comunitare evreiești, ministerul fiind de acord, într-o primă fază, cu toate revendicările, și anume: recunoașterea de drept a tuturor comunităților, autonomia religioasă, culturală și administrativă a acestora, existența unei singure comunități într-o localitate, cu excepția comunităților sefarde din Vechiul Regat și a celor ortodoxe din Transilvania, contribuția proporțională a statului la întreținerea comunităților și dreptul acestora de a le impune taxe membrilor, încasarea lor făcându-se, la cerere, și cu ajutorul organelor fiscale ale statului¹. La mai puțin de o lună, același ministru îl însărcina pe W. Filderman cu redactarea unui proiect de lege, bazat pe principiile expuse mai sus, proiect care însă nu va fi luat în discuție, el rămânând doar la stadiul de propunere². Acest lucru, ca și seria ulterioară de petiții, memorii și noi proiecte, abandonate la rândul lor, nu fac altceva decât să ilustreze complexitatea și caracterul dificil al tratativelor purtate între liderii evrei și oficialitățile române. În plus, după demisia lui C. Banu, survenită în mai 1925, Alexandru Lapedatu, noul ministru al Cultelor și Artelor, nu a ezitat să-și facă cunoscută preferința pentru recunoașterea în fiecare localitate a două sau mai multe comunități distincte, poziție exprimată oficial în cadrul unei consfătuiri organizate la Ministerul Cultelor în 13 octombrie 1925, unde au fost invitați doar reprezentanții comunităților evreiești favorabile

¹ *Curierul Israelit*, 23 mai 1922.

² W. Filderman, *Memoirs*, Yad Vashem Archives, P6- 2 /III, p. 424; proiectul de lege elaborat de către Filderman a fost finalizat în decembrie 1922 și votat de Congresul Uniunii Comunităților Israelite din România convocat în acest scop.

punctului de vedere al guvernului. Din acest motiv, reuniunea a fost sancționată dur în paginile ziarului „Renașterea Noastră”, care folosește termeni ca „parodie” și „înscenare”, arătându-se că deciziile luate cu această ocazie nu angajează întreaga populație evreiască³.

Intenția ministrului Lapedatu de fragmentare și multiplicare a comunităților evreiești a trezit îngrijorarea Uniunii Evreilor Români, care, în 18 octombrie 1925, prin persoana președintelui W. Filderman, a înaintat guvernului un memoriu în care se cerea organizarea unitară a cultului mozaic pe baza principiilor enunțate cu ocazia discuțiilor din mai 1922⁴. La foarte scurt timp, în momentul când ministrul Al. Lapedatu și-a prezentat intenția de a elabora o lege a cultelor, această doleanță a fost reiterată într-un al doilea memoriu din 25 noiembrie 1925⁵.

Legea cultelor Lapedatu. Intenția lui Al. Lapedatu din toamna anului 1925 de a redacta o lege a cultelor se va concretiza de-abia după doi ani, în timpul noii guvernări liberale dintre anii 1927-1928. Acesta este și momentul în care organizarea comunităților evreiești și locul rezervat cultului mozaic devin subiecte de dezbatere parlamentară. Un prim succes i s-a datorat lui W. Filderman, care, de data aceasta în calitate de deputat, a obținut înscrierea în buget a subvenționării cultului israelit, primind suma de 10 milioane de lei⁶.

În paralel, datorită demersurilor lui W. Filderman, în faza incipientă a redactării proiectului de lege, la 8 februarie 1928, la Ministerul Cultelor a avut loc o consfătuire cu toți parlamentarii evrei asupra proiectului în cauză. Apoi, în după amiaza aceleiași zile, UER și Uniunea Comunităților Evreiești din Vechiul Regat i-au convocat la sediul Uniunii din Sf. Vineri pe reprezentanții organizațiilor religioase și politice regionale din provinciile alipite pentru o prezentare în detaliu a prevederilor referitoare la cultul mozaic cuprinse în proiectul legii cultelor⁷.

Ulterior, intervențiile lui W. Filderman din Adunarea Deputaților pe marginea proiectului în discuție lipsesc aproape cu desăvârșire, acesta preferând se pare politica de culise a canalelor neoficiale și a discuțiilor personale cu factorii responsabili din guvern.

Drept urmare, discuții mai numeroase au avut loc în Senat, unde Horia Carp, prin retorica sa parlamentară, în cunoscutele note patetice și pe alocuri bombastice, a aprins spiritele și a tensionat atmosfera. Temperamentul orator evreu, furat de multe ori de stilul său, s-a îndepărtat de la o analiză punctuală a revendicărilor evreiești, glisând spre o apologie a calităților poporului evreu în încercarea de a demonstra că legea cultelor, în principiu „bună și bine venită”, trebuie să fie o „operă de bună administrare a dreptății” și o „lege a armoniei și înțelegerii” meritată pe deplin de către locuitorii evrei ai României. Pana de gazetar a lui H. Carp s-a făcut simțită în special în alocuțiunea parlamentară din ședința zilei de 24 martie 1928, când, pe parcursul a mai mult de 60 de minute, a accentuat atașamentul evreilor față de patrie și

³ *Comedia de la Ministerul Cultelor*, în *Renașterea Noastră*, 17 octombrie 1925, 21 octombrie 1925.

⁴ *Curierul Israelit*, 25 octombrie 1925.

⁵ W. Filderman, *op. cit.*, p. 432.

⁶ În fapt, situația a fost mult mai gravă, cultul mozaic fiind pur și simplu omis din bugetul Cultelor din acel an. Drept urmare, Filderman a solicitat corijarea acestei nedreptăți, cerând, printr-un amendament depus la bugetul Ministerului Cultelor, suma de 20 de milioane, considerată ca o primă „plată” din totalul de 65 de milioane de lei care ar fi revenit de drept cultului mozaic. Însă, prim ministrul V. Brătianu, considerând că subvenția cerută ar putea dezechilibra bugetul deja întocmit, a fost de acord doar cu jumătate din suma solicitată, în *Dezbatările Adunării Deputaților*, ședința din 14 decembrie 1927, p. 878; *Curierul Israelit*, 18 decembrie 1927.

⁷ *Curierul Israelit*, 12 februarie 1928. La consfătuirea de la sediul UER au luat parte reprezentanții următoarelor organizații: Biroul central ortodox israelit din Transilvania, Biroul Israelitilor din Ardeal și Banat, Uniunea națională evreiască din Ardeal, Comunitatea israelită din Cernăuți, Partidul unitar evreiesc din Cernăuți, Partidul național popular evreiesc din Bucovina.

spiritul lor de jertfă și de sacrificiu. „Noi stăm”, declama el, „în serviciul țării în toate împrejurările. Și-i dăm toată energia noastră, și tot ce avem ca aptitudini, talent, pregătire, putere de muncă, toate le dăm țării și numai ei. Pentru că suntem și noi ceva din această țară; pentru că în pământul ei zac osemintele părinților noștri și a atâtor generații de strămoși; pentru că și nouă ne merge rău când suferă țara, pentru că din belsugul ei ne împărtășim și noi”⁸. În finalul intervenției, într-o încercare de justificare a stilului său oratoric, pe care și-l asumă în întregime, Horia Carp face o mărturisire de credință: „Este adevărat că scriu și vorbesc cu temperament, cu nervi. ... E acolo zbuciumul unui suflet, e acolo o inimă totdeauna în plină și dureroasă frământare; e de multe ori izbucnirea revoltei împotriva unor nedreptăți. E câteodată un geamăt sfâșietor de durere; dar e în toate, și în manifestarea bucuriei, și în acea a suferinței, un suflet cinstit, sincer până la disperare, curat până la naivitate. E în toate un suflet în luptă permanentă pentru apărarea mândriei sale omenești, mândriei neamului său. Vreau să fiu un om la fel cu toți ceilalți. Vreau să mi se aplice aceeași lege.”⁹

Însă, cel care a prezentat doleanțele evreiești într-o manieră mult mai succintă și mai sistematică a fost șef-rabinul Iacob Niemirower, reprezentatul de drept al cultului mozaic în Senat. Libertatea cultului, personalitatea juridică și morală, subvenționarea de către stat, autorizația de înființare a unui seminar rabinic și a unui seminar de pregătire a profesorilor de religie și limbă ebraică, dreptul de a crea instituții de cultură și binefacere, sunt tot atâtea calități pe care senatorul evreu le recunoaște proiectului de lege. Singurele semne de întrebare și de îndoială sunt puse în legătură cu organizarea comunităților evreiești, proces în care, conform vorbitorului, trebuie să se țină cont de prevederea comunității unitare. Cultul mozaic, arată în continuare I. Niemirower, formează o unitate, dar o unitate în diversitate, fiind prezente o serie de „nuanțe”: ritul spaniol și așkenaz în Vechiul Regat, ortodox, neolog și status-quo ante în Transilvania. Pentru a se evita pulverizarea cultului israelit, cu „consecințe neplăcute nu numai pentru noi, dar și pentru Statul român”, senatorul evreu solicită guvernului introducerea în lege a unei dispoziții prin care să se prevadă existența unei singure comunități în fiecare localitate și organizarea tuturor comunităților într-o uniune unică, cu un consiliu superior¹⁰.

La discuțiile finale asupra proiectului de lege, senatorul evreu a primit replica lui P. Gârboviceanu, raportorul legii, care a arătat că doleanțele în cauză nu se pot rezolva prin legislație, ci doar printr-un statut propriu de organizare, numai astfel putând fi păstrată libertatea de organizare a comunităților evreiești de diverse rituri¹¹. Pe aceeași direcție s-a înscris și intervenția senatorului G. Bogdan-Duică, care a luat o atitudine radicală împotriva recunoașterii oficiale a unei singure comunități, lucru perceput drept un atentat la libertatea religioasă și o tendință de „centralizare” și „suprematizare” a vieții religioase evreiești. Într-un discurs punctat uneori cu note antisemite mascate, oratorul a clamat nu numai „deplina libertate pentru toate nuanțele religioase evreiești”, ci și trecerea în responsabilitatea Parlamentului a elaborării statutului de organizare a cultului mozaic¹².

Ultimul cuvânt în cadrul acestor dezbateri l-a avut însă ministrul Cultelor, Al. Lapedatu, prezent la ședința din 31 martie 1928, ocazie cu care au fost supuse votului ultimele modificări propuse proiectului de lege în discuție. Cererea senatorului Bogdan Duică de modificare a articolului 55, care prevedea normele după care confesiunea mozaică urma să-și elaboreze singură statutul de funcționare, a fost respinsă, considerându-se că ar fi o atingere a principiului libertății de organizare a cultelor. În plus, chiar înaintea supunerii finale la vot, și contrar celor

⁸ *Dezbaterile Senatului*, ședința din 24 martie 1928, p. 1194.

⁹ *Ibidem*, p. 1195.

¹⁰ *Dezbaterile Senatului*, ședința din 21 martie 1928, p. 1086-1087.

¹¹ *Ibidem*, ședința din 29 martie 1928, p. 1303.

¹² *Ibidem*, ședința din 31 martie 1928, p. 1363-1364.

afirmate de către P. Gârboviceanu doar cu câteva zile înainte, ministrul a prezentat un nou aliniat la acest articol, conform căruia „Organizarea cultului mozaic se va face astfel, ca aderenții acestui cult dintr-o localitate să constituie o singură comunitate, menținându-se cu organizarea lor deosebită, comunitățile spaniole din Vechiul Regat și cele ortodoxe din Transilvania”¹³.

În urma modificărilor „de ultimă oră”, apărute mai mult ca sigur grație eforturilor din culise ale lui W. Filderman și legăturilor de prietenie cu oameni politici liberali¹⁴, *Legea Cultelor*, votată de Parlament la 31 martie 1928 și publicată în „Monitorul Oficial” no. 89 din 22 aprilie 1928, cuprindea următoarele prevederi referitoare la organizarea cultului și a comunităților evreiești:

„Art. 54 – Ministerul Cultelor va stabili și decreta, în termen de șase luni de la promulgarea legii, normele după care cultele care nu au o organizare ierarhică – evreii și musulmanii – urmează să procedeze la întocmirea statutului lor de organizare.

Organizarea cultului evreiesc se va face astfel ca aderenții acestui cult dintr-o localitate să constituie o singură comunitate, menținându-se cu organizarea lor deosebită comunitățile spaniole din Vechiul Regat și cele ortodoxe din Transilvania.

Art. 55– Până la întocmirea și aprobarea statutului de organizare al cultului evreiesc și până la alegerea unui reprezentant religios, conform acestui statut, reprezentantul cultului în Senat va fi tot reprezentantul religios al Uniunii Comunităților Evreiești din Vechiul Regat.

Art. 56 – Toate bunurile, mobile sau imobile, afectate unei instituții întreținute de cultul evreiesc, aflate astăzi pe numele unei persoane fizice sau societăți particulare, trec de drept și fără îndeplinirea nici unei formalități în stăpânirea comunității evreiești respective, din ziua constituirii acesteia ca persoană juridică”.

Votarea legii cultelor a fost salutăată cu mare entuziasm în paginile presei unioniste, ziarul „Curierul Israelit” aclamându-l elogios pe Al. Lapedatu, care „și-a legat numele de viața nouă hărăzită comunităților evreiești din întreaga țară”. Însă, pilonul central al articolului în cauză este construit în jurul meritelor lui W. Filderman, recunoscându-se în același timp că în ceea ce privește elaborarea legii ministrul liberal nu a făcut altceva decât să țină cont de punctele de vedere pertinente exprimate de liderul Uniunii¹⁵.

Evident, presa evreiască de orientare națională nu s-a grăbit să publice articole laudative la adresa meritelor Uniunii, și nici nu se putea altfel având în vedere marile animozități dintre cele două grupări politice. Primul subiect intrat în „malaxorul” presei concurente a fost subvenția acordată cultului mozaic, catalogată drept „ofrandă”, „sfidare” și „bacșiș bugetar”, într-un articol publicat în „Renașterea Noastră” de M. Landau. Plasând sub semnul întrebării sinceritatea gestului făcut de către guvernul liberal, autorul găsește adevărul

¹³ *Ibidem*, p. 1365.

¹⁴ O dovadă în plus care vine să certifice această teorie este faptul că pe parcursul redactării legii în cauză, ministrul Al Lapedatu i-a consultat, pe lângă Filderman, atât pe reprezentanții Comunității evreilor de rit sefard (spaniol), cât și pe rabinul Chaim Schor din București, care a insistat asupra deosebirilor dintre neologi și ortodocși și a solicitat recunoașterea unui statut special privilegiat pentru confesiunea mozaică ortodoxă. În referatul prezentat ministrului de Z. Păclișanu, unul din membrii grupului de experți numiți de Lapedatu pentru elaborarea legii, cu toate că se recunoștea că problema cultului mozaic este prezentată mai realist de grupul parlamentarilor evrei (W. Filderman, E. Bercovici, I. Niemrower, H. Carp), se recomanda luarea în considerație a punctului de vedere expus de rabinul C. Schor, deoarece „statul nu are nici un interes ca împotriva tradițiilor evreiești, ca împotriva situației de fapt a cultului evreiesc și împotriva voinței atât de categorice a credincioșilor acestui cult, să le octroeze un regulament de organizare religioasă, care ar putea face din evreimea noastră un factor și mai primejdios pentru caracterul lui național” – Ioan Opriș, *Alexandru Lapedatu în cultura română*, București, Ed. Științifică, 1996 p. 161-162.

¹⁵ *Curierul Israelit*, 18 noiembrie 1928.

motiv punând în ecuație suma acordată cu evenimentele tragice petrecute în Oradea în decembrie 1927¹⁶. Drept consecință, gestul în sine a fost considerat un act reparatoriu, de consolare a comunității evreiești și de îmbunare a opiniei publice internaționale¹⁷. În final, publicistul evreu conchide că în asemenea condiții nu este nevoie de recunoștință, ci de renunțare la „calea bacșișului bugetar” și de continuare a eforturilor pentru obținerea de subsidii reale bazate pe proporția impozitelor plătite către Stat¹⁸. După votarea legii Cultelor, aceasta nu a mai făcut subiectul unei dezbateri mai ample în paginile gazetei, doar incidental prevederile referitoare la organizarea comunităților evreiești au fost considerate, iarăși, favoruri în urma evenimentelor de la Oradea, ideea dominantă fiind că pactul „imoral” încheiat între evreii unioniști și liberali nu poate crea nimic moral¹⁹.

Totuși, poate pentru a nu fi acuzați că nu recunosc deloc meritele legii în discuție, responsabilii ziarului au luat decizia publicării în paginile lui a unui articol preluat din gazeta sionistă „Unser Zeit” de la Chișinău, semnat de rabinul I. L. Țirelsohn. Acesta, mai degrabă neutru decât entuziast, admite progresul adus de către lege prin recunoașterea legală și definitivă a comunității evreiești drept persoană juridică, însă spațiul cel mai amplu de dezbateri este dedicat modului în care guvernul va trebui să elaboreze normele după care comunitatea își va alcătui propriul statut de organizare. Autorul atrage atenția asupra faptului că aceste norme trebuie redactate de către o consfătuire a evreilor din toată țara și în nici un caz de către reprezentanții evreilor din Vechiul Regat care, continuă el, „n-au împuternicirea evreimii din toată țara și nici nu sunt pătrunși de revendicările psihice ale provinciilor alipite”²⁰.

Discuțiile legate de urmărirea acestui program de lucru s-au dovedit a fi în curând inutile, deoarece aplicarea legii nu avea să se concretizeze în condițiile venirii la putere, în urma alegerilor din noiembrie 1928, a Partidului Național Țărănesc, schimbare care a modificat radical și dramatic datele problemei. Încă de la începutul anului 1929, Aurel Vlad, noul ministru țărănist al Cultelor și Artelor, și-a făcut cunoscută intenția de a modifica legea Cultelor Lapedatu în termeni absolut nedoriți de către comunitatea evreiască, și anume autorizarea funcționării într-o localitate a mai multor comunități distincte, după ritul de rugăciune al credincioșilor.

Însă, chiar înainte de discuțiile din Parlament pe marginea noii legi a Cultelor, un alt eveniment avea să marcheze debutul unor relații tensionate între parlamentarii evrei național sioniști, aleși, după cum s-a văzut, în urma unui cartel electoral cu partidul lui I. Maniu, pe de o parte și guvernul țărănist, pe de altă parte. La data de 10 aprilie, în urma unei reclamații primită de la câțiva membri ai Comunității israelite din București în legătură cu o gestiune deficitară a fondurilor comunitare, Ministerul de Interne a ordonat o anchetă asupra activității comitetului de conducere, în urma căreia acesta urma să fie înlocuit de o comisie interimară numită de către guvern²¹. Reacțiile din presa evreiască, atât cea unionistă, cât și cea de orientare națională, nu au întârziat să apară, protestându-se la unison împotriva amestecului Statului în funcționarea

¹⁶ La începutul lunii decembrie, cu ocazia organizării Congresului studențesc la Oradea, au avut loc în oraș puternice agitații antievreiești soldate cu molestarea și rănirea evreilor, profanarea sinagogilor ca și cu importante daune materiale. Tulburările s-au extins și în alte orașe, Cluj, Huedin, Tg. Ocna, Iași, halte ale trenurilor care îi transportau acasă pe studenți.

¹⁷ Conexiunea făcută de către M. Landau este aptă de a fi luată în discuție, deoarece chiar în timpul ședinței parlamentare în care Filderman a solicitat și a obținut subvenția de zece milioane de lei, care nota bene nu fusese inclusă în proiectul de buget, prim-ministrul V. Brătianu, imediat după ce și-a dat acordul pentru finanțarea solicitată, a declarat faptul că ministrul Cultelor se afla la Oradea și Cluj pentru a distribui sinagogilor devastate primele ajutoare, punând el însuși în legătură directă cele două evenimente.

¹⁸ *Subvenția cultului mozaic*, în *Renașterea Noastră*, 4 februarie, 1928.

¹⁹ *Triste rezultate ale unei legături imorale*, în *Idem*, 7 iulie 1928.

²⁰ *Un fundament natural pentru o Comunitate naturală*, în *Idem*, 26 mai 1928.

²¹ *Cuvântul*, 10 aprilie 1928.

instituțiilor evreiești, lucru care, în opinia gazetărilor, punea sub un mare și grav semn de întrebare autonomia cultului mozaic²².

Discuțiile pe marginea evenimentului, în special asupra implicațiilor lui nefaste asupra vieții comunitare evreiești, au ajuns și la tribuna Parlamentului, într-o comunicare adresată miniștrilor Cultelor și de Interne deputatul Th. Fischer catalogând amestecul guvernului în administrarea internă a comunității evreiești drept „illegalitate”, „atentat” și „grav exces de putere”. Nota generală care răzbate din mesajul reprezentantului evreu este cea a unei „dezamăgiri dureroase”, convingerile sale în sinceritatea partenerului de discuție, respectiv Partidul Național Țărănesc, fiind puse la încercare. În finalul alocuțiunii, într-o încercare de sensibilizare a ministrului de Interne, Al. Vaida Voevod, „adevăratul european” și „luptătorul minoritar de pe vremuri”, perceput astfel ca un frate de suferință, acesta este rugat să declare drept „eroare” măsura luată de Ministerul său. O altă doleanță a fost adresată Ministerului Cultelor care, în calitatea sa de „păzitor suprem al autonomiei comunităților religioase”, este rugat să ia măsuri prin care să se evite orice imixtiune ulterioară a Statului în administrarea și conducerea comunității evreiești²³.

Intervenția ilegală a autorităților a fost denunțată oficial și de către Uniunea Evreilor Români, prin președintele acesteia W. Filderman, care, în cadrul unei audiențe la Regentă, în data de 8 mai 1929, a protestat împotriva ofensei adusă cultului mozaic prin violarea autonomiei comunității evreiești²⁴.

Odată cu inițierea în Parlament a discuțiilor pe marginea modificărilor propuse legii Cultelor, lucrurile au început să se precipite, membrii Clubului Parlamentar Evreiesc realizând foarte repede că nu vor obține ușor câștig de cauză în fața proiectului prezentat de guvern.

Proiectul de lege privind modificarea unor articole din legea pentru regimul general al cultelor a fost prezentat în Senat în cadrul ședinței din data de 10 iulie 1929. Dispozițiile referitoare la organizarea cultului mozaic se regăsesc în articolele 4 și 5 (fostele 54 și 55 din legea cultelor din 22 aprilie 1928), redactați în următorii termeni:

„Art. 4 – Organizarea cultului mozaic se va face pe bază de comunități religioase, putând avea fiecare rit comunitate proprie.

Într-o localitate poate funcționa o singură comunitate de același rit subvenționată de stat.

Art. 5 – Până la organizarea cultului mozaic pe bază de comunități religioase reprezentantul acestui cult în Senat va fi tot reprezentantul religios al Uniunii comunităților evreiești din Vechiul Regat.

După organizarea pe bază de comunități religioase a cultului mozaic din întreaga țară, reprezentantul din Senat al lui va fi ales de Adunarea delegaților comunităților religioase, potrivit normelor ce se vor stabili prin regulamentul de aplicare al acestei legi”.

Însă, în urma schimbărilor introduse de către comitetul delegaților Senatului proiectul inițial de lege a cunoscut transformări, articolul 4 modificându-se astfel: „Organizarea cultului mozaic se va face pe bază de comunități religioase, putând avea fiecare rit (*ortodox, spaniol, neolog sau unitar*) comunitate proprie.

Într-o localitate poate funcționa o singură comunitate de același rit și numai în cazul când statutul de organizare al riturilor mozaice va admite înființarea mai multor comunități, atunci ele pot lua ființă”²⁵.

²² *Ce se petrece la comunitatea din București*, în *Renașterea Noastră*, 13 aprilie 1929; *Curierul Israelit*, 21 aprilie 1929.

²³ *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 15 aprilie 1929, p. 2274-2275.

²⁴ W. Filderman, *op. cit.*, p. 441.

²⁵ *Dezbaterile Senatului*, ședința din 10 iulie 1929, p. 2727.

În Expunerea de motive prezentată *Senatului*, ministrul Cultelor și Artelor, Aurel Vlad, și-a argumentat poziția invocând divizarea cultului mozaic în diverse rituri și libertatea acestora de a se organiza în comunități proprii pe tot cuprinsul țării, nu numai în Transilvania sau în Vechiul Regat. Totodată, el pune sub semnul egalității cultul mozaic cu cel creștin, arătând că „dacă creștinii au dreptul să înființeze parohii, după diferitele rituri cărora le aparțin, și dacă credincioșii aceluiași cult creștin pot înființa într-o localitate două, trei și chiar mai multe parohii, nu poate fi refuzat același drept credincioșilor cultului mozaic”²⁶.

În replică, în aceeași ședință din data de 10 iulie, senatorul Mayer Ebner a deschis seria intervențiilor evreiești pe marginea subiectului reprezentat de modificările propuse legii privind regimul general al cultelor. Vorbind în numele Clubului Parlamentar Evreiesc, el s-a arătat a fi deosebit de surprins, atât de graba „inexplicabilă” cu care ministrul A. Vlad a introdus legea în Senat, aproape în regim de „extremă urgență”, de parcă aceasta „ar fi avut scopul să pareze un pericol amenințător pentru Stat”, cât și de neconsultarea de către minister a parlamentarilor evrei în elaborarea acestei legi, în ciuda promisiunii făcute de I. Maniu că guvernul va lua contact cu aceștia înainte de rezolvarea oricărei probleme evreiești.

Funcționarea mai multor comunități evreiești într-o singură localitate nu reprezintă, în viziunea vorbitorului, nimic altceva decât distrugerea unității comunităților evreiești și divizarea acestora, cu consecințe deosebit de grave în sânul evreimii, în măsură să provoace „anarhie”, „haos” și „cea mai adâncă decădere”.

M. Ebner consideră că argumentele invocate de ministrul Cultelor și Artelor în apărarea modificărilor propuse sunt artificiale și contrare realității deoarece, în primul rând, nu există nici o constrângere religioasă în comunitatea evreiască unitară, din contră aceasta fiind obligată să asigure satisfacerea nevoilor religioase ale tuturor membrilor ei, fie ortodocși, fie progresiști, și, în al doilea rând, cultul mozaic nu este divizat în rituri, accepțiunea dată acestui termen în creștinism neputând fi aplicată și în cadrul iudaismului. „La noi”, declară senatorul evreu, „e vorba numai de diferențe neînsemnate la liturghie, nu însă de diferențe care privesc esența credinței. Avem toți aceiași credință și același mod de a concepe dumnezeirea și serviciul divin”. Punerea sub semnul egalității a cultului creștin și a celui mozaic este considerată atât inexactă, „deoarece în creștinism există diferențe dogmatice, pe când la noi nu”, cât și destul de stranie în condițiile în care guvernul nu este dispus oferi egalitate evreilor în alte domenii, unde chiar este nevoie, de exemplu în cel școlar sau al cetățeniei.

Un alt punct atins de senatorul evreu în expozeul său a fost consecința „devastatoare” a proiectului de lege asupra instituțiilor evreiești de cultură și de binefacere, școli, spitale, aziluri de bătrâni și de orfani, a căror existență este pusă sub semnul întrebării în condițiile fărâmițării și pauperizării comunităților evreiești.

În finalul intervenției sale, M. Ebner face un apel la spiritul de înțelegere al primului ministru, rugându-l să nu dezamăgească populația evreiască „care a primit cu deosebită încredere epoca inaugurată de guvernul țărănist” și să nu impună o lege „pe care nu o dorim”²⁷.

Șef-rabinul I. Niemirower a abordat și el problema modificărilor propuse legii cultelor, declarând încă de la începutul discursului său că își asumă „sarcină grea” de a „lupta în contra nedreptății, când ea este învăluită în mantia dreptății și vorbește în numele libertății” deoarece proiectul de lege care, în aparență, oferă evreilor libertatea de organizare, încalcă în fapt autonomia confesiunii mozaice, „garantată prin Constituție”, și periclitează existența instituțiilor culturale și de asistență socială.

²⁶ *Ibidem*, p. 2728.

²⁷ *Ibidem*, p. 2731-2733.

Principalul reproș adus ministerului este că în redactarea proiectului de lege nu s-a ținut cont de normele care au stat la baza legii cultelor Lapedatu din aprilie 1928, respectiv hotărârile luate cu ocazia adunării evreiești din mai 1922, singura în măsură să stabilească modul de organizare a comunității. Interesant este că oratorul denunță nu atât atitudinea guvernului, care nu a consultat nici un reprezentant al populației evreiești, considerând că oricum nu ar fi vorba decât de păreri personale ce nu se pot constitui într-o bază de lege, cât faptul că nu s-a convocat un congres al tuturor evreilor, care să prezinte un punct de vedere unanim acceptat de comunitatea evreiască.

Pentru parlamentarul evreu, comunitatea unitară este o regulă de aur a „iudaismului trecut și prezent”. Din acest motiv, proiectul de lege propus, pus în antiteză cu legea din 1928, „steag al păcii și al armoniei”, este catalogat drept „sabia lui Damocles”, în condițiile în care „clădirea milenară a religiei noastre va fi sfărâmată din cauza unei idei de libertate, care de data aceasta nu corespunde realității”.

Un spațiu amplu în alocuțiunea șef-rabinului I. Niemirower este consacrat și discuțiilor legate de existența sau nu a riturilor în cadrul confesiunii mozaice. Paralelismul dintre religia creștină și cea mozaică nu este relevant în condițiile în care nu există rituri consacrate în interiorul iudaismului, ci numai „nuanțe” care nu pot fi utilizate drept criteriu de organizare a comunității, deoarece acest lucru, arată oratorul, ar duce la „confuziune” și „dezordine completă”. În plus, el se întreabă în ce calitate și cu ce drept ministrul a hotărât „să fixeze numai anumite rituri, mai ales că în cursul timpului vor veni mereu alte nuanțe”.

Păstrarea caracterului unitar al comunității evreiești este de o importanță vitală pentru senatorul evreu, singurul lucru care poate permite în continuare existența și funcționarea la parametri optimi a instituțiilor de cultură și asistență socială. „Istoria a făcut ca, în religiunea noastră”, arată Niemirower, „instituțiile culturale și instituțiile umanitare sunt mai mult legate cu comunitățile religioase decât în alte biserici și în alte confesiuni. [...] Aceste instituții, cari sunt întreținute din ceea ce dau enoriașii, vor suferi dacă enoriașii vor fi despărțiți. Cum va fi despărțită în fiecare loc averea comunității?”.

Pentru a contracara argumentul ministrului Cultelor și Artelor conform căruia modificările propuse modului de organizare a cultului mozaic au fost solicitate chiar de către evrei, dovadă în acest sens stând un număr de telegrame primite pe adresa Ministerului, șef-rabinul I. Niemirower aduce în discuție atât motiunea de protest adoptată în cursul unei ședințe ținute la Comunitatea evreiască din București, la care au participat reprezentanții tuturor partidelor politice, ai Uniunii comunităților israelite și ai sinagogilor, cât și rezoluția votată cu ocazia Congresului Uniunii comunităților israelite din 26 iunie, ambele acte respingând proiectul. Totodată, el a dat citire unui număr de șazeci de telegrame primite de la diferite comunități din Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina, în care se denunță modificarea legii cultelor.

În concluzie, parlamentarul evreu, declarând că „eu nu caut să înving, ci să conving” și în numele „secolelor care au format această comunitate unică” și a „generațiilor viitoare care vor blestema acest ceas în care comunitatea noastră unitară a putut fi sfărâmată”, solicită salvarea unității comunității și autonomia cultului mozaic²⁸.

Finalul alocuțiunii lui Niemirower a fost primit cu deosebită ostilitate atât de către ministrul A. Vlad, care, în replică la rugămintea de salvare a unității comunitare, a răspuns laconic „salvați-o dumneavoastră”²⁹, cât și de majoritatea țărănistă, unul dintre deputați, Justin Pop, fiind deosebit de surprins de tonul și de „cuvintele grele” folosite de senatorul evreu, care au putut să se facă auzite în Senat fără a fi sancționate³⁰. În plus, continuă senatorul țărănist,

²⁸ *Ibidem*, ședința din 11 iulie 1929, p. 2751-2760.

²⁹ *Ibidem*, ședința din 11 iulie 1929, p. 2759.

³⁰ *Ibidem*, ședința din 12 iulie 1929, p. 2821.

discuțiile apărute pe marginea proiectului de lege, provocate în principal de protestele reprezentanților evrei din Parlament, sunt nule și neavenite în condițiile în care legea nu este una coercitivă, ci declară un drept de care individul este liber să se folosească sau nu³¹. Pe parcursul a două ședințe parlamentare ulterioare, cea din 12, respectiv 13 iulie, ministrul A. Vlad și Ștefan Graur, raportorul legii, s-au simțit obligați să răspundă observațiilor formulate de către șef-rabinul I. Niemirower, ambii, însă, lansându-se într-un veritabil monolog în care replicile venite din partea senatorului evreu nu numai că nu au fost luate în considerare, dar de cele mai multe ori pur și simplu nu au fost auzite.

Eforturile depuse de către senatorii evrei în vederea eliminării modificării propuse legii cultelor au rămas în întregime zadarnice, proiectul de lege fiind votat în forma dorită de către ministrul Cultelor și Artelor, A. Vlad, în ședința din 17 iulie 1929.

În asemenea circumstanțe, campania de luptă împotriva proiectului de lege a continuat în *Adunarea Deputaților*, unde Iosif Fischer a deschis seria intervențiilor reprezentanților național sioniști. În ciuda faptului că pe agenda de lucru a ședinței parlamentare din acea zi se afla legea reformei administrative, acesta s-a simțit obligat ca, în numele Clubului Parlamentar Evreiesc, să își exprime „consternarea”, „uimirea” și „surprinderea dureroasă” față de proiectul de modificare a legii cultelor, „diametral opus concepției noastre și programului d-voastră” și care, „violând autonomia cultului mozaic a produs un grav conflict între marea majoritate a evreilor și guvern”³².

La numai două zile după intervenția parlamentară a lui I. Fischer, odată cu începerea discuției generale asupra proiectului de lege, un alt deputat evreu, M. Landau, și-a ridicat vocea împotriva proiectului și, asemeni antevorbitorului său, a ținut să-și înceapă discursul exprimând „marea nedumerire și revoltă din sânul populației evreiești” provocată de modificările propuse. Acuza cea mai gravă pe care parlamentarul evreu o aduce Ministerului este că proiectul de lege a fost elaborat „în secret”, modificarea dispozițiilor existente în legea cultelor din 1928 făcându-se fără consultarea reprezentanților cultului mozaic. În opinia vorbitorului, normele fundamentale de organizare a cultului mozaic, după care trebuia să se ghideze activitatea guvernului, erau cele stabilite de adunarea evreiască din anul 1922. Neținând cont de aceste hotărâri, Ministerul Cultelor a făcut abstracție de orice mecanism democratic în condițiile în care deciziile în cauză „nu au fost un arbitrar sau o dorință a cuiva”, ci au reprezentat „dorința expresă a întregii populațiuni evreiești”. Însă guvernul nu numai că nu a luat în calcul aceste hotărâri, dar nici nu l-a consultat pe reprezentantul cultului din Senat, șef-rabinul I. Niemirower și atunci, se întreabă retoric Landau, „care este rostul acestui reprezentant, decât atunci când va veni o lege care să prevadă organizarea acestui cult, el să fie întrebat?”.

În expunerea sa, M. Landau a alocat un spațiu larg și argumentelor aduse în favoarea necesității modificării legii invocate de ministrul Cultelor, A. Vlad, în expunerea de motive prezentată Camerei. În analiza pe care o face, deputatul evreu insistă asupra falsității și injusteței acestor argumente. Aserțiunea conform căreia cultul mozaic este divizat în diverse rituri este considerată o „mare nedreptate”, deoarece cultul israelit este unul unitar, care nu cuprinde rituri, ci mai degrabă „nuanțe”, între care nu există nici o diferență de dogmă sau de practică religioasă. Principiul libertății conștiinței, cuprins și el în textul oficial, este considerat nul și neavenit, deoarece, în opinia oratorului, se face o confuzie rău intenționată între libertatea de conștiință și libertatea de organizare a cultului mozaic: „libertatea conștiinței se practică în Sinagogă, pe când comunitatea este o unitate administrativă a întregului cult, în care intră și religia și cultura și asistența publică”. Reprezentantul evreu ajunge la concluzia că adevărata și

³¹ *Ibidem*, p. 2822.

³² *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 18 iulie 1929, p. 3981.

singura intenție a ministrului țărănist este aceea de a provoca în mod artificial conflicte religioase interne, de a pulveriza cultul mozaic și unitatea sa administrativă.

Planul actual al guvernului de a dezorganiza cultul israelit este de neînțeles pentru deputatul evreu, în condițiile în care mesajul cuprins în promisiunile electorale ale Partidului Național Țărănesc se referea clar la dreptul populației evreiești de a se organiza în comunități autonome, abilitate să pretindă membrilor lor plata unui impozit progresiv pe venit, „pentru ca astfel să poată fi pe deaîntregul îngrijite toate interesele cultului evreesc”. Singura explicație plauzibilă ar putea fi, în opinia oratorului, inducerea în eroare a ministrului Cultelor de către anumite persoane care nu urmăresc altceva decât interese particulare și care nu reprezintă punctul de vedere general acceptat al populației evreiești³³.

În finalul alocuțiunii sale, deputatul sionist solicită autorităților amânarea proiectului de modificare a legii cultelor până în sesiunea de toamnă, pentru ca între timp să se poată convoca un Congres al comunităților evreiești care, prin rezoluțiile sale să angajeze oficial întreaga populație evreiască. Totodată, într-o încercare de sensibilizare a majorității parlamentare, el schițează consecințele dramatice pe care le-ar putea avea votarea proiectului de lege asupra vieții evreiești: „Rog Onorata Cameră [...] să înțeleagă că votându-se această lege, prin ea se periclitează însăși existența noastră, că se votează o lege de distrugere a tuturor comunităților noastre evreiești și prin aceasta se pune în pericol însăși viața evrească”³⁴.

Dacă discursul deputatului M. Landau a cunoscut puține întreruperi și apostrofări, el desfășurându-se într-o atmosferă de relativă acalmie, nu același lucru se poate spune despre a doua luare de cuvânt a lui I. Fischer, focalizată de data aceasta doar asupra problemelor ridicate de modificările propuse legii cultelor. Alocuțiunea, un adevărat tur de forță desfășurat pe parcursul mai multor ore și întrerupt adeseori atât de ministrul A. Vlad, aflat în sală, cât și de către parlamentari aparținând majorității țărăniste, cunoaște un glisaj rapid de la un stil ce se dorește a menaja susceptibilitățile, la unul incisiv, în care apelul la „indulgență” și „buna credință” a colegilor parlamentari este înlocuit de hotărârea fermă a oratorului de a sublinia și de a aduce în discuție „marile nedreptăți și prejudicii” cauzate cultului mozaic și comunității evreiești de către proiectul de lege descris în termeni de „greșeală mare, imensă”.

Ca și antevorbitorul său, I. Fischer consideră ca deosebit de grav și „dureros” faptul că proiectul de lege supus deliberării s-a pregătit „cu o grabă excepțională”, „suspectă”, nefiind consultat nici reprezentantul cultului israelit în Senat, nici membrii Clubului Parlamentar Evreiesc și nici măcar membrii evrei ai Partidului Național Țărănesc. Având în vedere aceste circumstanțe, deputatul se consideră îndreptățit să concluzioneze că „onoratul guvern a ținut să treacă peste noi în legiferarea acestei chestiuni” și să-i aducă reproșuri acestuia: „Nu credeți, d-lor deputați, că este o situațiune cam stranie pentru noi, care am fost aleși în acord electoral cu guvernul, cu un program pur național, ca noi de modificarea legii cultelor să trebuiască să ne informăm din ziare?”

Proiectata modificare a legii nu face altceva decât să demonstreze imixtiunea Statului în chestiunile interne ale comunității evreiești și o necunoaștere totală a aspectelor fundamentale privind evoluția și structura confesiunii mozaice. Într-un expozeu larg, dedicat remedierii acestei deficiențe, oratorul evreu face recurs la conceptul de „nuanțe” folosit și de M. Landau când se referă la lumea evreiască, sefardă și așchenază, fiecare prezentând tendințe

³³ Este vorba, în principal, de rabinul ortodox Chaim Schor din București care, încă din anul 1925, încercase să-l convingă pe fostul ministru al cultelor, Al. Lapedatu, de oportunitatea funcționării în aceeași localitate a mai multor comunități. De altfel, încercările sale de a înființa o comunitate ortodoxă sunt mult mai vechi, înscriindu-se în jurul anului 1920. În 1924 au fost reluate, însă fără șanse de succes; în *Ibidem*, ședința din 4 noiembrie 1929, p. 4087.

³⁴ *Ibidem*, p. 4081-4088.

ortodoxe și progresiste, care însă nu desfac unitatea religiei mozaice. Cazul evreimii maghiare, cu prezența a trei comunități distincte, ortodoxă, neologă și status-quo ante care, consideră oratorul, se dorește a fi transplantat și în Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina, este unul special și nefericit, deoarece consecința dramatică a acestei situații este pauperizarea comunităților evreiești care, prin multiplicare, ajung în imposibilitatea de a-și întreține corespunzător instituțiile religioase, culturale și de asistență socială. Un argument în plus în favoarea cauzei comunității unitare este exemplul oferit de state ca Polonia sau Cehoslovacia unde, în pofida existenței unor puternice comunități ortodoxe, structura de organizare a acestora se ghidează după principiul „o localitate - o comunitate”.

Însă toate aceste argumente nu au părut să îl impresioneze și să-l convingă pe ministrul A. Vlad, care a replicat că modificările propuse de el sunt justificate atât prin spiritul Constituției, „care dă dreptul fiecărui individ, ca în conformitate cu convingerile sale, să aparțină oricărui rit vrea”, cât și prin faptul că i-au fost solicitate chiar de către evreii ortodocși. Deputatul evreu a considerat însă acest din urmă argument drept nerelevant în condițiile în care anumite grupuri de interese nu pot reprezenta opinia publică evreiască, singurul for competent de a se declara în privința modului de organizare a comunității fiind un Congres evreiesc convocat pe baza unor alegeri democratice și la care să ia parte toate „nuanțele evreimii”. În ceea ce privește încălcarea libertății de conștiință a vreunui grup religios, cu referire expresă la evreii ortodocși, I. Fischer arată că vechea lege a Cultelor nu încalcă acest principiu deoarece elementele ortodoxe evreiești existente în afara teritoriului Transilvaniei pot funcționa fără probleme în cadrul comunității unitare, aceasta fiind obligată să țină cont de satisfacerea cerințelor religioase ale tuturor „nuanțelor” care o compun. În sprijinul ideii sale, deputatul evreu aduce drept exemplu cazul comunității evreiești din București, unde, încă din anul 1923, „în dorința de a satisface toate curente cu privire la ritual, și în special cele ale populației ortodoxe”, funcționează un departament aparte pentru satisfacerea exigențelor acestei populații.

Punerea în aplicare a proiectului de față, arată în continuare vorbitorul, va provoca o serie de consecințe nefaste atât morale, prin „transplantarea artificială a ortodoxismului din Ardeal în celelalte provincii”, instituție străină de mentalitatea evreilor din restul țării și care nu va face altceva decât să creeze o „prăpastie” între evreii români, cât și materiale, deoarece primele „victime” vor fi instituțiile comunitare de cultură și de asistență socială care, datorită dispersării comunităților, nu vor mai avea destule resurse materiale pentru a se întreține. Proiectul de modificare a legii cultelor este considerat dăunător nu numai pentru interesele evreilor, ci și pentru cele ale Statului, deoarece, prin pauperizarea comunităților evreiești, acestea nu-și vor mai putea întreține nici măcar instituțiile religioase, lucru care, conform Constituției, va cădea astfel în sarcina guvernului.

În finalul alocuțiunii sale, I. Fischer reproșează guvernului atât faptul că nu a făcut nimic să vină în întâmpinarea revendicărilor evreiești, cât, mai mult, că atunci când a intenționat ceva a făcut-o în detrimentul intereselor generale ale populației evreiești. Cu tonuri amare în glas, el încheie: „D-lor deputați, noi ne-am închipuit că ziua când guvernul Maniu va veni cu prima lege care interesează obștea evreimii, va fi o zi de sărbătoare, nu numai pentru noi, Clubul Parlamentar Evreiesc, ci și ziua de sărbătoare a întregii evreimi din toată țara. Îmi pare foarte rău că trebuie să constat, cu amărăciune, că m-am înșelat”³⁵.

Ideile principale ale discursului lui I. Fischer au fost preluate și de colegul său, T. Fischer, care, încă de la începutul alocuțiunii, se declara „adânc mâhnit” de faptul că trebuie să ia atitudine împotriva dispozițiilor din proiectul de lege referitoare la cultul mozaic. „Mă doare”, arată parlamentarul evreu, „ca acum la sfârșitul primei sesiuni a Parlamentului liber

³⁵ *Dezbaterile Adunării Deputaților, ședința din 22 iulie 1929, p. 4246-4255.*

ales, Clubul Parlamentar Evreiesc, după ce a putut colabora cu Partidul Național Țărănesc, cu care pe când era în opoziție a luptat și a suferit împreună pentru triumful legalității și al democrației, acum la sfârșitul acestei primei sesiuni a Parlamentului liber ales, să fie în fața unui asemenea proiect de lege, pe care negreșit trebuie să-l combată cu toată hotărârea³⁶.

T. Fischer a criticat și el argumentul invocat de ministrul A. Vlad pentru susținerea proiectului de lege, conform căruia acesta a fost elaborat în urma solicitărilor venite din partea unui segment al opiniei publice evreiești. Însă centrul de greutate al argumentației se deplasează repede de la această chestiune, considerată oricum de mai mică importanță în condițiile în care, atrage atenția deputatul evreu, ea nu a fost invocată în expunerea de motive a legii, ci a apărut numai în cursul discuțiilor declanșate de protestele reprezentanților evrei. Pentru T. Fischer, o problemă mai importantă este cea a numărului de rituri în care cultul israelit ar fi divizat și folosirea acestei expresii în acte oficiale. Titulatura de „ortodox” în Transilvania și cea de „spaniol” în Vechiul Regat nu reprezintă, în viziunea oratorului, rituri, ci doar forme de organizare ale aceleiași unice confesiuni, recunoscută ca atare și prin Constituție în condițiile în care se recunoaște cultului mozaic doar un singur reprezentant oficial. Pentru T. Fischer, faptul că un Parlament laic, cu membri care nu au cunoștințe necesare în domeniu, se erijează într-o instituție în drept să decidă dacă există sau nu rituri în cadrul cultului mozaic, se constituie într-un „punct de maximă gravitate”. În aceeași termeni este descrisă și deficiența de fond a proiectului de lege care, în loc să dea posibilitate tuturor „nuașelor” să se organizeze în cadrul comunității de cult mozaic, face cu puțință „ca diferite mici asociațiuni să se poată organiza sub pretextul unui rit care nu există” pe baza „celor mai meschine interese, setea de răzbunare și pofta de avantaje materiale”. Continuând seria reproșurilor și a acuzațiilor, deputatul evreu nu uită să menționeze nici faptul că ministrul Cultelor a încercat să „bagatelizeze” adunarea evreiască din anul 1922 care, chiar dacă nu s-a constituit într-un congres ales pe baza unor principii democratice electiv, reprezintă totuși un punct de vedere general acceptat de către societatea evreiască, exprimat în ceea ce T. Fischer numește „pactul fundamental” hotărât pe baza unei înțelegeri între toate „nuașele” cultului mozaic, pact de care guvernarea liberală a ținut cont, el stând la baza redactării paragrafelor din legea cultelor Lapedatu referitoare la cultul mozaic³⁷.

În condițiile în care a devenit clar că toate demersurile parlamentarilor evrei de a mai modifica ceva în redactarea proiectului de lege sunt zadarnice, ele lovindu-se în permanență de atitudinea ostilă a majorității țărăniste, în finalul alocuțiunii sale T. Fischer a dat citire unei declarații a Clubului Parlamentar Evreiesc prin care se protestează „solemn” împotriva imixtiunii „excesive” și „neconstituționale” a legiuitorului în sfera autonomiei cultului mozaic. „Deoarece consimțirea la un asemenea amestec”, se arată în textul declarației, „ar constitui un precedent extrem de periculos membrii Clubului Parlamentar evreiesc pronunță un protest solemn contra textelor de lege propuse de d. Ministru al cultelor și artelor și de comisiunea adunării deputaților, de instrucție publică, culte și arte, pentru modificarea unor articole din legea pentru regimul general al cultelor, și declară că respinge acest proiect de lege”³⁸.

Interesant de remarcat este faptul că în dezbaterile pe marginea modificării unor dispoziții din legea privind regimul general al cultelor au intervenit și deputații evrei membri ai Partidului Național Țărănesc, Solomon Rosenberg și Hirsch Hoffman, care au susținut fără rezerve cauza enunțată de membrii Clubului Parlamentar Evreiesc, încercând să demonstreze astfel că efectele legii sunt atât de nefaste pentru binele colectiv al comunității evreiești încât, pentru înlăturarea acestora, s-a trecut peste bariera oricăror diferențe de simpatii sau opinii politice.

³⁶ *Ibidem*, p. 4266.

³⁷ *Ibidem*, p. 4266-4269.

³⁸ *Ibidem*, p. 4270.

Pe parcursul a două intervenții parlamentare³⁹, S. Rosenberg a atins punctual toate criticile aduse proiectului de lege de către coreligionarii săi din Adunarea Deputaților. Libertatea și protecția pe care statul trebuie să le acorde cultului mozaic, secretomania guvernului, care nu a cerut părerea avizată a nici unui reprezentant al comunității evreiești în elaborarea modificărilor, autonomia cultului și principiul neamestecului puterii de stat în organizarea acestuia, efectele devastatoare ale proiectului asupra capacității comunității de a-și mai întreține toate instituțiile de cultură și asistență socială, decretarea în premieră de către un guvern a divizării cultului mozaic în mai multe rituri, artificiu contestat de toți parlamentarii evrei, caracterul nul și neavenit al solicitărilor adresate ministrului de către diverse grupări evreiești ortodoxe sunt tot atâtea aspecte pe care deputatul evreu țărănist a ținut să le expună de la înălțimea tribunei parlamentare, de cele mai multe ori însă, spre indignarea colegilor de partid, care și-au manifestat dezacordul prin numeroase întreruperi și proteste.

Ca soluție alternativă la modificările propuse de guvern, S. Rosenberg recomandă acordarea dreptului de înființare într-o localitate a unei noi comunități în condițiile în care membrii acesteia reprezintă un procent de 30% din populația evreiască totală și pot dovedi că au posibilitatea materială să o susțină.

În finalul alocuțiunii, într-o încercare de justificare a atitudinii sale de deputat majoritar care „combate un proiect al guvernului”, parlamentarul face o confesiune de credință, arătând că ceea ce l-a motivat în acest demers a fost în principal dorința de a convinge populația evreiască că un asemenea proiect nu este inspirat din „tradiționalul sentiment al urei de rasă”, care nu există în cadrul programului național țărănesc, ci el se datorează inducerii în eroare a factorilor de decizie din Ministerul Cultelor „de către o mână infimă de ambițioși”. Această „operă de convingere” este necesară, arată S. Rosenberg, pentru a nu năruți speranțele puse de către o parte a electoratului evreiesc, în special cel de orientare național sionistă, în guvernarea național țărănistă, considerată un „hotar bine definit între cele ce au pătimit evreii până azi, și nădejile zilei de mâine”. În asemenea circumstanțe și făcând recurs la devotamentul populației evreiești față de ideea națională și de stat, precum și la caracterul democratic al programului Partidului Național Țărănesc, deputatul țărănist se simte îndreptățit să pună punct intervenției sale în următorii termeni: „În numele libertății cultului mozaic și a intereselor vitale ale aderenților lui, [...] vă rog să binevoiți a vedea că proiectul de față nu-i poate mulțumi, pentru că lovește grav în interesele lor. Vă rog să le cruțați orice decepțiune, păstrându-le nestrămutată credința că sub steagul lui Maniu nu se adăpostește nici o nedreptate”⁴⁰.

Însă demersul lui Rosenberg, departe de a sensibiliza spiritele și de a flexibiliza atitudinea majorității țărăniste în ceea ce privește doleanțele evreimii pe marginea modificării regimului general al cultelor, a primit o replică deosebit de dură venită chiar din partea ministrului A. Vlad, care l-a acuzat pe deputat de încălcarea disciplinei interioare, considerând că partidul se poate dispensa de cei care „sabotează” și obiectează împotriva proiectelor guvernului. Critica lui Vlad l-a deranjat teribil de mult pe Rosenberg, care, în virtutea celor 10 ani petrecuți în partid și a dreptului la replică, a supus discuției Camerei atitudinea ministrului, considerată o atingere a demnității de parlamentar, inițiativă soldată însă fără nici un rezultat, cuvântarea sa fiind întreruptă în mod repetat de pe băncile majorității⁴¹.

Numărul membrilor evrei cu vederi dizidente din Partidul Național Țărănesc a crescut chiar în ziua următoare, când un alt deputat evreu țărănist, Hirsch Hoffman, a participat la dezbaterile furtunoase provocate de chestiunea modificării legii cultelor, aflată încă în discuție, raliindu-se la punctele de vedere enunțate de colegul său S. Rosenberg. Expunerea sa, motivată pe

³⁹ *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 20 iulie 1929, p. 4085; ședința din 22 iulie 1929, p. 4258-4263.

⁴⁰ *Ibidem*, ședința din 22 iulie 1929, p. 4263.

⁴¹ *Ibidem*, p. 4165-4166.

baza unui spirit de „critică amicală”, este însă doar o trecere în revistă, un rezumat al motivelor și argumentelor prezentate, subiectul în discuție fiind, așa după cum recunoaște și vorbitorul, deja epuizat. Totuși, se remarcă insistența cu care deputatul țărănist accentuează necesitatea abordării din punct de vedere social a efectelor proiectului de lege propus, deoarece „lovitura de grație” va fi primită în primul rând de instituțiile culturale și cele de asistență socială, școli, spitale și azile de bătrâni, care asigură în fond supraviețuirea comunității evreiești.

În final, la unison cu antevorbitorii săi, H. Hoffman se declară împotriva votării legii și adresează un apel guvernului țărănist „de a nu impune unei populațiuni, care niciodată nu a păcătuit față de democrație, sacrificiul intereselor sale culturale și sociale”⁴².

O altă voce care s-a făcut auzită frecvent în problema modificării unor dispoziții privind regimul general al cultelor a fost cea a lui Emil Fagure, deputat evreu independent de Ilfov, care atât în ședința parlamentară din 22 iulie, cât și în cea următoare din 23 iulie, a intervenit în timpul discursurilor lui Iosif Fischet, T. Fischer, Solomon Rosenberg și H. Hoffman manifestându-și acordul față de ideile enunțate de către aceștia. Însă, deosebit de surprinzătoare a fost prestația sa din ziua de 24 iulie, când s-a dovedit a fi personajul cheie în dezamorsarea crizei apărută în relațiile dintre țărăniști și membrii Clubului Parlamentar Evreiesc prin prezentarea unui amendament la articolul 54, admis în prealabil de către șeful guvernului și redactat în următorii termeni: „La alcătuirea regulamentului se va cere opiniunea reprezentanților comunităților evreiești organizate pe baza deciziunii ministeriale din ianuarie 1929”⁴³.

Astfel, amendamentul admis în această formă a făcut ca în noua lege votată în Senat și în Camera deputaților la data de 17 respectiv 24 iulie să se prevadă obligativitatea consultării comunităților evreiești în elaborarea regulamentului privind normele de organizare a cultului⁴⁴. Mai mult, amendamentul a dus în final la blocarea legii Vlad, deoarece regulamentul prevăzut nu a fost niciodată redactat, iar legea nu a fost niciodată aplicată⁴⁵. Boicotarea noii legi a cultelor a fost, se pare, pregătită cu câteva zile înainte de ședința din 24 iulie, W. Filderman declarând în memoriile sale că E. Fagure a acționat în urma unei înțelegeri stabilite în prealabil între ei doi⁴⁶ în condițiile în care era clar că nici un alt parlamentar evreu, membru al Clubului Parlamentar Evreiesc sau al partidului de guvernământ, nu ar fi avut vreo șansă de câștig în încercarea de a modifica poziția guvernului față de proiectul de lege respectiv. Deputatul E. Fagure a fost ales probabil pe considerentul imparțialității acestuia, el însuși prezentându-se în Parlament drept „un evreu care nu am făcut parte din nici o comunitate, nu am făcut politică

⁴² *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 23 iulie 1929, p. 4279-4282.

⁴³ *Ibidem*, ședința din 24 iulie 1929, p. 4292.

⁴⁴ Pe lângă amendamentul propus de E. Fagure au mai existat încă alte două prezentate de membri ai Partidului Social Democrat, care au fost însă respinse. Primul prevedea suprimarea întregului articol 4, fost 54, iar cel de-al doilea stipula următoarele: ”Se va putea crea într-o localitate o a doua comunitate, dacă aceasta va fi cerută de un număr de 40 la sută din membrii comunității, cari au nevoi religioase deosebite și dacă aceștia vor face dovada că dispun de mijloacele necesare pentru crearea și susținerea instituțiilor comunității”, în *Ibidem*, p. 4294.

⁴⁵ Situația s-a clarificat abia în anul 1931, când, în timpul guvernării lui Nicolae Iorga, s-a recunoscut personalitatea juridică și morală a comunităților evreiești în virtutea Legii cultelor ”Lapedatu” din aprilie 1928, cf. Carol Iancu, *Evreii din România de la emancipare la excludere 1919-1938*, București, Hasefer, 2000, p. 119. Însă, în ciuda dispoziției conform căreia aplicarea art. 54 din legea Cultelor era suspendată până la întocmirea regulamentului, Ministerul Cultelor a acordat totuși autorizații de funcționare unor comunități sefarde în Transilvania, care, în final, în urma intervenției Clubului Parlamentar Evreiesc pe lângă prim-ministrul I. Maniu, au fost retrase, cf. *Aplicarea legii cultelor*, în *Renașterea Noastră*, 21 septembrie 1929.

⁴⁶ W. Filderman, *op. cit.*, p. 442-443.

militantă evreiască nici în alegeri, și nu am fost înscris în nici un partid” și astfel, continua el, era cel mai în măsură să privească obiectiv chestiunea aflată în discuție⁴⁷.

Campania declanșată împotriva modificării unor articole din legea privind regimul general al cultelor a fost purtată atât în interiorul Parlamentului, cât și în afara acestuia prin memorii, proteste și intervenții particulare pe lângă factorii de decizie din stat.

Intenția de violare a autonomiei cultului mozaic care, după cum declara un parlamentar evreu, a dat naștere la „enervare” și „agitație” în interiorul comunității evreiești, a dus la convocarea mai multor adunări de protest⁴⁸, ce au culminat cu reunirea de urgență la București, în data de 26 iunie, a unui congres al Uniunii Comunităților Israelite, la care au participat 41 de comunități din cele 50 existente în Vechiul Regat. Moțiunea votată la încheierea lucrărilor protesta împotriva încălcării autonomiei cultului mozaic și solicita retragerea proiectului, „pentru a evita lupte religioase din care nu pot profita nici statul, nici israeliții”⁴⁹.

O altă acțiune de protest a venit din partea evreilor „naționali”, Clubul Național Evreiesc convocând o întrunire în data de 14 iulie, la București, în sala Tomis, cu participarea Cluburilor naționale din Galați și Iași. În cadrul lucrărilor adunării, prezidate de către Samu I. Stern, s-au remarcat luările de cuvânt ale lui Adolphe Stern, M. Benvenisti și S. Singer, toate având ca temă centrală blamarea intențiilor guvernului de „atomizare” a comunității evreiești și apelul la constituirea unui partid național evreiesc, singurul în măsură să apere eficient interesele populației evreiești. Lucrările s-au finalizat și aici cu adoptarea unei moțiuni de protest împotriva încălcării „grave” și „brutale” a principiului constituțional al autonomiei cultelor, care, în concluzie, cerea „imperios guvernului ca în ceasul al 12-lea, ascultând voința populației evreiești, să renunțe la intențiunea de a desorganiza și distruge comunitatea noastră”⁵⁰.

W. Filderman s-a implicat și el, printr-o serie de acțiuni directe, în eforturile de modificare ale „infamului” proiect de lege propus de ministrul Cultelor și Artelor. La data de 8 iulie, cu două zile înainte de introducerea proiectului în Senat, președintele UER, însoțit de șef-rabinul I. Niemirower și deputatul Iosif Fischer, a fost primit în audiență la Regentă, unde a arătat că guvernul nu are nici un drept să se amestece în afacerile religioase și în modul de organizare a cultului mozaic. Realizând că demersul său nu a avut nici un ecou favorabil, cea mai bună dovadă în acest sens fiind trecerea proiectului guvernamental prin Senat în forma dorită de A. Vlad, Filderman propune ca I. Maniu să fie informat de decizia „de nezdruccinat” a evreilor de a lupta împotriva legii, folosind toate mijloacele posibile, în cadrul unei ședințe a Comunității evreiești din București din 19 iulie. Iată cum descrie Filderman în memoriile sale episodul respectiv:

„Deși era ora 10 seara am telefonat la biroul premierului. Mi s-a spus că Maniu era prea ocupat pentru a veni la telefon. I-am cerut persoanei care era la capătul celălalt al firului să-l informeze pe șeful guvernului că ne aflăm într-o conferință și că luăm o decizie și dacă nu are vreme să vină la telefon nu va fi vina noastră dacă nu va avea cunoștință de comunicatul pe care o să-l dăm publicității. Drept care Maniu a găsit timp să stabilească o întâlnire, pentru a doua zi, la Camera Deputaților. În ziua următoare, la ora 10 dimineata, l-am găsit pe Maniu și pe ministrul Cultelor față în față cu membrii Clubului Parlamentar Evreiesc așezați în linie. Am

⁴⁷ *Dezbaterile Adunării Deputaților*, ședința din 24 iulie 1929, p. 4292.

⁴⁸ Una dintre ele, de mai mare importanță, a fost ședința plenară a Consiliului reprezentanților Comunității evreilor din București, convocată în data de 24 iunie 1929, în care s-a protestat împotriva pulverizării comunității și a prejudiciilor aduse de modificările proiectate la legea Cultelor asupra „nevoilor culturale, de asistență și sufletești ale evreimii”, *Curierul Israelit*, 30 iunie 1929.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Renașterea Noastră*, 27 iulie 1929. O adunare de acest gen a fost convocată și de către Clubul național evreiesc din Ploiești la data de 21 iulie.

luat cuvântul imediat, insistând asupra faptului că guvernul nu are absolut nici un drept să legisneze organizarea cultului și pe urmă am plecat, fără să mai ascult ce avea el de spus pe marginea subiectului”⁵¹.

Însă, după cum s-a văzut deja, în pofida acestor demersuri, ministrul Cultelor și Artelor s-a dovedit a fi la fel de puțin receptiv față de doleanțele exprimate de către deputații evrei, membri ai Clubului Parlamentar Evreiesc sau ai partidului majoritar, ca și în cazul colegilor lor senatori.

Inițiativa ministrului Cultelor și Artelor a avut reverberații deosebit de negative și în cercurile publicistice evreiești atât în cele „naționale”, cât și în cele „unioniste”.

Într-un articol apărut în „Renașterea Noastră”, liderul sionist Mișu Benvenisti a sancționat faptul că legea, prin modificările propuse, va avea consecințe dezastruoase asupra comunității în condițiile în care aceasta nu-și va mai putea îndeplini una din misiunile de bază, și anume întreținerea instituțiilor de cultură și de asistență socială. „Anarhizarea” vieții evreiești, impusă în numele libertății de conștiință și a egalității, situație care, în opinia gazetarului, își găsește „o perfectă aplicațiune” în proverbul „Ferește-mă Doamne de prieteni, căci de dușmani mă păzesc eu singur”, nu este altceva decât o lovitură puternică aplicată intenționat unității evreiești. În sprijinul ideii sale, publicistul evreu aduce argumentul conform căruia guvernul nu și-a manifestat sentimentele de libertate și egalitate în domeniile unde comunitatea avea nevoie de ele, și anume în problema școlilor, a spitalelor, a căminelor și a cantinelor studențești, unde „la toate apelurile noastre disperate Statul a rămas surd”. În concluzie, în numele „dreptății”, guvernul este rugat să renunțe la modificarea legii cultelor care, prin „pulverizarea” unității comunității, periclitează însăși existența acesteia⁵².

În paginile aceluiași cotidian, Samu I. Stern, un alt lider al Clubului Național Evreiesc din Vechiul Regat, pune sub un mare semn de întrebare calitatea ministrului A. Vlad de a se erija în „trâmbița dreptății între rituri”: „Cine l-a așezat călare pe ducipalul libertății religioase - care de liber ce e, lovește cu copita în dreapta și stânga și distruge tot ce este viabil și util?”. Lansându-și acuzațiile într-un stil deosebit de sarcastic, autorul îi reproșează „sentențiosului” și „principialului” ministru că, prin elaborarea proiectului de lege fără consultarea celor interesați, a dat dovadă de dispreț și lipsă de respect față de „voința celor mulți”: „Congres al evreilor nu-i trebuie, căci ar afla, ferească Dumnezeu, adevăratele nevoi ale celor pe cari vrea să-i ferească cu de-a sila. Pe parlamentarii evrei nu-i ține în seamă. Pe cei țărâniști îi desconsideră. Pe trimișii Uniunii Comunităților îi dușmănește. [...] Astfel consultația poporului s-a făcut”. În încheierea articolului, formulată în note la fel de ironice, Stern îi promite ministrului că, în ciuda faptului că istoria României îl va neglija, astfel că el nu va ajunge la celebritatea unul Vlad Țepeș, de exemplu, evreii vor avea grijă de el, plasându-l, spre nemurire, în galeria „ce-l are drept cap de coloană pe d-rul Anghelescu, ucigașul școalei noastre”⁵³.

Printr-o serie de articole apărute în cotidianul „Curierul Israelit”, în marea lor majoritate sub semnătura lui Horia Carp, presa evreiască „unionistă” a denunțat și ea legea Vlad, considerând-o un „atentat direct” împotriva comunității și a vieții culturale evreiești, atentat cu atât mai „sinistru” cu cât motivul invocat a fost „respectul pentru libertatea conștiinței”⁵⁴. Totodată, legea este catalogată drept un „extraordinar abuz” al guvernului în condițiile în care acesta a redactat-o „împotriva deciziei unanime a reprezentanților acestui cult, stabilită la adunarea prezidată de un ministru al Cultelor și contra voinței unanime repetate de

⁵¹ W. Filderman, *op. cit.*, p. 441-442.

⁵² *Modificarea Legei cultelor, în Renașterea Noastră*, 13 iulie 1929.

⁵³ *Între Vlad-Țepeș și Vlad ministrul, în Renașterea Noastră*, 27 iulie 1929.

⁵⁴ *Protestăm și în ceasul al doisprezecelea, în Curierul Israelit*, 19 iulie 1929.

parlamentari evrei înșiși, aleși pe baza pactului electoral cu guvernul și chiar cu aceia înscrși în Partidul Național Țărănesc”⁵⁵.

În formularea criticilor adresate proiectului de modificare a legii Cultelor, presa evreiască a fost însoțită aproape la unison de o parte importantă a presei românești, marile gazete independente luând și ele atitudine în acest sens.

De exemplu, ziarul “Adevărul” denunță și el intenția ministrului A. Vlad de a institui pentru evrei un regim excepțional prin modificarea unei legislații aflată în vigoare „nu numai fără consultarea evreilor, dar chiar împotriva voinței lor”, lucru care nu înseamnă nimic altceva decât „persecuție religioasă” și „încălcarea” Constituției⁵⁶. Într-un alt număr, mai exact cel din 11 iulie, se revine asupra subiectului, arătându-se că legea aduce atingere „nu numai intereselor israelite legitime, dar dăunează statului însuși” și că un guvern care „legiferează în acest domeniu împotriva voinței acelor care îl sprijină este un lucru într-adevăr bizar, chiar în politica noastră atât de fertilă în curiozități”.

Guvernul este acuzat de violarea autonomiei cultului mozaic și de bulversarea vieții evreiești și în paginile gazetei “Dimineața”, care declara: „Guvernul propune modificări care aduc o gravă atingere, în teorie și practică, Legii cultelor. În loc să organizeze, noua lege demolează și dezorganizează. Cetățenii israeliți se găsesc serios lezați în interesele lor. Prejudiciul care le este pricinuit constituie de asemenea un prejudiciu adus intereselor generale ale statului”⁵⁷. Totodată, consecvent în atitudinea sa critică față de acțiunile guvernului, ziarul a adăpostit în paginile lui și două interviuri acordate de W. Filderman⁵⁸, prin care acesta a dorit ca opinia publică românească să ia act de punctul de vedere al unui reprezentat oficial al evreilor români și să conștientizeze că proiectul de modificare a legii cultelor reprezintă o gravă încălcare a drepturilor cultului mozaic.

La o privire de ansamblu asupra eforturilor senatorilor și deputaților evrei, depuse inițial în vederea promulgării unei legislații care să reglementeze definitiv statutul și modul de organizare a comunității și ulterior în direcția păstrării acesteia, se poate observa o retorică comună, cu accente deosebite puse pe necesitatea păstrării caracterului unitar al comunității evreiești, fragmentarea acesteia riscând să periclitizeze existența unor piloni de bază ai iudaismului, respectiv instrucția și operele de caritate.

Guvernarea liberală dintre anii 1927 și 1928, în ciuda poziției sale nu tocmai favorabile față de problematica în discuție, a dat câștig de cauză revendicărilor evreiești în sensul principiilor enunțate cu ocazia congresului Uniunii comunităților israelite, convocat în decembrie 1922. Însă în legătură cu acest aspect este important de subliniat faptul că victoria, ca și unele soluționări obținute în domeniul învățământului, a fost repurtată în baza pactului electoral încheiat între liberali și UER și a relațiilor personale ale lui Filderman cu membrii marcanți ai partidului⁵⁹ și nu în urma unui mecanism democratic în care majoritatea parlamentară să fie convinsă de justetea doleanțelor evreiești. Este edificator în acest sens atât

⁵⁵ *Ibidem*, 13 octombrie 1929.

⁵⁶ *Adevărul*, 29 iunie 1929.

⁵⁷ *Dimineața*, 12 iulie 1929.

⁵⁸ Primul a fost acordat în numărul din 3 iulie, iar cel de-al doilea în numărul din 6 iulie.

⁵⁹ Contactele liberale ale lui W. Filderman erau reprezentate de persoane care realmente dețineau poziții de vârf în cadrul ierarhiei partidului. De exemplu, I. G. Duca, căruia Ion I. C. Brătianu i-a lăsat mână liberă în ceea ce privea organizarea partidului și fundamentarea teoretică a liberalismului sau Alecu Constantinescu, responsabil pentru relațiile cu partidele de opoziție, “meșter neîntrecut în manevre de culise” (vezi în acest sens nota 64 despre intervenția telefonică a acestuia în urma căreia a fost suprimat al. 1 din art. 133 privitor la încetățenirea evreilor români) – Ioan Scurtu, *Ion I. C. Brătianu. Activitate politică*, București, Ed. Museion, 1992, p. 101.

discursul parlamentar liberal, cât și faptul că prevederile din legea Cultelor referitoare la confesiunea mozaică au fost votate în sensul dorit de parlamentarii evrei doar în urma intervenției de ultimă clipă a ministrului Al. Lapedatu.

Dacă guvernarea liberală a fost de acord până la urmă cu soluționarea favorabilă a revendicărilor evreiești, nu același lucru se poate afirma despre guvernarea național țărănistă care, din momentul anunțării intenției de a modifica legea Cultelor, nu a făcut nimic să vină în întâmpinarea doleanțelor evreiești. Atitudinea Partidului Național Țărănesc s-a dovedit deosebit de rigidă, țărăniștii nelăsându-se impresionați nici de justetea revendicărilor evreiești și nici de invocarea acordului electoral încheiat cu evreii național sioniști cu ocazia alegerilor din anul 1928.

O analiză comparată a rezultatelor obținute de către reprezentanții evrei din cele două legislaturi parlamentare ne indică în mod clar câștigul de cauză al mandatului „unionist” din perioada 1927-1928, deoarece, indiferent de rațiunile care au stat la baza deciziei favorabile a guvernării libérale, ea reprezintă o victorie indiscutabilă a UER și a reprezentanților acesteia în Parlament, principiul comunității unice și al autonomiei în domeniile religioase, educative și de binefacere rămânând în vigoare până la venirea la putere a guvernului prezidat de Ion Antonescu. Și din punctul de vedere al subvenționării cultului mozaic, liberalii s-au dovedit a fi mai receptivi, evreii obținând în premieră subsidii guvernamentale în valoare de zece milioane de lei, sumă pe care parlamentarii evrei din timpul guvernării țărăniste nu numai că nu au reușit să o majoreze, ci, din contră, în pofida a numeroase demersuri, au asistat neputincioși la reducerea acesteia, în anul 1930 ea ajungând la doar șapte milioane de lei⁶⁰.

Spre deosebire de colegii lor „unioniști”, parlamentarii național sioniști s-au trezit în fața unei bariere de intransigență imposibil de trecut, creându-se astfel o situație deosebit de periculoasă de pe urma căreia, dacă nu ar fi fost amendamentul deputatului independent Emil Fagure, care, după cum recunoaște și Filderman, a „salvat situația”, comunitatea evreiască din România s-ar fi confruntat cu o lege ce ar fi divizat-o și dezorganizat-o contrar voinței sale.

JUDAIC COMMUNITY POLITICS IN THE ROMANIAN PARLIAMENT (1922-1929)

Abstract

After 1919 the main target of the Jewish leaders and Parliament members was the removal of the nefarious effects of the decision taken by the Romanian government in 1862, according to which the communities had lost their status of communal organization officially acknowledged by the state. Under these circumstances, the elaboration of a unitary legislation concerning the organization and official recognition of the Jewish communities had soon become a major item on the agenda of all representatives in the Lower and Upper Chambers of the Parliament irrespective of their political orientation.

Their activity, marked by several key-moments, namely the Lapedatu Bill of Public Worship in 1925 and the Vlad Bill that changed the general status of the denominations in 1929, was eventually materialized in the bill of July 1929, according to which the authorities were compelled to consult with the Jewish communities before drafting a regulation concerning the organization norms of the Jewish denomination.

⁶⁰ *Curierul Israelit*, 23 noiembrie 1930.

TENSIUNI ÎNTRE COMUNIȘTII ROMÂNI ȘI MAGHIARI ÎN TRANSILVANIA ÎN ANII CARE AU URMAT CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Printre cele mai importante obiective ale generalului Constantin Sănătescu, instalat la conducerea țării după 23 august 1944, s-au numărat reglementarea statutului juridic internațional al României în situația nou creată după schimbarea alianțelor și eliberarea teritoriului transilvănean ocupat de Ungaria în urma arbitrajului de la Viena din 30 august 1940. În jurul acestor obiective guvernul a desfășurat o intensă activitate diplomatică, atât în perioada premergătoare semnării Convenției de armistițiu cât și în cea care a urmat.

Prin prevederile sale, Convenția de armistițiu¹, semnată la 12 septembrie 1944, era foarte departe de așteptările părții române. Clauzele sale se transformau într-un veritabil dictat al Moscovei prin care României i se impunea să accepte statutul de zonă de influență sovietică. Ea devenea, de fapt, o țară ocupată. Cu toate acestea, Convenția de armistițiu avea și meritul de a considera arbitrajul de la Viena ca nul și neavenit. Acest fapt i-a dat Regelui Mihai posibilitatea de a promulga, la 10 octombrie 1944, Legea nr. 487, prin care era decretată înființarea Comisariatului român pentru administrarea regiunilor eliberate ale Transilvaniei, comisariat care urma să reprezinte autoritatea guvernului român în acest teritoriu².

În acel moment, statutul Transilvaniei părea rezolvat. Dar, pe măsură ce trupele sovietice înaintau alături de cele române în teritoriul transilvănean au început să apară o serie de incertitudini și dificultăți provocate de sovietici, care obstrucționau în mod evident activitatea Comisariatului³. Chiar din momentul semnării armistițiului s-a putut observa că, în ceea ce privește soluția adoptată privind Transilvania de Nord, în formularea din convenție apărea o nuanță care lăsa loc diferitor interpretări. În fapt, încă din octombrie 1944 s-a putut auzi frecvent, atât din partea sovieticilor cât și a comuniștilor din țară următorul laitmotiv: Transilvania va fi predată României numai în condițiile instaurării unei democrații adevărate, aprecierea asupra a ceea ce ar fi trebuit să însemne o democrație adevărată urmând a fi făcută, în orice caz, într-un cu totul alt loc decât Bucureștiul⁴.

Într-o complexă conjunctură internă, din așa zise rațiuni de securitate a frontului și pentru prevenirea incidentelor interetnice, care pentru unii observatori păreau iminente, Stalin a instaurat în Nordul Transilvaniei administrația militară sovietică. Autoritatea militară sovietică s-a exercitat prin intermediul unei instituții nou create, Comitetul Executiv pentru Nordul Ardealului⁵.

¹ "Convenția de Armistițiu între Guvernul român pe de o parte și Guvernul Uniunii Sovietice pe de altă parte" în *România, Marele sacrificat al celui de-al doilea război mondial*, Documente, vol.I, București, 1945, p. 310-313.

² Marcela Sălăgean, *Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei (noiembrie 1944-martie 1945)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 42.

³ *Ibidem*, p. 58.

⁴ *Ibidem*, p. 58-59.

⁵ *Ibidem*, p. 70-146.

Retragerea administrației civile românești și impunerea unei administrații subordonate interteselor sovietice a însemnat, din punct de vedere al populației civile, prelungirea stării generale de nesiguranță, cu consecințe extreme de negative⁶. În cele patru luni de administrație coordonată de trupele sovietice s-au produs schimbări importante în exercitarea puterii politice la nivelul provinciei. Totodată, s-a constatat o considerabilă extindere a rețelei politice comuniste. Astfel, s-a ajuns ca în fiecare reședință de județ să funcționeze câte o organizație municipală a Partidului Comunist Român, care mai avea, de asemenea, organizații în fiecare plasă⁷. În același timp, au fost create așa numitele celule de partid care-i cuprindeau pe comuniștii din institutele de învățământ, fabrici, spitale, servicii poștale și căi ferate, precum și comitetele de stradă, cu un rol extrem de important în identificarea și exercitarea de presiuni asupra adversarilor politici și în organizarea unor acțiuni de propagandă. Principala sarcină a fiecărui comitet județean era recrutarea, în timpul cel mai scurt, a unui cât mai mare număr de membri, indiferent de etnie sau de trecutul lor politic⁸.

Rezolvarea problemei naționale (stoparea incidentelor interetnice) a fost, și ea, una dintre prioritățile liderilor comuniști din provincie, mai ales datorită interesului pe care Moscova îl acorda acestei probleme. În acest sens, în publicațiile partidului communist (în special în ziarul *Scântea*) dar și cu prilejul diferitelor manifestări, liderii comuniști au declanșat o campanie al cărei leitmotiv era uitarea exceselor din perioada anterioară și instaurarea bunei înțelegeri între toate etniile. S-a ajuns până la suprimarea, în decembrie 1944, a termenului juridic de minoritate, acesta fiind înlocuit cu cel de naționalitate conlocuitoare⁹.

Această schimbare de terminologie a fost decretată la București, în timpul guvernării generalului Nicolae Rădescu. Ea s-a materializat, în fapt, pe întreg teritoriul țării abia în vara lui 1945. În Transilvania de Nord, rapoartele oficiale ale inspectorilor de poliție, jandarmerie, ale primăriilor etc. au continuat să folosească, multă vreme, termenul de minoritate.

Dacă tactica de atragere a minorităților s-a bucurat de un oarecare succes, nu același lucru ar putea fi spus despre propaganda comunistă în rândurile populației de etnie română. Aderarea în număr mare a evreilor și mai ales a maghiarilor la Partidul Comunist Român a provocat manifestări de ostilitate din partea românilor, care mergeau de la nemulțumirea pasivă a majorității până la unele confruntări acute¹⁰. În fapt, însăși apartenența etnică a membrilor partidului communist din regiune explică foarte bine fenomenul de respingere a comunismului de către români, care îl considerau o expresie a expansionismului rusesc¹¹. Aderarea minorității maghiare din Transilvania la acest partid nu a făcut decât să consolideze presupunerea existenței unei conspirații ruso-maghiare care, sub flamura roșie a comunismului, ar fi urmărit să nimicească România. Faptul că maghiarii au fost cei dintâi care s-au grăbit să adere la acest partid, într-o tentativă nu neapărat nefirească de a se alinia din punct de vedere politic la poziția învingătorilor, nu a făcut decât să îndârjească rezistența românilor și să provoace, pe lângă unele incidente acute, o stare generală de tensiune și nemulțumire.

⁶ L. Țărău, *Dezvoltarea structurilor de putere ale Partidului Comunist Român în județul Cluj, 1945-1946*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 30, 1993, p. 277-278.

⁷ *Ibidem*, p. 278.

⁸ *Monitorul Oficial* (partea I) nr. 176/1945, Legea 629 și 630 din 6 august 1945, p. 6794-6796, V. Țărău, *Problema națională în politica Partidului Comunist Român în anii 1944-1946. Considerații preliminare*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, 36, 1997, p. 224-241.

⁹ Marcela Sălăgean, *op. cit.*

¹⁰ V. Pușcaș, *Conflictele naționale și teritoriale în Europa Central-Răsăriteană și impunerea dominației sovietice (1944-1947)*, în *Tribuna*, serie nouă, IV, 26/1992, p. 9.

¹¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Inspectoratul de Poliție Cluj, Dos.159/1944.

După 9 martie 1945 situația s-a schimbat aproape radical. Odată primit acordul Uniunii Sovietice, guvernul român a trecut la adoptarea măsurilor cu caracter legislativ, necesare reinstaurării administrației românești în Transilvania. În acest sens, la 30 martie 1945 a avut loc o Conferință a Prefecților din Nordul Ardealului, ocazie cu care primul ministru, Petru Groza, le-a cerut acestora excluderea șovinismului, afirmând că o mai bună înțelegere româno-maghiară ar grăbi procesul de integrare a Transilvaniei în statul român.

În realitate, Groza știa că o astfel de politică de sprijin a minorității maghiare făcea necesare eforturi suplimentare pentru cucerirea simpatiiilor românilor. Astfel, pentru a-și asigura un suport real în societatea românească, comuniștii, prin declarații și prin unele măsuri cu caracter reparatoriu, au încercat să își creeze o altă imagine decât cea care le era atribuită. Folosindu-se de ascendentul obținut prin reușita din 9 martie 1945, bine speculată pe teren propagandistic, comuniștii au susținut că bunele relații ale românilor cu naționalitățile conlocuitoare erau strict necesare pentru păstrarea status-quo-ului teritorial în așteptarea Conferinței de Pace de la Paris. În acest context a fost pusă în aplicare o întragă serie de măsuri în favoarea minorităților entice în domeniile culturii, vieții religioase, justiției etc.

Chiar dacă nu a reușit să suprimе tensiunile interetnice, politica guvernului Groza a reușit cel puțin să le atenueze¹². Eforturile au fost îndelungate, iar condițiile, care lăsau autorităților foarte puțină libertate de acțiune, extrem de dificile. La Conferința Națională a Partidului Comunist Român din toamna anului 1945, chiar dacă s-a susținut că, prin preluarea puterii depline de către comuniști, la viitoarele alegeri se vor asigura drepturi și libertăți pentru toate etniile conlocuitoare, egale cu cele ale majorității populației¹³. S-a recunoscut însă faptul că eforturile făcute de partidul comunist pentru rezolvarea problemei naționale nu s-au soldat cu rezultatele așteptate la nivelul întregii țări.

Într-un memoriu înaintat autorităților române, reprezentanții minorității maghiare solicitau rezolvarea problemei cetățeniei și reclamau acordarea unui număr impresionant de drepturi și libertăți. Situația a devenit mai încordată în cursul anului 1946, când la Cluj au izbucnit incidente între studenții români și muncitorii comuniști, incidente care au atras participarea populației din oraș și din împrejurimile acestuia. Amploarea luată de protestele studenților a făcut necesară deplasarea la Cluj a doi lideri marcanti ai partidului communist, Teohari Georgescu și Lucrețiu Pătrășcanu. Cu această ocazie, au ieșit la iveală disensiunile existente deja la nivelul conducerii Partidului Comunist Român cu privire la soluționarea problemei naționale. Dacă Teohari Georgescu, în discursurile sale, a învinovățit unele dintre vechile partide politice ale României interbelice pentru pretinse acțiuni incitatoare, Lucrețiu Pătrășcanu a exprimat critici la adresa politicii revizioniste duse de unii dintre liderii maghiari.

După semnarea Tratatului de Pace din februarie 1947, prin care era consfințită apartenența Transilvaniei de Nord la statul român și, mai apoi, după preluarea completă a puterii de către comuniști, în decembrie 1947, problema națională a încetat să mai reprezinte o prioritate absolută, deși a continuat să rămână în atenția liderilor de la București.

De o situație fără îndoială privilegiată în comparație cu reprezentanții celorlalte etnii, au beneficiat, totuși, etnicii maghiari, mai ales la începutul anilor '50, când, sub presiunea sovietică, a fost înființată Regiunea Autonomă Maghiară, care cuprindea zona cu populație secuiască din Transilvania. Croită după modelul regiunilor autonome sovietice, Regiunea Autonomă Maghiară din România era condusă pe baza unui *Regulament* adoptat de Sfatul Popular Regional, sub rezerva aprobării acestuia de către Marea Adunare Națională a Republicii

¹² Arhiepiscopul Bartolomeu, *Clujul universitar al generației 1946 în memoriile lui Valeriu Anania*, supliment al revistei *Renașterea*, Cluj-Napoca, 1996.

¹³ *România. Viața politică în documente 1945*, coord. Ioan Scurtu, București, , p. 377.

Populare Române. De asemenea, activitatea culturală și ideologică a maghiarilor a înregistrat o mai mare intensitate în comparație cu cea de la sfârșitul deceniului al cincilea¹⁴.

După retragerea trupelor sovietice din România (1958), unele dintre privilegiile obținute de maghiari, susținute de regimul de ocupație sovietică, au fost înlăturate. În 1959, Universitatea maghiară din Cluj a fost unificată cu cea românească, fiind astfel creată Universitatea „Babeș-Bolyai”. În 1968 Regiunea Autonomă Maghiară a fost desființată, ca urmare a reorganizării administrativ-teritoriale realizate de Nicolae Ceaușescu.

TENSIONS BETWEEN THE ROMANIAN AND HUNGARIAN COMMUNISTS IN TRANSYLVANIA IN THE AFTERMATH OF WWII

Abstract

In a complex internal situation, for reasons of front security and in order to prevent a series of interethnic incidents Stalin set up the Soviet military administration in Northern Transylvania. The withdrawal of the Romanian civil administration and its replacement with a Soviet one meant an extension of the general state of insecurity, with extremely negative consequences. During the four months of administration coordinated by the Soviet troops, important changes, regarding the political power in the province, took place. At the same time, the political Communist network extended. Solving the national problem – that is putting an end to interethnic incidents – was, too, one of the priorities of the Communist leaders in the province, especially because of the interest that Moscow showed in this matter. In this respect, in the publications of the Communist Party, but also during all kinds of meetings, the Communist leaders started a campaign whose leitmotif was forgetting the excesses of the past and establishing good relations among all ethnical groups. After 9 March 1945, the situation changed almost radically. Once they had the approval of the Soviet Union, the Romanian Government started taking legislative measures in order to establish the Romanian administration in Transylvania. At the same time, Prime Minister Petru Groza asked to exclude chauvinism, saying that better relations between Romanians and Hungarian would hasten the integration of Transylvania within Romania. In reality, Groza knew that such a policy – of supporting the Hungarian minority – required additional efforts to win Romanians' support. Taking advantage of the success of 9 March 1945, very well exploited by propaganda actions, the Communists claimed that good relations between Romanians and the co inhabiting nationalities were necessary in order to maintain the territorial status quo while waiting for the Peace Conference in Paris. In this context they put in practice a series of decisions favoring minorities, in such areas as culture, religion, justice etc. After signing the Peace Treaty in February 1947, which confirmed Northern Transylvania as part of Romania, and after the complete overtaking of the power by the Communists, the national problem was not a priority. However, as compared to other ethnical groups, Hungarians had a good situation, especially in the early '50's.

¹⁴ N. Edroiu, V. Pușcaș, *Maghiarii din România*, Cluj-Napoca, 1995, p. 24-25.

MONUMENTE

BISERICA MEDIEVALĂ DIN SÂNTANA DE MUREȘ (JUD. MUREȘ). CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA ISTORIA MONUMENTULUI

Localitatea Sântana de Mureș (ung. Marosszentanna) este situată în imediata apropiere a municipiului Târgu Mureș, fiind o comună suburbană a orașului reședință de județ. Prima atestare documentară a așezării datează din anul 1332 când este pomenită sub denumirea de *Sancta Anna*¹, pentru ca după 1375 să apară menționată în documente cu numele de *Zenthanna*². Numele localității este dat de numele unui personaj sacru – *Sfânta Ana* – care, în vechime, a fost desemnată să fie ocrotitoarea comunității locale și patroana spirituală a lăcașului de cult ce a fost edificat acolo³.

Biserica. Vechea biserică din localitate este situată în partea răsăriteană a așezării, ea servind de mai multe secole ca lăcaș de rugăciune pentru comunitatea credincioșilor de etnie maghiară, catolici până în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi de confesiune reformat-calvină după trecerea acestora la Reformă. Construcția se prezintă ca fiind o biserică-sală alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară (exterior: 14,10 x 10,10 m / interior: 12,20 x 8,10 m) continuată spre răsărit cu o absidă decroșată de formă semicirculară (interior: 6,92 – latura vestică / 5,60 m – lungimea pe axă), și un turn-clopotniță pe latura de vest (exterior: 4,34 x 3,33 m / interior: 2,34 x 2,33 m)⁴. Lungimea întregii construcții, pe axa mediană, este de 22,03 metri în interior și de 24,03 metri la exterior. Zidurile de elevație au o grosime de 1 metru, aceasta fiind constantă în toate compartimentele bisericii. În exterior, nava este sprijinită, la trei dintre colțurile sale, de contraforturi dispuse oblic, un asemenea element lipsind însă din colțul de nord-est. În interior, nava este despărțită de absidă printr-un arc de triumf, semicircular la partea

¹ Documentul care conține prima atestare a localității este Registrul de evidență al dijmelor papale pentru perioada anilor 1332-1337, întocmit de reprezentanții desemnați să colecteze aceste obligații de la parohiile catolice din cuprinsul Regatului Ungariei. În dreptul anului 1332, unde se vorbește despre prima plată efectuată de parohiile aparținătoare de arhidiaconatul Tylegd, este notat numele preotului din Sântana, Pál (Paul), care a plătit atunci o sumă de patru banali vechi (*Documente privind istoria României*, seria C. Transilvania (veacul XIV), vol. III (1331-1340), București, 1954, doc. nr. 56, p. 133; Sigismund Jakó, *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, vol. II (1301-1339), Budapest, 2004, p. 414, nr. 1143).

² Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1968, p. 133; Entz Géza, *Erdély építészete a 11-13. Században* (Arhitectura Transilvaniei în secolele 11-13), Kolozsvár (Cluj), 1994, p. 125.

³ Mező András, *A templomcim a magyar helységnevekben (11-15. század)* (Hramurile de biserici în denumirile de localități maghiare), Budapest, 1996, p. 58.

⁴ Dimensiunile suprafețelor interioare ale celor trei compartimente care compun biserica sunt următoarele: navă = 98,82 mp; absidă = 38,34 mp; turn = 5,45 mp.

superioară, a cărui deschidere între stâlpii laterali este de 4,60 metri. Nava este tăvănită cu o structură orizontală confecționată din lemn⁵, iar peste absidă se află o boltă semicilindrică, racordată cu o semicalotă în zona unde elevația prezintă un traseu curbat. Accesul în biserică se face prin două intrări, care sunt poziționate pe laturile de sud și de vest ale navei. Turnul-clopotniță este prevăzut și el cu o intrare plasată pe latura sa vestică, astfel că accesul dinspre apus în biserică se face prin două deschideri succesive, legătura dintre ele fiind făcută prin încăperea de la parterul turnului. După unele informații, deschiderile intrărilor în navă au fost modificate cândva în cursul secolului al XVIII-lea. Biserica este luminată printr-un număr de patru ferestre, două dispuse în peretele sudic al navei, care flanchează intrarea de pe acea parte, următoarele aflându-se în absidă, una amplasată în partea de sud și cealaltă în axul compartimentului; aceste deschideri sunt relativ largi, având închideri semicirculare la partea superioară. Toate ferestrele au fost modificate în trecut prin amplificarea deschiderilor, dar deocamdată nu se poate preciza dacă pe locul actual al fiecăreia a existat inițial câte o fereastră originală. Această incertitudine este susținută de faptul că în sanctuar a fost descoperit recent cadrul unei ferestre mai vechi. Modificarea ferestrelor s-a făcut probabil tot în secolul al XVIII-lea, atunci când s-a intervenit și asupra celor două intrări ale bisericii. În partea vestică a navei există astăzi amenajată o tribună, executată din lemn, care se sprijină pe zidurile adiacente și pe doi stâlpi avansați, postați la o distanță de 1,52 metri spre răsărit față de zidul apusean; accesul la tribună se face pe o scară interioară, plasată aproape de colțul sud-vestic al navei. Între navă și sanctuar, în dreptul stâlpului nordic al arcului de triumf, se află amplasat un amvon de lemn ce este încununat cu un coronament de formă octogonală, întregul ansamblu fiind pictat cu vopsea pe bază de ulei în culori diverse, cele dominante fiind roșul, verdele și maroul; pe coroana amvonului se află inscripționat anul 1773.

Biserica mai păstrează încă unele dintre elementele sale constitutive și decorative aparținătoare arhitecturii sale originale. Astfel, în partea de sud-est a sanctuarului există cadrul astupat al unei ferestre de factură romanică, neprevăzută cu ancadrament de piatră, care are o deschidere dreptunghiulară cu închidere semicirculară la partea superioară, mai îngustă la exterior și cu dezvoltare evazată spre interior. Pe latura nordică a absidei, la o distanță de 0,90 metri față de colțul nord-vestic al compartimentului, se află un cadru de ușă fără ancadrament de piatră, de formă dreptunghiulară și cu închidere semicirculară în planul superior. Această ușă, care în prezent este obturată cu zidărie din cărămidă, făcea în vechime legătura cu o încăpere anexă a bisericii – sacristia –, dispărută la o dată pe care nici o sursă documentară nu o precizează. Alături de ușa înzidită, mai spre răsărit, s-a păstrat un pastoforiu sau tabernacol din piatră sculptată, amenajat în grosimea peretelui absidei, care prezintă o deschidere semicirculară înconjurată de baghete, având caracteristici specifice epocii romanice în arhitectura religioasă. Tot în spațiul sanctuarului, sub vechea fereastră romanică, se mai păstrează o *sedilia* (scaunul preotului), amenajată în grosimea zidului ca o nișă cu arc semicircular în partea superioară.

⁵ În secolul al XVIII-lea nava bisericii avea un tavan casetat din lemn, care avea aplicat un decor pictat. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea acesta a fost demontat și înlocuit cu un tavan simplu, tot din lemn. Interesant este însă faptul că vechea structură a tavanului a fost refolosită, în proporție de circa 80 %, ca și pardoseală în podul bisericii. Casetele au toate forme dreptunghiulare, fiecare cu dimensiunea de 1,40 x 1 m, acestea fiind dispuse pe câte opt rânduri atât în lungime cât și pe lățime. Scândurile folosite au fost tăiate ca să corespundă pentru lungimea a două casete, îmbinarea longitudinală a acestora fiind făcută tot la al doilea spațiu casetat. Decorul pictat ce împodobește fostul tavan, astăzi degradat pe alocuri, constă din fonduri de culoare albă și maro deschis pe care sunt reprezentate anumite motive florale în culorile roșu, albastru, galben și alb.

Turnul-clopotniță ce se înalță astăzi pe fațada vestică a navei a fost construit abia în anul 1928. Acesta a fost precedat, pe același loc, de un turn masiv din lemn, care a fost ridicat în anul 1820⁶. Înainte de această dată, știm că o clopotniță mai veche din lemn a funcționat pe un amplasament situat undeva în imediata apropiere a bisericii⁷. Clopotnița bisericii adăpostește astăzi două clopote, cel mai mare dintre ele fiind o valoroasă piesă medievală de bronz care datează din anul 1497⁸. În ceea ce privește acoperișul actual al bisericii, menționăm că șarpanta de peste navă și absidă este învelită cu țiglă, iar turnul-clopotniță are o învelitoare numai din tablă. Materialul de construcție întrebuințat la edificarea bisericii este cărămida legată cu mortar, aceasta fiind folosită integral în structurile de elevație ale turnului, navei și absidei, precum și la bolta celei din urmă.

Cazul bisericii reformate din Sântana de Mureș a devenit cunoscut în literatura de specialitate datorită picturii murale păstrată fragmentar pe pereții interiori ai lăcașului. Aceasta este considerată ca fiind una dintre cele mai importante și valoroase fresce medievale de pe teritoriul Transilvaniei, realizată în perioada de sfârșit a secolului al XIV-lea. Comentatorii acestei picturi au făcut în mod frecvent referință la legăturile stilistice cu pictura italiană din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pictorul care a executat lucrarea a fost probabil un meșter pelerin italian sau de formație italiană, ori poate chiar un ardelean, cu calități artistice excepționale, dar care se detașează oarecum de alți confrăți prin abordarea unui stil cu o structură mai complexă, explicabilă prin anumite contaminări cu experiențe artistice întâlnite în teritoriile de la nordul Alpilor (Austria, Germania, Boemia)⁹.

Vechea pictură a bisericii a fost descoperită în anul 1885 de un profesor de desen din Târgu Mureș, Nemes Ödön, care se ocupa atunci cu inventarierea picturilor medievale din

⁶ Acest turn pentru clopote a fost dezafectat și apoi îndepărtat în cursul anului 1927.

⁷ Din însemnările lui Orbán Balázs (n. 1830 – m. 1890), care ne-a lăsat câteva date interesante și utile despre trecutul bisericii, am aflat că în 1820, atunci când s-a săpat pentru fundamentul turnului de lemn, au fost descoperite câteva arme și bijuterii de aur, dispărute ulterior, despre care istoricul ungur aprecia că provin din inventarul unor morminte aflate pe acel loc (criptă ?, n.n.). În continuare, autorul vorbește și despre urmele unei fortificații cu val de pământ și șanț pentru apă în legătură directă cu Mureșul, pe care el le văzuse în jurul bisericii pe la mijlocul secolului al XIX-lea [Orbán Balázs, *A Székelyföld leirása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból* (Descrierea Secuimii din punct de vedere istoric, arheologic, demografic, etnografic și al naturii), vol. IV, Pest, 1870, p. 188-189. Vezi și Léstyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori Erdély Püspökség templomai* (Pietre sfinte. Bisericile medievale ale Episcopiei Ardealului), vol. I, Alba Iulia, 2000, p. 402-403]. În trecut, cursul Mureșului avea un traseu situat undeva mai aproape de biserică, iar prin acel canal de legătură pomenit de Orbán B., șanțul fortificației putea fi lesne inundat cu apa adusă din râu. Astăzi, datorită remodelării profunde a reliefului din zonă precum și a diverselor construcții mai vechi sau mai noi ridicate pe terenul din vecinătatea bisericii, nu se mai poate distinge nici o urmă aparținătoare acestei vechi amenajări defensive.

⁸ Pe umărul clopotului, de-a lungul întregii sale circumferințe, se află o inscripție în relief cu minuscule gotice desfășurate pe un singur rând, având următorul conținut: „O rex glo(r)ie veni cum pace ih(es)us) n(azareus) r(ex) i(udeorum) 1497” (parantezele conțin acele litere sau părți de cuvinte ce au fost introduse pentru completarea și înțelegerea inscripției). Mai jos de inscripție se află poziționate un număr de trei medalioane circulare, dispuse pe orizontală la distanțe egale între ele, fiecare având câte o reprezentare reliefată cu scena răstignirii Mântuitorului, spațiul rămas liber fiind completat cu o decorație vegetală [Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztlőmedencéi* (Clopotele și cristelnițele medievale de bronz ale Ardealului), Budapesta – Cluj, 2002, p. 303-304; Orbán B. *op. cit.*, p. 189].

⁹ Despre pictura bisericii, vezi următoarele lucrări: Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 411-412; Vasile Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 212-216; Dana Jenei, Kiss Lorand, Pál Peter, *Sântana de Mureș. Picturile murale din biserica reformată*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj, 2003, p. 429-437.

regiune. Mai târziu, printr-un raport înaintat în aprilie 1895 Comisiei Monumentelor Istorice din Ungaria, el a atras atenția autorităților competente ale statului despre valoarea frescelor din interiorul bisericii de la Sântana de Mureș. Din conținutul aceluia raport rezultă că Nemes a decapat întregul perete de vest al navei, unde a descoperit prezența frescei numai pe o suprafață de circa 16-17 mp, restul picturii de pe acel perete fiind distrusă deoarece o parte a zidului, spune el, a suferit modificări în trecut. S-a mai presupus atunci că sub văruielile de pe perețele nordic al navei ar exista pictură, dar nu știm dacă cercetarea lui Nemes s-a extins și pe acea parte¹⁰. În anii 1911-1912 Comisia Monumentelor de la Budapesta a inițiat decaparea și restaurarea suprafețelor pictate din sanctuar și de pe intradosul arcului de triumf, întreprindere rămasă însă neterminată, dar faptul este de remarcat deoarece această intervenție a fost una dintre cele mai timpurii de acest fel din Transilvania¹¹. În anii 1927-1928, atunci când s-a demolat turnul de lemn și s-a construit actualul turn-clopotniță, perețele vestic al navei a fost serios afectat, o porțiune din el fiind chiar dărâmată, astfel că o mare parte din fresca ce se mai păstra atunci pe acel zid a fost distrusă¹². În anii din urmă, cazul bisericii din Sântana de Mureș a intrat din nou în atenția specialiștilor. Astfel, în vederea restaurării și conservării valoroaselor fresce ce se mai păstrează încă în biserică a fost întreprinsă o cercetare de parament, care a vizat examinarea suprafețelor interioare și exterioare ale zidurilor de la navă și absidă. Sondajele stratigrafice efectuate cu această ocazie au stabilit faptul că întregul ansamblu pictural a fost executat într-o singură etapă, iar stratul de tencuială ce deține calitatea de suport al picturii are caracteristici comune pentru toate zonele verificate. Decorul pictat a fost aplicat pe întreaga suprafață a pereților interiori ai bisericii, iar la exterior urme de pictură au fost sesizate pe anumite porțiuni din zidăria fațadelor, în zonele din imediata apropiere ale celor două intrări¹³.

Cercetarea arheologică. În perioada 25 septembrie - 3 octombrie 2001 au fost întreprinse cercetări arheologice parțiale în exteriorul monumentului, care au vizat anumite suprafețe de teren situate pe laturile de nord ale zidurilor navei și absidei altarului¹⁴. Obiectivele principale urmărite de cercetarea arheologică au fost:

- dezvelirea substrucțiilor unui compartiment anexă al bisericii – *sacristia* –, presupus a fi existat datorită faptului că în urma decapărilor parțiale ale peretelui exterior de nord al absidei a fost sesizată urma unei deschideri de ușă, umplute ulterior cu zidărie de

¹⁰ *Ibidem*, p. 429-430. Originalul raportului întocmit de Nemes Ödön se păstrează în Arhiva Direcției pentru Protecția Monumentelor Istorice din Ungaria (OMVH).

¹¹ Acele lucrări parțiale de restaurare a picturii au fost coordonate de către arhitectul Kormány Gyula.

¹² Ultimele reparații mai importante despre care știm că au avut loc la edificiul bisericii s-au desfășurat între anii 1959-1962, acestea fiind inițiate de către Direcția Monumentelor Istorice din București, care a asigurat și finanțarea acelor lucrări.

¹³ Pentru datele privitoare la intervențiile trecute și la investigațiile recente asupra picturii lăcașului, dar și despre alte amănunte legate de biserică, de un real folos ne-a fost materialul informativ conținut de *Memoriul tehnic* întocmit de S.C. Proiect S.A. din Târgu Mureș, care ne-a fost pus la dispoziție de către domnul Keresztes Géza, reprezentantul acestei firme și șeful proiectului de restaurare și conservare (Proiect nr. 4643.0. Expertizare și propuneri de conservare a bisericii reformate din Sântana de Mureș, jud. Mureș. Faza: Studiu).

¹⁴ Intervenția arheologică s-a efectuat în baza Autorizației de Săpătură Arheologică nr. 169/2001, emisă de Ministerul Culturii și Cultelor. Din colectivul de cercetare a făcut parte și domnul Paul Scrobotă, arheolog la Muzeul de Istorie din Aiud, care a contribuit în mod remarcabil la buna desfășurare a tuturor operațiunilor ce s-au derulat pe acest șantier. Mulțumirile și recunoștința membrilor colectivului se îndreaptă spre doamna preoteasă Peter Julia, parohul reformat din localitate, care a înțeles mai bine decât alții importanța muncii noastre și a făcut tot ce este omenește posibil pentru a ne asigura cele trebuincioase bunului mers al șantierului arheologic.

cărămidă, despre care s-a considerat că nu putea să asigure decât accesul din sanctuar spre un astfel de compartiment.

- elucidarea absenței contrafortului din colțul de nord-est al navei.
- verificarea contemporaneității compartimentului absidei altarului cu cel al navei.
- stabilirea unor caracteristici tehnice parțiale ale monumentului, rezultate în urma investigației arheologice limitate (structura zidăriei de fundație și cotele de adâncime ale acesteia la toate compartimentele, etapele de construcție ale edificiului etc.)

Intervenția arheologică a constatat în practicarea a două unități de săpătură, după cum urmează:

- Secțiunea nr. 1 (S. 1), perpendiculară pe laturile de nord ale navei și absidei, cu dimensiunile de 4,60 x 4,10 x 2,20 m, stabilite de la baza soclului actual ce înconjoară biserica și nu din elevațiile propriu-zise, vizibile deasupra acestui soclu din beton care este o creație contemporană, din secolul XX¹⁵.

- Secțiunea nr. 2 (S. 2), pe latura de nord a absidei altarului, cuprinzând un segment din traseul ușor curbat al acesteia, cu dimensiunile de 4,85 x 4,60 x 2 m, stabilite la baza soclului¹⁶. S. 2 este paralelă cu S. 1, între latura vestică a lui S. 2 și latura estică a lui S. 1 fiind lăsat un martor de pământ cu lățimea de 0,50 metri.

Sacristia. În cele două secțiuni arheologice executate (S. 1 – S. 2) au fost dezvelite în întregime substructurile fostei sacristii a bisericii. Această anexă a fost o încăpere care, cel puțin după traseul fundațiilor, prezintă o formă ușor trapezoidală cu laturile inegale. Latura vestică a încăperii pornește din dreptul decroșului pe care absida îl face în raport cu nava, zidul acestei laturi înglobând practic colțul de nord-est al navei, astfel că fața exterioară dinspre vest se intersectează cu zidul navei, iar fața interioară dinspre est se intersectează cu zidul absidei. La nivelul fundațiilor compartimentul sacristiei avea următoarele dimensiuni:

- în interior: latura vestică = 3,50 m; latura estică = 3,40 m; latura nordică = 2,80 m; latura sudică = 2,50 m (latură comună cu un tronson din zidul nordic al absidei).

- în exterior: latura vestică = 3,80 m; latura estică = 4,25 m; latura nordică = 4,10 m¹⁷.

Grosimea zidurilor de fundație ale sacristiei prezintă o medie de circa 0,70 metri, ele având o lățime ceva mai mare, de până la 0,80 metri, mai ales în părțile dinspre sud ale laturilor de est și vest, în apropierea fundațiilor de la navă și absidă.

Materialul de construcție folosit la fundația sacristiei este alcătuit în mare parte din lespezi de piatră cu forme neregulate, de fapt o gresie friabilă și sfărâmicioasă care se rupe la

¹⁵ Latura vestică a secțiunii (4,10 m) a fost perpendiculară pe zidul nordic al navei, la baza soclului, capătul ei sudic întâlnind nava într-un punct situat la o distanță față de colțul nord-estic al acesteia, spre apus, de 0,88 metri măsurati de-a lungul soclului și de 0,73 metri măsurati de-a lungul elevației, vizibile deasupra soclului; latura estică a secțiunii (4,60 m) a fost perpendiculară pe zidul nordic al absidei, la baza soclului, fiind la o distanță față de umărul absidei, spre răsărit, de 1,32 metri măsurati din sochu și de 1,47 metri măsurati din elevație; lățimea secțiunii: 2,20 metri.

¹⁶ Latura vestică a secțiunii (4,60 m) a fost perpendiculară pe zidul nordic al absidei; latura estică (4,85 m) a căzut ușor oblic pe zidul nordic al absidei datorită traseului curbat al acesteia în acel loc; lățimea secțiunii: 2 metri.

¹⁷ În colțul de nord-est nu s-a luat în considerare acel ieșind de circa 0,22 metri pe care latura nordică a fundației îl face în capătul ei dinspre răsărit, lungimea pe exterior a acestei laturi fiind luată numai până în punctul ei de intersecție cu fața exterioară a laturii estice; în elevație, probabil că zidurile din zona respectivă nu respectau întocmai traseul pe care îl aveau în fundație. Dimensiunile fundației sacristiei, atât cele din interior cât și cele din exterior, au fost măsurate direct din temelii navei și absidei, pe sub fundația de beton a soclului actual (vezi planul general de săpătură cu situațiile din ambele secțiuni, unde traseul laturilor vizibile ale fundației sacristiei este continuat cu linie punctată până în biserică).

orice atingere sau forțare mai puternică. Alături de lespezile din gresie s-au mai întrebuințat și niște bolovani naturali, un fel de conglomerate nisipoase care se aseamănă în structură și rezistență cu gresia amintită; aceștia au fost folosiți sporadic, numai în unele locuri de la talpa fundației, unde au fost așezați direct pe fundul șanțului de fundație. Alte materiale întrebuințate au fost bolovanii de râu de dimensiuni medii și mici. În ceea ce privește tehnica de construcție a zidurilor de fundație, putem spune că lespezile de gresie, așezate oarecum în asize aproximativ regulate, – între care se interpun, pe alocuri, și bolovani de râu –, formează părțile laterale ale structurii, spațiul din mijloc fiind umplut mai ales cu piatră de râu dar și cu fragmente de gresie sfărâmată, tot acest material de umplutură fiind înecat în mortar. Liantul folosit la această fundație este un mortar de o calitate ceva mai slabă, având în compoziție nisip, var și cărămidă pisată în cantitate redusă¹⁸.

Pe întregul său traseu fundația sacristiei s-a păstrat în diferite stadii de conservare. Cel mai bine ea s-a păstrat pe latura de vest, pe un tronson de circa 2 metri lungime din zidul absidei spre nord, unde fundația urcă cel mai mult și pe verticală (cinci asize), înălțându-se circa 0,75 metri de la talpă până în cel mai înalt punct al structurii conservate, aflat la câțiva centimetri sub nivelul actual de călcare¹⁹. Din latura estică a fundației, partea cea mai consistentă s-a conservat pe un tronson de circa 1,60 metri lungime din zidul absidei spre nord, unde mai exista un singur rând de piatră de râu și gresie (talpa fundației), peste care se afla un strat compact de moloz (gresie sfărâmată, piatră de râu și mult mortar) cu o grosime variabilă de 0,10 - 0,20 metri. În jumătatea nordică a laturii răsăritene și pe întreaga latură de nord fundația este dispărută în totalitate, păstrându-se doar urma sau amprenta acesteia, care este constituită dintr-un strat foarte subțire de moloz. O excepție de la această situație mai face doar jumătatea nordică a laturii de vest, unde, din structura menționată ca fiind păstrată cel mai bine și până în latura de nord, se mai conservă doar talpa fundației (un rând de gresie și piatră de râu). Faptul că o mare parte din temelia sacristiei nu s-a mai păstrat *in situ* se explică prin aceea că terenul din partea nordică a absidei este în pantă, cu cădere spre nord, lucru ce a permis ca odată cu accentuarea acesteia în timp o mare parte din fundație să iasă la suprafața solului, ceea ce a determinat dispariția treptată a acesteia. O altă cauză care a mai contribuit într-o anumită măsură la dispariția unor părți din fundație este vegetația care s-a dezvoltat în partea de nord a bisericii; rădăcinile, mai ales cele ale copacilor, au determinat dislocarea și apoi distrugerea temeliei. De asemenea, gropile unor stâlpi din beton care susțin în prezent un gard de sârmă ce delimitează terenul bisericii de proprietatea vecină, au penetrat în unele locuri ceea ce a mai rămas din fundația laturii nordice a sacristiei, până sub talpa acesteia. Acest gard a fost precedat de un altul din lemn, groapa unui stâlp al acestuia fiind sesizată ca penetrând aceeași latură nordică a sacristiei, în S. 1.

În interiorul fostei sacristii s-a mai păstrat o parte dintr-un pavaj de cărămidă care, inițial, acoperea întreaga suprafață interioară de călcare a acestei încăperi. Stratigrafic, s-a stabilit că acest pavaj a fost probabil primul și totodată ultimul nivel de călcare pe care l-a avut sacristia de-a lungul existenței sale. La momentul cercetării noastre pavajul se mai păstra pe o suprafață de circa 3 mp din jumătatea sudică a fostei încăperi²⁰. Cărămizile care alcătuiau pavajul erau de formă dreptunghiulară, având dimensiunile de 28 x 14 cm și grosimea de 6 cm.

¹⁸ În structura mortarului s-au păstrat bucăți mici de var sub formă de granule, care au rămas nedizolvate la momentul alcătuirii compoziției.

¹⁹ Cotele de adâncime menționate în text și în planul general de săpătură, unde sunt reprezentate descoperirile din cele două secțiuni arheologice executate (S. 1 – S. 2), sunt raportate la nivelul actual de călcare din exteriorul bisericii, deoarece nu a existat o anumită cotă *Wagriss* stabilită în prealabil de proiectant.

²⁰ În S. 1 pavajul se mai păstra între latura vestică a sacristiei și profilul de est al secțiunii, spre nord prelungindu-se până la o limită aflată la circa 1,70 metri din soclul bisericii; acesta continua și sub murtorul

Substrucțiunile bisericii. Cercetarea arheologică a confirmat faptul că fundațiile navei și absidei altarului sunt ținute între ele, cele două compartimente fiind așadar contemporane. Temelia întregului edificiu de cult este alcătuită din piatră de carieră (gresie) și piatră de râu, așezată în asize relativ regulate. Predomină gresia, care se prezintă sub forma unor blocuri de dimensiuni relativ mari și medii, însă există și lespezi de gresie mai mici și subțiri, care, în asociație cu piatra de râu de dimensiuni medii și mici, s-au folosit îndeosebi la regularizarea asizelor. Liantul întrebuințat este un mortar friabil din nisip și var cu un adaos minimal de cărămidă pisată. Fundația bisericii, atât la navă cât și la absidă, coboară 1 metru în jos de la ultimul nivel de cărămidă al elevației și până la talpă. O parte din asizele de cărămidă ale elevației sunt astăzi îngropate în pământ, nivelul actual de călcare din exterior fiind mai ridicat decât cel existent la momentul edificării bisericii, cel puțin în imediata apropiere a lăcașului și în locurile cercetate. Este însă posibil ca această situație să fie diferită în alte părți ale bisericii care nu sunt încă verificate. De la actualul nivel de călcare din exteriorul bisericii talpa fundației absidei se află la -1,44 metri lângă profilul de est a lui S. 1 și la -1,40 metri lângă profilul de vest a lui S. 2. La navă, talpa fundației coboară până la aceeași cotă de adâncime cu talpa fundației de la absidă. Profilele celor două secțiuni arheologice cercetate nu indică nici un nivel de construcție al bisericii, dar se poate presupune, fără să greșim, că acesta se afla undeva la limita dintre fundația propriu-zisă din piatră și elevația din cărămidă. Această limită a trebuit să corespundă și cu nivelul de călcare din exteriorul bisericii la momentul edificării acesteia.

Relația dintre biserică și sacristie. Fundația zidului vestic al sacristiei nu se țese cu fundația navei și absidei bisericii, aceeași situație fiind întâlnită și în cazul fundației zidului estic al sacristiei, care se intersectează numai cu fundația absidei. Ca urmare, compartimentul sacristiei nu este contemporan cu biserica, acesta fiind construit ulterior. Diferența dintre talpa fundației sacristiei de pe latura de vest și talpa fundației de la navă și absidă, aflată mai jos, este de 0,70 metri (situație surprinsă în S. 1). În cazul laturii răsăritene a sacristiei, talpa fundației acesteia se află cu 0,60 metri mai sus decât talpa fundației absidei (situație surprinsă în S. 2).

În ceea ce privește contraforturile, presupunem că cele trei existente au fost adosate bisericii, la un moment dat, însă pentru siguranță acest lucru va trebui verificat cândva pe cale arheologică. Când acestea au fost construite colțul de nord-est al navei trebuie să fi fost înglobat în zidul vestic al sacristiei, acesta fiind probabil și motivul pentru care nu a mai fost necesară edificarea unui contrafort în acel loc; ulterior, după dispariția zidăriei sacristiei, acest colț al navei a rămas însă liber.

Cimitirul. În cele două secțiuni executate au fost dezvelite și cercetate nouă morminte (M. 1 – M. 9). Unele dintre acestea sunt deranjate parțial (M. 3, M. 8, M. 9) sau chiar în întregime (M. 7) de către alte morminte ulterioare. În toate cazurile mormintele au fost surprinse doar parțial în suprafețele libere ale secțiunilor, deoarece anumite părți ale scheletelor intrau, fără a fi deranjate, sub fundațiile de pe laturile de vest și de est ale sacristiei, precum și sub matorul de pământ păstrat între secțiuni. Un caz mai special îl reprezintă M. 1, care este tăiat parțial de fundația navei bisericii. Orientarea mormintelor prezintă o oarecare diversitate, păstrându-se în general dispunerea acestora pe o axă E-V, cu capul la vest. În particular, unele morminte sunt dispuse pe direcția SVV-NEE (M. 1, M. 5, M. 8), altele pe direcția V-E dar cu o ușoară deviație spre SV-NE (M. 2, M. 3, M. 6, M. 9), iar într-un singur caz orientarea mormântului respectă întocmai axa E-V (M. 4). Toți defuncții au fost depuși în gropile de înmormântare în poziția culcat pe spate, având brațele întinse pe lângă corp. Lipsa oricăror

de pământ păstrat între secțiuni, iar în S. 2 ieșea circa 0,30 metri spre răsărit pe o lungime de 1,40 metri din același soclu spre nord.

urme de lemn sau de cuie ne face să credem că în cazul acestor înhumări nu s-au folosit coșciuge. Mormintele sunt lipsite de inventar funerar, excepție făcând cazul lui M. 4 la care s-a găsit, în partea inferioară a abdomenului, o cataramă pentru curea. Această piesă este de formă circulară și este confecționată din fier; starea ei de conservare, mai mult decât proastă, nu a permis nici măcar o eventuală reproducere a acesteia în desen.

Din punct de vedere stratigrafic și din analiza umpluturii gropilor de înmormântare, s-a constatat că M. 2 – M. 9 sunt morminte ulterioare bisericii actuale dar anterioare sacristiei. M. 1, descoperit în S.1, este un mormânt mai vechi decât biserica, lucru care dovedește faptul că el aparține unui orizont de înmormântări mai vechi decât cel al înmormântărilor practicate în jurul actualului lăcaș. Este posibil ca M. 1 să aparțină unui cimitir care s-a dezvoltat în jurul unui lăcaș de cult mai vechi, care s-a putut afla cel mai probabil fie pe locul actualei biserici, fie undeva în apropiere. De remarcat este faptul că în pământul din groapa lui M. 1 nu s-a înregistrat prezența mortarului, ceea ce poate însemna că presupusa biserică mai veche nu a fost o construcție de zidărie²¹.

Considerații finale. Înfațișarea actuală a bisericii de la Sântana de Mureș este rezultatul multiplelor remanieri pe care edificiul le-a suferit în decursul timpului. Construcția prezintă anumite caracteristici arhitectonice specifice romanului târziu și etapei de trecere spre gotic, fază care în arhitectura Transilvaniei s-a consumat în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Biserica inițială a avut în compunere doar nava și absida altarului, iar sacristia, contraforturile și apoi turnul-clopotniță sunt rezultatul unor etape diferite de construcție. Precizări asupra cronologiei începuturilor lăcașului și despre etapele ulterioare de construcție se mai pot face numai dacă monumentul va fi supus unei cercetări arheologice exhaustive, ceea ce nu s-a putut realiza cu ocazia intervenției noastre deși am fi dorit acest lucru, fiind constrânși atunci să ne limităm doar la cerințele și obiectivele impuse de către cei care au inițiat și susținut proiectul de restaurare care viza în principal numai pictura bisericii.

Deși cercetarea arheologică întreprinsă a avut un caracter restrâns, fiind limitată numai la două sondaje efectuate în partea de nord a bisericii, rezultatele acesteia au reușit totuși să dezvăluie anumite aspecte deosebit de importante din trecutul monumentului. În primul rând a fost identificat un orizont de înmormântări anterior bisericii actuale, care, având în vedere datarea probabilă a acesteia în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, ipotetic ar putea fi atribuit secolelor XII-XIII. Cu destulă siguranță se poate afirma că înmormântările aparținătoare acestui orizont au fost practicate în jurul unui lăcaș de cult mai vechi, ridicat probabil de populația maghiară care s-a așezat la Sântana. Acest prim lăcaș credem că a fost realizat din materiale perisabile și a avut probabil dimensiuni mai mici în comparație cu lăcașul care l-a succedat. Un alt aspect important rezultat din săpătură a fost identificarea și dezvelirea integrală a substrucțiilor fostului compartiment al sacristiei, care a fost adosat corpului bisericii probabil în cursul secolului al XIV-lea (?).

Data fiind importanța deosebită a monumentului și rezultatele obținute de pe urma investigațiilor noastre, ne permitem să recomandăm tuturor celor care se îngrijesc de biserică precum și acelor care vor intenționa să mai facă ceva acolo, ca orice fel de intervenție sub nivelul actual de călcare din interiorul sau exteriorul bisericii să nu se producă fără asistența unui arheolog de specialitate.

²¹ Despre investigațiile arheologice restrânse pe care le-am întreprins la biserica medievală din Sântana de Mureș, a mai fost publicat un scurt material informativ cuprins în vol. *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2001*, Buziaș, 2002, p. 284, poziția nr. 200 și p. 453, planșa 101.

Catalogul mormintelor.

1. Vârstă; Adâncime.
2. Forma și umplutura gropii.
3. Stare de conservare.
4. Deranjamente.
5. Orientare.
6. Poziție.
7. Inventar.
8. Alte observații.

M. 1 / S. 1

1. Matur; -1,17 metri / profilul de est.
2. Nedefinită. Pământ negru lutos, pigment de cărămidă, pietricele.
3. Precară.
4. Tăiat parțial de fundația zidului nordic al navei în dreptul umărului absidei. Partea păstrată a scheletului este suprapusă de către fundația fostului zid apusean al sacristiei, talpa acesteia aflându-se cu 0,34 metri mai sus față de cota de adâncime a mormântului.
5. SVV-NEE.
6. Culcat pe spate, brațul stâng pe lângă corp, brațul drept lipsește fiind tăiat de fundație; picioarele sunt paralele dar femurul drept lipsește, fiind deranjat de aceeași fundație.
7. Nu are.
8. Nu au fost sesizate urme de sicriu sau cuie provenind de la acesta. M. 1 este mai vechi decât biserica și sacristia.

M. 2 / S. 1-2

1. Matur; -1,09 metri / profilul de est S. 1.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Relativ bună.
4. Schelet întreg, nederanjat.
5. V-E, cu o ușoară deviație spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele paralele.
7. Nu are.
8. Scheletul a fost surprins în ambele secțiuni, dar antebrățele, abdomenul, bazinul și partea superioară a femurelor s-au aflat în martorul de pământ care separa cele două secțiuni. Nu s-au depistat urme de sicriu sau cuie. M. 2 este parțial suprapus peste un alt mormânt, M. 3, pe care l-a deranjat parțial în partea inferioară. M. 2 este mai nou decât M. 3, fiind ulterior bisericii și anterior sacristiei.

M. 3 / S. 1

1. Matur; -1,13 metri / profilul de est.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de mortar, pietricele.
3. Relativ bună.
4. Distrus parțial de groapa lui M. 2.
5. V-E, cu o ușoară deviație spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp. Picioarele lipsesc datorită faptului că aproape întreaga jumătate inferioară a scheletului a fost deranjată de groapa lui M. 2.
7. Nu are.
8. Nu au fost depistate urme de la lemnul sicriului sau cuie de la acesta. M. 3 este mai vechi decât M. 2, fiind ulterior bisericii și anterior sacristiei.

M. 4 / S. 1-2

1. Matur ; -1,12 metri / profilul de est S. 1.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente mici de cărămidă.
3. Precară.
4. Schelet întreg, nederanjat.
5. V-E.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele paralele.
7. Cataramă de curea din fier descoperită în partea superioară a bazinului.
8. Scheletul a fost surprins în ambele secțiuni, fiind suprapus parțial, fără a fi deranjat, de către M. 8 situat în S. 2.

M. 5 / S. 1

1. Matur; -0,93 metri / profilul de est.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă.
3. Precară.
4. Schelet întreg, nederanjat. De la nivelul inferior al pieptului intră sub fundația zidului vestic al sacristiei.
5. SVV-NEE.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele paralele.
7. Nu are.
8. Defunctul a fost depus în groapa de înmormântare fără sicriu. M. 5 este ulterior bisericii și anterior sacristiei.

M. 6 / S. 2

1. Adolescent; - 1,21 metri / profilul de vest.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară; latura de sud a acesteia a fost săpată direct pe lângă fundația zidului nordic al absidei bisericii. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Relativ bună.
4. Schelet întreg, nederanjat. De la nivelul femurelor picioarele intră parțial sub fundația fostului zid răsăritean al sacristiei, talpa acesteia aflându-se cu 0,45 metri mai sus față de cota de adâncime a mormântului.
5. V-E, cu o ușoară deviație spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele paralele.
7. Nu are.
8. Nu s-au descoperit urme de sicriu sau cuie. M. 6 a deranjat în întregime un mormânt mai vechi (M. 7) din care s-a mai găsit doar craniul și alte câteva oseminte. M. 6 este ulterior bisericii și anterior sacristiei.

M. 7 / S. 2

1. Matur; -1,17 (craniul) / profilul de vest.
2. Nedefinită. Groapa lui M. 7 a fost intersectată de groapa lui M. 6.
3. Relativ bună (constatare făcută numai pe osemintele descoperite în poziție secundară în groapa lui M. 6).
4. Schelet deranjat în totalitate de groapa lui M. 6. Din M. 7 s-a mai păstrat doar craniul, descoperit imediat în stânga craniului lui M. 6, și alte câteva oseminte disperate.
5. Nu poate fi precizată.
6. Este probabil ca defunctul să fi fost așezat la înmormântare într-o poziție identică cu aceea pe care am constatat-o și la celelalte morminte descoperite în secțiunile cercetate.

7. În umplutura gropii lui M. 6 nu s-a găsit nici un fel de obiect care ar fi putut să provină din inventarul funerar al lui M. 7, dacă acesta ar fi avut așa ceva.
8. M. 7 este mai vechi decât M. 6, fiind probabil ulterior bisericii și cu siguranță anterior sacristiei.

M. 8 / S. 2

1. Matur; -1,02 metri / profilul de vest.
2. Nedefinită. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Precară.
4. Deranjat parțial în partea inferioară, de la nivelul bazinului, probabil de groapa unui mormânt ulterior aflat la o adâncime mai mare, asupra căruia nu s-a mai intervenit din cauza păstrării unui postament de pământ care susținea și marca traseul fundației fostului zid estic al sacristiei.
5. SVV-NEE.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp; picioarele, care intrau parțial sub fundația zidului estic al sacristiei, au fost deranjate probabil de groapa celui mormânt ulterior care nu a fost cercetat și numerotat.
7. Nu are.
8. Nu s-au depistat urme de sicriu sau cuie. M. 8 este mai nou decât M. 4, fiind ulterior bisericii și anterior sacristiei.

M. 9 / S. 2

1. Matur; -0,67 metri / profilul de vest.
2. Groapă de formă aproximativ dreptunghiulară. Pământ negru, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele.
3. Precară
4. Deranjat în partea superioară (numai craniul) de groapa lui M. 5.
5. V-E, cu o ușoară deviație spre SV-NE.
6. Culcat pe spate cu brațele întinse pe lângă corp și picioarele paralele.
7. Nu are.
8. De la nivelul abdomenului intră sub profilul vestic al secțiunii, în mortarul de pământ care separă cele două unități de săpătură executate; labele picioarelor intrau sub fundația fostului zid răsăritean al sacristiei. Nu au fost descoperite urme de sicriu sau cuie. M. 9 este mai vechi decât M. 5, fiind ulterior bisericii și anterior sacristiei.

Legenda planului general de săpătură (S. 1 – S. 2).

1. Urma fundației sacristiei (fragmente de gresie, piatră de râu de dimensiune mică, mortar).
2. Mortar.
3. Groapa de fundație a unui stâlp de beton.
4. Fundația unui stâlp de beton păstrat în S. 2.
5. Groapa unui fost stâlp de lemn.
6. Fundația din beton a soclului actual (continuă și în S. 2, deasupra lui M. 6).

Legenda profilelor de secțiuni [profilul de est / S.1; profilul de vest / S.2; profilul de sud / S.1 (dreapta) – S. 2 (stânga)].

1. Strat vegetal.
- 2 A–B. Pământ negru lutos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă, pietricele. Ambele straturi au aceeași compoziție, cu singura diferență că în stratul 2 B se regăsesc mai multe fragmente de cărămidă și pigment de mortar decât în stratul 2 A.
3. Moloz. Resturile fundației sacristiei de pe latura de nord (piatră de râu de dimensiune mică, gresie sfărâmată, fragmente puține și mici de cărămidă, mult mortar).
4. Sol viu (pământ negru foarte lutos și curat).
5. Pământ negru lutos cu pigment slab de cărămidă.
6. Pământ cenușiu nisipos, fragmente mici de mortar și cărămidă, pietricele.

7. Pământ negru nisipos, pigment de mortar, fragmente foarte mici de cărămidă (numai la profilul de vest / S. 2).
8. Pământ gălbui lutos amestecat cu pământ cenușiu, mortar (numai la profilul de est / S. 1).
9. Fundația din beton a soclului actual.
10. Fundația sacristiei.

DIE MITTELALTERLICHE KIRCHE IN SÂNTANA DE MUREȘ (KREIS MUREȘ).
ARCHÄOLOGISCHE BEITRÄGE ZUR DENKMALSGESCHICHTE
Zusammenfassung

Die alte – heutzutage reformierte – Hallenkirche in Sântana de Mureș, besteht aus drei Bauteilen: einem viereckigen Schiff, einer halbrunden vorsprungenden Apsis und einem westwärts orientierten im Jahre 1928 errichteten Glockenturm. Die Kirche ist vor allem dank einer inneren wertvollen fragmentarisch erhaltenen Wandmalerei bekannt, ein Kunstwerk, das im 14. Jahrhundert entstanden ist. 2001 wurden außerhalb der Kirchengebäude partielle archäologische Ausgrabungen durchgeführt. Die Forschungen hatten als Hauptziel die Entdeckung des Sakristeiunterbaus, der sich vermutlich auf der Nordseite des Chors befindet. Vielseitige Änderungen, die im Laufe der Zeit stattgefunden haben, beeinflussten den heutigen Zustand der Kirche. Die Kirche weist spätromanische bzw. frühgotische Baumerkmale auf, Hinweise, die eine Datierung in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts dokumentieren. Ursprünglich entstand das Schiff und die Altarapsis. Die Sakristei, die im 14. Jahrhundert errichtet wurde, der Strebepfeiler und der Glockenturm entsprechen einigen späteren Bauphasen. Die Ausgrabungen identifizierten einen im Vergleich zur Kirche früheren Friedhof, der möglicherweise zwischen 11. und 12. Jahrhundert datierbar ist. Der Friedhof verbreitete sich um einer älteren aus verderblichen Baumaterialien entstandenen Kirche, die eindeutig von der in Sântana angesiedelten ungarischen Bevölkerung erbaut wurde.

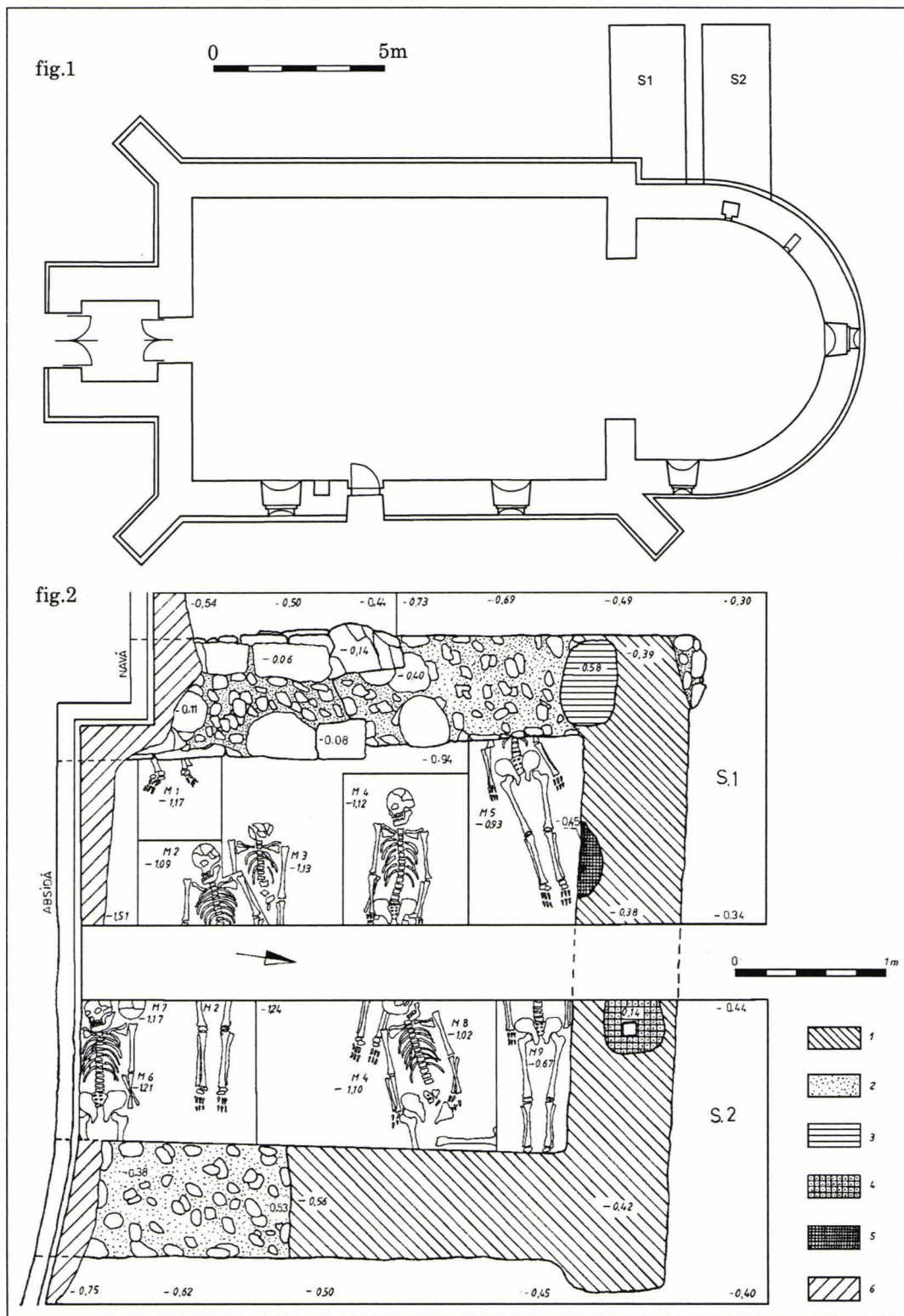

Fig.1. Planul bisericii cu amplasarea secțiunilor arheologice executate; Fig.2. Planul general de săpătură cu descoperirile din S.1 - S.2.

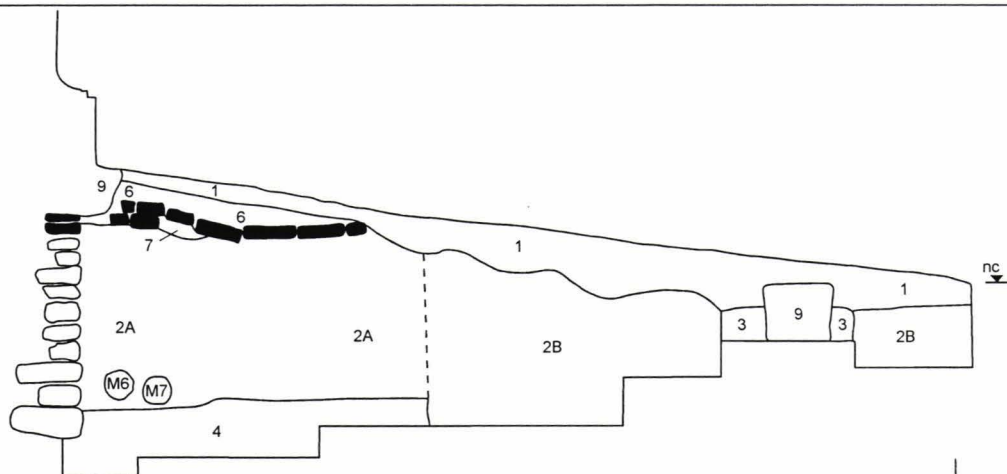

fig.3

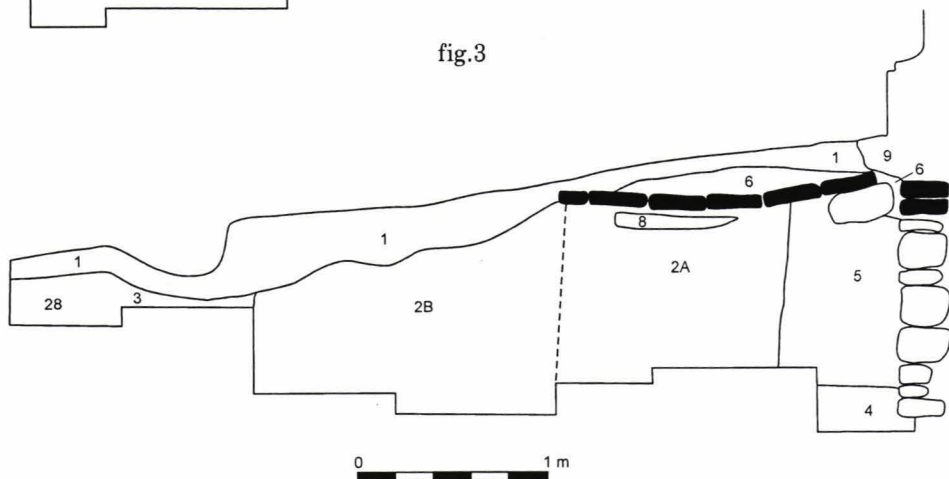

fig.4

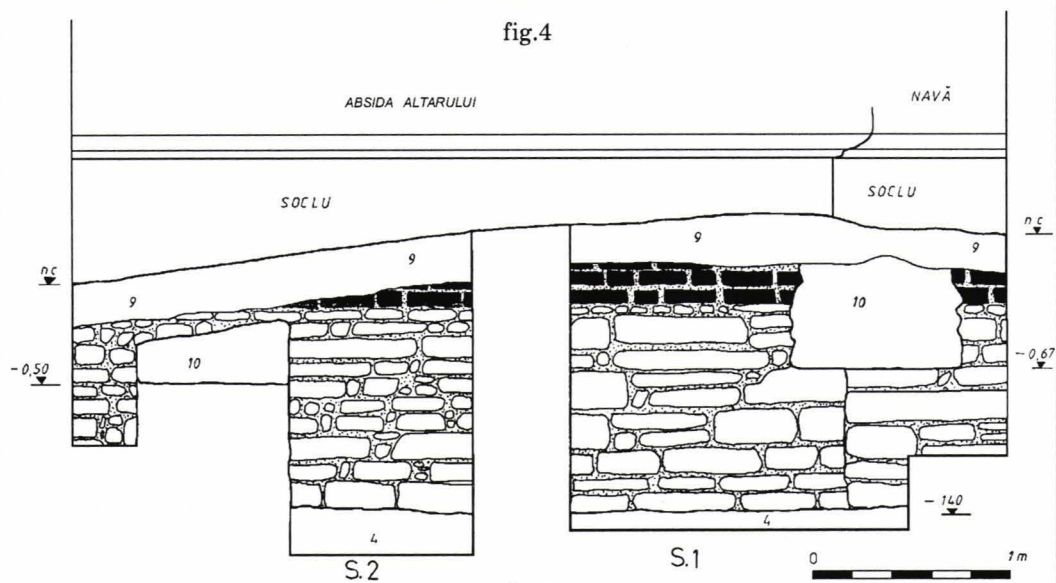

fig.5

Fig.3. Profilul de est S.1; Fig.4. Profilul de vest S.2; Fig.5. Profilul de sud S.1-S.2.

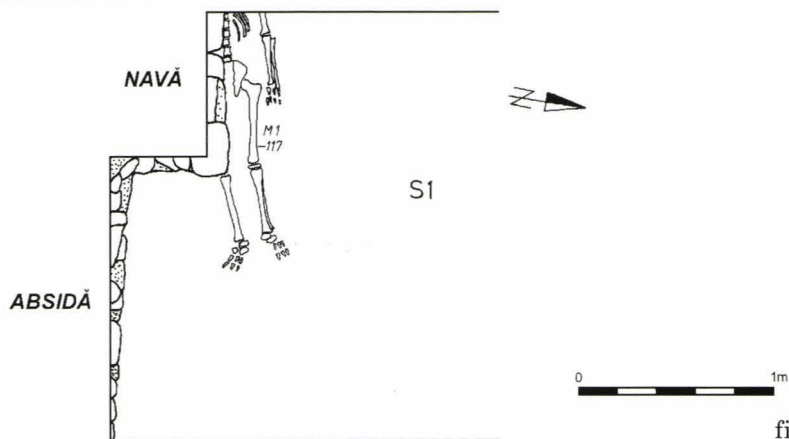

fig.6

fig.7

Fig.6. Plan parțial S.1. M.1; Fig.7. Biserica. Vedere dinspre nord.

fig.8

fig.9

fig.10

Fig.8. S.1-S.2. Fundațiile sacristiei. Vedere dinspre nord; Fig.9-10. Fundația zidului vestic al sacristiei și mormintele din S.1. Vedere dinspre nord.

fig.11

fig.12

Fig.11-12. Fundația zidului estic al sacristiei și mormintele din S.2. Vedere dinspre nord.

fig.13

fig.14

Fig.13. M.1/S.1. Vedere dinspre nord; Fig.14. S.1. Pavajul de cărămidă din interiorul sacristiei.

**O VECHE CTITORIE MUNTEANĂ ÎN ARDEAL
BISERICA SF. NICOLAE DIN GEOAGIU (DE JOS),
JUD. HUNEDOARA**

Localitatea Geoagiu – fost centru comunal, declarat oraș în anul 2001 – se află situată la circa 12 km nord de Orăștie. Accesul principal spre localitate se face din DN 7, venind dinspre Deva prin Simeria și Orăștie, sau dinspre Alba Iulia și Sebeș prin Vințu de Jos, până la intersecția Geoagiu Haltă, unde există o răspântie de drumuri și o stație CFR numai pentru trenuri personale. Din acel loc, urmând apoi calea spre nord, pe un drum județean, după trecerea prin satul Gelmar și traversarea râului Mureș pe un pod rutier se ajunge în Geoagiu. Un alt acces spre localitate este prin dreapta Mureșului, dinspre Deva și Brad, pe un drum județean, prin satele Șoimuș, Hărău, Uroi (legătură cu Simeria peste Mureș), Rapoltu Mare, Bobâlna și Folt. Orașul Geoagiu este așezat într-o depresiune formată de ultimele ramificații ale Munților Metaliferi, aparținători Apusenilor, pe cursul inferior al pârâului cu același nume și la confluența acestuia cu Mureșul, având o întindere foarte mare de-a lungul drumului și al cursului de apă amintit¹. În mod obișnuit, locuitorii împart așezarea în Geoagiu-Joseni și Geoagiu-Suseni².

Vechea biserică românească din Geoagiu, închinată *Sfântului Nicolae*, este situată în zona centrală a localității, în partea numită Suseni, lângă drumul principal care străbate așezarea (Calea Romanilor)³. De la începuturile sale și până la *uniație*⁴, biserica a fost lăcaș de

¹ Informații generale despre istoria localității și a împrejurimilor sale, vezi în următoarele lucrări: Octavian Floca, Victor Șuiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 215-218; Octavian Floca, *Hunedoara. Ghid al județului*, Deva, 1969, p.292-296; Aurelia Baci, Petru Baci, *Valea Grădiștei*, București, 1988, p. 41-45.

² Prima atestare documentară a așezării este din anul 1291 (*villa Gyog*), ea fiind pomenită atunci într-un document emis de către capitulul din Alba Iulia (*Documente privind Istoria României*, seria C. Transilvania, veac XIII, vol. II (1251-1300), București, 1952, p. 348-349, doc. nr. 383; Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1966, p. 254).

³ După știința noastră, în literatura de specialitate dedicată vechilor monumente religioase din România, referirile la această biserică medievală românească sunt aproape inexistente. Cu excepția unor sumare mențiuni despre anumite detalii constructive ale lăcașului, uneori confuze, apărute în trei lucrări generale de sinteză (vezi mai jos, nota 11), cazul bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu a rămas pentru prea multă vreme aproape necunoscut publicului interesat și nu numai. Acesta a fost dealtfel și principalul motiv care ne-a îndemnat să elaborăm acest studiu, care se dorește a fi doar o modestă contribuție la aflarea unor date generale despre trecutul și prezentul acestui monument.

⁴ *Uniație* = termen folosit de obicei atunci când se vorbește despre evenimentele petrecute între anii 1698 și 1701, când o parte a românilor ortodocși din Transilvania au fost atrași la unirea cu Catolicismul. Atunci au fost puse bazele Bisericii Unite cu Roma sau Greco-Catolice.

cult ortodox. În anul 1733 este notată ca servind unei parohii greco-catolice⁵. După anul 1948 revine în folosința cultului ortodox, situație în care se regăsește și astăzi⁶.

Edificiul prezintă caracteristici tipologice specifice unei biserici-sală, fiind o construcție cu dezvoltare longitudinală (lungimea pe axă, la exterior: 24,50 m) alcătuită dintr-o navă dreptunghiulară (interior: 14,90 x 6,42 m), o absidă poligonală cu șapte laturi și un turn-clopotniță (exterior: 3,65 x 4,25 m) dispus pe latura de vest a navei. Într-o perioadă mai recentă, mai precis în anul 1985, pe fațada apuseană a turnului a fost adosat un pridvor închis de zidărie. Anterior acestei date, pe același loc, a existat un pridvor deschis din lemn, amenajat în timpurile moderne. Elevațiile construcției prezintă grosimi diferite. Astfel, dacă pe laturile lungi ale navei grosimea zidurilor este de 1,40 m, pe latura vestică a acestui compartiment zidul are o grosime de numai 0,90 m; la turnul-clopotniță și la absidă grosimea zidăriei de elevație este de 1 m, respectiv de 1,20 m.

În configurația planimetrică actuală, lăcașul pare a fi rezultatul a două mari etape de construcție⁷, fapt ce se evidențiază cu destulă ușurință la o privire mai atentă a edificiului. La începuturile existenței sale, biserica avea în componere altarul actual și o navă de dimensiuni mai reduse (interior: 9,85 x 6,42 m); nu este însă exclus ca în prelungirea navei inițiale să fi existat și un turn-clopotniță, care a fost demolat ulterior. La o dată pe care deocamdată nu o putem preciza din lipsă de informații, lăcașul a fost mărit prin prelungirea spre vest a navei vechi și ridicarea turnului-clopotniță. Despre această operațiune constructivă, totuși, deși nu deținem dovezi, apreciem că a fost înfăptuită, probabil, cândva, într-un interval de timp cuprins între mijlocul secolului al XVIII-lea și mijlocul secolului al XIX-lea.

Absida altarului este ușor decroșată, având o formă heptagonală atât la exterior cât și în interior, și este despărțită de navă printr-o tâmplă de zid prevăzută cu trei intrări. Încăperea altarului este acoperită cu o boltă din cărămidă, de formă semicilindrică cu penetrațiuni. Nava este astăzi necompartimentată, iar existența pe o porțiune din jumătatea sa vestică a unei diferențe de nivel, marcată printr-o treaptă mai înaltă la nivelul pavimentului, credem că indică tocmai zona de prelungire ulterioară a construcției. Această diferență se regăsește și la nivelul bolților. Ambele sectoare ale navei sunt acoperite cu bolți semicilindrice prevăzute cu penetrațiuni, confecționate din cărămidă, dar în partea apuseană ce corespunde presupusului sector adăugat, planul de naștere al bolții se află la un nivel mai ridicat decât cel al bolții din sectorul răsăritean. Biserica dispune astăzi de două intrări, una aflată pe latura de sud a navei, în partea de compartiment considerată a fi mai veche, și cealaltă pe latura de vest a turnului-clopotniță. Ferestrele bisericii, care sunt în număr de nouă (șase în navă și trei în altar), prezintă toate deschideri largi cu închideri semicirculare la partea superioară. Particularitatea lor constă în faptul că deschiderile propriu-zise sunt amenajate către exteriorul elevațiilor, iar în grosimea zidăriei au fost practicate, dinspre interior spre exterior, niște intrânduri prevăzute cu două retrageri succesive, având baza de pornire de pe paramentul interior foarte largă. Având în vedere că ferestrele de la partea veche a bisericii sunt identice cu cele de la partea considerată a fi mai nouă, se poate presupune că primele au fost modificate în timpul operațiunilor de mărire a lăcașului, fapt care, în acest caz, indică însă și o intervenție majoră asupra elevațiilor edificiului inițial.

Conform unor informații cunoscute despre biserică, în anul 1938 a avut loc intervenție asupra lăcașului cu scopul de a se mări spațiul util din interiorul acestuia, pentru a se putea face

⁵ *Diecesa Lugojului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 368-369.

⁶ Biserica este declarată astăzi monument istoric. Lăcașul deservește Parohia ortodoxă din Geoagiu – Suseni, aparținând de Protopopiatul Orăștie, preot paroh fiind aici de mai multă vreme Doru Pușcașu.

⁷ Când vorbim de principalele etape de construcție ale bisericii, facem abstracție de acel pridvor de zidărie existent astăzi pe latura vestică a turnului-clopotniță.

astfel față unei nevoi sporite de cuprindere a unui număr mai mare de credincioși participanți la activitățile de celebrare a cultului religios. Pentru a se obține acest lucru s-a procedat la demolarea unui zid interior, care, până atunci, delimita sau împărțea actuala navă în două compartimente distincte, naos și pronaos. Respectiva structură de zidărie îndepărtată la acea dată, reprezenta de fapt vechiul zid care închidea înspre apus nava inițială a bisericii. Se pare că tot atunci a mai fost practică și deschiderea intrării de pe latura sudică a navei vechi, cadrul acesteia intersectând partea inferioară de la deschiderea unei ferestre aflate deasupra respectivei intrări⁸. În dreptul operațiunilor înfăptuite în cursul anului 1938 mai este consemnată și amenajarea unei noi suprafețe de călcare în interiorul lăcașului, care a constat în podirea acestuia cu scândură de brad, fără să avem indicii despre natura pavimentului existent anterior; despre aceste podele știm că au rezistat până către finele secolului trecut, când au fost înlocuite cu cele folosite astăzi.

Potrivit unei alte informații, în anul 1931 a avut loc o refacere a turnului-clopotniță care a fost micșorat, fiind redus pe înălțime; o mențiune suplimentară spune despre acesta doar că era în formă de *suliță*, fără vreo altă indicație privitoare la detaliile constructive ori la starea sa de conservare din acel moment. Probabil că starea avansată de degradare a structurilor superioare ale elevației turnului a fost cauza care a impus atunci respectiva intervenție, în urma căreia clopotnița a primit, în general, aspectul pe care îl păstrează și în vremurile noastre. Pe verticală turnul-clopotniță este configurat pe cinci nivele, deasupra cărora se dezvoltă șarpanta de lemn a acoperișului. Aceasta are, în jumătatea inferioară, forma unui trunchi de piramidă cu patru fețe, suprapus apoi de un trunchi similar cu dimensiuni mult mai reduse, din care se dezvoltă o structură piramidală cu opt fețe, încununată la vârf cu un bulb sferic care susține o cruce. Încăperea de la parterul turnului, cu aspect de coridor boltit, face trecerea spre navă, fără ca între cele două compartimente să existe vreo structură despărțitoare. Accesul la etajele superioare se face din exterior, printr-o deschidere (intrare) aflată pe latura de sud a turnului-clopotniță în dreptul primului etaj, la care se poate ajunge cu ajutorul unei scări metalice. Din încăperea situată la primul nivel, printr-o deschidere practică în zidul dinspre răsărit, se face comunicarea între turn și podul bisericii aflat peste navă și altar. În partea superioară, deasupra celui de-al treilea etaj, turnul-clopotniță este prevăzut cu un foișor închis din lemn, care găzduiește încăperea unde sunt adăpostite clopotele bisericii, acestea fiind în număr de trei. Cel mai mare dintre ele este și cel mai nou, fiind fabricat în anul 1962. Clopotul cel mai vechi este o piesă medievală deosebită, care, pe baza unei inscripții cu caractere gotice precum și a unor reprezentări iconografice reliefate, la care se adaugă și analogiile de formă, se datează în secolul al XV-lea. Despre acest clopot se știe că a aparținut bisericii reformate din localitate, fiind rechiziționat în timpul primului război mondial și trimis la Deva cu scopul de a fi dat la topit pentru materie primă în vederea susținerii eforturilor de război. Datorită vechimii și a valorii sale istorice, clopotul a fost salvat de la distrugere și adus înapoi în anul 1918, dar în anul următor a fost luat de către românii greco-catolici din Geoagiu-Suseni care l-au dus la biserica *Sf. Nicolae*⁹.

⁸ Intrarea în lăcașul vechi, în faza în care acesta se afla înainte de amplificarea lui spre vest, probabil că se afla situată pe fosta latură apuseană a navei, iar în cazul în care presupunem existența inițială a unui turn-clopotniță în acel loc, atunci accesul în biserică se făcea și prin încăperea de la parterul acestuia.

⁹ Clopotul este confecționat din bronz și cântărește 153 de kilograme. În partea sa inferioară, imediat deasupra buzei, există un decor alcătuit din trei șiruri succesive de borduri. Elementul aflat la partea superioară, prin care se asigură prinderea clopotului de grinda clopotniței, este în formă de *gulă*, cu trei urechi, acestea fiind decorate cu un ornament care imită o împletitură. Sub acest element de susținere, pe toată circumferința așa-zisului umăr al clopotului, există patru linii paralele, grupate perechi, două câte două. Liniile dispuse la interior formează un cadru de 4,5 cm. lățime în care se desfășoară, pe toată

Nu putem încheia partea rezervată prezentării bisericii, fără să menționăm și cele câteva date cunoscute referitoare la pictura lăcașului. Astăzi, pereții interiori sunt acoperiți cu o pictură modernă în frescă, executată în perioada anilor 1980-1982. Înainte de aplicarea acesteia, știm că tot interiorul a fost decorat cu o zugrăveală simplă¹⁰. Nu este însă exclus ca în partea mai veche a lăcașului, cel puțin în anumite locuri, sub stratul de preparare al picturii actuale, să se mai păstreze urmele sau resturile unei picturi mai vechi cu care credem că au fost împodobiți pereții bisericii în vechime¹¹. La exterior, pe peretele vestic al turnului-clopotniță, într-o nișă

circumferința, o inscripție în relief compusă din șapte cruci cu brațele egale (cruci de Malta) între care sunt intercalate o serie de minuscule gotice dispuse în cinci grupe, patru formate din câte două litere și una din trei. Având înălțimea semnelor variabilă, între 3-3,5 cm., în transcriere modernă, inscripția arată în felul următor: + *mc* + *cn* + *cm* + *iim* + + *in* +. Din toate combinațiile de caractere ce alcătuiesc inscripția se observă existența numai a patru litere (*c*, *i*, *m*, *n*), care, oricum le-am interpreta, nu se pot descifra, nu au nici un sens, fiind fără vreun înțeles. Din această constatare rezultă că respectivele grupe de litere sunt practic numai o umplutură introdusă între cruci, fapt care, de altfel, nu este deloc inedit dacă privim comparativ situația cu unele inscripții de pe alte clopote medievale. Sub inscripție există un număr de patru reprezentări în relief, inspirate din iconografia creștină de sorginte occidentală; acestea sunt poziționate pe aceeași linie, de jur împrejur, fiind dispuse la intervale aproximativ egale între ele. Luate într-o ordine întâmplătoare, prima imagine înfățișează două chei în poziție încrucișată, care reprezintă un însemn de pelerin din Roma. A doua prezintă bustul unui sfânt ierarh încadrat de doi îngeri, personajul în cauză fiind identificat cu *Sf. Servatius*; imaginea reprezintă tot un semn de pelerin, care provine din orașul Maastricht. Următoarea imagine o redă pe *Sfânta Fecioară Maria* cu pruncul *Iisus* ținut în brațe, iar ultima îl reprezintă pe *Dumnezeu Tatăl* așezat pe un tron ceresc.

Clopotul a fost rechiziționat de către armata austro-ungară în anul 1916 de la biserica reformată din Geoagiu. În urma unor repetate intervenții făcute de către protopopul reformat din localitate, Puskás Kálmán, la Comisia Monumentelor de la Budapesta, aceasta a decis ca clopotul să nu mai fie trimis la topit, fiind returnat către parohie în iulie 1918. Câteva luni mai târziu, pe data de 30 martie 1919, românii din partea de sus a Geoagiului în frunte cu învățătorul Nicolae Botean au luat cu forța clopotul de la reformați, fără nici un preaviz, și l-au dus la biserica greco-catolică. Aceste întâmplări despre soarta nefericitului clopot în timpul primului război mondial și imediat după aceea, sunt menționate într-un memoriu din 22 aprilie 1919, înaintat de protopopul Puskás Kálmán superiorilor săi din conducerea Episcopiei Reformate. După unele informații, se pare că după trecerea unui oarecare timp, cândva în cursul deceniului al treilea din secolul trecut, clopotul a fost înapoiat reformaților, dar nu cunoaștem nimic despre împrejurările și data când acesta a ajuns din nou în clopotnița bisericii *Sf. Nicolae* [Vezi Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz kereszttelmedencéi* (Clopotele și cristelnițele medievale de bronz ale Ardealului), Budapesta-Cluj, 2002, p. 220-221].

¹⁰ Informațiile utilizate în lucrare, care se referă la diferitele intervenții efectuate în cursul secolului trecut asupra bisericii, provin dintr-un scurt istoric al acesteia, păstrat la parohie, la care am avut acces prin bunăvoința domnului părinte Doru Pușcașu, căruia îi mulțumim și pe această cale. Pe lângă informațiile care au fost deja prezentate, în nota de față menționăm și alte câteva date care nu și-au găsit locul în cuprinsul textului. Astfel, în anul 1955 a fost introdus curentul electric în biserică. În anul 1964, ca urmare a unor fisuri existente în zidăria elevațiilor, s-a făcut subzidierea fundațiilor prin încorsetarea acestora cu o centură din beton. În anii din urmă, acoperișul bisericii a fost înnoit cu o învelitoare din tablă zincată.

¹¹ În lucrarea *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, p. 158 (Capitolul *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, redactat de Virgil Vătășianu), apare o confuzie evidentă între biserica cu hramul *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos), jud. Hunedoara (edificiul de care ne ocupăm), și biserica cu hramul *Intrarea în biserică a Maicii Domnului* din satul Geoagiu de Sus, com. Streț, jud. Alba. În prima parte a paragrafului respectiv se prezintă o descriere sumară a bisericii *Sf. Nicolae*, dându-se însă localității numele de Geoagiu de Sus. A doua parte a paragrafului, care prezintă unele detalii ale decorației exterioare ("*torul care împarte fațada în două registre și cornișe de zîmfi...*"), se referă la biserica din Geoagiu de Sus, întrucât biserica *Sf.*

poziționată în registrul superior al elevației, se află pictată icoana de hram care îl reprezintă pe Sf. Nicolae, patronul spiritual al bisericii.

După tradiție, biserica ar fi fost construită în anul 1528 de către un domn al Țării Românești. Această dată apare chiar consemnată pe o placă de marmură ce se află astăzi fixată pe fațada sudică a turnului-clopotniță, placă pe care se mai află inscripționat și un text în care este menționată calitatea de monument istoric a bisericii. Nici un document istoric cunoscut nu atestă însă vechimea edificiului sau faptul că acesta ar fi fost ridicat din inițiativa și cu sprijinul material direct al vreunui personaj din Țara Românească a acelor vremuri. Anumite detalii constructive ale edificiului precum și unele considerente de natură istorică privitoare la trecutul așezării, fac posibile anumite aprecieri și constatări despre începuturile lăcașului și despre posibilitățile săi ctitori, lucruri care pot confirma, într-o anumită măsură, informațiile ipotetice vehiculate despre monument.

În primul rând, privitor la unele caracteristici constructive ale lăcașului, despre absida altarului se poate spune că aceasta prezintă un plan inspirat din formele arhitecturii de tradiție bizantină cu influențe venite dinspre Țara Românească, lucru care ar permite formularea ipotezei zidirii lăcașului în secolul al XVI-lea¹². Această ipoteză de datare a bisericii rămâne oarecum valabilă, desigur, până la verificarea ei pe cale arheologică.

În altă ordine de idei, din documentele istorice cunoscute rezultă faptul că în cursul primelor trei decenii ale secolului al XVI-lea, pentru anumite perioade de timp, domeniul Geoagiului din comitatul Hunedoarei a fost în stăpânirea unor domni și boieri din Țara Românească, fiind primit de aceștia sub formă de donație de la suveranii unguri din acea vreme, în anumite condițiuni. La începutul secolului al XVI-lea acest domeniu era o proprietate destul de întinsă, având în componență, pe lângă târgul Geoagiu, un număr de 19 sate aparținătoare¹³.

Nicolae din Geoagiu (de Jos) are fațadele decorate cu lezene și cornișă cu profile din tencuială. Această neconcordanță a fost sesizată și corectată pentru prima oară de către Eugenia Greceanu (vezi *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania (până la sfârșitul veacului al XVII-lea)*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei, Seria Artă Plastică*, tom 19, nr. 2, 1972, p. 205, nota 30. Într-o altă lucrare, datorată aceluiași V. Vătășianu (*Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 570), sunt specificate corect câteva elemente definitorii ale bisericii Sf. Nicolae din Geoagiu, jud. Hunedoara ("...o biserică sală cu clopotniță în vest și altar heptagonal..."), dar se interpune din nou o eroare, privitoare de această dată la presupusul personaj care este considerat a fi ctitorul lăcașului – Radu de la Afumați, domn al Țării Românești (1522-1529). Într-adevăr există câteva informații, bazate însă numai pe o presupusă sau chiar falsă tradiție, după care acest voievod muntean ar fi ctitorul bisericii, însă nu al celei din localitatea de care ne ocupăm, Geoagiu (de Jos), ci al celei din Geoagiu de Sus, jud. Alba, biserică despre care am mai vorbit în cuprinsul acestei note. Asupra controverselor din jurul subiectului legat de ctitorii bisericii din Geoagiu de Alba vom reveni mai la vale, atunci când vom discuta despre posibilitățile ctitorii ai bisericii Sf. Nicolae din Geoagiu de Hunedoara.

¹² Pe teritoriul Ardealului există și alte biserici medievale românești în cazul cărora planimetria absidei altarului prezintă un traseu poligonal cu șapte laturi, cel puțin pe conturul exterior: biserica Sf-ții Arhangheli din Viștea de Jos, jud. Brașov, biserica Nașterea Maicii Domnului din Gârbovița, jud. Alba, biserica Intrarea în biserică a Maicii Domnului din Geoagiu de Sus, jud. Alba, biserica Sf-ții Arhangheli din Ocna Sibiului, jud. Sibiu. În toate cazurile menționate, nu numai prin planul absidei, dar și prin alte caracteristici constructive, respectivele edificii poartă amprenta formelor arhitecturale de tradiție bizantină. Trei dintre aceste lăcașuri de rugăciune, respectiv cele de la Viștea de Jos, Ocna Sibiului și probabil Geoagiu de Sus, prin tradiție, dar și prin mărturia indirectă a unor documente istorice, sunt considerate drept ctitorii ale unor voievozi și domni din Țara Românească.

¹³ Csánki Dező, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Geografia istorică a Ungariei în vremea Huniazilor), vol. V, Budapest, 1913, p. 55-56; Ștefan Meteș, *Moșiile domnilor și boierilor din Țările Române în Ardeal și Ungaria*, Arad, 1925, p. 49; Nicolae Edroiu, *Posesiunile domnilor Țării Românești și*

Primul care intră în stăpânirea domeniului a fost Radu al IV-lea cel Mare, domn al Țării Românești între anii 1495-1508, care îl primește de la regele Ungariei, Vladislav al II-lea Jagello (1490-1516), la începutul anului 1508. Feuda ardeleană, concepută ca loc de refugiu și adăpost, se atribuia totodată și fiicei lui Radu, Anca, și fratelui său Vlad¹⁴. Donația a fost prilejuită de repetatele acte de supunere și recunoaștere a suzeranității regelui Ungariei, sancționate prin soliile muntene de la Buda din anii 1497 și 1507, la care s-a adăugat și reglementarea relațiilor cu sașii transilvăneni, concretizate în decembrie 1507 prin parafarea unui tratat de amicitie cu reprezentanții acestora. La 2 februarie 1508, suveranul maghiar dădea ordin capitlului bisericii din Alba Iulia de a introduce pe reprezentanții domnului muntean în posesiunea domeniului, lucru care s-a îndeplinit pe data de 14 aprilie. În prealabil, regele a fost nevoit să răscumpere domeniul de la ultimul său proprietar, Ioan Tharczay, fost comite al secuilor, căruia i s-a dat în compensație pentru proprietatea pierdută moșia Onod¹⁵. Această primă stăpânire munteană asupra Geoagiului a fost însă de scurtă durată. Voievodul Radu cel Mare moare pe neașteptate spre sfârșitul lunii aprilie 1508, iar ceilalți membri ai familiei sale care sunt menționați în actul regal de donație mai dețin proprietatea până către finele anului 1509. La 1 ianuarie 1510, moșia este dăruită de către același suveran unui nobil de origine poloneză, Ioan Podmaniczki, drept răsplată pentru credința cu care acesta l-a slujit pe rege, dar și în contul unei datorii de 7000 florini-aur pe care nobilul o avea dată monarhului sub formă de împrumut¹⁶.

Peste câțiva ani domeniul Geoagiului revine din nou domniei muntene, fiind obținut de către Neagoe Basarab (1512-1521) de la noul rege al Ungariei, Ludovic al II-lea Jagello (1516-1526). La 17 martie 1517, Neagoe încheie cu suveranul maghiar un tratat de alianță pe principii suzerano-vasalice, de fapt un legământ de supunere și credință, în care voievodul făgăduiește să fie – potrivit uzanțelor timpului – prieten prietenilor regatului maghiar și dușman dușmanilor acestuia. Totodată, în respectivul act sunt înserate și unele prevederi referitoare la

Moldovei în Transilvania (secolele XIV-XVI). Semnificații politico-sociale și cultural istorice, în vol. *Istoria României. Pagini transilvane* (coord. Dan Berindei), Cluj, 1994, p. 50, 53. Aceste așezări, pomenite în documentele vremii cu denumirile ungurești de atunci, am încercat să le identificăm cu ajutorul unei hărți contemporane în care se regăsesc toate localitățile existente astăzi pe teritoriul Ardealului, la care am putea adăuga și buna cunoaștere de către noi a zonei în cauză. Astfel am reușit să localizăm majoritatea satelor care au făcut parte din fostul domeniu al Geoagiului de la începutul secolului al XVI-lea, a căror continuitate pe vechile lor vetre s-a perpetuat până în timpurile noastre. Există însă și două toponime de așezări fără corespondent în actualitate, în aceste cazuri fiind vorba, probabil, de niște sate, care, fie au dispărut fie sau contopit cu altele din vecinătate ori și-au schimbat denumirile în decursul timpului. Conform actualei organizări administrative a teritoriului național, respectivele localități sunt situate în județele Alba și Hunedoara; prezentate într-o ordine alfabetică, acestea sunt următoarele: Almașu Mare, Almașu de Mijloc, Almașu Mic de Munte, Ardeu, Balșa, Băcăia, Bozeș, Cib, Cigmău, Glod, Homorod, Mada, Nădăștia, Poiana, Rengeș, Rosán (?), Techereu, Törek (?), Voia (Ion Iordan, Petre Gâștescu, D.I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, București, 1974; *Erdély térképe és helységnévtára* (Harta Transilvaniei cu indicele de localități), ediția a IV-a, Budapesta, 1995).

¹⁴ Vlad, fratele vitreg după mamă al lui Radu cel Mare, a devenit domn al Țării Românești în februarie 1510. Datorită vârstei de numai 16 ani pe care a avut-o în momentul ocupării tronului, a rămas cunoscut în istorie ca Vlad cel Tânăr sau Vlăduț. Își pierde viața și domnia la 23 ianuarie 1512, fiind ucis lângă București într-o luptă cu pretendentul la domnie Neagoe (Basarab), viitorul domn al Țării Românești.

¹⁵ Andrei Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia* (*Fontes rerum Transylvanicarum*, IV), vol. I (1468-1540), Budapesta, 1914, p. 85-87, 92-93, nr. 68 și 70; Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. 2, București, 1976, p. 203; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, București, 1988, p. 139-140; Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria* (ediție Georgeta Penelea), vol. I, București, 1989, p. 96.

¹⁶ A. Veress, *op. cit.*, p. 100-101, nr. 76; Csánki D., *op. cit.*, p. 55; N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 97.

reglementarea unui conflict mai vechi între domnul muntean și patriciatul din Brașov, prin care se stabilesc condițiile schimburilor economice reciproce și principiile unei coexistențe pașnice pentru viitor. În urma acestui tratat, ca semn al închinării și ca răsplată pentru angajamentele luate, la 9 iulie 1517 regele Ungariei emite un act prin care înștiința capitlul bisericii din Alba Iulia că s-a dat lui Neagoe Basarab și fiului acestuia, Theodosie, domeniul Geoagiului din comitatul Hunedoarei; documentul reprezenta mandatul prin care capitlul era însărcinat să perfecteze transferul de proprietate și punerea în posesie. Respectivul act păstrează și motivarea clară a daniei regale: dacă în cazul în care domnul român ar fi fost silit de împrejurări nefericite să-și părăsească țara “*în siguranță cu fiii și fiicele sale, și cu boierii și lucrurile sale să se refugieze la noi și în țara noastră și să aibă un loc sigur*”¹⁷. După moartea lui Neagoe Basarab, survenită la 15 septembrie 1521, pentru o anumită perioadă de timp, în absența unor informații documentare, nu știm dacă domeniul hunedorean a rămas și pe mai departe în stăpânirea domniei muntene prin fiul voievodului defunct, Theodosie, care, copil fiind (avea atunci numai 16 ani), i-a urmat tatălui său la tron, fiind confirmat imediat de Poartă în această calitate și recunoscut ca atare de regele Ungariei. Această domnie a fost însă de scurtă durată, Theodosie fiind îndepărtat de pe tron în decembrie 1521, după care a fost trimis forțat la Poartă unde a și murit în condiții greu de lămurit, cândva în ianuarie-februarie 1522¹⁸.

Începând cu anul 1523, documentele istorice cunoscute vorbesc despre o nouă stăpânire munteană asupra Geoagiului, de această dată beneficiarii dreptului de proprietate asupra moșiei fiind trei mari boieri, care fuseseră pribegi în Ardeal imediat după moartea lui Neagoe Basarab¹⁹, și care au ocupat fiecare înalte dregătorii în Sfatul domnesc al Țării Românești. Aceștia sunt banul Pârveu Craiovescu²⁰, logofătul Harvat²¹ și vistiernicul Oancea²², care, în 30 iulie 1523, primesc domeniul cu titlu de donație de la regele Ludovic al II-lea al Ungariei. În porunca regală de punere în posesie, dată la 4 august 1523 capitlului bisericii din

¹⁷ Grigore Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346-1603)*, București, 1931, p. 263; A. Veress, *op. cit.*, p. 112-113, nr. 86; Manole Neagoe, *Neagoe Basarab*, București, 1971, p. 77-78; C. C. Giurescu, D. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 228-229; Radu-Ștefan Ciobanu, *Neagoe Basarab (1512-1521)*, București, 1986, p. 152-155; I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 140.

¹⁸ R.-Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 21, 30, 32.

¹⁹ După moartea lui Neagoe Basarab scena politică a Țării Românești a fost dominată de luptele pentru domnie în care au fost implicați mai mulți pretendenți la tron, susținuți fiecare de anumite grupări boierești. În desfășurarea acestui conflict, profitând de situația tulbură din țară, nu puține au fost împrejurările în care turcii au intervenit direct urmărind supunerea totală a țării. În acest context, cei trei boieri s-au refugiat în Ardeal, stabilindu-se pentru o vreme la Geoagiu, în fosta feudă domnească. Aceste lucruri nu sunt menționate explicit în documentele vremii, dar ele pot fi deduse și înțelese în acest fel din conținutul unui act al cancelariei regale din 4 august 1523 (despre acest document, vezi mai jos în text).

²⁰ Pârveu Craiovescu era fratele lui Neagoe Basarab. A deținut dregătoriile de *mare postelnic* (1511) și *mare ban* al Olteniei (12 iulie 1523 - 14 aprilie 1529). Nu apare menționat în Sfatul domnesc al fratelui său. Moare la 14 aprilie 1529 (vezi Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*, București, 1971, p. 46).

²¹ Boierul Harvat, probabil croat de origine, a venit în Țara Românească ca refugiat unde a cumpărat moșii în zona localității Grozești, pe Jiu. Ajuns în Sfatul domnesc, a deținut pe rând dregătoriile de *mare spătar* (15 iunie 1508 - 19 iunie 1509), *mare vistiernic* (24 aprilie 1510 - 14 iulie 1514) și *mare logofăt* (23 iulie 1514 - 3 februarie 1522). A murit probabil în anul 1524, fiind ucis într-o confruntare cu turcii (vezi *Ibidem*, p. 63).

²² Boierul Oancea, de loc din satul Batiu, apare menționat de documente în calitate de *pârcălab* al cetății Poenari (30 iulie 1512 - 26 noiembrie 1520), apoi ca *pitar* (1515) și *ispravnic* (1518), iar în cele din urmă ocupă înalta dregătorie de *mare vistiernic* (3 februarie 1522 - 4 aprilie 1524). Moare în anul 1524 într-o luptă cu turcii (vezi *Ibidem*, p. 76).

Alba Iulia, se arată că cei trei boieri primeau acest domeniu pentru “*faptele lor remarcabile*”, pentru serviciile aduse “*mai ales în anii trecuți, când dușmanii turci [...] au invadat nu o dată (țara) [...], iar când a avut loc atacul acelora nu le-au fost tovarăși, ci au preferat să fie lipsiți de patrie și de bunurile ei*”. Despre boierii Harvat și Oancea, știm că amândoi s-au săvârșit din viață în cursul anului 1524. Lui Harvat, în calitate de beneficiar al daniei regale de la Geoagiu, îi urmează boierul Giura²³, fiul unei anume Zora, care a fost cea de-a doua soție a boierului Harvat. După cum spun documentele, în luna martie 1525, Giura a primit în stăpânire un sfert sau a patra parte din proprietatea tatălui său vitreg. Tot atunci, partea vistiernicului Oancea a revenit în întregime jupanului Alexandru²⁴, fiul lui Harvat din prima căsătorie²⁵. Ultimele informații documentare pe care le cunoaștem despre stăpânirile muntene asupra Geoagiului datează din luna martie 1526. Atunci domeniul se afla în proprietatea aceluiasi Pârvu Craiovescu, alături de care apare un alt personaj, boierul Neagoe din Periș²⁶. Nu știm însă până când acești boieri munteni au păstrat controlul asupra feudei ardeleni, dar cu siguranță că acest fapt a depășit data ultimei mențiuni documentare privitoare la statutul lor oficial de deținători ai Geoagiului. Judecând ipotetic, fără a avea vreo certitudine, se poate presupune că cei doi boieri sau cel puțin unul dintre ei, au stăpânit domeniul până la momentul săvârșirii lor din viață ori până la o dată apropiată de acest eveniment (14 aprilie 1529 în cazul lui Pârvu Craiovescu, respectiv 13 februarie 1530 în cazul lui Neagoe din Periș)²⁷.

Procedând la sintetizarea informației privitoare la stăpânirile muntene asupra domeniului de la Geoagiu, constatăm că au fost trei etape distincte care se succed în primele trei decade ale secolului al XVI-lea, fiecare în cadrul unor limite temporale mai mult sau mai puțin precizate. Prima etapă este reprezentată de stăpânirea lui Radu cel Mare și a rudelor sale (fiica Anca și fratele Vlad), care acoperă intervalul de timp cuprins între 14 aprilie 1508 (data introducerii în posesie) și anul 1510. A doua etapă o reprezintă stăpânirea lui Neagoe Basarab și a fiului său Theodosie, cuprinsă între 9 iulie 1517 (data ordinului regal de punere în posesie, însă nu aceea de preluare efectivă a feudei până la care a mai trebuit să treacă un oarecare timp) și probabil sfârșitul anului 1521. A treia etapă, numită și *boierească*, începe după 4 august 1523 (data ordinului regal de punere în posesie) și durează până după luna martie 1526 (data ultimei mențiuni documentare), probabil până în anul 1529 (?). Pentru această ultimă perioadă se cunosc numele mai multor boieri munteni care au fost, pentru mai mult sau mai puțin timp, beneficiari ai daniei regale; aceștia sunt, în ordinea pomenirii lor în documente, boierii Pârvu, Harvat, Oancea, Giura, Alexandru și Neagoe.

²³ Giura din Stănești a fost fiul lui Dimitrie Pozob și al Zorei, care a devenit apoi a doua soție a boierului Harvat. A deținut următoarele demnități: *mare postelnic* (1526), *paharnic* (1529), *logofăt* (1530 – 1532) și din nou *mare postelnic* (1532). A fost bunicul fraților Buzești prin fiica sa Maria, căsătorită cu Radu Buzea, părinți celor trei mari boieri din vremea lui Mihai-Vodă Viteazul (vezi *Ibidem*, p. 60).

²⁴ Acest boier nu a deținut nici un fel de dregătorii în Țara Românească (*Ibidem*, p. 63).

²⁵ Vezi Șt. Meteș, *Moșiile domnilor și boierilor...*, p. 51.

²⁶ Acest boier a deținut pe rând dregătoriile de *mare postelnic* (3 noiembrie 1516 – 3 februarie 1522), *mare vistiernic* (10 februarie 1525 – 22 august 1526) și *mare vornic* (9 septembrie 1527 – 24 noiembrie 1529). A fost unul din cei doi asasini ai voievodului Radu de la Afumați (1529). Moare la 13 februarie 1530, fiind ucis din porunca lui Moise Vodă (vezi N. Stoicescu, *Dicționar...*, p. 74-75).

²⁷ Despre perioada stăpânirii boierești asupra domeniului, începând din 30 iulie 1523 și până în martie 1526, interval de timp acoperit de informația documentară cunoscută, vezi A. Veress, *op. cit.*, p. 126-128, 133-136, 139-140, nr. 93-94, 97-99, 101; Csánki D, *op. cit.*, p. 56; Șt. Meteș, *Moșiile boierilor din Țara Românească în județul Hunedoara*, în *Curierul Hunedoarei*, I, nr. 3-4, Deva, 1919; N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, p. 97; I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 140; N. Stoicescu, *Radu de la Afumați (1522-1529)*, București, 1983, p. 60, nota 2.

Disponând de aceste date, vom încerca în cele ce urmează să stabilim ori numai să presupunem, care dintre personajele pomenite ar fi putut să fie ctitorul bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu. Pentru început reamintim că, conform tradiției, biserica ar fi fost ridicată de către un domn muntean la 1528. Dacă considerăm acest reper cronologic ca fiind o dată reală, conform informațiilor istorice cunoscute pentru acel timp, este exclusă orice participare a vreunui voievod muntean la actul de ctitorire al lăcașului. În acel an în Țara Românească domnea Radu de la Afumați (1522-1529) care, din câte cunoaștem, nu a avut nici o legătură cu domeniul de la Geoagiu. Ultima mențiune documentară despre o stăpânire munteană asupra domeniului o avem din anul 1526, când Geoagiul se afla în posesia boierilor Pârvu Craiovescu și Neagoe din Periș, despre care presupunem, fără să avem însă mărturii, că au deținut în continuare feuda ardeleană chiar și după anul 1528. Posibilitatea ca cei doi boieri să fi contribuit împreună la înălțarea bisericii nu trebuie ocolită, după cum nici varianta ca numai Pârvu Craiovescu să fie ctitor nu poate fi exclusă din discuție. În altă ordine de idei, dacă considerăm anul 1528 ca fiind o dată nereală și, presupunând că ar fi vorba de o eventuală greșeală intervenită la cifra zecilor, preluată ca atare de tradiție, atunci ar rezulta alte două repere cronologice, – anii 1508 și 1518 –, care pot fi și ele considerate ipotetic drept posibile date la care s-ar fi putut ridica biserica. După cum știm, în anul 1508 domeniul se afla în stăpânirea lui Radu cel Mare, iar în anul 1518 în aceea a lui Neagoe Basarab. Despre voievodul Radu cel Mare cunoaștem că a murit în aprilie 1508, chiar în luna când capitlul de la Alba Iulia a procedat la introducerea reprezentanților domnului muntean în stăpânirea domeniului. Precedată de o lungă suferință cauzată de o boală grea (podagră), moartea neașteptată a voievodului intervenită la scurt timp după obținerea daniei regale, credem că nu i-a mai permis acestuia să aibă vreo inițiativă legată de înălțarea unui lăcaș de cult în principala așezare din cuprinsul domeniului pe care abia îl obținuse. Dacă totuși o asemenea inițiativă a existat, este puțin probabil ca cei doi membri ai familiei sale care au rămas în stăpânirea Geoagiului până în 1510 să o poată continua și materializa, sau chiar ei să fi fost autorii unei astfel de întreprinderi ctitoricești. Următorul stăpân al Geoagiului, Neagoe Basarab, prin faptele sale este cunoscut ca un mare iubitor și ctitor de biserică. În decursul celor patru ani cât a deținut domeniul, este de la sine înțeles că voievodul și-a vizitat și cercetat feuda ardeleană. Într-o scrisoare pe care domnul muntean a adresat-o patriciatului din Sibiu, spune că a „străbătut toată Țara Ungurească”, fiind firesc poate ca prima destinație a unei astfel de călătorii să fi fost tocmai Geoagiul²⁸. Neagoe este, se crede, ctitorul – nu însă cel dintâi – al bisericii *Buna Vestire* din Almașu Mare-Joseni, sat care atunci se afla în cuprinsul domeniului hunedorean²⁹. Perioada relativ lungă de timp în care Neagoe Basarab a deținut controlul asupra feudei ardeleni, posibilitățile materiale de care dispunea și, nu în ultimul rând, binecunoscuta sa activitate pe linie religioasă de susținere materială și de protejare a Bisericii Ortodoxe, îl recomandă pe domnul muntean ca posibil ctitor al unei biserici aflate în principala localitate din cuprinsul unui domeniu pe care îl stăpânea într-o țară străină, unde religia oficială era alta dar majoritatea locuitorilor erau români ca și el, de credință răsăriteană.

²⁸ Alexandru Neamțiu, *Relațiile lui Neagoe Basarab cu Sibiu*, în *Anuarul Institutului de Istorie Națională Cluj*, X, 1945, p. 359.

²⁹ N. Edroiu, *op. cit.*, p. 61; În istoriografia românească, mulți sunt autorii care vehiculează informația potrivit căreia Neagoe Basarab ar fi fost implicat (nu se știe cum și în ce fel) în susținerea bisericii din Almașu Mare-Joseni, considerându-se a fi unul dintre ctitorii ulterioari ai lăcașului (?). Referitor la acest aspect, nicăieri nu s-a găsit încă vreo mărturie documentară, dar probabil că și această informație nedovedită pleacă tot din tradiție. Biserica este menționată pentru prima oară într-un document din anul 1418, dar ea a fost ridicată cândva anterior acestei date. Despre trecutul edificiului, evoluție constructivă și propuneri de datare, vezi Daniela Marcu Istrate, *Biserica "Buna Vestire" din Almașu Mare-Joseni, jud. Alba*, în *Patrimonium Apulense*, II, 2002, p. 112-125.

Ajungând în acest punct al discuției, fără să ne îndepărtăm de problematica abordată, trebuie neapărat să menționăm faptul că în istoriografia mai veche, dar uneori și în aceea mai recentă, au fost frecvente cazurile în care s-au făcut confuzii între cele două localități ardelen care poartă numele de Geoagiu, situate în comitate diferite în evul mediu și în județe diferite astăzi. Ceea ce le-a deosebit întotdeauna, atât în vorbirea curentă cât mai ales în textele documentare și în scrierile istorice, au fost atributele geografice însoțitoare, *de Sus* în cazul localității din județul Alba, și *de Jos* în cazul localității din județul Hunedoara³⁰. Aceste adverbe au fost asociate din vechime denumirilor ambelor localități, rezultând din poziționarea geografică a respectivelor așezări, mai sus sau mai jos pe cursul râului Mureș³¹. De obicei confuziile s-au produs din cauza unor traduceri greșite ale denumirilor localităților din anumite documente, informația astfel rezultată fiind preluată de către unii reprezentanți ai istoriografiei românești, care, fără să mai verifice sursele documentare, au transmis și răspândit pe mai departe niște date istorice eronate, sesizate și corectate uneori când au fost depistate și abordate critic. Astfel, anumite fapte și evenimente legate mai ales de Geoagiu (de Jos) au fost puse în mod nejustificat pe seama celeilalte localități, Geoagiu de Sus. Ca urmare, în privința cazului reprezentat de stăpânirile muntene asupra feudei hunedorene, am constatat că nici această chestiune nu a fost ocolită de confuziile semnalate. Deși documentele cunoscute care se referă la acest subiect spun foarte clar că este vorba de Geoagiu (de Jos) sau Algyógy pe ungurește, informația a fost totuși greșit interpretată și, în consecință, toate faptele petrecute acolo au fost plasate în mod eronat la Geoagiu de Sus.

Despre vechea biserică românească din această localitate, la care am făcut deja referire în cuprinsul unei note a lucrării³², se crede, tot pe baza tradiției, că ar fi o ctitorie a unui domn muntean de pe la începutul secolului al XVI-lea (?). Această biserică, astăzi având hramul *Intrarea în biserică a Maicii Domnului*, prezintă anumite caracteristici specifice arhitecturii de tradiție bizantină, având unele asemănări de planimetrie și cu biserica *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos). Lăcașul apare prima oară menționat documentar în anul 1557 ca fiind o biserică de mănăstire cu rol de catedrală episcopală, așezământul monahal adăpostind la acea dată reședința unui vlădică de *lege românească*³³. Conform unei tradiții mult invocate în istoriografia românească, ctitorul acestui lăcaș de rugăciune ar fi un anume voievod muntean cu numele de Radu³⁴. După cum se știe, dintre voievozii care s-au succedat pe tronul Țării Românești în primele decenii ale secolului al XVI-lea, doar Radu cel Mare și Radu de la Afumați au avut acest nume. Fiind o problemă mult discutată, unii istorici l-au identificat pe ctitorul de la Geoagiu de Sus cu Radu cel Mare, pe considerentul că acesta a fost pentru o vreme stăpân asupra satului³⁵. Această ipoteză este însă cu totul falsă, deoarece se bazează

³⁰ Geoagiu de Sus (ungurește: *Felgyógy*); Geoagiu de Jos (ungurește: *Algyógy*).

³¹ Distanța între cele două localități, pe cale rutieră, este de circa 75 de km. Astăzi, localitatea din județul Hunedoara, oficial, nu se numește Geoagiu de Jos ci numai Geoagiu, dar în literatura istorică de specialitate este bine să se folosească în acest caz denumirea compusă, pentru a se evita astfel eventualele confuzii care se mai pot face.

³² Vezi *supra*, nota nr. 11, unde am prezentat anticipat câteva aspecte privitoare la unele confuzii care s-au făcut între cele două vechi biserici românești de la Geoagiu (de Jos), respectiv Geoagiu de Sus.

³³ Șt. Meteș, *Episcopia Geoagiu de Sus (1557-1957). Comemorarea de 400 de ani*, în *Mitropolia Ardealului*, an II, nr. 9-10, 1957, p. 656-657. Gheorghe I. Moisescu, Ștefan Lupșa, Alexandru Filipașcu, *Istoria Bisericii Române*, vol. 1, București, 1957, p. 355-356.

³⁴ Eugenia Greceanu, Ioana Cristache-Panait, *Alte biserici ortodoxe române din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, an XI, nr. 11-12, 1966, p. 723.

³⁵ Augustin Bunea, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiuului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, p. 29-32.

tocmai pe acele informații documentare, interpretate însă greșit, care plasează stăpânirea domnului muntean la Geoagiu (de Jos) și nicidecum la Geoagiu de Sus, localitate cu care acest voievod nu știm să fi avut vreo legătură³⁶. După o altă teorie, ctitoria este atribuită lui Radu de la Afumați care, atunci când era pribeag prin Ardeal, ar fi primit de la regele Vladislav al II-lea al Ungariei moșia Stremțului, de care aparținea și satul Geoagiu de Sus³⁷. Și această ipoteză se dovedește a fi falsă, întrucât Radu de la Afumați nu a deținut niciodată Stremțul, el primind în Ardeal, începând din anul 1522, alte două posesiuni, Vințu de Jos și Vurpărul, ambele în apropiere de Alba Iulia, feude pe care domnul muntean le-a stăpânit până la sfârșitul vieții, în 1529³⁸. Ca urmare a observațiilor pe care le-am făcut, cu scopul de a încerca să îndreptăm anumite confuzii și teorii greșite la care se mai apelează uneori și astăzi în istoriografie, considerăm că despre așa-zisa tradiție privitoare la ctitoria bisericii din Geoagiu de Sus lucrurile trebuie privite cu mai multă rezervă. Având totuși în vedere influențele de tradiție bizantină prezente în arhitectura acestei biserici, nu putem exclude întrutotul ipoteza ca înălțarea lăcașului să se datoreze totuși influenței și ajutorului material al vreunui domn sau boier din Țara Românească.

Revenind la subiectul privitor la ctitoria bisericii *Sf. Nicolae* din Geoagiu (de Jos), în stadiul actual al cunoștințelor noastre despre monument preferăm să ne limităm deocamdată numai la cele arătate, fără să mai încercăm elaborarea altor teorii și supoziții probabile. O reluare a discuției asupra întregii problematice a monumentului va fi posibilă numai atunci când biserica va beneficia de o cercetare arheologică, singura care este în măsură să aducă date suplimentare și să ofere lămuriri despre evoluția constructivă a lăcașului și pentru stabilirea unei cronologii a începuturilor sale.

LISTA ILUSTRAȚIILOR – ABBILDUNGSVERZEICHNIS

<i>Fig. 1/Abb. 1</i>	Planul bisericii / Kirchenbauplan.
<i>Fig. 2/Abb. 2</i>	Secțiuni transversale în nava bisericii; partea veche (Secțiunea B-B) și partea mai nouă (Secțiunea A-A) / Querschnitte im Kirchenschiff; alter (Schnitt B-B) und neuer Teil (Schnitt A-A).
<i>Fig. 3/Abb. 3</i>	Biserica. Vedere generală dinspre vest / Gesamtbild der Kirche (Westansicht).
<i>Fig. 4/Abb. 4</i>	Biserica. Vedere generală dinspre sud-vest / Gesamtbild der Kirche (Süd-Westansicht).
<i>Fig. 5/Abb. 5</i>	Fațada nordică a navei. Vedere dinspre nord-vest / Nördliche Fassade des Schiffes. (Nord-Westansicht).
<i>Fig. 6/Abb. 6</i>	Fațada sudică a navei. Vedere dinspre sud-est / Südliche Fassade. (Süd-Ostansicht).
<i>Fig. 7/Abb. 7</i>	Absida altarului. Vedere dinspre sud-est / Altarabsis. (Süd-Ostansicht).
<i>Fig. 8/Abb. 8</i>	Clopotul medieval al bisericii (sec. XV) / Mittelalterliche Glocke der Kirche (XV. Jahrhundert).
<i>Fig. 9/Abb. 9</i>	Inscripția de pe clopotul medieval al bisericii (după Debreczeni László) / Inschrift der mittelalterlichen Glocke der Kirche (nach Debreczeni László).
<i>Fig. 10/Abb. 10</i>	Vedere din interiorul bisericii. Tâmplă de zid / Innenansicht der Kirche. Maueransatz.

³⁶ Vezi în acest sens și opinia lui Șt. Meteș din *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, Arad, 1918, p. 66.

³⁷ N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, p. 323-326; Idem, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, ed. II, vol. I, București, 1928, p. 141 (reprint 1995).

³⁸ N. Stoicescu, *Radu de la Afumați*, p. 55-56, nota 4; I. Toderașcu, *op. cit.*, p. 140-141.

EINE ALTE WALACHISCHE STIFTUNG IN SIEBENBÜRGEN
„HL. NIKOLAUS“-KIRCHE, GEOAGIU (KREIS HUNEDOARA)
Zusammenfassung

Das alte rumänische Kirchengebäude aus Geoagiu besteht aus drei Bauteilen: einem viereckigen Schiff, einer siebenseitigen Apsis und einem westwärts orientierten Glockenturm. In dem heutigen Erhaltungszustand scheint es, dass die Kirche zwei Bauphasen hatte. Ursprünglich entstand der heutige Altar und ein vergleichsweise kleineres Schiff, erst später (man weiß nicht genau wann) wurde auch das Schiff nach Westen umgebaut und erweitert. Zur gleichen Zeit wurde auch der Glockenturm errichtet.

Laut der Tradition errichtete einen walachischer Fürst 1528 die Kirche. Es gibt aber keinen schriftlichen Beweis dafür. In den ersten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts war Geoagiu zusammen mit anderen 19 Dörfern ein Teil eines bedeutenden, von den ungarischen Königen zugunsten der verschiedenen walachischen Bojaren verliehenen, Grundbesitzes. Einer von diesen Adligen könnte mit dem Kirchenstifter identifiziert werden. Manche Bauelemente dieses Gebäudes spiegeln künstlerische walachische Einflüsse byzantinischer Tradition wieder. Dies bestätigt die vermutliche Errichtung der Kirche im Laufe des 16. Jahrhunderts. Trotz dieser Angaben, würden lediglich archäologische Ausgrabungen der wissenschaftlichen Forschung weitere Daten zur früheren Baugeschichte der Kirche liefern.

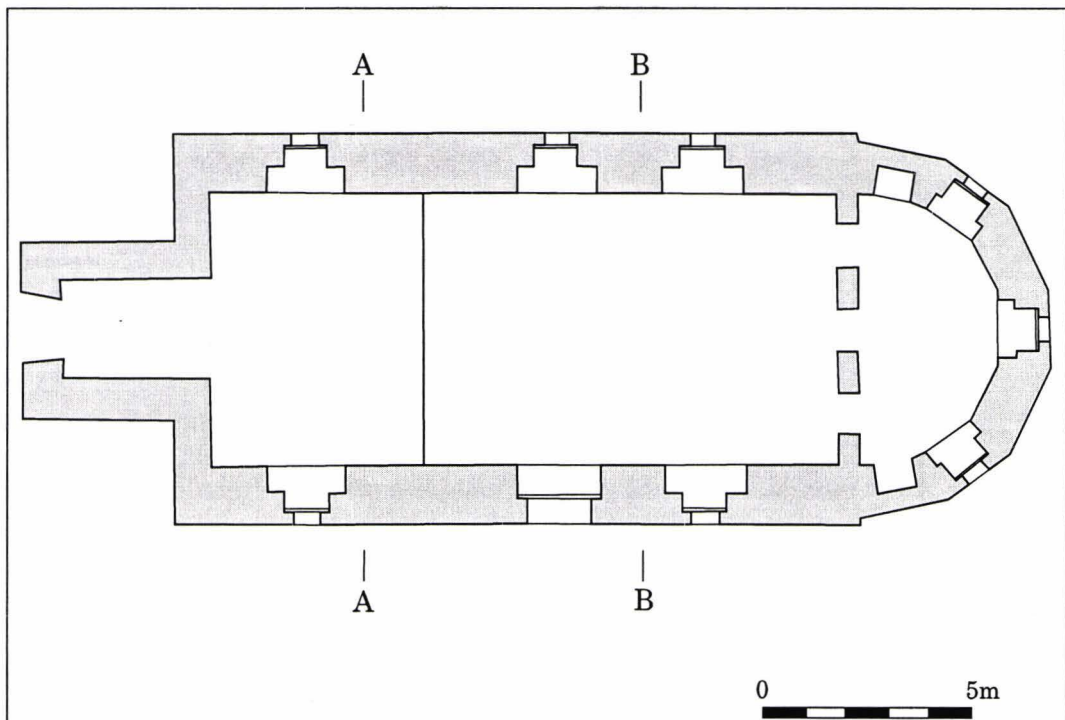

fig. 1

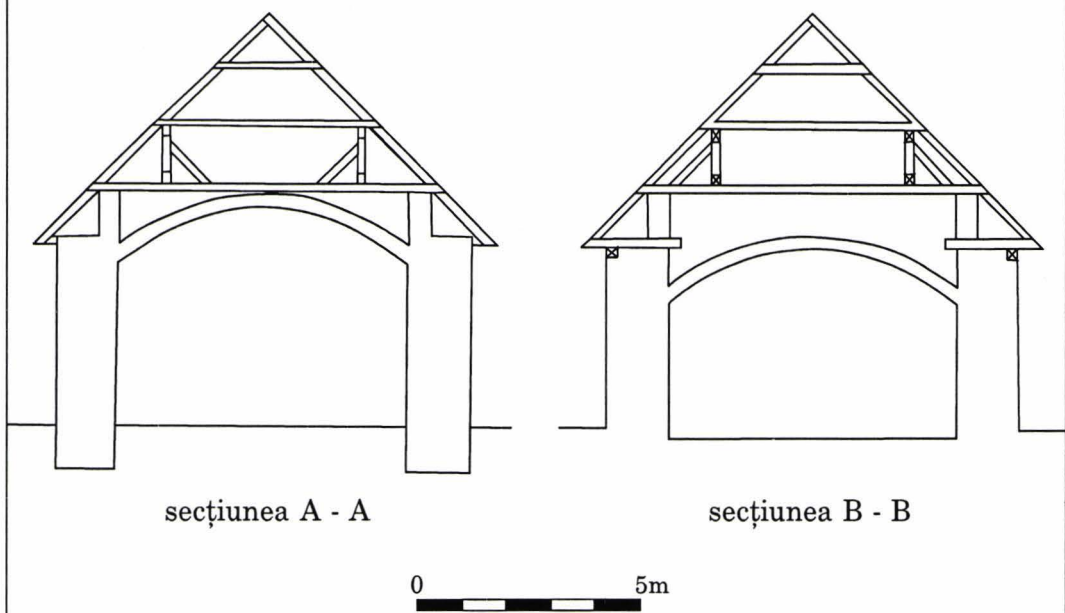

fig. 2

Pl. I. Fig.1. Planul bisericii; Fig.2. Secțiuni transversale în nava bisericii; partea veche (secțiunea B-B) și partea mai nouă (secțiunea A-A).

fig. 3

fig. 4

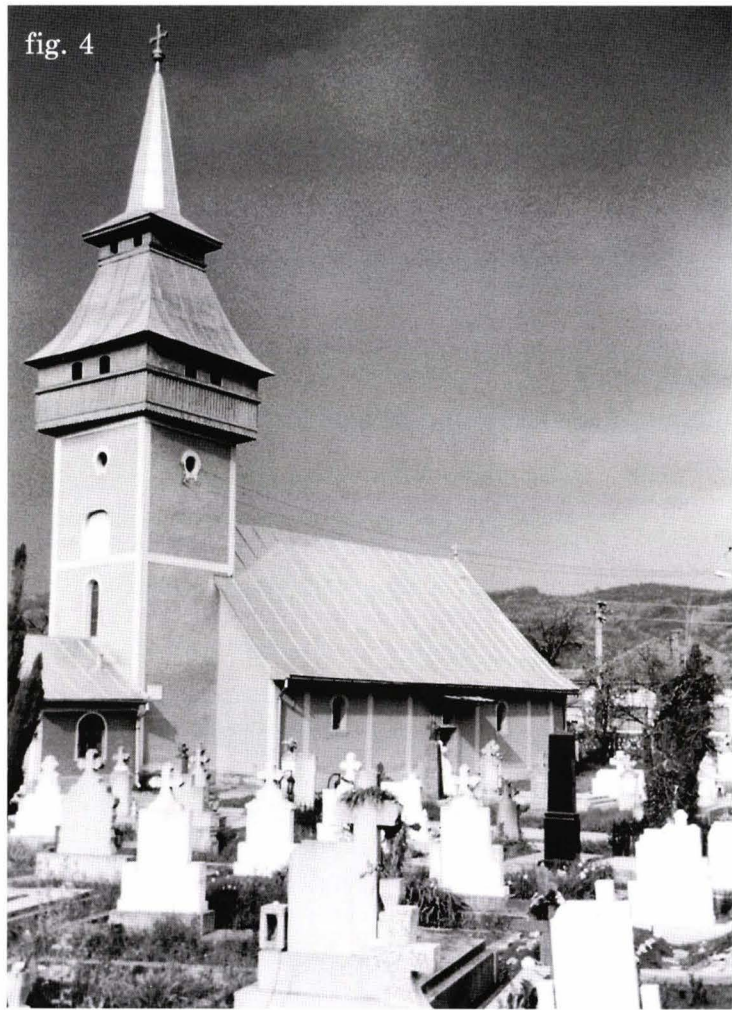

fig. 5

fig. 6

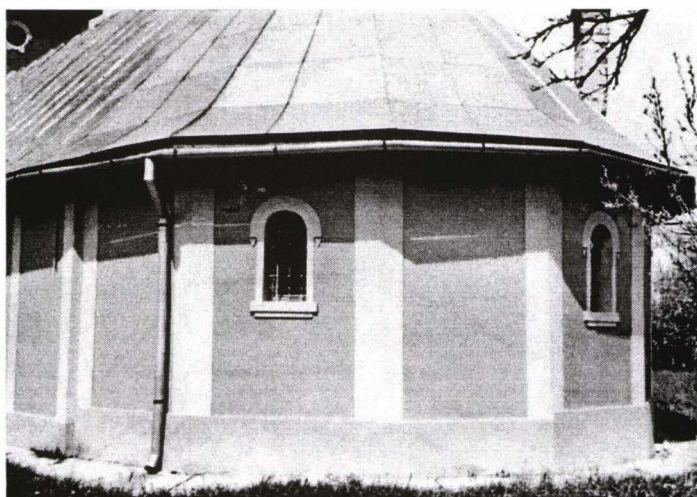

fig. 7

Pl. III. Fig.5. Fațada nordică a navei. Vedere dinspre nord-vest; Fig.6. Fațada sudică a navei. Vedere dinspre sud-est; Fig.7. Absida altarului. Vedere dinspre sud-est.

fig. 8

fig. 9

fig. 10

Pl. IV. Fig.8. Clopotul medieval al bisericii (sec. XV.); Fig.9. Inscripția de pe clopotul medieval al bisericii (după Debreczeni László); Fig.10. Vedere din interiorul bisericii. Tâmpla bisericii.

CASA FILSTICH-KEMÉNY DIN CLUJ¹

Decorul plastic elegant al fațadei principale și cele două ancadrame renaștentiste ale casei Filstich-Kemény au stârmit în mai multe rânduri interesul specialiștilor pentru acest imobil semnificativ din centrul istoric al orașului. Reluarea acestei teme a fost justificată în cazul de față de apariția unui document inedit din secolul al XVII-lea, cu ajutorul căruia putem reconstitui structura și mobilierul clădirii în epoca respectivă.

Casa Filstich-Kemény se află pe latura de nord a Pieței Unirii (nr. 27), în vecinătatea casei Hintz-Mauksch², aceasta din urmă fiind plasată la colțul Pieței cu str. Regele Ferdinand. Imobilul cu subsol, parter și etaj se înalță pe un plan trapezoidal alungit, fiind structurat în jurul a două curți interioare. Fațada principală este articulată de o bază înaltă acoperită cu plăci din calcar, de un brâu median compus dintr-o baghetă și două listele și un antablament evidențiat în dreptul pilaștrilor, dublat de o cornișă bogat profilată. Suprafața parterului cu cinci axe este ritmată de lesene, iar cele șase axe ale etajului sunt despărțite de pilaștri cu capiteli compozite.

În axa centrală a parterului se află portalul cu închidere semicirculară ușor turtită, cu chenare din piatră decorate la partea exterioară cu listele striate. Poarta este flancată de câte o ușă, iar în axele laterale se află câte o fereastră, fără chenare din piatră, cu închidere în segment de cerc. Deschiderile etajului au chenare din piatră dreptunghiulare, cu colțurile superioare evazate și cu bolțarul median marcat. În axele centrale, deasupra porții de intrare, se află un balcon cu parapet din fier forjat, cu partea inferioară bombată, susținută de trei console masive, în formă de volute. Fațada este îmbogățită cu un decor plastic deosebit de bogat din stucatură. Sub pervazul ferestrelor de la etaj apare un șir de rocaile-uri, iar deasupra ferestrelor din primele și ultimele două axe, suprafața fațadei este ornamentată cu reliefurile unor putti cu mișcare dinamică, încadrați de scoici structurate în forme triunghiulare. Primul putto dinspre vest ține în mână un buchet de flori, iar al doilea un spic de grâu și o seceră. Al treilea înalță o ciorchine de struguri, în timp ce ultimul putto se apleacă deasupra focului pentru a se încălzi. În axa a treia se află bustul unui bărbat cu barbă, cu capul acoperit cu un coif, încadrat de turnuri în flăcări. În axa următoare apare silueta unui bărbat în uniformă militară, ținând în brațul drept o spadă cu un gest artificial, înfățișat în momentul ieșirii dintr-un cort militar cu draperie teatral mișcată. Scena este încadrată de clădiri cu etaje, având acoperișuri relativ înalte. În opoziție cu modelarea celor patru putti, bine proporționați, personajul din urmă, cu o siluetă disproporționată, este înfățișat cu capul din semiprofil, bustul din față, iar brațele și picioarele din profil, amintind de canoanele antice ale artei egiptene. Scena este completată de o bardă aparent plutitoare, plasată în dreptul bărbatului. Sub pervazul ferestrei din prima axă dinspre vest se află o placă din marmură neagră, ce

¹ Studiul de față a apărut în limba maghiară în volumul omagial Kiss András (*A kolozsvári Filstich-Kemény-ház, în Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj, 2003, p. 349-365).

² Astăzi clădirea Muzeului de Istorie a Farmaciei.

comemorează faptul că în această clădire, la data de 18 mai 1845, Samuil Kemény l-a găzduit pe renumitul politician Deák Ferenc și pe poetul Vörösmarty Mihály.³

Acoperișul clădirii este mansardat, fiind penetrat de gurile de aerisire ale podului.

Planul clădirii este structurat în jurul a două curți interioare, după modelul palatului Bánffy din Cluj. Ambele curți sunt înconjurare de câte trei aripi ale clădirii, parcela fiind închisă dinspre vest de gardul înalt din cărămidă al casei învecinate.

Deschiderile aripilor din jurul curții de onoare au la parter închideri în segment de cerc, iar la etaj sunt dreptunghiulare, cu chenare din piatră, evazate la colțuri. Latura de est a curții, de dimensiuni reduse, este deschisă la ambele nivele prin câte trei arcade turtite, susținute de pilaștri decorați cu panouri simple, între care la etaj sunt parapete din zidărie, ornamentate cu motivul panglicilor împletite. Golurile curții de servitori sunt dreptunghiulare, fără chenare, iar aripa de est a curții este prevăzută cu un coridor susținut de console din piatră.

Toate încăperile de la nivelul subsolului și al parterului sunt boltite și structurate în trei tronsoane paralele. Subsolul clădirii se întinde sub aripile din jurul primei curți și sub curtea propriu-zisă; majoritatea încăperilor acesteia sunt boltite cu bolți cilindrice din cărămidă, cu excepția încăperii centrale și de vest din aripa dinspre piață, care sunt prevăzute cu bolți în șine. Aceste două încăperi comunicau inițial printr-o deschidere cu închidere semicirculară, ulterior zidită. Coborârea în subsol, cu pereții laterali căptușiți cu cărămidă, este boltită cu calote boeme. Zidurile subsolului sunt construite din piatră de râu, în care apar, pe alocuri, blocuri de piatră fasonată, fără profilatură.

Încăperile parterului sunt prevăzute de bolți cilindrice cu penetrații, cu excepția unei încăperi ce comunică cu gangul dintre cele două curți, cu boltă cilindrică, precum și a încăperilor tăvănite ale clădirilor-parazit din latura de vest a parcelei și a depozitului din capătul lotului, acoperit cu bolți cilindrice sprijinite pe dublouri.

Structurarea încăperilor etajului este diferită de cea a nivelelor inferioare. Aripa dinspre piață este divizată în trei încăperi, dintre care cea dinspre piață este o cameră tăvănită, cu dimensiuni impozante, ocupând întreaga lățime a parcelei. La nord de cameră se află două încăperi mai mici, cea de vest fiind boltită cu calotă, iar cea de est este tăvănită.

Structura tronsonului dintre cele două curți este determinată la etaj de continuarea foișorului primei curți, care prin coridorul din axa centrală a tronsonului comunică cu coridorul suspendat al curții de servitori. La vest de coridor sunt patru încăperi tăvănite, iar la est se află două încăperi boltite cu bolți cilindrice cu penetrații. Toate încăperile din aripa curții servitorilor sunt tăvănite.

Sub arcadele primei curți, la nord de intrarea în casa scărilor au fost amplasate ulterior două portaluri, dintre care cel dinspre nord comunică cu subsolul, iar al doilea conduce în cămăruța aflată sub casa scărilor.

Portanții verticali ai ancadramentului de sud sunt decorați cu pilaștri canelați, prevăzuți cu baze atice și capiteluri profilate cu o baghetă și o kyma recta plasată între listele. Partea inferioară a fusului pilaștrilor este sculptat reliefurile unor batanți cu capete de lei.⁴ Pe arhitrava chenarului, profilat cu listel și kyma recta este incizat între două șiruri de perle o inscripție

³ ENNEK A HÁZNAK AZ ERKÉLYÉRŐL SZÓLOTT / DEÁK FERENC ÉS VÖRÖSMARTY MIHÁLY / A FÁKLYÁSMENETBEN TISZTELGŐ IFJUSÁGHOZ 1845. MÁJUS 18-ÁN. / MEGJELÖLTE AZ ERDÉLYI IRODALMI TÁRSASÁG KEGYELETE / 1908. MÁJUS 17-ÉN.

⁴ Motivul batanților cu capete de lei ale ancadramentelor realizate în atelierul de pietrari clujeni din secolul al XVI-lea apare relativ frecvent. În majoritatea cazurilor motivul respectiv apare pe pedestalul portanților, unica excepție fiind cea de față, unde, în lipsa pedestalului, pietrarul a proiectat batantul pe fusul pilaștrilor, sub canelatură.

moralizatoare cu litere antiqua: VIRTUTIS COMES INVIDIA 1597 (Însoțitorul virtuții este invidia).⁵ Partea deosebit de accentuată a ancadramentului o constituie friza bombată, decorată cu vrejuri împletite și flori de acant, deasupra căreia se află cornișa proeminentă, susținută de două profile de kyma recta alterate cu un listel decorat cu un șir de perle. Coronamentul profilat cu kyma recta alterată cu listele este prevăzut cu un decor plastic deosebit de bogat: un șir de denticuli alterate cu perle, un șir de ove, măști grotești alterate cu flori de acant⁶ și motive de vrejuri strânse cu inele, înșirate pe kyma recta. Pe suprafața lintelului și a frizei se află un scut renescentist, ieșit din planul ancadramentului, decorat cu volute. În câmpul scutului decorativ apare blazonul comanditarului: un unicorn cabrat, plasat pe câmpul unui scut mai mic, de factură renescentistă, încoronat de un coif de turnir din care se înalță bustul unui inorog cabrat, deasupra căruia, în partea superioară a scutului, se află deviza pe o panglică ondulată cu ciucure. În partea superioară a scutului, în stânga și în dreapta devizei, apar primele litere din numele comanditarului: PE(trus) FIL(stich).⁷ Scutul este flancat de zdrențe.

Portalul de nord este dreptunghiular, cu profilatură compusă din listele alterate cu baghete, frântă în dreptunghi pe partea inferioară a portanților. Pe lintel sunt gravate numele soților comanditari, anul realizării și blazoanele unite ale acestora, compuse într-o cunună de lauri: DANIEL WAS / DE CZEGE (blazon) / ANNO 1729 (Daniel Was / din Țaga – blazon – Iudita Vai / în anul 1729).

Istoricul și proprietarii imobilului. Prima atestare a existenței casei Filstich este ancadramentul din prima curte a clădirii actuale, ce poartă numele lui Petru Filstich și anul 1597. Prin intermediul cărților de impozite ale orașului putem reconstitui în mare parte șirul proprietarilor clădirii.⁸ Din prima carte de impozite a cvartalului Cetății Vechi reiese faptul că, înaintea lui Petru Filstich, între anii 1564–1595, proprietarul casei era croitorul și juratul Petru Kappa.⁹ Din analiza registrelor de impozite reiese că Petru Filstich jr.¹⁰ locuise între anii 1592

⁵ Părerile despre originea citatului sunt diferite. Jolán Balogh susține că provine din opera lui Plutarh, intitulată *De Pythicae Oraculis* (Balogh, Jolán, *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*, Budapest, 1985, p. 150.). După părerea doamnei Viorica Guy Marica citatul provine de la un autor necunoscut din sec. I. î. Ch., preluat în *Retorica* lui Herrenius (Viorica Guy Marica, *Reneszánsz szentenciák és maximák Kolozsváron*, în *Korunk*, 1998, nr. 5, p. 31.). În această epocă variantele maximei sunt răspândite și în limbile germană și maghiară.

⁶ Unicul relevu al ancadramentului prezintă numeroase elemente eronate: lipsește șirul de perle de pe listelul aflat deasupra frizei, iar în locul măștilor grotești de pe cornișă apar pe desen flori cu patru petale (Gh. Sebestyén–V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 178).

⁷ Descifrarea monogramei diferă în publicațiile de specialitate: la Balogh Jolán apare ca *PE FI* – Balogh, op. cit., p. 150; iar în relevele lui Sebestyén apar literele *PE EF* (Gh. Sebestyén–V. Sebestyén, loc. cit.).

⁸ Cărțile de impozit ale orașului Cluj, în Arhivele orașului (Arhivele Statului, Direcția Județului Cluj, în continuare a A.S.C.), în fondul Socotelile Orașului Cluj (în continuare S.O.C.).

⁹ S.O.C. 1/IX. p. 32; Samuil Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 48, 143, 198, 201, 223.

¹⁰ Petru Filstich jr., fiul meșterului aurar Petru Filstich, era membrul uneia dintre familiile cele mai renumite de orfevrari clujeni. Cu ocazia cununiei acestuia cu Ecaterina Műnich fusese realizată o tavă de cununie din argint aurit de o calitate remarcabilă, decorată cu motive Rollwerk și copiile unor monede antice romane. (*Silber und Salz in Siebenbürgen*, red. Rainer Slotka, Volker Wollmann, Ioan Dordea, Bochum, 1999, 439–442.). În anul 1587 tânărul ucenic a intrat în breasla aurarilor, iar începând din anul 1603 funcționase și ca consilier al orașului. Totodată în aceeași perioadă câștigase și dreptul de preschimbare al aurului prin înputernicirea generalului Basta și a comisarilor imperiali. Din anul 1607 era comitele monetăriei princiare, prefectul fiscalului, iar mai târziu, a devenit principalul exploatator al mineritului metalelor prețioase din Transilvania. În perioada care a urmat numirii în funcție, numele meșterului aurar apare în forma de Czémentes Filstich Péter (Petru Filstich “Cimentarul”) cuvântul *caementum* fiind folosit în epocă pentru a desemna zgura aurului și a argintului. În perioada relativ

și 1595 în chirie în casa văduvei lui Petru Rott, în prima clădire dinspre vest pe latura de nord a pieței.¹¹ În anul 1595 fusese însemnat în registru pentru prima oară în calitate de proprietar de imobil pe parcela studiată,¹² și tot în același an fusese șters numele său din dreptul casei văduvei lui Petru Rott, fapt explicat și prin însemnarea ulterioară “haza vagion” (“are casă”).¹³ În registrele juridice, din depozitiile de martori ale orașului din anii 1606-1608 este consemnat faptul că în casa aurarului fusese găzduit în anul 1603 Paul Krausenegg, comisar imperial și consilier al fiscului, venit în Transilvania împreună cu generalul Giorgio Basta.¹⁴ Din aceeași perioadă datează și însemnările istorice ale lui Valentin Segesvári, în care este pomenită în mai multe rânduri casa Filstich și proprietarul acesteia. Însemnările ne relatează faptul că în anul 1607, în ziua Rusaliilor, aici fusese găzduit candidatul la scaunul princiar, Valentin Homonnai,¹⁵ iar mai târziu, la data 11 noiembrie 1608, tot aici locuise Dionisie Bánffy, cu ocazia căsătoriei acestuia cu sora principelui, Ana Báthory.¹⁶ În urma numirii în mai multe funcții semnificative, Petru Filstich devenise în perioada 1615-1629, proprietarul a trei case din Piața Centrală a Clujului și a uneia din Cetatea Veche.¹⁷ Începând din anul 1630, casa este în proprietatea fiului lui Petru, Francisc Filstich.¹⁸ Deoarece registrele de impozite ale cvartalului Cetății Vechi din perioada 1663-1693 nu s-au păstrat, putem afirma cu siguranță doar că în anul 1663 imobilul era încă în posesia lui Francisc Filstich,¹⁹ iar din anul 1698 apare pe numele lui

pașnică și prosperă a domniei principelui Gabriel Bethlen a sporit semnificativ și demnitatea aurarului, devenit consilierul principelui. Petru Filstich jr. a încetat din viață la data de 31 martie 1629, faptele sale fiind consemnate ulterior și în lucrările de memorialistică ale timpului – Jakab, Elek, *Kolozsvár története*, vol. II, Budapesta, 1888, p. 422, 467, 580; *Segesvári Bálint történeti feljegyzései*, în: *Kolozsvári emlékirók 1603–1720. m.* 196, Balogh: *op. cit.* 150.

¹¹ S.O.C. 5/XV. p. 21; 5/XVI. p. 21.

¹² S.O.C. 5/XVI. p. 151.

¹³ S.O.C. 5/XVI. p. 21.

¹⁴ *Tanúvallomások a Törvénykezési jegyzőkönyvekből (1606–1608)*, în *Kolozsvári emlékirók*. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József, a bevezető tanulmányt írta Bálint József, București, 1990, p. 104.

¹⁵ Segesvári, *op. cit.* p. 170.

¹⁶ Segesvári: *op. cit.* p. 172.

¹⁷ Între anii 1616 și 1629 a devenit proprietarul unei clădiri din Cetatea Veche, în apropierea turnului de sud-est a acesteia. Casa respectivă cu siguranță nu era clădirea monetăriei și nu coincide nici cu imobilul pe care-l închiriasă în favoarea colegiului reformat, pentru că plătiese impozit după aceasta pe propriul nume (după clădirile publice nu se plătea impozit în epocă). În perioada 1617-1629 era proprietarul casei a doua dinspre vest de pe latura de nord a Pieței Centrale (casa Rácz de mai târziu), și între anii 1617–1630 poseda și casa vecină cu cea în care locuia, cea care va deveni în secolul următor farmacia familiei Hintz – S.O.C. 17a/II. p. 17; 17a/II. p. 33; 20/IX. p. 179; 20/IX. p. 403; 20/IX. p. 401. Tot în acești ani casa de la colțul de vest a laturii de nord a Pieței era în posesia unui meșter aurar cu același nume, fiind probabil rudă apropiată cu cel care se ocupa cu preschimbarea aurului. Pentru a nu crea confuzie, directorii de impozite îi deosebeau cu attributele *auricampsor* (preschimbătorul de aur), precum *goldschmidt* (aurarul). Dintre cei doi cu siguranță proprietarul casei studiate fusese mai tânăr, deoarece și după decesul tatălui său este pomenit în izvoare ca Petru Filstich jr. Casa cunoscută mai târziu sub numele de casa Rácz și imobilul din Cetatea Veche au rămas în cărțile de impozite pe numele lui Petru Filstich și după data decesului acestuia. Nu credem, că acest fapt ar putea pune la îndoială data decesului, cunoscut din cronică lui Valentin Segesvári, pentru că în anul 1630 fiii acestuia își revendicau moștenirea de la principele Transilvaniei (Baia de Arieș și patru sate de mineri din comitatul Alba) – Bunta Magdolna, *Kolozsvári őtvösök a XVI–XVIII. században*, Budapest, 2001, p. 60, 191. Dat fiind faptul că casa Filstich nu fusese moștenită imediat de către fiii săi, apariția numelui tatălui și după deces poate fi datorată certurilor ivite între noii proprietari în privința dreptului de proprietate sau a divizării corecte a imobilelor.

¹⁸ S.O.C. 20/IX. p. 405

¹⁹ S.O.C. 33/XXVIII. p. 23.

Ștefan Kovács. Dintr-un act de partaj al imobilului din 1672,²⁰ aflăm că, în această casă decedase în anul 1666 proprietarul acesteia, Ștefan Ébeni, căpitanul Clujului,²¹ iar peste doi ani tot în această casă murise soția acestuia, Ileana Kun din Ojdula.²² Documentul, născut probabil pe o cale litigioasă, clarifică drepturile moștenitorilor asupra imobilului. Astfel, casa este împărțită între cele trei fiice ale căpitanului, Eva Ébeni, soția baronului Ioan Wass, Ileana Ébeni, soția lui Gabriel Csegezi și Ursula Ébeni, soția lui Ștefan Kovács, precum între Nicolae și Andrei Erdélyi. În anul 1693 în registrele de impozite figurează ca și contribuabil Ștefan Kovács, împreună cu celelalte rude sus-menționate, iar începând din anul următor, în urma morții lui, clădirea intră în proprietatea văduvei acestuia, Ileana Ébeni.²³ Începând din anul 1707, casa devine proprietatea fraților Beszprémy și a lui Daniel Wass, fratele lui Gheorghe Wass, urmat din anul 1744 de Iudita Vay, văduva lui Daniel.²⁴ În urma instalării oștilor austriece la Cluj, trupele au fost cazate în noile cazarmе de pe Cetățuie; din cauza lipsei spațiului adecvat, ofițerii au fost găzduiți în clădirile cetățenilor din centrul orașului, ceea ce a dus la stagnarea construcțiilor orășenești. La mijlocul secolului, în urma stabilizării condițiilor economice, Guberniul a înlesnit pornirea unui nou val de construcții și i-a scutit pe orășeni de obligativitatea găzduirii ofițerilor în clădirile renovate și în noile imobile, ridicate "ex fundamento". În urma acestui fapt depusese văduva lui Daniel Wass memoriul din anul 1753, un protest împotriva măririi impozitului clădirii, și cererea de scutire de sub obligativitatea cazării ofițerilor în casa proaspăt renovată. Prin dispoziția Guberniului clădirea fusese ulterior dispensată de îndatoriri.²⁵ Prin testamentul din 29 ianuarie 1759 al văduvei Iudita Vay casa și terenurile extravilane au trecut în proprietatea celor cinci fiice (Ecaterina Wass, soția lui Ladislau Toldalagi, Clara Wass, soția lui Francisc Bánffy, Iuliana Wass, soția lui Elek Bethlen, Ana Wass, soția lui Avram Vay și Cristina Wass, soția lui Nicolae Kemény).²⁶ Presupunem, că imobilul trecuse pe numele familiei prin Cristina Wass. De la Nicolae Kemény casa a fost moștenită de fiul acestuia, Samuil, cel care primise și rangul de conte, iar prin căsătoria acestuia cu Ecaterina Bethlen de Iktár casa îi revine copiilor, lui Samuil, decedat fără urmași, Nicolae și Ecaterina. Cei doi din urmă au încetat din viață încă în tinerețe, astfel moștenitorii Ecaterinei, născuți din căsătoria acesteia cu Iosif Kun din Ojdula au fost crescuți de bunica lor, Ecaterina Bethlen de Iktár. Doi dintre urmași fiind decedați încă în copilărie, clădirea trece pe numele contesei Ecaterina Kun, soția baronului Samuil Löventhal și a contesei Iosefina Kun, soția

²⁰ A. S. C., Arhiva familiei Wass de Țaga, cutia 12., fasc. LXIII., nr. 1599. Actul se păstrează într-o copie din anul 1718 și a fost publicat în Mihály Melinda: *A kolozsvári Filstich-Kemény-ház, în Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Cluj, 2003, p. 349-365. Existența documentelor păstrate în arhiva familiei Wass mi-a fost semnalată de W. Kovács András, căruia îi mulțumesc.

²¹ Ștefan Ébeni fusese consilier princiar, comitele comitatului Turda și Cluj, asesor al tablei princiare, generalul oștilor transilvănene, prim-comis, vicecăpitan al Oradiei, și căpitan al cetății Gherla. În perioada principelui Ioan Kemény fusese căpitan ale cetăților Cluj și Gherla; funcția din urmă a păstrat-o până la data decesului (Trócsányi Zsolt, *Erdély központi kormányzata, 1540-1690*, Budapest, 1980, p. 26.)

²² Entz Géza-Kovács András, *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*, Budapest-Kolozsvár, 1995, p. 70-71.

²³ În perioada 1694-1698 copiii moștenitorilor sunt consemnați în registre în calitate de chiriași: copiii născuți din prima căsătorie a Ursulei Ébeni și Francisc Erdélyi, Gheorghe și Daniel Wass, ultimul în anul 1744 primise și rangul de conte – S.O.C. 37/XVII. p. 20; 38/XXIV. p. 15; 39/VII. p. 27.

²⁴ S.O.C. 43/XVII. p. 12; 44/XII. p. 6; 51/III. p. 20; 55/XXVII. p. 13; 56/VIII. p. 14; 57/XVII. p. 11; 63/XXII. p. 6; 66/XVII. p. 10; 68/V. p. 12.

²⁵ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, București, 1970, p. 230.

²⁶ Testamentul lui Vay Judit din anul 1759, în arhiva familiei Wass de Țaga, cutia nr. 20, fasc. LXXXIII, nr. 1905.

contelui Wilhelm Klebelsberg,²⁷ și a unchiului acestora, Samuil Kemény jr. Din inventarul de bunuri al lui Samuil din anul 1860 reiese că imobilul aflat pe Piața Centrală nr. 278 valora 31.911 de forinți austrieci.²⁸ În urma morții lui Samuil surorile rămase văduve încheiaseră un contract de vânzare-cumpărare prin care Josefina cumpăraseră partea surorii ei.²⁹ În registrul proprietarilor clădirilor din Cluj din anul 1900 clădirea figurează pe numele contesei Zichy.³⁰

Istoricul construcțiilor. Șirul clădirilor de pe latura de nord a Pieței Centrale a fost ridicat după pierderea funcției militare a zidurilor Vechii Cetăți și după definitivarea noii incinte fortificate, terminate probabil la sfârșitul secolului al XV-lea. În lipsa ancadramentelor medievale nu putem data cu exactitate prima fază de construcție a imobilului, însă putem afirma că pe parcela respectivă exista o clădire cu un singur nivel cel târziu la începutul secolului al XVI-lea. În perioada supraetajării caselor din Piață, în jumătatea a doua a secolului, presupunem că și casei Filstich-Kemény i se mai adăugase încă un nivel.³¹ Deoarece casa trecută în 1595 în proprietatea familiei Filstich suferise cu siguranță anumite modificări în 1597, este posibil ca noul portal să fi fost realizat chiar cu ocazia supraetajării imobilului. Calitatea execuției portalului și a decorului frizei bombate, ornamentată cu vrejuri arcuite și flori de acant este unică între elementele sculpturale clujene din secolul al XVI-lea. În cazul ancadramentelor realizate în atelierul de pietrari clujeni apare friza bombată în cazul ancadramentelor cu frontoane triunghiulare, însă acest element în cazurile cunoscute seamănă mai degrabă cu profilul unui tor simplu, în contrast cu friza accentuată a portalului casei Filstich, având în profil segmentul unui cerc. Portalul diferă de ancadramentele clujene și în ceea ce privește compoziția: în cazul majorității ancadramentelor clujene lintelul, friza și cornișa ies ușor din planul ancadramentului în dreptul montanților verticali, însă elementele orizontale ale portalului Filstich sunt proiectate în același plan. În lipsa analogiilor, analiza tratatelor de arhitectură italiene cunoscute în epocă trimite la compoziția, modul de articulare a lintelului prin șiruri de perle, friza bombată ornamentată cu motive vegetale și cornișa decorată cu măști grotești al ordinului arhitectonic ionic și corintic din tratatul arhitectului Andrea Palladio.³² Plasarea batantului pe fusul pilastrului poate fi rezultatul adaptării unui model renescentist la tradiția locală. Pe baza calității execuției, a compoziției bine proporționate și a detaliilor figurative, dar și modelarea scutului, decorul frizei și a măștilor de pe cornișa portalului casei Filstich se încadrează între cele mai valoroase ancadramente clujene renescentiste. Calitățile sculpturale ale portalului și faptul că în acest imobil fuseseră găzduite cele mai de seamă personalități ale timpului, confirmă că, la sfârșitul secolului al XVI-lea, casa Filstich era una dintre cele mai pretențioase imobile din Piața Centrală a orașului. Afirmția noastră este subliniată și prin faptul că proprietarul acesteia era unul dintre cei mai înstăriți oameni din Transilvania epocii și de informația privind suma impozitului clădirii, ce era cea mai ridicată dintre sumele plătite pentru clădirile din Piața Centrală a Clujului.

Pe baza actului de partaj din anul 1672 al lui Ștefan Ébeni poate fi reconstituită în mare parte structura planimetrică a clădirii, precum și funcția încăperilor din perioada respectivă.

²⁷ Testamentul contelui Kun József din 6 septembrie 1843, în A. S. C., în arhiva personală Kemény Sámuel, cutia nr. 22, f. nr.

²⁸ Idem, cutia nr. 120, f. nr.

²⁹ Idem, cutia nr. 109, f. nr.

³⁰ *A kolozsvári háztulajdonosok névjegyzéke*, red. Oláh László, 1900, p. 1.

³¹ Kovács András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*, Budapest–Kolozsvár, 2001, p. 27.

³² Andrea Palladio, *Négy könyv az építészetéről*, Budapest, 1982, 50, 64. Deoarece n-am avut posibilitatea de a consulta celelalte tratate de arhitectură din epocă, nu putem defini mai exact sursele folosite în cazul portalului Filstich, însă, din faptul că mai mulți membri ai familiei Filstich fuseseră în Polonia, presupunem că tipul portalului a ajuns în Transilvania prin filieră polonă.

Planul edificiului în secolul al XVII-lea prezintă la parter mai multe încăperi dispuse în aceeași axă: o cameră dinspre piață, după care urma o încăpere mai mică, boltită, închisă cu gratii din fier forjat, casa scărilor și bucătăria, ce avea acces dinspre gangul porții, "camera din spate" și un depozit boltit. Din descriere putem deduce că subsolul clădirii se întindea sub întreaga suprafață a imobilului. În actul de partaj este subliniat faptul că exista o încăpere și sub gangul porții, despre bolta căruia divizorii susțineau că se află în primejdie din cauza căruțelor care treceau zilnic peste ea. La etaj, în tronsonul dinspre Piață erau încăperile reprezentative, cele două "palate", și o încăpere de acces, de dimensiuni mai mici. Cea din urmă comunica cu casa scărilor de la etaj, după care se înșirau încăperile tronsonului dinspre curtea casei: o bucătărie și o cameră reprezentativă, dotată și cu latrină.³³ În curte se mai aflau două bucătării cu ziduri din piatră, o brutărie, o câmară pentru lemne și o fântână, precum și grajdul pentru cai și căruțe, ce închidea curtea dinspre nord. Ca urmare a divizării imobilului a fost ridicat, după 1672, un zid de piatră în bucătăria de la etaj, iar moștenitorii cărora le revenea casa scărilor au fost obligați să construiască o nouă casă a scărilor pentru rudele din flancul de nord al clădirii.

Următoarea fază de construcție este atestată de portalul comandat de Daniel Wass și Iudita Vay în anul 1729. Calitatea mediocră a ancadramentului și faptul, cunoscut din actul de partaj, că cuplul poseda doar o treime a imobilului ne îngăduie concluzia că ancadramentul fusese realizat cu ocazia unei reamenajări de proporții mai mici, eventual ca urmare a incendiului din anul 1697, care a devastat părțile de nord și de vest ale orașului.

La începutul secolului al XIX-lea casa Filstich-Kemény a fost transformată într-un palat reprezentativ de factură barocă târzie, cu două curți interioare, structurat pe trei tronsoane paralele. Noua clădire poartă cu siguranță majoritatea elementelor de structură a vechii clădiri, însă fără cercetări de parament nu ne putem pronunța în privința conturării zidurilor care fuseseră înglobate în noua structură. Se păstrează aproape integral pivnița originală, ce fusese ulterior structurată la fel în trei tronsoane, fiind împărțită în două tronsoane noi latura de vest. În această perioadă a fost amenajată noua intrare în subsol în axa casei scărilor, acoperită cu calote boerne, și tot cu această ocazie au fost așezate cele două portaluri la locurile actuale. De această fază de construcție se leagă și modelarea fațadei principale, a cărei imagine originală o cunoaștem datorită unei fotografii realizate de fotografii clujean Francisc Veress în anul 1868. Conform fotografiei, balconul aflat în axa centrală a fațadei era inițial susținut de coloane zvelte, așezate pe pedestale înalte, iar deschiderile originale ale parterului aveau chenare din piatră, cu închidere în segment de cerc. Structura golurilor de la parter în anul 1868 era următoarea: fereastră-ușă-poartă-fereastră-ușă.

Prin structura planimetrică și plastica fațadei, articularea acesteia cu lesene la parter, iar la etaj cu pilaștri cu capiteli compozite, casa Filstich-Kemény se înscrie în șirul palatelor baroce clujene ce poartă amprenta influenței palatului Bánffy din Piața Centrală a orașului, construit între anii 1774 și 1785, după planurile arhitectului austriac Johann Eberhard Blaumann. Același tip de articulare a fațadei principale prezintă palatul Teleki (1790-1795), casa Karacsay și vechea prefectură din strada M. Kogălniceanu, casa mică Bánffy din bulevardul Eroilor, casa Thorockzai din str. Baba Novac și fațada originală a casei Mikes din piața Muzeului.³⁴ Structurarea golurilor fațadei, încheiate cu segment de cerc la parter și de formă dreptunghiulară la etaj, atât în cazul casei Filstich-Kemény cât și în cel al palatului Teleki, trimit de asemenea la soluționarea fațadei palatului Bánffy. Motivul cel mai

³³ Divizorii au inventariat toate piesele mobile din casă; astfel, au înregistrat trei tapițerii, ce decorau pereții palatelor reprezentative, șase picturi înrămate, ce puteau fi ori picturi în ulei, ori lucrări de grafică, un covor vechi, găurit, ce se afla pe masa unei încăperi de la etaj, un covor vechi aflat în stare bună, patru bufete, trei mese, trei cuiere și patru bănci.

³⁴ B. Nagy, *op. cit.*, p. 209.

reprezentativ al palatului din urmă este elegantul balcon din axa centrală, susținut de grifoni; el a fost preluat în cazul majorității palatelor baroce clujene, balcoanele acestora fiind susținute de console sau coloane. În acest șir se înscrie casa Filstich-Kemény, prefectura veche, casa Mikes, palatul Teleki și palatul Toldalagi-Korda. Valurile de sistematizare a orașului, ce vizau doar confortul pietonilor, dar nu și imaginea estetică a clădirilor, au cruțat doar coloanele celor două imobile din urmă, celelalte fiind înlăturate. Conform fotografiilor de epocă coloanele dorice erau folosite doar în cazul casei Filstich-Kemény, celelalte fațade fiind înzestrate cu coloane ionice.³⁵ Din șirul clădirilor ce se înscriu în tipul palatului Bánffy, fațadele prefecturii vechi, a caselor Mikes, Karacsay și Filstich-Kemény sunt decorate la nivelul etajului cu stucatură. Primele trei cazuri prezintă decor ornamental, cu ghirlande baroce. Decorul casei Filstich-Kemény este unul dintre cele mai târzii, ce poartă influențele stilului rococo, fiind deosebit și în privința tematicii. Figura sfântului Florian, plasat între case mistuite de flăcări, este flancată de reprezentarea celor patru anotimpuri, iar sub pervazul ferestrelor apare un șir bogat de rocaille-uri, motiv decorativ unic în privința fațadelor clădirilor clujene.³⁶ Figura sfântului protector împotriva incendiilor trimite cu siguranță la marele incendiu din anul 1798,³⁷ când a fost distrusă partea de sud-est a orașului,³⁸ lăsând urme adânci în amintirea locuitorilor orașului. Tipul iconografic al reprezentării anotimpurilor de la palatul Bánffy³⁹ se înscrie în canoanele tipologice din *Iconologia* lui Cesare Ripa, cele patru anotimpuri reprezentând în același timp și cele patru vârste. Iconografia anotimpurilor de la casa Filstich-Kemény preia parțial al doilea tip prezentat de Ripa, printr-o monedă a împăratului Caracalla, pe care apar anotimpurile personificate de patru putți.⁴⁰ Decorul plastic al fațadei, neidentificat în literatura de specialitate, ocupă un loc aparte în plastica fațadelor baroce transilvănene nu atât datorită calității modelării, cât prin tipul iconografic rar pe teritoriul Transilvaniei.⁴¹

Definitivarea lucrărilor poate fi datată în primii ani ai secolului al XIX-lea, pe baza unui document din anul 1802 prin care meșterul Mihail Schindler senior evaluase valoarea lucrărilor în piatră,⁴² iar Ioan Fróniusz și Ioan Késmárki evaluaseră prețul tâmplăriei din casă.⁴³ Presupunem că evaluările erau făcute după definitivarea lucrărilor, deoarece în anul 1803

³⁵ În curtea Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei se păstrează o pereche de coloane dorice cu piedestale înalte. Pe baza formei acestora deducem că probabil provin de la casa Filstich-Kemény.

³⁶ Tema anotimpurilor apare și deasupra ferestrelor de la etaj din curtea palatului Bánffy, însă reprezentate într-o manieră mult mai dezvoltată. În afară de aceste două exemple, cunoaștem reprezentări de anotimpuri doar în afara granițelor Transilvaniei, la casa din piața Batthyányi nr. 3 de la Buda.

³⁷ Kelemen Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, vol. II, București 1982, p. 149.

³⁸ Kovács Kiss Gyöngy, *Az oklevelek és az elbeszélő történeti források határesetek: a tudósító/eseményközlő levél*, în: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*, red. Sipos Gábor et alii, Kolozsvár, 1999, p. 282.

³⁹ Nicolae Sabău, *Iconografia decorului plastic al palatului Bánffy din Cluj*, în: *File de istorie*, nr. IV, 1976, p. 495-496.

⁴⁰ Cesare Ripa, *Iconologia*, red. Sajó Tamás, Budapest, 1999, p. 558, 577-578.

⁴¹ În literatura de specialitate axată pe studiul artei baroce din Transilvania nu sunt identificate atributele putților, deci nu s-a realizat nici identificarea personajelor. Kelemen Lajos în lucrarea publicată postum în anul 1982 sub îndrumarea lui B. Nagy Margit îl descrie pe sfântul Florian ca pe o reprezentare neinterpretabilă. Prima încercare de atribuire a personajelor apare în volumul din 2002 al lui Nicolae Sabău, unde descrie o scenă preluată din viața militară, și tot aici apare identificarea sfântului protector. – Mircea Țoca, *Despre plastica fațadelor în arhitectura laică clujeană din perioada barocului târziu*, în: *Acta Musei Napocensis*, nr. III, 1966, p. 478, 480; Idem, *Clujul baroc*, Cluj, 1983, p. 90; Nicolae Sabău, *Sculptura barocă din România. Secolele XVII-XVIII*, București, 1992, 65; Idem, *Metamorfoze ale barocului transilvan*, vol. I, Cluj, 2002, p. 78.

⁴² B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 321.

⁴³ *Ibidem*, p. 300, 308.

tâmplarul Ioan Késmárki terminase și mobilierul clădirii.⁴⁴ Datarea acestei faze de construcție atribuie comandarea lucrărilor de către contele Samuil Kemény senior.

Pe baza unei fotografii neatribuite din anul 1900 putem reconstitui transformările aduse clădirii în perioada 1868-1900: au fost îndepărtate coloanele portante ale balconului și a fost schimbat paramentul balconului cu cel actual. Tot în această perioadă au fost schimbate golurile parterului, ale căror încăperi aveau și în anul 1859 funcții comerciale, în deschiderile largi, dreptunghiulare, ce se păstrează și în zilele noastre. Fotografia din anul 1900 imortalizează în mare parte imaginea actuală a clădirii.

În concluzie, putem afirma că imobilul Filstich-Kemény ocupă un loc aparte în arhitectura orășenească din Transilvania, datorită calității deosebite a elementelor arhitectonice și decorative păstrate, iar prin transformările de la începutul secolului al XIX-lea se încadrează în șirul tipologiei palatelor baroce influențate de palatul Bánffy, ocazie cu care fațada clădirii primise un decor din stucatură cu o temă iconografică rară în cazul fațadelor edificiilor laice din regiune.

THE FILSTICH-KEMÉNY HOUSE FROM CLUJ

Abstract

The present study wishes to approach one of the most relevant Renaissance buildings in Cluj's central square, later transformed into a baroque noble palace, with rococo influences.

The Filstich-Kemény house dates back to the late 15th-early 16th century, later extended in several stages of construction. One of the early stages probably included the construction of the upper floor of the building, which coincided with the building of the doorframe with the engraved coat-of-arms, the year 1597 and the monogram of Petru Filstich Jr (famous goldsmith, keeper of the Cluj's treasury and councilor of prince Gabriel Bethlen). The quality of the work, the composition and the details make the doorframe one of the most valuable renaissance frameworks in Cluj. The exquisite sculpture of the doorframe and the fact that the most relevant personalities of the time were housed therein confirm the fact that the Filstich house was one of the most pretentious buildings in the city's central square.

The plastic ornaments of the main façade were made in the last stage of the construction, and their theme is unique in the whole art of Transylvania: the plaster bas-relief of Saint Florian, surrounded by the representation of the four seasons of the year.

The study presents the structure and the inner layout of the building ever since the 17th century, as inferred from a partition document from 1672, as well as the line of landlords starting with the 16th century all the way to the 1900s, in itself an accurate reconstitution of the tax registers preserved in the State Archives, Department of Cluj.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 309.

fig.1

fig.2

Fig.1. Fațada principală a clădirii în anul 1859 (fotografia lui Francisc Veress); Fig.2. Fațada clădirii în anul 1900.

fig.3

fig.4

Fig.3. Portalul lui Petru Filstich, 1597; Fig.4. Portalul comandat de Daniel Wass și Iudita Vay, 1729.

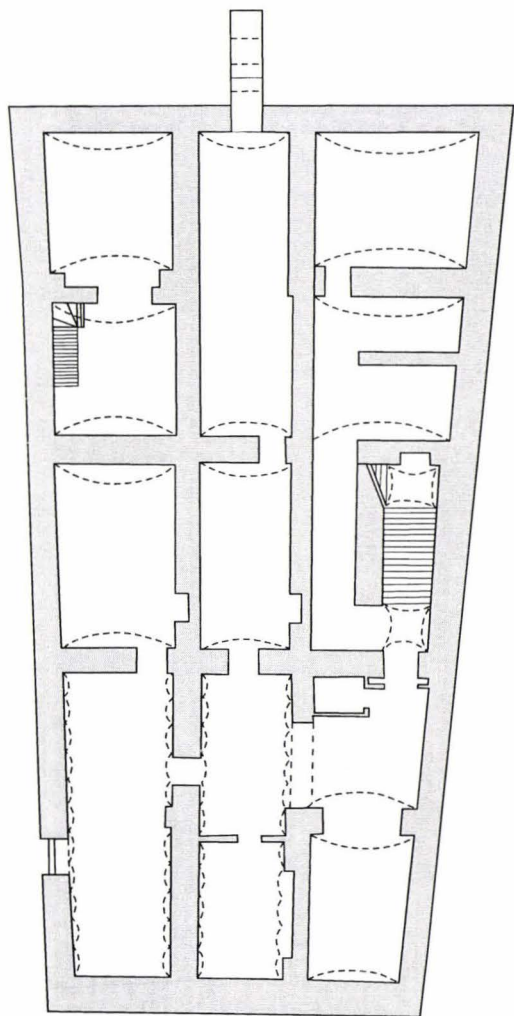

Fig.5. Planul subsolului clădirii între anii 1960-1970 (colecția arhitectului Adrian Giurgiu); Fig.6. Tava de cununie a lui Petru Filistich și a Ecaterinei Mûnich, 1590.

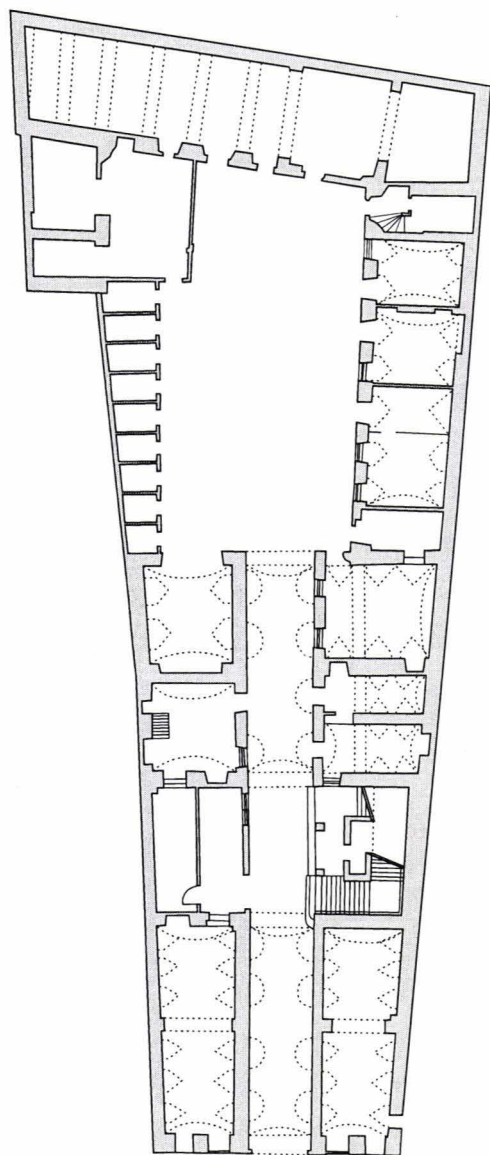

fig.7

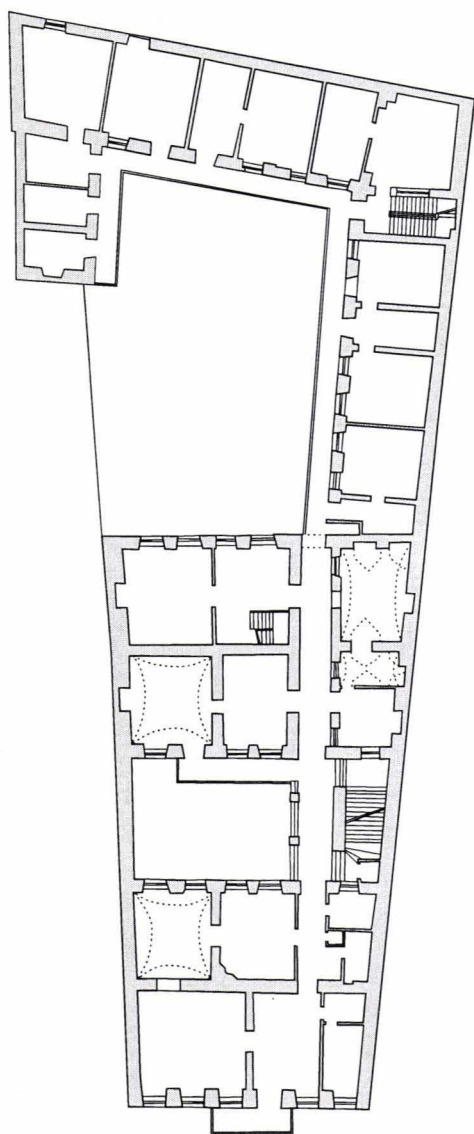

fig.8

Fig.7-8. Planul parterului și al etajului între anii 1960-1970 (colecția arhitectului Adrian Giurgiu).

fig.9

fig.11

fig.10

fig.12

fig.13

fig.14

Fig.9-12. Prezentarea celor patru anotimpuri: primăvara, vara, toamna, iarna; Fig.13-14. Prezentarea sfântului Florian și a unui ofițer.

**NUMISMATICĂ
ȘI
MEDALISTICĂ**

**MEDALII ROMÂNEȘTI DIN COLECȚIA NUMISMATICĂ
A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI (I)
1600-1947**

O importantă parte a patrimoniului Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca o constituie colecția numismatică formată din monede, medalii, bancnote, insigne etc., acoperind o perioadă lungă de timp care se întinde din sec. IV î.C. până în zilele noastre. Baza colecției o constituie moneda antică, medievală, modernă și contemporană din aur, argint, platină sau metal comun. Prin componența sa și prin valoarea inestimabilă istorică și materială, colecția noastră este cea de-a doua ca mărime din țară, fiind axată, așa cum este și firesc, pe istoria monetară transilvană.

O parte distinctă a colecției numismatice este formată din medalii adunate și păstrate cu grijă de-a lungul celor aproape 150 de ani de existență ai Muzeului nostru de custozii Cabinetului Numismatic. Constituită inițial din donații ale unor mari personalități clujene¹ care au luptat pentru înființarea Muzeului Ardelean la Cluj la mijlocul sec. al XIX-lea, colecția medalistică s-a îmbogățit de-a lungul anilor mai ales prin achiziții făcute la licitațiile internaționale care erau o practică curentă în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, ajungând până în anul 1918 la un număr de aproximativ 3.500 de piese, majoritatea dintre ele unicate pentru colecțiile numismatice din țara noastră. Evident, această parte a colecției medalistice constituie până în 1918, parte pe care am putea-o numi "partea veche", cuprinde medalii provenite din mediul cultural austriac și austro-ungar, datorită apartenenței politice a Transilvaniei Imperiului Habsburgic și mai apoi Austro-Ungariei. Cu toate acestea, și ca o dovadă a interesului cultural și științific al colecționarilor și custozilor care s-au ocupat de Cabinetul Numismatic clujean, în această parte veche a colecției noastre sunt cuprinse și unele dintre cele mai valoroase medalii provenite din mediul cultural românesc: medalia dedicată lui Mihai Viteazul (1600, aur, copie Becker, colecția Esterházy), medalia dedicată lui Constantin Brâncoveanu (1713, aur, original, colecția Esterházy) sau medalia dedicată lui Mihail Sturdza (1840, bronz).

După preluarea colecției numismatice de către statul român în 1919, preocupările pentru creșterea numerică și valorică a colecției intră într-o lungă perioadă de stagnare, administrarea patrimoniului provenit de la Muzeul Ardelean fiind trecut de la o instituție de cultură la alta până în 1981 când colecția numismatică intră în administrarea Cabinetului Numismatic al Muzeului de Istorie Cluj, unde se găsește și în prezent. Vorbind despre creșterea colecției medalistice, aceasta s-a îmbogățit din 1918 până în 1981 doar cu câteva zeci de piese specifice medalisticii din vechiul Regat, în special cu medalii provenind din vremea regelui Carol I și Carol al II-lea. Ca urmare, în 1993 în colecția noastră medalistică erau mai puțin de 150 de medalii românești, baza colecției medalistice rămânând medaliile austriece și maghiare moștenite de la Muzeul Ardelean. Luând act de această realitate care se cerea rapid remediată

¹ Dintre marii donatori din sec. XIX amintim familiile Esterházy și Delhaes.

având în vedere bogata activitate de emitere a medaliilor în România, politica de achiziții a Cabinetului Numismatic a fost canalizată în cea mai mare parte pe achiziționarea în număr cât mai mare a medaliilor românești. Din fericire, în perioada respectivă se mai alocău fonduri, chiar dacă mici și nesatisfăcătoare, pentru achiziții de piese muzeale și în acest fel au putut fi cumpărate părți din colecții medalistice particulare² pentru a acoperi, chiar dacă într-o mică măsură, marile goluri ale colecției noastre.

Dar, pentru că fondurile de achiziții nu erau suficiente și se micșorau în fiecare an³, au fost căutate și alte soluții. S-a făcut apel la instituțiile emitente de medalii, respectiv la Monetăria Națională, la Banca Națională a României, la primării sau prefecturi, la fundații etc.

Cea mai mare înțelegere și cea mai bună colaborare am avut-o cu R.A. Monetăria Statului care, pe parcursul a cinci ani a donat Muzeului nostru mai mult de 500 de medalii, majoritatea emise după 1990. BNR, la cererea noastră, ne-a făcut la rândul ei o serie de donații, medalii de aur și de argint, emise de bancă pentru celebrarea unor evenimente naționale (120 de ani de la proclamarea Independenței, 80 de ani de la crearea statului național unitar român) sau unor evenimente sportive (Jocurile Olimpice de la Atlanta, Campionatul Mondial de Fotbal, Campionatul European de Fotbal etc.). Din păcate, din 1999 BNR nu a mai făcut nici o donație Muzeului nostru și nici altor mari muzee din țară, așa cum a procedat până în acel an. Trebuie subliniat faptul că ar fi de o extremă importanță dacă ar putea fi adoptată o lege care să prevadă obligativitatea instituțiilor emitente de medalii, în speță Monetăria Națională și BNR, de a dona unui număr restrâns de muzee din țară, cum ar fi Muzeul Național de Istorie a României București, MNIT Cluj – Napoca ș.a., stabilite tot prin lege, câte două exemplare din fiecare medalie emisă. În acest fel s-ar asigura un flux continuu de alimentare a marilor colecții publice, singurele în care aceste piese ar rămâne pentru totdeauna și ar putea fi puse la dispoziția publicului vizitator. Altfel, custozii colecțiilor medalistice nu pot asigura o legătură permanentă cu instituțiile emitente, iar acestea, în funcție de diverși factori perturbatori, ar putea renunța la bunăvoință și ar putea înceta la un moment dat să alimenteze colecțiile muzeale.

În orice caz, prin achiziții și donații am reușit în acest moment să adunăm în colecția medalistică a Muzeului nostru aproape 1000 de medalii românești, dar această activitate este o activitate greoaie din lipsă de fonduri de achiziții și a lipsei de timp în cazul cererilor de donații.

*

Această colecție medalistică în permanentă creștere am încercat să o ordonăm și să o valorificăm din punct de vedere științific. Pe parcursul anilor am lucrat la alcătuirea unui *Catalog* de medalii românești din colecția MNIT, cu intenția de a publica această lucrare deosebit de necesară bibliografiei medalistice române. Dar lipsa de fonduri pentru aparițiile editoriale au stopat această intenție și de aceea am hotărât în final să publicăm pe capitole lucrarea, cu speranța că într-un viitor cât mai apropiat vom dispune și de fonduri pentru publicarea integrală.

Așa cum este firesc, această primă parte a *Catalogului* cuprinde, în ordine cronologică, primele medalii românești din colecția noastră. Încheiem această primă parte în anul 1947, anul în care în România se încheie o epocă istorică prin abolirea monarhiei și proclamarea RPR. Următoarele două părți vor cuprinde medaliile emise în perioada 1948 – 1989 și 1990-2000, urmărind în acest fel evoluția politică a României.

² În principal am achiziționat părți din colecțiile medalistice ale lui Vasile Chiorean (Cluj-Napoca), Victor Măzureanu (Craiova) și Gheorghe Lencu (Suceava). Toți acești colecționari sunt persoane în vârstă care toată viața au strâns cu grijă și pasiune medalii românești de mare valoare și se cuvine să le adresăm un cuvânt de mulțumire și pe această cale.

³ De exemplu, în 2004 nu au fost achiziționate mai mult de 20 de piese.

Exceptând primele cinci medalii, cele mai vechi și mai valoroase din colecția noastră (copiile medaliei lui Mihai Viteazul, 1600, aur și argint, medalia lui Constantin Brâncoveanu, 1713, aur și argint și medalia lui Mihail Sturdza, 1840, bronz), celelalte medalii din această primă parte a lucrării ar putea purta subtitlul de *Medaliile Casei regale Române (1870- 1947)*, acoperind domniile lui Carol I, Ferdinand I, Carol al II-lea și Mihai. Din păcate, colecția noastră nu deține nici o medalie emisă în timpul lui Alexandru Ioan Cuza care a avut o medalistică deosebit de frumoasă, lucrată în străinătate la standardele emisiunilor numismatice europene.

În general, aceste medalii, destul de puține la număr, acoperind o perioadă de timp mai scurtă de un veac, nu ne pot face o imagine de ansamblu a medalisticii românești din secolul al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea. Prima impresie, nu foarte favorabilă, este că medalistica românească emisă sub patronajul Casei Regale cunoaște un proces regresiv. După cum știm, Carol I, primul rege al României independente, provine din una dintre cele mai ilustre case nobiliare ale Europei de vest, fiind crescut și educat în tradițiile valorilor culturale occidentale. Acceptând tronul României, Carol I s-a străduit să transplanteze în țara sa adoptivă aceste valori culturale pentru a o ridica în rândul națiunilor europene civilizate. Venind dintr-un mediu cultural în care marile evenimente erau subliniate și omagiate prin emisiuni medalistice, Carol I a apelat la acest mod de propagandă și în noua sa patrie. Nu a aruncat sămânța pe un teren întelenit, pentru că predecesorii săi, cum ar fi Mihail Sturdza în Moldova și mai apoi Alexandru Ioan Cuza în Principatele Unite au fost deschizători de drumuri și în acest domeniu. Procedând la fel ca și înaintașii săi autohtoni, sfidând Poarta Otomană care interzicea emisiunile monetare și emiterea de medalii și decorații în teritoriile controlate de ea, Carol I a încurajat acest tip de emisiuni numismatice. Deși destinate unui public restrâns, prin alcătuirea unor colecții care cu timpul au ajuns și în instituțiile publice de cultură, Carol I era conștient că își aduce contribuția la fixarea în memoria colectivă a unor evenimente importante din istoria modernă a României.

Pentru că în Principate nu mai existau ateliere monetare și arta baterii monedei era aproape uitată, Carol, ca și înaintașii săi, a fost nevoit să apeleze pentru emisiunile medalistice la monetăriile europene occidentale cu mare tradiție în acest domeniu. Cum era și firesc, s-a îndreptat spre monetăriile germane, printre cele mai bune, dacă nu chiar cele mai bune din lume. Comenzile venite din România au fost onorate de mari gravori ai timpului cum ar fi Küllrich⁴, Telge⁵ sau Scharff⁶, primii doi aducându-și contribuția și la organizarea monetăriei din București, dovadă a interesului manifestat de Carol I față de emisiunile monetare și medalistice, un prim pas făcut către afirmarea independenței de stat a Principatelor. Acești gravori, fie că au lucrat în Germania, fie că au lucrat la București, au imprimat emisiunilor medalistice stilul și rigoarea germană, făcând din medaliile emise în timpul lui Carol I cele mai frumoase medalii românești, nivel neatins nici de emisiunile din zilele noastre. La acest lucru a contribuit și faptul că medaliile, deși lucrate în metal comun, erau făcute din bronz de cea mai bună calitate permițând executarea unor compoziții artistice elevate, în stilul medalisticii europene. Cu timpul s-au format maeștrii gravori de medalii români care și-au adus contribuția la dezvoltarea medalisticii românești⁷.

Medaliile din timpul lui Carol I care se găsesc în colecția noastră, atât de incompletă, ne permit să ne facem doar o vagă idee asupra medalisticii din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cu toate acestea, cele 80 de medalii prezentate în *Catalog*, se referă, majoritatea dintre ele, la

⁴ 1821 – 1887. A lucrat la Berlin, Londra, Bruxelles, Paris și München. A organizat monetăria din București.

⁵ A lucrat și la monetăria din București.

⁶ 1845 – 1903, gravor austriac.

⁷ Vezi lista gravurilor de la sfârșitul lucrării.

importante evenimente politice din vremea lui Carol I, putând practic urmări eșafodajul care a dus în cele din urmă la edificarea statului modern român, atât din punct de vedere politic cât și economic și cultural. Cea mai mare parte a medaliei sunt dedicate construcției politice și celebrării unor importante momente din istoria modernă a României: proclamarea regatului⁸, jubileul de 25 de ani de domnie ai regelui Carol⁹, 5 ani, 20 de ani și 25 de ani de la proclamarea Independenței de stat a României¹⁰, semicentenarul¹¹. Revoluției de la 1848, semicentenarul unirii Principatelor¹². Culmea medalisticii românești din vremea lui Carol I o constituie, fără îndoială, seriile medalistice¹³ dedicate jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui sărbătorit cu mare fast în 1906. Dacă ar fi să judecăm acest eveniment numai din prisma medalisticii, a mesajului transmis de medalii și a domeniilor pe care le abordează, am putea spune că în 1906 România s-a ridicat, din acest punct de vedere, la nivelul oricărei țări vest europene. Asocierea lui Carol I cu împăratul Traian¹⁴ avea ca scop nu numai transmiterea mesajului privind latinitatea și continuitatea poporului român, ci și celebrarea, pe lângă cei 40 de ani de domnie ai lui Carol, celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către romani și intrarea teritoriilor nord dunărene în lumea civilizată europeană. Organizarea marii Expoziții Generale¹⁵ din 1906 aducea România cu un pas mai aproape de Franța, Anglia sau Austria, care se întreceau la sfârșitul secolului al XIX-lea în organizarea unor asemenea expoziții, una mai interesantă și mai bogată în realizări decât alta. Chiar dacă România nu se putea compara cu marile realizări tehnice și artistice etalate la aceste expoziții internaționale, Expoziția din 1906 constituia un semnal dat Europei că tânărul stat român face eforturi pentru a se ridica cât mai curând la standardele europene ale epocii. Seria medalistică emisă cu acest prilej *Suvenir de București*¹⁶ semnalează prezența oaspeților străini la acest eveniment și atenție care le-a fost acordată fiecăruia în parte, prin individualizarea lor, fiecare medalie având inscripționat numele participantului¹⁷.

Medalistica cu tematică politică este completată de cea cu tematică economică. În colecția noastră s-au păstrat doar medalii dedicate construirii minunatului Pod de la Cernavodă¹⁸, opera inginerului român Anghel Saligny, și cea pentru punerea pietrei fundamentale a Casei de Economii și Consemnațiuni¹⁹. Dar chiar și numai aceste două exemple ne permit să ne facem o idee despre marele efort economic și de inteligență folosit pentru construirea Podului de la Cernavodă, operă inginerească menită să facă legătura între patria – mamă și cea mai nouă provincie intrată în componența statului român: Dobrogea. Podul a fost de la bun început o provocare și un simbol. Provocare pentru că trebuia învinsă maiestatea Dunării, unul dintre cele mai mari fluvii europene. Pentru aceasta a intrat în luptă inteligența unui mare inginer român, Angel Saligny, care a dovedit că și o națiune tânără și lipsită de resursele marilor țări europene este capabilă să construiască edificii monumentale²⁰, utile și necesare nu numai țării sale ci și

⁸ Cat. 8 – 9.

⁹ Cat. 22 – 23.

¹⁰ Cat. 10, 40, 45.

¹¹ Cat. 39.

¹² Cat. 72.

¹³ Cat. 55 – 71.

¹⁴ Cat. 55 – 56.

¹⁵ Cat. 57 – 62.

¹⁶ Cat. 63 – 65.

¹⁷ În colecția noastră s-au păstrat doar medalii primite de personalități maghiare transilvănene care au participat la eveniment.

¹⁸ Cat. 32 – 33.

¹⁹ Cat. 36 – 38.

²⁰ Pentru alte opere ale lui Anghel Saligny, în general construcții portuare, realizate la Brăila, Galați sau Constanța, există medalii dar ele lipsesc din colecția noastră.

Europei. Splendida construcție de la Cernavodă a fost apoi posibilă prin munca anonimă a sutelor de muncitori care au lucrat la ridicarea podului și prin susținerea financiară a lucrării, ceea ce a demonstrat că România este așezată pe o economie capabilă să susțină asemenea lucrări. Dar Podul a fost și un simbol care a făcut posibilă, după aproape 600 de ani, întoarcerea unui teritoriu românesc în sânul națiunii. Dunărea nu mai era un hotar despărțitor, ea devenea o arteră care leagă două ramuri ale aceluiași trunchi. Evident, construcția acestui pod a avut la bază, în primul rând rațiuni economice pentru că el a permis ieșirea la mare a României. Dar, indiferent din ce punct de vedere privim problema, nu putem să nu remarcăm un fapt real constat în ultimii ani. Deși revenirea Dobrogei la România în 1878, teritoriu câștigat prin jertfa de sânge din Războiul de Independență, a fost un eveniment cel puțin comparabil cu Unirea din 1918, el este foarte rar și cu parcimonie celebrat. Dacă în vremea lui Carol au fost emise medalii cu prilejul celebrării celor 20 de ani de la revenirea Dobrogei la România când a fost ridicat Monumentul Independenței de la Tulcea²¹, acest lucru nu a mai fost făcut nici măcar cu prilejul aniversării celor 120 de la eveniment, în 1998. Emiterea unei medalii cu acel prilej ar fi fost cel mai nimerit mod de a celebra evenimentul. Nu știm dacă în 2003, când s-au sărbătorit 125 de la anexarea Dobrogei, a fost sau nu emisă vreo medalie.

Punerea pietrei fundamentale a Casei de Economii și Consemnațiuni este un alt semnal al dezvoltării economice, chiar dacă nu spectaculoasă, a României, pentru că o asemenea instituție financiară nu și-ar fi avut rostul dacă populația nu era capabilă să facă economii. Oricum, clădirea a cărei pietre fundamentale a fost pusă pe vremea lui Carol I este unul dintre cele mai frumoase edificii cu care se mândrește și astăzi Bucureștiul.

De altfel, aceste două exemple a unor opere economice și de artă pentru care s-au emis medalii comandate fără îndoială de puterea de la București, li se alătură medalii emise de această dată din sânul comunității de afaceri independentă de puterea politică. Medaliiile Societății Cooperativa constructorilor și meseriașilor români (1894), cele ale Societății Creditul Funciar Urban București dedicată activității de 25 de ani ai lui Al. G. Băicoianu (datată 1900, prin urmare Societatea a fost fondată în 1875), cea a jubileului de 25 de ani de la înființarea Societății Centrale Agricole (1914, înființată deci în 1889), dar și cele dedicate unor concursuri și expoziții naționale sau regionale: concursul de agricultură și industrie de la București (1881), Expoziția de la Craiova (1898), Expoziția Târgul Moșilor (1903) sau Expoziția marilor proprietari de la București (1904) arată până la urmă o efervescență a afacerilor și faptul că România își caută cu febrilitate un drum spre dezvoltarea economică, agricolă și industrială. Multe din aceste medalii²² constituiau premii ale participării la astfel de manifestări și îndemnuri mobilizatoare pentru obținerea unor rezultate de excepție. Datorită medaliei personalizate din colecția noastră știm de exemplu că premiul I la expoziția de la Craiova a fost obținut de C. J. Feraru. Medalia Expoziției Târgu Moșilor organizată de Primăria București în 1903 atesta participarea la expoziție și constituia *Răsplata muncii*. Subtil, așa cum face medalia Societății Cooperativa din 1894, medaliiile sugerează că rezultatele economice pot fi mai ușor obținute prin învățătură. Reversul medaliei prezintă o carte deschisă având înscris pe pagina din stânga: *Toți printr-unul și Dumnezeu cu noi* iar pe cea din dreapta: *Te înalți prin muncă și cultură*.

Luând în considerare aceste medalii provenite din mediul de afaceri și cel economic competițional nu mai surprinde organizarea Expoziției Generale din 1906 care a constituit apogeul manifestărilor de acest gen.

Medalistica din timpul lui Carol I a omagiat și personalități politice sau culturale ale României. În această categorie am putea include și micul medalion din 1874 emis la cererea

²¹ Cat. 45.

²² Cat. 11, 31, 41, 53 - 54, 80 - 81.

doamnei Elena Cuza cu prilejul comemorării unui an de la moartea marelui domnitor²³. Dacă prima piesă medalistică dedicată acestui mare om de stat care a pus de fapt piatra fundamentală a României moderne este o inițiativă particulară, o dată cu trecerea anilor și consolidarea domniei lui Carol I figura lui Cuza este din ce în ce mai mult adusă în atenția publică, inclusiv în medalistică, fiind un mod de recunoaștere a meritelor celui care a fost primul domn al Principatelor Unite. Busturile accolade ale lui Cuza și Mihail Kogălniceanu, cealaltă figură emblematică a făuririi statului român modern, apar pe medaliile dedicate ridicării statului lor la Iași²⁴ ca semn de recunoștință a poporului român, iar medalia²⁵ din 1909, când s-a sărbătorit semicentenarul Unirii, poartă pe avers portretul lui Cuza.

În 1904 s-au împlinit 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare, prilej cu care a fost emisă o medalie după macheta profesorului ieșean Celesti – Fabio și executată la Stuttgart de gravorii Mayer și Wilhelm²⁶. Dar, dacă aceasta a fost medalia oarecum oficială a manifestărilor fastuoase menite să marcheze cele patru secole de la dispariția celui mai mare voievod al Moldovei, în colecția noastră se găsește o altă medalie²⁷ dedicată aceluiași eveniment emisă de Clubul Român din Viena care face referire la serbările de la Putna din 2/15 iulie 1904. Cine se ascunde în spatele acestui Club Român de la Viena? Nu pot fi decât studenții români din Bucovina și probabil Transilvania, care au participat la comemorarea de la Putna și au consemnat evenimentul prin emiterea acestei medalii.

Dintre personalitățile ardelenе omagiate în medalistica românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în colecția noastră se găsesc două medalii: una dedicată lui Avram Iancu²⁸ ca participant la Revoluția din 1848 (datată 1900), iar cealaltă dedicată de Academia Română lui George Barițiu²⁹ la împlinirea vârstei de 80 de ani (1892).

Tot din mediul ardelean mai provin și alte două medalii: medalia³⁰. Expoziției Române de la Sibiu (1881) și medalia semicentenarului înființării Gimnaziului românesc din Năsăud³¹ (datată 1913, deci Gimnaziul a fost înființat în 1863). Medalia din 1881 este semnată **WILHELM PITTNER WIEN** iar cea din 1913 a fost executată la Stuttgart de aceeași Mayer și Wilhelm³². Dacă în privința medaliei din 1913 lucrurile sunt clare, ea fiind comandată de foști elevi năsăudeni ai Gimnaziului care se găseau în acel moment la București, printre care și Constantin C. Moisil, în cazul celei dintâi medalii, executate la Viena, credem că ea provine din mediul cultural și de afaceri românesc din Austro-Ungaria și, în acest caz, ar putea fi *prima medalie românească* din Ardeal. Această ipoteză este întărită și de faptul că în Catalogul editat în 1906 de SNR această medalie nu apare, prin urmare ea nu era cunoscută în mediile numismatice bucureștene.

După cum am arătat și mai sus, societatea românească de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea conștientizează tot mai mult că progresul economic bazat pe tehnologie nu poate fi realizat decât prin creșterea gradului de instruire a masei largi a poporului, că accesul la învățământ și cultură nu mai poate fi apanajul unei clase privilegiate. Ca urmare, au fost luate măsuri pentru generalizarea învățământului primar, au fost înființate tot mai multe școli gimnaziale și licee, a crescut importanța celor două mari Universități de la

²³ Cat. 7.

²⁴ Cat. 24 – 26.

²⁵ Cat. 72 – 73.

²⁶ MPR, p. 93, 253. Cat. 50.

²⁷ Cat. 51.

²⁸ Cat. 42.

²⁹ Cat. 27 – 29.

³⁰ Cat. 12.

³¹ Cat. 78.

³² MPR, p. 109, 261.

Iași și București. Un rol important în acest proces l-a avut fără îndoială copleșitoarea personalitate a lui Spiru Haret a cărui merite ca ministru al Cultelor și al Învățământului și sprijinitor al instituțiilor financiare au fost omagiate prin minunata plachetă³³ lucrată la Stuttgart în 1911. În 1914 sunt celebrați cei 75 de ani de la fondarea Academiei Mihăilene și semicentenarul înființării Universității din Iași, urmașa Academiei lui Mihail Sturdza³⁴.

Dar, poate mai mult decât aceste piese medalistice care omagiază mari instituții de cultură și mari personalități ale timpului, ar trebui să subliniem obiceiul acordării unor medalii premianților proveniți din învățământul primar și gimnazial, medalii³⁵ emise sub egida Ministerului Instrucțiunii Publice și Cultelor. Semnate de gravori recunoscuți, cum ar fi Radivon și Carniol, aceste medalii se disting prin modul îngrijit în care au fost lucrate și prin faptul că prezintă pe avers stema țării și deviza Casei Regale: **NIHIL SINE DEO**. Acest mod deosebit de a încununa munca de un an de zile a unui elev s-a păstrat până sub Carol al II-lea. În colecția noastră există o singură medalie ca premiu școlar datată 1902.

Nici evenimentele legate de politica externă a României nu au fost excluse din rândul emisiunilor medalistice³⁶. În 1896 a avut loc inaugurarea Porților de Fier de la Orșova, eveniment la care au participat Carol I, Alexandru al Serbiei și împăratul Francisc Iosif. Cu acest prilej Francisc Iosif a făcut o vizită la București unde, în prezența altetelor regale Ferdinand și Maria împreună cu copiii lor Carol și Elisabeta, a membrilor guvernului în frunte cu primul ministru Dimitrie A. Sturdza, a reprezentanților armatei și administrației regale, a primarului Capitalei, a fost primit la palatul Cotroceni de către Carol I și regina Elisabeta. De asemenea, cei doi suverani, *amicii păcii*, au trecut în revistă trupele române, căci, în plină inimă a Balcanilor, butoiul cu pulbere al Europei, cum altfel putea fi mai bine demonstrată amiciția față de pace decât în defilarea batalioanelor în marș. Și deși România se alăturase alianței secrete din care făcea parte și Austro-Ungaria, în mod natural cele două țări nu puteau fi amice atâta timp cât între ele stătea problema Transilvaniei și a Bucovinei. Câtă amiciție și-au arătat urmașii lui Carol I și ai lui Francisc Iosif au dovedit-o evenimentele Primului Război Mondial. Această vizită imperială, poate de cel mai înalt nivel, care a avut loc în 1896, a fost atât de importantă încât au fost emise nu mai puțin de șapte serii medalistice³⁷, dintre care în colecția noastră, din păcate, nu avem decât două medalii.

Vizita lui Francisc Iosif în România parcă a făcut să se audă din ce în ce mai distinct răpăitul tobelor care vesteau sângeroasele evenimente ale începutului de secol XX. Umbra atâtor probleme rămase nesoluționate în Balcani se întindea subtil și asupra României. Pregătirile pentru război sunt reflectate și în medalistică³⁸ prin medalia dedicată manevrelor regale din 1911 și prin *Crucea Meritul Sanitar* din 1913 din timpul războaielor balcanice. La acestea se adaugă și mai vechea medalie *Bărbăție și credință*.

Medalistică românească din timpul lui Carol I a abordat și un domeniu mai special, aproape privat, și anume, evenimentele din familia regală. Dar, nașterea, căsătoria sau decesul, evenimente care în orice familie obișnuită sunt evenimente strict private, devin publice în cazul familiei regale, pentru că o naștere însemna asigurarea succesiunii la tron, o căsătorie putea deschide sau nu importante căi spre relații internaționale, iar decesul putea provoca evenimente politice importante. Pentru nașterea principesei Maria, la 27 august/ 8 septembrie 1870, primul

³³ Cat. 75.

³⁴ Cat. 79.

³⁵ Cat. 46.

³⁶ Cat. 34 – 35.

³⁷ BSNR 1906, p. 87 – 90.

³⁸ Cat. 48 – 49, 74, 76.

și unicul copil al cuplului regal, decedată la scurt timp, a fost emisă o mică medalie³⁹ care anunța evenimentul. Moartea principesei, eveniment pentru care nu avem cunoștință să fi fost emisă vreo medalie⁴⁰, și faptul că nu s-a mai născut nici un moștenitor direct, a ridicat problema succesiunii la tron rezolvată prin adoptarea principelui Ferdinand. Educat pentru a prelua tronul României de la unchiul său, Ferdinand s-a dovedit a fi un urmaș destul de docil acceptând căsătoria cu Maria de Marea Britanie, nepoata reginei Victoria. Prin această căsătorie dinastică a fost atins un ideal scump aristocrației europene de la sfârșitul secolului al XIX-lea: înrudirea cu Casa Regală a Angliei și prin aceasta, practic, cu aproape toate casele europene domnitoare. Pentru căsătoria care a avut loc la 29 decembrie 1892/ 10 ianuarie 1893 a fost emisă o medalie⁴¹ care reunește una dintre cele mai frumoase compoziții heraldice din medalistica românească prin prezentarea pe reversul piesei a stemelor de stat ale României și ale Marii Britanii. Căsătoria s-a dovedit a de bun augur pentru că cei doi protagoniști au depus toate eforturile pentru a deveni buni români, prin numărul mare de copii aduși pe lume au asigurat succesiunea la tron și mai ales, au avut privilegiul și șansa de a deveni figurile emblematice ale făuririi statului național unitar român în 1918.

Tot în această categorie a medaliilor cu caracter familial putem include și medalia⁴² dedicată inaugurării castelului Peleş, dacă socotim acest impresionant edificiu ca o casă familială, așa cum a fost inițial conceput, și nu ca o reședință oficială, așa cum a devenit cu timpul. Terminat în 1883, la 10 ani de la începutul lucrărilor (dar să nu uităm că între timp avusese loc Războiul de Independență), castelul Peleş este prima operă monumentală din vremea lui Carol I, construit din fondurile private ale regelui, și poate cel mai frumos muzeu al României din zilele noastre.

Nu putem încheia această scurtă trecere în revistă a medalisticii din vremea lui Carol I, așa cum apare ea din prea săraca noastră colecție, fără a aminti medaliile dedicate unor așezăminte de cult sau unor evenimente cu caracter religios. În prima categorie putem include medaliile⁴³ dedicate restaurării unor monumente ale ortodoxiei românești: restaurarea mănăstirii de la Curtea de Argeș (1886) a cărei biserică a devenit biserica tombală a Casei Regale și restaurarea, în 1904, a bisericilor Sf. Nicolae (ctitor în 1493 Ștefan cel Mare) și Trei Ierarhi (ctitor în 1639 Vasile Lupu). Medaliile dedicate acestor restaurări ne spun că ele s-au făcut sub egida regelui Carol I, ceea ce demonstrează faptul că și prin susținerea acestui tip de lucrări regele încerca să dovedească respectul și atașamentul său față de religia adoptată de el și familia sa la urcarea pe tron, ortodoxismul, practicat de cvasitotalitatea supușilor săi.

Tot din sfera vieții religioase putem aminti micile medalii de botez⁴⁴ pe care familia noului născut le primea când micuțul devenea creștin prin actul botezului. Așa cum lasă să se înțeleagă cele câteva medalii de acest gen din colecția noastră, aceste medalioane ovale, de mici dimensiuni, adesea cu inel de prindere, putând prin urmare fi purtate la gât, erau piese cu iconografie comună (Isus Cristos oficiind botezul, porumbelul în zbor etc.) care erau distribuite la botez, puteau fi personalizate prin adăugarea ulterioară a numelui celui botezat, a datei nașterii și, în unele cazuri, a numelui nașei de botez⁴⁵. Din păcate, acest obicei menit să sudeze legătura dintre cel botezat și biserică a fost anulat după 1947.

³⁹ În aur, argint și aramă. Cat. 6.

⁴⁰ Există o singură machetă de la începutul sec. XX dedicată comemorării morții principesei. *Târnoveanu – Pârvan*, p. 261.

⁴¹ Cat. 30.

⁴² Cat. 13 – 16.

⁴³ Cat. 17, 52,.

⁴⁴ Cat. 18, 20, 21, 44.

⁴⁵ Cat. 20, 44.

Medalistică urmașilor lui Carol I, Ferdinand, Carol al II-lea și Mihai, este mai slab reprezentată în colecția noastră dar, putem spune cu toată certitudinea, ea nu se ridică la nivelul medalisticii lui Carol I din nici un punct de vedere. Într-un fel, acest lucru este explicabil prin evenimentele tot mai precipitate care au marcat prima jumătate a secolului al XX-lea.

Ferdinand I a preluat domnia la izbucnirea primei mari conflagrații mondiale a secolului când griile sale și ale tuturor erau marcate de starea de nepregătire a țării în fața pericolului care o amenința. Au urmat anii grei ai războiului, când, fără îndoială, ultima grijă a regelui și a tuturor românilor era marcarea unor evenimente prin medalii. Cu toate acestea, în 1914, Ferdinand și-a făcut datoria față de unchiul său prin emiterea medaliei⁴⁶ care marca decesul marelui înaintaș. Imediat după război, cele două medalii din 1918 și 1919, sunt dedicate tot evenimentelor dramatice din timpul conflagrației: placheta apărătorilor orașului Galați⁴⁷ (1918) și medalia dedicată eroilor Regimentului 4 Roșiori Regina Maria⁴⁸ (1919). Ecourile războiului și sentimentul de recunoștință față de cei căzuți la datorie răzbat și în anii următori, când multe din localitățile României Mari s-au împodobit cu monumente dedicate și purtând numele eroilor de război. Cu un asemenea prilej, cetățenii din obscura comună Cornet – Glogoveanu din județul Ilfov, au găsit de cuviință să emită și o medalie⁴⁹ în cinstea celor dispăruți.

Dacă medalistica oficială a avut de suferit în această perioadă dramatică din istoria României, după război acest domeniu începe totuși să-și revină fiind de fapt invadat de inițiativa particulară. Din timpul domniei lui Ferdinand I s-au păstrat medalii dedicate unor mari personalități politice și culturale ale României, printre care, în colecția noastră există medalii dedicate marelui savant Nicolae Iorga⁵⁰ la împlinirea vârstei de 50 de ani (1921) și eminentului om politic I. C. Brătianu⁵¹.

Că viața își urma cursul și societatea românească încerca să depășească traumele războiului stau dovadă medaliile dedicate unor activități economice. Placheta Expoziției de mostre a industriei românești⁵² (1921), medaliile – premii ale expozițiilor zootehnice⁵³ regionale de la Cluj (1923, 1924, 1926), medalia Expoziției de la Chișinău⁵⁴ (1925), medaliile personalizate ale Expoziției ucenicilor de la Cluj⁵⁵ sau medalia dedicată decesului bancherului Jean Chrissoveloni⁵⁶, sunt numai câteva exemple. Aceste medalii ne permit să facem observația că și în acest fel este subliniat efortul societății românești de integrare, economică în primul rând, a teritoriilor revenite statului român prin actul Unirii din 1918, precum și menajarea sentimentelor noilor naționalități minoritare, maghiarii în primul rând, prin folosirea legendelor bilingve.

De altfel, făurirea statului național unitar român la 1 Decembrie 1918 este evenimentul central al epocii lui Ferdinand I. Încoronării de la Alba Iulia din 15 octombrie 1922 îi sunt dedicate cele mai multe medalii⁵⁷ din vremea lui Ferdinand. Cele trei serii medalistice dedicate evenimentului, care se găsesc și în colecția noastră, dintre care două sunt "populare"⁵⁸ cum erau

⁴⁶ Cat. 85.

⁴⁷ Cat. 86 – 87.

⁴⁸ Cat. 88.

⁴⁹ Cat. 113.

⁵⁰ Cat. 89 – 90.

⁵¹ Cat. 116 – 116.

⁵² Cat. 91.

⁵³ Cat. 106 – 112, 122 – 124.

⁵⁴ Cat. 118.

⁵⁵ Cat. 125 – 126; pentru M. Pop și C. Hornischer; bilingve (română și maghiară).

⁵⁶ Cat. 121.

⁵⁷ Cat. 92 – 104.

⁵⁸ Cat. 94 – 102, 103 – 104.

denumite în epocă, sunt splendid completate și eclipsate de marele medalion unifațetat al încoronării⁵⁹, piesă nu neapărat cu caracter medalistic⁶⁰, dar absolut deosebită din toate punctele de vedere. Executată de gravorul **KARA**, din bronz de cea mai bună calitate, piesa prezintă cuplul regal în costumele de încoronare în stil bizantin⁶¹. Cei doi suverani sunt încoronați, Ferdinand poartă coroana de oțel a României, Maria o coroană în stil bizantin, fiecare fiind înfășurați în câte o mantie largă, cu ornamente bogate și având brodate pe poale stemele provinciilor istorice ce compuneau atunci România Mare. Ferdinand, în profil stânga, așezat pe un tron având înscris deviza regală: **NIHIL SINE DEO**, ține sprijinit pe genunchiul drept sceptrul. Maria, în picioare din spate, oferă privitorului doar profilul și splendida mantie brodată, ține cu mâna stângă un delicat lujer lung de crin. În fundal se distinge Catedrala Reîntregirii din spatele căruia răsare soarele. Medalionul nu are menirea numai de a marca momentul culminant al încoronării de la Alba Iulia, ci este și un omagiu adus tuturor românilor care s-au jertfit pentru realizarea acestui înalt deziderat național pentru că în exerga⁶² piesei se găsește următorul text: *Prin jertfa lor s'a făcut unirea Țării, Maria*.

Lucrurile păreau a intra pe un făgaș normal, țara cunoștea o perioadă de prosperitate economică, a fost înzestrată cu o nouă Constituție în 1923, au fost făcute importante reforme în aproape toate domeniile de activitate, viața universitară și culturală cunoștea o nouă dezvoltare, când România a fost lovită, aproape simultan, de două grave pierderi: moartea lui I. C. Brătianu, eminentul prim ministru al țării în perioada imediat de după Unire și cea a însuși regelui Ferdinand I. Dintr-o dată România a rămas fără conducătorii de care avea nevoie. Neseriozitatea moștenitorului tronului, prințul Carol, care abdicase și își părăsise nu numai îndatoririle pentru care fusese crescut și educat, dar și fiul minor care devenea automat șeful statului, norii grei ai marii crize economice care se abăteau asupra lumii, au creat o situație cât se poate de nefericită și soluția organizării Consiliului de Regență (1927-1930) care urma să conducă țara până la majoratul regelui a fost cea mai bună dintre soluțiile momentului.

Pentru această perioadă în colecția noastră s-au păstrat două tipuri de medalii: cele dedicate celebrării unui deceniu de la marea Unire⁶³ și cele dedicate semicentenarului revenirii Dobrogei la România⁶⁴, ambele evenimente având loc în 1928. Din același an, dar din inițiativă particulară, au fost emise medalii dedicate centenarului nașterii lui Carol Davila⁶⁵ și placheta jubileului de 25 de ani de la înființarea Uniunii Generale a Industriașilor Români (UGIR)⁶⁶.

Revenirea în țară a lui Carol al II-lea la 6 iunie 1930 a fost o soluție cu consecințe aproape tot atât de grave ca și prima sa abdicare. Carol reia tronul practic printr-o lovitură de stat și regele minor redevine prinț moștenitor cu rangul de mare voievod de Alba Iulia⁶⁷. România intra în ultimii ei ani de democrație parlamentară, sub Carol al II-lea trecându-se treptat spre prima dictatură din istoria noastră. Personalitate controversată și nestatornică, regele

⁵⁹ Cat. 92.

⁶⁰ Ea putea fi folosită și ca piesă ornamentală încastată în piese de mobilier sau în cartușe arhitectonice.

⁶¹ În ceea ce-l privește pe Ferdinand, acest medalion este singurul în care regele apare în costum de gală și purtând coroana și sceptrul ca simbol al puterii, restul medaliilor prezentându-l în severul și austerul costum militar, cu caschetă sau cu capul descoperit. Continuă în acest fel tradiția instaurată de Carol I care, pe toate medalii, este prezentat în costum militar cu decorații și cu capul descoperit.

⁶² Existența exergii, element specific medaliilor, ne-a și determinat să includem acest medalion printre piesele medalistice.

⁶³ Cat. 128 – 131, 135 – 138. Una dintre seriile medalistice dedicate acestui eveniment este datată 10 mai 1929.

⁶⁴ Cat. 132.

⁶⁵ Cat. 133.

⁶⁶ Cat. 134.

⁶⁷ Cat. 170.

Carol a patronat o perioadă la fel de controversată și contradictorie din toate punctele de vedere. Tratatând afacerile țării ca pe ale sale personale, domnia lui Carol al II-lea a adus grave prejudicii economice și, deși anul 1938 este considerat anul de vârf al economiei antebelice, de fapt s-a dovedit că țara nu a fost pregătită din nici un punct de vedere să facă față gravelor pericole ce o amenințau o dată cu creșterea pericolului fascist și revizionist pe plan european.

Medalistică românească din vremea lui Carol al II-lea, destul de abundentă într-o colecție atât de rarefiată cum este a noastră, vine parcă să confirme cele de mai sus. Majoritatea medaliei din colecția noastră sunt dedicate unor evenimente sportive, știut fiind faptul că regele era mare amator de parade militare și sportive, anticipând nefast ceea ce se va întâmpla o jumătate de secol mai târziu în timpul lui Nicolae Ceaușescu. Campionatele naționale de atletism⁶⁸ (1931 și 1934), sărbătorirea a cinci ani de la înființarea flotei aeriene de apărare⁶⁹ (1932), concursul de tir⁷⁰ (1937), concursul hipic internațional de la București⁷¹ (1938), par a fi cele mai importante momente ale domniei lui Carol al II-lea. Sunt celebrate și câteva personalități române sau străine, printre care Al. Slătineanu⁷² (inițiativă particulară, 1939), Constantin Leonida⁷³ (inițiativă particulară) sau contele de Saint Aulaire⁷⁴.

Totuși, spre cinstea sa, regele onorează centenarul nașterii înaintașului său, Carol I, prin emiterea unei serii medalistice⁷⁵, la fel ca și decesul mamei sale prin medalia *Stella Maris*⁷⁶.

Cea mai frumoasă medalie din epoca lui Carol al II-lea este cea dedicată dării în funcțiune a căii ferate Ilva Mică – Vatra Dornei⁷⁷, linie ferată ce lega Transilvania de Moldova ce a rămas până în zilele noastre una dintre cele mai mari realizări în domeniu, ținând cont de dificultatea traseului pe care a fost construită, neegalată nici de construirea căii ferate Bumbești – Livezeni cu care s-a mândrit mai târziu regimul comunist. Este ultima medalie (cel puțin în colecția noastră) care amintește de anii de glorie ai medalisticii lui Carol I.

Sunt celebrate prin medalii și alte evenimente comemorative: 20 de ani de la înființarea Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București⁷⁸ (1933), semicentenarul ziarului Universul⁷⁹, sfințirea catedralei ortodoxe din Cluj⁸⁰ (1933), centenarul Așezămintelor Brâncovenesti⁸¹ (1938), semicentenarul Școlii Superioare de Război⁸², și sunt emise în continuare medalii ca premii școlare⁸³. Emiterea acestor medalii a fost facilitată și de reînființarea Monetăriei Naționale și darea în funcțiune a noului său local⁸⁴ (1935), fără a se renunța, în unele cazuri, la serviciile unor gravori sau monetării străine.

Instaurarea dictaturii regale și mai ales politica dezastruoasă care a dus în 1940 la pierderea a aproape 2/3 din țară (Basarabia, Cadrilaterul și Nordul Transilvaniei), precum și caracterul instabil și lipsa de responsabilitate civică și politică, l-au făcut pe Carol să abdice la 6

⁶⁸ Cat. 144, 152.

⁶⁹ Cat. 146.

⁷⁰ Cat. 154.

⁷¹ Cat. 158, 178.

⁷² Cat. 166.

⁷³ Cat. 171.

⁷⁴ Cat. 140.

⁷⁵ Cat. 159 – 164.

⁷⁶ Cat. 168 – 169.

⁷⁷ Cat. 155.

⁷⁸ Cat. 147.

⁷⁹ Cat. 149 – 150.

⁸⁰ Cat. 151; gravor local.

⁸¹ Cat. 156.

⁸² Cat. 165.

⁸³ Cat. 141 – 143, 175 – 176.

⁸⁴ Cat. 153. Localul din 1935 este și astăzi sediul Monetăriei Naționale.

septembrie și să lase țara pe mâna mareșalului Antonescu și a prea tânărului său fiu care a devenit regele Mihai I.

Din punct de vedere medalistic, perioada 1940-1947 este cea mai săracă, fapt explicat prin gravele evenimente prin care trecea țara. Se detașează totuși două piese deosebite: medalia *Cruciadă împotriva comunismului*⁸⁵ (1941) emisă în condițiile războiului împotriva URSS și medalia *Ardealul nostru*⁸⁶ (1945), piesă de aur din colecția noastră. Emisă cu prilejul eliberării părții de nord a Transilvaniei de sub ocupația hortistă, piesa este purtătoarea unui puternic simbol al unității statale românești având pe avers efigiile accolade ale celor trei întregitori: Mihai Viteazul, Ferdinand I și Mihai, iar pe revers una dintre cele mai frumoase compoziții heraldice din medalistica românească prin reprezentarea tuturor județelor care au fost smulse în 1940 României.

*

Se mai cuvine un cuvânt despre medaliile emise de Societatea Numismatică Română. Înființată în 1903 SNR a fost singura Societate care a supraviețuit neîncetat până în zilele noastre. Pentru că pentru perioada acum în discuție nu există în colecția noastră decât două medalii în a căror emitere Societatea a fost implicată, le menționăm la sfârșit: placheta dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I⁸⁷ și cea⁸⁸ dedicată celor 30 de ani de la înființarea Societății din 1933, când a fost organizat Congresul și Expoziția de numismatică, medalistică și arheologie. Paradoxal, dar activitatea SNR va fi mult mai intensă după instaurarea regimului comunist.

După cum precizăm și la început, colecția noastră medalistică, prin numărul mic de medalii românești pe care îl conține, nu ne permite să tragem concluzii ferme și definitive în ceea ce privește fenomenul medalistic românesc în scurtă perioadă de la începutul domniei lui Carol I și până în 1947. Totuși, putem spune că prin promovarea și apelul la medalistică făcut de Carol I, acesta a introdus în noua sa țară un element al civilizației occidentale în ale cărei valori a fost crescut și educat. A apelat la început la maeștri ai monetărilor occidentale și a încurajat apoi dezvoltarea unei monetării naționale care să servească interesele statului și poporului român. A obișnuit societatea românească cu celebrarea și evidențierea marilor evenimente și personalități prin emisiunile medalistice, alt mod de recunoaștere a unor merite civice, culturale și naționale. A dat dovadă prin aceasta de efortul și respectul depus de el însuși și de familia sa pentru a fi demn de numele și istoria noii sale patrii. Ca și în alte domenii, și în cel al medalisticii Carol I a fost un exemplu și un îndemn.

Dacă în vremea lui Carol I putem spune că medalistica românească a cunoscut perioada sa maximă de dezvoltare și înflorire, domniile urmașilor săi au fost marcate de evenimente economice și politice interne și internaționale nefavorabile dezvoltării artei medalistice și, prin urmare, de la Ferdinand I medalistica românească intră într-un proces lent de decădere. Din 1940, aproape două decenii, până prin anii '60, medalistica românească aproape dispare din peisajul vieții românești.

⁸⁵ Cat. 180 – 182.

⁸⁶ Cat. 183.

⁸⁷ Cat. 56.

⁸⁸ Cat. 148.

GRAVORI

În timpul domniei lui Carol I.

CT neidentificat; cat. 7.

Wilhelm KULLRICH: cat. 8, 10, 11, 13, 17, 33.

AV neidentificat: cat. 10, 13.

Wilhelm PITTNER: cat. 13 – 16.

Anton SCHARFF: cat. 22 – 23, 30, 32.

Carol STORCK: cat. 56.

P. TELGE: cat. 27 – 29, 66 – 70.

S.I neidentificat: cat. 31.

CARNIOL Fiul: cat. 34, 39 – 41, 44, 45 – 46, 47, 53 – 54, 59 – 60, 82 – 84.

DIMITRESCU: cat. 36 – 38.

RADIVON: cat. 45 – 46, 53 – 54.

L. STELMANS: cat. 55.

CIZEK: cat. 57 – 58.

RESCH: cat. 57 – 58.

SARAGA: cat. 59 – 60.

SU neidentificat: cat. 63 – 65.

MAYER: cat. 75.

WILHELM: cat. 75.

FESSLER: cat. 77.

În timpul domniei lui Ferdinand I:

CARNIOL Fiul: cat. 86.

L. HUJER: cat. 89 – 90.

KARA: cat. 92.

C. KRISTESCU (Cristescu): cat. 94 – 102, 106 – 112, 115 – 116.

BHM sau **GhM** neidentificat: cat. 119.

R. PLACHT: cat. 121.

C. DUMITRESCU⁸⁹: cat. 122 – 124.

R. FÄSSLER: cat. 123.

În timpul Regenței:

HUGUENIN: cat. 127.

C. DUMITRESCU: cat. 128- 132.

ANDRE LAVRILLIER: cat. 133, 140.

S. JOHNSON BASSARAB: cat. 134.

În timpul lui Carol al II-lea:

ANDRE LAVRILLIER: cat. 140, 166.

STĂNESCU: cat. 147, 165.

R. FÄSSLER: cat. 147.

E. W. BECKER: cat. 148, 155, 159 – 164, 167 – 169.

ARH. A. P. neidentificat, posibil arhitect: cat. 155.

JUVAERE (posibil firmă din Cluj): cat. 151.

⁸⁹ Gravor din perioada interbelică. A nu fi confundat cu fostul gravor al Monetăriei Naționale Constantin Dumitrescu, care a lucrat în Monetărie până în anii '90 ai sec. XX:

D. MORBIDUCCI: cat. 152.
CML neidentificat: cat. 152.
Ion JALEA: cat. 153, 156, 171.
MN neidentificat: cat. 159 – 164.
C. KRISTESCU (Cristescu): cat. 174.
ARTHUS BERTRAND: cat. 174.

În timpul lui Mihai I:

P. GRANT: cat. 180 – 182.
H. IONESCU: cat. 183 (Av., nesemnată dar atribuită).
IOANA BASSARAB STAROSTESCU: cat. 183 (Rv., nesemnată dar atribuită).
ȘTEFAN IORDACHE: cat. 183 (Rv., nesemnată dar atribuită).
ALBERT ARAD: cat. 189.

CATALOGUL MEDALIILOR ROMÂNEȘTI

MEDALII EMISE ÎN PERIOADA 1600-1866

1600

1. **Medalie dedicată lui Mihai Viteazul.** D=40,7 mm; Au.; 17,301 gr; 986‰; f.b.c. (copie Becker); col. Esterhazy; inv. N 14213; pl. XX/1;
 Av.: circular: MICHA[el] EL:[ectus] VAL:[achiae] TRANS:[alpinae] VAIW:[oda] S:[iculatorum] C:[omes] R/Æ:[giae] M:[aiestatis] CONS:[iliarius] PER: [Mihail, voievod ales al Valahiei Transalpine, comite al secuilor, consilier al maiestății sale regale, locotenent pentru]; cerc perlat; în câmp: bust din față Mihai Viteazul cu căciulă de blană cu penaj prins în agrafă, mantou cu guler de blană și mustață răsucită;
 Rv.: circular: TRANSYL:[vaniam] LOCVMT:[enens] CIS: TRAN:[sylvaniae] PAR:[tiumque] ET: SVP:[er] EXER.[citus] GE:[neralis] CAP:[itaneus]; A: D:[eo]/ VIGILAN/ TIA: VIRTU/ TE: ET: ARMI/ S : VICTORI/ AM: NACT/ VS/ 1600/ două arabescuri [Transilvania, căpitan general al Transilvaniei de dincoace (de munți), al părților ungurene și asupra armatei, dăruit de Dumnezeu cu prevedere, curaj și biruința armelor, în 1600];
 # BSNR 1906, p. 5 (nr. 1);
 # HPW, 116/106.
 # Again, p. 279-302.
 # Iliescu 1993, p. 244;
 # Tănăsescu 1975, p. 237-239;
2. **Medalie dedicată lui Mihai Viteazul.** D=32,4 mm; Ar.; f.b.c.; col. Esterhazy; inv. N 57093;
 Av./Rv. idem Cat. 2;
 # Again...
3. **Medalie dedicată lui Constantin Brâncoveanu.** D=34,7 mm; G=17,349 gr; Au; 900‰; f.b.c.; col. Esterhazy⁹⁰; inv. N 14025; pl. I/3;

1713

⁹⁰ În plicul în care se găsește medalia există un bilet scris în limba maghiară care spune așa: *Ennek az éremnek egy példányát a Hess félé éremárverésen megvette a Magyar Nemzeti Múzeum 2400 márkáért.*

Av.: circular: **CONSTANTINVS· BASSARABA DE· BRANKOWAN·**; în câmp: bust din față întors și privind spre dreapta C. Brâncoveanu; el poartă căciulă de blană cu penaj prins cu agrafă, barbă și mustață; peste o haină bogat ornamentată el are o mantie cu guler de blană închisă pe gât cu o broșă; mantia este căptușită cu hermină;

Rv.: **CH** circular: **D:[ei] G:[ratia] VOIVODA· ET· PRINCEPS· VALACHIAE· TRANS· ALPINÆ·** [*Prin mila lui Dumnezeu voievod și principe al Valahiei Transalpine*]; în câmp: în cerc perlat oval stema Țării Românești: acvila cruciată privind spre dreapta, cu zbor deschis, stând pe un vârf de munte; este însoțită la dreapta de soare, la stânga de semilună; la picioarele acvilei, la dreapta și la stânga, milesimul 17 13; cercul perlat are în exterior ca suport doi balauri limbați și este timbrat de bonetă princiară, având în centru globul și crucea;

BSNR 1906, p. 6 (nr. 2);

MPR, p. 38.

4. **Medalie dedicată lui Constantin Brâncoveanu.** D=35,7 mm; G=23,06; Ar; 800‰; b.c.; posibil copie sau rebătută; inv. N 38117;

Av.: circular: **CONSTANTINVS BASSARABA DE BRANCOWAN·**; în câmp: portret puțin diferit de Av. /Rv. idem Cat. 3;

1840

5. **Medalie dedicată lui Mihail Sturdza.** D=52,4 mm; Ae; f.b.c.; inv. N 58798; pl. VI/5;

Av.: circular: **MICHAEL STURDZA PRINCEPS MOLDAVIAE * 1840 ***; în câmp: bust dreapta M. Sturdza cu barbă scurtă, mustață și coafură foarte îngrijită;

Rv.: circular: **FUNDATOR UTILIUM PATRIA INSTITUTORUM * IASSIS ***; în câmp: scut despicat; câmpul întâi, de onoare, este roșu fiind încărcat cu cap de bour cu stea în șase raze între coarne (stema Moldovei); câmpul doi, de azur, este încărcat cu leu ținând în laba dreaptă o spadă pe care se încolățește o ramură de dafin; scutul este plasat sub mantou de purpură căptușit cu hermină așezat pe sceptru și spadă, prins în coroană închisă; mantoul este înconjurat de șase steaguri, trei la dreapta, trei la stânga; cinci steaguri au brodate pe ele câte o stea în șase raze, al șaselea, la stânga are brodat pe el emblema Mitropoliei Moldovei, Sf. Gheorghe omorând balaurul; totul este plasat între trofeede război: puști cu baionetă, trompete, două obuziere, ghiulele o tobă, un steag strâns; pe obuzierul din dreapta și pe tobă se distinge stema Moldovei; pe obuzierul din stânga se găsește monograma **M** încoronată; sub scut, pe eșarfă, deviza familiei: **UTROQUE CLARESCERE PULCHRUM**;

BSNR 1906, p. 11 (nr. 8);

Călian 1995, p. 331-338.

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGELUI CAROL I (1866-1881/1914)

1870

6. **Medalie dedicată nașterii prințesei Maria.** D=29,3 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 1; pl. V/6;

Nuber ugyanazon példányért az Egger félé éremárverésen 5000 koronát fizetett (Un exemplar din această piesă a fost cumpărat de Muzeul Național Maghiar [de la Budapesta] la licitația Hess cu 2400 de mărci. Nuber [numismat] a plătit pentru același exemplar la licitația de la Egger 5000 de coroane).

Av.: circular: **CAROL I DOMNUL ROMÂNILORU· ELISABETHA DÒAMNA·** în câmp: capete accolade stânga Carol I și Elisabeta diademată; pl. XXIV/6;
Rv.: în câmp: **SPRE/ SERBAREA/ NASCEREÎ/ PRINCESSEÎ/ MARIA/ JOUI**
27.AUGUST 1870;
8 SEPTEMBRE

BSNR 1906, p. 39 (nr. 68);
Târnoveanu – Pârvan, p. 257.

1874

7. **Medalie comemorativă la un an de la moartea lui Alexandru Ioan Cuza.** D=23,6 mm; Ae⁹¹; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. M 9126; pl. V/7;
Av.: **CT⁹²**; circular: **ALECSANDRU JON DOMN.[ul] ROMANILOR**; în câmp: bust dreapta Al. I. Cuza; pl. XXIV/7;
Rv.: în cunună de laur: **CUSA VODA/ SPRE/ POMENIREA/ 1874**;
BSNR 1906, p. 44 (nr. 79);
MPR, p. 240.

1881

8. **Medalie dedicată proclamării regatului.** D=58,6 mm; Ae.⁹³; f.b.c.; inv. NMED 37; pl. VII/8;
Av.: cerc perlat; **W· KULLRICH F·**; semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI**; în câmp: cap stânga Carol I purtând barbă scurtă și mustață;
Rv.: cerc perlat; circular: **SERBAREA PROCLAMAREI REGATULUI * 10 MAIU 1881***; în câmp: central, într-un patruleter este înscris Art. 1 din Legea din 14 martie 1881: **LEGEA/ DIN 14 MARTIE 1881/ ART. I. ROMANIA IA TITLUL/ DE REGAT· DOMNUL EI/ CAROL I IA PENTRU/ SINE SI MOSTENITORII/ SEI TITLUL DE REGE/ AL ROMANIEI/ ART. II. MOSTENITORUL/ TRONULUI VA PURTA/ TITLUL DE PRINCEPE/ REGAL**; patruleterul este încadrat pe fiecare latură de câte o coroană a României ce se găsește între două ramuri de stejar;
BSNR 1906, p. 53 (nr. 100).

9. **Medalia populară dedicată proclamării regatului.** D=26,9 mm; Ae.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. N 56568;
Av.: idem Cat. 8 dar lipsește semnătura gravorului;
Rv.: dublu semicircular: **SPRE AMINTIREA SERBAREI NATIONALE/ A INCORONAREI REGELUI**; în câmp: coroana României sub care scrie, între ramuri de laur: **10 MAIU/ 1881**;
BSNR 1906, p. 54 (nr. 104).

⁹¹ Medalia a fost bătută în aur, argint și bronz și distribuită la parastasul de un an de la moartea domnitorului. În 1873, la moartea lui Cuza, Doamna Elena a bătut o altă medalie (aur, argint și aramă) cu același avers ca cea din 1874.

⁹² C este surmontat de T.

⁹³ Această medalie a fost bătută și în argint.

- 10. Medalie dedicată aniversării a cinci ani de la câștigarea Independenței de stat a României și proclamării regatului.** D=85,0 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 36; pl. I/10;
 Av.: **W. KULLRICH A. V. F.**; semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI**; în câmp: bust stânga puternic profilat Carol I purtând tunică cu decorații, barbă scurtă și mustață;
 Rv.: circular: scene alegorice din timpul Războiului de Independență: armata română binecuvântată de preoți înainte de a trece Dunărea; scene de luptă de pe malul românesc al Dunării și trecerea fluviului; scene de luptă de pe câmpurile de bătălie din Bulgaria; întoarcerea și primirea triumfală a armatei sub conducerea regelui Carol I; central: în prim plan Romania reprezentată de o femeie purtând costum național, în picioare din față, se sprijină cu mâna stângă de scut încărcat cu stema României⁹⁴, iar cu mâna dreaptă ține deasupra capului o cunună de laur; în dreapta și în stânga Romaniei sunt înscriși anii **1877 1878**; în spatele ei, pe un altar având înscis pe soclu mlesimul **1881**, se găsește coroana Romaniei;
- 11. Medalie dedicată Concursului de agricultură și industrie de la București.** D=58,6 mm; Ar.; peste 925 ‰; f.b.c.; inv. N 78893;
 Av.: idem Cat. 8, dar gravorul semnează **KULLRICH**;
 Rv.: circular: cunună de spice, fructe și frunze pe care se găsesc patru medalioane reprezentând un cap de berbec, unul de vacă, un plug și un cap de cal; în câmp: circular: **CONCURS DE AGRICULTURA SI INDUSTRIE ***; central: **ONORE/ MUNCEI/ STARUTTORE**; pl. VIII/11;
 # *BSNR 1906*, p. 56 (nr. 112);
 # *MPR*, p. 242.
- 12. Medalie dedicată Expoziției române de la Sibiu.** D=50,6 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 7548;
 Av.: circular: cerc format din 33 de stele în cinci colțuri; în câmp: Atena, în picioare din față ușor întoarsă spre dreapta, drapată, purtând coif cu penaj, ține în mâna stângă întinsă lateral o cunună de laur; cu mâna dreaptă ține sulita cu vârful în sus și se sprijină pe un scut încărcat cu chipul Medusei; lângă piciorul ei stâng se găsește bufnița; pl. X/12;
 Rv.: în câmp: între două ramuri de laur: **ESPOSITIUNEA/ ROMANĂ/ SIBIU 1881.**;
 Pe cant: **PRÆGE WILHELM PITTNER WIEN**;
- 13. Medalie dedicată inaugurării castelului Peleş.** D=58,6 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78894; pl. VII/13;
 Av.: **W. KULLRICH A. V. F.**; cerc perlat; circular: **CAROLUS I REX ROMANIAE ELISABETHA REGINA**; în câmp: capete acolate stânga Carol I și Elisabeta diademată;
 Rv.: dublu semicircular: **INCOHATUM MDCCCLXXIII PERFECTUM MDCCCLXXXIII/ ANNO XVIII PRINCIPATUS NOSTRI**; în exergă: **CASTELLUM PELESCH**; în câmp: imaginea castelului Peleş;
 # *BSNR 1906*, p. 59 (nr. 118);
 # *MPR*, p. 71, 242.
- 14. Medalie dedicată inaugurării castelului Peleş.** D=58,7 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 38;
 Av./Rv. idem Cat. 13.

⁹⁴ Scut sfertuit. Cartierul 1, albastru, este încărcat cu acvila cruciată a Țării Românești; cartierul 2, roșu, este încărcat cu bourul Moldovei; cartierul 3, roșu, este încărcat cu leul rampant al Olteniei; cartierul 4, albastru, este încărcat cu cei doi delfini adsași ai Dobrogei. În inimă, scut peste tot încărcat cu blazonul Casei regale române, tabla de șah.

15. **Medalie dedicată inaugurării castelului Peleş (numai Av.).** D=58,5 mm; Ae; f.b.c.; inv. N 70269;
Av.: idem Av. Cat. 13.

16. **Medalie dedicată inaugurării castelului Peleş (numai Rv.).** D=58,6 mm; Ae.; b.c.; inv. N 70271;
Rv.: idem Rv. Cat. 13.

1886

17. **Medalie dedicată restaurării mănăstirii Curtea de Argeş.** D=58,5 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 39; pl. VII/17;
Av.: **KULLRICH**; cerc perlat; semicircular: **CAROL I REGE AL ROMANIEI ELISAVETA REGINA**; în câmp: capete acolate stânga Carol I şi Elisabeta;
Rv.: **FESSLER BUCURESCI**; dublu semicircular: **FVNDATA DE NEAGOE BASARAB RESTAVRATA DE CAROL I/ MDXVII MDCCCLXXXVI**; în exergă: **CVRTEA DE ARGES**; în câmp: mănăstirea Curtea de Argeş;
#BSNR 1906, p. 62 (nr. 127);
#MPR, p. 73.
#Târmoveanu – Pârvan, p. 259.

18. **Medalie de botez.** D=23,0 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 69901; pl. XXII/18;
Av.: semicircular: **BOTEZAT IN ISUS CHRISTOS**; în câmp: scenă de botez în faţa mesei de altar; deasupra scenei, dintre doi nori, un porumbel se îndreaptă în zbor spre copilul ţinut deasupra cristelniţei aducând harul divin;
Rv.: în câmp: două cercuri perlate concentrice în care, sub ochiul lui Dumnezeu scrie: **NĂSCUT/ IN/ ANUL/ 1886**;

1887

19. **Medalie pentru 1 Martie (mărţişor).** D=22,9 mm; metal comun argintat; med. cons.; perforată ulterior; inv. N 22364; pl. XXII/19;
Av.: semicircular pe o panglică ţinută în cioc de o rândunică: **LA MULTI ANI CU SĂNĂTATE**; în câmp: o rândunică zburând spre stânga ţine în cioc o panglică cu legenda semicirculară; sub rândunică: **1/ MARTIE/ 1887**;
Rv.: în câmp: scenă pastorală cu o turmă de oi păzită de o ciobăniţă aşezată pe un trunchi de copac; în fundal peisaj montan, soarele şi trei rândunele în zbor;

1888

20. **Medalie de botez.** D=22,9 mm; Ae.; b.c.; inv. N 69535; pl. XXIV/20;
Av.: idem Av. Cat. 18, dar pe panglica care înconjoară scena de botez scrie: **DE/ KAROLIN UNGARTH 20 NOV**;
Rv.: cerc perlat; semicircular: **HELENE JACOMAINÉ**; cerc perlat în interiorul căruia, sub ochiul lui Dumnezeu scrie: **NĂSCUT/ ÎN/ ANUL/ 1888**;

nedatată

21. **Medalie de botez.** D=15,0x18,0 mm; m.c.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. N 20159;
Av.: idem Av. Cat. 18;
Rv.: cerc perlat; circular: **BOTEZAT IN ISUS CHRISTOS ✱**; în câmp: porumbel în zbor înconjurat de raze; pl. X/21;

1891

22. **Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de domnie ai lui Carol I și 10 ani de la proclamarea regatului.** D=64,0 mm; Cu.⁹⁵; f.b.c.; inv. M 8645; pl. IV/22;
Av.: **A• SCHARFF**; cerc perlat; semicircular, între două ramuri de laur: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEI**; în câmp: bust stânga puternic profilat Carol I purtând peste tunica cu decorații o manta militară, barbă și mustață; în dreapta și stânga bustului: **1866 1891**;
Rv.: circular: cunună din frunze de stejar prinsă cu panglică pe care scrie: **CALAFAT GRIVITZA PLEVNA RAHOVA SMARDAN⁹⁶ 1877⁹⁷, 1881⁹⁸, 1889⁹⁹** în câmp: România, reprezentată de o femeie purtând un corsaj de zale și fustă lungă, în picioare din față; ea are pe cap o caschetă peste care este fixată coroana României; ține în mâna dreaptă întinsă lateral o ramură de laur iar cu mâna stângă se sprijină pe un scut încărcat cu stema României (idem Rv. Cat. 10); în spatele ei se găsește un leu iar scutul este plasat între trofee de război; deasupra capului ei, prinsă de cununa exterioară a compoziției, se găsește o panglică cu deviza Casei regale: **NIHIL SINE DEO**;
BSNR 1906, p. 68 (nr. 141).

23. **Medalie dedicată sărbătoririi jubileului de 25 de ani de domniei ai lui Carol I și 10 ani de la proclamarea regatului.** D=64,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 40;
Av./Rv. idem Cat. 22.

24. **Medalie dedicată ridicării statuiilor lui Al. I. Cuza și M. Kogălniceanu la Iași.** D=39,7 mm; Cu.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3534; pl. II/24;
Av.: semicircular: **CUZA-VODĂ ☆ 1820. †1873. MIHAIL KOGĂLNICEANU ☆1817. † 1891.**; în câmp: busturi acolate stânga M. Kogălniceanu și Al. I. Cuza;
Rv.: semicircular: **ÎN AMÎNTIREA RIDICĂRII STATUIILOR LOR ÎN IAȘI**; în câmp, pe un pergament așezat pe o ramură de laur: **POPOARELE SE/ ONORAZĂ PE ELE/ ÎNSĂȘI CÂND PĂSTREA-/ZĂ ȘI ÎNCONJOARĂ/ CU DRAGOSTE MEMORIA/ MARILOR LOR PATRIOTI/ Carol**;
MPR, p. 245.

25. **Medalie dedicată ridicării statuiilor lui Al. I. Cuza și M. Kogălniceanu la Iași.** D=39,7 mm; Cu.; b.c.; cu inel de prindere; inv. M 7572;
Av./Rv. idem Cat. 24.

26. **Medalie dedicată ridicării statuiilor lui Al. I. Cuza și M. Kogălniceanu la Iași.** D=39,7 mm; Al.; b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 28;
Av./Rv. idem Cat. 24.

⁹⁵ Această medalie a fost realizată la Viena în aur, argint, cupru și bronz.

⁹⁶ Cele mai importante bătălii ale armatei române în Războiul de Independență:

⁹⁷ Anul proclamării Independenței.

⁹⁸ Anul proclamării regatului.

⁹⁹ Anul stabilirii succesiunii la tron.

1892

27. **Medalie dedicată de Academia Română lui George Barițiu la împlinirea vârstei de 80 de ani.** D=50,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 9449;
Av.: **P. TELGE BERLIN**; în câmp: bust stânga G. Barițiu; pl. XXI/27;
Rv.: în câmp: **ACADEMIA/ ROMANA/ LUI/ GEORGE BARITIU/ MAIŪ/ 1812-1892.**;
BSNR 1906, p. 75 (nr. 158);
MPR, p. 76, 245;
28. **Medalie dedicată de Academia Română lui George Barițiu la împlinirea vârstei de 80 de ani.** D=50,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 1729;
Av./Rv. idem Cat. 24.
29. **Medalie dedicată de Academia Română lui George Barițiu la împlinirea vârstei de 80 de ani.** D=50,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 41;
Av./Rv. idem Cat. 24.

1893

30. **Medalie dedicată căsătoriei prințului moștenitor Ferdinand cu Maria de Marea Britanie.** D=50,0 mm; Ae aurit; f.b.c.; inv. N 3531; pl. IV/30;
Av.: **A. SCHARFF**; cerc perlat; circular: **FERDINAND PRINCIPE MOȘTENITOR/ AL ROMANIEI ☆ MARIA PRINCIPESĂ DE MAREA BRITANIE/ ȘI IRLANDA ☆**; în câmp: busturi acolate stânga Ferdinand și Maria;
Rv.: cerc perlat; în câmp: pe o ghirlandă de trandafiri se găsesc scuturi apropiate încărcate, cel din stânga cu stema României, cel din dreapta cu stema Marii Britanii și Irlandei; peste scuturi trece o panglică pe care scrie: **29 DECEMBRE/ 1892, 10 JANUARIE/ 1893**; lângă scuturi, în stânga se găsește un Cupidon care așează peste cele două scuturi coroana României; în dreapta scuturilor se găsește o torță aprinsă legată cu o panglică cu o ramură de laur și una de palmier;
BSNR 1906, p. 75 (nr. 159).

1894

31. **Medalie dedicată Societății Cooperativa constructorilor și meseriașilor români.** D=55,6 mm; Cu.; f.b.c.; inv. M 2336;
Av.: **S.I.**; circular: **SOCIETATEA COOPERATIVA A CONSTRUCTORILOR SI MESERIASILOR ROMANI *** în câmp: o femeie drapată, diademată, stând spre stânga; cu mâna dreaptă întinsă înainte ține o cunună de laur iar cu stânga se sprijină pe un scut care are șeful albastru încărcat cu două compase suprapuse invers; în câmpul scutului se găsește o căciulă cu penaj și dedesupt două mâini dând noroc; în spatele femeii se găsește o ramură de laur, iar la picioarele ei se disting: o nicovală, o roată de moare de apă sau zbatul unui vapor, un ulcior și în fundal clădirea unei fabrici; pl. X/31;
Rv.: circular: cerc perlat; în câmp: o carte deschisă pe care scrie: pagina din stânga: **TOTI PRINTR/ UNUL SI DUM/NEDEU CU NOI**; pagina din dreapta: **TE INALTI/ PRIN MUNCA/ SI CULTURA**;
BSNR 1906, p. 77 (nr. 163);
MPR, p. 245.

- 32. Medalie dedicată inaugurării Podului Carol I de la Cernavodă.** D=70,6 mm; Ae.¹⁰⁰; f.b.c.; inv. N 59943;
 Av.: idem Av. Cat. 22, dar lipsesc anii iar gravorul semnează: **A· SCHARFF/ WIEN**;
 Rv.: cerc perlat; în câmp: pe malul Dunării, între trestii, stă un zeu acvatic laureat, purtând o barbă lungă; lângă el se găsește o vâslă, iar el se sprijină cu mâna dreaptă de un vas din care curge apă; la picioarele lui se găsește scut încărcat cu stema României; în planul doi, pe malul Dunării se vede rada portului Cernavodă și corăbii pe fluviu; în fundal, Podul Carol I; deasupra podului scrie: **OCTOMBRE 1890/ SEPTEMBRE 1895**, iar două sirene se țin cu mâinile de după gât, iar cu celelalte două mâini țin o eșarfă pe care scrie: **PODUL REGELE CAROL I**; pl. X/32;
 # *BSNR 1906*, p. 82 (nr. 177);
 # *MPR*, p. 246;
 # *Pârvan-Ungureanu*, p. 228/2.
- 33. Medalie dedicată inaugurării Podului Carol I de la Cernavodă.** D=30,2 mm; Cu.; f.b.c.; inv. N 75957;
 Av.: idem Av. Cat. 11;
 Rv.: în câmp: **INAUGURAREA/ PODULUI/ PESTE DUNARE/ REGELE/ CAROL I/ 1895/ 14 SEPTEMBRE**;
 # *BSNR 1906*, p. 84 (nr. 179);
 # *MPR*, p. 246;
 # *Pârvan-Ungureanu*, p. 228/5.

- 34. Medalie dedicată vizitei la București a împăratul Austro-Ungariei Francisc Iosif.** D=76,4 mm; Cu.; f.b.c.; inv. NMED 42; pl. III/34;
 Av.: **CARNIOL FIUL**; circular: **IN AMINTIREA VISITEI M. S. FRANCISC JOSIF I ÎMPĂRAT AL AUSTRIEI REGE AL UNGARIEI FĂCUTĂ ÎN ROMANIA LA 16, 17 ȘI 18 SEPTEMBRE 1896** ✱; în câmp: busturi acolate dreapta Francisc Iosif și Carol I;
 Rv.: circular: **M.[iestatea] S.[a] R.[egele] CAROL I. M.[aiestatea] S.[a] R.[egina] ELISABETA A.[lteța] S.[a] R.[egală] PR.[incipiele] FERDINAND A.[lteța] S.[a] R.[egală] PR.[incipesa] MARIA A.[lteța] S.[a] R.[egală] PR.[incipiele] CAROL A.[lteța] S.[a] R.[egală] PR.[incipesa] ELISABETA MOȘTEN[itori] AI CORÓ[a]NEI** coroană închisă; în câmp: **CONSILIUL DE MINISTRI/ PREȘEDINTE/ DIMITRIE A. STURDZA/ A. STOLOJAN – EUGENIU STĂTESCU/ PETRE PONI – G.D. PALADE/ C. J. STOICESCU – G. C. CANTACUZINO/ GENERAL C. BUDIȘTEANU/ —/ ȘEFUL CASEI MILITARE [a] M.[aiestății] S.[ale] R.[egele] GENERAL ADJ.[utant] M. VLADESCU/ ȘEFUL MARELUI STAT-MAJOR GENERAL DE DIV.[izie] BAROZZI CONSTANTIN/ COMANDANT.[ul] CORP.[ului] II ARMATA GENERAL DE DIV.[izie] ARION ERACLIE/ AD[ministra]-TORUL. DOM.[eniilor] COROANEI J. KALINDERO/ PREȘED.[intele] SENAT[ului] PRINC.[ipele] DIMITRIE GR. GHICA/**

¹⁰⁰ Medalia a fost bătută în aur, argint și bronz.

**PREȘED[intele] ADUN.[ării] DEPUTAT.[ilor] PETRE S. AURELIAN/ PRIM.[ul]
PREȘED.[inte al] IN[a]^{LT}[ei] CUR.[ți] DE CASAȚIE CONSTANTIN E. SCHINA/
PREȘED. IN[a]^{LT}[ei] CUR.[ți] DE COMPTURÎ GH. J. LAHOVARY/ —/—
PRIMAR AL CAPITALEI C. F. ROBESCU/ două ramuri de laur;**

BSNR 1906, p. 87 (nr. 190);

MPR, p. 246.

- 35. Medalie dedicată vizitei împăratului Francisc Iosif la București și trecerea în revistă a trupelor române.** D=32,5 mm; Al.; med. cons; inv. N 56609;

Av.: cerc perlat; circular: **IMPĂRATUL FRANC.[isc] JO.[sif] REGELE CAROL I ***
AMICII PĂCII *; în câmp: busturi aflate Francisc Iosif și Carol I; pl. I/35;

Rv.: cerc perlat; dublu semicircular: **INTRU AMINTIREA VENIRII SI PRIMIREI/
REVIEI TRUPELOR DE IMPĂRATUL;** în câmp: **FRANCISC/ JOSIF I./ LA
CURTEA/ REGALĂ ROÂNĂ/ A MAIESTĂȚILOR/ LOR REGELE CAROL ȘI/
REGINA/ ELISAVETA. BUCUREȘTI/ 1896;** sub text se găsesc două ramuri de laur și
două steaguri încrucișate, cel din stânga purtând stema Austriei, cel din dreapta stema
României;

MPR, p. 247.

1897

- 36. Medalie dedicată punerii pietrei fundamentale a Casei de Depuneri, Consemnațiuni și Economie.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 3530;

Av.: idem Av. Cat.22, dar lipsește millesimul și semnătura gravurului;

Rv.: **DIMITRESCU;** cerc perlat; dublu semicircular: **CASA DE DEPUNERI/
CONSEMNATIUNI SI ECONOMIE;** în exergă: **PUNEREA PETREI
FUNDAMENTALE/ MDCCCXCVII;** în câmp: clădirea Casei de Depuneri,
Consemnațiuni și Economii de pe Calea Victoriei; pl. V/36;

BSNR 1906, p. 94 (nr. 207);

MPR, p. 247.

- 37. Medalie dedicată punerii pietrei fundamentale a Casei de Depuneri, Consemnațiuni și Economie.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78047;

Av./Rv. idem Cat. 36.

- 38. Medalie dedicată punerii pietrei fundamentale a Casei de Depuneri, Consemnațiuni și Economie.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79773;

Av./Rv. idem Cat. 36.

1898

- 39. Medalie dedicată jubileului de 50 de ani de la Revoluția de la 1848 și de la fondarea ziarului Epoca.** D=39,2 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 43;

Av.: **CARNIOL FIUL (?)**; cerc perlat; dublu circular: **EPOCA 11 JUNIE 1898/
TRĂIASCĂ M. S. REGELE/ CAROL I/ TRĂIASCĂ DINASTIA;** în câmp: în cerc
perlat; bust stânga Carol I; pl. I/39;

Rv.: cerc perlat; în câmp: **EPOCA 11 JUNIE 1848/ IN AMINTIREA MARILOR
PATRIOTI:/ arabesc / HELIADE/ J. RADULECU/ J. MAIORESCU, PREOTUL
ȘAPCĂ/ COL. PLEȘOIANU, M. KOGĂLNICEANU/ V. ALEXANDRI, A. PANU/**

JON C. BRATIANU, D. BRATIANU/ C. A. ROSETTI, J. GHICA, FRĂȚII/ GOLESCI, COL. G. MAGHERU/ N. BĂLCESCU, GENERAL CHR. TELL;

BSNR 1906, p. 99 (nr. 220)

MPR, p. 248.

- 40. Medalie dedicată celor 20 de ani de la obținerea independenței de stat a României și ridicării monumentului lui Tudor Vladimirescu.** D=65,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 45; pl. IV/40;

Av.: **CARNIOL FIUL**; circular: **CAROL I REGELE ROMÂNIEI INDEPENDENTE 1877** două ramuri de laur pe care este așezată coroana României; în câmp: bust stânga Carol I cu manta peste tunica cu decorații;

Rv.: cerc perlat; circular: **DOMNULUI TUDOR MARTIRULUI INDEPENDENȚEI ROMÂNE 1821 ☆ COMITETUL DE INIȚIATIVĂ ☆** în câmp: monument avându-l pe soclu pe Tudor Vladimirescu ținând în mâna dreaptă spada iar cu mâna stângă un steag desfășurat pe care se găsește anul **1821**; la picioarele lui Tudor un leu culcat spre dreapta; pe soclul monumentului se sprijină două scuturi, cel din dreapta încărcat cu stema României, cel din stânga încărcat cu stema județului Gorj;¹⁰¹ sub monument: **TĒRA JIULUI MDCCCC**¹⁰²;

BSNR 1906, p. 100 (nr. 223);

MPR, p. 248.

- 41. Medalie dedicată Expoziției de la Craiova (premiul I).** D=65,0 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 44;

Av.: idem Cat. 36, dar gravorul este **CARNIOL FIUL**;

Rv.: cerc perlat; circular: pe frunze de laur, ciorchini de struguri, spice, știuleți, se găsesc 11 scuturi încărcate cu diverse reprezentări agricole; sus; între două scuturi colorate heraldic în aur se găsește un cap de cal (la stânga) și unul de vacă (la dreapta); între ele este plasat un scut colorat heraldic albastru în câmpul căruia se găsește un plug într-un lan, pe plug fiind așezate diverse alte unelte agricole, iar deasupra caduceul; scutul este timbrat de coroana regală a României; jos sunt așezate opt scuturi pe două nivele; pe primul nivel, de la stânga spre dreapta: scut având câmpul de aur încărcat cu un cap de berbec; scut tăiat de brâu; cartierul superior este colorat heraldic roșu, brâul este de aur, cartierul inferior este colorat heraldic albastru; peste cele trei cartiere este broșat un snop de grâu; scut idem cu precedentul având banda încărcată cu un pește; scut idem cu precedentele având banda încărcată cu o albină; scut având câmpul de aur încărcat cu o compoziție alegorică; pe nivelul doi se găsesc trei scuturi după cum urmează, de la stânga spre dreapta: scut colorat heraldic în culorile naționale încărcat cu o trăsură trasă de doi cai în galop spre dreapta; scut oval având câmpul albastru încărcat cu un plug; scut colorat heraldic în culorile naționale încărcat cu un iepure fugind spre stânga; centru medaliei este despărțit de banda pe care urma să fie trecut numele câștigătorului; în câmp: **EXPOSITIUNEA/ DIN ANUL 1898/ CRAIOVA**; pe bandă: **C.J. FERARU**; pl. V/41;

BSNR 1906, p. 98 (nr. 217);

MPR, p. 248.

¹⁰¹ Scut având câmpul albastru și talpa verde pe care stă un cerb spre dreapta. (Dogaru 1994, p. 120, fig. 199).

¹⁰² Milesimul MDCCCC este bătut deasupra anului de emitere a medaliei 1898.

1900

42. **Medalie dedicată lui Avram Iancu.** D=24,8 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 56324;

Av.: semicircular: **AVRAM IANCU REGELE MUNȚILOR 1848**; în câmp: bust din față Avram Iancu; pl. XXIV/42;

Rv.: în câmp: între o ramură de laur și o ramură de stejar: **UNIȚI/ VOM FI!/ MCM.**;

43. **Medalie dedicată lui Al. Băicoianu și jubileului de 25 de ani ai Societății Creditului Funciar Urban București.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79347; pl. VI/43;

Av.: **CARNIOL FIUL – RADIVAN**; circular: **MUNCEI ȘI ACTIVITĂȚII LUI AL. G. BĂICOLANU ☆ 1875 – 1900 ☆**; în câmp: bust stânga Al. Băicoianu;

Rv.: **CARNIUL (sic!) FIUL** circular: **JUBILEUL SOCIETĂȚII CREDITULUI FUNCAR URBAN DIN BUCUREȘCI ☆ 1875 – 1900 ☆**; în câmp: peste imaginea orașului București trece în zbor lin o Victorie purtând coroană turelată și având deasupra capului o stea luminoasă, ținând în mâna dreaptă o ramură de palmier iar în cea stângă o cunună de laur; în exergă: pe o ramură de laur un echer și un compas suprapuse;

1901

44. **Medalie de botez.** D=23,1 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 56339; pl. XXIV/44;

Av.: idem Av. Cat. 18, dar pe panglică: **DE EUFROSINA CALOMFIRESCU.**;

Rv.: circular: **GHEORGHE RADU CALOMFIRESCU. 8 OCTOMB.**; cerc perlat; în câmp, sub ochiul lui Dumnezeu: **NASCUT/ IN/ ANUL/ 1901**;

1902

45. **Plachetă dedicată jubileului de 25 de ani de la câștigarea independenței de stat a României;** 67,2x37,9 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 47; pl. XII/45;

Av.: **CARNIUL FIUL & RDIVON**; în câmp: **MAJESTĂȚII SALE REGELUI/ CAROL I/** două țevi de tun încrucișate având deasupra o grenadă aprinsă înconjurată de ramuri de laur și stejar **OFICERII DE ARTILERIE/ 1877 – 15 MAI 1902**;

Rv.: în câmp: pe malul stâng al Dunării, în tranșee, artileria română bombardează malul bulgar; scena este salută de regele Carol I care urmărește bătălia de pe o înălțime; sub această scenă, încadrată ca un tablou: „**A! ASTA-Î MUSICA CE-MÎ PLACE.**”;

BSNR 1906, p. 120 (nr. 275);

MPR, p. 251.

46. **Medalie școlară (premiul al II-lea).** D=33,5 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 75956;

Av.: **RADIVON – CARNIOL**; circular: **MINISTERUL INSTRUCȚIUNII PUBLICE ȘI CULTE ☆**; în câmp: scut încărcat cu stema României timbrat de coroană regală; scutul are ca suport doi lei rampanți cu cozile pe spate; sub scut, pe panglică, deviza Casei regale: **NIHIL SINE DEO**; pl. I/46;

Rv.: în câmp: între o ramură de laur și una de stejar: **PREMIUL/ II/ CLASA/ VI^A C/ 1901-1902**;

BSNR 1906, p. 116 (nr. 265).

Teodoreanu-Teodorescu, p. 424/174.

47. **Medalia Răsplata muncii a Expotiției Târgu Moșilor (premiul II).** D=65,1 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 48;
Av.: cerc perlat; semicircular **PRIMARIA ORAȘULUI BUCURESCI**; în câmp: scut încărcat cu stema orașului București¹⁰³; pl. V/47;
Rv.: **M. CARNIOL FIUL**; cerc perlat; în câmp: între două ramuri de laur: **EXPOSITIUNEA/ DIN/ TÈRGUL MOȘILOR/ 1903**; textul este întrerupt de o panglică pe care scrie: **RESPLATĂ MUNCEI**;
BSNR 1906, p. 124 (nr. 286);
MPR, p. 252.
48. **Medalia Bărbăție și Credință (cl. a II-a).** D=27,7 x 35,5 mm; m.c. argintat; cu spade și ramuri de laur; panglică moarăță galbenă având pe margini câte o dungă îngustă roșie și albastră; inv. N 79348;
Av.: semicircular: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEI**; în câmp: cap dreapta Carol I;
Rv.: în câmp: **BĂRBĂȚIE/ ȘI/ CREDINȚĂ**/ o ramură de laur;
Enciclopedia, p. 92/8.
49. **Medalia Bărbăție și Credință (cl. a II-a).** D=27,7 x 35,5 mm; m.c. argintat; fără panglică și spade; med. cons.; inv. NMED 231;
Av./Rv. idem Cat. 48.

50. **Medalie comemorativă dedicată celor 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare.** D=49,7 mm; Ae. aurit (premiul I școlar pentru anul 1904); med. cons.; inv. NMED 186;
Av.: semicircular: **ȘTEFAN CEL MARE SI SFÂNT 1457 – 1504**; în câmp: bust din față Ștefan cel Mare încoronat; pl. XXI/50;
Rv.: în câmp¹⁰⁴: **MARELVI STREMOȘ ȘTEFAN-VODA/ monedă a lui Ștefan cu stema Moldovei/ LA IMPLINIREA DE PATRV SVTE DE ANI/ DE LA SAVARȘIREA LVI DIN VIAȚA/ CA SEMN AL RECVNOSTINȚEI/ NEAMVLVI SEV/ 1504 – 1904**;
BSNR 1906, p. 129 (nr. 294);
MPR, p. 93.
51. **Medalie comemorativă dedicată de către Clubul Român din Viena celor 400 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare.** D=24,7 mm; m.c.; b.c.; taorta ruptă; inv. M 2203;
Av.: circular: **UNITI SUNTEMU IN CUGETU, UNITI IN DUMNEDIEU** motiv floral; în câmp: bust dreapta încoronat Ștefan cel Mare;
Rv.: circular: **CLUBUL ROMAN VIENA ⊗ PUTNA 2/15 JULIU 1904 ⊗**; în câmp: **IN/ MEMORIA/ LUI/ ȘTEFANU/ CELU/ MARE**;

¹⁰³ Scut încărcat cu Sf. Dumitru, patromul orașului, în picioare din față, aureolat și purtând zale și o mantie lungă; el stă pe o terasă cu ierburi și ține cu mâna o cruce pe umărul drept, iar cu mâna stângă o sulică cu vârful în sus; scutul este timbrat de coroană murală cu cinci turnuri și este înconjurat de o panglică cu deviza: **PATRIA ȘI DREPTUL MEU** (*Dogaru 1994*, p. 125, fig. 218).

¹⁰⁴ Pe cantul medaliei există probabil semnătura gravorilor germani care au executat medalia.

- 52. Medalie romboidală dedicată restaurării bisericilor Sf. Nicolae (ctitor Ștefan cel Mare) și Trei Ierarhi (ctitor Vasile Lupu).** 34,8x35,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 49; pl. V/52;
 Av.: în câmp: între ramuri de stejar trei medalioane având înscis semicircular numele: **CAROL I; ȘTEFAN CEL MARE/ 1493; VASILE LUPU/ 1639;** la întâlnirea celor trei medalioane se găsește milesimul: **1904;**
 Rv.: în câmp: imaginea celor două biserici încadrată de următorul text: **RESTAURATE/ - IN 1904 -/ SUB DOMNIA/ M.[aiestății] S.[ale] REGELUI CAROL. I/ BIS.[erica] ȘF. NICOLAI 1493 BIS.[erica] TREI-ERARHI 1639/ •→←• FIIND •→←•/ MITROPOLIT AL MOLDOVEI SI SUCEVEI/ - PARTHENIU -/ PRIM-MINISTRU D. A. STURDZA/ MINISTRU CULTELOR SP. HARET/ PRIMAR C. B. PENNESCU/** motiv ornamental;
 # *BSNR 1906*, 133 (nr. 300);
 # *MPR*, p. 91.
- 53. Medalie dedicată Expoziției Societății Agrare a Marilor Proprietari de la București.** D=65,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 50;
 Av.: idem Av. Cat. 22, dar lipsește semnătura gravorului;
 Rv.: **RADIVON CARNIOL** circular: **EXPOSITIUNEA SOCIETATEI AGRARE A MARILOR PROPRIETARI • BUCURECI 1904 •**; în câmp: câmpul medaliei este divizat în două registre de panglica pe care urma să fie trecut numele câștigătorului; în registrul superior se găsesc două medalioane care încadrează un scut colorat heraldic în purpură încărcat cu o sapă încrucișată cu un târnăcop și o seceră; sus scrie: **S.[ocietatea] A.[grară a] P.[roprietarilor] m.[ari],** iar jos: **1900;** medalionul din stânga scutului prezintă un țăran arând ogorul; medalionul din dreapta prezintă o scenă cu o torcătoare și un bărbat lucrând la o mașină de filat; în registrul inferior se găsesc două medalioane; cel din stânga prezintă un cocoș și o găină în fața unui stup de albine; cel din dreapta prezintă un cap de vacă, unul de berbec și unul de cal; pl. V/53;
 # *BSNR 1906*, p. 135 (nr. 303);
 # *MPR*, p. 253.
- 54. Medalie dedicată Expoziției Societății Agrare a Marilor Proprietari de la București.** D=65,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 51;
 Av./Rv. idem Cat. 53.
- 1906**
- 55. Plachetă dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I și celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** 79,8x69,8 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. N 78045; pl. XI/55;
 Av.: în câmp: vedere generală a Bucureștiului deasupra căruia răsare soarele și planează în zbor o acvilă; în dreapta imaginii, pe spice, ciorchini de struguri și ramuri de laur, două medalioane; medalionul de sus prezintă bustul stânga al împăratului Traian purtând cunună de stejar și având înscris semicircular: **TRAIAN;** sub medalionul lui Traian se găsește un alt medalion cu bustul stânga al regelui Carol I având înscis semicircular: **CAROL I;** de medalionul regelui este sprijinit scut încărcat cu stema României; sub această compoziție se găsește o bandă pe care scrie: **106 • 1866 • 1906;**

Rv.: **L. STELMANS. G^B**; în câmp: în prim plan regele Carol I în uniformă, călare, ținând mâna stângă întinsă lateral; în spatele său un corp de dorobanți, un țăran arând ogorul, o biserică, o uzină, podul de la Cernavodă pe care trece un tren și în fundal marea cu vapoare; sub compoziție scrie: **REGELE VEGHIAZĂ, ROMANIA INFLOREȘTE**;
Pârvan-Ungureanu, p. 228/10.

- 56. Plachetă dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I și celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** 89,0 x 62,9 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 53; pl. XII/56;

Av.: în câmp: capete afrontate împăratul Traian laureat și Carol I; între cele două efigii imaginea unui oraș; sus, pe o panglică scrie: **PĂRINTILOR NEAMULUI ROMANESC/ 106 1906 1866**;

Rv.: **SOCIETATEA NUMISMATICA ROMANA; CAROL STORCK fec**; în câmp: imaginea alegorică a României prezentată de o femeie îmbrăcată în costum național purtând pe cap maramă, în picioare din față, pe o colină; ea ține cu mâna dreaptă ridicată coroana României, iar cu mâna stângă un steag desfășurat pe care este brodată stema României; lancea steagului are în vârf o acvilă romană; la picioarele ei stă o acvilă încoronată cu aripile desfăcute; în fundal, în stânga, podul de la Drobeta pe al cărui frontispiciu scrie: **S.[enatus] P.[opulus]Q.[ae] R.[omanus] [Senatul și poporul roman]**, în dreapta podul de la Cernavodă pe al cărui frontispiciu scrie: **P.[odul] R.[egele] C.[arol] I.**;
Pârvan-Ungureanu, p.228/8.

- 57. Plachetă dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I.** 57,2 x 70,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 6424; pl. XIII/57;

Av.: în câmp: medalion cu bust dreapta Carol I; sub bust scut încărcat cu stema României; medalionul este sprijinit în partea dreaptă de un personaj alegoric feminin, nud, cu o mantie pe umărul drept, ținând o ramură de palmier cu mâna stângă și călcând pe o ghirlandă de trandafiri; deasupra medalionului scrie: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEI**; în dreapta medalionului: **1866/1906** sub care se găsește dedicația: **COLABORATORILOR/ NOSTRI**;

Rv.: **CIZEK. RESC[h]**; în câmp: un muncitor șezând având sprijinit de piciorul drept un ciocan, se sprijină cu cotul stâng de o nicovală și întinde mâna dreaptă spre Știință și Artă personificate de două femei nude, una ținând un compas și o ramură de laur, cealaltă paleta de culori; sus: **EXPOZITIUNEA/ GENERALA/ ROMANA/ DIN 1906**;

- 58. Plachetă dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I.** 57,1 x 70,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 119;

Av./Rv. idem Cat. 57.

- 59. Medalie dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I.** D=62,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78046; pl. VI/59;

Av.: **CARNIOL GRAVOR**; circular: **CAROL I DOMN ȘI PRIMUL REGE AL ROMÂNIEI o 1866 – 1906 o**; în câmp: capete accolte Carol I domn și Carol I rege;

Rv.: **SARAGA**; circular: **EXPOZITIUNEA GENERALA DIN BUCUREȘTI o 1906 o**; în câmp: semicircular 12 scuturi reprezentând însemne ale domeniilor de activitate prezente la Expoziției: agricultura, silvicultura, horticultura, zootehnia, piscicultura, mine și cariere, industrii, geniu civil și militar, arhitectura, mecanica și electricitatea, instrucțiunea și educația, artele frumoase, medicina, cultele, istoria (latinitatea); sub scuturi, o torcătoare

șezând pe linia de exergă și un copil care se sprijină în poala ei; în fundal imaginea unui oraș; în exergă, pe ramuri de laur, se găsește cartușul în care urma să fie trecut numele participantului la Expoziție;

60. **Medalie dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I.** D=60,2 mm; Ae.; b.c.; inv. M 2350;
Av./Rv. idem Cat. 59.
61. **Medalie dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I și celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** D=40,1 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 52; pl. II/61;
Av.: circular: **TRAIAN MARELE IMPERATOR – CAROL I. PRIMUL REGE AL ROMANIEI** · · · ; în câmp: capete accolat stânga Carol I și Traian laureat; dedesubt, pe panglică: **1866 106 1906**;
Rv.: semicircular: **EXPOZITIUNEA GENERALA DIN BUCURESTI**; în câmp: o torcătoare, un arcaș alături de un plug, un dorobanț și un muncitor cu un baros în mână alături de o roată dințată; în fundal peisaj cu dealuri și diverse clădiri; în exergă: pe panglică: **AM FOST SUNT SI VOI FI/ 1906**;
62. **Medalie dedicată Expoziției Generale Române organizată cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie ai lui Carol I și celor 1800 de ani de la cucerirea Daciei de către împăratul Traian.** D=30,1 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 20105;
Av./Rv. idem Cat. 61.
63. **Medalia *Suvenir București 1906* (tip Casa de Depuneri) decernată lui Andrei Daday.** D=33,0 mm; Al.; f.b.c.; inv. N 69534;
Av.: SU; cerc perlat; semicircular: **ANDR•[ei] DADAY• EXP•[oziția] INT•[ernațională] R•[omână] 1906•**; în câmp: clădirea Casei de Depuneri și Consemnațiuni; în exergă: **CASA DE/ DEPUNERI**; pl. X/63;
Rv.: cerc perlat; în câmp: **SUVENIR/ BUCURESTI/ 1906**;
MPR, p. 256.
64. **Medalia *Suvenir București 1906* (tip Castelul Țepeș Vodă) decernată lui Posta Belanak.** D=33,0 mm; Al.; f.b.c.; inv. N 56642;
Av.: SU; cerc perlat; semicircular: **DR• POSTA BELANAK B•[ucurești] E•[xpoziția] NOV•[iembrie] 1•**; în câmp: castelul Țepeș Vodă; în exergă: **CASTELUL/ ȚEPEȘ VODĂ**; pl. X/64;
Rv.: idem Rv. Cat. 61.
65. **Medalia *Suvenir București 1906* (tip Castelul Țepeș Vodă) decernată lui Rigler Gusztavna.** D=33,0 mm; Al.; f.b.c.; inv. N 56643;
Av.: idem Av. Cat 64 dar semicircular: **DR• RIGLER GUSZTAVNAK B• E• NOV• 1•**; pl. X/65;
Rv.: idem Rv. Cat. 63.
66. **Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I.** D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică moarăță roșie având pe margini câte o

dungă subțire galbenă iar la mijloc o dungă neagră încadrată de câte o dungă albă și una mai lată albastră; inv. N 20103;

Av.: **P. TELGE**; semicircular: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEI**; în câmp: cap stânga Carol I;

Rv.: în câmp: scut încărcat cu stema României; scutul este timbrat de coroana României și are ca suport doi lei rampanți, limbați, cu coada pe spate; sub scut, pe panglică: **NIHIL SINE DEO**; sub panglică: **1866 ★ 1906**;

Enciclopedia, p. 92/9.

67. Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I. D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică idem Cat. 64; inv. M 2765; Av./Rv. idem Cat. 67.

68. Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I. D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică idem Cat. 64; Av./Rv. idem Cat. 67.

69. Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I. D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; fără inel și panglică; inv. M 10360; Av./Rv. idem Cat. 67.

70. Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I. D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; fără inel și panglică; inv. M 7969; Av./Rv. idem Cat. 67.

71. Medalie ovală dedicată jubileului de 40 de ani de domnie ai regelui Carol I (pentru militari). D=31,2 x 37,7 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică idem Cat. 64; Av.: idem Av. Cat. 67; Rv.: în câmp: **IN/ AMINTIREA/ ANULUI/ AL 40^{LEA}/ AL CĂPITĂNIEI/ MELE**; lateral: **1866 1906**; # *Enciclopedia*, p. 92/9, dar lipsește stema de pe Rv.

1909

72. Medalie dedicată semicentenarului Unirii Principatelor. D=39,9 mm; m.c.; b.c.; inelul de prindere rupt; inv. N 76008; pl. III/72; Av.: în câmp: ocrotit de o ramură de laur bust stânga Al. I. Cuza; în fața bustului: **CUZA VODĂ/ ★ 1820 ✠ 1873**; Rv.: semicircular: **IN AMINTIREA A 50^A ANIVERSĂRI DE LA UNIREA PRINCIPATELOR**; în câmp: România, reprezentată de o femeie purtând veșminte lungi, în picioare din față, cu părul bogat lăsat pe umărul drept, ține în mâna stângă întinsă lateral o ramură de laur asupra capului a altor două femei care sunt așezate la picioarele ei; una dintre ele, cea care ocupă centrul compoziției, se sprijină cu mâna dreaptă pe scut încărcat cu stema Moldovei, iar cu mâna dreaptă o ține pe cea de-a treia femeie care se sprijină cu mâna stângă de scut încărcat cu stema Țării Românești; în fundal răsare soarele; printre razele soarelui scrie: **IUBIRE PACE ȘI UNIRE**; în exergă: **1859 – 5. 24 IANUARIE 1909**; *MPR*, p. 259;

Curdov-Nicolae, p. 289/ 32 (este menționat ca gravor Saraga)

73. **Medalie dedicată semicentenarului Unirii Principatelor.** D=39,2 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 60680;
Av./Rv. idem Cat. 72.

1911

74. **Medalie dedicată manevrelor regale.** D=34,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3536; pl. XVI/74;
Av.: în câmp: regele Carol I călare din față purtând uniformă de ofițer și chipiu cu penaj; în fundal imaginea unui sat; în stânga regelui: **CAROL I/ REGE AL/ ROMANIEI**;
Rv.: în câmp: lângă un tun un grup de militari; în spatele tunului un stegar călare; în fundal corturi și peisaj montan; scena este survolată de un avion; deasupra grupului de militari scrie: **MANEVRELE/ REGALE 1911**;
MPR, p. 260.

75. **Plachetă dedicată lui Spiru Haret.** 59,9 x 75,2 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78751; pl. XIII/75;
Av.: în câmp: bust dreapta Spiru Haret; sub bust: **SPIRU C. HARET/ 12. DECEMBRIE 1911**;
Rv.: **M. & W. ST.**; în câmp: România, reprezentată de o țărancă îmbrăcată în haine simple, de lucru, desculță, cu basma pe cap, în picioare spre dreapta pe soclul unei statui; ea ține cu mâna dreaptă un steag desfășurat, iar cu mâna stângă ridicată ține o torță aprinsă; în fundal clădire pe a cărei frontispiciu scrie: **[B]ISERICA SCOALA/ BANCII OBSTESTII/ 1897 1901 1907**; pe scările edificiului diverse persoane, printre care un țăran cu un copil de mână și un alt țăran care numără niște bani;
MPR, p. 102-104, 260;
Teodoreanu- Teodorescu, p. 415/33;

1913

76. **Crucea Meritul sanitar (cl. a II-a).** Ar. și email; f.b.c.; surmontată de coroană închisă de care este prins inelul de prindere și panglica moară albă având lateral câte o dungă roșu închis și una vernil; inv. MNED 120;
Av.: crucea de email roșu este așezată pe o cunună de raze; în centrul crucii bust stânga (de argint) regina Elisabeta;
Rv.: pe brațele crucii, sub monograma lui Carol I (doi C adosați): **MERITUL/ SANITAR/ 1913**;
Enciclopedia, p. 95/4.
Târnoveanu – Pârvan, p. 266.

77. **Medalia Mărțișorul flotei românești cu valoare nominală de 1 leu.** D=21,9 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 56326; pl. XIX/77;
Av.: **FESSLER**; semicircular: **MĂRȚIȘORUL FLOTEI NAȚIONALE ROMANE**; în câmp: sub coroană închisă, pe două ramuri de laur, un scut pe care scrie: **VOCEA/ POPORULUI/ VOCEA/ LUI/ DUMNEZEU**; în partea superioară a scutului, de o parte și alte: **1913 1 LEU**;
Rv.: în câmp: vapor în marș pe mare; la orizont răsare soarele;

- 78. Medalie dedicată semicentenarului înființării Gimnaziului românesc din Năsăud.**
 D=50,2 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 1937; pl. XV/78;
 Av.: semicircular: **LA. 50. DE. ANI. DELA. INFIINȚAREA. GIMNAZIULUI. SUPERIOR. ROMÂNESC.**; în exergă: **SOC. NVMISM. ROMANA BVCVRESTI**; în câmp: femeie laureată, cu bustul nud și mantie pe mâna stângă, așezată spre dreapta pe un capitel de coloană; ea ține mâna în stângă întinsă globul pe care stă Victoria cu o cunună de laur în mâna dreaptă; în spatele femeii, pe o carte deschisă stă o bufniță; la picioarele ei cărți;
 Rv.: cerc perlat; circular: **PRINOS. GRANICERILOR. DIN. ȚINUTUL. NĂSĂVDULUI. PĂZITORII. MOȘIEL. STRĂMOȘEȘTI. SVȘTINĂTORII. CVLTVRII. ROMANEȘTI ***; în câmp: Marte și Atena în picioare spre dreapta, țin fiecare câte o lance în mâna dreaptă și câte un scut în mâna stângă; în fața lor: **VIRTVS/ROMANA/REDIVIVA**;
 #MPR, p. 109, 261 (sunt menționați gravorii W. Mayer și Fr. Wilhelm din Stuttgart);
 #Teodoreanu-Teodorescu, p. 418/91.

1914

- 79. Medalie dedicată celor 75 de ani de la fondarea Academiei Mihăilene și 50 de ani de la înființarea Universității Iași.** D=39,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 54; pl. III/79;
 Av.: semicircular: **† MIHAI STURDZA VODĂ † CUZA – VODĂ CAROL I**; în câmp: busturi acolate stânga Mihail Sturdza, Al. I. Cuza și Carol I;
 Rv.: semicircular: **75 ANI DE LA FUNDAREA ACADEMIEI MIHĂILENE**; în exergă: **50 ANI DE LA FUNDAREA UNIVERSITĂȚII IAȘI**; în câmp: clădirea Universității Iași;
- 80. Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de la înființarea Societății Centrale Agricole.**
 D=59,5 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 55;
 Av.: circular: **SOCIETATEA CENTRALA AGRICOLĂ • BUCUREȘTI •**; în câmp: două busturi ușor afrontate reprezentând probabil doi dintre membrii fondatori; sub busturi două ramuri de laur încrucișate așezate între anii: **1889 1914**; pl. VIII/80;
 Rv.: circular: **JUBILEUL DE 25 ANI DE LA INFIINȚARE • 1889 – 1914 •**; în câmp: un plug pe ogor; în fundal peisaj cu un deal peste care răsare soarele;
- 81. Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de la înființarea Societății Centrale Agricole.**
 D=59,5 mm; Ar.; f.b.c.; inv. N 79734;
 Av./Rv. idem Cat. 81.

Nedatate

- 82. Medalia Monumentului Independenței de la Tulcea.** D=76,4 mm; bronz aurit; f.b.c.; inv. NMED 46; pl. II/82;
 Av.: **M. CARNIOL FIUL**; semicircular: **CAROL I REGE AL ROMÂNIEI**; în câmp: bust din față privind spre dreapta Carol I în uniformă cu decorații; bustul este așezat pe o ramură de laur și una de palmier pe care se găsește o panglică cu deviza regală: **NIHIL SINE DEO**;

Rv.: semicircular: **OMAGIU MARELUI CĂPITAN OMAGIU ARMATEI ROMÂNE**; în exergă: **ȚARA ȘI DOBROGENII/ RECUNOSCĂTORI**; în câmp: monumentul Independenței de la Tulcea;

- 83. Medalie (numai Av.) cu portretele regelui Carol I și a reginei Elisabeta.** D=58,3 mm; m.c.; f.b.c.; transformată în insignă; inv. N 70270;
Av.: idem Av. Cat. 13.
- 84. Medalie transformată în insignă cu portretele regelui Carol I și a reginei Elisabeta;** portretele sunt decupate din câmpul aversului astfel că legenda nu se mai vede.

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGELUI FERDINAND I (1914-1927)

1914

- 85. Medalie dedicată memoriei lui Carol I.** D=23,9 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. M 7070;
Av.: circular: **CAROL I. INTEMEIATORUL REGATULUI ROMAN • 1866 – 1914 •**; în câmp: cap stânga Carol I; dedesubt: **1839**;
Rv.: în câmp: în cunună de laur: **PRO/ MEMORIA**;
Curdov-Nicolae, p. 290/41.

1918

- 86. Plachetă unifațetată dedicată apărătorilor orașului Galați.** 81,8 x 51,3 mm; Ar.; f.b.c.; inv. N 78962; pl. XI/86;
Av.: **CARNIOL FIUL**; în câmp: acvilă cu zbor deschis stând pe o spadă și o ancoră încrucișate; sub acvilă, peisaj cu dealuri și un oraș pe malul Dunării deasupra cărora răsare soarele; pe malul fluviului, pe o ramură de laur, scut încărcat cu stema județului Covurlui tibrat de coroană turelată cu patru turnuri; pe Dunăre se vede un vapor; sus: **8 IANUARIE 1918**; jos: **APĂRĂTORILOR/ ORAȘULUI/ GALAȚI/ DIN PARTEA/ CETĂȚENILOR**;
Dogaru 1994, p. 114, fig. 171.
MPR, p. 113.

- 87. Plachetă unifațetată dedicată apărătorilor orașului Galați.** 81,8 x 51,3 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 56;
Av.: idem Cat. 86.

1919

- 88. Medalie dedicată eroilor Regimentului 4 Roșiori Regina Maria.** D=29,8 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 59941; pl. XV/88;
Av.: semicircular: **RECUNOȘȚINȚĂ EROILOR**; în exergă: **1916 – 1919**; în câmp: monument sub formă de obelisc;
Rv.: în câmp: sub monograma încoronată a reginei Maria: **REG. 4 ROȘIORI/ "REGINA/ MARIA,,;**

1921

89. Medalie dedicată lui Nicolae Iorga la împlinirea vârstei de 50 de ani. D=60,1 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 57; pl. VIII/89;
Av.: L. **HUJER**; circular: **IUBITULUI PROFESOR ȘI MARELUI ROÂN** floare de lalea **NICOLAE – IORGA** floare de lalea; în câmp: bust stânga N. Iorga; în spatele bustului: • **1871** • / • **1921** • ;
Rv.: L. **HUJER**; semicircular: **DIN PARTEA ADMIRATORILOR ȘI FOS TILOR ELEVI LA ÎMPLINIREA VÂRSTEI**; în exergă: • **DE 50 ANI**•; în casetă: **S[ocietatea] M[edalistică] R[omână]**; în câmp: Înțelepciunea, reprezentată de o femeie drapată, laureată, în picioare din față ușor întoarsă spre dreapta, ține cu mâna dreaptă ridicată la nivelul umărului o bufniță; în spatele ei, o tânără nudă întinde mâna stângă unui tânăr nud purtând coif și scut;
MPR, p. 112;
Teodoreanu-Teodorescu, p. 415/36.
90. Medalie dedicată lui Nicolae Iorga la împlinirea vârstei de 50 de ani. D=60,1 mm; Ar.; f.b.c.; inv.M 1905;
Av./Rv. idem Cat. 89.
91. Plachetă romboidală unifățetată dedicată Expoziției de mostre. 35,0 x 35,0 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. C 2439; pl. XIV/91<
Av.: cerc perlat; pe cale patru laturi: * **EXPOZITIA DE MOSTRE** * **A INDUSTRIEI** * **ROMÂNEȘTI**; în câmp: două corpuri de clădiri industriale în fața cărora se găsesc: un clește și un ciocan pe o nicovală, o roată dințată și o sondă;

1922

92. Marele medalion unifățetat al încoronării de la Alba Iulia. D=146 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 59; pl. XIV/92;
Av.: **KARA**; în câmp: Ferdinand I încoronat șade spre stânga pe tron; el se sprijină cu cotul stâng pe spătarul tronului pe care scrie: **NIHIL/ SINE/ DEO**, iar cu mâna dreaptă sprijină pe genunchiul drept sceptrul; în fața sa, regina Maria încoronată, în picioare din spate privește peste umărul drept, ținând cu mâna dreaptă cupa unei flori sub formă de clopoțel; cu mâna stângă ține pe soclul unui altar pe care scrie: **INCORONAREA/ SUVERANILOR/ ROMÂNIEI/ UNITE/ 1922**, lujerul lung al unei flori cu frunze și clopoței; în fundal Catedrala Reîntregirii deasupra căreia răsare soarele; amândoi suveranii poartă somptuoase costume de încoronare în stil bizantin, având brodate pe mantiiile lungi scuturi cu stemele provinciilor istorice românești; în exergă: *Prin jertfa lor/ s'a făcut unirea Țării/ Maria*;
93. Medalion unifățetat dedicat încoronării de la Alba Iulia. D=32,2 mm; metal smălțuit; b.c.; inv. M 9684;
Av.: circular: **IN AMINTIREA INCORONĂRII MM.[aiestăți]L[or] L[or] MARIA 19** coroană închisă **21 FERDINAND**; în câmp: pe fundal tricolor, sub hermină, în medalion, busturi accolte stânga Ferdinand și Maria;

- 94. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 3532; pl. IX/94; pl. XX/94;
Av.: semicircular: • FERDINAND• REGELE• ROMANIEI• ȘI• MARIA• REGINA•; în câmp: între două ramuri de laur busturi accolte stânga Ferdinand și Maria diademată;
Rv.: C. KRISTESCU; semicircular: ÎNTĂIUL• REGE AL• TUTUROR• ROMANILOR• INCORONATU-S'A• LA• ALBA• JULIA• ÎN• 15• X• 1922•; în câmp: intrarea triumfală a regelui Ferdinand în Alba Iulia în fruntea armatei; calul regelui este ținut de căpăstru de România reprezentată de o femeie desculță, în costum popular; în fundal Catedrala Reîntregirii;
- 95. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 62960;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 96. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78057;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 97. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 7177;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 98. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 7178;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 99. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 3535;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 100. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. M 1963;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 101. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 30;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 102. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=45,0 mm; Ae.; f.b.c.; inv. NMED 58;
Av./Rv. idem Cat. 94.
- 103. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=30,0 mm; Al.; b.c.; cu inel de prindere și panglică moarăță albastră având pe margini câte o dungă îngustă roșu cu galben; inv. N 20107;
Av.: în câmp: între o ramură de laur și una de stejar, sub coroana regală, capete accolte stânga Ferdinand și Maria diademată; pl. XIV/103;
Rv.: în câmp: ÎN/ AMINTIREA/ INCORONAREI M[aiestăți]L[or] L[or]/ SUVERANILOR/ ROMANIEI MARI/ ALBA – IULIA/ [19]22;
- 104. Medalie dedicată încoronării de la Alba Iulia.** D=30,0 mm; Al.; b.c.; cu inel de prindere și șnur răsucit tricolor; inv. N 59937;
- 105. Medalie sportivă Deva 1922.** D=33,0 mm; Cu.; f.b.c.; cu inel de prindere; este evident o piesă lucrată artizanal având marginile tăiate neregulat, probabil decupată dintr-o

altă piesă numismatică mai mare, iar elementele din câmp par a fi obținute manual; f.b.c.; inv. N 3538;

Av.: în câmp: punctat monograma **P I** alături de imaginea unui atlet, în picioare din față, având în mâna dreaptă o prăjină și ținând mâna stângă în sold;

Rv.: în câmp: monograma suprapusă **DL**; pe două laturi: **DEVA 1922.**;

1923

106. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1923 (premiul II). D=59,2 mm; m.c.; argintat; f.b.c.; inv. NMED 122; pl. VIII/106;

Av.: în câmp: pe un mănunchi de spice, știuleți și o ramură de stejar se găsește scut timbrat de coroana regală și încărcat cu stema României Mari; sub scut: **MINISTERUL/ AGRICULTUREI ȘI DOMENIILOR/ 1923**;

Rv.: **C. CRISTESCU**; în exergă: **CU STARUINȚA ȘI PRICEPERE SPRE/ PROPASIRE**; în câmp: un bou, două vaci, un porc și o turmă de oi și capre;

107. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1923 (premiul III). D=59,2 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79735;

Av.: idem Av. Cat. 106;

Rv.: idem Cat. 106 dar, exerga este liberă, textul se găsește în câmp iar pe linia de exergă se găsește un cal spre stânga;

1924

108. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1924 (premiul I). D=59,2 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. N 78892;

Av./Rv. idem Cat. 107, dar pe Av. se găsește milesimul 1924;

109. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice a Ardealului de la Cluj (premiul I). D=59,3 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 60;

Av.: semicircular: **MINISTERUL AGRICULTUREI ȘI DOMENIILOR**; în câmp: imagine idem Av. Cat. 106; sub scut: **EXPOZIȚIA/ ZOOTEHNICĂ/ A/ ARDEALULUI/ CLUJ 1924**;

Rv.: idem Rv. Cat. 106;

Călian 2003, p. 309/30;

110. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice din 1924 (premiul II). D=59,2 mm; Ae. argintat; f.b.c.; inv. NMED 61;

Av.:/ Rv. idem Cat. 109;

Călian 2003, p. 309/31;

111. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice a Ardealului de la Cluj (premiul II). D=59,3 mm; Ae. argintat; f.b.c.; inv. C 713;

Av.: idem Av. Cat. 110;

Rv.: idem Rv. Cat. 107;

Călian 2003, p. 309/29;

112. Medalie dedicată unei Expoziții Zootehnice (premiul I). D=59,3 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 64;

Av.: idem Av. Cat. 110, dar în câmp: **EXPOZIȚIA/ ZOOTEHNICĂ/ JUDEȚEANĂ**;
Rv.: idem Rv. Cat. 106;

- 113. Medalie dedicată eroilor căzuți în Primul Război Mondial din comuna Cornet-Glocoveanu, jud. Ilfov. D=29,2 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 236;**
Av.: în câmp: monument dedicat eroilor având înscris de o parte și de alta a obeliscului: **PENTRU PATRIE**; în exergă: **1916 – 1918**; pl. XV/113;
Rv.: semicircular: **ÎN AMINTIREA FRĂȚILOR NOȘTRI**; în câmp: **EROI/ DIN/ COM. CORNETU-/ GLOCOVEANU/ JUD. ILFOV/ 1924**;

- 114. Medalie (buton) dedicată Congresului General al Sindicatelor Unite. D=25,5 mm;**
Ae.; f.b.c.; inv. C 2446;
Av.: circular: **C.[ongresul] G.[eneral al] S. [indicatelor] U.[nite] 1 MAI 1924**; în câmp: două mâini care dau noroc suprapuse peste globul pământesc;

1925

- 115. Medalie dedicată lui Ion I. C. Brătianu. D=68,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 78752; pl. XXIII/115;**
Av.: **C. KRISTESCU**; semicircular: **20· AUGUST· 1925: LUÎ· ÎON· Î· C· BRATIANU: PRIETENÎ· SEÎ·**; în câmp: bust stânga Ion I. C. Brătianu;
Rv.: semicircular: **VISUL· STRAMOSESC· DE· VEACURI· ÎNFAPTUIT· PRÎN· VITEJIA· OSTASULUI· SI· DESTOINICIA· CARMUIȚORÎLOR·**; în exergă: **· ROMANIA· MARE· ÎMPROPRIETARE·/STE· PE· FII· SEÎ· VREDNICÎ·**; în câmp: în fața unui monument sub formă de obelisc, România, reprezentată de o femeie desculță, în costum național, sprijinindu-se cu mâna dreaptă de un scut încărcat cu stema României Mari, întinde unui grup de țărani un act (actul de împrumut din 1921); unul dintre țărani poartă diferite decorații; în fața țăranilor, îngenunchiată la picioarele României, o femeie și o fetiță privesc cu speranță spre Țară; în spatele României un dorobanț sprijinindu-se de pușcă;
MPR, p.266.

- 116. Medalie dedicată lui Ion I. C. Brătianu. D=68,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 4886;**
Av./Rv. idem Cat. 115.

- 117. Medalie dedicată jubileului de 25 de ani de la fondarea Societății Cooperativa Oltul din Turnu Măgurele. D=27,9 mm; m.c.; f.b.c.; cu toartă; inv. N 78026; pl. X/117;**
Av.: cerc perlat; circular: **JUBILEUL DE 25 ANI 1900 – 1925**; în câmp: Sf. Ilie într-un car tras de doi cai alergând spre dreapta;
Rv.: cerc perlat; circular: **☆ SOC.[ietatea] COOPERATIVĂ „OLTUL”☆ T:[urnu] MĂGURELE**; în câmp: **FONDATA ÎN/ ANUL 1900/ DE/ I. D. ELIESCU**;

- 118. Medalie dedicată Expoziției de la Chișinău. D=33,0 mm; Al.; b.c.; inv. N 3537; pl. XXI/118;**
Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE FERDINAND I**; în câmp: bust stânga încoronat Ferdinand I;
Rv.: în exergă: **AMINTIRE DE LA EXPOZ.[iția din]/ CHIȘINĂU**; în câmp: o torcătoare cu broboadă stând spre dreapta; în jurul ei diverse obiecte: vase, unelte agricole, un plug etc; în fața ei: **1925**;

119. **Placheta unifațetată a Cupei Ardealului de la Cluj (premiul III).** 46,9 x 70,7 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79349; pl. XIX/119;
Av.: monogramă suprapusă **BHM** sau **GhM**; în câmp: pe o cunună de laur care formează un medalion șade un personaj feminin ținând în mâna dreaptă o ramură de laur iar în mâna stângă o cunună de laur; în spatele ei alte două cununi de laur și o ramură de stejar; în medalionul central: „*Cupa Ardealul*”/ **III/ Cluj 1925**;
120. **Medalie dedicată jubileului de 50 de ani de la fondarea căminului studenților mediciniști din București.** D=32,3 mm; n.c.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. NMED 232;
Av.: circular: **CAMINUL STUDENȚILOR IN MEDICINA * BUCURESTI ***; în câmp: clădirea căminului;
Rv.: circular: motiv ornamental întrerupt de anii: **1875 - 1925**; în câmp: între o ramură de laur și una de stejar: **JUBILEUL/ 50 DE ANI DE/ EXISTENTA**;
- 1926
121. **Medalie dedicată lui Jean Chrissoveloni.** D=80,6 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79350; pl. XXIV/121;
Av.: **· R· PLACHT·**; circular: **FAVRITORVL· PALATVLVI· BANCİ·[i] JEAN· N· CHRISSOVELONI · 1881 - 1926***; în câmp: bust dreapta Jean Chrissoveloni;
Rv.: **· L· JAROSINSKI & J· VAUGOIN· WIEN·**; circular: **: BANCA CHRISSOVELONI: BVCVRESTI: ARHITECTI: G. M. CANTACVZINO AVG. SCHMIEDIGEN**; în exergă: între o ramură de laur și una de stejar monograma suprapusă: **BC**; în câmp: fața principală a băncii încadrată între două caducee și având deasupra o roată între două cornuri ale abundenței, cel din stânga cu fructe, cel din dreapta cu o ramură de laur;
MPR, p. 266.
122. **Medalia Camerei de Agricultură (premiul I).** D=60,1 mm; Ae. aurit; f.b.c.; inv. NMED 123;
Av.: **C. D 926**; în câmp: scenă pastorală: snopi de grâu pe ogor și un țăran care ară pământul; în prim plan România, reprezentată de o femeie în costum național, cu părul strâns într-un batic, desculță, ține de după umeri un țăran sprijinit într-o sapă și îi arată cu brațul drept întins lateral ce se poate obține prin muncă; în fundal corăbii într-un port și soarele care răsare; deasupra scenei scrie: **CAMERA DE/ AGRICULTURĂ**;
Rv.: **C. D 926**; în câmp: pe malul unei ape cai, vaci, oi și porci la păscut; în fundal un siloz și imaginea unui sat; deasupra scenei, în dreapta, se găsește scut timbrat de coroana regală încărcat cu stema României, iar în stânga scrie: **EXPOZIȚIA**;
MPR, p. 115, 266.
123. **Medalia Camerei de Agricultură (premiul II).** D=60,1 mm; Ae. aurgintat; f.b.c.; inv. N 78753;
Av./Rv. idem Cat. 122, dar pe Av. semnează: **R· FÄSSLER/ BUC.**;
124. **Medalia Camerei de Agricultură (premiul III).** D=60,1 mm; Ae.; f.b.c.; inv. N 79736;
Av./Rv. idem Cat. 122.

125. **Medalia *Răsplata muncii* a Expoziției ucenicilor din Cluj acordată lui Pop M.** D=50,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 3533;
 Av.: circular: **EXPOZIȚIA UCENICILOR ☆ CORPORAȚIUNEA INDUSTRIALA DIN CLUJ ☆**; în câmp: între două ramuri de stejar stema Clujului având deasupra textul: **RĂSPALATA/ MUNCII**; sub text, în cartuș: **Pop M.**; pl. XXV/125;
 Rv.: circular: **TANONC MUNKA KJALLITAS ☆ CLUJI IPARTE STULET ☆**; în câmp: imagine idem Av. având deasupra stemei textul: **MUNKA/ ÉRDEMÉÜL**; sub text: 1926;
 # *Călian 2003*, p. 309/32;
126. **Medalia *Răsplata muncii* a Expoziției ucenicilor din Cluj acordată lui C. Hornischer;** D=50,0 mm; m.c.; b.c.; inv. N 60678;
 Av./Rv. idem Cat. 125, dar în cartușul de pe Av.: **Hornischer C.**;
 # *Călian 2003*, p. 309/33;

1927

127. **Medalie dedicată celor 75 de ani de la fondarea Teatrului Național din București și a semicentenarului fondării Societății Dramatice.** D=49,7 mm; Ae.; f.b.c.; inv. C 4471; pl. XVIII/127;
 Av.: **Huguenin**; în exergă: **TEATRUL NAȚIONAL/ BUCUREȘTI**; în câmp: vechea clădire a Teatrului pe a cărui frontispiciu scrie: **TEATRUL NAȚIONAL**;
 Rv.: semicircular: **1852-1927. 75 ANI DE LA INTEMEERE**; în exergă: **1877 1927/ 50 ANI DE LA INTEMEEREA/ SOCIETĂȚII/ DRAMATICE**; în câmp: Thalia laureată, stând din față, ține în mâna dreaptă o ramură de laur iar în stânga o spadă scurtă și o mască de teatru;
 # *MPR*, p. 116.

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGENȚEI
(Mihai I prima oară, 1927-1930)

1928

128. **Medalion unifațetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei și a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică roșu, galben și albastru; inv. M 7444; pl. X/128;
 Av.: **CD**; semicircular: **1918• VNIREA• 1928**; în câmp: cap stânga regina Maria diademată, purtând un șirag dublu de perle și voal prins în diademă; în fața ei șapte cetăți (Transilvania) și un pod (Banatul); în fundal peisaj cu dealuri peste care răsare soarele;
129. **Medalion unifațetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei și a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. M 2338 a;
 Av.: idem Cat. 128.
130. **Medalion unifațetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei și a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. M 2338 ;
 Av.: idem Cat. 128.

- 131. Medalion unifațetat dedicat sărbătoririi unui deceniu de la Unirea Transilvaniei și a Banatului cu România.** D=31,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. N 60554;
Av.: idem Cat. 128.
- 132. Medalie dedicată sărbătoririi semicentenarului revenirii Dobrogei la România.** D= 69,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 62; pl. XXV/132;
Av.: *Huguenin, Sc.*; circular: **REGII ROMANIEI LIBERATORI APĂRĂTORI ȘI OCROTITORI AI DOBROGEI** - ♦ · ♦ · ♦ -; în câmp: busturi afrontate Carol I și Ferdinand I, între cele două busturi, mai mic, pe o ghirlandă de trandafiri, bust din față Mihai copil;
Rv.: circular: **50 DE ANI DE LA REINTEGRAREA DOBROGEI IN VIAȚA ROMANEASCĂ - 1878 - 1928** -; în exergă: **SOCIETATEA NUMISMATICĂ/ ROMÂNĂ**; în câmp: Traian și Mircea cel Bătrân în picioare din față; Traian poartă armura romană, Mircea zale și mantou, încoronat, ține cu mâna dreaptă spada cu vârful în jos iar cu stânga globul cruciger; în fundal: monumentul de la Tropeum Taiani, monumentul Independenței de la Tulcea, orașul Constanța, un dig cu far, Podul de la Cernavodă și corăbii pe Dunăre;
- 133. Medalie dedicată sărbătoririi centenarului Carol Davila.** D=80,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 63; pl. XXII/133;
Av.: **ANDRE/ LAVRILLIER**; semicircular: · **GENERALVL DOCTOR CAROL DAVILA** ·; în câmp.: bust stânga Carol Davila în uniformă de general cu decorații, purtând favoriți;
Rv.: **ANDRE/ LAVRILLIER**; semicircular: **1828 · CENTENARVL DAVILA · 1928**; în câmp: Higyia laureată, drapată, în picioare din față ține cu mâna dreaptă bastonul pe care este înfășurat șarpele, iar cu mâna stângă ocrotește sub mantoul său un copil nud; în fundal imaginea orașului București; de o parte și de alta a acestei reprezentări: **MEDICINA/ FARMACIE/ CHIMIE/ SERVICIUL/ SANITAR/ MILITAR/ ȘI CIVIL; ȘCOALA/ VETERINARA/ ORFELINATE/ ȘI AZILVL/ ELENA/ DOAMNA**; în exergă: **ȘTIINȚĂ ȘI VMANITATE/ 1870 - 1877**;
- 134. Placheta dedicată jubileului de 25 de ani de la înființarea UGIR.** 79,5 x 51,9 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79351¹⁰⁵; pl. XXIII/134;
Av.: **S JOHNSON BASSARAB** Fecit; în câmp: un bărbat seminud, în picioare din față, ține mâna dreaptă în șold, iar cu mâna stângă ține o roată dințată; în fața lui, un copil nud ține un ciocan (un inginer și un muncitor?); în fundal uzine, sonde, o nicovală, alte unelte, peste care răsare soarele; sus, în stânga: **1903/1928**; în dreapta: **U · G · I · R**;
Rv.: în câmp: pe frunze de stejar, sus și jos, sunt amplasate scuturi simbolizând diverse domenii de activitate industrială; sus: industria lemnului (ferestrele tăind scândura), industria petrolieră (sonde), industria textilă (război de țesut); jos: industria chimică (recipiente), căi ferate (locomotivă), industria minieră (vagonet); între cele două registre: **XXV · ANI · DELA · ÎNFIINȚAREA/ UNIUNEI · GENERALE · A/ INDUSTRIASILOR · DIN · ROMANIA**;
MPR, p. 268.

¹⁰⁵ Placheta se găsește într-o cutie de carton, fiind așezată pe o pernă îmbrăcată în mătase vișinie pe care, între două ramuri de laur ce formează un medalion rotund, este scris într-un cartuș: **JOHNSON/ MEDAGLIER/ MILANO**.

135. Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor românești.
D=31,6 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică tricoloră; inv. M 7443;
Av.: în câmp: între două ramuri de laur busturi afrontate Mihai Viteazul și Mihai I copil;
pl. XXI/135;
Rv.: în câmp: ANIVERSAREA/ O UNIREI O/ - TUTUROR -/ PROVINCIIOR
ROMÂNE/ - LA -/ PATRIA MUMĂ/ 10 MAIU 1929;
MPR, p. 268.
136. Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor românești.
D=31,6 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică panglică; inv. N 60558;
Av./Rv. idem Cat. 135.
137. Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor românești.
D=31,6 mm; Al.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică panglică; inv. N 62964;
Av./Rv. idem Cat. 135.
138. Medalie dedicată unui deceniu de la Unirea tuturor provinciilor românești.
D=31,6 mm; Al.; b.c.; inelul de prindere rupt; inv. M 2340;
Av./Rv. idem Cat. 135.

Nedatată

139. Medalia Societății Ardelene de Apicultură. D=48,6 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 60675;
pl. XV/139;
Av.: semicircular: PRO MERITIS!; în câmp: între două ghirlande de flori se găsește un
stup având deasupra urdinișului un cartuș în care scrie: SOCIETATEA DE
APICULTURĂ/ ARDELEANĂ; ERDEIYRÉSZI MÉHÉST/ EGYESÜLET;
Rv.: în câmp: imaginea unui sat având în grădinile caselor stupi de albine;

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL LUI CAROL al II-lea
(1930-1940)

1930

140. Medalie dedicată contelui de Saint Aulaire. D=80,7 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78964; pl. XXI/140;
Av.: ANDRE LAVRILLIER și monograma suprapusă AL; semicircular: AV COMTE
DE SAINT AVLAIRE AMBASSADEUR DE FRANCE [Contelui de Saint Aulaire,
ambasadorul Franței]; în câmp: bust stânga contele Saint Aulaire în costum de ambasador;
de o parte și alta a bustului scrie: SES AMIS ROYMAINS [Prietenii săi români];
Rv.: ANDRE LAVRILLIER; semicircular: CONTELE DE SAINT AVLAIRE/ 1916
– 1920; în câmp: o Victorie cu aripile desfăcute, în picioare din față, ține deasupra capului,
cu amândouă mâinile ramuri de laur; de o parte și de alta a laurilor, afrontate, două capete
de femei, una reprezentând Franța, cealaltă România; corpul Victoriei este încadrat de
textul: BVCVREȘTI MCMXXX/ STATORNICVLVI PRIETEN/ LVPTĂTOR
PENTRU ÎMPLINREA/ HOTARELOR NOASTRE/ PRIETENII SĂI ROMÂNI;
MPR, p. 119.

- 141. Medalie școlară (premiul I).** D=22,3 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 2;
Av.: semicircular: cerc ormanent M[aiestatea] S[a] REGELE CAROL II 8 Iunie 1930; în câmp: bust ușor stânga Carol al II-lea în uniformă militară și casca specifică epocii sale; pl. X/141;
Rv.: circular: PREMIUL I SCOLAR ☆☆☆; câmpul liber;

Nedatate

- 142. Medalie școlară (premiul II, unifățetată).** D=22,0 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7144; pl. XIV/142;
Av.: cerc perlat; semicircular: PREMIUL II; în câmp, între două ramuri de laur monograma încoronată a regelui Carol al II-lea;

- 143. Medalie școlară (premiul III).** D=31,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7143;
Av.: semicircular: M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II AL ROMÂNIEI; în câmp: bust din față ușor întors spre stânga Carol al II-lea în uniformă militară, fără caschetă;
Rv.: semicircular: MINISTERUL INSTRUCȚIUNII; în câmp: pe o ramură de laur o carte deschisă și o călimară; deasupra cărții: PREMIUL/ III; pl. XV/143;

1931

- 144. Plachetă dedicată Campionatului național de atletism.** 46,2 x 80,6 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. C 3133; pl. XIX/144;
Av.: în câmp: într-un medalion cap de tânăr laureat; sus: F.[ederația] S.[portivă a] S.[eniorilor] R.[omâni]; jos: LVDVS PRO PATRIA [*Jocurile pentru patrie*] și un cartuș unde urma să fie trecut numele câștigătorului;
Rv.: în câmp: o ramură de laur și textul: *Camp.[ionatul] naț.[ional] senior/ Cl. III/ 1500^m liber/ 1931;*

- 145. Medalie dedicată Expoziției Zootehnice a județului Timiș-Torontal (premiul I).** D=60,3 mm; m.c.; f.b.c.; inv. NMED 65;
Av./Rv. idem Cat. 122, dar pe Av., sus, semicircular: JUD. TIMIȘ-TORONTAL; iar pe Rv. adăugat textul: FAUNA 1931 PLYMOUTH/ ROKS;

1932

- 146. Medalie dedicată celor cinci ani de la înființarea flotei naționale aeriene.** D=34,8 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. C 3131;
Av.: semicircular: M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II AL ROMÂNIEI; în câmp: bust dreapta Carol al II-lea în uniformă militară; pl. XVI/146;
Rv.: circular: CINCI ANI DE MUNCĂ PENTRU FLOTA NAȚIONALĂ AERIANĂ; în câmp: A [viația] R[omână] P[entru] A[părare] o elice cu două aripi 1927 – 1932;

1933

- 147. Medalie dedicată celor 20 de ani de la înființarea Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din București.** D=50,2 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 78058; pl. XVI/147;
Av.: STĂNESCU; în câmp: sub coroana regală așezată între raze busturi acolate dreapta Carol al II-lea, Ferdinand I și Carol I; în exergă: o acvilă cu zbor deschis ținând în gheare o spadă;

MPR, p. 271.

Rv.: circular: < 1903 > SOCIETATEA NUMISMATICĂ ROMÂNĂ < 1933 >
CONGRESUL ȘI EXPOZIȚIA DE / NUMISMATICĂ MEDALISTICĂ ȘI
ARHEOLOGIE; în câmp: emblema Societății Numismatice Române;

#MPR, p. 270;

Av./Rv. idem Cat. 149.

#Călian 2003, p. 309/34;

1934

Rv.: în câmp: **FEDERAȚIA ROMÂNĂ/ DE/ ATLETISM/ - / CAMPIONAT NATIONAL/ 1934/ Pr. III**; scut încărcat cu acvila cruciată încoronată, ținând în gheara

dreaptă spada și în stânga sceptrul și purtând pe piept un scut tăiat în bară de aur având cartierul superior albastru, cel inferior roșu și sigla: **FAR**; sub scut un cartuș pentru numele câștigătorului;

1935

- 153. Medalie dedicată reînființării Monetăriei Naționale și dării în folosință a noului local.** D=59,4 mm; Ar.; f.b.c.; inv. N 79757; pl. XVII/153;
Av.: **I. Jalea**; semicircular: **CAROL II REGELE ROMÂNIEI**; în câmp: cap stânga Carol al II-lea;
Rv.: semicircular: **MONETARIA NATIONALA**; în exergă: **IN TIMPUL DOMNIEI/ M.[aiestății] S.[ale] REGELUI CAROL II/ S'A REINFIINTAT MONETARIA NATIONALA/ CONSTRUCTIA LOCALULUI TERMINANDU-SE/ LA 15 DECEMBRIE 1935**; în câmp: clădirea Monetăriei;

1937

- 154. Medalie dedicată concursului de tir.** D=30,0 mm; m.c.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. N 3324;
Av.: în câmp: pe o ramură de stejar un taler pe care este suprapusă o pușcă purtate în gheare de o acvilă în zbor;
Rv.: în câmp: între două ramuri de laur; **1937 VI. 27.**;

1938

- 155. Medalie dedicată dării în folosință a căii ferate Ilva Mică-Vatra Dornei.** D=60,0; Ae. patinat; f.b.c.; inv. C 3749; pl. XVIII/155;
Av.: **E. W. BECKER**; semicircular: **CAROL II REGELE ROMÂNILOR** < două ramuri de laur >; în câmp: cap dreapta Carol al II-lea;
Rv.: **ARH. A. P.**; dublu circular: **LINIA ILVA-MICA VATRA DORNEI/ 75 KILOMETRI 9 TVNELVRI 5 VIADVCTE; CONSTRUITA SVB GLORIOASA DOMNIE [a] M.[aiestății] S.[ale] REGELUI CAROL II/ MINISTRVL COMVNIC-[ațiilor] M-[ihai] GHELMEGEANV· PRES-[edintele] CONS-[iliului de] ADM-[inistrație] G[ene]^{RAL} M-[ihai] IONESC· DIR-[ector] G[ene]^{RAL} [al] C-[ăilor] F-[erate] R-[omâne] I-[on] MACOVEI**; textul circular este întrerupt de ramuri de stejar pe care, în cartuș, se găsesc anii: **1934 1938**; în câmp: peisaj montan cu o locomotivă ieșind dintr-un tunel; în fundal: un viaduct pe care trece un tren și soarele răsărit; deasupra viaductului o bandă având înscris în partea superioară: **ILVA MICA VATRA DORNEI**; pe bandă: **DATA IN CIRCVLATIE 18 DECEMB· 1938**; sub bandă scut tăiat având în cartierul superior scut încărcat cu stema¹⁰⁶ județului Năsăud și înscrisul: **JVD./ NASAVD**, iar în cartierul inferior scut încărcat cu stema¹⁰⁷ județului Câmpulung și înscrisul: **JVD. CÂMPVLVNG**;
MPR, p. 274.

¹⁰⁶ Dogaru 1994, p. 131, fig. 240.

¹⁰⁷ Dogaru 1994, p. 108, fig. 145.

- 156. Medalie dedicată centenarului Așezămintelor Brâncovenești.** D=60,2 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 68; pl. XVIII/156;
 Av.: **I. Jalea**; semicircular: **ASEZAMINTELE BRANCOVENESTI**; în câmp: regina Maria în costum bizantin, încoronată, aplecată asupra patului unui bolnav; în fundal clădirea Așezământului;
 Rv.: în câmp: între două ramuri de laur scut încărcat cu stema¹⁰⁸ principilor Basarab-Brâncoveanu (Bibescu), timbrat cu bonetă princiară; de o parte și alta a scutului: **1838 1938**; sub scut: **ÎN ANUL 1938 S'AU ÎMPLINIT/ O SUTĂ DE ANI DE LA ÎNFIINȚAREA/ AȘEZĂMINTELORE BRÂNCOVENEȘTI/ CREȘTINEASCĂ AȘEZARE/ ȘI BINEFACERE/ PENTRU AJUTORAREA/ CELOR ÎN SUFERINȚĂ**;
 #MPR, P. 274.
- 157. Plachetă dedicată jubileului de 25 de ani ai Societății pentru creșterea animalelor mici și ai Asociației canine Brașov.** 36,7 x 50,9 mm; m.c.; f.b.c.; inv. NMED 69;
 Av.: în câmp: medalion în care un personaj feminin șezând spre stânga eliberează porumbei aflați într-o cutie de lângă piciorul ei stâng; pl. XXIV/157;
 Rv.: în câmp: **PR.[ima] SOC.[ietate] TRANS.[ilvană] P.[entru] CREȘT.[erea] ANIMA-/LELOR MICI DOM.[estice] ȘI ASOCIAȚIA/ BRAȘOVEANA CANINĂ/ BRAȘOV/ JUBILEU/ 1913 – 1938/ JUNILÄUM/ ERSTER SIEBENB. KLEINTIER-/ZUCHTVEREIN UND KYNOLOGEN-/VEREIN/ KRONSTADT**;
- 158. Placheta unifațetată a Concursului Hipic Internațional de la București.** 51,2 x 72,8 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 31; pl. XIX/158;
 Av.: în câmp: Carol al II-lea călare spre stânga în costum militar de paradă, cu mantie, spada pe șoldul stâng și cascheta cu penaj; în spatele regelui scut încărcat cu stema României sub care scrie: **CAROL II REGELE/ ROMANILOR**; în exergă: **CONCURSUL HIPIC INTERNATIONAL/ ROMÂNIA = BUCUREȘTI/ IUNIE 1938**;
- 1939**
- 159. Medalie dedicată centenarului nașterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă și panglică moarăță albastră cu dungi negre și galbene pe margine; inv. C 7145; pl. XXII/159;
 Av.: **MN; W BECKER**; semicircular: **CAROL I**; în exergă: **INTEMEIETORUL DINASTIEI/ SI REGATULUI/ ROMAN**; în câmp: Carol I călare spre stânga;
 Rv.: circular: **100 ANI/ DELA NASTEREA PRIMULUI REGE AL ROMÂNIEI ✕ SLAVITU – SA IN DOMNIA M.[aiestății] S.[ale] REGELUI ✕/ CAROL II**; în câmp: un pom al vieții (laur) de rădăcinat având pe trunchi monograma încoronată a regelui Carol I (doi C adosați și I în interior); de o parte și alta a trunchiului: **1839 1939**;
- 160. Medalie dedicată centenarului nașterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă și panglică idem Cat. 157; inv. M 7415;
 Av./Rv. idem Cat. 159.

¹⁰⁸ Cernovodeanu 1977, p. 359, fig. 6.

161. **Medalie dedicată centenarului nașterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă și panglică idem Cat. 157; inv. C 3125;
Av./Rv. idem Cat. 159.
162. **Medalie dedicată centenarului nașterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel prins în coroană închisă, fără panglică; inv. C 7274;
Av./Rv. idem Cat. 159.
163. **Medalie dedicată centenarului nașterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; b.c.; cu coroană închisă, fără inel și panglică; inv. NMED 234;
Av./Rv. idem Cat. 159.
164. **Medalie dedicată centenarului nașterii lui Carol I.** D=34,8 mm; Ae.; f.b.c.; fără inel, coroană și panglică; inv. NMED 235;
Av./Rv. idem Cat. 159.
165. **Medalie dedicată semicentenarului înființării Școlii Superioare de Război.** D=64,9 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 70; pl. IX/165;
Av.: **G. STANESCU**; circular: **INTEMEIETORUL CONTINUATORUL ȘI CTITORUL NOULUI LOCAL AL ȘCOALEI** ⊗ ⊗ ⊗; în câmp: busturi acolate dreapta Carol al II-lea, Ferdinand I și Carol I; deasupra busturilor, între raze coroana României; în exergă: acvila cruciată cu zbor deschis ținând în gheare o spadă;
Rv.: circular: **CINCIZECI DE ANI DELA INFIINȚAREA ȘCOALEI SUPERIOARE DE RĂZBOIU** o grenadă așezată între două spade; în câmp: câmpul este împărțit în două registre de o bandă pe care scrie: **1889 LABOR IMPROBUS/ OMNIA VINCIT 1939** [*Munca neîntreruptă învinge orice*]; în registrul superior clădirea Școlii Superioare de Război (actuala Academie Militară); în registrul inferior, pe o ramură de laur și una de stejar, două insigne militare despărțite de o spadă cu vârful în jos; insigna din stânga: cunună de raze având la bază o panglică pe care scrie: **ALERE FLAMMAM** [*A întreține flacăra*]; pe insignă monograma încoronată a regelui Carol I având circular legenda: **ȘCOALA SUPERIOARĂ DE RĂZBOIU**; insigna din dreapta: între ramuri de laur și stejar se găsește acvila cruciată și încoronată ținând în gheara dreaptă spada, iar în stânga sceptrul și pe piept scut încărcat cu stema României Mari; acvila este plasată sub coroana României; sub scut o torță aprinsă;
166. **Medalie dedicată profesorului Alexandru Slătineanu.** D=81,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 71; pl. XX/166;
Av.: **ANDRE/ LAVRILLIER/ 1939**; semicircular: • **PROFESOR DOCTOR ALEXANDRU SLATINEANU**; în câmp: bust stânga puternic profilat Al. Slătineanu;
Rv.: **Δ. L**; în câmp: central reprezentare alegorică a Medusei și textul: **OMAGIV/ PROFESORVLVI/ DOCTOR AL. SLATINEANU/ PRIETENII COLABORATORII/ ȘI ELEVII SAI**/ emblema medicinei și farmaciei;
- 1940**
167. **Medalie dedicată digului Regele Carol II de la Balcic.** D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 72; pl. XVII/167;

Av.: **E. W. BECKER**; semicircular: **CAROL II REGELE ROMANILOR**; în câmp: bust din față privind spre dreapta (sa) Carol al II-lea purtând peste uniformă militară mantie cu Ordinul Mihai Viteazul (cl. I);

Rv.: **E. W. BECKER**; semicircular: **DIGUL REGELE CAROL II**; în exergă: **BALCIC/ 1940**; în câmp: digul de la Balcic lângă care sunt ancorate trei ambarcațiuni; pe țărm se vede o parte din stațiunea Balcic având în centru o moschee;

Nedatate

168. Medalie dedicată decesului reginei Maria. D=60,4 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 73; pl. XVII/168;

Av.: **E. W. BECKER**; în câmp: pe malul mării regina Maria voalată, stând spre stânga, purtând coroană în stil bizantin și ținând în brațe macheta unei mănăstiri; imaginea este încadrată de textul scris vertical: **REGINA MARIA**;

Rv.: circular: **IN BALCIC PE COASTA DE ARGINT VEGHEAZA INIMA DE AUR**
▲ STEL¹A MARIS ▲; în câmp: între doi lujeri de crin este plasat Ordinul Crucea Regina Maria (cl. II); monograma este plasată pe o inimă; pe brațele crucii scrie: **ȚARA MEA INIMA MEA**;

169. Medalie dedicată decesului reginei Maria. D=60,4 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78963;

Av./Rv. idem Cat. 168.

170. Medalion unifațetat dedicat Marelui Voievod de Alba Iulia. 21,3 x 21,8 mm; m.c.; f.b.c.; inv. N 79772; pl. XIV/170;

Av.: margine perlată; semicircular: în câmp: **M.[aiestatea] S.[A] MARELE VOIEVOD MIHAI**; bust stânga Mihai I;

171. Medalie dedicată lui Constantin Leonida. D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 18500;

Av.: **I. Jalea**; semicircular: **CONSTANTIN LEONIDA**; în câmp: bust stânga privind în față C. Leonida; pl. XXV/171;

Rv.: în câmp: **LUI C. LEONIDA/ CONDUCĂTOR CU MINTEA LUMINATĂ/ MÂNĂ TARE/ INIMĂ DE ROMÂN/ SĂPATU-I-S'A CHIPUL ÎN BRONZ/ ÎN SEMN DE OMAGIU/ DIN PARTEA/ COLABORATORILOR SĂI**;

172. Plachetă unifațetată dedicată Bisericii Trei Ierarhi din Iași. D=99,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 27; pl. XXVI/172;

Av.: semicircular: **★ IASI ★ BISERICA TREI IERARHI CLADITA DE VASILE LUPU ★**; sub biserică: 1639;

173. Medalie (mărtișor?) unifațetată dedicată Ligii aeriene împotriva atacurilor aeriene. D=20,6 mm; Ae. aurit (?); f.b.c.; perforată ulterior; inv. NMED 124; pl. XIV/173;

Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II**; în exergă: **LIGA APĂRĂREI C. [ontra]/ ATACURILOR AERIENE**; în câmp: bust din față privind spre dreapta (sa) Carol al II-lea; în spatele bustului: **1/ MARTIE**;

174. Medalie dedicată unei Expoziții agrare (premiul III). D=59,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. NMED 66;

Av.: idem Rv. Cat. 106, dar lipsește textul din exergă iar gravorul semnează: **C. KRISTESCU**;

Rv.: **ARTHUS BERTRAND**; în câmp: un mănunchi de ramuri de laur, stejar și palmier pe care se găsește un cartuș pe care urma să fie scris numele premiantului;

175. Medalie școlară Premiul II (unifațetată). D=22,0 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7144;

Av.: în câmp: cerc perlat; semicircular: **PREMIUL II**; în câmp: pe două ramuri de laur monograma încoronată a regelui Carol al II-lea (doi C adosați având în interior cifra **II**);

176. Medalie școlară Premiul III. D=31,0 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 7143;

Av.: semicircular: **M.[aiestatea] S.[a] REGELE CAROL II AL ROMANIEI**; în câmp: bust din față ușor întors spre stânga Carol al II-lea în uniformă militară;

Rv.: semicircular: **MINISTERUL INSTRUCȚIUNII**; în câmp: pe o ramură de laur o carte deschisă și o călămară cu pană; deasupra cărții: **PREMIUL/ III**;

177. Medalie unifațetată U.F.S.R. D=31,8 mm; m.c.; b.c.; inv. N 71508;

Av.: semicircular: **PENTRU PATRIE**; în exergă: **U.S.F.R.**; în câmp: bust din față privind spre dreapta (sa) atlet laureat;

178. Medalie unifațetată dedicată unui concurs hipic. D=19,1 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere; inv. NMED 26;

Av.: în câmp: călăreț alergând spre dreapta încadrat de textul: **SPRE ȘARJE**;

179. Jeton al Casinoului din Sinaia. D=33,4 mm; m.c.; b.c.; perforat ulterior; inv. N 12995;

Av.: cerc perlat; în câmp: între două ramuri de laur se găsește monograma suprapusă: **HCS**;

Rv.: cerc perlat; semicircular: **S^{TE} DES HOTELS ET DU CASINO DE SINAIA**; în câmp: între două ramuri de laur este înscrisă valoarea nominală: **20**; sub ramurile de laur, stanțat ulterior este numărul: **4611**;

MEDALII EMISE ÎN TIMPUL REGELUI MIHAI (a doua oară, septembrie 1940 – decembrie 1947)

1941

180. Medalia Cruciadă împotriva comunismului. D=31,8 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere și panglică roșie moarăată având pe mijloc dungi orizontale galbene și albastre; inv. N 78891; pl. IX/180;

Av.: **P. GRANT.**; semicircular: **ROMANIA RECUNOASCATOARE**; în câmp: bust din față privind spre dreapta (sa) o femeie purtând părul împletit, reprezentând România;

Rv.: circular: **CRUCIADA ÎMPOTRIVA COMUCISMULUI**; în câmp: pe o cruce, între raze, o mână dreaptă ține o spadă cu vârful în sus; de o parte și alta a lamei spadei: **19 41**;

181. Medalia Cruciadă împotriva comunismului. D=31,6 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. C 7276;

Av./Rv. idem Cat. 176.

182. Medalia Cruciadă împotriva comunismului. D=31,6 mm; Ae.; f.b.c.; cu inel de prindere dar fără panglică; inv. C 7277;

Av./Rv. idem Cat. 176.

1945

- 183. Medalia Ardealul Nostru.** D=21,0 mm; Au.; 6,52 gr; 900‰; f.b.c.; inv. N 75264; pl. XIV/183;

Av.: circular: **ARDEALUL NOSTRU · 1601 · 1918 · 1944**; în câmp: busturi acolate stânga regele Mihai, Ferdinand I și Mihai Viteazul;

Rv.: circular: 11 scuturi încărcate cu stemele județelor ocupate în 1940 de Ungaria hortistă și eliberate în 1944 de armate română: județul Someș¹⁰⁹, județul Ciuc¹¹⁰, județul Mureș¹¹¹, județul Maramureș¹¹², județul Sălaj¹¹³, județul Bihor¹¹⁴, județul Satu Mare¹¹⁵, județul Cluj¹¹⁶, județul Odorhei¹¹⁷, județul Năsăud¹¹⁸, județul Trei Scaune¹¹⁹; în câmpul central: capul acvilei cruciate și încoronate spre stânga; sub cap: **ROMANIA**;

Pe cant: **NIHIL SINE DEO**.

- 184. Medalie dedicată unui deceniu de activitate a Monetăriei Naționale.** D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 78965;

Av.: semicircular: **MONETARIA NATIONALA A ROMÂNIEI**; în exergă: pe două ramuri de laur coroana României; în câmp: clădirea Monetăriei Naționale;

Rv.: semicircular: **1935 1945**; în câmp: scenă dintr-un atelier al Monetăriei cu presa monetară;

- 185. Medalie dedicată unui deceniu de activitate a Monetăriei Naționale.** D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; inv. N 79352;

Av./Rv. idem Cat. 184.

- 186. Medalie dedicată unui deceniu de activitate a Monetăriei Naționale.** D=60,1 mm; Ae. patinat; f.b.c.; copie recentă; inv. N 79853;

Av./Rv. idem Cat. 184.

- 187. Medalie sportivă Dermata.** D=29,7 mm; m.c.; med. cons.; cu inel de prindere; inv. C 2447;

Av.: în câmp: ramură de laur spre dreapta și ramură de palmier spre stânga; central săritor în înălțime;

Rv.: numele gravorului indescifrabil; în câmp: partea superioară a unui scut pe care stă o acvilă cu zbor deschis; pe scut: **DERMATA/ 1945**;

Călian 2003, p. 310/35;

- 188. Medalie sportivă Dermata.** D=35,3 mm; m.c.; b.c.; cu inel de prindere; inv. C 2441;

¹⁰⁹ Dogaru 1994, p. 145, fig. 302;

¹¹⁰ Dogaru 1994, p. 110, fig. 157;

¹¹¹ Dogaru 1994, p. 129, fig. 235;

¹¹² Dogaru 1994, p. 127, fig. 229;

¹¹³ Dogaru 1994, p. 142, fig. 292;

¹¹⁴ Dogaru 1994, p. 102, fig. 117;

¹¹⁵ Dogaru 1994, p. 141, fig. 287;

¹¹⁶ Dogaru 1994, p. 110, fig. 160;

¹¹⁷ Dogaru 1994, p. 132, fig. 248;

¹¹⁸ Dogaru 1994, p. 131, fig. 240;

¹¹⁹ Dogaru 1994, p. 153, fig. 335;

Av.: circular cunună de laur legată cu panglică; în câmp: bust de atlet spre dreapta ținând în mâini o ramură de laur;

Rv.: idem Cat. 187, dar lipsește milesimul;

Călian 2003, p. 310/36;

189. Medalie dedicată Campionatului de tenis de la Arad. D=37,2 mm; Ar.; f.b.c.; inv. NMED 26;

Av.: **ALBERT ARAD:** în câmp: joc de tenis între doi concurenți;

Rv.: în câmp: o ramură de laur.

ROMANIAN MEDALS IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF NATIONAL
HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA (I)

(1600 – 1947)

Abstract

We present the first part of a largest work about the Romanian medals belonging to the numismatic collection of The National History Museum of Transylvania, Cluj-Napoca. From the ones 886 of the Romanian medals of our collection we publish here 189, in two sections: medals issued between 1600 and 1866 (from Michael the Brave [copy Becker, gold, 1600, the first Romanian medal], Constantin Brâncoveanu [gold, 1713], and Michael Sturdza [bronze, 1840]) and those issued between 1866 and 1947, these last ones named *The Romanian Royal House medals*.

The second section dedicated to the Royal House medals presents the medals of Carol I (1866 – 1914), Ferdinand I (1914 – 1927), Regency (1927 – 1930), Carol II (1930 – 1940) and Mihai (1940 – 1947).

This is not a complete collection of the Romanian medals, but can notice that they are ones of the most beautiful medals of our collection. They are dedicated to great historical events of the Romanian history (the establish of the kingdom, the celebration of the Revolution of 1848, the conquer of the Independence, 40 years of Carol I as Romanian king), to some of the most important political or cultural personalities (Avram Iancu, Ștefan cel Mare, I.C. Brătianu, Spiru Haret, Nicolae Iorga etc.), for national economic exhibitions.

We also publish the list of the engravers which signed the medals.

Pl. I.

61

24

82

79

72

34

30

22

40

52

36

41

53

47

5

43

59

8

13

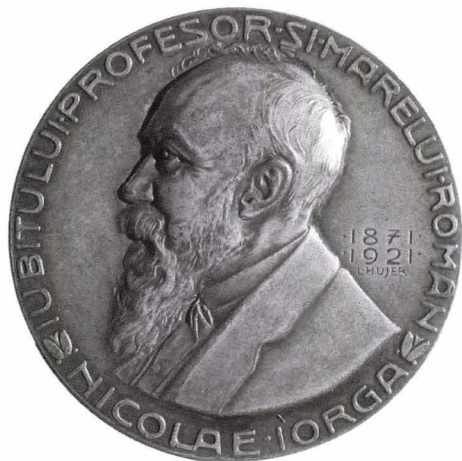
17

11

80

89

106

180

152

165

31

117

63

128

12

64

65

32

21

141

86

55

45

56

57

75

91

92

183

103

170

173

142

113

88

143

78

148

149

74

146

139

151

147

167

168

153

127

155

156

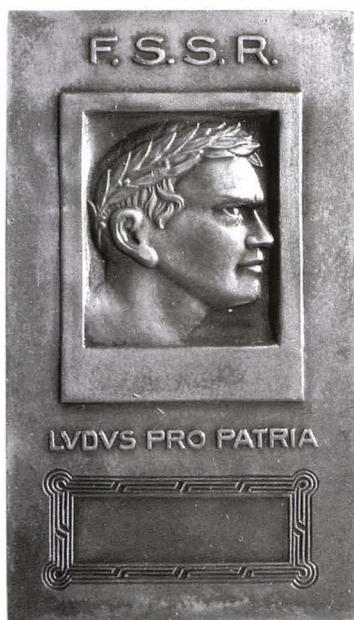
77

119

158

144

1

166

94

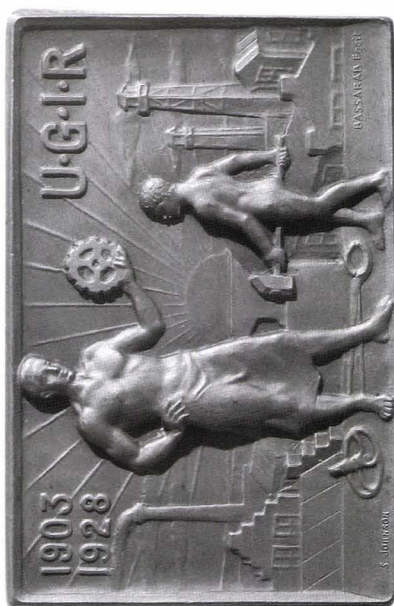

115

134

121

157

6

7

44

42

20

125

171

132

172

MEDALIE-CASETĂ DEDICATĂ PĂCII DE LA HUBERTSBURG (Considerații preliminare)

Războiul de Șapte Ani, 1755-1763, a fost un conflict pentru supremație în cadrul Sfântului Imperiu Roman de națiune Germană, în condițiile afirmării unui nou pol de putere, Prusia lui Frederich al II-lea. Început inițial ca o campanie de pedepsire a Prusiei pentru invadarea Sileziei, conflictul se va extinde prin intrarea altor state în război până la transformarea sa într-o veritabilă conflagrație continentală, conflagrație care opunea în două tabere ostile toate marile puteri europene ale vremii. Prusia profitase de momentele de slăbiciune prin care trecuse casa de Habsburg la momentul morții lui Carol al VI-lea (moarte care lăsase tronul Austriei fără moștenitor de sex masculin) asigurându-și noi resurse economice prin ocuparea Sileziei; tânăra împărăteasă, Maria Teresia era concentrată asupra pericolului real al unei invazii combinate din partea Franței și a Bavariei și nu credea că există motive de îngrijorare din partea Prusiei, stat care nu ridicase pretenții la tronul imperial. Invazia Sileziei (decembrie 1740) a constituit o cucerire ușoară pentru Friederich al II-lea dar păstrarea acesteia se dovedea dificil de realizat deoarece o replică a casei de Habsburg nu se putea lăsa așteptată; pentru Austria era esențial să-și demonstreze capacitatea de-a pedepsi statele care-i puneau la îndoială autoritatea în spațiul Imperiului. Conflictul a avut sorți de izbândă schimbători, au apărut noi protagoniști precum Franța, Anglia, Rusia, Suedia, Saxonia, Spania, Portugalia și s-a extins și pe plan colonial; au fost răsturnate alianțele tradiționale în momentul în care Franța, inamicul tradițional al Austriei, s-a aliat cu aceasta datorită abilei politici externe austriece, iar Anglia, credincioasă principiului echilibrului european, a sprijinit Prusia. Considerat drept unul dintre cele mai importante războaie din secolul al XVIII-lea, Războiul de Șapte Ani nu a determinat modificări importante ale granițelor europene însă a consacrat echilibrul de forțe în Europa prin tratatul de pace de la Hubertsburg din 15 februarie 1763. Cele două combatante principale au ieșit întărite din conflict și se puteau declara satisfăcute: Austria își păstra coroana imperială și preponderența în lumea germanică (chiar dacă pierduse provincia Silezia) iar Prusia atingea rangul de mare putere. De altfel, afară de Franța care a pierdut lupta pentru coloniile americane în fața Angliei, toți participanții la acest conflict se puteau declara mulțumiți.

Austria a comemorat acest război printr-o serie de medalii, una dintre acestea, aflată în colecția Cabinetului Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca făcând obiectul studiului de față. Medalia, aparținând colecției Esterhazy (inv. N 57406), este realizată sub forma unei medalii-casetă (din metal comun) care se închide prin înșurubare, are dimensiunile $D=52,6\text{mm}$ $h=6,4\text{mm}$ și ascunde în interiorul său un număr de 20 de miniaturi de hârtie (cu dimensiunile $D=44\text{mm}$, cu excepția M_{17} , M_{19} care au $D=47\text{mm}$) legate între ele de o panglică subțire.

Av¹ : I.THIEBAUD. FECIT.; semicircular: FRANC.[iscus] I. R.[omanorum] I.[mperator] MAR.[ia] THER.[esia] I.[mperatrix] FRID.[ericus] AUG.[ustus] III. R.[ex] P.[oloniae] E.[t] S.[axoniae] FRID.[ericus] IV. R.[ex] B.[orussiae] E.[lector] B.[randenburgensis] [*Francisc I, împărat roman, Maria Teresia, împărăteasa, Friederich August al III-lea, rege al Poloniei și Saxoniei, Friederich al IV-lea rege al Prusiei și elector de Brandenburg*]. În câmp: capete accolade dreapta Francisc I, Maria Teresia, Friederich August III și Friederich cel Mare într-o prezentare succintă a principalilor protagoniști ai Războiului de Șapte Ani. Portretele sunt atent lucrate, se observă grija pentru detalii precum și individualizarea personajelor cu ajutorul trăsăturilor faciale caracteristice: bărbia dublă foarte pronunțată la Friederich August al III-lea, ridurile de expresie pe obrajii lui Friederich al II-lea, chipul suav al Mariei Teresia; afară de împărăteasa încununată de o diademă, ceilalți suverani poartă cununi de laur. Se încearcă evitarea monotoniei acestui gen de portretizări de grup prin ritmarea fină a celor patru efigii cu ajutorul privirilor, îndreptate în sus (Francisc I și Friederich August al III-lea) sau ațintite înaintea (Maria Teresia și Friederich al II-lea). Detaliile anatomice precum forma ochilor, gura, obrajii, fruntea, părul sunt gravate cu multă finețe iar expresia senină este trăsătura comună a celor patru capete încoronate din imagine (planșa I, fig. 1a).

Rv.: I.T; semicircular SIT FIRMA PER AEVUM. [*Să dureze în veac*]. În câmp: Germania și Pax se țin de mână sub ochiul atotvăzător al lui Dumnezeu; spațiul este împărțit cu grijă matematică în două jumătăți egale de o coloană toscană pe care se înfășoară într-o spirală ascendentă ramuri de palmier care conduc spre un scut pe care scrie VBERTO/ BURGUM/ D.[ie] XV. FEBRU[arii]/ MDCC.LXIII. [*La Hubertsburg, în ziua de 15 februarie 1763*]. Germania, personificată de o tânără drapată, purtând coroană pe cap privește cu încredere și speranță spre Pax sprijinindu-se cu mâna dreaptă pe un scut pe care scrie GER/MAN/IA. Pax ține grațios în mâna stângă o ramură de măslin și privește îngăduitor spre Germania. Întreaga imagine dă senzația de echilibru, simetria perfectă între cele două figuri feminine nefiind afectată de diferențele de atitudine ale celor două: Germania pudică, acoperită extrem de cuviincios cu drapajul dublu și Pax în elan, cu piciorul drept dezgolit și drapajul mulat subliniind foarte generos formele anatomice ale zeiței. Totul este extrem de explicit, scutul are scris numele Germaniei pentru a fi siguri că personajul este recunoscut iar Pax își afișează atributul specific, ramura de măslin, din același motiv. Simplitatea, sobrietatea redării subliniază importanța momentului. Nu se recurge la artificii artistice, nimic nu este în plus, nimic nu este întâmplător iar ochiul lui Dumnezeu ne arată că totul a fost posibil prin voia celui de sus care aprobă această pace în timp ce grația divină se revarsă prin raze asupra celor două protagoniste (planșa I, fig. 1b).

În interiorul medaliei-casetă sunt așezate cele 20 de discuri de hârtie (planșa II) având aspectul unor miniaturi realizate în peniță dintre care 11 conțin reprezentări figurate cu aspectul unor aversuri sau reversuri de medalie iar celelalte 9 miniaturi au inscripționate texte explicative bilingve, în germană (cu caractere gotice) și franceză. Ordinea lecturării imaginilor este atent ordonată de textele numerotate de la 1 la 9, imaginile sunt color, redarea îngrijită, detaliile minuțioase.

M₁ : Pe un fundal arhitectonic simetric, bine delimitat de două coloane compozite, sunt reprezentate două personaje fantastice, o Victorie și un Cupidon îndreptându-și atenția spre obeliscul aflat în centrul imaginii; personajele sunt dispuse în registre diferite formând astfel o diagonală subtilă care sugerează un crescendo evenimential până la punctul culminant al

¹ Pentru traducerea legendelor am apelat la teza d-nei dr. Livia Călian, *Heraldică medalistică central-europeană, sec.XVII-XIX*.

semnării tratatului de pace. Atenția privitorului este captată de silueta Victoriei, aflată în prim-plan și abil dirijată, prin intermediul mâinii stângi a acesteia spre Cupidon care depune o ghirlandă de flori pe cununa aurită care face o prezentare concisă a perioadei comemorate, 1755-1763. Într-un colț, în fundal, zac aruncate neglijent într-un coș arme, armuri și flamuri, iar alături se văd îțindu-se din pardoseală și două guri de tun, elemente care precizează natura belicoasă a evenimentului descris, însă culoarea ternă, gri a acestora este voit aleasă pentru a nu atrage atenția. Economia spațiului a dictat, ca de obicei în cazul medalisticii, o reprezentare extrem de parcimonioasă și de atent gândită: dacă Victoria ocupă întreg spațiul din dreapta, Cupidon, de dimensiuni mai reduse, este surprins în zbor lăsând astfel loc dedesubt coșului cu arme. Siluetele celor doi sunt dinamizate, carnația rozalie foarte generoasă, dispunerea abilă. Victoria prezintă un contrapost ușor, cu piciorul stâng flexat așezat pe treapta obeliscului ce pare special concepută în acest scop, cu o mână odihnindu-se pe piedestal și cu cealaltă ridicată pentru a scrie într-o cunună de laur aflată pe obelisc SEC[utur]/ ANNO/ 1755/ 1763 [*S-a întâmplat în anii 1755-1763*]. Îmbrăcămintea bicoloră, roșu și auriu, este redată minuțios, aripile par a sta în repaos, chipul întors spre obelisc nu ne lasă să-i deslușim fața expunând doar buclele blonde și cununa de laur de pe creștet. Desenul este îngrijit, cromatica bună, singura greșeală constă în proporțiile vădit exagerate ale mâinii stângi, prea lungă și prea groasă în comparație cu restul corpului. Cupidon apare în zbor, nud, având doar o eșarfă viu colorată, roșie care îi acoperă cu pudoare părțile intime; vâlvuri roșii flutură în urma sa pentru a materializa astfel senzația de zbor. Trompeta, atributul antic al zeiței Victoria, pare a fi depusă neglijent la baza obeliscului însă și aceasta susține, prin poziția sa ascendentă, diagonala principală formată de Victoria și de Cupidon. Cromatica este viguroasă, culorile folosite sunt extrem de vii; predomină roșul carmin (coloanele, vestmântul Victoriei, vasul din colț), galbenul apare în diferite nuanțe (mai atenuat în fundal, strălucitor în cazul trompetei, aprins la îmbrăcămintea Victoriei), verdele înviează atmosfera (cununa de laur a Victoriei, ghirlandele și panglicile), albul orbitor (aripile) luminează, albastrul foarte timid, cât să sugereze seninul cerului, iar griul conturând suprafețele asupra cărora nu se voia atragerea interesului. În exergă: **POSTERITATI** [*Pentru posteritate*] (planșa III).

M₂: Prezintă un text explicativ *No.1./Historische/ Vorstellungen der von/ Anno/. 1755. bis/ 1763. im Krieg/ verwickelten hohen Mächten/ und die darauf erfolgte/ Frieden./ Représentations des Puissances/ en Guerre depuis l'an 1755. jusqu'à l'an 1763. à la Paix/ successivement/ établie.* [aceiași text în limba germană și franceză: *Reprezentarea puterilor implicate în războiul din anul 1755 până în anul 1763, și în pacea stabilită ulterior*].

M₃: semicircular **VIRTUTIS UTRINQUE PARATA** [*Vitejia aparține ambelor părți*]. În câmp: în fața unei tabere militare de corturi sunt conducătorii țărilor implicate în conflict având în centrul imaginii pe cele două împărătese, Maria Teresia și Elisabeta a Rusiei, flancate simetric de patru personaje masculine întruchipând țările aliate, față în față cu regele Prusiei și cu cel al Angliei. Avem două tabere clar conturate, prezentate simbolic prin conducătorii lor, pe de-o parte coaliția alcătuită de Austria, Franța, Suedia și Saxonia iar de cealaltă parte Prusia și Anglia, separate voit de tabăra austriacă printr-o fâșie galbenă ce împarte până și vegetația ce se așterne la picioarele celor două tabere: un covor verde extrem de ordonat la aliați și total diferit de verdeața destul de sălbatică, cu buruieni, care se așterne la picioarele celor doi opozanți. Îmbrăcați elegant, cu peruci pudrate după moda epocii, doamnele purtând pe cap diademe, iar domnii pălării tip tricorn, toți cobeligeranții au săbiile scoase din teacă însă, dacă tabăra austriacă ține săbiile în sus, în semn de apărare, Friederich al II-lea își ațintește arma în direcția Mariei Teresia iar regele Angliei o ține parcă pe umăr, într-o poziție nefirească, sugerând mai degrabă dorința de tratative decât de război, pacifismul său fiind subliniat și de mâna ce parcă gesticulează într-un gest de calmare, de potolire a elanului războinic al regelui prusac: Anglia

pare să vrea să câștige timp și să ajungă la înțelegere evitând războiul. Imaginea sugerează foarte abil începutul conflictului, agresiunea Prusiei și faptul că Austria nu a făcut altceva decât să se apere în mod legitim. Ochiul este atras de Friederich al II-lea, personajul aflat în prim-plan, însă atenția este dirijată cu ajutorul sabiei acestuia înspre Maria Teresia, singura care își coboară sabia spre a o încrucișa cu cea a agresorului. Echilibrul este inegal, cei doi opozanți par a fi exilați în colțul din față al imaginii, copleșiți fiind de numărul, de forța și de superioritatea numerică a aliaților. De altfel, forța militară net superioară a aliaților este subliniată și de numeroasele corturi de campanie bicolore (roșu și albastru) sugerând numărul mare al oștenilor mobilizați, iar munții înzăpeziți din fundal par să continue tabăra aliată, o aluzie a faptului că armata este mult mai numeroasă; forma corturilor este extrem de ascuțită, de amenințătoare, chiar agresivă, toate dispuse strategic în jurul cartierului general aliat, cortul impunător aflat în fundal pe partea stângă. Spre deosebire de aliați, tabăra prusacă este prezentată cu un singur cort, albastru, forțele lor militare nu sunt reprezentate, iar cei doi suverani, deși plasați în prim-plan, prin poziționarea lor laterală și prin atitudine nu sunt de fapt în centrul atenției. Poza demnă a suveranilor aliați prezentați frontal, calmul afișat de aceștia subliniază legitimitatea cauzei lor prezentată pe fundalul unui cer acoperit de nori amenințători, roșii-gălbui, care prevestesc bătăliile ce vor urma. Persoana cea mai dinamică este Friederich al II-lea, prezentat din profil și redat în plin elan al atacului, urmat de regele Franței care pare ușor desprins din grupul aliat, cu o mână în șold și cealaltă ținând nefiresc sabia în sus, o aluzie fină asupra faptului că Ludovic al XV-lea nu a participat personal la conflict, lăsându-și generalii să se ocupe de acesta. Cromatica este foarte bogată, costumele atent desenate, grija pentru detalii este evidentă în redarea vestimentației: fireturile lui Friederich și ale lui Ludovic, modelul rochiilor și volanele mânecilor celor două împărătese, manșetele roșii ale lui Friederich și cizmele negre cu margini răsfrânte încălțate de toți protagoniștii masculini. Chipurile sunt individualizate, cu expresii statice, ușor înțepenite iar tratarea este diferențiată: dacă cei doi regi din fundal, al Saxoniei și al Suediei, sunt schițați doar (vădit că nu au aceeași importanță ca restul personajelor), la celelalte personaje se observă o tentativă de portretizare în redarea trăsăturilor. Regele prusac este singurul din imagine reprezentat din profil, cu chipul sumețit în sus și ușor cufundat într-un con de umbră. Împăratul Francisc de Lorena pare că se ascunde în spatele soției sale, pândind atitudinea lui Friederich al II-lea. „*Vitejia aparține ambelor părți*”? Desenul pare să contrazică ușor afirmația, împăratul, regele Franței sau cel al Angliei nu prea lasă impresia de vitejie, realmente angrenați în conflict par a fi doar Friederich cel Mare și Maria Teresia. Mesajul real al desenului constă în denunțarea agresiunii comise de Prusia și sublinierea moralității Austriei care nu a făcut altceva decât să apere ordinea legitimă din Imperiu și posesiunile sale agresate de prusaci (planșa III).

M₄: No.2/ *A[nno].1755. Entfunde der/ Krieg zwischen Engeland u.[nd]/ Franckreich, und 1756. zwischē[n]/ Österreich und Preussen; Öster-reich alliirte sich mit Franckreich/ Rußland, Schweden und Sachsen;/ Engeland aber mit Preussen./ L'An 1755. La Guerre com[m]enca entre le Roi d'Angleterre, et le Roi/ de France, 1756 entre l'Imperatri/ce Reine et le Roi de Prusse l'Au/trice s'allia avec la France/ la Ruffie, la Suede, et la / Saxe, et le Roi avec/ l'Angleterre* [În anul 1755 războiul a început între regele Angliei și regele Franței, în 1756 între împărăteasa regină și regele Prusiei; Austria s-a aliat cu Franța, Rusia, Suedia și Saxonia iar regele (Prusiei) cu Anglia].

M₅: Semicircular: **AUGUSTIS AUGUSTA PLACEBAT** [Împăraților le-a plăcut la Augusta]. În câmp: fundal arhitectonic reprezentând orașul Augsburg cu castelul care domină net atât orașul aflat la picioarele sale cât și catedralele, dimensiunile vădit exagerate ale acestuia sugerează, probabil, preponderența puterii laice în acest oraș. În fața orașului avem un râu cu malurile pline de verdeață și, în prim-plan, ca pe o scenă, într-un decor teatral, cu draperii

albastre care au fost trase suficient pentru a arăta orașul dar care asigură intimitatea și discreția necesară unor tratative de așa amplitudine, două personaje aflate față în față împart „scena” în două părți; de o parte, un Geniu înaripat învestmântat cu o mantie roșie, desculț, stând direct pe sol, cu o ramură de măslin în mâna dreaptă și cunună de lauri pe frunte arată cu mâna stângă spre Augsburg, orașul ales pentru că „*AUGUSTIS AUGUSTA PLACEBAT*”. De cealaltă parte, un alt personaj masculin, un principe drapat în alb și acoperit cu o mantie roșie având în mână un sceptru bicefal. Dacă Geniul are în spate un fundal de verdeață luxuriantă, principele, probabil o imagine alegorică a Imperiului romano-german are în spate un fundal arhitectonic delimitat de un parapet, o balustradă cu ove și de draperia albastră care acoperă orașul. Se dorește, probabil, o reprezentare a sacrului și a profanului în spații clar delimitate de treapta pe care se află principele, treaptă care nu pare deloc să-l ridice pe acesta ba chiar dimpotrivă, planul pământean este aflat în vădită inferioritate față de conul de lumină răspândit de la picioarele Geniului, con care luminează și strălucește în contrast cu întunecimea din jur. Predomină senzația că forțe spirituale superioare au iluminat aceste tratative în încercarea de-a oferi liniște Germaniei. Drapată precum împărații romani într-o subtilă afirmare a continuității universalismului roman, Germania se prezintă desculță la întâlnirea cu Geniul, probabil pentru a nu fi acuzată de trufie; încoronată, drapată, purtând sceptrul bicefal dar desculță așadar smerită și nu trufașă. Pilonul din spate pare s-o rezeme iar globul ne duce cu gândul la globul cruciger, unul din accesoriile simbolice ale împăratului care îi asigură universalitatea asupra vieții supușilor săi. Amândouă personajele sunt reprezentate într-un ușor contrapost, întreaga scenă pare a fi de inspirație antică însă simbolistica antică se întrepătrunde cu cea modernă într-o scenă de o teatralitate absolută (planșa III).

M₆: *No.3./ A[nn]o. 1761. Wurde/ Hoffnung geschöpft zu/ einem Frieden, und wurde der/ Friedens Congreß nach Augspurg/ ausgeschrieben/ 1761. Les Puissances belligerantes s'entretenrent de la/ Paix, et choifirent Augs/bourg pour/ Congrès. [1761. Puterile beligerante s-au înțeles la pace și au ales Augsburgul pentru Congres].*

M₇: Semicircular: **NOVIS MARTIS ARENA** [Noul câmp de luptă al lui Marte]. În câmp: pe malul mării, în fața unei flote numeroase se află în plină dispută patru figuri masculine reprezentând Spania, Franța, Portugalia și Anglia; Spania, singura îmbrăcată în roșu (probabil și pentru a atrage atenția asupra acestui personaj) este țara vinovată de extinderea conflictului și are sabia scoasă din teacă și îndreptată, gata de atac, spre Portugalia; înțelegându-se din priviri cu agresorul, Franța duce mâna la gardă, pregătit să susțină atacul Spaniei, mai atent la atitudinea Franței decât la cel pe care intenționează să-l atace; pare că există un dialog între cei doi, o consultare asupra modului în care să acționeze. Pentru a accentua dramatismul momentului mâna Spaniei este voit mai lungă decât ar fi firesc întinzându-se agresiv spre victimă. Portugalia stă cu picioarele depărtate, bine ancorate pe pământ, cu sabia scoasă, pregătindu-se să înfrunte atacul iar Anglia, cu spatele la inamic dar cu capul răsucit spre acesta pentru a-l supraveghea își întinde mâna dreaptă într-un gest de solidaritate spre Portugalia care pare să se sprijine de aceasta. Foarte plastică este redarea alianțelor, a motivațiilor și a desfășurării evenimentelor prin gesturile celor patru. Solul oferă din nou o delimitare a taberelor cobeligerante prin porțiunea galbenă discontinuă care separă verdeața așternută la picioarele acestora. Îmbrăcămintea elegantă a celor patru bărbați este redată minuțios, cu mare atenție pentru detalii: firețuri, buzunare, centuri, totul este tratat cu atenție maximă; nici culorile nu sunt întâmplătoare, aliații având haine în aceeași gamă cromatică: roșu Spania, albastru cu roșu Franța, albastru cu galben Portugalia și Anglia. Toți poartă pe cap pălării tip tricorn și sunt încălțați cu cizme negre cu carâmbul răsfrânt. Extinderea conflictului devenit dintr-un conflict terestru unul maritim este clar sugerată de corăbiile de război aflate în plan secund, corăbiile care ne amintesc implicit și de războiul colonial dintre Anglia și Franța. Cu flamurile roșii în vânt,

navel par gata de luptă iar Neptun, figurat pe o pânză de corabie, privește consternat atacul Spaniei rotunjindu-și gura într-un gest de dezaprobare față de ceea ce se întâmplă sub ochii lui. Cerul este din nou acoperit de nori oranj, amenințători, care domină „noul câmp de război al lui Marte” (planșa III).

M₉: *No.4/ Af[ino]. 1762 Trat/ Spanien in Allianz mit/ Franckreich attaquirt Portugal/ mit Krieg, wogegen Engeland mit/ Portugal sich näher verbindet./ L'An 1762 l'Espagne s'al[ia] avec la France, portant/ la Guerre dans le Portu[gal], et l'Angleterre s'al[ia] avec le Portugal. [În anul 1762 Spania s-a aliat cu Franța, ducând războiul în Portugalia și Anglia s-a aliat cu Portugalia].*

M₉: Semicircular: **FAUSTA REDUX CONCORDIA REGUM** [*Fericita înțelegere a regilor care revine*]. În câmp: în fața unui tron din care se vede doar baldachinul stă în picioare Ecaterina a II-a a Rusiei purtând pe cap aceeași coroană cu cea purtată de Elisabeta în M₃, avându-i alături pe regele Suediei și pe cel al Prusiei pe care îi ține de mână dreaptă pe fiecare și încearcă să-i convingă să-și dea mână într-un gest simbolic de înțelegere. Stemele celor trei țări veghează asupra celor trei suverani iar Ecaterina a II-a pare a fi învăluită de baldachinul roșu care separă spațiul unde se află împărăteasa de cel în care evoluează regii într-o gradare simbolică a puterilor, o subtilă aluzie a superiorității puterii imperiale. Extrem de eleganți, cei trei au parte de un desen detaliat în care rochia fastuoasă a Ecaterinei cu cele trei straturi de fuste verde, alb cu auriu și roșu subliniază vârsta tânără a noii împărătese încinsă cu banderola oficială aurie peste piept. Numai Ecaterina poartă coroană, ceilalți doi sunt cu capetele descoperite, purtând peruci la modă și jachete cu fireturi. Friederich al II-lea poartă același costum în toate scenele în care este reprezentat: jachetă albastră cu fireturi albe și manșete roșii, eșarfă roșie, pantaloni galbeni și cizme negre cu carâmbul înalt, răsfrânt. Regele Suediei poartă o jachetă verde smarald cu fireturi și manșete aurii, cămașă aurie, pantaloni galbeni, ciorapi albi și pantofi negri. Dacă chipurile Ecaterinei și a regelui Suediei sunt clar redată, cel al lui Francisc al II-lea este voit întunecat: un con de umbră îi acoperă fața făcându-i trăsăturile de nedeslușit. De altfel în toate imaginile în care apare, Friederich este un personaj fără față, fără trăsături distinctive, un personaj caracterizat doar de întunecime și tenebre. Regele prusac este singurul personaj redat astfel din întreaga galerie desenată în această medalie, evidențiind astfel faptul că nu se dorea imortalizarea chipului său ci, mai degrabă, fixarea sa în imaginarul colectiv drept un echivalent al maleficului, al sumbrului. De altfel un ușor con de umbră începe la picioarele lui Friederich dar, ca o concesie, este reprezentat și el în zona de lumină chiar dacă din spatele lui par a începe tenebrele. Întreaga atenție este focalizată pe Ecaterina a II-a care îi eclipsează pe cei doi care par niște simpli sateliți ai magnificenței sale. Baldachinul roșu de deasupra ei face trimitere la harul divin, la protecția spirituală superioară de care se bucură împărăteasa. Scena este mărginită de coloane verzi acoperite de draperii roșii, o combinație de culori tari care accentuează puternic rozul optimist din fundal. Ferestrele înalte care flanchează personajele ne amintesc că suntem în plină epocă barocă, epocă dominată de palate maestruoase cu ferestre luminoase și interioare rafinate, bogăția decorativă fiind reflectată și de fundalul filigranat cu auriu. Pardoseala din marmură adaugă și ea o notă de opulență încăperii în care s-au reunit asemenea capete luminate și au făcut posibilă „fericita înțelegere a regilor” (planșa III).

M₁₀: *No.5/1762 d.[ie] 5 May Schlofs der/ Ruffiche Keyser Peter III nach/ dem Tod der Keiserin Elisabetha/ den Frieden mit dem König in Preus[sen], nach dessen Tod bekräftigte seine/ Gemahlin denselbn; deme Schweden/ den 21. Nachfolgte./ L'An 1762 decedă l'Imperatrice de la / Grande Rufsie Elisabet, le 5 Mai/ son successeur Pierre III, fit la/ Paix avec le Roi de Prusse, l'Imperatrice Catarine la ratifia/ le 21 Mai Suede fuivit le/ meme Exemple. [În anul 1762 a murit împărăteasa Marii Rusii, Elisabeta; la 5 mai, succesorul său,*

Petru al III-lea a făcut pace cu regele Prusiei pe care împărăteasa Ecaterina a ratificat-o, la 21 mai Suedia urmând același exemplu.

M₁₁: Semicircular: **FONS VERNANS PACIS OLIVA** [*Fântâna făcând să înflorească măslinul păcii*]. În câmp: reprezentarea castelului Fontainebleau, a curții interioare mărginite de colonadă, cu poarta maiestuoasă amintind de arcurile de triumf romane. Castelul propriu-zis este redat în plan secund, în fundal apare o altă curte interioară și alte clădiri, totul fiind înconjurat de păduri și de munți înzăpeziți. O ghirlandă verde unește semicircular cele două extremități împădurite ale desenului iar pe ghirlandă sunt reprezentate scuturile celor patru țări care au semnat pacea Franța, Anglia, Spania și Portugalia. Castelul este animat de siluetele umane surprinse în timpul unei zile obișnuite, în plimbări pedestre sau călare. Detaliile arhitectonice sunt și ele atent executate: acoperișurile de forme diferite, turnurile (cu sau fără ceas), ferestrele numeroase, cele două scări triumfale care străjuiesc semicircular intrarea principală etc. Siluetele umane fac ca acest decor arhitectonic să prindă viață într-o abilită sugerare a tumultului cotidian, a dinamismului vieții la Fontainebleau, fântâna albastră care a făcut să înflorească măslinul păcii (planșa III).

M₁₂: *No.6/ 1762 d[ie] 3 Nov.[ember] werdē[n]/ zu Fontainebleau zwischē[n]/ Franckreich u:[nd] Engeland wie/ auch zwischen Spanien u:[nd] Portugal/ Friedens Præliminaria unterzeichnet/ und 1763 d.[ie] 10 Febr:[uar] der Definitiv-/ Tractat./ 1762. Le 3 Nov.[embre] les Præliminaires de/ la Paix entre la France et l'Angle/terre, et entre l'Espagne et le Portugal furent signés à Fontaine/bleau, et le 10 Febr.[uaire] 1763/ le Traité définitif. [1762, la 3 noiembrie, au fost semnate la Fontainebleau preliminarile păcii între Franța și Anglia și între Spania și Portugalia, și la 10 februarie 1763 tratatul definitiv].*

M₁₃: Semicircular: **HISCE QUIETIS LÆTA SEQUUNTUR** [*Acestei păci îi vor urma bucuriile*]. În câmp: în fața unui oraș, sub un cer pe jumătate degajat de nori, pe o terasă înverzită stau Austria cu Saxonia în dreapta și Prusia în stânga. Îmbrăcate în costume romane, personajele poartă pe cap coifuri cu penaj roșu - roșu-cărmiziu Saxonia și Prusia iar Austria roșu aprins amintind de purpura imperială. Austria este redată printr-un personaj feminin care ne duce cu gândul la zeița Minerva, o femeie drapată, purtând coif și platoșă, care se sprijină cu mâna dreaptă pe sabie iar cu stânga ține scutul purtând însemnele Austriei. Desculță, poartă pe umeri o mantie și este redată din față. Saxonia și Prusia sunt personificate de două personaje masculine plasate simetric de-o parte și de alta a Austriei, din profil, cu întreg interesul îndreptat spre Austria. Ambele personaje poartă costume militare romane, sunt încălțate cu sandale romane și se sprijină cu mâna dreaptă în săbii iar cu stânga pe scuturile care poartă însemnele Saxoniei, respectiv ale Prusiei. Chipul Prusiei este din nou ușor întunecat iar Austria își întoarce privirea de la acesta, întoarsă fiind spre Saxonia. Desconsiderarea față de Prusia este prezentată și aici foarte subtil prin felul în care Austria ignoră cu demnitate un personaj care nu este considerat un partener demn de discuții. Poziția săbiilor nu este deloc întâmplătoare: dacă Saxonia își ține sabia înclinată de parcă vrea s-o dea la spate, Prusia o aștește bățios înspre mijlocul imaginii iar Austria răspunde îndreptându-și sabia apăsând înspre Prusia și chiar dacă pare să nu-i acorde atenție, sabia stă vigilentă înspre acesta. Din nou este foarte bine delimitat spațiul între insurgenți: câmpul înverzit se termină brusc la picioarele Austriei și ale Saxoniei și este urmat de o porțiune deșertică galbenă care desparte pe cei doi aliați de războinica Prusie, cea care și-a întins sabia dincolo de deșertul galben și-a înfipt-o la picioarele Austriei, în pământul verde – o altă aluzie la faptul că Prusia a atacat pământurile aparținând coroanei austriece. Faptul că Austria este singura redată printr-un personaj feminin este o subliniere clară a faptului că Maria Teresia este conducătorul *de facto* al Imperiului și nicidecum soțul ei, Francisc de Lorena (planșa IV).

M₁₄: No.7/ 1762. D.[ie] 24 Nov.[ember] wurde/ zwischen der Keyserin König[*in*]/ Preußen u:[*nd*] Sachsen eine Conven[*tion*] getroffen, u:[*nd*] 1763 d.[ie] 11 Februa[r]/ von dem Keyser u:[*nd*] Reich die Neutra[*liet*] egriffen. 1762. le 24 Nov.[embre] suivit la Conven[*tion*] entre l'Imperatrice Reine, la/ Prufse, et la Saxe. 1763. le 11/ Febr:[uaire] l'Empereur, et le S[ain]t. Empire accepta la/ Neutralité. [1762, la 24 noiembrie, a intervenit convenția între împărăteasa regină, Prusia și Saxonia. 1763, la 11 februarie împăratul și Sfântul Imperiu au acceptat neutralitatea].

M₁₅: Semicircular: PAX EX ARCE PER ORBEM [Din castel, pace peste lume]. În câmp: imaginea castelului Hubertsburg din Saxonia, un castel baroc cu fațada accentuată de cei trei rezaliți care ritmează dinamic, printr-un joc optic de plinuri și goluri fațada dominată de numărul mare de ferestre. Intrarea castelului este tripartită, amintind (din nou) de arcul de triumf roman iar în spate se vede turnul castelului din vârful căruia țâșnește, spre stânga, un cerb, simbol al nobleței. În fundal avem un peisaj muntos aflat sub arcul unui curcubeu care pare să alunge norii lăsând cerul senin iar din stânga răsare un soare strălucitor, care radiază luminos alungând întunericul. Soarele, ca simbol al iluminării și curcubeul, vestitorul evenimentelor fericite ne indică faptul că pacea de la Hubertsburg a fost încheiată sub bune auspicii, inspirată fiind de puterile superioare care iluminează părțile implicate iar influențele divine din cer se revarsă prin intermediul curcubeului, direct în castel. Întunericul războiului este alungat iar lumina păcii se instalează în lume (planșa IV).

M₁₆: No.8/ Prospect von/ Huberts-burg/ in Sachsen/ Vue du Chateau de/ Huberts-bourg/ en Saxe. [Imaginea castelului Hubertsburg din Saxonia].

M₁₇: Semicircular: ET DAT PRO SPERA NAUTIS [(Pacea) dă navigatorilor câştiguri]. În câmp: soarele răsare din marea calmă strălucind peste un cer fără nori, Neptun, seminud, cu o mantie roșie fluturândă care-i acoperă goliciunea iese din mare pășind peste o corabie sfărâmată având tridentul în mâna dreaptă iar cu stânga ținând frâiele a trei cai albi. Musculos, bărbos, cărunt, Neptun are un trup cu o carnație matură care contrastează cu albul părului și al bărbii, un trup încă tânăr aparținând unui personaj în vârstă. Grăbit, privește ușor intrigat „câştigurile navigatorilor” sugerate prin mulțimea de baloturi și de butoaie răsfirate pe chei. În spate, o corabie cu pânze are arborat un steag pe care stă scris PAX, afirmare clară a scopurilor pașnice ale navigației; corabia are pânzele strânse arătând că nu navighează, doar flamurile roșii fâlfaie vesele în bătaia vântului. Nava de război a sfârșit tragic, zdrobită, în contrapunct cu corabia păcii care a rămas neatinsă pentru a aduce belșug și prosperitate prin comerț. Marea calmă, corabia ancorată, soarele răsărind pe un cer fără nori, baloturile burdușite sau tridentul lui Neptun pe care se-ncolăcește un vrej de iederă sunt tot atâtea semne ale păcii și prosperității, ale liniștii și bogăției care se instalează în timp ce zeul războiului este îndepărtat (planșa IV).

M₁₈: No.9/ 1763 d.[ie] 15 Febr:[uar] wurde/ der Friede zu Huberts-burg/ zwischen dem Keyser der Keyser[*in*]/ Königin, dem König in Pohlē[n] als Chur/fürst zu Sachsen, wie auch dem König/ in Preußen geschlossen u:[*nd*] be[*st*ätigtet/. 1763 le 15 Fevrier Suivit la Conclu[sion] et la Ratification de la Paix/ à Huberts-bourg entre l'Empereur, l'Impératrice Reine, le/ Roi de Pologne comme/ Electeur de Saxe et le/ Roi de Prufse. [1763, la 15 februarie, au intervenit încheierea și ratificarea păcii la Hubertsburg, între împărat, împărăteasa regină, regele Poloniei ca elector de Saxonia și regele Prusiei].

M₁₉: Semicircular: ET TERRAM RECREAT PAX [Și pacea reface pământul]. În câmp: Pax, drapată în roșu și galben, având cununa de laur pe frunte calcă pe trofee de război ținând în mâna dreaptă o torță fumegând, simbol al recentei încetări a războiului și indică cu mâna stângă spre măslinul înverzit care ne amintește că s-a instaurat pacea. În dreapta imaginii, sub torță zac împrăștiate trofee de război – arme, armuri, flamuri, scutul pe care calcă Pax, totul într-o mare neorânduială, într-o flagrantă antiteză cu ogorul proaspăt arat (plugul încă este pe

câmp) și măslinul care crește viguros, simboluri ale păcii și bunăstării. În fundal se văd două clădiri profilate pe cerul de pe care sunt alungați norii (planșa IV).

M_{20a}: În exergă: **DURET PER S[a]ECULA/ MUNDI** [*Să dureze în veacurile lumii*]. În câmp: în fața unui tron cu baldachin, în picioare, susținând o uriașă cunună de laur sunt cei patru suverani reprezentați pe aversul medaliei, Friederich August al III-lea, Francisc I, Maria Teresia și Friederich al II-lea. În spațiul larg al unui castel somptuos, cu ferestrele filigranate auriu care încep direct din pardoselile din marmură, cu coloane viu colorate, roșu și verde, avem o nouă afirmare subtilă a superiorității suveranilor austrieci, singurii care au capetele acoperite: Maria Teresia poartă diademă iar Francisc I tricorn elegant, cu penaj alb. Cei trei bărbați au mâna dreaptă ridicată cu degetele într-un semn de binecuvântare spre cunună dar, într-un joc abil, Friederich al II-lea are indexul astfel ridicat încât binecuvântarea sa pare mai curând o atenționare; dacă ceilalți doi suverani par aflați sub euforia momentului, Maria Teresia își îndreaptă întreaga atenție spre profilul întunecat al regelui prusac dincolo de care până și pardoseala se acoperă de umbre, semn că amenințarea nu a dispărut cu totul. Din nou Friederich al II-lea apare mai mult ca o pată neagră aducătoare de umbre tenebroase: așa voia Austria să și-l amintească pe cel care a pricinuit un conflict de o asemenea amploare, pe omul care a pus sub semnul întrebării, chiar dacă pentru scurt timp, supremația habsburgică în spațiul germanic. Vestimentar, Friederich cel Mare poartă costumul său obișnuit, jacheta albastră cu fireturi și cizmele lungi negre, aluzie la natura războinică a acestui suveran care nu renunță la ținuta de militar nici în cazul evenimentelor oficiale sau mondene. Francisc I și Friederich August al III-lea sunt în ținută de mare ceremonie, poartă peruci elegante, jachete cu fireturi auriu, ciorapi albi și pantofi. Fețele celor trei aliați sunt clar conturate, cu grijă deosebită pentru portretizarea lor în timp ce Friederich al II-lea este din nou dominat de umbre și de întuneric. La picioarele împărătesei este o ghirlandă care are în centru, chiar în dreptul Mariei Teresia, un trifoi cu patru foi, semn al norocului, al stelei norocoase care a ghidat destinul acestei femei de excepție și, implicit, al Imperiului în perioada domniei sale (planșa IV).

Pe spatele acestei miniaturi, **M_{20b}**, apare următorul text: *Diese Medaille/ wie auch die Königliche Preussische/ ist zu finden bey/ Jacob Langenbucher/ in Augspurg./ Desiné par G. Eichler et Gravé par B. Hübner/ cette Medaille/ aussi bien que celle du Roi de Prusse/ se trouve chez/ Jacques Langenbucher. à Augsbourg.* [Desenată de G. Eichler și gravată de B. Hübner. Această medalie, ca și cea a regelui Prusiei² se găsește (de vânzare) la Jacob Langenbucher la Augsburg] (planșa IV). Adnotarea este o ilustrare clară a spiritului comercial al anticarului Jacob Langenbucher care încerca să-și augmenteze vânzările prin această reclamă publicitară de epocă dar și o semnătură de autor care nu lasă dubii asupra paternității acestei realizări tehnice de excepție la care excelenta gravură a lui Bartolome Hübner este fericit completată prin desenele meticuloase executate impecabil de Gottfried Eichler, totul conform unui program bine gândit, stabilit în prealabil. Născut la Augsburg în 1727, Bartolome Hübner își face ucenicia în orașul natal sub îndrumarea meșterului D. Herz și desfășoară apoi o prodigioasă activitate la Atelierul de gravură Mechels din Basel unde executa gravuri după picturi (manifestând o oarecare predilecție pentru Holbein) dar și mici portrete ale familiei Mechels; moare la Basel cândva în jurul anului 1795³. Desenator și gravor, Gottfried Eichler este născut la 1715 într-o familie de gravori din Augsburg; beneficiază de o educație universitară la Viena și Nürnberg, devine profesor de desen la Erlagen după care revine la Augsburg unde desenează pentru diverși comanditari, face ilustrație de carte și execută

² Regele Prusiei, Friederich cel Mare, a realizat și el o medalie asemănătoare, prezentată în *Ungarn* 1986, p. 67, nr. 758.

³ *Künstler – Lexicon*, Leipzig, f.a., vol. VII, p. 173-174.

numeroase portrete; moare la Augsburg în 1770 ⁴. În lipsa unei datări exacte putem considera așadar că realizarea medaliei-casetă s-a petrecut cândva în intervalul 1763-1770, după semnarea păcii de la Hubertsburg, la 15 februarie 1763 și înainte de 1770, anul morții lui Gottfried Eichler.

Medaliile sunt o reflectare a epocii care le-a produs, a gusturilor artistice ale perioadei. Deși de dimensiuni destul de reduse, nu puține dintre realizările medalistice prezintă valențe artistice putându-se compara, în anumite limite, cu alte domenii artistice precum sculptura sau pictura. Unul dintre scopurile medaliei este acela de a informa contemporanii, dar și generațiile următoare, asupra timpului care le-a produs, a epocii și a istoriei sale. Conștienți de misiunea lor de lideri în Europa centrală și de sud-est, Habsburgii au încercat să folosească medalistica drept mijloc de propagandă imperială. Toate evenimentele importante au fost reflectate și în producția monetară care, prin natura lucrurilor, era cel mai eficient mijloc de propagandă al epocii. Nici Războiul de Șapte Ani nu face excepție. Modă a epocii, medaliile-casetă sunt o adevărată cronică în miniatură ce relatează amănunțit evenimentele care au prilejuit emiterea lor. Felul în care Habsburgii au folosit imaginea și textul, aluziile fine, forma teatrală, expresivitatea personajelor, au drept rezultat o oglindire deloc aleatorie a evenimentelor petrecute, un adevărat comunicat de presă care prezintă varianta austriacă asupra acestui conflict. Emisă în scopuri propagandistice, medalia-casetă dedicată păcii de la Hubertsburg este abil realizată, fiecare detaliu bine gândit, nimic nu este redat întâmplător. Specularea jocurilor de lumini și umbre, căutarea efectelor de suprafață, scenele de inspirație clasic-mitologică, somptuozitatea, dramatismul exacerbat, toate converg înspre o realizare deosebită a genului. Modelul prezentat este de inspirație clasică dar un clasicism transfigurat normelor baroce, cu expresivitatea specific barocă iar calitatea artistică este conferită de limbajul simplu, de tușele discrete și de plasticitatea bogat nuanțată.

MÉDAILLE CASSETTE DÉDIE À LA PAIX DE HUBERTSBOURG

Résumé

On décrit et on fait des considérations du point de vue artistique sur une médaille cassette émise par les Habsbourges pour commémorer la guerre de Sept Ans. Sont passés en revue les 13 images présentant l'histoire de ce conflit. Les images sont généralement accompagnées d'une double légende, en allemand et en français. On souligne aussi le caractère propagandiste de cette médaille cassette. Les auteurs possédaient, en particulier, une connaissance approfondie tant du langage symbolique que du langage par l'image. C'est un exposé plus ou moins exact du passé, un souhait de raconter une histoire par le biais de l'image.

⁴ Allgemeines Lexicon der Bildenden, Leipzig, 1914, vol. X, p. 407-408.

fig.1a avers

fig.1b revers

0 3cm

M1

M3

M5

M7

M9

M11

M13

M15

M17

M19

M20a

M20b

PATRIMONIU. MUZEOLOGIE.
CONSERVARE-RESTAURARE

LOCUITORI AI CLUJULUI ÎN FOTOGRAFII REALIZATE DE FERENC VERESS (SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA)

Această lucrare își propune să prezinte colecția de clișee pe sticlă din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, care au fost realizate — la răscrucea secolelor XIX-XX — de către fotografii clujean Veress Ferenc, primul fotograf de renume al Transilvaniei. Atelierul deschis de acesta la Cluj, în anul 1852, a fost cel dintâi cabinet fotografic de aici și din întreaga Transilvanie. Clișeele au ajuns în proprietatea muzeului nostru prin preluarea fondurilor Asociației Muzeului Ardelean. Muzeul Ardelean le-a primit, la începutul secolului al XX-lea, în urma unei donații efectuate chiar de către Veress.¹

În Imperiul Habsburgic și în provinciile istorice din cadrul acestuia adevărata pasiune pentru fotografie a început să se manifeste în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, odată cu afirmarea stilului de viață Biedermeier, care pune accent pe cultul familiei.²

O dată cu creșterea rolului său economic, burghezul a dorit să scoată în evidență noul său statut social. Una din modalitățile prin care se putea satisface acest deziderat a fost portretul, individual sau de familie, realizat la comandă de un pictor specializat. Așa se explică și faptul că portretul va deveni subiectul predilect al picturii din această epocă. Dar realizarea acestor portrete — indiferent că era vorba de tablouri în ulei de mari dimensiuni sau doar de miniaturi pictate pe fildeș — necesita prea mult timp. Dacă ținem cont și de faptul că picturile lăsașu de dorit din punctul de vedere al fidelității reproducerilor, sau că ele erau foarte costisitoare, nu este de mirare că inventarea fotografiei, în 1839, a fost primită cu atâta interes pe întregul continent.³

În Europa Centrală cunoștințele și condițiile tehnice necesare fotografierii au evoluat însă mai anevoios. Aici abia de prin anii 1880-1890 putem vorbi de “perioada primei mari înfloriri a fotografiei”. Ea a fost agreată și practică de membrii familiei de Habsburg, spre exemplu de prințul Rudolf și soția sa Ștefania, de arhiducii Iosif și Franz Ferdinand sau de arhiducesele Augusta și Izabela. Aceste personalități obișnuiau să-și fotografieze rudele, precum și peisaje sau castele vizitate, munca de pe câmp a oamenilor de rând, scene de vânătoare etc., pe care, apoi, de cele mai multe ori, le și publicau în presa vremii.⁴

¹ Pentru această informație vezi, de exemplu: Kenyeres Ágnes, *Magyar Életrajzi Lexikon* [Lexicon Biografic Maghiar], vol. II, Budapesta, 1976, p. 985, *sub voce* Veress Ferenc.

² Kreilisheim György, *Régi magyar fényképezés*, [Fotografia veche maghiară], Budapesta, 1941, p. 10.

³ *Ibidem*, p. 3-5. Inventatorii tehnicii fotografice sunt considerați francezii Nicéphore Niépce și Louis Jaques Mandé Daguerre. Descoperirea acestora a fost anunțată în cadrul ședinței Academiei Franceze de Știință din 19 august 1839.

⁴ Vezi articolul semnat de Szakács Margit: *Egy családi fényképhagyaték* [Un lăsamânt de fotografii de familie], în vol. *Photo Habsburg. Frigyes főherceg és családja* [Photo Habsburg. Arhiducele Friedrich și familia], Budapesta, 1988, p. 39-51.

În general, pionierii artei fotografice din acest spațiu au avut sarcini multiple și dificile. Ei s-au văzut obligați, în același timp, să deprindă, să popularizeze⁵, și să perfecționeze arta și tehnica fotografică, aflate la început de drum.

În această direcție, un merit deosebit i-a revenit lui Veress Ferenc, primul fotograf din Transilvania. În istoria artei fotografice, el s-a remarcat în special prin experimentele sale în domeniul heliocromaticii, adică al fotografiei în culori.⁶

2. Viața și activitatea fotografului Ferenc Veress. Veress Ferenc s-a născut la Cluj, în 1832. Ca adolescent, va studia meșteșugul aurăritului, la Aiud, unde va intra în contact cu Zeyk Miklós, primul ardelean familiarizat cu procedeele fotografice ale lui Daguerre și Talbot. În 1850, la vârsta de 18 ani, Veress a achiziționat primul său aparat fotografic, angajându-se definitiv în cariera fotografică. El va avea multe de învățat și de la Kornis Zsigmond, împreună cu care vor efectua experimente în vederea realizării fotografiilor obținute prin procedeul plăcii umede, cu colodiu.⁷

După moartea lui Kornis, activitatea lui Veress a fost sprijinită de unul dintre cei mai importanți oameni de cultură ardeleni, contele Mikó Imre, fondatorul Societății Muzeului Ardelean. Doar în urma îndemmurilor și a sprijinului financiar al acestuia s-a putut materializa visul tânărului fotograf (în vârstă, pe atunci, de 20 de ani) de a-și înființa un cabinet personal.⁸

În toată perioada carierei sale îndelungate (ce a durat mai mult de 60 de ani) Veress s-a dovedit a fi mereu la curent cu cele mai recente descoperiri pe plan european în domeniul tehnicii și artei fotografice, promovându-le cu succes și în acest colț de lume. La început, conform modelului impus de colegii de breaslă de la Budapesta⁹, Veress va utiliza daghereotipia. Mai târziu, va recurge la procedeul plăcii umede, tratată cu colodiu, și a celei uscate, cu bromură de argint.¹⁰

⁵ Fotografiile epocii s-au izbit de multe ori de ignoranța oamenilor. În anii 1860, Orbán Balázs, de exemplu, realizator al unor excepționale fotografii în Secuime, a fost agresat de localnicii superstițioși din zonă, care l-au confundat – din cauza masivului său aparat fotografic – cu un “pricolici” (vârcolac). *Apud Erdélyi Lajos, Orbán Balázs székegyföldi fényképei* [Fotografiile din Secuime ale lui Orbán Balázs], în *Korunk*, 1969, nr. 4, p.616. Un alt fotograf, anonim, i se plângea, în 1882, lui Ferenc Veress, că fotografiile care se deplasau cu camerele lor prin toată țara sunt tratați de către marele public cu dispreț, “uitându-se la noi ca la niște țigani vagabonzi sau evrei ambulanti”. Vezi scrisoarea acestuia în *Fényképszeti Lapok* [Foi fotografice], nr. 1, ianuarie 1882.

⁶ Vezi, de exemplu, Hevesy Iván, *A magyar fotóművészet története* [Istoria artei fotografice maghiare], Budapesta, 1958, p.19.

⁷ Udvarhelyi Orbán Lajos, *A színes fényképezés kolozsvári úttörője* [Pionierul clujean al fotografiei în culori], în *Korunk*, 1959, nr.7-8, p. 1183. Pentru viața și activitatea fotografului clujean vezi: Hevesy Iván, *op.cit.*, p.19-21 ; Starmüller Géza, *A régi és új Kolozsvár fényképekben*, [Clujul vechi și cel nou în fotografii], în *Korunk*, 1969, nr.8, p.1220-1225 ; Kenyeres Ágnes, *op.cit.*, p.985 ; Miklósi Sikes Csaba, *Fényképezők és műtermek Erdélyben 1839-1916* [Fotografi și cabinete fotografice din Transilvania. 1839-1916], Odorheiu Secuiesc, 2001, p. 51-64 ; Sas Péter, *A Szamos-parti Athén*, Cluj, 2003, *passim*.

⁸ Udvarhelyi Orbán Lajos, *op.cit.*, p. 1183. Cabinetul funcționa chiar în casa fotografului, de pe actuala stradă Emil Isac. Clădirea a fost demolată în anii 1910, iar pe locul ei s-a înălțat o casă cu etaj. (clădirea cu nr. 21, de lângă Universitatea de Medicină și Farmacie). Pentru această informație vezi Gaal György, *Kolozsvár. Millenniumi kalauz* [Clujul, Ghid milenar], Cluj, Editura Polis, 2001, p.68.

⁹ În Ungaria, activitatea fotografică a început să se dezvolte cu cel puțin un deceniu mai devreme, primele ateliere fotografice făcându-și apariția în 1841, la Pesta. *Apud Hevesy Iván, op.cit.*, p. 19.

¹⁰ Hevesy Iván, *op.cit.*, p. 19. În cadrul acestui studiu nu ne-am propus să prezentăm evoluția tehnicii fotografice. Despre daghereotipie, talbotipie sau alte procedee fotografice există, bineînțeles, o vastă bibliografie, pe care o vom analiza în cuprinsul unui catalog al clișeeilor din discuție, catalog care se află în curs de definitivare.

În 1855, în urma îndemnurilor lui Mikó Imre, Veress realizează deja un prim set de fotografii care înfățișează notabilități din Ardeal, mai ales membrii unor familii aristocratice din Cluj. Aceste fotografii se află astăzi la Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga" din Cluj.¹¹ Prin cabinetul său s-au perindat aproape toate personalitățile de vază ale vieții politice și culturale maghiare cu dorința de a fi immortalizate.

Între anii 1882-1888, Veress va redacta și publica, la Cluj o revistă de specialitate, intitulată *Fényképeseti Lapok* [*Foi Fotografice*]. În coloanele acesteia, Veress a prezentat toate noutățile din domeniul său de activitate, completând informațiile din străinătate cu cele dobândite pe baza propriilor sale experiențe.

Colecția de fotografii semnate Veress Ferenc din patrimoniul MNIT Cluj. Clișeele care au ajuns în patrimoniul MNIT Cluj provin din fondurile Muzeului Ardelean și au fost donate chiar de Veress. Din punct de vedere tehnic, este vorba de clișee pe sticlă, tratate cu gelatino-bromură de argint¹², de dimensiuni variabile (cele mai mici fiind de 6/9 cm, cele mai mari de 21/26 cm). În marea lor majoritate, ele au ca subiect diferite personaje din orașul Cluj, precum și numeroase clădiri, edificii sau peisaje din cuprinsul acestuia sau din împrejurimi.

Cea mai mare parte a clișeelelor au fost realizate la sfârșitul secolului al XIX-lea, între 1884-1889, reprezentând, după cum scrie Sas Péter "minunata rumoare a orașului la răscrucea dintre secole, fața de gală dar și cea obișnuită, a acestuia și a locuitorilor săi."¹³

Imaginile despre Cluj au o deosebită valoare nu numai din punct de vedere artistic sau al istoriei fotografiei, ci și ca surse pentru istoria urbanisticii și a arhitecturii. Ele constituie excepționale documente de epocă, datorită faptului că au immortalizat diferite zone, colțuri, imagini de ansamblu ale orașului, care astăzi fie s-au modificat foarte mult, fie nici nu mai există. Prin intermediul acestora putem să "cunoaștem" Clujul din a doua jumătate a secolului al XIX-lea într-un mod direct, cu ajutorul imaginilor, și nu doar din izvoare scrise sau din relatările contemporanilor.¹⁴

Prin intermediul acestor imagini, putem identifica numeroase monumente funerare din cimitirul central, vechile porți și bastioane, străzile pline de noroi de odinioară, de la periferia orașului, străzile pavate din centru, cu palatele nobiliare sau cu casele burghezilor, dar și cu barăcile vânzătorilor ori fântânile publice.¹⁵

Un loc aparte îl ocupă familiile de vază, înstărite, ale Clujului: aristocrați, conți, baroni, dar, într-o măsură importantă, și burghezi. Se remarcă în mod deosebit familiile *Bánffy* (Béla, Dezső, Ernő), *Bethlen* (István, Balázs, Sarolta), *Eszterházy* (Dénes, János, László), *Jósika* (Lajos, Sámuel), *Kemény* (Géza, Endre, Árpád), *Tisza* (Anna, Etelka, Ilona, Jolán), *Teleki* (László, Emma, Leontina), *Wesselényi* (Béla, Margit, Sarolta sau Polixénia, soția lui John Paget) și mulți alții.

Aristocrația clujeană „poza” cu mare plăcere pentru Veress. În special femeile, cărora le plăcea de multe ori să îmbrace – cu ocazia unor baluri – costume populare ale diferitelor etnii din Transilvania.¹⁶ Așa se explică faptul că în colecția noastră le putem vedea pe Bethlen Karolina și Tisza Etelka în costum din zona Budila, pe Aubin Róza în costum săsesc, pe Betlen

¹¹ O prezentare amplă a acestei colecții în cartea lui Sas Péter, *op.cit.*, p. 17-18.

¹² Țin să mulțumesc și pe această cale doamnei Doina Borog, șefa Laboratorului de Conservare-Restaurare al muzeului nostru, pentru ajutorul acordat în vederea determinării soluțiilor chimice folosite la realizarea clișeelelor din discuție.

¹³ Sas Péter, *op.cit.*, p. 15.

¹⁴ *Ibidem*, p. 19

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*, p.18.

Sarolta și Tholdalagi Mária în rochii de mirese românce din zona Orăștiei, pe Bethlen Olivia, Tholdalagi Elise și Wesselényi Sarolta în costum din Călățele, pe doamna Kemény Endre îmbrăcată ca o româncă din Abrud sau pe Wesselényi Margit în costum de Hétfalu.

Un loc de seamă îl ocupă marile personalități ale vieții culturale și politice maghiare din Ungaria și Transilvania: contele Mikó Imre, pictorul Barabás Miklós, prieten și sprijinitor de nădejde al lui Veress, renumitul romancier Jókai Mór, profesorii universitari Brassai Sámuel și Finály Henrik (cel dintâi director al muzeului clujean), Fischer Vilmos (deținător al renumitei fabrici clujene de porțelanuri), dr. Haller Károly, primarul Clujului, și soția acestuia, farmacistul Hintz György, profesorul Martin Lajos, pictorul Melka, actrița Prielle Kornélia sau profesorul universitar Szinnyi József.

Alte fotografii reprezintă personaje mai puțin importante, dar care fac parte totuși dintr-o categorie socială respectabilă. Astfel, numeroase clișee immortalizează bărbați în uniformă, ilustrând un veritabil miraj al uniformei: funcționari de bancă sau de la calea ferată, jandarmi, pompieri, militari. Toți sunt surprinși într-o postură marțială, mândri de statutul social mărturisit de haina pe care o poartă.

Există însă și personaje care se remarcă prin alte calități, specifice lumii moderne care se naște. Așa este cazul sportivilor, dintre care menționăm exemplul campionului Borbély.

Fără îndoială, un loc extrem de important este ocupat de reprezentanții ocupațiilor burgheze, liber-profesioniști, medici, avocați, profesori.

Printre clujenii imortalizați de Veress Ferenc remarcăm și personalități de altă etnie decât cea maghiară: evrei, cum este Goldmann Jakab, dar și numeroși români: Emil Negruț, Otilia Pușcariu, Vasile Dumbravă, Aurel Mărinceș, renumitul botanist Florian Porcius, Ambrozie Chețan sau Mihai Bohățel.

În redarea acestei galerii impresionante, atât de diversă, care înfățișează câteva sute de personaje, sunt respectate câteva reguli generale.

Aproximativ jumătate dintre portretele realizate de Veress reprezintă personaje care stau în picioare, în timp ce restul sunt mai ales busturi, surprinse din față sau din profil. Întotdeauna se acordă o mare atenție detaliilor din fundal.

Îmbrăcămintea ne dezvăluie întotdeauna statutul social al persoanelor fotografiate. Burghezii apar în costume sobre, de culoare închisă, mai ales atunci când pozau alături de familie, pentru a-și etala și în felul acesta statutul respectabil, de "cap al familiei". Firește, cămășile, costumele sau paltoanele lor sunt într-o stare impecabilă, călcate cu mare grijă. De asemenea, frizura, mustățile și bărbile lor sunt aranjate atent, respectând în detaliu moda vremii.

Toate aceste lucruri sunt valabile, în parte, și pentru aristocrați. Diferența dintre cele două categorii este dată însă de ținuta mult mai vie, strălucitoare adeseori, a nobililor clujeni. Aceștia apar de obicei în costume de gală, festive, în haine de paradă, cu cizme înalte, pantaloni strâmți, dolman, pălărie cu pană sau chiar cu sabie, ceea ce subliniază poziția pe care o ocupă în societate și modul lor de viață aparte.

Indiferent de statutul lor social, toți bărbații afișează o ținută plină de demnitate și seriozitate. De regulă, își sprijină mâna sau trupul de un birou, de spătarul unui scaun sau de o balustradă, ceea ce echilibrează compoziția, și îi plasează într-un fundal care îi avantajează. O postură tipică este aceea în care un personaj masculin, îmbrăcat în costum și cu palton, ține o mână în buzunar, în așa fel încât paltonul descheiat lasă să i se vadă sacoul și vesta. Batista albă din buzunarul de la piept face contrast cu sacoul de culoare închisă, în timp ce din buzunarul vestei atarnă ceasul cu lanț. În cealaltă mână, personajul își ține pălăria sau jobenul, într-o atitudine lejeră. În toată această compoziție savantă, altfel destul de stereotipă, este evidentă poza, îndelung studiată, pe care o pretinde o fotografie serioasă, în acord cu gusturile epocii, menită să scoată în evidență poziția socială a celui în cauză.

Interioarele pot fi împărțite, în general, în două categorii, în funcție de atmosfera pe care urma să o evoce fotografia respectivă, dar și în raport cu sexul și rolul social al celor fotografiați. Portretele burghezilor serioși au de regulă ca fundal un interior mai sobru, cu mobilier redus la câteva piese esențiale, care ilustrează statutul acestora (biroul, fotoliul, canapeaua, unde burghezul lucrează ori citește ziarul). În cazul fotografiilor de femei sau copii, interioarele sunt mai vesele, mai pline de viață; pe lângă mese, scaune, bănci, apar coloane sau balustrade ornamentate bogat, în stil Secession, cu flori și ghirlande, bibelouri, fețe de masă brodate sau croșetate, dantelate. Se sugerează în acest fel atmosfera de intimitate, de interior care adăpostește viața privată a „restului” familiei.

În cazul femeilor, întâlnim mai rar ținuta plină de sobrietate a bărbaților, cel puțin în privința vestimentației. Majoritatea poartă rochii și pălării cu o croială elaborată, cu multă dantelă, broderii, funde și alte elemente ornamentale, nemaivorbind de bijuterii (coliere, perle sau broșe). O mare atenție i se acordă coafurii (în general, părul este strâns cu grijă într-un coc), accentuată de perle, ace de păr, pălării. Grația specifică posturii feminine este evidențiată de fotografiile în care personajele respective se sprijină de o balustradă sau o măsută în stil Secession. De multe ori, femeile țin în mâini evantaie, umbrele, cărți sau flori. În pofida acestor atitudini și accesorii mai pline de viață, fețele femeilor și chiar ale copiilor sunt însă și ele la fel de grave ca ale capilor de familie, iar zâmbetul apare foarte rar. În acest mod este subliniat încă o dată caracterul respectabil al întregii familii.

Această imagine de ansamblu este subliniată adeseori în fotografiile de familie, care îi adună pe toți componenții acesteia. Tatăl, grav și impozant, soția sa, îmbrăcată într-o rochie la modă, precum și copiii, în atitudini destul de rigide, compun o imagine plină de solidaritate a familiei burgheze clujene, menită să sugereze stabilitatea și armonia desăvârșită a acesteia, valorile solide pe care este ea construită.

Din acest punct de vedere, se poate concluziona că opera fotografului clujean Veress Ferenc oferă o ilustrare bogată și sugestivă a stilului de viață Biedermeier, a valorilor sociale ale familiei burgheze, așa cum se prezenta ea la cumpăna secolelor XIX-XX, în societatea transilvăneană.

CITIZENS OF CLUJ IN PICTURES TAKEN BY FERENC VERESS

(END OF THE 19TH CENTURY)

Abstract

The present work intends to present the collection of glass photographs in the patrimony of the National Museum of History of Transylvania in Cluj-Napoca, taken by the Cluj photographer VERESS Ferenc, Transylvania's first renowned photographer, at the milestone between the 19th and 20th century. His photographic workshop opened in Cluj in 1852 was the first of the kind in the entire Transylvania. The shots were given to the museum with the takeover of the funds of the Association of Transylvanian Museum. In its turn, the latter received them as a donation from Veress himself, at the beginning of the 20th century.

Technically, the glass negatives of variable sizes were treated with silver bromide. Most were taken at the end of the 19th century and picture various characters in Cluj, numerous buildings or landscapes in or around the city.

The important families of Cluj hold special place: aristocrats, earls, barons, and even bourgeois. The *Bánffy*, *Bethlen*, *Eszterházy*, *Jósika*, *Kemény*, *Teleki*, *Wesselényi* families stand out, together with many others. Great personalities of the Hungarian cultural and political life in Transylvania were also privileged: earl Mikó Imre, painter Barabás Miklós, professor Finály Henrik (the first director of the Cluj museum), dr. Haller Károly, mayor of Cluj, and others. Proper importance is also granted to the local bourgeoisie, craftsmen, physicians, lawyers, and teachers.

The Cluj inhabitants portrayed in Veress Ferenc's pictures include personalities of ethnicity other than Hungarian: Jews, such as Goldmann Jakab, and numerous Romanians – Emil Negruț, Otilia Pușcariu, Vasile Dumbravă, Aurel Mărincaș, the famous botanist Florian Porcius, Ambrozie Chețan or Mihai Bohățel. Approximately half of the portraits represent characters standing up, whereas the rest are primarily headshots, front face or profile. Background details are always highlighted. Clothing mirrors social status. The bourgeois are presented in sober, dark dress, whereas Cluj noblemen are dressed in more vivid, often shiny clothing – usually smart, festive clothing, parade dress with high boots, tight trousers, jackets, feathered hat and even sword, to indicate the position in the society and the peculiar lifestyle. All men are dignified and serious, irrespective of their social standing.

Women are less stern than men, at least so is their clothing. Most women wear dresses and hats with elaborate cuts, embroideries, bows, and other ornaments, as well as jewellery (necklaces, pearls or broaches). Hairstyle is granted special attention (hair is generally carefully pinned in a loop), and the women wear pearls, hairpins, and hats. Women often hold fans, books, or flowers. Despite such attitude and vivid accessories, the faces of women and even children are as serious as those of family men, with rare smiles – all to underline the respectability of the whole family.

This overall perspective is often reinforced in family photos. The father, stern and imposing, his wife all dressed up in a fashionable dress, and the children in their rigid attitudes – all making a static image of the Cluj bourgeois family, meant to suggest its stability and harmony within, the values upon which it was built. We can thus conclude that the work of the Cluj photographer Veress Ferenc provides a rich, suggestive imagery of the Biedermeier lifestyle, of the bourgeois family values, as witnessed at the turn of the 19th and 20th century in the Transylvanian society.

Familia doctorului Jeney (1887)

Familie de burghezi (1887)

D-na Gyarmathy Zsigmond cu copiii (1886)

Ditroy József cu copiii (1889)

Fetițele baronului Bánffy Ernő (1884)

Fetițele baronului Weselényi (1884)

Copiii familiei Koncha Győző (1887)

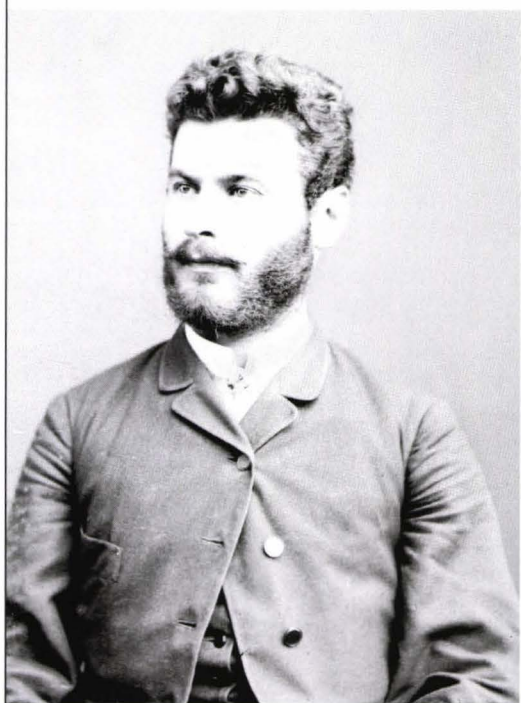
Copiii familiei Aranka Károly (1888)

Florian Porcius (1887)

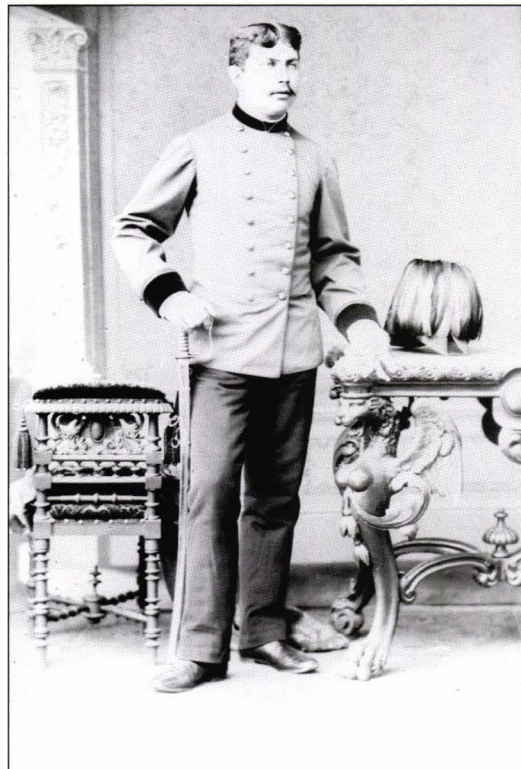
Ambrosiu Chețan (1889)

Dumbrava Vasile (1886)

Mihai Bohățel (1887)

Bărbați în uniformă (1885 - 1887).

RECONSTITUIREA UNEI PIESE DE VESTIMENTAȚIE
DIN SECOLUL AL XVI-LEA
APARTINÂND MUZEULUI NATIONAL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Un cavou cu 3 sicrie a fost descoperit la biserica evanghelică din Cetatea de Baltă, jud. Alba, cu ocazia unor lucrări de renovare la sfârșitul secolului al XIX-lea¹. Doar într-unul dintre acestea, sicriul lui Kendi Zsófia, soția lui Bogáthi Menyhért, au fost găsite piese deosebite. Este vorba despre piese de vestimentație cu decorații din aur, argint și pietre semiprețioase, bijuterii din aur și fragmente din giulgiu, covor și perina mortuară.² Acestea au fost prezentate la Budapesta la Muzeul de Artă Decorativă într-o expoziție. Cu această ocazie o parte din piesele textile au fost restaurate după nivelul științific al restaurării de la acea vreme³. Piesele de vestimentație au permis studierea costumului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de aceea în anul 2000 au intrat în laboratorul zonal de restaurare al Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei boneta, bentița și mantia. Restaurarea bonetei prin reconstituire a fost publicată⁴. În prezenta lucrare ne oprim asupra bentiței nr. inv. F 18140, restaurată prin reconstituire.

Bentița a fost confecționată din catifea, azi brună; ea are 46 cm lungime și 2,5 cm lățime. La unul din capete are fixate 2 fire lungi de 23 și 17 cm din mătase naturală, răsucite în S, iar la celălalt capăt a avut 2 ornamente sub formă de plăcuță. A fost căptușită cu un damasc brun și apoi cu o țesătură verde-brună din care se mai păstrează doar 5 fragmente mici. Este de menționat faptul că Szádeczky Lajos, descriind inventarul sicriului lui Kendi Zsófia⁵, menționează îmbrăcămintea ca fiind albastră. Catifeaua și damascul sunt din mătase naturală, țesătura verde-brună este din lână. Bentița a fost decorată cu aplici mari, sub formă de triunghi echilateral cu latura de 2 cm, și cu aplici mici de 2 tipuri. Primul tip se prezintă sub formă de triunghi echilateral înscris într-un cerc, cu latura de 0,7 cm, confecționat din aur parțial emailat în alb și nuanțe de albastru. Celălalt, din aur, cu diametrul de 1 cm, apare sub formă de rozetă cu 7 lobi, cu mărgeluțe din aur sub formă de bobite perforate. Mai există alte două tipuri de ornamente, confecționate din sârmuliță de argint înfășurată sub formă de spirală pe fir textil. Pe catifeaua suport sunt cusute perle naturale, mărgelile din pirop⁶ de diametru 0,3 cm șlefuite

¹ Szádeczky Lajos, *A küiküllövári sirleletek és régiségek (Inventarul mormintelor de la Cetatea de Baltă)*, în *Erdélyi Múzeum*, XIV, 1897, p. 293-309.

² *Ibidem*, p. 296-297; Maria Bunta, *Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec.XVI)*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 219.

³ M. Bunta, *op. cit.*, p. 223.

⁴ Doina Boros, Catalina Vajda, *Reconstituirea unei bonete din secolul al XVI-lea, aparținând Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, 37-38/II, 2000-2001, p. 375-376.

⁵ Szádeczky L., *op. cit.*, p. 296-297.

⁶ Piropul este o piatră semiprețioasă din familia granaților de culoare roșie sângerie, cele mai frumoase exemplare provin din Boemia. Vezi: Cally Hall, *Drágakövek*, Budapest, 1997, p. 58; T.Gridan, *Pietre și metale prețioase*, București, 1996, p. 152.

fațetat și plăcuțe din sticlă de dimensiuni 1,1 x 0,3 x 0,2 cm (acoperite cu o foiță de aur pe care sunt lipite 3 pietre din pirop șlefuite oval caboșon și care în lateral au 3 găuri pentru fixare). Toate decorațiunile au fost cusute cu ață din bumbac.

Decorarea bentiței s-a făcut alternând aplici mari cu decorațiuni formate din plăcuțe de sticlă înconjurate de perle: 4 plăcuțe sunt dispuse în formă de X, au în mijloc o mărgică de aur cusută pe 2 decorațiuni din fir de argint, una se păstrează, iar cealaltă, dintr-un fir mult mai subțire, în mare parte a dispărut și acolo unde se păstrează este sub forma unui depozit amorf cu urme de oxizi și sulfură de argint. În jurul plăcuțelor sunt dispuse urmele de la 35 de perle⁷ pentru fiecare decorațiune. Aplica mare este înconjurată cu 6 mărgeluțe din aur și 18 mărgelute din pirop, înscrise într-un dreptunghi care are la colțuri câte o aplică mică. Dispunerea elementelor decorative este următoarea: 2 plăcuțe de sticlă, 4 cm catifea fond, 3 cm decorațiunea cu plăcuțe de sticlă, 1 cm catifea fond, 1 aplică rozetă, 1 cm catifea fond, 27 cm decor format prin alternarea a 5 aplici mari cu 4 decorațiuni cu plăcuțe din sticlă, 1 cm catifea fond, 1 aplică rozetă, 1 cm catifea fond, 3 cm decorațiunea cu plăcuțe de sticlă, 1,5 cm catifea fond, 1 aplică rozetă, 1,5 cm catifea fond, 2 fire lungi de 23 și 17 cm din mătase naturală.

Ornamentele păstrate pe piesă sunt: 1 aplică mare, 6 aplici mici, 17 mărgeluțe din aur, 39 de mărgelute din pirop, 12 plăcuțe de sticlă și 13 ornamente confecționate din fire de argint. În colecția muzeului nostru mai există 4 aplici mari, 8 aplici mici emailate și 3 aplici rozetă, care conform inventarului provin din același sicriu. Aplicile au fost confecționate de meșteri orfevrari din Transilvania⁸, din aur de 18 carate cu decorațiuni de email alb, albastru turcoaz, albastru cobalt. Toate ornamentele din aur și argint, plăcuțele de sticlă și mărgelutele de pirop sunt murdare, pline de praf și depuneri, lipsite de luciu, fiind acoperite de un strat brun de murdărie. Nici o perlă nu s-a păstrat, dar din depozitele de carbonat de calciu existente s-a reconstituit dimensiunea acestora, aproximativ 0,3-0,5 cm. Toate materialele textile originale sunt foarte fragile și casante, prezintă rosături și rupturi, lâna are și multe lipsuri. Este un proces de degradare întâlnit la textilele arheologice din fire proteice și cu ornamente din metal prețios, găsite în cripte⁹. Catifeaua suport și căptușeala din damasc sunt din mătase naturală, iar țesătura verde-brună este din lână. Atât mătasea naturală cât și lâna sunt fire proteice care sunt afectate de producții de putrefacție ai corpului uman, degradându-se prin procese microbiologice și chimice atât cromatic cât și din punct de vedere a proprietăților fizico-mecanice. În acest caz prezența ornamentelor din aur și argint a permis conservarea textilei, metalele nobile acționând ca biocizi care inhibă degradarea microbiologică. Așa că mătasea naturală a devenit brună, iar lâna are o tentă brună, fiind deosebit de fragile. Orice intervenție de conservare-restaurare a părților textile presupune o degradare ireversibilă a acesteia. Raritatea, valoarea deosebită și frumusețea unor astfel de piese, precum și gradul ridicat de fragilitate și fenomenele evolutive de degradare a mătăsii naturale au determinat pe specialiștii muzeului nostru¹⁰ să propună realizarea unei replici a părții textile folosind toate decorațiunile originale existente în colecția

⁷ Perla este o piatră semiprețioasă, folosită la podoabe din cele mai vechi timpuri, care din punct de vedere al compoziției conține cristale de aragonit (carbonat de calciu) și straturi de conchină (o substanță organică). Ea nu este o piatră durabilă în timp, căci se opacizează și în final (după 150-200 ani) se transformă în pulbere de carbonat de calciu. Vezi: T. Gridan, *op. cit.*, p. 215; C. Ionescu, *Pietre prețioase, semiprețioase și decorative*, București, 1995, p. 67.

⁸ M. Bunta, *op. cit.*, p. 223-232.

⁹ Carmen Marian, *Repere ale restaurării textilelor arheologice din mătase naturală*, Iași, 2001, p. 68-70, 115-116; H. J. Plenderleith, *La Conservation des Antiquités et des Œuvres d'Art*, Paris, 1966, p. 106-126; J. Riederer, *Restaurer & Preserver*, München, 1990; N. Indicator, M. Ballard, *The effects of aging on textiles that contain metal: implications for analyses*, în *Conservation of Metals*, Veszprém, 1990, p. 67-75.

¹⁰ Îndreptăm un gând de recunoștință către regretata noastră colegă Ana Maria Szöke (1945-2004) pentru informațiile privind istoria costumului puse la dispoziție și sprijinului moral acordat.

muzeului. Cum nici o perlă originală nu s-a păstrat intactă, am folosit și câteva perle din colecția muzeului datând din aceeași epocă, pe care în prealabil le-am curățat, dar majoritatea lor sunt noi, de aceeași dimensiune.

Restaurarea prin reconstituire s-a realizat în următoarele etape:

1. Realizarea unei schițe a bentiței originale preluate din depozit și un inventar al celorlalte ornamente originale.

2. Desprinderea ornamentelor de pe textilă.

3. Curățirea ornamentelor: plăcuțele din sticlă și mărgelile din pirop au fost imersate în apă distilată și detergent neutru 3 ‰, urmată de clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu o perie moale din nylon. Ornamentele din aur au fost curățate în baie de complexon III 10 ‰, urmată de clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu o perie moale din păr. Ornamentele din fir de argint desprinse au fost fixate pe un fir de nylon (erau rupte și foarte fragile) și apoi curățate în baie de complexon III 10 ‰, neutralizate prin clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu o perie moale din păr. Pentru conservare au fost imersate într-o soluție de paraloid 5 ‰ în toluen. Perlele¹¹ au fost imersate în apă distilată și ușor periate cu o păslă albă, insistând asupra orificiului cu o spirală dentară deoarece orificiile erau înfundate.

4. Realizarea replicii textile s-a făcut prin croirea unui nou suport al bentiței dintr-un material asemănător cu catifeaua originală, o catifea brună.

5. Au fost cusute elementele decorative originale în partea stângă respectând modelul. Cele 5 aplici mari există și doar 2 sunt ușor deteriorate, nu a fost cazul să intervenim. Aplicile mici sunt în stare de conservare perfectă, lipsesc 6 bucăți, nu am făcut replici după acestea. Plăcuțele originale au fost cusute conform modelului, reconstituind 3 elemente decorative și confecționându-se alte 14 din teracotă peliculizat cu lac auriu; în loc de pirop s-a pus rășină colorată în roșu¹². Mărgelile din aur și cele din pirop au fost cusute, iar în partea dreaptă am reconstituit modelul cu câteva mărgelile din sticlă aurie și din granat (șlefuit baroc). Ornamentele din fir de argint conservate au fost trecute pe un alt fir textil și cusute pe suport. În partea dreaptă am aplicat 3 copii de spirale din fir de argint sub formă de bandă răsucită pe fir de bumbac. Perlele au fost cusute respectând modelul¹³. Am confecționat din fir de mătase naturală de grosime și culoare similară cu originalul răsucită în S, șnurul de la capătul din dreapta și l-am fixat.

6. Versoul este din aceeași catifea, realizat prin unirea marginilor nedecorate ale bentiței croite. Asta deoarece nu am găsit o țesătură damasc și o țesătură de lână asemănătoare originalului.

Piesa este expusă în tezaurul Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei alături de boneta cu nr. inv. F 18139, ele făcând parte integrantă din inventarul aceluiași mormânt. Această reconstituire este o dovadă în plus că restaurarea presupune munca în echipă.

¹¹ Virginia Diaconescu, *Considerații privind starea de conservare și condițiile de păstrare a pietrelor prețioase, semiprețioase și decorative*, în *Mousaios*, V, 1999, p. 609-612.

¹² Mulțumim colegului nostru Gil Turculeț pentru confecționarea plăcuțelor.

¹³ Mulțumim d-lui Mircea Tivadar pentru ajutorul acordat la procurarea perlelor naturale de dimensiunea celor originale.

THE RECONSTITUTION OF A RIBBON FROM THE 16-th CENTURY BELONGING TO THE
HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA, CLUJ-NAPOCA

Abstract

One exposes the cleaning, conservation and restoring of an ornamental ribbon dating from the 16-th century. It was discovered in the tomb of Kendi Zsofia, a Hungarian countess of Transylvania, excavated in the Evangelic church of Cetatea de Baltă (Alba county). The ribbon consist of a silk piece wearing gold applies with enamel, gold and pyrope (a valuable stone from garnet class) beads, silver ornaments and natural pearls as well. It is a very special piece, which now may be introduced in the basic display of the History Museum of Transylvania.

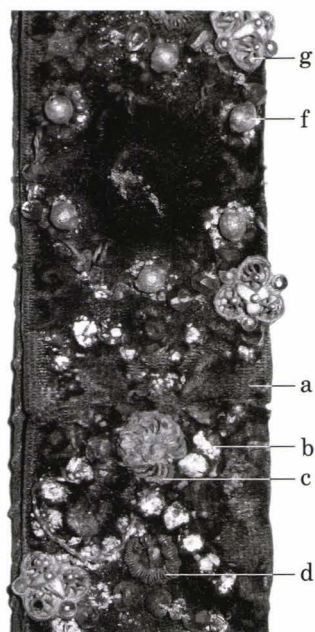

fig.1

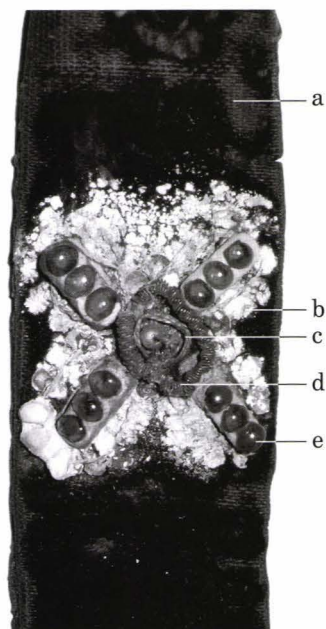

fig.2

fig.3

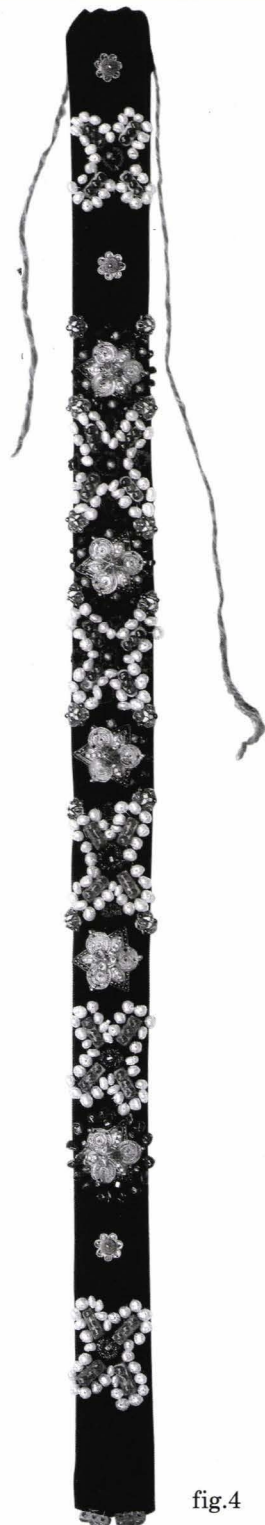

fig.4

Bentița (nr. inv. F18140); Fig.1-2. Detalii la intrarea piesei în laborator (a. rosături ale catifelei suport, b. depozit de carbonat de calciu, c. ornament din argint degradat, d. ornament din argint păstrat, e. plăcuță de sticlă cu foiță de aur și pirop, f. mărghică din aur, g. aplici din aur emailat); Fig.3. Ansamblu, față, inițial; Fig.4. Ansamblu, față, după restaurarea prin reconstituire.

RESTAURAREA UNEI OGLINZI VENEȚIENE

Sticla este cunoscută și utilizată de oameni din cele mai vechi timpuri. Încă înainte de a învăța să o producă singuri, oamenii au utilizat sticla vulcanică naturală, din care confecționau diferite unelte tăioase. Asupra momentului când au apărut primele obiecte din sticlă artificială nu există date certe. Este de presupus că, pentru prima dată, sticla a fost obținută întâmplător în procesele metalurgice, singurele care necesitau, în acele timpuri, temperaturi înalte. În secolele XIV-XVII meșteșugul sticlăriei a cunoscut o înflorire deosebită la Constantinopol și apoi la Veneția. Maeștrii sticlari lucrau la Murano, iar secretele lor erau păzite cu strâșnicie; astfel, sticlăria de înaltă calitate a devenit un adevărat monopol al Veneției. Faima oglinzilor venețiene se păstrează și astăzi, iar puținele obiecte originale rămase sunt de mare preț.

Oglanda venețiană (nr. inv. F 25576) care face obiectul acestui articol, provine din colecția fostului Muzeu Ardelean, fiind donată acestuia în anul 1925 de contesa Wass Attila (fig. 1). Oglanda este ovală are o lungime de 100 cm și o lățime de 70 cm. Ea este alcătuită dintr-o oglindă centrală simplă, ovală cu muchia teșită, cu o grosime de 2 cm, fiind încadrată de 3 elemente decorative din sticlă răsucită, prinse de suportul din lemn de nuc cu sârmă de alamă. Oglanda centrală este înconjurată de alte 6 oglinzi cu o grosime de 1 cm, gravate cu ghirlande. Zonele de îmbinare ale acestor oglinzi sunt mascate de flori și frunze. Bordura oglinzii centrale este formată dintr-o cunună de 102 frunze din sticlă transparentă, cu aspect de solzi, dispuse alternativ pe două rânduri, iar în partea inferioară are o floare din sticlă de culoarea zmeurii. Partea inferioară a ramei oglinzii principale conține alte două oglinzi semiovale, încadrate de arce de cerc sub formă de coarne de berbec, fixate cu trei flori zmeurii de sticlă și câteva frunze (fig. 2). Partea superioară a ramei oglinzii, conține alte trei oglinzi de diferite forme, gravate, mărginite de ornamente din sticlă transparentă în forma literelor S și C și de flori zmeurii și frunze (fig. 3). Suportul oglinzii este confecționat din lemn (fig. 4), pe spate fiind prezente 2 traverse pe care s-au montat 3 inele de prindere pentru sfoara din cânepă. Componentele decorative din sticlă, respectiv ghirlandele și frunzele sunt fixate pe lemnul suport cu cuie din fier, majoritatea corodate. Florile sunt fixate cu șuruburi de 0,2 cm cu cap de sticlă transparentă modelată.

Starea de conservare. Obiectul a intrat în laboratorul zonal de restaurare-conservare, Cluj-Napoca, într-o stare proastă de conservare. Degradări prezente: lipsuri, fragmentări, fisurări ale florilor și frunzelor, depuneri de impurități pe toată suprafața obiectului. Lemnul de nuc din suport era într-o stare de conservare bună, fără atac biologic. Pe acesta se mai păstrau urme de foiță din staniu puternic corodată.

Intervenții. Prima operație executată în vederea restaurării a fost demontarea cu atenție a părților componente ale oglinzii, începând cu florile și frunzele, apoi ghirlandele și în final oglinzile. Această operație s-a dovedit a fi anevoioasă, deoarece unele cuie erau înțepenite în suport și forțarea excesivă ar fi dus la spargerea și, sau fisurarea sticlei. Pentru prevenirea acestor incidente, pentru a amortiza șocurile, suprafețele de sticlă din apropierea cuielor au fost protejate cu fâșii din țesătură groasă din bumbac și burete.

Pentru curățire frunzele, florile, ghirlandele și oglinzile au fost imersate într-o soluție de detergent neionic tip Romopal 2‰ și apoi periate cu o perie fină din păr de veveriță. A urmat o spălare repetată cu apă distilată și apoi uscarea pe hârtie de filtru.

Lipirea fragmentelor în vederea reconstituirii a fost următoarea etapă. Adezivul folosit, un cianoacrilat de tip Loctite, a asigurat o lipire adecvată și rezistentă în timp. În vederea lipirii, muchiile rupturii, fiecare orificiu, au fost curățate cu atenție și apoi degresate cu alcool etilic. Un strat subțire de adeziv s-a întins cu vârful bisturiului pe ambele fețe ale rupturii apoi au fost presate, orice surplus de adeziv a fost îndepărtat imediat cu grijă cu un tampon din bumbac. Odată lipite fragmentele și îndepărtat surplusul de adeziv, au fost așezate în poziție de echilibru într-o cutie cu nisip. Pe unele fragmente a apărut în vecinătatea lipiturii o crustă ca o ceață alburie, care a fost îndepărtată cu o soluție de acetat de amil.

Supportul de lemn de nuc al oglinzii a fost tratat preventiv în sectorul de biologie al laboratorului cu o soluție alcoolică de Fenosept 2 %. Urmele de foiță de staniu originale au fost îndepărtate cu bisturiul și înlocuite cu o foiță de staniol, lipită cu aracet E 50.

Toate cuiele din fier au fost înlocuite cu cuie de inox filetate, din comerț, cu o grosime de 0,3 cm. Singurele cuie filetate păstrate au fost cele cu cap ornamental de sticlă care fixau cele 14 flori zmeurii. Acestea au fost conservate de către sectorul metale, prin impregnare cu o soluție hidroalcoolică de tanin și peliculizate cu o soluție de Paraloid B 72 în toluen 5%. Nu a fost necesară impregnarea suprafețelor oglinzii cu lac protector, deoarece acesta induce o ușoară mătuire a sticlei.

În urma restaurării s-a pus în evidență strălucirea sticlei și a oglinzii, aducându-ne aminte de vremea unei opulențe apuse (fig. 5). Piesa este expusă în expoziția de bază a muzeului.

O importanță majoră în păstrarea obiectelor muzeale o prezintă condițiile de microclimat. Sticla nu suferă de pe urma luminii, nici de pe urma fluctuațiilor de temperatură și umiditate, și de pe urma atacului biologic. În acest sens, se recomandă respectarea condițiilor de microclimat în sălile expoziției (spațiul să fie salubru, temperatura să nu depășească 22° C, umiditatea relativă să fie între 50-65%).

BIBLIOGRAFIE:

- The Conservation of Cultural Property*, Museums and monuments, XI, UNESCO, 1968;
M. V. Farmacovschi, *Conservarea și restaurarea colecțiilor din muzee*, Ministerul Culturii, București, 1954;
D. P. Harden, *Glass and Glazes. A History of Technology*, Vol. II, Oxford;
V. Velcea, *Sticla plană*, Ed. Tehnică, București, 1986;
Normele de conservare a bunurilor care fac parte din patrimoniul cultural. Hotărârea de guvern 1546 / 18.12.2003 în *Monitorul oficial* 58/23.01.2004.

THE RESTORATION OF A VENICE MIRROR

Abstract

The 19th century Venice mirror is a donation. The object is 1 m long and 0,90 m wide and consists of a central, mirror, surrounded by 6 small mirrors. The mirror is surrounded, also by glass fascicules, leaves and light red flowers. This object was cleaned, the leaves and flowers fragments were put together the missing ornaments were remade with special pigments. It has a wooden support that has been properly treated.

fig.1

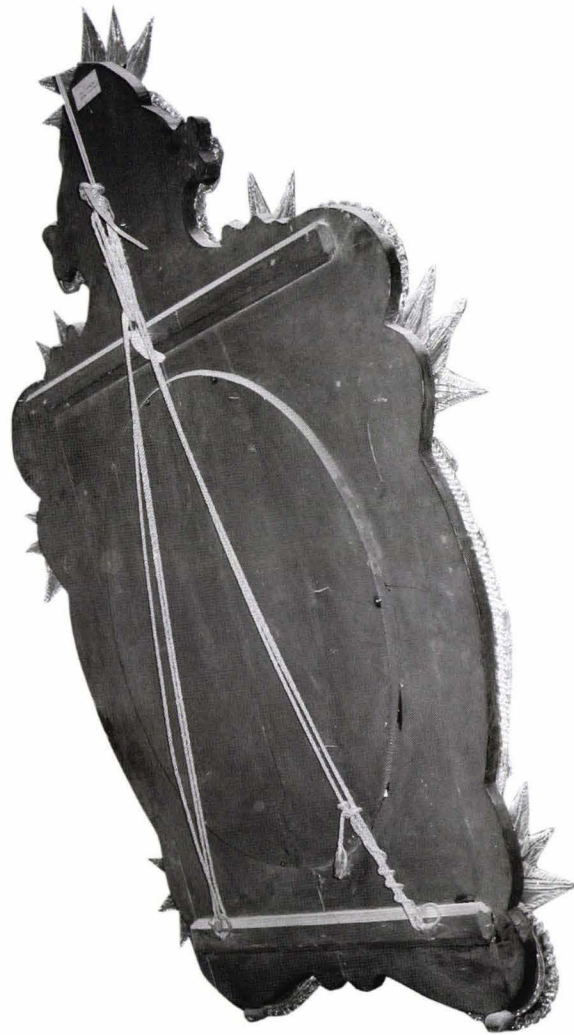

fig.2

Oglindă venețiană (sec.XIX.) Fig.1. Obiectul înainte de restaurare; Fig.2. Suportul de lemn al oglinzii.

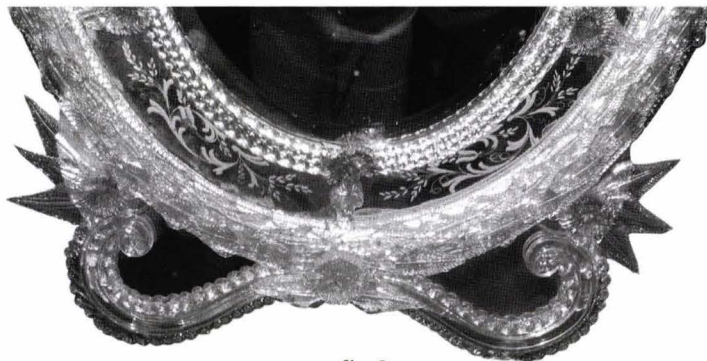

fig.3

fig.4

fig.5

RESTAURAREA UNEI CĂRȚI DIN SECOLUL AL XVIII-LEA PRIN PRINCIPIUL MINIMEI INTERVENȚII

Cărțile vechi se află, în marea lor majoritate, într-o stare avansată de deteriorare. Cauza o constituie atât îmbătrânirea naturală a materialelor componente, cât și condițiile improprii de păstrare și/sau manipularea necorespunzătoare a volumelor. Colecțiile vechi sunt afectate și de factorii microclimatici care, la rândul lor, favorizează declanșarea atacurilor biologice și chimice.

Restaurarea cărților vechi înseamnă nu numai posibilitatea specialistului de a reda o stare stabilă de sănătate obiectului în sine, ci și capacitatea sa de a alege, dintre diferitele metode de lucru, pe aceea care este cea mai în măsură să redea bunului respectiv semnificația de odinioară. Acest lucru trebuie să se întâmple fără a afecta integritatea piesei, păstrând în același timp nealterat mesajul trecerii ei prin timp și istorie. Este vorba despre principiul de restaurare cunoscut ca „Primum non nocere”.

Restauratorul, deși trebuie să pornească de la un diagnostic prestabilit, cunoscând cauzele, efectele și agenții care deteriorează cărțile, nu trebuie să considere ca țel final al activității sale îndepărtarea unor deteriorări devenite perceptibile, ci recunoașterea preventivă a pagubelor latente, așadar înlăturarea cauzelor și agenților de degradare care pot fi activați de o oarecare împrejurare. Îngrijirea terapeutică interacționează, așadar, cu cea preventivă. De aici decurge implicit și principiul intervenției minime, aceasta constituind de fapt esența restaurării moderne.

Volumul care a făcut obiectul intervenției noastre este o tipăritură din secolul al XVIII-lea, cu titlul *NOVA PHARMACOPEORUM TAXA*, care provine din fondul de carte al Colecției de Istorie a Farmaciei din cadrul Muzeului Național de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca. Cartea a fost tipărită la Viena în anul 1771, avându-l ca autor pe Johann Thomas. Textul este imprimat cu caractere latine și germane, pe o hârtie manuală, din fibre de in și cânepă, încheiată cu gelatină. Prezintă linii de apă verticale marcate cu filigrane. Din observațiile micro și macroscopice efectuate, suprafața hârtiei nu prezintă nebulozitate pe liniile de apă, iar difuzia apei este izotropă.

Corpul cărții este alcătuit din 42 file. Oglinda textului este de 26 x 15 cm. Textul apare pe o singură coloană până la fila 5, după care apare pe două coloane, având un număr de 50 rânduri. Straturile de pe suprafața hârtiei sunt: cerneală de tipar neagră și cerneală ferogalică, utilizată la executarea de însemnări manuscrise la filele 29, 30 și 35.

Starea de conservare. În momentul introducerii cărții în laborator, au fost identificate următoarele tipuri de degradări:

Degradări fizico-mecanice: pierderea completă a învelitorilor și a copertilor din piele sau lemn; pierderea forșaturilor simple și duble; pierderea capitalbandului; pierderea unor foi din corpul cărții; îndoiri, răsuciri, fisuri, pățări ale filelor ca urmare a manipulării necorespunzătoare; depozite de murdărie în colțurile inferioare drepte; pierderea parțială de material suport din unele file (fig.1.a).

Degradări fizico-chimice: halouri, datorate migrării apei împreună cu impuritățile prezente; pete și depozite de ceară; îmbătrânirea hârtiei, ca urmare a acțiunii luminii și a acidității; aciditate ușor crescută a hârtiei suport, în zonele în care este prezent atac microbiologic.

Degradări biologice: depozite masive de spori pe întreg corpul cărții, cu preponderență la cotor, produse ca urmare a atacului fungic; găuri de zbor circulare cu diametru de 2-3 mm, canale alungite și ramificate prezente în întreg corpul cărții, ca urmare a trecerii insectelor xilofage de la o scoarță la alta.

Cauza degradării biologice o constituie condițiile de microclimat improprii de păstrare, cu temperatură și umiditate ridicate, fără ventilație. Atacul microbian a fost remarcat în momentul aducerii cărții în laborator, prin existența depozitelor de spori, a petelor și a deteriorărilor specifice. Lipsa unui biolog specializat, pentru a efectua teste de viabilitate ale acestuia ne-a determinat să optăm pentru dezinfecția preventivă a întregului volum.

Intervenții. Dezinfecția s-a realizat în etuvă, cu paraformaldehidă în punct de sublimare. Deoarece corpul cărții s-a păstrat în condiții bune, cu cotorul bine înțeliat cu clei animal, am propus un tratament de restaurare pe volum nedesfăcut.

Pentru realizarea acestui tratament am executat următoarele operații: desprăfuirea mecanică a volumului cu o pensulă cu păr moale, în vederea îndepărtării depozitelor de praf și spori; îndepărtarea depozitelor de ceară cu ajutorul bisturiului prin încrestarea în „X” și desprinderea lui de pe suportul de hârtie, fără afectarea acestuia; curățirea mecanică a filelor, cu praf de gumă arabică; consolidarea fisurilor și a golurilor pe ambele fețe ale filelor, cu vâl japonez și soluție de carboximetilceluloză; consolidarea golurilor din hârtia suport, cu hârtie japoneză de dimensiune adecvată la hârtia suport de text prin metoda „la dublu” cu carboximetilceluloză; îndepărtarea surplusului de hârtie japoneză.

În fig. 1.b se poate observa aspectul cărții după restaurare.

Am optat pentru tratamentul descris anterior datorită faptului că tratamentul clasic, pe volum desfăcut, prezintă unele dezavantaje. Desfacerea volumului implică modificarea dimensiunilor cotorului, precum și străpungerea din nou a fasciculelor în zona falțului cu ața de coasere. Tranșa originală fiind dreaptă și marmorată, o nouă coasere ar fi dus la imposibilitatea rearanjării fasciculelor și deci, implicit, la modificarea dimensiunilor întregului volum. Momentul în care restauratorul pregătește o carte veche pentru intervenția de restaurare, prin descoaserea volumului, este unic. Se presupune că în întreaga viață viitoare a cărții acest moment nu se va mai repeta, aceasta dacă vor fi respectate principiile care țin de conservarea și cercetarea viitoare a volumului respectiv.

Tratamentul pe care l-am aplicat în restaurarea acestei cărți a fost ales și din considerente economice, fiind mai puțin costisitor și realizându-se într-un timp scurt. Cel mai important criteriu l-a reprezentat însă păstrarea și conservarea tuturor elementelor originale ale legăturii, principiul fundamental de etică a restaurării.

BIBLIOGRAFIE:

- Fausta și Piero Gallo. *Insecte și microorganisme, dăunători ai cărților*, în *Probleme de patologie a cărții. Culegere de material documentar*, București 1970 p. 219-260;
 M. Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, Ed. Științifică, 1970;
 Simonetta Villanti. *Factorii microclimatici și conservarea fondurilor de bibliotecă*, în *Probleme de patologie a cărții. Culegere de material documentar*, vol.31, București, 1995;
Norme de conservare a bunurilor care fac parte din patrimoniul cultural, Hotărârea de guvern 1546/18.12.2003 în *Monitorul oficial* 58/23.01.2004.

THE MINIMUM INTERVENTION PRINCIPLE IN
THE RESTORATION OF A BOOK FROM 18TH CENTURY

Abstract

The restoration of the book was required by the biological, physical-chemical and physical-mechanical degradation. Because the counterfoil was well glued the restoration was made on the bounded volume (without the detachments of the pages). Fig. 1.a. Photo before restoration; Fig. 1.b. Photo after restoration.

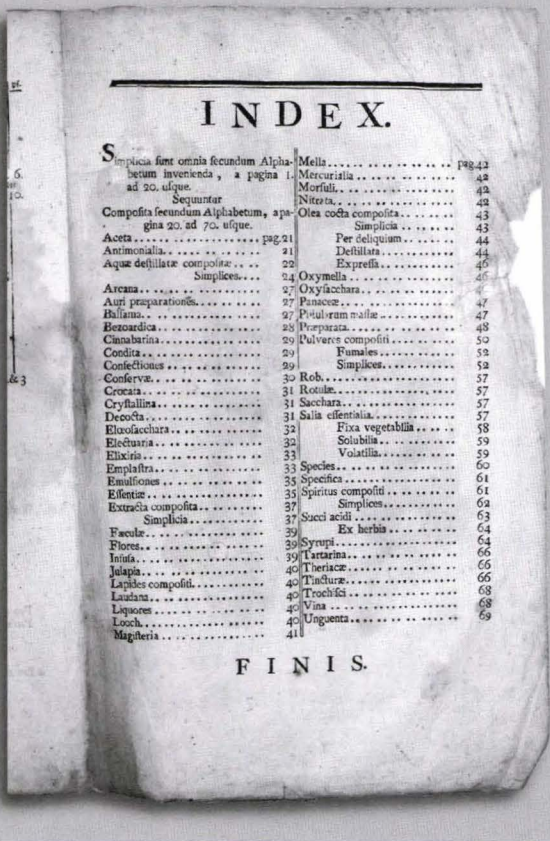
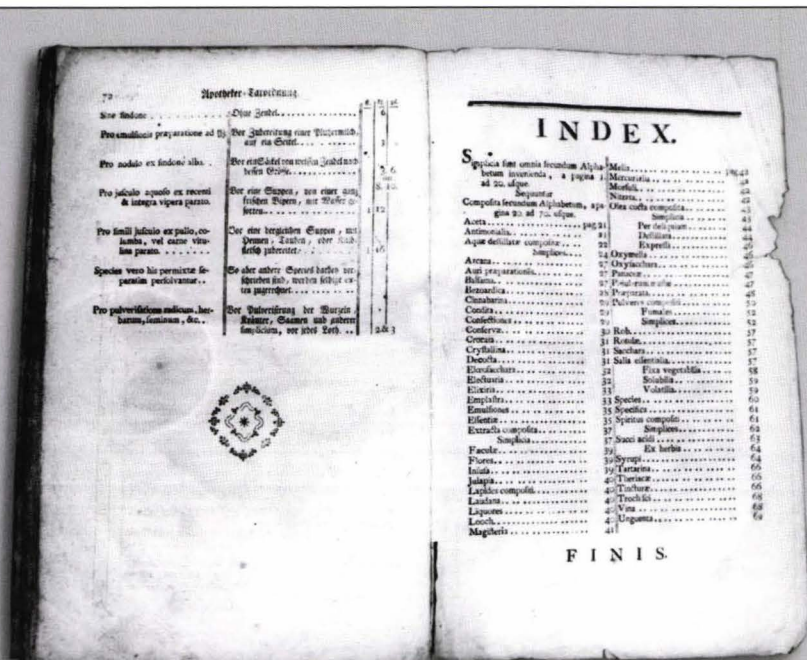

Fig.1. a. înainte de restaurare; b. după restaurare.

RESTAURAREA UNUI VAS CERAMIC APARTINÂND CULTURII WIETENBERG

În urma campaniei arheologice de săpături din vara lui 2003 de la Merești, conduse de d-na arheolog dr. Viorica Crișan, au fost descoperite un număr mare de fragmente ceramice, care au intrat imediat în atenția Laboratorului zonal de restaurare al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

Sortarea materialului și analiza fragmentelor ceramice a dus la identificarea unui număr de 13 fragmente (pl. I, fig. 1) aparținând aceluiași vas, confecționat din pastă de bună calitate, identificat de specialiști drept ceramică din epoca bronzului, cultura Wietenberg, faza a II-a. Vasul prezenta urme de ardere secundară, fapt vizibil mai ales în diferența de nuanțe a fragmentelor, colorate în galben-brun sau negru. Păstrarea ceramicii în pământ vreme de sute de ani o poate deteriora grav întrucât sărurile care ajung în ceramică din sol formează, prin uscare, o pojghiță solidă de cristale care provoacă fenomenul de descuamare a stratului exterior al vasului. Analiza atentă a fragmentelor ceramice a dus la concluzia că starea de conservare a fragmentelor ceramice era relativ bună și nu prezentau depuneri cristaline. S-a trecut la executarea operațiilor de conservare-restaurare a fragmentelor ceramice. Mai întâi s-a efectuat o curățire prealabilă prin scufundarea fragmentelor ceramice în apă pentru spălarea resturilor de pământ și a impurităților. Această operațiune a fost repetată de mai multe ori până la îndepărtarea tuturor impurităților solubile în apă, după care s-a trecut la curățirea mecanică umedă cu o pensulă fină urmată de clătirea finală a fragmentelor și uscarea acestora, vreme de câteva zile, la temperatura camerei.

Consolidarea fragmentelor ceramice era absolut necesară înaintea începerii procesului de restaurare propriu-zisă și în acest scop s-a efectuat impregnarea acestora în soluție diluată 1/5 de nitrolac (1 nitrolac la 5 nitrodiluant).

Pe baza decorului, a formei și a grosimii acestora, am aranjat fragmentele ceramice în vederea reîntregirii vasului, desenul decorativ dovedindu-se extrem de util în această etapă de lucru. Reîntregirea propriu-zisă a constat în lipirea fragmentelor ceramice cu ajutorul unui adeziv transparent fără plastifiant, tip aracet.

Lipsa tuturor fragmentelor ceramice a făcut ca vasul rezultat să constituie doar 70% din întreg (pl. I, fig. 2), iar reconstituirea vasului s-a dovedit a fi necesară. Ca urmare, am executat un model negativ, un mulaj de lut al părților lipsă, pe care l-am fixat prin presare ușoară în interiorul vasului și am turnat, dinspre exterior, ghips pentru refacerea vasului.

Finisarea vasului a fost executată în mai multe etape: mai întâi am procedat la îndepărtarea surplusului de ghips rezultat în urma turnării cu ajutorul bisturiului chirurgical, apoi am trecut la modelarea ghipsului cu ajutorul unei raclete de tip „S” iar la urmă am executat finisarea vasului reconstituit (pl. II, fig. 1) cu ajutorul glas-papierului de diferite granulații și al plasei de sârmă fină.

Refacerea decorului a constituit etapa imediat următoare a restaurării. Ornamentația vasului consta din elemente geometrice realizate prin incizie: romburi întretăiate, alcătuind o bandă hașurată în rețea dispusă pe buza vasului, iar în partea superioară a străchinii dintr-o friză formată din S-uri duble, spirale cu capetele contopite realizate din fascicule incizate, friză mărginită la ambele capete de un chenar dublu de cercuri mici, două șiruri de impresiuni circulare succesive dispuse în benzi incizate. Pe alocuri desenul era ranforsat de un pigment alb care indica limpede faptul că ornamentația originală era reliefată prin culoarea albă aplicată prin incrustare în interiorul inciziilor decorative. Pentru realizarea acestui brâu decorativ am copiat modelul ornamental cu ajutorul hârtiei de calc, l-am schițat în creion și apoi am trecut la executarea modelului decorativ cu ajutorul ansei chirurgicale, a compasului și a bisturiului. Odată refăcut decorul incizat am redat aspectul inițial al vasului prin aplicarea unor pigmenți albi reversibili (culori tip tempera) cu ajutorul unei pensule extrem de subțire în interiorul decorului incizat. Pentru integrarea cromatică a părților restaurate am folosit nuanțe de pământ combinând o vastă gamă de culori acrilice (reversibile) tip *apa color*.

Pentru conservarea finală am recurs la impregnarea vasului cu soluție diluată 1/5 de nitrolac. Dimensiunile vasului după restaurare (pl. II, fig. 2, 3) sunt $D = 21$ cm $h = 8,5$ cm. Astfel, un valoros artefact, un vas ceramic de o eleganță remarcabilă a fost redat patrimoniului muzeal.

BIBLIOGRAFIE:

- N. Boroffka, *Die Wietenberg Kultur*, Bonn, 1994;
 M. Rotea, *Cultura Wietenberg*, teză de doctorat, București, 1999;
 M. Rotea, M. Wittenberger, *The Ritual Complex of the Wietenberg Culture*, în *ActaMN*, 36/1, 1999, p.7-29.

LA RESTAURATION D'UNE CASSEROLLE DE L'AGE DU BRONZE

Résumé

L'ouvrage présente la restauration d'un vase en céramique de l'âge du bronze, appartenant à la culture de Wietenberg, pièce découverte en 2003 à Merești. En présentant les endommagements que les fragments céramiques ont soufferts, on passe à la description des opérations de la restauration, exécutée au Laboratoire du Musée d'Histoire de la Transylvanie.

fig.1

fig.2

Pl. I. Fig.1. Fragmentele ceramice descoperite la Merești; Fig.2. Vasul ceramic după reîntregire.

fig.1

fig.2

fig.3

Pl. II. Fig.1. Vasul ceramic după reconstituire; Fig.2-3. Vasul după restaurare.

NOTE ȘI RECENZII

Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*^{*}

VERSUS

Caroline Bynum Walker, *The Body of Christ in the Later Middle Ages, a Reply to Leo Steinberg*^{}**

Leo Steinberg s-a născut la Moscova în anul 1920 și a copilărit la Berlin. A studiat la Școala de Arte Slade din Londra (1936-1940); și-a obținut doctoratul la Institutul de Arte Frumoase din New York, unde a emigrat după cel de-al Doilea Război Mondial. Până în anul 1991 a fost profesor la Universitatea din Pennsylvania. Este bine cunoscut pentru acribia sa în dezbaterile unor probleme controversate din arta renașcentistă, dar și din arta contemporană. Printre lucrările sale putem aminti *San Carlo alle Quattro Fontane, a study in multiple form and architectural symbolism*, 1960, *Michelangelo's Last Paintings, the Conversion of St. Paul and the Crucifixion of St. Peter in the Cappella Paolina, Vatican Palace*, 1975, *Leonardo's Incessant Last Supper*, 2001. În lucrarea sa cea mai cunoscută, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and in Modern Oblivion*, publicată pentru prima dată în anul 1983, tratează problema secolelor în care, din pricina „cenzurii”, o serie de lucrări clasice au fost ferite de ochii privitorilor și implicit de interpretarea acestora. Studiul a fost unul foarte controversat și a trezit reacții antagoniste în rândul specialiștilor. Cea mai puternică reacție la scrierea lui Steinberg a fost lucrarea-răspuns a cercetătoarei Caroline Walker Bynum, *The body of Christ in Later Middle Ages: A reply to Leo Steinberg*, publicată în anul 1992.

Caroline Walker Bynum s-a născut în Atlanta, Georgia, în anul 1941. Este profesor de istorie medievală vest-europeană. S-a făcut remarcată prin interesul manifestat față de pietatea feminină. Ca istoric al filosofiei și teologiei medievale, s-a preocupat de fundalul social al ideilor pe care acestea le promovau. Și-a luat doctoratul la Harvard, în anul 1969. La aceeași universitate a predat din 1969 până în

1976; în continuare, până în 1988, a predat la Universitatea din Washington. Dintre lucrările sale putem aminti: *Docere Verbo et Exemplo*, 1979; *Jesus as Mother*, 1982; *Holy Feast and Holy Fast*, 1987; *Fragmentation and Redemption*, 1991; *The Resurrection of the Body in Western Christianity: 200-1336*, 1995; *Gender and Religion*, 1986; *Body-Part Reliquaries*, 1997 și *Last Things: Death and Apocalypse in the Middle Ages*, 2000.

Tema abordată în cadrul acestei controversă este nouă și deosebit de interesantă, problema sexualității lui Christos fiind abordată din perspectiva omului medieval și a celui renașcentist. Studiile celor doi autori – Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion* și Caroline Walker Bynum, *The body of Christ in Later Middle Ages: A reply to Leo Steinberg* – aduc în atenția publicului o serie de lucrări cu conținut religios, un număr de texte medievale și renașcentiste care îl așează pe Mântuitor în ipostaze cu totul noi pentru omul contemporan.

Pentru o abordare analitică și sistematică ar fi trebuit parcurse sursele primare utilizate de cei doi autori în dezbaterile problemelor. Lucrarea de față își propune să realizeze doar o expunere succintă a celor câteva puncte comune abordate de ambii autori în studiile menționate. Cu riscul de a nu prezenta nici o concluzie în legătură cu cele afirmate, ea se va constitui într-o sinteză (o paralelă punctuală) a ideilor vehiculate, discuția pe această temă rămânând, în continuare, deschisă.

Leo Steinberg propune, în cartea sa, un fundament teoretic plauzibil pentru toate referințele la organele genitale ale lui Iisus, întâlnite în pictura Evului Mediu târziu și a Renașterii. Teoria sa este susținută de analiza a numeroase lucrări de artă care conțin imagini legate direct de subiect și care, prin existența lor, îi argumentează teoria. Din scrierea sa transpare și o preocupare didactică; Steinberg dorește să traseze o linie de demarcație între simbolurile pictoriale din Renaștere și interpretarea pe care le-o conferă criticii de artă moderni. Aceștia consideră că picturile în cauză se încadrează în aria naturalismului descriptiv. Autorul propune o nouă interpretare pentru reprezentările care îl înfățișează pe Iisus – copil sau adult – nud sau cu penisul în erecție. Steinberg dorește să demonstreze că toate aceste reprezentări aveau un scop în sine. În mentalitatea Renașterii, ne spune autorul, nu orice gest firesc din viața oamenilor era transpus în artă. Steinberg consideră că Iisus – fie el copil sau

^{*} Leo Steinberg, *The Sexuality of Christ in Renaissance Art and Modern Oblivion*, A Pantheon/October Book, New York, 1983.

^{**} Bynum, Caroline Walker, *The Body of Christ in the Later Middle Ages, A Reply to Leo Steinberg*, in *Fragmentation and Redemption: Essays on Gender and the Human Body in Medieval Religion*, New York, Zone Books, 1992.

adult – este imaginea Întrupării, respectiv un om complet și un Dumnezeu complet, iar reprezentarea sexualității acestuia nu face decât să întregască acest concept. Prin urmare, autorul propune teoria conform căreia actul de prezentare ostentativă a organelor genitale nu este nimic mai mult decât dovada palpabilă că Dumnezeu a coborât între oameni.

Această teorie se regăsește în teme picturale precum Nașterea, Adorația Magilor, Sfânta Familie sau Fecioara cu Pruncul. În artă, referințele la sexualitatea lui Iisus au tendința să se polarizeze spre misterul Întrupării și al Patimilor; ele se concentrează asupra unor scene din viața lui Iisus prunc, a mortului Iisus sau a lui Iisus înviat. Între aceste două perioade (copilărie / moarte) regăsim viața pământeană a lui Iisus din Nazaret, în care acesta se prezintă ca neprihănit („*forever-virgin*”), un virgin născut prin/din virginitate – după spusele Sfântului Ieronim. Această doctrină își are suportul teoretic și literar în scrierile evanghelice ale Sfântului Matei. Un alt simbol pentru reprezentările de acest gen este constituit de trimeri la puritatea – respectiv castitatea – păstrată de Iisus în fața tentațiilor. Însă castitatea la care se referă doctrina creștină nu vine din abstenința impotentă, ci, dimpotrivă, din controlul asupra potenței (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 17). Iisus oferă omenirii un exemplu de virtute și de celebrare a virginității perpetue (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 17).

Caroline Walker Bynum, în replica acordată teoriei lui Leo Steinberg, afirmă că acesta integrează în aceeași categorie un grup de lucrări care nu au mai fost asociate până acum și că șochează opinia publică prin interpretarea pe care o oferă penisului lui Iisus – fie el prunc, fie matur – așezându-l în centrul atenției artiștilor renascentiști. Ea împărtășește convingerea lui Steinberg potrivit căreia arta medievală are un conținut teologic, însă nu poate fi de acord cu faptul că acest fundament este reprezentat prin imaginea lui Iisus care a venit în lume ca *bărbat*. Pentru a susține această idee, autoarea face trimitere la un gen de pictură care sugerează un sex diferit pentru Iisus, picturi care sugerează că Iisus ar fi fost văzut uneori ca femeie *lactans* sau care dă naștere. Astfel, ea oferă o alternativă la lucrarea lui Steinberg, unde Iisus este prezentat doar ca individ de sex masculin, sex care îi demonstrează latura umană.

Un alt aspect pentru care autoarea simte nevoia să ofere o altă părere este lipsa argumentelor textuale care să susțină faptul că teologii au promovat penisul lui Iisus ca organ sexual, iar sexualitatea sa ca pe un simbol al umanității sale. Alternativa pe care ea o propune

se bazează pe texte în care Iisus este văzut ca femeie, în care rana sa era percepută ca sursă a laptelui, iar toate acestea simbolizau caracterul uman al lui Iisus (Caroline Bynum, *op. cit.*, p. 82). Teologii nu au discutat, spune autoarea, despre sexualitatea lui Iisus; ei l-au văzut, în schimb, pe Iisus ca mamă.

Steinberg a demonstrat că în Evul Mediu târziu și în Renaștere artiștii atrag atenția asupra penisului lui Iisus. În numeroase picturi putem găsi diverse personaje care admiră, acoperă, arată penisul copilului. Steinberg a reușit să demonstreze că mâna lui Iisus, a mamei acestuia, sau a lui Dumnezeu acoperă vintrea sa, în scene ca Punerea în mormânt sau Pieta. Autorul așează aceste imagini în contextul unei perioade în care teologii acordau o atenție deosebită circumciziei. Steinberg susține că teologii, de la Augustin până în Renaștere, au teoretizat ceea ce ei denumeau latura umană a lui Christos. Autorul interpretează latura umană ca fiind încarnarea / întruparea lui Iisus. Acest fapt este argumentat prin constatarea că în timpul slujbelor se atrăgea atenția asupra sângerării lui Iisus din timpul circumciziei ca o dovadă în plus pentru teoria întrupării. El sugerează că artiștii au reprezentat în special organele genitale ale lui Iisus, ca pe un simbol a ceea ce El împărtășea cu umanitatea.

Christos a fost bărbat complet în toate părțile sale, chiar și în mișcările involuntare ale penisului său, și astfel el reprezintă mântuirea tuturor particularităților care definesc omul. Iisus mântuiește indiferent de diferențele noastre sexuale și de faptul că natura omului e înclinată spre sex (Caroline Walker Bynum, *op. cit.*, p. 84).

Fecioara cu pruncul. Una dintre problemele care a oferit un prilej de controversă a fost cea legată de scenele care îl înfățișează pe Iisus ca prunc, în brațele Fecioarei. Steinberg ține să sublinieze că această temă a fost abordată de artiști nu pentru că ar fi avut prilejul să zărească de nenumărate ori mame hrănind la piept fii, ci pentru a sublinia ideea și adevărul Întrupării.

Imaginea *Maria lactans* este populară încă din secolul al XIV-lea și îl înfățișează pe Iisus care, hrănindu-se la pieptul Mariei, devine cu adevărat om. El are nevoie să se hrănească, iar imaginea nu e deloc compatibilă cu ideea de divinitate care, în mod normal, ar putea depăși necesitățile trupesti.

Problema interpretării acestui tip iconografic intervine atunci când autorul așează acest gen de reprezentare alături de cele în care copilul atinge bărbia mamei. Ceea ce autorul

consideră drept „atingerea bărbiei” este un gest de încercare de a atinge sau o mângâiere care are drept ținută bărbia. Ca sursă textuală pentru acest gest, autorul indică texte scrise înainte de secolul al XVII-lea – Guzman de Alfárrache (1599-1604) sau Diary (1664) – în care gestul simbolic de atingere a bărbiei era perceput ca fiind unul de mare intimitate. Un exemplu este „Moartea Fecioarei”, în care sufletul acesteia se unește cu Iisus, uniune simbolizată prin atingerea reciprocă a bărbiilor (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 112).

Acest gest a fost interpretat, de multe ori, în literatura de specialitate ca fiind unul inocent, simbolizând dragălaşenia lui Iisus copil. Steinberg oferă, însă, pentru acest simbol o altă posibilă interpretare. El face trimitere la o Biblie franceză din secolul al XIII-lea, unde „Cântarea Cântărilor” este ilustrată cu o imagine a Fecioarei cu Pruncul într-o îmbrățișare, copilul atingând bărbia mamei. În această circumstanță, gestul ar putea fi interpretat ca unul de tandrețe; este vorba, însă, despre o tandrețe în sens nupțial (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 113). De multe ori în iconografia medievală și renescentistă, Fecioara Maria este înfățișată tronând alături de Iisus, fiind mireasa lui în ceruri. Aproximarea gestuală dintre Iisus și Fecioară a devenit simbolul unei legături între Iisus și suflet, între Logos și natura umană (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 116). În continuare, gestul de atingere al bărbiei este asociat Fecioarei care alăptează pruncul, sau Fecioarei care acoperă penisul acestuia.

Pe de altă parte, Caroline Walker Bynum insistă, pentru acest gen de imagini, asupra faptului că uneori genurile se schimbă, cu referire directă la un Iisus sângerând, care este de multe ori reprezentat ca Cel care hrănește omenirea și la o Fecioară, care în numeroase lucrări apare în reprezentări jucând rolul unui preot. Rana lui Iisus și sânii Fecioarei sunt așezați mereu în paralel. Maria hrănește și bărbați maturi – un exemplu este Bernard de Clairveaux – care de multe ori este reprezentat hrănindu-se la sânul Fecioarei. Alteori, Fecioara își ia sânul de la gura pruncului și îl îndreaptă spre privitor, sugerând hrănirea acestuia cu hrană binecuvântată. Această hrănire este asemuită uneori euharistiei, ca de exemplu în lucrarea lui van Eyck, Lucca Madona, unde Fecioara e altarul iar pruncul este ostia, fapt sugerat și de prezența vaselor sfinte. În alte lucrări, euharistia e sugerată de prezența fructelor, de cele mai multe ori a strugurelui (Caroline Bynum, *op. cit.*, p. 103). Astfel, sânii și copilul sunt simboluri euharistice. Iisus hrănește, sângerează în cupe, iar corpul lui este văzut ca sursă de hrană.

Acest gen de imagini pot fi interpretate și prin prisma teoriei euharistice. Punctul central nu

trebuie să fie neapărat penisul care sângerează, ci poate fi copilul, ca hrană, asociat sânilor și fructelor.

Circumcizia O altă problemă legată de sexualitatea lui Iisus este cea a Circumciziei. Admiterea sexualității lui Christos se face de cele mai multe ori, în perioada Evului Mediu târziu și a Renașterii, pe căi indirecte sau prin sugestii fine (Sfântul Augustin menționează că Mântuitorul era complet ca bărbat în toate părțile sale).

Artiștii renescentiști au fost primii care, prin natura meseriei lor, s-au văzut nevoiți să se aplece asupra fiecărui centimetru ce alcătua trupul Mântuitorului. Ei trebuiau să decidă cât anume se poate reprezenta pentru a nu cădea în patima blasfemiei.

Referințele textuale (scrierile Sfântului Luca) menționează că, în cea de a opta zi care a urmat nașterii sale, copilul a fost circumcis după legea veche și a primit și numele Iisus. Steinberg oferă pentru circumcizie mai multe variante de interpretare, în conformitate cu ceea ce el presupune că ar fi viziunea omului medieval:

1. Circumcizia care are caracterul unei peceti, un legământ între Dumnezeu și aleșii săi.

2. O altă opinie asupra circumciziei provine din textele Sfântului Augustin, care consideră acest eveniment ca o înlăturare a păcatului originar.

3. O a treia interpretare, a părinților bisericii: circumcizia lui Iisus imaginată în continuarea misiunii lui de mântuire. Sângele lui Iisus plătește mântuirea noastră, a urmașilor lui Adam, iar circumcizia devine prima instituire a acestei plăți. Pentru că Fiul lui Dumnezeu a fost circumcis, omenirea nu mai are nevoie de circumcizie, aceasta devenind simbolul purificării spirituale.

4. Prin conceperea circumciziei ca o formă a patimilor, Dumnezeu face din aceasta un act volitiv. Circumcizia a fost percepută de creștini ca un dar voluntar al sângelui lui Iisus, eveniment ce prefigurează și inițiază sacrificiul patimilor.

5. Literatura patristică asociază circumcizia din ziua a opta cu Învierea. Argumentul rezidă de această dată în numerologia mistică, pe care noi nu o mai luăm acum în serios.

6. Din punct de vedere escatologic, circumcizia este văzută ca semn ultim al curățirii spirituale. Despre acestea, ca referințe textuale, avem scrierile autorilor: Beda, Origene, Sf. Ieronim, Sf. Bernard. În scrierile lui Bernard, spre exemplu, se face iarăși

legătura dintre circumcizie și Întrupare, cea dintâi atestând faptul că Dumnezeu a devenit Om. Iisus primește numele care atestă originea sa divină și primește circumcizia care accentuează latura sa umană.

Astfel, trebuie să vedem cum se reflectă aceste scrieri în lucrările artiștilor. Se pare că, în această perioadă, scrierile despre care se vorbește erau suficient de populare. Acestea erau utilizate în predicile din timpul slujbelor la care participau laicii, deci și pictorii. Aceste teorii au fost surprinse în cărți celebre, cu o intensă circulație în Evul Mediu: *Meditații asupra vieții lui Iisus* de Pseudo-Bonaventura, care afirma că, deși Iisus nu era supus păcatului, El a acceptat pentru noi suferința și a plâns asemeni unui copil (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 57). *Legenda Aurea*, sursa principală pentru temele iconografice ale acestei perioade, menționează, pentru circumcizie, că Iisus a acceptat sacrificiul pentru a demonstra că și-a asumat cu adevărat trupul uman; curgerea de sânge demonstrează că Dumnezeu e carne și nu poate fi acuzat de simulare a trupului (acuze aduse de mai multe erezii) (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 63).

Astfel, cele mai populare cărți ale Evului Mediu și Renașterii vin să întărească actul întrupării și legătura acestuia cu organul sexual a lui Iisus (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 58). Voragine ermite în legătură cu circumcizia o teorie pe care Steinberg o interpretează astfel: *patimile mântuitoare ale lui Iisus, care culminează pe cruce cu sângele ce curge din inima sacră, încep cu sângele ce curge din penis* (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 58).

Caroline W. Bynum afirmă, despre același subiect, că circumcizia este elementul cu cea mai mare importanță pentru evidențierea masculinității lui Iisus. Dar, spune ea, slujbele legate de circumcizie nu vorbeau despre sexualitate sau genul lui Iisus; sângele era, în schimb, subiectul promovat, acesta reprezentând o dovadă a suferinței. Circumcizia prevestește patimile, sângele este mântuitor pentru că durerea lui Christos, văzută ca element comun între Iisus și omenire, are un caracter salvator. Autoarea ține să menționeze că ceea ce noi avem în comun cu Iisus este durerea și nu un penis.

Iisus întrupat ca bărbat este un semn al sexualității și deci al laturii umane, aceasta afirmă Leo Steinberg în scrierea sa. Caroline W. Bynum consideră această concluzie ca fiind o extrapolare rezultată din nevoia societății moderne de a avea o astfel de argumentare teologică, pentru că, spune ea, în textele medievale sau renaștentiste nu se fac astfel de referiri. Cei care predicau în sec. al XV-lea, afirmă Caroline Bynum, asociau caracterul uman cu cel carnal,

dar aceasta arie noțională cuprindea toate elementele ce alcătuiau corpul Mântuitorului, oamenii medievali găsind în suferință esența umanității. Autoarea spune, făcând referire la un text al Angelei de Foligno, că tot trupul lui Iisus cu toate elementele sale, era o mărturie a umanității acestuia, exemplificând cu metafora, întâlnită într-un text redactat de Marquerite din Oingt, care ne duce cu gândul la faptul că oamenii Evului Mediu trebuiau să răspundă, din iubire pentru Mântuitor, cu tot corpul lor, corpului lui Iisus (Caroline Bynum, *op. cit.*, p. 91).

Este clar că Christos a fost redat în arta medievală ca bărbat; ceea ce îi este mai puțin evident autoarei este faptul că această artă reprezenta, prin Iisus ca bărbat, un semn al sexualității și, implicit, al laturii lui umane.

Autoarea aduce în discuție și problema textelor care dovedesc sau nu că penisul lui Iisus este un semn al umanității sale doar pentru că este un sex masculin sau un organ sexual. Steinberg nu a găsit, se pare, nici un text care să facă referire la penisul circumcis ca la un organ sexual. Deși există numeroase texte care se referă la circumcizie, nici unul nu asociază tăierea prepuțului cu eliminarea dorișelor imperioase; ele nu se referă nici la faptul că Iisus era pur, el neavând nevoie de circumcizie. Pe de altă parte, teologii nu au insistat nici asupra umanității lui Iisus ca bărbat. Singura mențiune legată de acest aspect este faptul că preoții trebuiau să fie bărbați, dar și acesta se datorează mai mult poziției lor în societate.

Crucificarea. Legat de pictorii care l-au reprezentat pe Iisus crucificat, autorul vorbește de două categorii: cei care respectă legile naturii, care au pictat sângele curgând de la rana din coaste și mișcându-se spre coapsa dreaptă și cei care nu au respectat aceste legi. *Atunci când suvoitul se abate spre vintre trebuie că e împins de o altă forță decât cea gravitațională*, spune Steinberg (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 162). Prin acest gen de reprezentare, prima și ultima rană a lui Iisus sunt unite, asemeni unui grafic al patimilor, care până la urmă duce cu gândul la mântuire. Motivul apare în arta franceză înainte de anul 1400 și rămâne ca simbol, întâlnit cu mare frecvență, mai bine de 100 de ani. Trebuie menționat faptul că nu din lipsa cunoștințelor anatomice sângele își schimbă cursul în lucrările artiștilor renașcentiști, ci datorită intenției precise de a reda acest motiv cu conotații simbolice.

Există un motiv bine întemeiat, spune Caroline Bynum, să considerăm penisul lui

Iisus ca fiind în primul rând obiectul circumciziei, ca rană ce sângerează, idee promovată și de texte vehiculate în perioadă cât și de lucrări artistice. Când artiștii au pictat sângele ce curgea din rana ultimă a lui Christos îndreptându-se spre vintre, ei au creat o legătură între prima și ultima sângerare a lui Iisus (Caroline Bynum, *op.cit.*, p. 87). De vreme ce în tratatele medievale toate fluidele corpului aveau aceeași origine, sângele, atunci sângerarea lui Iisus trebuie că era văzută ca un simbol al ispășirii. Trebuie menționat că nu latura sexuală era cea vizată. În cele din urmă, ei vedeau în penis și în rana din coaste mai mult durerea, sângerarea și mântuirea.

Alte puncte de interes O altă problemă abordată de Leo Steinberg se referă la Iisus ca Mântuitor. Iisus era diferit de oameni nu numai pentru că era lipsit de păcatul comis ci era lipsit, prin conceperea sa, și de păcatul originar. Astfel, cuvântul *puđenda* (părți rușinoase) aplicat corpului lui Iisus este folosit impropriu, după părerea autorului. Cuvântul *puđenda* vine din latinul *puđere* care înseamnă a simți sau a cauza rușine. Dar rușinea a intrat în lume odată cu Adam și Eva și este meritul lui Iisus, noul Adam, de a fi recâștigat statutul inițial al omului – cel lipsit de rușine – în ceea ce privește sexualitatea sa. Autorul consideră că e un motiv destul de întemeiat pentru ca artiștii Evului Mediu să acorde sexului lui Iisus o importanță similară aceleia acordate stigmatelor, transformându-l într-un motiv de *ostentatio*.

Penisul lui Christos poate fi văzut și ca simbol al abstenenței, iar autorul oferă o posibilă interpretare a falusului lui Iisus ca armă împotriva morții (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 46). Penisul este văzut de multe ori ca simbol al puterii, iar în cazul lui Iisus al triumfului asupra morții. Astfel, o altă explicație pentru prezența acestor imagini în pictura vremii poate fi următoarea: penisul erect, chiar după moarte, este simbol al victoriei umanității, simbolizată de falus, asupra morții (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 90). Organul sexual al lui Iisus expus nu mai simbolizează aici virilitatea agresivă, ci oferă o viziune a lui Dumnezeu care își asumă slăbiciunea umană. El nu se vrea afirmarea unei puteri superioare, ci o coborâre de la starea de creator la nivelul și la condiția creației.

Imagina vizuală a lui Iisus atingându-și vintrea poate să însemne o promisiune îndeplinită. Autorul spune că Iisus și-a îndeplinit Patimile și că, prin acest gest, încearcă să revină la prima scenă a acestora, Circumcizia, încheind un ciclu complet cu prima și cu ultima rană. Acest lucru poate fi susținut și de gestul întâlnit într-o Pietă de sec. XV, în care mâna Fecioarei este așezată pe vintrea lui Iisus, asumându-și

același rol protector pe care îl vedem în scenele cu Iisus copil și Maria (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 104).

Caroline Bynum atrage atenția asupra numărului restrâns de argumente textuale care să susțină teoria lui Steinberg potrivit căreia artiștii Renașterii se focalizaseră pe penisul lui Iisus și acest lucru ar fi fost o mărturie teologică. Steinberg nu a greșit, spune Caroline Bynum, când a afirmat că artiștii au oferit o nouă perspectivă asupra trupului lui Iisus; el a uitat însă să menționeze că artiștii reprezentau toate părțile din care era alcătuit trupul Mântuitorului. El era, în viziune medievală, mama, tatăl sau fratele lor. Steinberg greșește, din punctul de vedere al autoarei, când oferă o explicație tipică omului modern, aplicată unei perioade care era mult mai legată de dogmă și de simboluri. Artiștii Evului Mediu nici nu au echivalat corpul cu sexualitatea, nici nu au respins corpul ca fiind rău. Ei vedeau carnea ca fiind vulnerabilă și fertilă iar Întruparea ca pe un mijloc de salvare. Trebuie să luăm în considerare faptul că arta și doctrina medievală vorbeau mai mult despre Viața de Apoi, considerând suferința și durerea cauze ale salvării.

Autoarea subliniază că este numai un concept modern să privim organele genitale ca simbol al sexualității. Trebuie cercetat dacă oamenii medievali priveau erecția ca pe o activitate sexuală, sau dacă, atunci când vizualizau un penis, ei se gândeau neapărat la actul sexual. În această ordine de idei, autoarea consideră ca lucrarea lui Steinberg s-ar fi putut numi, mai degrabă, „Organele genitale ale lui Iisus”. O a doua problemă pe care o ridică Bynum este legată de existența textelor care să sugereze această asociere. Nu se știe dacă teologii vremii discutau despre penisul lui Iisus ca despre un organ cu activitate sexuală, ca despre un semn al bărbăției sale și dacă ei asociau aceasta cu caracterul uman al lui Christos.

Pentru prima problemă, este greu de afirmat că oamenii medievali nu vedeau în acele lucrări ceea ce vedem noi azi. Oamenii moderni au tendința de a transforma corpul într-un obiect erotic și de a se autodefini prin natura sexualității lor. Se pare, însă, că oamenii medievali nu se defineau după orientarea lor sexuală. Pentru medievali existau numai diferite feluri de acte sexuale.

De asemenea, conform teoriei lansate de Caroline Bynum, omul medieval nu înțelegea ca fiind erotice o serie de senzații pe care le experimenta corpul și pe care noi cu siguranță le percepem astăzi ca atare. Ca dovadă, pentru

susținerea acestei idei, autoarea aduce o serie de exemple textuale. Poeta Hadewijck se descrie pierdută în extazul provocat de o îmbrățișare cu Iisus care a penetrat-o. În concepția acesteia, experiența pe care a trăit-o era echivalentă cu iubirea de Dumnezeu. În aceeași situație se găsește și Sfânta Catherina, care considera prepuțul lui Iisus un inel de logodnă, pecetluind legătura ei cu acesta. În același context, o altă parte a corpului, pe care noi o considerăm încărcată de erotism, sânnii, erau văzuți în Evul Mediu ca o sursă de hrană. Afirmația este întărită și de asocierea în imagini a Fecioarei cu sânnii dezveliți alături de fructe. (Caroline Bynum, *op. cit.*, p. 86).

Steinberg explică punctul său de vedere cu privire la sexualitatea lui Iisus spunând că în mod normal sexualitatea și Christos sunt două subiecte ireconciliabile. Faptul că Iisus este lipsit de sexualitate și că sexualitatea este oarecum incriminatoare pentru acesta, fac ca asocierea celor doi să fie aproape imposibilă. Faptul că el găsește un punct comun între cele două subiecte, în arta medievală și cea a Renașterii, face ca cei ce citesc despre această asociere să fie circumspecți. Dacă totuși afirmația este argumentată cu imagini, atunci se consideră că acestea au un caracter excepțional.

Steinberg explică existența acestei legături prin numărul foarte mare de lucrări în care el găsește o conexiune între cele două subiecte. Subiectul său nu este o particularitate, ci un fenomen major în istoria creștinismului (Leo Steinberg, *op. cit.*, p. 107). În mod normal, spune autorul, reprezentări de acest gen, datând din Renaștere, ar fi fost retușate mai devreme sau mai târziu, dacă nu ar fi fost în concordanță cu credința. Astfel de simboluri nu s-au putut naște decât dintr-un sentiment religios puternic care, depășind tabuurile, a reușit să reprezinte dogma.

Este foarte interesant, spune Steinberg, modul în care artiștii au reușit să înțeleagă metaforele atât de bine, încât să le adopte și să le imite, înainte să apară cineva care să fie educat în spiritul înțelegerii. Dar puterea de înțelegere – uitată – la care se referă titlul acestei lucrări este foarte sofisticată și profundă. Este prețul pe care îl plătește societatea modernă pentru îndepărtarea sa de la izvorul misticismului creștin. De asemenea, autorul realizează că unele presupuneri ale sale sunt conjuncturale, dar se lansează în interpretări tocmai pentru a îndemna omul post-modern să privească aceste lucrări fără a se rușina.

Concluziile la care ajunge Steinberg se bazează mai mult pe o analiză de imagine tipică pentru un istoric de artă. Cu toate acestea, el încearcă în aceeași măsură să își justifice punctul de vedere, utilizând drept suport diverse texte contemporane lucrărilor.

Faptul că noi, cei de azi, privim lucrările prin prisma epocii post-moderne în care trăim își pune fără îndoială amprenta asupra modului în care percepem mesajul lor. Din punctul de vedere al epocii noastre, ambele teorii enunțate de autori sunt valide și cel puțin demne de luat în considerare. Faptul că devenim sau nu partizanii uneia sau a alteia depinde fără îndoială de substratul cognitiv-afectiv al fiecăruia dintre noi. Această temă este una deosebit de interesantă dar și controversată.

IOANA SAVU

Adrian Ioniță, Dan Căpățână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu: *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei/Archäologische Beiträge zur geschichte des Burzenlandes*, București, Editura Academiei, 2004, 163 pagini, 84 de figuri la sfârșitul volumului.

Dedicat memoriei profesorului Radu Popa, volumul pe care îl prezentăm cuprinde cea mai mare parte a cercetărilor arheologice efectuate în localitatea Feldioara, jud. Brașov, în anii 1990-1995. Începute din inițiativa și sub coordonarea lui Radu Popa în 1990, săpăturile au fost preluate din 1993 de Adrian Ioniță și Dan Căpățână. Investigațiile s-au concentrat în 5 sectoare: A – în partea de sud-est a localității, pe marginea unei terase; B – în jurul actualei biserici evanghelice; C – în grădina casei parohiale; D – piațeta dintre biserica evanghelică și casa parohială; E – la limita de vest a cetății de pământ; F – ruinele cetății medievale. Dintre acestea, în volum sunt prelucrate sectoarele D și F. Sectorul A, coordonat de semnătura acestor rânduri, a fost prelucrat și publicat separat¹, iar cercetările din sectoarele B, C și E rămase parțiale, au fost considerate pentru moment mai puțin relevante.

În *Introducere* sunt expuse motivațiile ce l-au determinat pe Radu Popa să deschidă acest șantier, sunt prezentați autorii și

¹ D. Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last Middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th-16th centuries*, în vol. *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca 2003, p. 305-328. Prelucrarea a fost parțială, deoarece autoarea nu a avut acces la materialul descoperit în săpături.

colaboratorii. După un scurt capitol dedicat *Amplasării geografice* (A. Ioniță), urmează *Istoricul cercetării* (A. Ioniță). Aflăm de aici că la Feldioara s-au efectuat cercetări arheologice în mai multe etape, începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea, orientate însă spre componenta preistorică a sitului. Este prezentat colectivul șantierului în cele 6 campanii de cercetare din anii 1990-1995, sunt descrise pe scurt sectoarele și este schițată o machetă stratigrafică a sitului.

Capitolul 4, semnat de N. și R. Boroffka, este dedicat *preistoriei*. În cursul săpăturilor au fost intersectate depuneri preistorice sub forma unor straturi sau a unor complexe, dar acestea nu au fost cercetate în mod special, materialul fiind recoltat pe adâncimi. Din epocile neolitică și eneolitică sunt reprezentate culturile cu ceramică lineară, Starčevo-Criș, Precucuteni, Boian (faza Giulești), Gumelnița, Cucuteni (grupul Ariușd) și Bodrogekérsztur. Perioada de tranziție este marcată de cultura Coțofeni, iar epocii bronzului timpuriu îi aparțin consistente vestigii ale culturii Schneckenberg. La Feldioara s-a locuit de asemenea în Hallstatt (cultura Gáva) și în La Tène. Locuirea dacică, reprezentată prin fragmente ceramice și două monede republicane, s-a încheiat probabil odată cu întemeierea așezării romane.

Epoca romană este tratată pe scurt în capitolul 5, semnat de A. Ioniță. Materiale romane au apărut în special în sectoarele D și A, iar în sectorul D au fost identificate și urmele unor locuințe, care nu sunt însă detaliate în text. Autorul consideră că așezarea era alcătuită din 10-12 gospodării, concentrate în interiorul cetății de pământ, în secolele II-IV. Din inventarul acestora piesele de metal au fost publicate anterior² și nu sunt redate în monografie, în schimb este comentată și ilustrată ceramica.

Capitolul 6 sintetizează descoperirile de *epocă medievală* din sectoarele D și F, respectiv necropola (A. Ioniță) și cetatea (D. Căpățână, cu contribuția lui A. Ioniță, N. Boroffka și R. Boroffka).

În piațeta din spatele bisericii evanghelice (sectorul D) a fost descoperită una dintre cele mai importante necropole medievale din Transilvania, aparținând coloniștilor sași și caracterizată prin înhumări în gropi cu nișă cefalică. Au fost cercetate 109 morminte, în care s-au înhumat 119 indivizi (6 morminte duble, 2 morminte triple). După catalogul mormintelor, urmează un detaliat comentariu referitor la contextul stratigrafic general și tipologia cimitirului, accentul fiind pus în mod evident pe ritualul funerar (tipologia gropilor și a foselor,

poziția morților). 17% dintre morminte au inventar, constând din 18 monede și un inel de tâmplă cu capăt în S. În afară de acestea mai apar sporadic urne de metal, fragmente ceramice, oase de animale, cochilii și cărbune. Complexa analiză a necropolei este sintetizată într-un tabel combinatoriu (fig. 59), iar pentru tipologia gropilor cu nișă ni se prezintă de asemenea un tablou cronologic (fig. 60).

Cele 6 monede medievale asigură datarea necropolei în a doua jumătate a secolului al XII-lea, încetarea înmormântărilor fiind determinată de instalarea teutonilor la Feldioara, începând din 1211. Autorul consideră că în sec. XIII cimitirul s-a transferat în jurul bisericii parohiale, adică aproximativ 50 m spre vest, s-a renunțat brusc la groapa cu nișă pentru cap, iar suprafața necropolei a fost cedată cavalerilor teutoni. Un strat de mortar care căpăcuiește gropile mormintelor este interpretat ca nivel de construcție pentru capela teutonilor, care nu a fost însă localizată prin săpături. Înțelegem că pe o suprafață destul de restrânsă în prima jumătate a secolului al XIII-lea au funcționat atât biserica parohială cât și un lăcaș de cult folosit de teutoni. Ulterior suprafața necropolei a devenit un fel de piațetă a așezării medievale, deja din secolul al XIV-lea fiind deranjată de numeroase gropi.

Pe teritoriul necropolei au mai fost descoperite o serie de obiecte datate în secolele XIV-XVIII, care sunt enumerate pe scurt și ilustrate. Ceramica din straturile imediat următoare funcționării necropolei, respectiv din secolele XIII-XV, este prezentată și ea lapidar, în vreme ce materialul mai târziu nu este cuprins în volum.

Autorul se ocupă în mod deosebit de ritualul înmormântării cu nișă cefalică, care permite atribuirea necropolei primului grup de coloniști sași așezați la Feldioara. Cu ajutorul a peste 100 de analogii europene, A. Ioniță urmărește apariția acestui fenomen funerar și evoluția lui începând din sec. V și până în secolul al XVI-lea. Așa cum rezultă din această erudită prezentare, mormântul cu nișă reprezintă aproape o banalitate în Europa centrală. Cu toate acestea, este interesant faptul că nu există preocupări speciale orientate în această direcție, care să contureze o imagine de ansamblu asupra problemei sintetizând stadiul cercetărilor. Fenomenul nu are explicații satisfăcătoare, el apare brusc în secolul al V-lea și se menține până în zorii epocii moderne. Pe de o parte este interpretat ca semn al unui anumit statut social, pe de altă parte se răspândește ca o modă, și o lungă

² A. Ioniță, *Așezarea romană de la Feldioara*, în *Mousaios* 4, 1, 1994, pag. 95-104.

perioadă aceste două accepțiuni coexistă. A. Ioniță a preferat o prezentare geografică a acestor descoperiri, deși poate o sistematizare tipologică a lor ar fi fost mai utilă cititorului.

Pe teritoriul Transilvaniei astfel de morminte sunt menționate la Drăușeni, Orăștie, Mediaș, Sibiu-Piața Huet și Sighișoara, evident în zona de colonizare occidentală din a doua jumătate a secolului al XII-lea. Nu s-a realizat o cartare a descoperirilor, dar punctele sunt atât de puține încât o hartă nu era de fapt neapărat necesară.

Autorul consideră că se pot diferenția 4 tipuri de morminte cu nișă cefalică: 1. sarcofage (sec. VI-XV), 2. ciste din piatră, cărămidă sau mixte (sec. X-XV), 3. gropi săpate în stâncă sau într-un sol foarte pietros (sec. X-XII), 4. gropi săpate în pământ (sec. X-XIII). După părerea noastră această clasificare se reduce de fapt la 3 tipuri, mormintele săpate în solul natural, stâncă, piatră sau pământ formând un singur tip. Pe următoarea treaptă se pot deosebi evident o serie de variante, asupra cărora nu este însă locul să insistăm.

În ceea ce privește mormintele cu nișă din Europa central-estică, ele pot aparține: 1. unor coloniști occidentali; 2. unor înalți prelați sau unor monahi din ordinele religioase venite din occident; 3. unor persoane cu un anumit statut social. După câte înțelegem, mormintele cunoscute în Transilvania sunt atribuite exclusiv primei grupe, din punct de vedere cronologic încadrându-se în secolul al XII-lea. Apărute în alte medii, ele au un caracter reprezentativ, și se exemplifică prin cele de la Sebeș Alba, care de fapt nu sunt prevăzute cu nișă ci cu un fel de pernă sub cap. Autorul folosește deseori expresia de "mormânt antropomorf" asupra sensului căreia nu exprimăm rezerve.

Mormintele cu nișă cefalică au fost semnalate pentru prima dată în Transilvania de către Radu Heitel, în urma descoperirilor din jurul catedralei romano-catolice din Alba-Iulia³. Deși la vremea respectivă acest ritual era puțin cunoscut și pe plan european, autorul a identificat cu o remarcabilă intuiție în purtătorii lui pe oaspeții occidentali aduși în Transilvania de regalitatea maghiară. Cercetările ulterioare au confirmat această opinie, iar necropola de la Feldioara, conservată în mod aproape miraculos prin transferarea cimitirului comunității încă din secolul al XIII-lea, este până acum cea mai completă descoperire de acest gen din România.

Așa cum subliniază Adrian Ioniță, importanța deosebită a acestei necropole rezidă în faptul că ea demonstrează colonizarea țărilor Bârsei încă din secolul al XII-lea, mai exact în timpul lui Geza II (1141-1161). Expresia *terra deserta et inhabitata*, folosită în legătură cu Țara Bârsei, este interpretată drept o simplă "formulare de cancelarie", care este departe de a reflecta situația existentă în acest teritoriu. Această teorie, susținută de autor încă din 1994 prin mai multe studii ale sale⁴, este astăzi unanim acceptată în literatura de specialitate a perioadei.

Parcursând paginile dedicate sectorului D, este evident că ele reflectă o săpătură riguroasă, bine înregistrată și minuțios prelucrată, în care recunoaștem cu ușurință prezența celui care a fost Radu Popa. Felul în care acest complex este introdus în circuitul științific este fără îndoială exemplar și ar putea fi un model pentru prelucrarea științifică a oricărei necropole medievale.

Subcapitolul referitor la cetate este cu mult mai palid decât cel prezentat mai sus, cu toate că în fond săpăturile au fost aproape exhaustive (fig. 61). După o scurtă descriere a amplasamentului și a stării ruinelor la începutul investigațiilor, este prezentată pe scurt săpătura (21 de secțiuni și casele în 5 ani de săpături) și stratigrafia generală, expedită într-un paragraf.

Cea mai veche etapă de construcție (totodată prima fază de locuire medievală) constă dintr-un zid gros de 1,90 m, păstrat segmental în afara incintei actuale, pe laturile de nord și vest ale acesteia. Zidul, dezvelit pe o lungime de 56 m, pare să descrie o formă ovală, dar nu a fost regăsit în secțiunile de pe laturile de sud și est, fapt pus pe seama fie a unei alunecări de teren, fie a unei demantelări ce nu lăsat urme arheologice. Să fie oare o fază neterminată? Autorii afirmă însă cu siguranță apartenența acestui segment la o

⁴ A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a Regatului maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în *Revista Istorică*, 5, 3-4, 1994, pag. 273-281. Idem, *Das Gräberfeld von Marienburg und die deutsche Siedlung in Siebenbürgen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte des Burzenlandes im 12. Und 13. Jahrhundert*, în *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 19, 2, 1996, pag. 121-128. Idem, *Quelques considérations sur la nécropole de Feldioara (dép. de Brașov)*, în vol. *Proceedings of the International Historical Conference: 900 years from the Saint Ladislav Death*, Oradea 1996, pag. 24-27.

³ R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977)*, I, *SCIV*, 36, 3, 1985, pag. 228. Idem, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977)*, II, *SCIV*, 36, 3, 1986, pag. 244.

incintă care încadra întregul platou al dealului și consideră că aceasta este fortificația menționată în 1240. Deși nu există elemente care să sugereze o anumită încadrare cronologică, ruina este datată în secolul al XIII-lea și atribuită, din punct de vedere constructiv, cavalerilor teutoni.

Cetatea actuală, de formă ovală cu axul lung aproximativ est-vest și două turnuri la extremitățile acestui ax, nu are nici ea o cronologie rezultată din investigațiile arheologice. Autorii consideră că a fost edificată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea de către comunitatea săsească, și a suferit mai multe etape de refacere sau reparație în secolele XVI-XVII, la care se poate adăuga o restaurare destul de drastică în secolul al XIX-lea. Rezultă indirect că la plecarea teutonilor cetatea lor a fost demolată, iar sașii rămași au construit una asemănătoare pe același amplasament. Cetatea de la Feldioara apare astfel drept una dintre cele mai timpurii cetăți de refugiu construite de sași.

Aproximativ în mijlocul incintei a fost descoperită o biserică sală cu absidă în formă de potcoavă și o clopotniță dreptunghiulară în fațada de vest. Întreaga suprafață a absidei este ocupată de fundația în formă de T a mesei altarului, construită probabil într-o etapă mai târzie, după cum sugerează semnele grafice întrebuițate în fig. 67. Zona arcului de triumf este ușor incoerentă: pe latura de nord pare să fi existat un pilon avansat spre interior, în vreme ce spre sud zidul se dezvoltă în linie dreaptă. Ulterior (?) limita dintre navă și absidă a fost marcată printr-o zidărie ce pare superficială, poate o fundație pentru o treaptă? În sfârșit în colțul de sud-est al navei apare un pilon, ce ar putea sugera existența la un moment dat a unei bolți? Autorii nu comentează aceste detalii ale planului. Între biserică și cetate nu s-a putut stabili o legătură stratigrafică. Fără să existe argumente arheologice, biserica este datată în secolul al XV-lea, după plan și tencuială, dar aceste elemente nu pot fi socotite, după părerea noastră, ca definitorii în acest sens. Pictarea bisericii înainte de reformă poate însemna și secolul al XIII-lea, de pildă. Autorii leagă această cronologie de faptul că în sec. XVI biserica este menționată în legătură cu o abație din Brașov. Suntem informați că tot în secolul al XVI-lea s-au construit anexele bisericii, dar nici din text și nici din ilustrație nu ne dăm seama care sunt acestea. Poate cele construcții interioare cu planimetrie neclară din fig. 61?

Materialul arheologic descoperit la cetate este doar enumerat. Câteva fragmente din sec. VII-VIII au apărut probabil în poziție secundară, deoarece nicaieri nu se vorbește despre un nivel de locuire din această etapă. Din sec. XIII-XIV (prima perioadă de funcționare a cetății?) este

menționată ceramică arsă reducător, decorată prin incizie (un material destul de rar în Transilvania, asupra căruia regretăm că autorii nu insistă). Din secolele următoare s-a descoperit ceramică "diversă", dar majoritatea fragmentelor ilustrate la planșa 81 par să aparțină sec. XIV-XV. Sunt menționate de asemenea fragmente de cabluri oală din sec. XVI-XVII. Celelalte materiale se rezumă la câteva mici obiecte din metal, un pieptăn din os și două monede din sec. XVIII.

Dintr-o săpătură destul de amplă, este frustrant faptul că în prezentarea cetății nu se face uz de argumente arheologice și nici referiri la stratigrafie. Desigur, o explicație parțială este aceea că pe teritoriul cetății s-au mai făcut și alte săpături; totuși, o analiză stratigrafică detaliată ar fi fost de mare folos. Descrierea tehnică a ruinelor se rezumă în general la precizarea unor lățimi, dar erau importante și cotele de adâncime, felul în care au fost fundate, identificarea unor nivele de construcție sau de demolare. O analiză de acest gen ar putea conduce la surprinzătoare concluzii privind cronologia relativă a construcțiilor de pe dealul de la Feldioara. De asemenea ar fi fost interesant de știut dacă se poate identifica un nivel de locuire din prima jumătate a sec. XIII, eventual în apropierea zidului ruinat atribuit teutonilor.

Subcapitolul 7 prezintă *descoperirile monetare*. Catalogul celor 38 de piese este urmat de un pertinent comentariu semnat de Adrian Popescu. Capitolul 8 conține un *inventar al documentelor* în care este menționată Feldioara în sec. XIII-XVI.

Cele 69 de pagini ale cărții sunt traduse apoi integral în limba germană, după care urmează rezumate în limbile română, germană, engleză și franceză.

Concordanța numelor de localități (română-germană-maghiară) este o prezență inspirată în finalul lucrării, iar alături de aceasta anexele mai cuprind, în mod tradițional, *prescurtările utilizate*, și o *împunătoare bibliografie*.

Ilustrația cărții este deosebit de complexă, cuprinzând planuri generale care facilitează înțelegerea săpăturii, planuri și profile detaliate ale celor două sectoare analizate și materialul arheologic. Preistoria este ilustrată prin 30 de figuri cu ceramică, iar alte 3 figuri conțin ceramică romană. Necropola este ilustrată printr-un plan general, două profile (fără să știm secțiunile) și planurile celor mai multe dintre morminte (15 figuri). Alte 3 figuri conțin fotografii. Ceramica din sectorul F se rezumă la o singură figură, iar obiectele de metal din

sectoarele D și F formează și ele o altă figură. Cercetările din zona cetății sunt ilustrate în 18 figuri: un plan general al săpăturilor, 5 secțiuni cu planuri și profile, selectate astfel încât să reprezinte diferitele sectoare, 2 profile ale secțiunilor lungi din interior, un plan general al săpăturilor pentru identificarea bisericii și 23 de fotografii. Materialul ceramic este concentrat în două planșe iar fotografiile monedelor în altele două. În ansamblu ilustrația este de calitate bună și perfect lizibilă, această ultimă remarcă fiind de reținut în primul rând în ceea ce privește profilele.

Monografia parțială a cercetărilor arheologice de la Feldioara se adaugă unei serii foarte restrânse a monografiilor arheologice referitoare la evul mediu transilvănean. Pe ansamblu apreciem că este o lucrare bine făcută, ale cărei concluzii sunt expuse cu claritate – chiar dacă nu totdeauna argumentate până la capăt. Situl de la Feldioara ridică în continuare unele probleme, legate în principal de evoluția clădirilor de cult, de raportul dintre o eventuală capelă teutonă și un edificiu parohial al primilor coloniști. Probabil finalizarea cercetărilor de la biserica evanghelică va furniza unele răspunsuri în această direcție, aducând unele clarificări la problematica existență a teutonilor la Feldioara. De asemenea publicarea celorlalte sectoare, a săpăturilor mai vechi și o eventuală recuperare a materialului din sectorul A ar fi bunuri câștigate ale arheologiei medievale din Transilvania.

DANIELA MARCU ISTRATE

Marius Porumb, Ștefan cel Mare și Transilvania. Legături culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2004, 123 p., în limbile română, franceză și germană, 88 de ilustrații.

Lucrarea lui Marius Porumb reprezintă o contribuție importantă în cadrul istoriografiei asupra legăturilor dintre Moldova și Transilvania în secolele XV-XVI, continuând cercetarea aspectelor cultural-artistice⁵, neglijate pe nedrept de unii istorici în favoarea celor economice sau

politic-militare⁶. Aceste ultime aspecte, deși susținute de un aport documentar mai solid – apanaj al actului oficial, nu reușesc să întregască pe deplin dimensiunea comunicării dintre Țările Române.

Problematica legăturilor culturale și artistice între Moldova lui Ștefan cel Mare și Transilvania se situează în completarea unei istoriografii a problemei, care a insistat mai mult asupra legăturilor bisericești⁷ sau circulației cărții manuscrise⁸, decât asupra “intermediarilor” și “influențelor” specifice unei istorii a artelor⁹, care încearcă să reconstituie aspecte sesizabile doar în “durata lungă”, aparținând analizelor comparativ-stilistice.

Recuperând contribuția epocii lui Ștefan cel Mare în Transilvania pe tărâm cultural-artistice, autorul contextualizează în demersul

⁶ Cele mai importante lucrări aparțin lui: Grigore C. Conduratu, *Relațiunile Țării Românești și Moldovei cu Ungaria. Până în anul 1526*, cu o scrisoare de Grigore G. Tocilescu, București, 1898; Alexandru I. Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1989; Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV-XVI)*, București, 1965; Victor Motogna, *Relațiile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, Dej, 1928; Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, în *Studii de istorie medievală și modernă*, ediție îngrijită, note și indici de Lucian Nastasă, București, 1990, p. 129-206.

⁷ Câteva lucrări despre legăturile bisericești ale Moldovei cu Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare sunt: Victor Popa, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea și raporturile ei cu Moldova*, în *Mitropolia Banatului*, VIII, 1958, nr. 7-9; Ștefan Balș, *Biserica lui Ștefan cel Mare de la Vad*, în *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, XXXVI, 1943.

⁸ Despre circulația manuscriselor de carte bisericească între Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare: M. Dan, O. Filipoiu, *Contribuții la istoria legăturilor culturale dintre Moldova și Transilvania în orânduirea feudală. Un manuscris slav transilvănean din 1511*, în *Mitropolia Moldovei*, XXXIX, 1963; a se vedea și Petre P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, 1959. Mai recent – Florian Dudaș, *Cărturari și artiști din Muntenia și Moldova peregrini în Crișana (sec. XIV-XVIII)*, Timișoara, 2003.

⁹ Marius Porumb, *Zugravii iconostasului bisericii Sfântul Nicolae din Hunedoara*, în *Acta Musei Napocensis*, X, 1973; Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, VIII, 1975.

⁵ Autorul continuă prin prezenta lucrare unele cercetări mai vechi asupra subiectului, concretizate într-un articol din 1981: Marius Porumb, *Arta românească din Transilvania și legăturile sale cu Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXIV, 1981, pp. 171-195.

său în primul rând surse de natură materială, de proveniență moldovenească sau realizate de meșteri din Moldova – reprezentate de edificii (fortificații, reședințe, biserici sau capele, cu caracteristicile lor arhitectonice, decorative și planimetrice), obiecte decorativ-semnificative (blazoane ale Moldovei în biserici transilvănene reformate, sub formă de reliefuli sau gravuri), odoare necesare cultului (icoane, potire, clopote) și manuscrise moldovenești de factură și uz bisericesc. Toate aceste izvoare le identifică pe teritoriul unei Transilvanii incluse regatului maghiar, circumscriind foarte precis¹⁰ zonele în care s-au conturat cu precădere focarele de influență de sorginte est-carpatică. Acestea s-au grupat în jurul stăpânirilor lui Ștefan cel Mare, în virtutea dreptului feudo-vasalic, acordat de regele Ungariei – Mathia Corvin, pentru stăpânirea feudelor Ciceului și Cetății de Băltă cu satele aparținătoare, iar pentru înzestrarea cu edificii și odoare a arhiepiscopiei de Feleac și episcopiei de Vad, în virtutea dreptului de patronaj și ctitorire de tradiție bizantină.

Alături de aceste surse materiale și bazându-se pe caracteristicile lor, autorul stabilește conexiuni, menite a apropia, comparativ, cele două zone. Legăturile cultural-artistice își au de fapt esența în această apropiere, în virtutea unui "dialog" reconstituit pe baza surselor materiale, a informațiilor din izvoarele epigrafice, narative sau documentare și a analogiilor între acestea. O aplicare a metodei comparativ-stilistice ar fi însă insuficientă dacă nu s-ar încerca reconstituirea filierelor prin care un anumit obiect sau specificitate artistică s-a propagat într-un mediu relativ îndepărtat geografic, cât și cultural de cel de origine. S-a încercat așadar, atât cât au permis-o sursele, identificarea artiștilor și cărturarilor moldoveni care au creat, transmis și difuzat moștenirea de cultură și artă românească în Transilvania, fără a se neglija aportul oficial, domnesc sau boieresc, ca promotor al răspândirii culturii în spațiul românesc medieval.

Cultura și arta moldovenească și-au făcut simțită prezența prin intermediul însemnelor puterii temporale, reprezentate în primul rând de stema Moldovei (bourul), care figurează la Cetatea Ciceului, așa cum s-a păstrat reprezentată într-o gravură de secol XIX¹¹, pe cahle descoperite la Sighișoara și Odorheiu Secuiesc¹² sau pe turnul fortificației bisericii evanghelice de

la Boian.¹³ De asemenea, s-a remarcat "aportul ctitoricesc și daniile"¹⁴ lui Ștefan-voievod pentru centrele episcopale românești de la Vad și mai ales de la Feleac, unde domnul a trimis un Liturghier (1481) și un Tetraevangheliar (1488), manuscrise miniaturate cu ferecături, care indiferent unde anume au fost realizate – în Transilvania sau în Moldova, păstrează influențe specifice artei moldovenești.¹⁵ Aceste influențe au fost sesizate de autor și în ceea ce privește planul tricon al bisericii din Vad, asemănător cu cel al bisericilor de la Est¹⁶ sau Sud de Carpați, dar și în cadrul altor elemente stilistice care ar fi avut la origine un model de sorginte moldovenească. În fapt, preluând ideea Corinei Nicolescu, Marius Porumb reiterează ideea că arta epocii lui Ștefan cel Mare a sintetizat toate achizițiile cultural-artistice ale lumii românești de până în secolul al XV-lea.¹⁷ Remarcăm, din perspectiva legăturilor dintre Țările Române, că această sinteză constituie un reper al devenirii culturii și civilizației medievale românești, dar nu neapărat că fenomenul ar putea fi reflecția unei culturi și civilizații unitare deja conturate.

Problema atribuirilor particulare ale "actului" cultural-artistic ridică însă și mai multe probleme, mai ales de analogie, pe care însă autorul le rezolvă, descoperind alte fațete ale comunicării dintre Țările Române: schimbul de meșteri, de artiști, dar mai ales de experiență, din care au rezultat lucrări de artă valoroase, pe ambele părți ale Carpaților. Astfel, se realizează o apropiere între picturile de factura Maica Domnului *Hodighitria*, păstrate până astăzi în biserica Sfântul Nicolae din Hunedoara și aparținând mănăstirii din Plosca și ansamblul de la Bălinești, prin persoana unuia și același meșter, amintit într-o listă din absida altarului bisericii hunedorene, Gavriil Ieromonahul.¹⁸ Un alt exemplu este constituit de *Tripticul Deisis*, din Sudul Transilvaniei, al cărui pictor, căruia i-au fost atribuite icoanele de la Budești-Josani (Ioan Botezătorul) și Lupșa-Alba (Iisus Pantocrator), a fost identificat pe baza inscripției

¹³ *Ibidem*, p. 121, ilustrația nr. 73.

¹⁴ *Ibidem*, p. 18.

¹⁵ *Ibidem*, p. 21.

¹⁶ *Ibidem*, p. 24-25.

¹⁷ Corina Nicolescu, *Artă în epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 259-361, apud Marius Porumb, *op.cit.*, p. 25, nota 25.

¹⁸ Marius Porumb, *op.cit.*, p. 27-28.

¹⁰ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania. Legături culturale și artistice moldo-transilvane în sec. XV-XVI*, Cluj-Napoca, 2004, p. 13, 15-16.

¹¹ *Ibidem*, p. 12.

¹² *Ibidem*, p. 14.

icoanei de la Budești, în persoana "multgreșitului Gheorghie".¹⁹

Analogiile și atribuirile sunt realizate în baza unor elemente certe, repetabile și elocvente, iar confirmarea este cu atât mai sigură cu cât este susținută prin inscripții sau alte categorii de izvoare care să autentifice intuiția istoricului de artă. Motivele recurente vorbesc de la sine: patrufoiul și vrejul de semipalmete sunt prezente atât în pictura, cât și în miniatura românească, iar planul triconc al unor biserici reia, atât în Moldova, cât și în Transilvania, mai vechiul model muntean Vodița II.

În ceea ce privește circulația cărții manuscrise între Moldova și Transilvania, autorul aduce câteva exemple, ilustrând felul în care lucrările de uz bisericesc erau aduse de moldovenii călători în Ardeal. Astfel sugerează însemnarea în slavonă – de la sfârșitul secolului XV sau începutul veacului XVI – de pe un Triod slavon de secol XV, semnalat de Nicolae Iorga și aflat în biserică ortodoxă din Hunedoara, dar provenind de la Mănăstirea Plosca. Acest Triod fusese dăruit ardelenilor, împreună cu alte cărți bisericești de învățătură de către Ieromonahul Simeon de la Mănăstirea Neamț.²⁰ De la Est de Carpați au mai fost aduse în Transilvania Liturghiere și Tetraevangheliare, folosite vreme de sute de ani, astfel că în 1696 mitropolitul Teofil din Bălgrad era în posesia unui Liturghier slavon scris de "păcătosul ieromonah Ghervasie din Putna", probabil în jurul anului 1492.²¹

Lucrarea integrează legăturile cultural-artistice dintre Moldova și Transilvania efortului de regenerare spirituală care a caracterizat domnia lui Ștefan cel Mare și care a corespuns în Ardeal revitalizării tradițiilor din ambianța citorilor cneziale²² și a zonelor de autonomie românească. Se reiau ideile umanismului renascentist, legate de transmiterea moștenirii romanității răsăritene prin intermediul perpetuării tradițiilor culturale bizantine, paralel cu tendințele spre unitate ale Țărilor Române.

Contribuția lui Marius Porumb este importantă prin sintetizarea legăturilor cultural-artistice între Moldova lui Ștefan cel Mare și

Transilvania, la nivelul unei întregi domnii, ceea ce nu s-a mai realizat pentru perioade așa de timpurii ale culturii românești, deoarece demersul implică dificultăți în reperarea, corelarea și interpretarea puținelor informații conținute de diferitele surse. Această lucrare rămâne un model metodologic în ceea ce privește aplicarea analogiilor și atribuirilor stilistice, specifice istoriei artelor, în studiul relațiilor și în general al comunicării dintre Țările Române.

DANIELA MITREA

Karoly Vekov, *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea*, Cluj-Napoca, Editura Studium, 2004, 150p.

Perceput ca trecut, prezent și viitor, timpul este o dimensiune foarte importantă în istoria omenirii. Cercetând trecutul, se fac comparații cu evenimentele prezentului și se încearcă descifrarea viitorului. Interesul față de trecut este prezent în viața fiecărui om. Istoriografia în general – și, referindu-ne la tema prezentă, istoriografia secolului al XVI-lea – notează acțiunile importante ale istoriei, analizând cauzele întâmplărilor, urmările și posibilele scopuri ale acestora. Volumul *Istoriografia maghiară din Transilvania în secolul al XVI-lea* este alcătuit din două studii importante: "Începuturile literaturii istorice transilvănene în limba maghiară în secolul al XVI-lea", și "Istoriografia maghiară transilvăneană în limba latină în secolul al XVI-lea". Károly Vekov este și autorul volumelor: *Locul de adevărită din Alba-Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, 506 p. și *Structuri juridico-militare și sociale la secui în evul mediu*, Cluj-Napoca, 2003, 232 p.

Studiile prezintă primele lucrări cu caracter istoric legate de Transilvania care, depășind viziunea medievală, poartă deja amprenta umanismului și a Renașterii. Începuturile literaturii istorice transilvănene în limba maghiară în secolul al XVI-lea se deschide cu prezentarea situației politice din Transilvania în context intern și internațional, a raporturilor economice și sociale interne, precum și a mediului cultural care a făcut posibilă dezvoltarea și evoluția istoriografiei din provincie. Acest studiu se ocupă în primul rând de scrierea istorică în limba maghiară, de autorii care au contribuit la nașterea unor asemenea preocupări, continuând cu prezentarea lucrărilor elaborate de aceștia. Analiza, amplă și complexă, are în vedere tematica, caracterul și conținutul lucrărilor,

¹⁹ Idem, *Inscripții medievale românești din Transilvania*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXI, 1978, p.307-308, apud Idem, *Ștefan cel Mare și Transilvania...*, p. 28-30, nota 36.

²⁰ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, II, București, 1906, p. 121, apud Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania...*, p. 32, nota 41.

²¹ Marius Porumb, *Ștefan cel Mare și Transilvania...*, p. 33.

²² *Ibidem*, p. 34.

metodele și izvoarele folosite, punctul de vedere al autorilor, contribuția pe care aceștia și-au adus-o la formarea noilor mentalități. Alături de Gáspár Heltai, Ioan Gálfi sau Sebastian Borsos, autori care s-au născut și au trăit în Transilvania, sunt discutate și operele altor autori, a căror activitate este legată într-un fel sau altul de provincia intracarpatică: Ștefan Székely, Petru Pellérđi, Leustăpu Gyulafi și Sebastian Tinódi. Ocupându-se atât de operele în proză, cât și de cântecele istorice, Károly Vekov subliniază importanța studierii acestor scrieri din perspectiva aspectelor și fenomenelor proprii istoriografiei.

Al doilea studiu: *Istoriografia maghiară transilvăneană în limba latină în secolul al XVI-lea*, schițează situația politică din perioada de după moartea regelui Matia și schimbările interne care au rezultat în Transilvania ca urmare a acestor evenimente. Lucrările istoriografice prezentate în acest studiu, aparținând unor autori ca Anton Verancsics, Gheorghe Szerémi, Nicolaus Olahus, Francisc Forgách, Ioan Zsámboki, Ioannes Michael Brutus, Wolfgang Kovacsóczy, Ioan Baranyai Decsi, Ștefan Szamosközy, Nicolae Istvánffy, tratează această perioadă foarte zbuciumată. Károly Vekov oferă cititorilor o succintă trecere în revistă a activității autorilor care s-au preocupat cu scrierea istoriografică, focalizându-și interesul asupra studiilor urmate, a locului ocupat de aceștia în cadrul culturii umaniste și, desigur, asupra operelor realizate de ei în limba latină. Cele câteva note biografice sunt importante pentru a înțelege interesul acestor autori față de Transilvania ca și punctele lor de vedere diferite față de evenimentele trecutului. Unii dintre autorii umaniști accentuează evenimentele politice și militare, alții se opresc și asupra factorilor de natură economică și socială. Cu toții, însă, caută explicații, încercând să descopere cauzele proceselor și evenimentelor istorice. Autorul subliniază importanța acestor lucrări în procesul de formare și dezvoltare a istoriografiei moderne, distinge trăsăturile și caracteristicile proprii istoriografiei transilvănene din secolul al XVI-lea. În concluzii, Károly Vekov accentuează motivația autorilor, scopul urmărit, aspectele care au influențat concepția și viziunea lor, caracterul umanist și calitatea operelor istoriografiei transilvănene maghiare scrise în limba latină în secolul al XVI-lea și, de asemenea, impactul acestora asupra istoriografiei secolelor următoare.

Subiectul abordat, bogăția materialului cercetat, analiza competență de specialitate a acestor manifestări istoriografice contribuie la a oferi cititorilor un volum de valoare deosebită, o adevărată sinteză a manifestărilor istoriografiei maghiare din Transilvania. Limbajul folosit este

foarte accesibil nu numai specialiștilor dar și publicului larg, pentru că, așa cum autorul însuși precizează în introducere, scopul pe care el însuși și-l propune rămâne acela pe care îl urmăriseră predecesorii săi: "să nu fie uitate evenimentele de importanță majoră și ca acestea să servească drept pildă și învățătură posterității" (p. 8).

ANDREA PAPP

***Studii și Materiale de Istorie Medie*, volumul XXII, 2004, 315 p. (Brăila, Edit. Istros, pentru Academia Română, Institutul de Istorie Nicolae Iorga București).**

Semnalam apariția volumului XXII al revistei *Studii și Materiale de Istorie Medie*, cu o secțiune specială dedicată epocii lui Ștefan cel Mare, comemorat la cinci secole de la moartea sa în anul 2004.

Din rubrica *Ștefan cel Mare*, remarcăm articolul lui Ștefan S. Gorovei care, în urma unei minuțioase investigații în Grecia, încearcă să lămurească genealogic și semantic denominația *Maria Asanina Paleologhina* a celei de-a doua soții lui Ștefan cel Mare, Maria de Mangop. Constantin Rezachevici surprinde un episod din legăturile cnezatului moscovit cu Ștefan cel Mare, puse sub semnul alianței matrimoniale – prin căsătoria Elenei, fiica domnului Moldovei, cu Ivan cel Tânăr, fiul lui Ivan III – alianță anulată de a doua soție a cneazului, Sofia Tominicina (Paleolog), pentru impunerea pe tron a fiului ei, viitorul mare cneaz Vasile III. Articolul Mariei Magdalena Székely aduce în discuție, de pe pozițiile istoriei artelor, semnificațiile ornamentelor celor 12 pietre tombale adăpostite de ctitoria și necropola de familie a lui Ștefan cel Mare – mănăstirea Putna. Studiul lui Liviu Pilat pune în prim plan felul în care lui Ștefan cel Mare i s-au asumat de către iconografia și literatura eshatologică rolul mesianic de salvator al ortodoxiei în fața turcilor, în condițiile în care anul 1492 (7000 al erei bizantine) era perceput în mentalul colectiv sud-est european ca moment al apropierii sfârșitului lumii. Ionel Cândea aduce noi contribuții referitoare la construcțiile cu destinație religioasă din Moldova secolelor XIV-XV, cu o încercare de perspectivă comparativă asupra altarelor paracliselor de la Cetatea Albă și Suceava. Nagy Pienaru continuă seria cercetărilor sale anterioare asupra relațiilor internaționale în Sud-Estul Europei, punând accentul pe felul în care

tratatul moldo-otoman din 1486 a determinat apropierea conjuncturală și pragmatică între Ștefan cel Mare și Mengli Giray împotriva regatului polono-lituanian, concretizată într-un acord scris în 1492. Ștefan Andreescu menționează descoperirea în arhivele genoveze a unui document din 12 ianuarie 1468, referitor la evenimente din mai 1467, când Gregorio de Reza, fost consul de Caffa și alți genovezi au fost arestați de moldoveni pentru a fi obligați a se întâlni cu Ștefan cel Mare. În asentiment cu Ovidiu Cristea și luând în considerare *Istoriile* lui Pachymeres, Andreescu justifică atitudinea domnului printr-o tradiție diplomatică perpetuată, de sorginte bizantină. Studiul lui Eugen Denize arată importanța *Diariilor* (1496-1533) lui Marino Sanudo ca sursă contemporană pentru reconstituirea istoriei lui Ștefan cel Mare, dar mai ales a relațiilor Moldovei cu Venetia, Ungaria, Polonia și Lituania.

Secțiunea *Miscellanea* este dedicată cercetărilor imagologice și de istorie a culturii și spiritualității medievale. Menționăm pe Virgil Ciocîltan cu un studiu despre sfântul Nicodim de la Tismana, la a cărui viață dedicată credinței ortodoxe, autorul adaugă o dimensiune politică consistentă, bazată pe legăturile ortodoxie-catolicism și ilustrând relațiile Țării Românești cu Ungaria, ale Sud-Estului cu Centrul Europei. Violeta Barbu abordează tema ecleziastică *Genealogia Christi* ca punct de plecare în reprezentarea conceptului medieval laic de persoană, bazându-se atât pe reprezentările genealogice figurative de tipul arborelui lui Eșeu, cât și pe varianta hagiografică – *vita Christi*. Alexandru Mareș studiază impactul ideii de sfârșit al lumii între anii 7000-8000 (era bizantină) în mediul ecleziastic românesc, cu ajutorul textelor slavo-române și românești din secolele XV-XVIII. Ivan Biliarsky corectează o greșeală de traducere a lui Petre P. Panaitescu din manuscrisul slav nr. 1 al Bibliotecii Academiei Române, în care expresia „de asemenea la voievodul ales” – incorectă – ar trebui înlocuită cu „de asemenea la ea”, sintagma făcând doar legătura între diferitele părți ale unui acatist, fără referiri la investitura domnilor.

Rubrica *Documentar* conține printre altele un studiu al Máriei Pakucs, în care aceasta aduce unele precizări utile în legătură cu creșterea cantumului vămii la ieșirea din regatul Ungariei începând din 1467, de când putem vorbi de vicesimă (5%) în locul tricesimei (3,3%), ultima practică în Transilvania până în secolul XVII doar la vămile interne. Alexandru Ciocîltan valorifică un document inedit din arhivele brașovene (Fond *Primăria orașului Brașov*, Colecția Privilegii, vol. I, doc. nr. 254), în care regele Ungariei, Vladislav al II-lea, promite – în

1496 – sprijinul și protecția sa sașilor din Brașov și Țara Bârsei, nemulțumiți față de o posibilă mărire a fiscalității. Studiul Florinei Ciure aduce noi contribuții la legăturile comerciale ale Transilvaniei cu Venetia în secolul XVI, pe baza unor izvoare din arhivele venețiene. Gheorghe Lazăr publică câteva documente inedite (1634-1644) din timpul lui Matei Basarab, legate de cumpărarea unor părți de ocini și rumâni în Stâlpenii de Sus și Popești de către Gheorghe Caridi. Cristian Luca și Eugen Zuică pun în discuție noi documente din arhivele congregației *De Propaganda Fide* din Roma, ilustrând activitatea pastorală a misionarilor catolici în Țările Române în perioada 1633-1640.

Din secțiunea *Recenzii și notițe bibliografice*, reținem câteva lucrări recenzate, dedicate lui Ștefan cel Mare, printre care: Eugen Denize, *Ștefan cel Mare. Dimensiunea internațională a domniei*, Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2004, 180 p.; Anghel Popa, *Serbările naționale de la Putna*, Câmpulung Moldovenesc, Edit. Fundației Culturale „Alexandru Bogza”, 2004, 222 p. La deja cunoscuta lucrare *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Portret în istorie*, Putna, Edit. „Mușatinii”, 2003, 617 p., se adaugă și o bibliografie completă și actualizată a temei *Ștefan cel Mare și Sfânt. 1504-2004. Bibliografie*, Putna, 2004, 193 p.

În contextul comemorării istoriografice a lui Ștefan cel Mare, remarcăm accentul pus pe aspectele *internaționale* ale domniei, legăturile Moldovei cu vecinii sau felul în care au fost percepute faptele domnului în izvoarele străine ale vremii sale. Apreciem aceste completări ca necesare în a dezvoltării dimensiunea externă complexă a unor evoluții interne remarcabile. De asemenea, diversitatea aspectelor prin care poate fi surprinsă o epocă, fie ea și a lui Ștefan cel Mare, ne face să medităm asupra complexității faptelor umane și a limitării gnozeologice a istoricului medievist, care poate reconstitui doar fragmentar aspecte ale realităților trecute.

Alături de lucrarea lui Eugen Denize, citată mai sus, menționăm apariția cărților cu același subiect: a Ilenei Căzan, *Dușmani de temut – aliați de nădejde. Țările Române în epoca lui Ștefan cel Mare în contextul politicii central-europene*, București, Edit. Minerva, 2004, 175 p., precum și a lui Ovidiu Cristea, *Acest domn de la miazănoapte. Ștefan cel Mare în documente inedite venețiene*, București, Edit. Corint, 2004, 183 p. Lucrările de mai sus aduc noi perspective asupra acțiunilor de politică externă ale lui Ștefan cel

Mare, valorificând materiale arhivistice și istoriografice străine.

DANIELA MITREA

Repertorii de arhive universitare din Ungaria: *Magyar egyetemi és főiskolai levéltárak fond-és állagjegyzékei. Die Bestände der Archive der ungarischen Universitäten. I. Rész/Teil. Szerkesztette/Herausgestellt von Heilauf Zsuzsanna, Kiss József Mihály, Szögi László. Budapest, 1997, 243 p.; Szögi László, Kiss József Mihály, A Magyar Képzőművészeti Főiskola Levéltára. Repertórium (1845) 1871-1991, Budapest, 1997, 137 p.; Kiss József Mihály, Szögi László, Varga Júlia, Az "Eötvös Loránd" Tudományegyetem Levéltára. Repertórium, 1635-1990. II. kötet. Budapest, 1999, 324 p.; Kiss József Mihály, A Magyar Testnevelési Egyetem Levéltára. Repertórium (1868-1990), Budapest, 1999, 97 p.; Idem, A Gödöllői Agrártudományi Egyetem Levéltára. Repertórium (1920-1990), Gödöllő, 2000, 127 p.; Kissné Bognár Krisztina, A Magyar Iparművészeti Egyetem levéltára. Repertórium (1880-1990), Budapest, 2001, 104 p.; Beiträge zur Geschichte und Entwicklung der Mitteleuropäischen Universitätsarchive, Hg. von Szögi László, Budapest, 2000, 220 p.; Molnár László, Szögi László, A Semmelweis Orvostudományi Egyetem Levéltára. Repertórium (1770p-1999), Budapest, 2002, 191 p.*

Paleta de instrumente de lucru asupra cărora insistăm mai jos reprezintă corolarul unei laudabile trude manifestată în spațiu și timp, respectiv în ultimul deceniu al secolului trecut, de către "Asociația Arhivelor Universitare și a Școlii Superioare din Ungaria", de a periegeza și valorifica sub un dublu unghi de percepție, general și particular, rețeaua instituțiilor de profil, dezvoltată și perfecționată în raport cu imperativele științifice novatoare în plan național și continental.

Organismul menționat a apărut la nivelul Capitalei maghiare în anul 1993, pentru ca ulterior să evolueze în areal intern (1996), incumbând din debut perspective și finalități, definite într-un concept menit să "instrumentalizeze", – sub forma unui "lexicon uzual", bazat de un set de criterii selective, ce îmbinau modalitatea expunerii agreabile, datul informativ actualizat și prompta apariție periodică –, bogăția fondurilor arhivistice create și păstrate de instituțiile de învățământ superior din Ungaria.

Din punct de vedere conceptual și metodologic, cele câteva titluri propun anumite mijloace specifice de rezolvare a chestiunii "arhivării" materialului documentar aflat în "gestiunea" Universităților și a Școlilor Superioare, interesante de cunoscut și interpretat tocmai în ideea unei cât mai benefice comparări cu existentul comensurat și cu preluarea unor posibile sugestii referitoare la problema "adaptării" multor elemente componente, de aplicat numai în cazuri concrete și într-o scală variabilă cantitativ și calitativ.

Cea dintâi lucrare, situată ca atare într-o relativă ordonare alfabetică-cronologică, dincolo de inerente hiatusuri valorice (de inventariere), motivate logic prin stadiul incipient al organizării propriu-zise, reunește într-o formă succintă, dar explicită, un excurs notabil privind cele mai semnificative depozite universitare din Budapesta și provincie. Cercetarea este eșalonată pe două direcții, tematizate potrivit structurii fiecărei arhive în parte, respectiv, în ideea în care rezumatul introductiv este urmat de descrierea fondului (colecțiilor) citate: 1) un număr de 13 arhive universitare, din care 4 sunt exterioare Capitalei (Gödöllő, Kesthely, Miskolc, Sopron); 2) alte unități găzduite de foruri de specialitate, ca și cele 6 instituții de învățământ teologic (Budapesta, Debrecen, Esztergom, Kalocsa, Sárospatak, Szombathely), și, militar (Budapesta, prin "Hadtörténelmi Levéltár").

Totalul depistat și estimat, după prelucrare, de circa 24.000 metri liniari, încurajează grupul de experți maghiari în continuarea demersului realizat în paginile unui următor volum, care să includă un segment compus din alte 10-15 arhive universitare (Academia de Arte Industriale, cea de Muzică, de Teatru etc.), reprezentative pentru stadiul trecut, prezent și viitor al preocupărilor științifice în domeniul pomenit.

Abordând structura devenită clasică în conceperea și elaborarea unor asemenea "îndreptare", Szögi László și Kiss József Mihály își edifică munca de ordonare, selectare și redactare a arhivei "Școlii Superioare de Arte Frumoase" din Budapesta în varianta deja tradițională: a) un necesar cuvânt introductiv, tratând succint și prob despre evoluția și organizarea administrativă proprie instituției descrise, precum și mărturii interesante vizând alcătuirea corpului didactic între anii 1871-1991; b) repertoriul stabilit până la 20 decembrie 1996, include un total de 53 de unități arhivistice, cu un valoros material documentar (3/4 păstrat intact!), relevant îndeosebi prin seria de "Matricole"

(după 1876), considerate drept prețioase surse în analizarea evoluției instituției, acțiune facilitată și de existența multor fonduri personale (de artiști și profesori), aflate într-o ordonare alfabeticocronologică. În finalul acestui meritoriu demers restitativ, cele 72 de documente excerptate în Anexă pentru anii 1860-1949 (p. 57-137), invită lectorul la meditație și reflecție pe marginea ființării și acțiunii, în spațiu și timp, a acestui lăcaș de cultură artistică, până în contemporaneitate.

Același reiterat tandem, augmentat numeric prin includerea unui colaborator extern, a trudit eficient la întocmirea unei ediții revăzută și adăugită (XX/1999), după cea precedentă (XX/1988), publicată în aceeași serie patronată de Universitatea din Budapesta. Motivația gestului săvârșit apare explicit comentată în text, mai precis faptul că aproximativ 536 m. l. de arhivă formați în deceniul scurs au condus la concretizarea unei atari situații, consemnată, drept urmare, prin date finale (30 martie 1999): 109 fonduri, 332 colecții și 11522 unități arhivistice pentru un total de 1037, 79 m. l. de documente. Volumul doi amintit a păstrat structura și tipologia celui anterior cu privire la materialele cuprinse și ilustrative pentru răstimpul dintre anii 1975-1999: 1) Nr. 1-53 (rectorat, facultăți, administrație, comitete, organisme, seminarii pedagogice); 2) Nr. 101-115 (institute, seminarii, catedre); 3) Nr. 251-272 (alte catedre); 4) Nr. 402-427 ("personalia").

În final semnatarii consideră că, până la construirea unui sediu nou și adecvat pentru cei peste 3000 de m. l., dar și pentru un alt Muzeu al Universității, decât cel inaugurat în 1998 în cadrul Bibliotecii Universitare, atari lucrări de referință, generale ori particulare, în legătură cu arhivele universitare sau chiar instituții specifice, au menirea să stârnească interesul specialiștilor pentru cunoașterea și cercetarea mărturiilor documentare rămase peste vremuri și oameni. Teză la care subscriem, în credința nutrită că multe din "modelele" oferite vor putea inspira strădania autohtonă de a organiza un sistem propriu de arhive ale instituțiilor de învățământ superior românesc.

Alte tratări referitoare la stratificarea rețelei de arhive universitare maghiare, continuă și dezvoltă efortul colectiv de aflare și ordonare a sursei primare de netăgăduită valoare în recuperarea și reintroducerea, în circuit științific, a datelor păstrate cu privire la destinul unor instituții de învățământ superior din capitala Ungariei și provincie. Instrumentele de lucru în discuție sunt elaborate într-o modalitate unitară de către specialiști proveniți din rândul generației tinere, formată la Facultatea de litere și filosofie a Universității "Eötvös Loránd" din Budapesta.

Astfel, de la bun început, materialul este edificat pe scheletul unei structuri bine știute: introducerea de rigoare, în fapt un excurs istoric de dimensiuni variabile, în funcție de importanța unității descrise, un capitol preliminar abordând, în general, soarta arhivei și formarea celei de profil (1993/1997/1998), câteva subdiviziuni care includ tocmai actul repertorizării fondurilor distribuite în raport cu funcția deținută în/pe compartimente distincte (rectorat, facultăți, catedre, institute, seminarii, administrație, comitete, varia etc.), și, mai ades, selecții de documente ilustrative în plan evolutiv.

Kiss József Mihály (1999) trece în revistă anumite etape semnificative ale trecutului Universității de Educație Fizică și Sport, între anii 1868-1990, și cercetează apoi materialul ordonat și recuperat, în parte (după intervențiile din 1987/1988 și până în 1997), pentru cele 16/25 fonduri, 25 unități de depozit, într-un total de 59,95 m. l. Utilă persistă latura documentară (21 piese, p. 49-97) cu privire la cei 25 de ani de existență (1924-1950).

Același semntar (2000) analizează și interpretează nucleul arhivistic creat (25/53 de fonduri, 1877 cutii, 734 volume, 250 m.l.) de instituția de învățământ superior agronomic între anii 1920-1990. Notabilă rămâne aici descrierea tronsonului reprezentat de Academia de la Cluj-Mănăștur (1906-1945: 18 volume, 1, 5 m. l., p. 121-122).

Kissné Bognár Krisztina surprinde un mai vast segment existențial din devenirea Universității de Arte Industriale (1880-1990), prin cele 25/27 de fonduri, 441 cutii, 306 volume și 60,94 m. l., cu avataruri explicate pentru anii 1880-1944, cu organizări necesare între 1945-1983, și cu proiecte de viitor, sporite prin temeinica motivație asumată de setul de izvoare referențiale, redat în Anexă (p. 85-104).

Un interes aparte dobândește, în contextul dat, volumul reunind intervențiile exprimate cu prilejul unei conferințe internaționale de profil, organizată la Budapesta, între 6-9 decembrie 1999. Cei 27 de contributory (Ungaria 13, Germania 3, Austria, Cehia, Polonia 2, Croația, Lituania, România, Slovacia, Slovenia 1) au abordat chestiuni generale legate de complexitatea arhivelor universitare din centrul și sud-estul continentului, ca și de direcții/tendențe conceptual-metodologice vehiculate în palier național și internațional. Aspecte particulare referitoare la fonduri, izvoare, muzee au fost dezvoltate în legătură cu organizarea instituțiilor de

specialitate din/in Croația (Zagreb), Germania (Berlin, Dresda, Tübingen), Lituania (Vilnius), Polonia (Cracovia), Slovacia (Bratislava), Slovenia (Ljubliana), Ungaria și Slovacia (Bratislava). Schimbul de idei "fixat" în paginile volumului publicat imediat, relevă un potențial calitativ și contribuie la mobilizarea altor eforturi similare în tentativa de orientare a arhivelor universitare pe făgașul cercetării științifice exigente. Opinie căreia îi subscris și recenzentul, în speranța că semnarea unor atari încercări poate stârni curiozitatea și eficacitatea colegilor arhiviști români.

Varianta (2002) revăzută a ediției tipărită în 1982 este motivată de un context de factori obiectivi, dintre care enumerăm importanța deosebită a specializării în domeniu, îndeosebi după anul 1993, fondul arhivistic sporit considerabil în vreme, și totala modificare a propriei structuri de reorganizare internă.

Introducerea are menirea să creioneze un traseu evolutiv al instituției medicale, perceput de la aspectul fondării (1770/1771, Nagyszombat, și, 1777, strămutarea la Buda) și până la fazele dezvoltării implicate în decursul secolelor XIX și XX. Însemnătatea sursei arhivistice este dată de unicitatea actelor păstrate în originalul latin/maghiar pentru epoca de maximă înflorire a învățământului medical teoretic și practic, desfășurat în capitala Ungariei dualiste. Fără să se omită aspectul contemporan, devenirea instituției de sine stătătoare (1951), care primește denumirea onorifică de "Semmelweis" în 1969 și oferă, în 2000, un avantaj compus din șase facultăți de sine stătătoare.

Un paragraf aparte este închinat avatarurilor fondurilor de arhivă, mai cu seamă în timpul celui de-al doilea război mondial și în anii postbelici (1948-1956), când distrugerii inevitabile și permutări succesive, însoțite de "selecții" arbitrare au afectat fondurile compuse din procese verbale, protocoale ale Decanatului și Rectoratului, cele personale (profesori și studenți) și cele practice, aparținând unor clinici și instituții speciale.

Acțiunile de reorganizare petrecute între 1977-1982 au fost urmate de altele găzduite de ultimul deceniu al veacului trecut, când, în pofida unei reduse capacități de dispunere efectivă, secția de profil fiind în cadrul Bibliotecii universitare medicale, includea 49 de fonduri și 92 colecții, într-un total de 4910 unități arhivistice, respectiv 404.13 m. l.

Prezentarea acestor lucrări ilustrative pentru munca arhiviștilor maghiari de a reorganiza și viabiliza științific un perimetru documentar valoros pentru evoluția multor instituții de învățământ superior din țara vecină își propune,

în subsidiar, să sensibilizeze atenția specialiștilor români și să îndemne la un efort mult mai coerent în valorizarea fondurilor de profil păstrate, actualmente, la filialele locale ale Arhivelor Naționale.

STELIAN MÂDRUȚ

Florin Medeș, Nicoleta Toma, Vasile Râmneanțu, Muzeul Banatului. File de cronică, I. (1872-1918), II. (1918-1948), Timișoara, Editura Mirton, 1997, 2003, 169, 415 p.

Definirile instituției muzeale în literatura de profil au suportat și continuă să accepte o serie de amendamente privind locul și rolul organismului în funcție de menirea propusă și raportată la existentul deținut ca arie de activitate, domeniu de cuprindere, problematici aparte: trecut muzeologic, protecția monumentelor, cercetarea tri-ori cvadruplu dimensionată (istorie, arheologie, artă, etnografie), raporturile dintre muzeu și colecționari în cadrul relației dezvoltate cu mediu urban și rural, logistica făurită prin organizarea patrimonială și a circuitului dintre depozite și expoziții, existența funcțională a publicației aferente și a corpului de cercetători ori personalități etc.

Unor atari "comandamente" teoretice și practice se circumscrie realizarea monografică în două volume, trudită sub diriguirea acribă a unui împătimit cunoscător al istoriei locale, veridic "Nestor" al trecutului "Muzeului Banatului", specialist cu o vechime respectabilă în "meseria de muzeograf" (de la mijlocul anilor '60, cu un interimat directorial la jumătatea anilor '70!).

Contribuțiile muzeografice reunite în cele două tomuri sub îndrumarea primului dintre semnatari, într-o serie cronologică urmată în intenția de a certifica evoluția instituției dintre anul înființării (1872) și zilele noastre, au drept scop esențial ca, dincolo de faptul intrinsec comemorat, cei 125 de ani omagiați de la fondarea "Societății de Istorie și Arheologie din Timișoara", să însemne un act reflex de evaluare și rememorare pentru un asemenea traic edificiu de cultură și știință locală, ilustrat în evoluție de aportul și competența unor nume precum: Ormos Zsigmond, Miletz János, Berkeszi István (până la 1918), Ioachim Miloia, Aurel Ciupe, Dionisie Linția, Marius Moga (interbelic și postbelic).

Autorii au tins și au izbândit să finalizeze o primă rațiune practică, respectiv absența unei monografii de specialitate. Alte motive de natură moral-etică, cu pecete indiscutabilă în creionarea unor specificități locale, au fost cumpănit expuse cu privire la dezvoltarea sinuoasă a instituției în sine (de la societate privată la forma actuală), ca și a personalului uman (cu defecte și calități), într-o evidențiere gradată temporal, axată pe succinta detaliere a câtorva evidente "paradoxuri" dihotomice ("unguresc", 1872-1919; "românesc", 1918-1948: "tăcerea rusă comunistă", urmată de cea "informațională" și de cea "național comunistă", marcată de impactul politicii egalizării structurilor muzeale conform directivelor partidului unic).

Rațiunea științifică esențială a semnatarilor a constatat în a contribui la cercetarea unui fenomen în toate articulațiile previzibile tocmai prin apelul făcut la elementul factologic înfățișat într-un stil lapidar, descriptivist, dar bogat în mărturii și sugestii, ba chiar și prin segmentul de ilustrații de epocă. Fără să se insiste exagerativ pe anumite premise în gen de "Muzeul dinainte de Muzeu", dar cu accente definitorii pentru a puncta importante faze din evoluția instituției în spațiu și timp. Caracterul analitic și excesul de amănunte, utilizat în narare, au menirea de a înlătura tocmai un angrenaj de aprecieri generale confuze, inconsistente și inexacte, reiterate cu obstință în ani, indiferent de epocă și de "paradoxuri", despre lăcașul de cultură și truditorii săi.

Seriozitatea demersului științific întreprins este adevărată de complexitatea aparatului științific și consistența valorică a lucrărilor consultate pentru segmentul temporal dintre 1872-1917 (981 note, p. 107-139) și 1918-1947/1948 (1877 note, p. 253-378). Nu este de mirare că au scăpat ochiului vigilent al lectorilor unele inadvertențe, precum: p. 294/n. 629, 293/601, 298/686, 318/930, 331/1118, 352/1965, 357/1569, 364/1670 etc.

Recenzentul speră într-o lectură la fel de oportună a volumului trei, în pregătire, tratând despre epoca postbelică (1949-1976) și în utilitatea "crestomației" de texte despre existența și activitatea instituției muzeale din capitala Banatului, între anii 1872-2005! Strădania colegilor de la Timișoara este pilduitoare și ar putea stimula eforturile altor cercetători de la nivel muzeal local ori național, de a monografia devenirea organismelor cultural-științifice respective, zămislite în spațiu și timp cu un rost bine definit în memoria colectivă.

STELIAN MÂNDRUT

Gheorghe Iancu, *Problema minorităților etnice din România în documente ale Societății Națiunilor 1923- 1932 / Le problème des minorités ethniques de la Roumanie dans des documents de la Société des Nations 1923-1932 / Ethnic Minorities from Romania in Documents from the Nations' Society 1923-1932*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2004, 399 p.

Apărută în 2004, la deja consacrată editură clujeană "Argonaut", în colecția "Documente. Istorie. Mărturii", lucrarea reputatului istoric clujean Gheorghe Iancu tratează, din perspectiva unor documente din perioada interbelică existente în fondurile Societății Națiunilor, problematica minorităților etnice din țara noastră. După cum însuși autorul mărturisește, sursele de cercetare ale acestui subiect sunt foarte numeroase; autorul s-a mărginit la publicarea rapoartelor întocmite de șefii secțiilor administrative și minorități de la Societatea Națiunilor, Erik Colban și Pablo de Azcarate, în urma călătoriilor de informare efectuate de aceștia în România între anii 1923 și 1932. În același timp, încă din prima pagină a volumului, dr. Gheorghe Iancu atrage atenția asupra faptului că a urmărit plasarea României și a statutului minorităților din această țară în ansamblul reglementărilor interne și internaționale ale perioadei pe care o tratează.

Urmează, pe parcursul unui important număr de pagini, un studiu istoric în care sunt evidențiate principalele momente care au marcat istoria românilor din Transilvania în perioada cuprinsă între mișcarea memorandistă și Conferința de Pace de la sfârșitul Primului Război Mondial. Este menționat faptul că problema minorităților etnice din România de după Unire s-a constituit într-o componentă importantă a vieții noastre politice, economice, culturale și religioase, cu multiple consecințe și pe plan extern. Din acest motiv, atât în România cât și în străinătate, numărul celor care au abordat acest subiect, dintr-o multitudine de puncte de vedere, este foarte mare.

Primul document, „Note preliminară” (1923), îi aparține lui Erik Colban și este publicat în acest volum în limbile engleză și română. Este vorba de un document trimis în luna august 1923 Secretarului general al Ligii Națiunilor, reprezentând însemnările preliminare asupra călătoriei efectuate de Colban în țara noastră în luna iulie și în primele zile ale lui august. Sunt evocate câteva întâlniri cu diferite personalități ale

vieții politice românești, precum și vizita sa în Transilvania. Al doilea document, redactat tot de Erik Colban, este o relatare asupra călătoriei efectuate în țara noastră în luna mai 1924. În însemnările sale, Colban insistă asupra problemelor privind minoritățile, mai ales asupra acelor legate de viitoarea lege a învățământului – lege care viza numai școlile de stat, nu și pe cele confesionale sau private. Și acest document este publicat în două limbi, română și engleză. Următorul document, un jurnal, descrie ultima vizită a lui Erik Colban în Transilvania, în octombrie 1926, fiind publicat în limbile română și franceză.

Călătoria spaniolului Pablo Azcarate în România, în octombrie 1930, este evocată în al patrulea document publicat de istoricul clujean. Încă din primele rânduri, este subliniat faptul că scopul deplasării lui Azcarate în România a fost cel stabilit la Geneva cu delegația țării noastre: de a lua legătura cu organele însărcinate în administrația românească cu examinarea chestiunilor privind minoritățile și cu persoanele responsabile de politica guvernului român în acest domeniu. Azcarate atrage atenția că a avut impresia că una din principalele cauze ale dificultăților în problema minorităților din România interbelică se datora faptului că guvernul, autoritățile și opinia publică considerau campaniile și activitățile unora dintre minorități, în special a celei maghiare, ca neurmărind atât obținerea unei îmbunătățiri a situației minorității în cauză, ci mai curând menținerea unei stări de agitație, de neliniște și nemulțumire pentru a induce în străinătate impresia că statutul teritorial al României stabilit în 1919-1920 nu se poate menține și, în consecință, se impune o revizuire a frontierelor. În același timp, Pablo Azcarate subliniază faptul că principala preocupare a guvernului și a opiniei publice este criza economică și în special criza agricolă. Ultimul document, apărut de asemenea în limbile română și franceză, reprezintă o notă întocmită de același Pablo Azcarate asupra călătoriei efectuate în România în septembrie 1932, referindu-se la problema bunurilor fostului regim secuiesc.

În ceea ce ne privește, nu putem să nu remarcăm că, în pofida faptului că istoriografia română abundă în scrieri dedicate minorităților entice din România, în ceea ce privește problematica minorităților entice din țara noastră în dezbaterile de la Societatea Națiunilor s-a scris prea puțin. De aceea demersul D-lui Gherge lăncu este unul important pentru specialiștii interesați de acest subiect. Pe de altă parte, inițiativa autorului de a publica cuvântul înainte, studiul introductiv și documentele propriu-zise în trei limbi va permite și unor cititori străini

interesați de subiect să parcurgă paginile acestui volum.

Lucrarea se încheie cu o bibliografie selectivă, cu un indice de nume proprii și cu o listă a cărților apărute la Editura Argonaut.

MARCELA SĂLĂGEAN

Südostdeutsche Vierteljahresblätter, Jahrgänge 36-49, Register II, (1987-2000). Bearbeitet von Eduard Schneider. München. Südostdeutsche Kulturwerk Verlag, 2001, 328 p.

Tradiția indicelui de revistă consacrată în palierul informației științifice din arealul german este fructuos marcată, după un prim volum despre anii 1952-1986, apărut în 1990, de cel prezent, înfățișat într-o bine definită structură tematică. Astfel că, momentul jubiliar în existența și dezvoltarea publicației este întrutotul ilustrat prin judicioasa comensurare bibliografică a studiilor și articolelor publicate pe durata unei jumătăți de veac.

Chiar dacă actual se înfățișează cu un subtitlu modificat (nr. 1/2001: "Revistă de literatură și artă, de istorie și actualitate"), periodicul fondat într-un context geopolitic și ideologic specific, era menit să existe și supraviețuiască pentru a informa germanii originari din zona centrului și sud-estului continental, dar și conașionalii trăitori în Republica Federală, despre realitățile și perspectivele conviețuirii trecute, prezente și viitoare într-un peisaj etnic, confesional și multicultural strict definit.

În plan conceptual-metodologic, strategia de acțiune a revistei a fost total schimbată la granița deceniilor nouă și zece din secolul XX, drept urmare a permutărilor de sistem petrecute la est de "Cortina de Fier", asumându-se, pe moment, îndeosebi un rol de "punte de legătură/comunicare/conlucrare" în palier cultural și spiritual în ideea ocrotirii și revigorării raporturilor bi- și multilaterale între țările și popoarele situate într-o abordare deschis paneuropeană. Fără să se negligeze tratarea specificului propriu zonei și națiunilor existente, cercetat în întregime din punct de vedere istoric-geografic, etnografic-folcloric, literar-artistic de către un mănunchi de inițiatori și colaboratori, activând în cadrul Institutului de specialitate din capitala Bavariei. Au fost evidențiate, astfel; Slovacia, Croația, Iugoslavia, Ungaria, Slovenia, România și Ucraina, cu focalizări pe centre regionale tradiționale, precum: Banatul,

Bucovina, Galiția, Transilvania, Sirmium, Voivodina etc. Au fost cercetate forme și direcții tematice aparte: literatura beletristică, traduceri, articole/studii, interviuri, recenzii, istoria artei (expoziții, reproduceri foto), tradiția și actualitatea în muzică, istoria proprie germanilor (migrație, așezări, biserica, învățământul, deportarea în al doilea război mondial etc.), rubricatura de informații, știri, recenzii, diverse, pentru un total de 14 ani, 56 numere și 5100 pagini.

Date tehnice în alcătuirea volumului se regăsesc logic în ordonarea alfabetică pe autori și

teme de cercetare, la fel, un indice separat pentru recenzii, în convență cu cel uzual pentru nume de persoane și locuri geografice.

Importanța unui atare instrument de referință bibliografico-documentară este de netăgăduit și poate însemna un real model contributiv pentru repertoriizarea istoriei minoritare locale, și nu numai, la parametrii extinși europeni.

STELIAN MÂNDRUȚ

CRONICA ACTIVITĂȚII

CRONICĂ SELECTIVĂ A ACTIVITĂȚII SECȚIEI DE ISTORIE MEDIEVALĂ, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

Expoziții. Secția de istorie medie, modernă și contemporană a MNIT a organizat expoziții care au valorificat bogatul și valorosul patrimoniu muzeal existent atât în colecțiile proprii, cât și în colecțiile altor muzee din țară. De asemenea, piese din colecțiile muzeului nostru au făcut parte din expoziții naționale organizate de numeroase muzee din țară.

Enumerăm mai jos principalele expoziții din perioada 2002-2003: *Istoria Universității din Cluj*, februarie 2002; *Oglinda timpului*, expoziție de artă plastică, aprilie 2002; *Plăcerile mesei de-a lungul veacurilor*, mai 2002; *Carol Pop de Szathmary – martor al epocii*, expoziție organizată de Muzeul Militar Național din București în colaborare cu MNIT, septembrie 2002; *Gravura italiană din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (sec. XVIII-XIX-lea)*, expoziție organizată la Centrul Cultural Italian din Cluj, octombrie 2002; *Tradiții istorice ale pompierilor din județul Cluj*, expoziție organizată la sediul pompierilor militari din Cluj-Napoca, septembrie 2002; *Iluminatul între antic și modern*, decembrie 2002; *Suveranii României și Universitatea din Cluj*, expoziție organizată la Muzeul Universității Babeș-Bolyai, aprilie 2003; *Cuisine, machine et dépendances*, expoziție organizată în colaborare cu Centrul Cultural Francez, mai 2003; *De la grâu la pâine*, expoziție realizată în colaborare cu Muzeul Etnografic al Transilvaniei, mai 2003; *Istoria drapelului tricolor*, expoziție organizată la sediul Inspectoratului Județean de Poliție, iunie 2003; *Trasee ale memoriei*, expoziție realizată cu colaborarea MNIT de către Centrul Cultural German, octombrie 2003; *150 de ani de la crearea Episcopiei greco-catolice de Cluj-Gherla*, expoziție realizată de către Episcopia greco-catolică în colaborare cu MNIT, noiembrie 2003; *Politicul în viața Universității din Cluj*, expoziție organizată la Miercurea Ciuc cu ocazia simpozionului național „Istoria recentă în muzee”, noiembrie 2003.

Popularizarea Muzeului și a colecțiilor sale prin mass-media: presă scrisă, posturi locale, regionale și centrale de radio și televiziune. Specialiștii secției de istorie medievală, modernă și contemporană au prezentat la posturile de radio și televiziune expozițiile organizate la sediul central al muzeului; au susținut conferințe și au ajutat cu materiale foto-documentare școlile din oraș (Liceul N. Bălcescu, Școala Generală I. Lupaș, Liceul M.I.U., Liceul S. Brassai, Liceul T. Popovici, Liceul economic, etc.); au prezentat în presa locală, regională și centrală acțiunile culturale ale muzeului, au publicat articole legate de istoria locală, au prezentat colecțiile și patrimoniul muzeal (*Adevărul de Cluj*, *Gazeta de Cluj*, *Tribuna*, *Clujeanul*, *Evenimentul zilei*, *Ziua* etc.).

Simpozioane și manifestări științifice. Enumerăm principalele manifestări științifice la care au participat muzeograful secției de istorie: Simpozionul *Memorialul Sighet*, Sighet, iulie 2002; simpozionul tinerilor doctoranzi *Rodosz*, Cluj-Napoca, mai 2002; masa rotundă cu tema *Transilvania: oameni, istorie, economie*, organizată la sediul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în cadrul programului intercultural „Encounter Diversity”, iunie 2003; *Al XV-lea Simpozion Național de Etnoarheologie*, Muzeul Etnografic al Transilvaniei, decembrie 2002; Conferința Internațională de Istoria Culturii *In memoriam Radu Popa 1933-1993*, Sighișoara, 2003; simpozionul *Călători din spațiul românesc în Occident*, organizat de Universitatea „Babeș-Bolyai” septembrie 2003; sesiunea aniversară *Episcopia Greco-Catolică Cluj-Gherla*, Cluj-Napoca, 2003 etc.

Tematica cercetării științifice: Istoria politică a Transilvaniei medievale; arhitectură ecleziastică; civilizație medievală; stat și societate în Transilvania medievală; cultură hegemonică și culturi subalterne; genealogie (T. Sălăgean, G. Petrov, M. Mihály). Istoria mentalităților și imagologie; relațiile româno-maghiare și româno-franceze în sec. al XIX-lea (M. Mitu, O. Muntean). Istorie economică și politică interbelică; personalități clujene; sistemul concentraționar comunist; fonduri documentare din inventarul muzeului (I. Ciupea, D. Comșa). Medalistică și heraldică din sec. XIX-XX (L. Călian).

Îmbogățirea patrimoniului secției de Istorie: Patrimoniul muzeal s-a îmbogățit cu noi fonduri documentare (Constantin și Hadrian Daicoviciu, Al. Vaida Voevod), ziare, cărți și reviste, materiale foto-documentare, documente care ilustrează istoria interbelică și istoria recentă; obiecte de istoria tehnicii; artă decorativă (sticlărie, porțelan, mobilier), colecții de medalistică, numismatice și filatelice, etc.

Publicații: În anul 2003 a apărut publicația secției de istorie a muzeului, *ACTA MVSEI NAPOCENSIS*, numărul 37-38, ISTORIE, II, 2000-2001

SELECTED EXCERPTS FROM THE ACTIVITY OF THE DEPARTMENT OF MEDIEVAL, MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY, OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF TRANSYLVANIA (NMHT)

Exhibitions: The Department of Medieval, Modern and Contemporary History of the NMHT has put up exhibitions with its rich and valuable patrimony – both its own collections and exhibits displayed in other museums throughout the country. Exhibits belonging to our museum were part of national exhibitions organized by numerous other Romanian museums.

Below you can find a list with the main exhibitions in 2002-2003: *History of the University in Cluj*, February, 2002; *Time Mirror*, exhibition of plastic arts, April, 2002; *Enjoying Meals Throughout Centuries*, May, 2002; *Carol Pop de Szathmary – Witness To His Epoch*, exhibition organized by the National Military Museum of Bucharest in collaboration with NMHT, September, 2002; *Italian Engraving in the Collection of the National Museum of History of Transylvania (18th-19th century)*, exhibition organized at the Italian Cultural center of Cluj, October, 2002; *Historic Traditions of Cluj District Firefighters*, exhibition organized at the headquarters of the military firemen in Cluj-Napoca, September, 2002; *Street Lighting between Ancient and Modern*, December, 2002; *Romanian Sovereigns and the Cluj University*, exhibition organized at the Babeș-Bolyai University History Museum, April, 2003; *Cuisine, machine et dependences*, exhibition organized in collaboration with the French Cultural Center, May, 2003; *From Wheat to Bread*, exhibition organized in collaboration with the Ethnographic Museum of Transylvania, May, 2003; *History of the Tricolor Flag*, exhibition organized at the

District Police Headquarters, June, 2003; *Memory Trails*, exhibition organized by the German Cultural Center in collaboration with NMHT, October 2003; *150 Years Since the Creation of the Cluj-Gherla Greek-Catholic Bishopric*, exhibition organized by the Greek-Catholic Bishopric in collaboration with NMHT, November, 2003; *Politics in the Life of the Cluj University*, exhibition organized in Miercurea Ciuc on the occasion of the national symposium "Recent History in Museums", November, 2003.

Advertising the Museum and its collection in the media: printed press, local and central TV and Radio stations: Specialists of the Department of Medieval, Modern and Contemporary History presented the exhibitions organized in the museum on TV and radio stations; they held conferences and helped, with documentary and photographic materials, the schools in the city (N. Bălcescu High, School I. Lupaș, M.I.U. High School, S. Brassai High School, T. Popovici High School, The Economic High, etc.); they presented in the local and central media the cultural initiatives of the museum, published articles related to local history, made presentations of the collections and the museum patrimony (in media such as the newspapers *Adevărul de Cluj*, *Gazeta de Cluj*, *Tribuna*, *Clujeanul*, *Evenimentul zilei*, *Ziua* etc.,).

Symposia and scientific reunions. Below you can see the main scientific manifestations where the museum staff, members of the history department, took part: The *Memorialul Sighet* Symposium, Sighet, July, 2002; the *Rodosz* symposium of the young PhD students, Cluj-Napoca, May, 2002; theme round table on *Transylvania: People, History, Economy*, organized at the National Museum of History of Transylvania within the intercultural program "Encounter Diversity", June, 2003; *The 15th Ethno-Archaeology National Symposium*, at the Ethnographic Museum of Transylvania, December, 2002; The International Conference of History of Culture *In memoriam Radu Popa 1933-1993*, Sighișoara, 2003; the symposium *Călători din spațiul românesc în Occident* ("Travelers from the Romanian Territory to the West") organized by the "Babeș-Bolyai" University, September, 2003; the anniversary session *The Cluj-Gherla Greek-Catholic Bishopric*, Cluj-Napoca, 2003, etc.

Themes of scientific research. The political history of medieval Transylvania; ecclesiastic architecture; medieval civilization; state and society in medieval Transylvania; hegemonic culture and subsidiary cultures; genealogy (T. Sălăgean, G. Petrov, M. Mihály). History of mentalities and imagology; Romanian-Hungarian and Romanian-French relations in the 19th century (M. Mitu, O. Muntean). Economic history and inter-war politics; Cluj personalities; the communist concentration system; documentary funds from the museum inventory (I. Ciupea, D. Comșa). Medals and heraldic in the 19th-20th century (L. Călian).

Enriching the Patrimony of the History Department. The museum's patrimony expanded with new documentary funds (Constantin and Hadrian Daicoviciu, Al. Vaida Voevod), newspapers, books and magazines, photo-documentary materials, documents on the inter-war and recent history; exhibits on technical history; decorative art (glassware, porcelain, furniture), medals, numismatic and philatelic collections, etc.

Publications. In 2003, the history department published its periodical *ACTA MVSEI NAPOCENSIS*, issue 37-38, ISTORIE, II, 2000-2001

IN MEMORIAM

ANA MARIA SZÖKE (1945-2004)

Colega noastră Ana Maria Szöke s-a născut în Cluj în data de 31 ianuarie 1945. A urmat studiile liceale la Liceul nr. 3, iar studiile superioare la Facultatea de Istorie-Filozofie a Universității "Babeș-Bolyai", secția de Istorie a României, specializându-se în istorie medie. Lucrarea de licență a susținut-o în anul 1967.

După o perioadă grea de trei ani, academicianul Constantin Daicoviciu, care avea nevoie de oameni de nădejde, a adus-o în anul 1970, sfătuit de Hadrian Daicoviciu, la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. A fost o decizie înțeleaptă, căci Ana Maria Szöke s-a dovedit a fi unul dintre cei mai fideli slujitori ai instituției din întreaga istorie a acesteia. A parcurs aici toate treptele până la cea de conservator general al muzeului, iar în anul 1997 a fost numită directoare adjunctă, formând o echipă de conducere cu Mihai Rotea și cu cel care semnează aceste rânduri. S-a stins din viață în 26 martie 2004.

Ana Maria Szöke a fost o excelentă specialistă în evul mediu. Atenția ei s-a îndreptat înainte de toate asupra obiectului de muzeu. Vestimentele și accesoriile de cult, piesele de vestimentație laică, piesele de interior, arta decorativă, toate prindeau viață în paginile scrise de această mare iubitoare de istorie și de frumos. Una dintre ultimele clipe fericite le-a trăit când i-am dus la patul de suferință proaspătul volum din Acta Musei Napocensis, în care avea un minunat articol despre broderiile de cult din Muzeul de Istorie din Gherla.

Ca trăsături aș aminti pentru început hărnicia și simțul ordinii. Cine dorește să afle ce înseamnă a fi un perfect conservator de muzeu, să și-o amintească pe Ana Maria Szöke. Știa totul despre muzeul său, cunoștea aproape fiecare piesă semnificativă și istoricul ei, era o admirabilă organizatoare de expoziții și inițiatoare de colaborări. Rareori își părăsea registrele de inventar înainte de a se însera și era oricând gata să ajute orice specialist, punându-i la dispoziție cu amabilitate și perfectă colegialitate obiectele solicitate. Nu numai Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, ci și această țară și noi toți trebuie să-i fim recunoscători pentru ceea ce a făcut pentru patrimoniul național.

O altă trăsătură definitorie a fost devotamentul. Acest devotament a făcut ca viața ei să se confunde, mai mult decât la oricine, cu viața muzeului. A condus instituția, în limitele atribuțiilor pe care le-a avut, cu simțul măsurii și cu talent. Datorită ei, tezaurul a putut fi, în sfârșit, prezentat publicului după nu mai puțin de 140 de ani de existență ai muzeului. Atunci când deschidem o expoziție temporară nu uităm să spunem sau măcar să gândim că și această minunată sală a fost tot opera Anei Maria Szöke.

A fost un spirit european. Îi judeca pe oameni numai după merite, asculta și părerea celorlalți și avea o judecată dreaptă. Români sau unguri, am avea încă multe de învățat de la Ana Maria Szöke.

Dacă vorbim de devotament, să nu uităm de dragostea cu care le-a purtat de grijă bătrânilor ei părinți, al căror singur sprijin era. Dacă vorbim de prietenie, nu pot să nu amintesc afecțiunea care ne-a legat încă de pe băncile facultății. Eram un cerc de colegi care rezistam dictaturii în felul nostru. Ne întâlneam cu toții pentru a asculta muzică clasică, pentru a vorbi despre literatură sau politică și pentru a spera împreună în vremuri mai bune. Prietenia mea cu Ana Maria Szöke s-a prelungit până în ultimii ani, luând forma colaborării spre ceea ce am socotit noi că este binele muzeului.

Ne-a fost greu să ne despărțim de Ana Maria Szöke, dar ea a rămas pentru noi o pildă de competență, de umanism și de devotament. Îi mulțumim pentru tot ce a făcut și o vom păstra de-a pururi în sufletele noastre.

IOAN PISO

ABREVIERI

AV	(Nuovo, 1891-1921) <i>Archivio Veneto</i> (Tridentino, 1922-1926)
A.A.R.M.S.I	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București, s. I, 1880-1893; s. II, 1894-1914; s. III, 1915-1947; s. IV, 1972-
ABAW	<i>Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch [-Philologische und] - historische Klasse</i> , München, s. I, 1835-1928; s. II, 1929-1945; sn, 1947-
ActaArchCarp	<i>Acta Archaeologica Carpathica</i> , Kraków.
ActaArchHung	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> Budapest.
ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj (-Napoca), 1964-
ActaMP	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău.
ActaTS,	<i>Acta Terrae Septemcastrensis</i> , Sibiu.
Again	Livia Călian, <i>again about Michael the Brave's gold medal</i> , <i>Acta Musei Napocensis</i> , 35-36/II, 1999, p. 273-279.
AHASH	<i>Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest, 1952-
AHR	<i>The American Historical Review</i> , New York, London, Washington, 1895-
AIAC	<i>Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie)</i> , 1971-1990 din Cluj (-Napoca, din 1974), Cluj, 1958 (reia AIINC); ultimele numere (2001-2003) pot fi găsite la www.history-cluj.ro
AIIAI	<i>Anuarul Institutului de Istorie (și Arheologie)</i> , din 1972) "A.D. Xenopol" din Iași, 1964-1989 (este continuat de AIIX)
AIIX	<i>Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol</i> din Iași, Iași, 1990-
AIR	[B. Petriceicu-Hăjdêu], <i>Archiva istorică a României. Collecțiune critică de documente asupra trecutului român, începând de la timpurile celei mai depărtate și până la anulul 1800</i> , București, [1864-] 1865-1867, s.n., 2004-
AIRCRO	<i>Annuario del Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica</i> , Venezia, 1999-
Amed	<i>Arheologia Medievală</i> , Reșița, Brăila
AMP	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău
AnB	<i>Analele Banatului</i> , Timișoara
AOASH	<i>Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae</i> , Budapest, 1947-
Apulum	<i>Apulum</i> . Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia.
ArchAust	<i>Archaeologia Austriaca</i> , Wien.
Arh. Bibl. Mitr.Sibiu	Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe, Sibiu
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași.
Arh. Naț. București	Arhivele Naționale București
Arh. Naț. Deva	Arhivele Naționale Deva
Arhiva	<i>Arhiva societății științifice și literare</i> , Iași, 1889/1890, 1940
ASI	<i>Archivio Storico Italiano</i> , Firenze, 1842-1850/1851; ns. 1855-1863; s. III, 1865-1877; s. IV, 1878-1887; s. V, 1888-1912; s. VI, 1913-1923; s. VII, 1924-1934; s. VIII, 1935-
AȘUI	<i>Analele Științifice ale Universității "Alexandru Ioan Cuza". Istorie</i> , Iași, 1955-
Auktion	Auktion XIV am 24 november 1979, Lanz-Granz, <i>Römisch-Deutschreich</i> , haus Habsburg Lothringen
Austria	"Austria" <i>Münzkatalog 1790-1989</i> , Viena, 1990.
Av.	Avers
AVSL	<i>Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde</i>
Banatica	<i>Banatica</i> , Muzeul Județean Caraș-Severin, Reșița.

BAR	Biblioteca Academiei Române
BAR Cluj	Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca
BCUC	Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca
BF	<i>Byzantinische Forschungen: internationale Zeitschrift für Byzantinistik</i> , Amsterdam, 1966.
BHR	<i>Bulgarian Historical Review</i> , Sofia
BOR	<i>Biserica Ortodoxă Română</i> . Buletinul oficial al Patriarhiei Române, București, 1874.
BSHAR	<i>Bulletin de la Section Historique de la Académie Roumaine</i> , Bucarest, 1912-1947.
BSNR 1906	<i>Buletinul Societății Numismatice Române cuprinzând Catalogul medaliilor moldo-române cunoscute dela anul 1600 până la 1906</i> , București, 1906.
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i> , London-Oxford, 1938
Bună Vestire	<i>Bună Vestire. Organ de zidire creștinească</i> , Roma, 1960
Byzantina	<i>Byzantina</i> , Thessaloniki, 1969
Byzantion	<i>Byzantion. Revue internationale des etudes byzantines</i> , Bruxelles, 1924
Călian 1995	Livia Călian, <i>Medalia principelui Mihail Sturdza. Studiu medalistic și heraldic</i> , în <i>Arhiva genealogică</i> , II (VII), 3-4, Iași, 1995, p. 331-339.
Călian 2003	Livia Călian, <i>Fragmente din istoria orașului Cluj ilustrate în medalistică (sec. XVII- XX)</i> , BSNR, anii XCII-XCVII (1998-2003), nr. 146-151, București, 2003, p. 297 – 327.
Călian Livia	Călian, <i>Patru medalii transilvănene de încoronare din colecția Esterhazy</i> , în <i>ActaMN</i> , 34, Istorie, II, 1997-1998.
CCA,	Cronica Cercetărilor Arheologice, București.
CHR	<i>Catholic Historical Review</i> , Washington, 1915.
Ciofu	Valerian I. Ciofu, <i>Câteva medalii ale expozițiilor transilvănene din al treilea pătrar al secolului XIX</i> , în <i>ActaMN</i> , 33, Istorie, II, 1996-1997.
CL	<i>Convorbiri Literare</i> , Iași-București, 1867-1945.
Colloquia	<i>Colloquia. Journal of Central-European Studies</i> , Cluj-Napoca, 1994.
Crisia	<i>Crisia</i> , Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.
Csáky	<i>Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez</i> , I/1, Budapest, 1919.
CT	CSHB=Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnae, 1828-1897
Dacia, (N.S.)	<i>Columna lui Traian</i> , București, 1870-1884
DIR I.	<i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> , București, I-XII (1924-1948); <i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie</i> , Nouvelle série, București.
DIR II.	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I.
DIR III.	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251-1300).
DIR IV.	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacul XIV, vol. I (1301-1320).
Dogaru 1994	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321-1330).
EB	Maria Dogaru, <i>Din heraldica României</i> , București, 1994.
EBPB	<i>Études Balkaniques</i> , Sofia
EJOS	<i>Études Byzantines et Post-Byzantines</i> , Bucarest-Iași, 1979.
Enciclopedia	<i>Electronic Journal of Oriental Studies</i> , Utrecht, 1998 (disponibil online la www.let.uu.nl/oosters/EJOS/EJOS-1.html).
Eph.Nap.,	<i>Enciclopedia României</i> , vol. I, București, 1938
ESY	<i>Ephemeris Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
ETTK	<i>Eurasian Studies Yearbook. International Journal of Northern Eurasia</i>
Συμμεικτα	<i>Értekezések a történeti tudományok köréből</i> , Budapest, 1867-1917.
FHDR	<i>Συμμεικτα</i> , Athenai, 1966-
	<i>Fontes Historiae Daco-Romanae</i> , I-II, București, 1964-1970.

<i>FolArch</i>	<i>Folia Archaeologica</i> , Budapest.
<i>FRA</i>	<i>Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen</i> , Wien, 1849.
<i>FRT</i>	<i>Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források)</i> , Budapest-Kolozsvár, 1911-1921.
<i>FSNA</i>	<i>Fonti per la storia di Napoli aragonese</i> (collana diretta da Mario Del Treppo), Salerno, Napoli, 1997.
<i>Gombos</i>	Albinus Franciscus Gombos, <i>Catalogus fontium historiae Hungariae aeo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI</i> , vol. I – III, Budapest, 1937-1938.
<i>Györffy</i>	Györffy György, <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> , vol. 1, Budapest, 1987.
<i>H</i>	Huszár Lajos, <i>Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657 (Corpus Nummorum Hungariae, III kötet, I. rész)</i> , Budapest, 1975.
<i>H EFP</i>	Huszár Lajos, <i>Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése</i> , Budapest, 1995.
<i>H-C</i>	Emeric Hutten-Czapskim, <i>Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises</i> , I-II, St. Pétersbourg - Paris, 1871-1872; III, St. Pétersbourg - Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.
<i>HD</i>	E. Hurmuzaki, N. Densușianu, <i>Documente privitoare la istoria românilor</i> , vol. I, partea 1, București, 1887.
<i>HO</i>	Hazai okmánytár/ <i>Codex diplomaticus patrius</i> , vol. I-VIII, Győr-Budapest, 1865-1891.
<i>HPW</i>	Huszár Lajos, Pop Ferenc, Winkler Judit, <i>Erdélyi éremművészet a 16-18 században</i> , București, 1996.
<i>HPW</i>	Huszár – Pap – Winkler, <i>Erdély éremművészet a 16-18. században</i> , Cluj-Napoca, 1996.
<i>IIR</i>	Popa-Lisseanu, Gh., <i>Izvoarele istoriei românilor</i> , V, București, 1935.
<i>Iliescu 1993</i>	Octavian Iliescu, <i>La monnaie – médaille de Michel le Brave /1600)</i> , <i>Revue Roumaine d'Histoire</i> , tome XXXII, No. 3-4, Juillet-Decembre, 1993, p. 218-228.
<i>Istros</i>	<i>Istros. Buletinul Muzeului Brăilei</i> , Brăila, 1980.
<i>Jakó I, II</i>	Jakó Zsigmond, ed., <i>Erdélyi okmánytár/ Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia</i> , vol. I, Budapest, 1997; vol. II, Budapest, 2004.
<i>KMTL</i>	<i>Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század)</i> , ed. Kristó Gyula, Budapest, 1994.
<i>LK</i>	<i>Lévéltári Közlemények</i> , Budapest, 1928.
<i>MAPS</i>	<i>Memoirs of the American Philosophical Society</i> , Philadelphia, 1933 -
<i>MCA</i>	<i>Materiale și cercetări arheologice</i> , București.
<i>Méditerranées</i>	<i>Méditerranées. Revue de l'Association Méditerranées</i> , Paris, 1994
<i>MFME</i>	<i>A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve</i> , Szeged
<i>MGH.SS</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica, Scriptores</i> , ed. G. H. Pertz, 30 vol., Hanovra, 1854 sq.
<i>MHH</i>	<i>Monumenta Hungariae Historica. Magyar történelmi emlékek</i> , Pest, Budapest, 1857-1917
<i>MJM</i>	Muzeul Județean Mureș
<i>MMKM</i>	Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, <i>Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreimuseum Mureș, Târgu-Mureș</i> , 1980.
<i>MMP</i>	<i>Monumenta Medii aevi res gestas Poloniae illustrantia</i> , Cracoviae, 1861-1938.
<i>MN</i>	<i>Il Mar Nero. Anali di archeologia e storia</i> , Roma, Paris, 1994.
<i>MNIT</i>	Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
<i>MPH III.</i>	<i>Monumenta Poloniae Historica</i> , vol. III, Warszawa, 1961.
<i>MPR</i>	G. Buzdugan – Gh. Niculiță, <i>Medalii și plachete românești. Memoria metalului</i> , București, 1971.

MS	Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, <i>Münzen aus der Sammlung des Museum der Stadt Sighișoara</i> , Sighișoara, 1972.
MT	<i>Mediaevalia Transilvanica</i> , Satu Mare, 1997-
N	sigla Cabinetului Numismatic
NK	<i>Numizmatikai Közlöny</i> , Budapest.
NMED	sigla colecției medalistice
OCA	<i>Orientalia Christiana Analecta</i> , Roma, 1935-
PamArch	<i>Památky Archeologické</i> , Praha.
Pârvan - Ungureanu	Katiușa Pârvan, Dragoș Ungureanu, <i>Despre medaliile și plachetele dedicate lui Anghel Saligny și lucrărilor sale</i> , în <i>Cercetări numismatice</i> , VII, p. 227-232, București, 1996;
Pontica	<i>Pontica</i> . Muzeul de Istorie și Arheologie, Constanța, 1968
QCR	<i>Quaderni della Casa Romana di Venezia</i> , Venezia, 2002
RA	<i>Revista Arhivelor</i> , București, 1924-1947, 1958-
RER	<i>Revue des Études Roumaines</i> , Paris, Atena, Iași, 1953-
RC	<i>Revista Catolică</i> , București, 1911-1916
RdI	<i>Revista de istorie</i> (este continuată de <i>RI</i> , sn), București, 1974-1989
RdIS	<i>Revista de istorie socială</i> , Iași, 1996 [1997]-1998 [2000]
REB	<i>Revue des Études Byzantines</i> , Paris, 1943-
RepAB,	Ciugudean, H., Moga, V., <i>Repertoriul arheologic al județului Alba</i> , Alba Iulia, 1995.
RepCJ,	I. H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler, <i>Repertoriul arheologic al județului Cluj</i> , 1992.
Resch	Adolf Resch, <i>Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur geyemvart, mit 86 tafeln</i> , Mermannstadt 1901.
RESEE	<i>Revue des Études Sud-Est Européennes</i> , Bucarest, 1963
RI	<i>Revista istorică</i> , Vălenii de Munte-Iași, București, 1915-1946, sn, 1990-
RIR	<i>Revista istorică română</i> , București, 1931-1946.
RIS	<i>Rerum Italicarum Scriptores. Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al Millecinquecento</i> (ordinata da Lodovico Antonio Muratori), Mediolani, 1723-1751, Città di Castello-Bologna, 1900- (nuova edizione riveduta, ampliata e corretta con la direzione di Giosue Carducci e Vittorio Fiorini).
RISCI	<i>Rivista di Storia della Chiesa in Italia</i> , Milano, 1947.
RIU	<i>Românii în istoria universală</i> (coordonatori Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu, Vasile Cristian), Iași, 1986-1992.
RRH	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i> , Bucarest, 1962-
RSL	<i>Romanoslavica</i> , Bucuresti, 1956-
Rv.	revers
SBAW	<i>Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse</i> , München, s. I, 1871-1928; s. II, 1929-1944; s. III, 1944/1946-
SlovArch	<i>Slovenská Archeológia</i> , Bratislava
SCI	<i>Studii și cercetări de Istorie</i> , Iași, 1938-1946
SCI(VA)	<i>Studii și cercetări de istoria (veche a) artei</i> , București, 1954
SCIVA	<i>Studii și cercetări de istorie veche și arheologie</i> , București.
SCN	<i>Studii și cercetări de numismatică</i> , București.
SMIM	<i>Studii și materiale de istorie medie</i> , București, 1956
SOF	<i>Südost-Forschungen. Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas</i> , München, 1936
SRH	<i>Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum</i> , ed. Emericus Szentpétery, I – II, Budapest, 1937- 1938.
SRPol	<i>Scriptores Rerum Polonicarum</i> , Cracoviae, 1872-1917 (a apărut, într-o primă variantă îngrijită de Christian Gottlieb Ludwig, la Amsterdam, în 1698)
SRPru	<i>Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vor-</i>

- zeit, bis zum Untergang der Ordensherrschaft (herausgegeben von Theodor Hirsch, Max Töppen und Ernst Strehle), Leipzig, 1865-1874 (reeditată anastatic la Frankfurt, în 1965)
- StBruk* Muzeul Brukenthal-Sibiu, *Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu.
- StComB* *Studii și comunicări Brukenthal* (seria arheologie-istorie), Sibiu.
- Studii* *Studii. Revista de istorie*, București, 1948-1973 (este continuată de *RdI*)
- SUBBH* *Studia Universitatis Babes-Bolyai*, series Historiae, Cluj (-Napoca), 1958
- SV* *Studi Veneziani*, Venezia, 1959-1976; sn, 1977
- Symp. Thrac.* *Symposia Thracologica*, Revistă a Institutului de Tracologie, București.
- Studijne Zvesti* *Studijne Zvesti. Arheologicki ústav SAV*, Nitra-Bratislava.
- Szecheny* *Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Instituti Nationalis Széchényiani, 1807.
- Tárnoveanu-Pârvan* Ernest Oberländer – Tárnoveanu și Katiuşa Pârvan, *Regina Elisabeta în medalistică*, Muzeul Național, XIV, București, 2002, p. 246-270.
- Tănăsescu 1975* Ștefan D. Tănăsescu, *despre medalia lui Mihai Viteazul*, în *Buletinul Societății Numismatice Române*, 1973-1975, nr. 121-123, p. 237-239.
- Teodoreanu-Teodorescu* Teodoreanu Eugen – Teodorescu Z. Virgil, *Învățămintul oglindit în medalistica românească*, BSNR, nr. 129-130, anii LXXV- LXXVI (1981-1982), p. 411-436.
- Teutsch-Firnhaber* G. D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Wien, 1857.
- Theiner* A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859.
- Thessaloniki-Great Moravia* *Thessaloniki-Great Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki, 16-19 October 1997*, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki, 1999
- TM* Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaure și descoperiri monetare din colecția Muzeului Județean Maramureș*, Baia-Mare, 1971.
- TR* *Transylvanian Review/ Revue de Transylvanie*, Cluj-Napoca, 1992- (ultimele numere sunt disponibile online la www.icr.ro/tr_review)
- TSz* *Történelmi Szemle*, Budapest, 1950-1956; 1958- (numerele pe 1997, 2-1999 pot fi accesate la www.tti.hu/index.htm).
- Turcica* *Turcica. Revue d'études turques: peuples, langues, culture, états*, Leuven, Paris, 1969-pentru ultimele numere: www.poj.peeters-leuven.be/journal).
- UAI* *Ural-Altaische Jahrbücher: internationale Zeitschrift für Uralische und Altaische Forschung*, Wiesbaden-München, 1952.
- Welzel* Leopold Welzel von Wellenhüm, *Verzeichniss der Münz-und Medaillen-Sammlung*, Wien, 1845.
- ZfA* *Zeitschrift für Archäologie*, Berlin.
- Zichy* *Codex diplomaticus comitum Zichy*, vol. I, Pest, 1872.
- Ziridava* *Ziridava. Studii și cercetări*, Arad.
- ZW* Zimmermann Franz et al. eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1891.

